

Сяргей Токць

# Беларуская вёска ў эпоху зьменаў

Другая палова XIX — першая траціна XX ст.

Менск  
Тэхналёгія  
2007

УДК 94(476) „18-19”  
ББК 63.3 (4 Бел)  
Т 51

**Рэцэнзэнты:**  
**доктар габлітаваны Яўген Мірановіч**  
**доктар гістарычных навук Алесь Смалянчук**

**Токць С.**

**Беларуская вёска ў эпоху зьменаў. Другая палова XIX — першая траціна XX ст. / С. Токць. - Менск: Тэхналегія, 2007. — 308 с.: 8 арк. іл.**

**ISBN 985-458--132-2**

У манаграфіі разглядаюцца сацыяльна-культурныя працэсы, якія вызначалі, на думку аўтара, кірунак і характар зьменаў у жыцці заходнебеларускай вёскі ў другой палове XIX – першай траціне XX ст. Аўтар стварае мадэль разьвіцьця капіталістычнай мадэрнізацыі традыцыйнага аграрнага грамадзтва на гэтым абшары. Да стрыжнёвых праблем гэтай манаграфіі належаць пытаньні пашырэння беларускай самасьведомасьці сярод вясковага насельніцтва, нацыятворчая роля інтэлігенцыі сялянскага паходжаньня. У дадатку да манаграфіі зьмешчаныя мікрагістарычнае дасьледваньне Берштаў і фрагмэнты дзённікаў беларускага актывіста ТБШ Пётры Сеўрука.

Кніга адрасуецца прафэсійным гісторыкам, краязнаўцам, выкладчыкам гістарычных дысцыплін, студэнтам.

УДК 94(476) „18-19”  
ББК 63.3 (4 Бел)

**ISBN 985-458--132-2**

© Токць С., 2007  
© Афармленьне. Тэхналегія, 2007

# **Зьмест**

**Прадмова  
Падзяка**

**Разьдзел першы. Мэтадалёгія, гістарыяграфія і крыніцы  
дасьледаваньня  
Мэтадалёгія  
Гістарыяграфія і крыніцы**

**Разьдзел другі. Працэсы мадэрнізацыі беларускай вёскі  
Гаспадарка і дэмаграфія  
Пашырэнне пісьменнасці  
Зьмены ў рэлігійным жыцці вёскі  
Зьмены ў сацыяльным жыцці і раскладанне традыцыйных  
каштоўнасцяў  
Самаідэнтыфікацыя сялянаў**

**Разьдзел трэці. Заходнебеларуская вёска ў міжваенныя гады  
У новых умовах  
Палітызацыя вёскі  
Змаганьне за школу на роднай мове  
Беларуская культурна-асьветная праца  
Польскі чыноўнік у беларускай вёсцы  
Праваслаўныя і каталікі  
Вяртаньне да тутэйшасці**

**Дадатак 1. Гісторыя вёскі Бершты  
Кароткі нарыс старажытнай гісторыі Берштаў  
Бершты ў часы Расейскай імперыі (1795—1915 гг.)  
Бершты ў міжваеннай польскай дзяржаве  
Кароткі нарыс найноўшай гісторыі Берштаў**

**Дадатак 2. З архіву Пётры Сеўрука  
Пётра Сяўрук і яго справа  
Даклад аб стане гурткаў Таварыства Беларускай Школы ў гарад  
зенскім павеце (1927—1928 гг.?)  
Ліст да кіраўніцтва Таварыства Беларускай Школы  
Да "правадыроў" беларускага народу**

**Заклучэньне  
Сьпіс скаротаў  
Паказальнік табліцаў  
Паказальнік малюнкаў  
Іменны паказальнік  
Геаграфічны паказальнік  
Літаратура**

## Прадмова

Гэтая навуковая праца мае для мяне вельмі асабісты характар. Можна нават сказаць, што цікавасць да праблематыкі гэтай кнігі вынікае яшчэ зь дзіцячых успамінаў. Ужо кандыдатам навук, я азнаёміўся з дасьледваньнямі, якія разглядалі трансфармацыю традыцыйнага аграрнага грамадства ў грамадства сучаснага індустрыянага тыпу ў рэчышчы мадэрнізацыйнай тэарэтычнай парадыгмы. Гэтая тэарэтычная мадэль незвычайным чынам шмат у якіх момантах адпавядала тым уяўленьням пра нядаўняе мінулае свайго краю, што калісьці вельмі трывала адклаліся ў маёй памяці, дзякуючы аповядам дзеда Паўла, звычайнага селяніна-беларуса, якога жыцьцё добра пакідала па сьвеце. Менавіта яны й вызначылі пазьней мой выбар прафэсіі гісторыка, а таксама кірунак навуковых зацікаўленьняў. А дзед Павел з пазыцыі сёньняшняга дня выглядае паводле свайго сьветапогляду памяркоўным стыхійным “мадэрністам”. Ён шчыра верыў у тэхнічны прагрэс і сілу навукі, лічыў капіталізм у цэлым даволі справядлівым грамадзкім ладам і быў перакананым антыкамуністам (паўплываў досьвед знаходжаньня ў савецкім канцлягеры). Такім чынам, зыходзячы напачатку з інтуіцыйнага адчуваньня слухнасьці інтэрпрэтацыі нядаўняй гісторыі беларускай вёскі з гледзішча мадэрнізацыйнай пэрспэктывы, аўтар на працягу многіх гадоў працаваў у архівах у гэтым кірунку. Асаблівую ролю ў напісаньні кнігі адыграла таксама маё зацікаўленьне *лякальнай* гісторыяй сваіх *малых* радзімаў — вёскі Бершты і мястэчка Скідзеля, якое праявілася ў выкарыстаньні *мікрагістарычнага* падыходу.

Хоць сялянскай тэматыцы ў айчыннай гістарыяграфіі на сёньняшні дзень прысьвечана багата дасьледваньняў, яна па-ранейшаму застаецца, на нашу думку, актуальнай і патрабуе новых мэтадалягічных падыходаў і інтэрпрэтацый. Далейшыя працы, у сваю чаргу, павінны паспрыяць лепшаму разуменьню і праблемаў разьвіцьця сёньняшняга беларускага грамадства, бо да 70-х гадоў мінулага стагодзьдзя вясковыя жыхары складалі большасьць насельніцтва Беларусі, а сучасныя менчукі, віцябляне й гарадзенцы — гараджане пераважна толькі ў першым і другім пакаленьнях. У выніку імклівай урбанізацыі ў другой палове ХХ ст. сялянская моладзь масава пакідала родныя вёскі і пераносіла ў гарады многія элементы традыцыйнай сялянскай культуры, якая шмат стагодзьдзяў рэгулявала сацыяльна-культурнае жыцьцё вясковых супольнасьцяў у Беларусі. Гэтыя перасяленцы стваралі своеасаблівыя *гарадзкія* вёскі, дзе элементы сялянскай культуры, а найперш — каштоўнасьня арыентацыі і стэрэатыпы паводзінаў, трансфармаваўшыся ў новых ўмовах, працягвалі захоўвацца ў мэнтальнасьці жыхароў, нярэдка вызначаючы іхнае стаўленьне да рэчаіснасьці. Нават на пачатку 3-га тысячагодзьдзя па Нараджэньні Хрыстовым, у эпоху глябалізацыі і станаўленьня ўжо постындустрыянага інфармацыйнага грамадства, вялікая частка гарадзкага насельніцтва нашае краіны адчувае моцную псыхічную

повязь з роднымі вёскамі, пра што сьведчаць перапоўненыя прыгарадныя цягнікі ды рэйсавыя аўтобусы ў выходныя й сьвяточныя дні.

Гэтая праца мае на **мэце** навуковы аналіз сацыяльна-культурных працэсаў, якія вызначалі, на думку аўтара, кірунак і характар зьменаў у жыцьці заходнебеларускай вёскі ў другой палове XIX – першай траціне XX ст., і стварэньне мадэлі капіталістычнай мадэрнізацыі традыцыйнага сялянскага грамадства на дадзеным абшары. Дзеля дасягненьня пастаўленай мэты намі былі дасьледваны: спэцыфіка гаспадарчага і сацыядэмаграфічнага разьвіцьця заходнебеларускай вёскі, працэс пашырэньня пісьменнасьці сярод вясковага насельніцтва й фармаваньне інтэлігенцыі сялянскага паходжаньня, зьмены ў рэлігійным жыцьці, раскладаньне традыцыйных каштоўнасьцяў і нормаў паводзін, эвалюцыя ў самаідэнтыфікацыі сялянаў і фармаваньне беларускай нацыянальнай самасьведамасьці.

Заходняй Беларуссю ў 1920-х гадох пачалі менаваць этнічна беларускія тэрыторыі, якія ў 1921 г. увайшлі ў склад польскай дзяржавы. У дачыненні да ранейшага пэрыяду ў рэтрэспэкцыі гэты тэрмін ужываў вядомы беларускі гісторык Мікалай Улашчык<sup>1</sup>. Ён далучаў да Заходняй Беларусі абшар Гарадзенскай і Віленскай губэрняў. На нашу думку, дакладнае геаграфічнае акрэсьленьне заходнебеларускіх земляў, бадай ня мае сэнсу, бо самое паняцьце “заходнебеларускасьці” зьменлівае ў часе. У пэрыяд Расійскай імперыі спэцыфікай заходніх рэгіёнаў этнічна беларускага абшару было тое, што сялянскае насельніцтва тут належала да розных канфэсій — праваслаўя і каталіцтва. Да такіх рэгіёнаў можна далучыць заходнія паветы Віцебскай губэрні, заходнюю частку Менскай, беларускія, паводле этнічнага складу жыхароў, паветы Віленскай і значную частку Гарадзенскай губэрняў. Беларускія савецкія дасьледнікі слухна прызнавалі, што ў гэтых паўночна-заходніх рэгіёнах працэсы разьвіцьця капіталізму пасоўваліся шпарчэй, чым на ўсходзе краіны, у вяскоўцаў мацнейшы быў дух індывідуалізму (што знайшло адлюстраваньне ў адсутнасьці тут пазямельнай грамады). Менавіта гэты абшар этнаканфэсійнага сумежжа адыграў асаблівую ролю ў пашырэньні беларускай нацыянальнай ідэнтычнасьці. Тут, напрыклад, найбольш актыўна распаўсюджваліся беларускамоўныя пэрыядычныя выданьні й кнігі ў канцы XIX – на пачатку XX ст.

Пасьля 1921 г. жыцьцё вёскі ў Савецкай Беларусі і ў Заходняй Беларусі пайшлі зусім рознымі шляхамі. У БССР пасля кароткага пэрыяду НЭПу была рэалізаваная калгасная мадэль зь ліквідацыяй прыватнай уласнасьці на зямлю, з надзвычай важнай роляй дзяржавы як рэгулятара вясковага жыцьця. У нечым яна вельмі ўжо нагадвала ранейшую прыгонніцкую вёску зь яе панскімі фальваркамі, усемагутнымі войтамі і цівунамі, апрацоўкай уласных надзелаў у сьвяточныя дні. Але мы пакідаем гэтую мадэль па-за рамкамі дасьледваньня. У нашай кнізе разглядаюцца працэсы мадэрнізацыі беларускай вёскі ва ўмовах, выкарыстаем марксісцкі тэрмін, капіталістычнай фармацыі. На заходнебеларускіх землях гэтыя працэсы даволі актыўна разьвіваліся, прыблізна цягам стагодзьдзя — спачатку ў складзе Расійскай імперыі, а пасля ў складзе Польскай рэспублікі. Гэта дазваляе прааналізаваць разьвіцьцё капіталістычнай мадэлі мадэрнізацыі беларускай вёскі на працягу

---

<sup>1</sup> Улашчык Н.Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861г. в Литве и Западной Белоруссии. Москва: Наука, 1965.

максымальна доўгага пэрыяду. Таму, уласна, нашая ўвага скіраваная менавіта на заходнебеларускія землі. Хоць досыць часта зьвяртаемся і да прыкладаў з гісторыі ўсходніх рэгіёнаў Беларусі.

Такім чынам, **храналягічныя рамкі** дасьледваньня абыймаюць другую палову XIX – першую траціну XX ст. На нашу думку, працэсы мадэрнізацыі традыцыйнай вёскі ў Беларусі пачалі набіраць сілу менавіта ў сярэдзіне XIX ст. Гэта сталася вынікам як стихійнага наплыву ў вёску прамысловых вырабаў і новых тэхналёгіяў, гэтак і ўрадавых пераўтварэньняў — спачатку рэформы дзяржаўнай вёскі, а затым і рэформы 1861 г., якая канчаткова скасавала прыгонную залежнасьць сялянаў ад сваіх уладальнікаў ды істотна зьмяніла сацыяльную арганізацыю вясковага жыцця. Пасьля далучэньня заходнебеларускіх земляў да СССР у 1939 г. тут пачалася кардынальная перабудова грамадзкага ладу ў кірунку сацыялістычнае мадэлі.

Гэтае дасьледваньне выканана ў тэарэтычным рэчышчы **мадэрнізацыйнай парадыгмы**. З мэтадаў гістарычнага аналізу досыць шырока выкарыстоўваліся апісальны, квантытацыйны (колькасны), гістарычна-параўнаўчы і мэтад структурнага аналізу. Асаблівую ролю ў дадзенай працы адыграў мікрагістарычны падыход, бо ў традыцыйным грамадзтве сялянства ўяўляе сукупнасьць паўзамкнёных вясковых супольнасьцяў, а грунтоўнае асьвятленьне жыцця кожнай зь іх магчымае толькі з дапамогай мікрагістарычнага аналізу.

Дасьледваньне ёсьць найперш гістарычнай працай, хоць у ім выкарыстоўваюцца сацыялягічныя, этналягічныя і культурна-антрапалягічныя мадэлі й падыходы. Апісаная рэчаіснасьць мае дынамічны характар і ўяўляе складанае перапляценьне ўзаемазвязаных сацыяльных, культурных і палітычных працэсаў.

На пачатку кнігі разглядаюцца тэарэтычныя аспекты праблемы, акрэсьліваюцца асноўныя падыходы да разуменьня паняцьцяў “мадэрнізацыя”, “традыцыйная вёска”, “этнічная група” і “мадэрная нацыя”. Асаблівая ўвага дадаецца зьменам у самаідэнтыфікацыі сялянства і далучэньню яго да агульнанацыянальнай культуры ў пэрыяд паступовага распаду традыцыйнага аграрнага грамадзтва і фармаваньня грамадзтва сучаснага, індустрыяльнага. Затым асьвятляюцца асноўныя сацыякультурныя працэсы ў заходнебеларускай вёсцы ў другой палове XIX – пачатку XX ст. (час знаходжаньня Беларусі ў Расійскай імперыі). Асобны разьдзел працы прысьвечаны міжваеннаму пэрыяду ў жыцці заходнебеларускай вёскі ў складзе польскай дзяржавы.

## Падзяка

Напісаньне гэтай кнігі сталася магчымым дзякуючы шчырай дапамозе многіх людзей. Рэцэнзэнты працы Алесь Смалянчук і Яўген Мірановіч выказалі шмат слушных заўваг і парадаў, археоляг Генадзь Семянчук падзяліўся звесткамі з старажытнай гісторыі вёскі Бершты, гарадзенскія гісторыкі Андрэй Вашкевіч і Андрэй Чарнякевіч вельмі дапамаглі матэрыяламі па міжваенным пэрыядзе. Народзінец Свідзельшчыны Юрка Сіткевіч, які, на жаль, нядаўна адышоў у лепшы сьвет, дазволіў карыстацца фотаздымкамі свайго унікальнага сямейнага альбому. Пісьменьнік Мікалай Дзелянкоўскі падзяліўся матэрыяламі з гісторыі Свідзеля, а пісьменьнік Мікалай Ількевіч і краязнавец Аляксандар Мілінкевіч — з гісторыі Берштаў. Мае сябры і калегі Алена Гайко, Мікалай Даніловіч, Юрась Пацюпа, Вячаслаў Ламака, Вячаслаў Клімук, Вячаслаў Клімук дапамаглі каштоўнымі матэрыяламі й фотаздымкамі. Хачу асабліва падзякаваць маім земляком — жыхаром Берштаў, за іх неацэнную маральную падтрымку.

Выказваю таксама шчырую падзяку Амэрыканскай радзе навуковых таварыстваў за дапамогу ў правядзеньні даследаваньняў.

# **РАЗЪДЗЕЛ I**

## **МЭТАДАЛЁГІЯ, ГІСТАРЫЯГРАФІЯ І КРЫНІЦЫ ДАСЬЛЕДВАНЬНЯ**

КАМУНІКАЦЫЯ



## Мэтадалёгія

Гэтая праца выканана ў рэчышчы мадэрнізацыйнай тэарэтычнай парадыгмы. Дадзеная парадыгма сфармавалася ў сярэдзіне ХХ ст. ва ўмовах распаду эўрапейскіх каляніяльных імперый і зьяўленьня вялікай колькасці “маладых нацый” у Азіі, Афрыцы і Лацінскай Амэрыцы, перад якімі паўстала праблема выбару свайго ўласнага шляху разьвіцьця. Па сутнасьці, праграма мадэрнізацыі (ці паскоранага пераходу ад традыцыі да сучаснасьці) была прапанаваная навукоўцамі й палітыкамі эканамічна высокаразьвітых краін Паўночнай Амэрыкі і Заходняй Эўропы краінам Трэцяга сьвету ў якасьці альтэрнатывы камуністычнаму выбару, які прапагандаваўся сацыялістычным блёкам. У 1950 – на пачатку 1960-х гадоў розныя аналітычныя плыні й канцэпцыі злучыліся ў адзіную міждысцыплінарную кампаратыўную пэрспэктыву. У другой палове ХХ ст. у рамках гэтай пэрспэктывы быў назапашаны вельмі багаты тэарэтычна-мэтадалагічны і эмпірычны досьвед вывучэньня розных аспэктаў, у тым ліку й гістарычных, пераходу ад традыцыйнага да сучаснага індустрыянага грамадства<sup>2</sup>. За гэты пэрыяд мадэрнізацыйная парадыгма, сфармаваная найперш пад уплывам эвалюцыянізму і функцыяналізму, прайшла доўгі шлях удасканаленьня, жвава адгукаючыся на запатрабаваньні часу.

У сацыяльных навуках паняцьце мадэрнізацыі стасуецца найперш да досьць пэўна акрэсьленага гістарычнага шляху разьвіцьця заходнеэўрапейскага грамадства. Пад мадэрнізацыяй звычайна разумеюць нейкі комплекс зьвязаных між сабой зьменаў, якія сфармавалі і працягваюць фармаваць сучасны сьвет. Размова ідзе пра доўгатэрміновыя працэсы разьвіцьця, у выніку якіх спачатку ў Заходняй Эўропе, а затым і ў іншых частках сьвету адбывалася раскладаньне традыцыйных сацыяльных структур і парадкаў. Шмат хто з дасьледнікаў разумеюць пад паняцьцем “мадэрнізацыя” працэс трансфармацыі традыцыйнага грамадства ў грамадства сучаснае, для якога характэрныя выкарыстаньне машынных тэхналёгіяў, рацыянальныя і сэкулярныя жыцьцёвыя ўстаноўкі індывідаў, а таксама высокі ровень дыфэрэнцыяцыі сацыяльнай структуры. Аднак погляды розных навукоўцаў маюць мноства нюансаў у разуменьні зьместу й маштабаў гэтых працэсаў. Трэба прызнаць, што паняцьце “мадэрнізацыя” не зусім дакладнае і дапускае пэўныя двухсэнсоўнасьці ў тлумачэньнях яго зьместу, але разам з тым, як нам уяўляецца, яно ўсё ж больш зручнае ў параўнаньні з усімі іншымі тэрмінамі. Такім чынам, нельга гаварыць пра існаваньне нейкай адзінай і ўсеахопнай сацыяльнай тэорыі мадэрнізацыі. Дасьледнік гэтай праблематыкі хутчэй сутыкаецца зь вялікай колькасцю разнастайных мадэляў і тэорый<sup>3</sup>.

<sup>2</sup> Побережников И.В. Модернизация: теоретико-методологические подходы // Экономическая история. Обзорение / Под ред. Л.И.Бородкина. Вып. 8. Москва, 2002. С. 147.

<sup>3</sup> Ханс ван дер Лоо, Вилем ван Райен. Модернизация как концепт // Ab Imperio. № 1. 2002.

Безумоўна, мадэрнізацыя перадусім звязана з працэсамі індустрыялізацыі, з масавай вытворчасцю прамысловых тавараў. Але яна прадугледжвае таксама урбанізацыю, змяненне ролі рэлігіі ды магіі ў грамадстве, рацыяналізацыю мыслення і дзейнасці людзей, дэмакратызацыю іх жыцця і змяненне сацыяльных адрозненняў, узмацненне індывідуалізацыі і шэраг іншых зменаў. Адзін з самых вядомых тэарэтыкаў мадэрнізацыі ізраільскі навуковец Шмоэль Эйзэнштат вызначаў яе як працэс зменаў у кірунку тых тыпаў сацыяльных, эканамічных і палітычных сыстэм, якія развіваліся ў Заходняй Эўропе і Паўночнай Амэрыцы ад XVII да XIX ст., затым распаўсюдзіліся на іншыя эўрапейскія краіны, а ў XIX і XX стст. — на паўднёваамэрыканскі, азіяцкі і афрыканскі кантынэнты<sup>4</sup>.

Фактычна ўсе прыхільнікі ранняй мадэрнізацыйнай пэрспектывы (1950-х – пачатку 1960-х гг.) падзялялі шэраг тэарэтычна-мэтадалягічных дапушчэнняў эвалюцыянісцкага і структура-функцыяналісцкага характару, што абумовіла стварэнне лінейнай мадэлі ў якасці першаснай тэарэтычна-мэтадалягічнай базы<sup>5</sup>. Гэтая мадэль спараджала ўяўленне пра мадэрнізацыю як пра глянбальны працэс, што забяспечваўся як распаўсюджаннем сучасных ідэй, інстытуцыяў і тэхналогій з эўрапейскага цэнтру па ўсім свеце, так і нутраным развіццём пазаяўрапейскіх грамадстваў. Інакш кажучы, паводле адзначанай мадэлі ўсе грамадствы мусілі прайсці праз пэўныя стадыі мадэрнізацыі (напрыклад, звычайна вылучаліся стадыі традыцыйнага, пераходнага і мадэрнізаванага грамадстваў). Лінейная мадэль вымагала выпрацоўкі стандартных, абавязковых для ўсіх грамадстваў крытэраў мадэрнізацыі, якія звычайна паўставалі на грунце супастаўлення ідэальна-тыповых вобразаў традыцыйнасці і сучаснасці.

Ш.Эйзэнштат сфармуляваў набор прыкметаў, якія суправаджаюць мадэрнізацыю ў розных сферах грамадства. У сацыяльнай сфэры — гэта сацыяльная мабілізацыя, рэкрутаванне на розныя сацыяльныя ролі праз механізмы дасягнення, а не аскрыпцыі (прыпісвання, прымацавання). У эканамічнай сфэры, на думку Эйзэнштата, мадэрнізацыя суправаджаецца тэхналагічным ростам, які стымулюецца сыстэматычным выкарыстаннем навуковых ведаў. Іншымі словамі, эканамічная мадэрнізацыя ёсць найперш развіццё індустрыяльнай сыстэмы, заснаванай на тэхналогіях высокага роўню і ўсё большай спецыялізацыі эканамічных роляў. У палітычнай сфэры мадэрнізацыя выяўляецца ў замене традыцыйных мадэляў легітымацыі вышэйшай улады, якія абаяліся на звышнатуральныя крыніцы, у прызнанні адказнасці носбітаў палітычнай улады перад сваімі грамадзянамі.

У сфэры культуры мадэрнізацыя характарызуецца дыфэрэнцыяцыяй галоўных элементаў культурных і каштоўнасных сыстэм (рэлігіі, філзафіі, навукі); распаўсюджваннем пісьменнасці і свецкай адукацыі, стварэннем складанай інтэлектуальнай і інстытуцыялізаванай сыстэмы падрыхтоўкі да выканання спецыялізаваных роляў у грамадстве; распаўсюджваннем сродкаў камунікацыі ды іх усё большым пранікненнем у асноўныя пласты

<sup>4</sup> Побережников И.В. Модернизация: определение понятия, параметры и критерии // Историческая наука и историческое образование на рубеже XX–XXI столетия. Четвертые всероссийские историко-педагогические чтения. Екатеринбург, 2000. С. 105–121; Eisenstadt S.N. Modernization: Protest and Change. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1966. P. 1.

<sup>5</sup> Побережников И.В. Модернизация: теоретико-методологические подходы... С. 150.

грамадства; станаўленьем новай культуралёгічнай парадыгмы, якая робіць націск на прагрэс, удасканаленьне, эфэктыўнасьць, поспех, натуральнае выяўленьне сваіх магчымасьцяў і пачуцьцяў; стаўкай на індывідуалізм як асаблівую каштоўнасьць; верай у навуку і новыя тэхналёгіі, павелічэньнем каштоўнасьці асабістай кар’еры і мабільнасьці<sup>6</sup>.

У рамках лінейнай мадэрнізацыйнай парадыгмы звычайна супрацьстаўляліся традыцыйнае і сучаснае, ці *мадэрнае*, грамадства. Тут гаворка хутчэй ідзе пра ідэальныя тыпы ці ідэальныя канструкцыі, а не эмпірычнае адлюстраваньне гістарычнай і сучаснай рэчаіснасьці. Мадэрнізацыю ў цэлым можна ахарактарызаваць як працэс, з дапамогай якога традыцыйныя аграрныя грамадзтвы трансфармуюцца ў грамадзтвы сучасныя, індустрыяльныя. У выніку паўстаюць і разьвіваюцца новыя тэхналёгіі, а таксама адпаведныя ім палітычныя, сацыяльныя й культурныя інстытуцыі і мэханізмы, якія ў сваю чаргу дазваляюць паспяхова выкарыстоўваць гэтыя тэхналёгіі ды кіраваць імі. Аднак, хоць мадэрнізацыя і індустрыялізацыя цесна звязаныя, іх усё ж нельга атаясамляць. Індустрыялізацыя, як працэс замены ручной працы тэхналёгіямі, заснаванымі на спажываньні энэргіі непрыроднага паходжаньня — паравой, электрычнай і рухавікоў нутранага згараньня сапраўды садзейнічала мадэрнізацыі і, напэўна, выступала яе галоўным чыньнікам у Заходняй Эўропе XVIII–XIX стст. Аднак гэтак было далёка не заўсёды й не паўсюль. У многіх раёнах па-за межамі Заходняй Эўропы мадэрнізацыя распачыналася як працэс “будаўніцтва нацыі” (nation building) і разьвіцьця сучасных палітычных сыстэм, трансфармацыі сацыяльных структураў і распаўсюджаньня новых нормаў і каштоўнасьцяў праз разьвіцьцё сыстэмы адукацыі і шляхоў камунікацыі. Індустрыялізацыя ж магла ўжо ісьці сьледам за гэтымі працэсамі.

Пры распрацоўцы праблем мадэрнізацыі ажыцьцяўляліся шматлікія спробы выяўленьня адметных рысаў *традыцыйнага* і *сучаснага* грамадстваў. Істотнае адрозьненне паміж імі, на думку многіх дасьледнікаў, палягае ў больш высокай ступені кантролю чалавека над навакольным асяродзьдзем, што грунтуецца на шырокім выкарыстаньні навуковых ведаў і тэхналёгіяў. Супольнасьць, якая мае рысы сучаснай, можна акрэсьліць як мадэрнізаваную. Расійскі дасьледнік І.Пабярэжнікаў, грунтуючыся на працах заходніх аўтараў, прыводзіць парамэтры “агракультурнага” і “індустрыянага” грамадстваў. Для першага характэрныя: 1) дамінаваньне аскрыптыўных (перадвызначаных, а не засвоеных дзякуючы асабістым якасьцям здольнасьцяў), партыкулярных, дыфузных мадэляў паводзін; 2) стабільнасьць мясцовых групаў і абмежаваная прасторавая мабільнасьць; 3) параўнаўча простая і стабільная “прафэсійная” дыфэрэнцыяцыя; 4) “паважлівая” сыстэма стратыфікацыі. “Індустрыянаму” ж грамадству ўласныя наступныя рысы: 1) дамінаваньне ўнівэрсалісцкіх, спэцыялізаваных, дасягальных уласнымі намаганьнямі нормаў; 2) высокая ступень сацыяльнай мабільнасьці; 3) высокаразьвітая прафэсійная структура, ізаляваная ад іншых сацыяльных структураў; 4) “эгалітарыйская” клясавая сыстэма, заснаваная на агульных мадэлях прафэсійных дасягненьняў; 5) перавага “асацыяцый”, функцыйна

<sup>6</sup> Побережников И.В. Модернизация: теоретико-методологические подходы... С.150.

спэцыялізаваных, неаскрыптыўных структураў<sup>7</sup>. Іншыя аўтары больш деталёва акрэсьлівалі ўласцівасьці традыцыйнага грамадства: 1) нізкая спэцыялізацыя, кампартамэнталізацыя (ізаляванасьць, замкнёнасьць) жыцця; 2) нізкая ўзаемазалежнасьць арганізацый (высокіровень самазабясьпечаньня, самадастатковасьці); 3) націск у галіне сацыяльных дачыненняў і культурных нормаў на традыцыю, партыкулярызм, функцыйную дыфузнасьць; 4) нізкая ступень цэнтралізацыі; 5) неразьвітасьць грашовых абменаў і рынку; 6) аднабаковы рух прадуктаў і паслугаў з сельскай мясцовасьці ў гарады; 7) перавага сямейных сувязяў і нормаў, непатызм (кумаўство, пратэкцыя сваяком, “блат”) як вельмі важная каштоўнасьць<sup>8</sup>.

Як лічыць брытанскі дасьледнік Пітэр Бэрк, “традыцыйнае грамадства” і “сучаснае грамадства” можна паказаць у якасьці антытэтычных тыпаў наступным чынам:

1. Традыцыйная сацыяльная герархія грунтуецца на паходжаньні (“прыпісваньні”), і тэмпы сацыяльнай мабільнасьці невысокія. Сучасная герархія, наадварот, грунтуецца на рэальных вартасьцях (“дасягненьнях”), і тэмпы мабільнасьці высокія. Грамадства “станаў” зьмяняецца грамадствам “клясаў”, якое вылучаецца большай роўнасьцю магчымасьцяў. Базавай адзінкай традыцыйнага грамадства ёсьць невялікая група, у якой усе адзін аднаго ведаюць. Такую групу Фэрдынанд Тэніс назваў “супольнасьцю” (Gemeinschaft). Пасля мадэрнізацыі базавай адзінкай робіцца вялікае безасабовае “грамадства” (Gesellschaft). У эканамічнай сфэры безасабовасьць прымае форму рынку зь нябачнай рукой (Эдам Сьміт), а ў палітычнай — форму таго, што Макс Вэбэр назваў “бюракратыяй”. Карацей кажучы, паводле формулы Парсанза, на зьмену “партыкулярызму” прыходзіць “універсалізм”. Асабовыя групы, вядома ж, не зьнікаюць, а прыстасоўваюцца да новае сытуацыі. Каб мець уплыў у грамадстве, яны набываюць форму добраахвотных аб’яднаньняў з той ці іншай спэцыфікай (прафсаюзаў, цэркваў, клюбаў, палітычных партыяў і г.д.).

2. Гэтыя антытэтычныя тыпы сацыяльнай арганізацыі асацыююцца з антытэтычнымі стаўленьнямі (калі не сказаць “мэнталітэтамі”), напрыклад стаўленьнямі да зьменаў. У традыцыйным грамадстве, дзе зьмены адбываюцца марудна, людзі, як правіла, ставяцца да іх варожа або проста ня ведаюць пра тое, што яны адбываюцца (фэномэн, які часам азначаюць як “структурную амнэзію”). Зь іншага боку, у сучасных грамадствах зь іх імклівымі ды заўсёднымі зьменамі людзі добра ведаюць пра іх, чакаюць іх і ўспрымаюць станоўча. Сапраўды, дзеяньні, як правіла, апраўдваюцца ў імя “паляпшэньня” або “прагрэсу”, тым часам як ідэі ды інстытуцыі асуджаюцца як “састарэлыя”. Чалавецтва, ці, прынамсі, пераважная ягоная бальшыня, рухаецца ад сытуацыі, у якой слова “новае” гучала абразьліва, да сытуацыі, у якой яно ўжо само па сабе ёсьць ухвалай. Пачынаючы з XVIII ст. сярод элітаў Заходняй Эўропы робіцца ўсё больш трывалым разуменьне будучыні ня толькі як узнаўленьня сучаснасьці, але і як прасторы для разгортваньня разнастайных праграмаў і тэндэнцыяў.

<sup>7</sup> Побережников И.В. Модернизация: определение понятия, параметры и критерии... С. 105–121.

<sup>8</sup> Побережников И.В. Модернизация: определение понятия, параметры и критерии... С. 105–121.



3. Да гэтых асноўных кантрастаў можна дадаць шэраг іншых. Культура традыцыйных грамадстваў часта апісваецца як рэлігійная, магічная і нават ірацыянальная, а культура сучасных разглядаецца як сьвецкая, рацыянальная і навуковая. Прыкладам, Вэбэр лічыў, што працэс мадэрнізацыі вызначаўся дзвюма асноўнымі тэндэнцыямі: сэкулярызацыяй або, як ён назваў яе, “адчараваньнем сьвету” (Entzauberung der Welt) і зьяўленьнем больш рацыянальных формаў арганізацыі, гэта азначае “бюракратызацыяй сьвету”, зь пераломным этапам “пакліканьня” (у пратэстанцкім сэнсе гэтага слова) і “сьвецкага аскетызму” (innerweltliche Askese)<sup>9</sup>.

Шмат якія дасьледнікі вылучаюць наступныя галоўныя рысы традыцыйнага аграрнага грамадства: яно падзеленае на станы; пераважная большасьць насельніцтва займаецца земляробствам і толькі нязначная частка — рамёствамі і гандлем; эфэктыўнасьць сельскай гаспадаркі вельмі нізкая, попыт на прамысловыя тавары нязначны; большасьць людзей жыве невялікімі вясковымі грамадамі, якія вядуць амаль натуральную гаспадарку, гарадзкое насельніцтва складае невялікую частку ўсіх жыхароў; уласнасьць на зямлю і палітычная ўлада фактычна складаюць адно цэлае, мясцовыя фэўдалы валодаюць на сваёй тэрыторыі многімі “грамадзкімі” правамі, якія лічаць сваёй “прыватнай уласнасьцю”; толькі нязначная частка людзей умее чытаць і пісаць<sup>10</sup>. У выніку разьвіцьця мадэрнізацыйных працэсаў галоўную ролю ў эканамічным жыцьці пачынае адыгрываць буйная вытворчасць, большая колькасць насельніцтва атрымлівае занятак у прамысловасьці і перасяляецца зь вёсак у гарады, натуральная гаспадарка саступае месца агульнаацыянальнаму і міжнароднаму рынку, большыня людзей авалодвае пісьменнасьцю, раней амаль неадольныя межы паміж станамі размываюцца.

Фактычна ўсе тэарэтыкі мадэрнізацыі падзяляюць той погляд, што ў традыцыйным і сучасным грамадстве існуюць адрозьненні ў фундамэнтальных установах індывіда і яго стасунках з навакольным асяродзьдзем. Да найбольш характэрных рысаў сучаснага чалавека звычайна далучаюць: 1) адкрытасьць да экспэрымэнтаваньня; сучасны чалавек гатовы займацца новымі відамі дзейнасьці ці вынаходзіць новыя тэхналёгіі вытворчасці; 2) пашырэнне незалежнасьці ад аўтарытэтаў; сучасны чалавек не кантралюецца бацькамі ці сваякамі, плямёнавымі старэйшынамі ці панамі; 3) вера ў навуку; сучасны чалавек верыць, што людзі здольныя авалодаць прыродай; 4) арыентацыя на мабільнасьць; сучасны чалавек вельмі амбіцыйны, ён імкнецца ўздымацца па сацыяльнай лесьвіцы; 5) выкарыстаньне доўгатэрміновага плянаваньня; сучасны чалавек заўсёды плянуе сваё жыцьцё наперад і ведае, што ён павінен зрабіць у бліжэйшыя пяць гадоў і г.д.; 6) актыўнасьць у публічным палітычным жыцьці; сучасны чалавек паводле ўласнай волі выбірае асацыяцыі і ўдзельнічае ў жыцьці мясцовай супольнасьці<sup>11</sup>.

Грунтуючыся на ідэях Ш.Эйзэнштата, іншыя аўтары ў якасьці асаблівасьцяў мадэрнізацыі ў сацыялэмаграфічнай сфэры вылучаюць сацыяльную мабільнасьць і сацыяльна-структурныя зрухі. Пад сацыяльнай

<sup>9</sup> Бэрк П. Гісторыя і сацыяльная тэорыя / Пітэр Бэрк; Пер. з англ. М.Гілевіча. Мінск: Тэхналоя, 2003. С. 170–171.

<sup>10</sup> От аграрного общества к государству всеобщего благосостояния. Москва: Российская политическая энциклопедия, 1998. С. 9–11.

<sup>11</sup> Побережников И.В. Модернизация: определение понятия, параметры и критерии... С. 105–121.

мабілізацыяй разумеецца працэс, у ходзе якога значныя клястэры старых сацыяльных, эканамічных і псыхалагічных абавязкаў падлягаюць эрозіі ды разбурэнню, і зьяўляюцца новыя мадэлі сацыялізацыі і паводзінаў. Сацыяльна-структурныя зрухі ўлучаюць высокую дыфэрэнцыяцыю і спэцыялізацыю дзейнасці індывіда й інстытуцыйных структураў, падзел роляў, якія выконваюць індывіды, асабліва прафэсійных і палітычных, а таксама роляў у сфэры сямейных і сваяцкіх дачыненняў, рэкрутаваньне на розныя сацыяльныя ролі праз мэханізмы дасягнення, а не аскрыпцыі. У палітычным жыцці мадэрнізацыя вылучаецца няспыннай дыфузіяй палітычнай улады ў кірунку да больш шырокіх масаў насельніцтва — у ідэале да кожнага дарослага чалавека. У эканоміцы мадэрнізацыя суправаджаецца: 1) заменай сілы чалавека ці працоўнай жывёлы неадухоўленымі крыніцамі энэргіі; 2) аддзяленьнем эканамічнай дзейнасці ад традыцыяналісцкага атачэння; 3) заменай традыцыйных прыладаў працы машынамі і складанымі тэхналегіямі; 4) колькасным і якасным ростам другаснага (прамысловасць і гандаль) і трэцяснага (абслугоўваньне) сэктараў эканомікі пры адначасовым скарачэнні першаснага (здабываньне); 5) усё большай спэцыялізацыяй эканамічных роляў і клястэраў эканамічнай дзейнасці — вытворчасці, спажываньня і разьмеркаваньня; 6) забесьпячэньнем росту эканомікі, дастатковага для адначасовага рэгулярнага пашырэння вытворчасці й спажываньня; 7) ростам індустрыялізацыі.

Экалягічны бок жыцця грамадства характарызуецца урбанізацыяй, а ў сфэры культуры вылучаюцца наступныя асаблівасці мадэрнізацыі: 1) дыфэрэнцыяцыя галоўных элементаў культурных сыстэм; распаўсюджаньне пісьменнасці і сьвецкай адукацыі; стварэньне складанай інтэлектуальнай і інстытуцыялізаванай сыстэм для ажыццяўленьня спэцыялізаваных роляў; 2) станаўленьне новай культуралёгічнай парадыгмы з акцэнтам на прагрэс, удасканаленьне, эфэктыўнасць, асабістае шчасьце ды натуральнае выяўленьне сваіх магчымасцяў і пачуцьцяў, на разьвіцьцё індывідуальнасці як асаблівай каштоўнасці; 3) зьяўленьне новых індывідуальных арыентацыяў, звычак, характарыстык, якія выяўляюць сябе ў большай магчымасці прыстасоўвацца да пашырэння сацыяльных даляглядаў; павелічэньне інтарэсаў; узрастаньне веры ў навуку й тэхналёгію; усьведамленьне таго, што нагорода павінна адпавядаць укладу індывіда, а не якімсьці іншым яго асаблівасцям; 4) магчымасць разьвіваць гнуткую інстытуцыйную структуру, здольную прыстасоўвацца да зьменлівых праблем і патрэбаў<sup>12</sup>.

Як мы ўжо адзначалі, напачатку ў сацыяльных навуках панавалі лінейны тып мадэрнізацыі, які стымуляваў абмеркаваньне праблемы стандартных крытэраў гэтага працэсу. Такія крытэры распрацоўваліся на грунце супастаўленьня ідэальна-тыповых вобразаў традыцыйнасці й сучаснасці як, уласна, двух полюсаў, паміж якімі і адбываўся складаны працэс трансфармацыі грамадства. Атрыманьня крытэры спачатку разглядаліся прыхільнікамі лінейнай мадэлі ў якасьці абавязковых для ўсіх грамадстваў, што сталі на шлях мадэрнізацыі. Але паступова назіраецца адыход ад такой пазыцыі. Напрыклад, Ш.Эйзэнштат прызнаў, што факт істотнай інстытуцыйнай разнастайнасці сучасных грамадстваў, прычым ня толькі пераходных, але і высокаразьвітых, робіцца ўсё больш відавочным. І асабліва

<sup>12</sup> Побережников И.В. Модернизация: определение понятия, параметры и критерии... С. 105-121.

заўважна гэта па-за межамі Заходняй Эўропы, дзе ў працэс мадэрнізацыі былі ўлучаныя грамадзтвы й цывілізацыі, для якіх многія базавыя мэнталныя і інстытуцыйныя структуры заходняй цывілізацыі зьяўляліся чужымі і непрымальнымі. Апрача таго, працэс мадэрнізацыі разбуральна ўздзейнічаў на мясцовыя сымбалічныя сыстэмы ды інстытуцыі, надаючы новыя магчымасці і права выбару розным сацыяльным групам гэтых грамадстваў, спараджаючы далёкасяжныя працэсы зьменаў і рэакцый на гэтыя зьмены.

Пераасэнсаваньне комплексу мадэрнізацыйных тэорый на працягу 1970–1990-х гадоў, якое адбывалася найперш у рэчышчы крытыкі эвалюцыянізму і функцыяналізму, закладзеных у тэарэтычную матрыцу мадэрнізацыйнай пэрспэктывы, спрычынілася да зьяўленьня шматлінай мадэлі. Яе тэарэтычнае ядро ўлучае наступныя палажэньні: 1) адмова ад аднабаковай лінейнай трактоўкі мадэрнізацыі як руху ў бок заходніх інстытуцыяў і каштоўнасьцяў (такі падыход сёньня ўспрымаецца як этнацэнтрычны) і прызнаньне магчымасьцяў уласных, арыгінальных шляхоў разьвіцьця ці нацыянальных мадэляў мадэрнізацыі, якія маюць мясцовую сацыякультурную афарбоўку; 2) прызнаньне канструкцыйнай, станоўчай ролі сацыякультурнай традыцыі пры мадэрнізацыйным пераходзе, наданьне ёй статусу дадатковага фактару разьвіцьця; 3) большая, чым раней, увага да вонкавых, міжнародных фактараў глябальнага кантэксту; 4) карэктаваньне эвалюцыянісцкага тэлеалёгізму (гаворка ідзе пра акцэнтаваньне ўвагі не на ананімных законах эвалюцыі, а на ролі сацыяльных дзеячоў (actor), напрыклад мясцовых палітычных элітаў, якія заўжды маюць магчымасьць забясьпечыць трансфармацыю сытуацыі ўласным валявым умяшаньнем; 5) гістарычнасьць падыходу, інкарпарацыя ў тэарэтычную мадэль фактару выпадковасьці, прызнаньне залежнасьці паміж выніковасьцю мадэрнізацыі і гармоніяй між культурнымі, палітычнымі, эканамічнымі каштоўнасьцямі і прыярытэтамі ды наяўнымі рэсурсамі; 6) адмова ад трактаваньня мадэрнізацыі як адзінага варыянту сыстэмнай трансфармацыі; прызнаньне магчымасьці розных паводзінаў сэгмэнтаў канкрэтнага грамадства ва ўмовах мадэрнізацыі; 7) усьведамленьне некарэктнасьці інтэрпрэтацыі мадэрнізацыі як няспыннага працэсу, прызнаньне неабходнасьці зьвяртаць больш увагі на яго цыклічную прыроду; 8) адмова ад жорсткага дэтэрмінізму (эканамічнага, культурнага, палітычнага і г.д.), націск на камплэментарны, узаемадапаўняльны характар сувязяў паміж сацыяльнымі фактарамі й сыстэмамі<sup>13</sup>. Апошнім часам, напрыклад, набылі папулярнасьць дзеячовае і структурацыйнае мадэлі мадэрнізацыі, якія аддаюць асаблівую ўвагу дзейным аспектам дасьледваных працэсаў.

Такім чынам, дасьледнікі ўсё часцей зьвяртаюцца да розных шляхоў мадэрнізацыі, непадобных да так званага клясычнага заходнеэўрапейскага. Асаблівы шлях быў пракладзены ў Расійскай імперыі, дзе царска-бюракратычны рэжым вымушаны быў ажыццяўляць досыць шырокамаштабныя рэформы, каб мець здольнасьць паспяхова канкураваць з заходнеэўрапейскімі краінамі ў эканамічнай галіне і ваеннай справе. Ш.Эйзэнштат прыйшоў да наступных высноваў: 1) прасталінейная імітатарская мадэрнізацыя прыводзіць да дэарганізацыі, разбурэньня й бязладзьдзя ў грамадстве, сацыяльных узрушэньняў і адыходу ад рэформаў; 2)

<sup>13</sup> Побережников И.В. Модернизация: теоретико-методологические подходы... С. 155–158.

у працэсе мадэрнізацыі асаблівую ролю граюць духоўныя каштоўнасці грамадства, працоўныя арыентацыі, “сымбалічныя структуры” і мэнталітэт насельніцтва; 3) мадэрнізацыя суправаджаецца ажыўленьнем ранейшага духовага набытку, які мае вялікае значэнне для захавання самастойнасці і самабытнасці грамадства; 4) важнае значэнне надаецца характару сфармаваных інстытуцыяў і элітаў, ступені іх успрымальнасці да новага і здольнасці да падтрыманьня стабільнасці<sup>14</sup>.

Адно з самых складаных пытанняў у дасьледваньні мадэрнізацыйных працэсаў — гэта вызначэнне прычын і наступстваў, дамінавальных і пабочных фактараў. Можна тут прыгадаць спрэчкі пра стасунак матэрыяльнага падмурку і культурнай надбудовы. У выніку шматлікіх дыскусій пачынае пераважаць погляд, што дасьледнікі і тэарэтыкі павінны прызнаць шматпрычыннасць мадэрнізацыйных працэсаў<sup>15</sup>. Напрыклад, калі працэс X паўплываў на працэс Y, дык можна пэўна сьцьвярджаць, што Y, у сваю чаргу, паўплываў на X. Мы таксама трымаемся меркаваньня, што пошук аднапрычынных тлумачэньняў мадэрнізацыі беларускай вёскі малапэрспэктыўны. Можна вылучыць на першае месца эканамічныя фактары або тлумачыць поступ мадэрнізацыі з дэмаграфічнага гледзішча, гэта значыць імклівым ростам насельніцтва і высокай геаграфічнай мабільнасцю, ці зьвярнуць асноўную ўвагу на эвалюцыю ўладных структураў і г.д. Але дыскусіі на конт дамінавальных фактараў малапрадукцыйныя.

Мадэрнізацыйныя працэсы часта разумеюцца як аб’ектыўныя аўтаномныя сілы, якія прымушаюць людзей дзейнічаць ў пэўным кірунку незалежна ад іх волі. Аднак гэтая залежнасць усё ж ня ёсць аднабаковай. Людзі могуць паўставаць супраць усталяваных структур і інстытуцыяў, здольныя іх мяняць, хоць менавіта сацыяльныя структуры робяць магчымай іхную дзейнасць. Гэтая ўзаемазалежнасць пакладзеная ў аснову тэорыі структураваньня вядомага брытанскага сацыёляга Энтані Гідэнса (Anthony Giddens), які спрабуе апісаць яе, выкарыстоўваючы паняцце дуалізму структураў: структуры ёсць адначасова і вынікам дзейнасці людзей, і іх сродкам. Структуры існуюць толькі таму, што яны ўвесь час актуалізуюцца людзьмі, а кожнае сацыяльнае ўзаемадзеянне прадугледжвае адначасова і патэнцыйную магчымасць зьменаў. Дарэчы, Гідэнс сьцьвярджаў, што «найважнейшай у тэорыі мадэрнізацыі ёсць думка, што “неразв’ітыя” грамадзтвы трапілі ў пастку традыцыйных інстытуцыяў, зь якой яны вызваляцца, калі наблізяцца да гаспадарчага росквіту, якім цешыцца Запад»<sup>16</sup>. Але гэты погляд аднаго з найбольш аўтарытэтных сацыёлягаў сучаснасці адпавядае хутчэй раньняму, ці “клясычнаму”, пэрыяду развіцця мадэрнізацыйнай парадыгмы.

Паводле Ханса ван дэр Лоо і Уйлема ван Раена, калі разглядаць мадэрнізацыю з гледзішча структурных зьменаў, яна паўстае перад намі як працэс **дыфэрэнцыяцыі**. Калі ж разглядаць мадэрнізацыю празь лінзу культуры, можна зьвязваць яе з працэсам **рацыяналізацыі**. Калі ж мы пераходзім у плоскасць асабовасці, дык тут найперш сутыкаемся з працэсамі **індывідуалізацыі**. І ўрэшце, мадэрнізацыя паўстае перад намі як

<sup>14</sup> Захаров А. В. Традиционная культура в современном обществе // Социологические исследования. 2004. № 7. С. 105–115.

<sup>15</sup> Ханс ван дер Лоо, Виллем ван Райен. Модернизация как концепт // Ab Imperio. 2002. № 1.

<sup>16</sup> Гідэнс Э. Сацыялогія. Кароткія і крытычныя ўводзіны. Мінск: Тэхналогія, 2003. С. 24.



працэс усё больш актыўнага **асваення** прыроды, усё больш высокай ступені ўладарання чалавека над прыроднымі стыхіямі і жывёльным сьветам. Такім чынам, у схеме Ханса ван дэр Лоо і Уйлема ван Раена пад мадэрнізацыяй разумеецца найперш спалучэньне дыфэрэнцыяцыі, рацыяналізацыі, індывідуалізацыі і асваення<sup>17</sup>.

Пераасэнсаваньне паняцьцяў “мадэрн”, “сучаснасьць” у сёньняшнім грамадазнаўстве паступова прыводзіць да ўсьведамленьня таго вельмі важнага факту, што традыцыйныя формы сацыяльнага жыцьця не адыходзяць у мінулае, а суіснуюць разам з індустрыянай, масавай, урбанізаванай культурай. Ж. Ліатар і Ю. Габэрмас, якія распачалі дыскусію пра мадэрн, сыходзяцца на тым, што масавая, урбанізаваная цывілізацыя эпохі мадэрна не выцясьняе традыцыйнай культуры, а інкарпаруе яе, улучае ў сябе<sup>18</sup>. З гэтага боку дасьледваньні працэсаў распаду традыцыйнай культуры набываюць асаблівую актуальнасьць у тым пляне, што дазваляюць убачыць многія яе элемэнты, якія больш-менш арганічна ўпісаліся ў сучаснасьць і паранейшаму істотна ўплываюць на нашае сёньняшняе жыцьцё.

Мадэрнізацыйная парадыгма працягвае разьвівацца, пасьпяхова прыстасоўваючы новыя тэарэтычна-мэтадалягічныя падыходы. Сучасныя вэрсіі мадэрнізацыйнага аналізу, пра што мы ўжо гаварылі, вельмі розняцца ад клясычнай. Пачатковая даволі аднабаковая і абстрактная мадэль пераўтварылася ў значна больш шматмерную і элястычную, прыдатную для эмпірычных дасьледваньняў. Хоць мадэрнізацыйны падыход арыентаваны пераважна на аналіз макрасацыяльных структураў, сёньня ён пасьпяхова выкарыстоўваецца і пры вывучэньні мікрасацыяльных працэсаў і дзейных практык. Цалкам можна пагадзіцца з расійскім дасьледнікам І. Пабярэжнікавым, што менавіта ў гэтым кірунку існуюць найбольшыя магчымасьці для разьвіцьця мадэрнізацыйнага падыходу<sup>19</sup>.

Традыцыйнае аграрнае грамадства ёсьць пераважна вясковай супольнасьцю, бальшыню якой складаюць людзі сялянскага стану. Працэсы мадэрнізацыі гэтага грамадства выклікаюць кардынальныя зьмены ў сацыяльнай арганізацыі і ў штодзённым жыцьці вясковага супольнасьцяў. У дадзенай працы ў якасьці аднаго з асноўных паняцьцяў мы ўжываем тэрмін **традыцыйная вёска**. З гэтым тэрмінам досыць цесна зьвязанае паняцьце **народная культура**, якое ўвайшло ў грамадзкі ўжытак у першай палове XIX ст. у выніку пашырэння рамантычнага зацікаўленьня адукаваных элітаў жыцьцём і культурай прыгоннага сялянства. Варта падрабязней спыніцца на гэтых паняцьцях.

У этнаграфіі тэрмін “традыцыйная” звычайна разглядаецца ў якасьці сыноніма словаў “народная”, “фальклёрная”. Большасьць дасьледнікаў з гэтай галіны гуманістыкі пагодзяцца з той тэзай, што традыцыйная культура павінна разглядацца найперш як асаблівая сэміятычная сыстэма, што ўзьнікла яшчэ ў дапісьмовую эпоху. А многія аўтары якраз аграрнае грамадства разглядаюць як носьбіта традыцыйнай культуры<sup>20</sup>. У функцыяналісцкай парадыгме сацыялягічнай думкі традыцыя, традыцыйная

<sup>17</sup> Ханс ван дэр Лоо, Виллем ван Райен. Модернизация как концепт // Ab Imperio. 2002. № 1.

<sup>18</sup> Захаров А.В. Традиционная культура в современном обществе... С. 105–115.

<sup>19</sup> Побережников И.В. Модернизация: теоретико-методологические подходы... С. 168.

<sup>20</sup> Захаров А.В. Традиционная культура в современном обществе... С. 105–115.

культура вызначаюцца ўвогуле, як “мэханізм узнаўленьня сацыяльных інстытуцыяў і нормаў, пры якім падтрыманьне апошніх абгрунтоўваецца, узаконьваецца самым фактам іх існаваньня ў мінулым”<sup>21</sup>. Іншымі словамі, традыцыя мае месца тады, калі сучаснасьць інтэрпрэтуецца, ацэньваецца, легітымуюецца “прызмай” мінулага, калі мінулае робіцца сыходнай кропкай для разуменьня сучаснасьці.

Праблематыка *традыцыйнай вёскі і народнай культуры* тэарэтычна і эмпірычна вельмі грунтоўна распрацаваная ў польскай гуманістыцы. Польская вёска ў XIX – на пачатку XX ст. мела даволі шмат агульных рысаў зь вёскай беларускай. Гэта і падабенства прыродных умоваў жыцьця, і блізкасьць сацыяльна-эканамічных мадэляў, і, нарэшце, знаходжаньне ў адных дзяржаўных утварэньнях. Менавіта таму ў сваім дасьледваньні мы выкарыстоўвалі многія тэарэтычныя падыходы польскіх аўтараў. Вядомы дасьледнік Войцэх Буршта вылучае тры спосабы разуменьня “народнай культуры”:

- як суму ўтварэньняў, паўсталых у рамках лякальнай вясковай супольнасьці;
- як збор узораў, нормаў і каштоўнасьцяў, разьвітых у пластох сялянства;
- як самая простая, першасная мадэль культуры<sup>22</sup>.

Вельмі грунтоўнае, паводле нашага меркаваньня, акрэсьленьне традыцыйнай сялянскай культуры выпрацаваў польскі этнограф Казімір Дабравольскі: сельскагаспадарчыя заняткі на вельмі нізкім роўні вытворчых сілаў, сэлекцыя культурнай спадчыны, падпарадкаваная падтрыманьню грамадзкай стабільнасьці, пераказ культурных нормаў і каштоўнасьцяў без пасярэдніцтва пісьма, ананімнасьць твораў культуры, падпарадкаваньне аўтарытэтам, істотная роля магіі ў жыцьці грамадзтва, імкненьне да максымальнай уніфікацыі стаўленьняў і паводзінаў у сфэры культуры, моцнае пачуцьцё ізаляцыі ў стасунку да вонкавага сьвету<sup>23</sup>.

Польскі гісторык сялянства Уладзімеж Мэнджэцік адзначае, што супольная для ўсяго сялянства народная культура ўяўляла сабой адначасова своеасаблівую фэдэрацыю вясковага супольнасьцяў, вельмі паміж сабой падобных, але разам з тым з сваім асобным, незалежным ад іншых і непаўторным жыцьцём<sup>24</sup>. Кожная лякальная вясковая супольнасьць рабіла вызначальны уплыў на сваіх складнікаў, бо апошнія на працягу ўсяго жыцьця кантактавалі пераважна з аднавяскоўцамі. Як піша Зыгмунт Баўман, “яны большую частку жыцьця знаходзяцца сярод сваіх супольнікаў, рэдка сутыкаюцца зь людзьмі іншых супольнасьцяў <...> Затое ўзаемныя кантакты паміж імі вельмі інтымныя і — што найважней — па сутнасьці унівэрсальныя <...> Лёгка зразумець, што ў такіх умовах уплыў супольнасьці на фармаваньне

<sup>21</sup> Тамсама...С. 105–115.

<sup>22</sup> “Jako sumę wytworów ukształtowanych w ramach wiejskiej społeczności lokalnej. Jako zbiór wzorów, norm i wartości rozwiniętych przez warstwę chłopską. Jako najprostszy i najbardziej pierwotny model kultury” (Burszta W. Kultura ludowa. Encyklopedia socjologii. T. 2. Warszawa, 1999. S. 117–118).

<sup>23</sup> Mędrzecki W. Młodzież wiejska na ziemiach Polski centralnej 1864–1939: Procesy socjalizacji. Warszawa, 2002. S. 11.

<sup>24</sup> Mędrzecki W. Młodzież wiejska... S. 7.

яе складнікаў надзвычай вялікі і ўсебаковы»<sup>25</sup>. Адною з істотных рысаў традыцыйнай сялянскай культуры, на думку этнографаў, было прызнаньне асабістых лёсаў і сацыяльных пазыцый індывідаў незалежнымі ад іх волі. Сацыяльныя далягляды замыкаліся ў межах вясковай грамады. Можна было прыкладаць намаганьні, каб палепшыць сваё становішча ў грамадзе, але амаль не выяўляць ніякіх амбіцый па-за яе межамі. Як сьцьвярджае У.Мэнджэцкі, «Існаваньне замкнёнага “свайго” сьвету, які даваў пачуцьцё бясьпекі і задавальняў асноўныя патрэбы асобы, прызнавалася пажаданым і вартым абароны. Таму парушэньне агульнапрынятых прынцыпаў азначала дэзарганізацыю, разбурэньне ўсталяванага парадку без магчымасьці замены яго іншым»<sup>26</sup>. Для абароны гэтага “свайго” сьвету традыцыйная сялянская культура выпрацавала досыць пасьпяховыя абарончыя мэханізмы. Паводле польскага дасьледніка Людвіка Стомы, адным з такіх мэханізмаў была “ізаляцыя сьведамасьці” (izolacja świadomościowa), якая палягала на вэрэфікацыі ўсіх зьяваў, фактаў і інфармацыі, што даходзілі да традыцыйнай вёскі, з гледзішча сыстэмы каштоўнасьцяў і спосабаў апісаньня сьвету, панавальных у грамадзе, адмаўленьня і адкіданьня ўсяго, што гэтым каштоўнасьцям і спосабам супярэчыла<sup>27</sup>. Менавіта гэтыя мэханізмы абумоўлівалі моцны кансэрватызм сялянскае грамады і незвычайную жывучасьць элемэнтаў традыцыйнай культуры. Дасьледнік Говард Бэккер падкрэсьлівае таксама сакралізаваны характар традыцыйнага сялянскага грамадства: «Сакральнае грамадства ізаляванае тэрытарыяльна, сацыяльна і інтэлектуальна. Гэтая ізаляцыя прыводзіць да закасьцянеласьці звычайу і нэафобіі, замыканьня ў самым сабе, кансэрваваньня традыцыйнага стаўленьня да ўласнай групы і групы чужой. Канкрэтыка пераважае над абстракцыяй. Грамадзкія кантакты зьяўляюцца беспасярэднімі; традыцыя і рытуал граюць вялікую ролю ў жыцьці асобы. Сакральнасьць дамінуе нават у эканоміцы, яна забясьпечвае грамадзе самадастатковасьць і перашкаджае разьвіцьцю грашовых дачыненняў. Падзел працы вельмі просты. Кроўныя сувязі надзвычай моцныя і знаходзяць сваё адлюстраваньне ва ўзаемадачыненнях у “вялікай сям’і”. Усялякія формы дзейнасьці індывідаў знаходзяцца пад сакральнымі санкцыямі, таму грамадзкі кантроль у форме вонкавага прымусу мае мінімальнае значэньне. Плёткі і традыцыі — магутныя сродкі кантролю над паводзінамі асобы»<sup>28</sup>.

<sup>25</sup> «Jej członkowie przez większość życia przebywają w towarzystwie innych członków społeczności, rzadko spotykają się z przedstawicielami innych <...> Wzajemne kontakty między członkami społeczności są natomiast niezwykle intymne i — co ważniejsze — w istocie uniwersalne <...> Łatwo pojąć, że w tych warunkach wpływ społeczności na kształtowanie jej członków jest wyjątkowo duży i wszechstronny» (Mędrzecki W. Młodzież wiejska... S. 7).

<sup>26</sup> «Istnienie zamkniętego, “swojego” świata, zapewniającego poczucie bezpieczeństwa oraz zaspokajającego podstawowe potrzeby jednostki uznawane było za rzecz pożądaną i wartą obrony. Naruszenie zasad w nim obowiązujących oznaczało bowiem dezorganizację, zburzenie istniejącego porządku bez możliwości zastąpienia go innym» (Mędrzecki W. Młodzież wiejska... S. 8).

<sup>27</sup> Stomma L. Antropologia kultury wsi polskiej XIX w. Warszawa, 1986. S. 138–139.

<sup>28</sup> «Społeczeństwo sakralne jest izolowane sąsiedzko społeczne i umysłowo. Ta izolacja prowadzi do kostnienia obyczaju i nieofobii, zamykania się w sobie, utrwalania się tradycyjnych postaw wobec grupy własnej i grupy obcej. Konkret góruje nad abstrakcją: społeczne kontakty są bezpośrednie; tradycja i rytuał grają wielką rolę w życiu jednostki. Sakralność dominuje nawet w ekonomice, której zadaniem jest zapewnienie społeczeństwu samowystarczalności i przeszkodzenie w rozwoju gospodarki pieniężnej. Podział pracy jest prosty. Więzy pokrewieństwa są mocne i znajdują wyraz w stosunkach “wielkiej rodziny”. Wszelkie formy działalności znajdują się pod sakralnymi sankcjami, przeto społeczna kontrola w formie zewnętrznego przymusu ma

Аднак тэарэтычныя мадэлі, выпрацаваныя этнографамі і сацыёлягамі, гісторыку бывае вельмі няпроста дастасаваць да тае рэчаіснасці, якую ён вывучае. Прыклад гэтага прыводзіць У.Мэнджэцкі. Так, польскія этнографы і сацыёлягі сьцьвярджаюць, што канец XIX – пачатак XX ст. — гэта час росквіту традыцыйнай вясковай культуры ў Цэнтральнай Польшчы. Але гісторык гэтага пэрыяду знойдзе шмат прыкладаў дастаткова дынамічных зьменаў, якія ставяць пад сумнеў памянёную тэзу.

У дадзенай працы пад тэрмінам *традыцыйная вёска* мы разумеем сялянскую супольнасць, для якой характэрныя наступныя рысы:

- адсутнасць ці вельмі нязначная роля ў вясковым жыцці вырабаў прамысловай вытворчасці;
- магчымасць выхаду асобы за межы сялянскай супольнасці і змены сацыяльнага статусу блізкія да нуля;
- жыхары вёскі ў абсалютнай большасці непісьменныя, а кніга і друкаванае слова не адыгрываюць фактычна ніякай ролі як крыніцы інфармацыі;
- паводзіны людзей рэгулююцца вуснай традыцыяй, а не пісанымі законамі і нормамаі;
- у самаідэнтыфікацыі вяскоўцаў дамінуе лякальная “тутэйшая” саматоеснасць, а веды пра сьвет за межамі “малой радзімы” вельмі расплывістыя і паўмітычныя.

З развіццём мадэрнізацыйных працэсаў у грамадстве распачынаецца паступовае разбурэнне традыцыйнай сялянскай культуры. У вядомым даследванні У.Томаса і Ф.Знанецкага “Польскі селянін у Эўропе і Амэрыцы”<sup>29</sup> распрацаваная тэарэтычная мадэль, паводле якой традыцыйная сялянская супольнасць у выніку ўсё больш актыўных сувязяў з вонкавым невясковым сьветам пачынае адчуваць праявы сацыяльнай дэзарганізацыі: “У такіх умовах першым вынікам нарастальных сувязяў паміж вёскай і вонкавым сьветам становіцца, зразумела у рознай ступені праяўлены, працэс дэзарганізацыі: унутры сялянскай супольнасці пачынаецца развіццё новых тэндэнцыяў, якія традыцыйная грамадзкая арганізацыя ня можа напоўніцу кантраляваць, бо звыклыя мэханізмы першаснай групы не абыймаюць іх. Група намагаецца абараніцца ад распаду з дапамогай захадаў, сьведама накіраваных на ўзмацненне ўплыву традыцыйных нормаў паводзін; але гэтыя намаганьні — часта паспяховыя, пакуль вонкавыя кантакты абмяжоўваюцца нейкімі асобнымі зацікаўленьнямі, — усё больш трацяць сваю эфэктыўнасць з развіццём гэтых кантактаў, калі яны паступова пачынаюць пашырацца на ўсе сфэры сацыяльнай дзейнасці”<sup>30</sup>. Прычым,

---

minimalne znaczenie. Sily plotki i tradycji są potężnymi narzędziami kontroli» (Pawluczuk W. Swiatopogląd jednostki w warunkach rozpadu społeczności tradycyjnej. Warszawa: PWN, 1977. S. 19–20).

<sup>29</sup> William I. Thomas, Florian Znaniecki. Chłop polski w Europie i Ameryce. T. 4. Dezorganizacja i reorganizacja w Polsce. Warszawa, 1976. 204 s.

<sup>30</sup> “W takich warunkach pierwszym rezultatem rosnącego związku pomiędzy wsią a światem zewnętrznym jest rzecz zrozumiała, mniej lub więcej posunięty proces dezorganizacji: wśród członków zbiorowości chłopskiej następuje rozwój nowych postaw, których dawna społeczna organizacja nie może kontrolować w stopniu dostatecznym, gdyż dawne urzędnienia grupy pierwotnej nie obejmują ich. Grupa stara się obronić przed tym rozpadem przy pomocy metod dążących świadomie do wzmocnienia wpływu tradycyjnych norm postępowania, lecz to usiłowanie — często skuteczne dopóki kontakty na zewnątrz ograniczają się do jakiejś poszczególnej dziedziny zainteresowań — traci coraz bardziej swą skuteczność w miarę dalszego rozwoju tych kontaktów,



паводле Ф.Знанецкага і У.Томаса, у вясковай супольнасці ідзе барацьба за захаванне ранейшай сацыяльнай сыстэмы, адначасова назіраюцца выразныя праявы клясавага рэвалюцыянізму і рэлігійнага радыкалізму. Вынікам гэтага ёсць замена старых каштоўнасцяў і нормаў новымі, а сам працэс выпрацоўкі новых схемаў паводзінаў і інстытуцыяў У.Томас і Ф.Знанецкі назвалі “сацыяльнай рэканструкцыяй” (“rekonstrukcja społeczna”)<sup>31</sup>. Такім чынам, пашырэнне сувязяў вясковай грамады з вонкавым сьветам прычынілася да паступовага раскладання традыцыйных каштоўнасцяў сялянскіх супольнасцяў.

У навуковай літаратуры сялянская лякальная супольнасць часта называецца **этнічнай групай**, бо гэтая супольнасць звычайна адрозніваецца ад іншых групаў традыцыйнага грамадства (шляхты, мяшчан) мовай, рэлігійнымі вераваннямі, а нярэдка і этнічным паходжаннем. Э.Гелнэр развітое аграрнае грамадства акрэсьліў назовам “сэгмэнтарнае”<sup>32</sup>. Для яго характэрны выразны падзел працы паміж нутрана аднароднымі групамі, якія, аднак, розняцца паміж сабой этнічным паходжаннем і канфэсійнай прыналежнасцю. Яны выконвалі розныя задачы ў грамадстве, а культурныя кантакты між імі былі моцна абмежаваныя. Толькі зьяўленне індустрыяльнага падзелу працы павінна было прывесці да зьменаў, калі падзел працы паміж сацыяльнымі групамі-сэгмэнтамі быў бы заменены падзелам працы паміж спецыялізаванымі асобамі, а ўся гетэрагеннасць грамадства была зьліквідаваная праз нацыянальную ідэалёгію, якая рабіла аднастайнай яго сацыяльную структуру.

На думку С.Арсіні-Розэнбэрга, прычына раскладання этнічнай групы ў працэсе мадэрнізацыі хаваецца ў зьмене яе “ідэальнага ўзору”, якая ёсць вынікам кантактаў з сацыяльнымі групамі, што маюць больш прывабныя ідэальныя ўзоры<sup>33</sup>. Звычайна гэта было адкрыццё шляхоцкай ці мяшчанскай гарадзкой культуры, якая падавалася сялянам вышэйшай, лепшай, больш дасканалай за іх уласную. Праявамі такога працэсу, паводле Уладзіміра Паўлючука, было адмаўленне ад паслушэнства традыцыйным вясковым аўтарытэтам, нігілізм, радыкалізм у сфэры грамадзкага і рэлігійнага жыцця, заняпад цэласнай сыстэмы грамадзкіх нормаў і праявы грамадзкай дэзарганізацыі<sup>34</sup>.

Кантакты з вонкавым сьветам разбураюць лякальную замкнёнасць традыцыйнай супольнасці, мяняюць самасьведамасць вясковых жыхароў і прыводзяць да ўзнікнення новых ідэнтычнасцяў. Вядомы польскі антрапаляг Ю.Абрэмбскі, які грунтоўна даследваў у міжваенны пэрыяд традыцыйную вёску на беларускім Палесьсі, сьцьвярджаў, што ў канцэпцыях этнічнай групы на першы плян нязьменна выбіваецца бачанне чужой групы: “Уласнае бачанне — нібыта рэфлекс тых кантрастаў, на падставе якіх пэўная этнічная група вызначае адрознасць іншых груп <...> Такім чынам, уласнае бачанне зьяўляецца другасным і залежным, яно папросту становіцца

---

gdy stopniowo zaczynają one rozszerzać się na wszystkie dziedziny działalności społecznej” (William I. Thomas, Florian Znaniecki. Chłop polski w Europie i Ameryce... S. 9).

<sup>31</sup> William I. Thomas, Florian Znaniecki. Chłop polski w Europie i Ameryce... S. 13.

<sup>32</sup> Marszewski M. Narody i nacjonalizm według Ernesta Gellnera a konflikt polsko-ukraiński na Wołyniu do 1939 roku // Sprawy narodowościowe. Seria nowa. Z.12-13. 1998. S.81.

<sup>33</sup> Цыт. па: Pawluczuk W. Światopogląd jednostki... S. 95.

<sup>34</sup> Pawluczuk W. Światopogląd jednostki... S. 94.

нэгатывам усіх тых вобразаў, у якіх ахоплівалася рэчаіснасьць чужых этнічных групаў”<sup>35</sup>. Як адзначыў У.Паўлючук: «Для супольнікаў этнічнай групы яе культура, мова, звычаі і ўзоры ёсьць чымсьці нагэтулькі зразумелым, простым і натуральным, што яны ня могуць быць аб’ектам рэфлексіі. Мы “тутэйшыя”, нашая мова “простая”, нашы звычаі “звычайныя” — усё замыкаецца ў коле нармальнай, зразумелай самой празь сябе штодзённасьці»<sup>36</sup>. На думку Ю.Абрэмбскага, адсутнасьць уласнага бачаньня сваёй супольнасьці ў людзей дадзенай этнічнай групы абумоўлена тым, што яе супольныя вартасьці — толькі складовыя часткі звычайных узораў, пра захаваньне якіх мэтанакіравана не клапацяцца ніякія інстытуцыі ці групы: “Гэтыя ўзоры ўтрымліваюцца ня дзякуючы інтэнцыйным намаганьням этнічнай групы, але шляхам спантанічнай рэгуляцыі, шляхам уплыву асяродзьдзя на асобу і яе сацыялізацыі праз бліжэйшае канкрэтнае атачэньне. Этнічная група таксама ня мае разбудаванай, скрышталізаванай і зынтэграванай этнічнай сьведамасьці, ці комплексу сыстэматызаваных і ўзгодненых паміж сабой канцэпцый, які ўтварае пэўную схему ўласнай уяўленай рэчаіснасьці групы”<sup>37</sup>. Разам з тым, як адзначае Ф.Знанецкі, для супольнасьцяў такога тыпу характэрная вельмі значная культурная аднароднасьць. Этнічная група “не дапускае ў сваім асяродзьдзі ніякай культурнай разнароднасьці... усё культурныя каштоўнасьці, якія адрозьніваюць яе ад чужых, павінны быць супольнымі і аднолькавымі для ўсіх яе сяброў”<sup>38</sup>.

Такім чынам, паводле меркаваньня большасьці дасьледнікаў, этнічная група ня мае скрышталізаванага і ідэялягізаванага ўласнага вобразу. Таму самасьведамасьць яе супольнікаў выяўляецца толькі ў працэсе сутыкненьня з супольнікамі іншых этнічных групаў і мае паўторны характар. Этнічныя сувязі тут вынікаюць з пачуцьця свойскасці, а не этнічнай самасьведамасьці як акрэсьленага бачаньня ўласнай супольнасьці. У гэтым сэнсе этнічная група прынцыпова розніцца ад сучасных нацый, якія маюць шырока разбудаваны ідэялягічны вобраз сваёй культурнай асобнасьці. Як сьцьвярджае У.Паўлючук, “нацыянальная сьведамасьць зьяўляецца самасьведамасьцю, самавызначэньнем, самаакрэсьленьнем, сьведамасьцю існаваньня адрозных нацыянальных каштоўнасьцяў, сымбаляў групавога адзінства, нацыянальных сьвятынь”<sup>39</sup>.

Ю.Абрэмбскі даводзіў, што нацыянальныя культуры ў працэсе мадэрнізацыі далучалі сялянскія лякальныя супольнасьці да сваіх інстытуцыяў, законаў і сыстэм каштоўнасьцяў, што звычайна суправаджалася

<sup>35</sup> “Wizerunek własny jest tylko refleksem kontrastów, na podstawie których jakaś grupa etniczna definiuje odrębność grup innych <...> W ten sposób wizerunek własny grupy jest wtórny i zależny, jest on po prostu negatywem tych wszystkich obrazów, w których ujmuje się owa rzeczywistość obcych grup etnicznych” (Obrębski J. Problem etniczny Polesia // Przegląd Socjologiczny. 1936. T. IV. № 1–2. S. 186–187).

<sup>36</sup> «Dla członków grupy etnicznej jej kultura, język, obyczaje i wzory są czymś tak zrozumiałym, prostym i naturalnym, iż nie mogą być przedmiotem refleksji. My jesteśmy “tutejsi”, nasz język jest “prosty”, nasze obyczaje “zwyczajne” — wszystko zamyka się w kręgu normalnej, zrozumiałej samo przez się codzienności» (Pawłuczuk W. Światopogląd jednostki... S. 32).

<sup>37</sup> Цыт. па: Pawłuczuk W. Światopogląd jednostki ... S. 32–33.

<sup>38</sup> Цыт. па: Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową. Białorusini na tle przemian narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej XIX stulecia. Lublin, 2000.

<sup>39</sup> “Świadomość narodowa jest samoświadomością, samodefinicją, samookreśleniem, jest świadomością istnienia odrębnych narodowych wartości, symboli grupowej jedności, narodowej świętości, które kultywuje się z chęci czy potrzeby bycia narodem” (Pawłuczuk W. Światopogląd jednostki ... S. 31).

разьдзяленьнем гэтых супольнасьцяў. У выніку фармаваліся групы індывідаў, якія “разьвіваюць новыя сацыяльныя прасторы, дзе супольнікі народных фармацый зьбіраюцца ня толькі як сябры мясцовых грамадаў, але як удзельнікі больш шырокай міжтэрытарыяльнай супольнасьці”<sup>40</sup>. На апошнім этапе стварэньня нацыі сучаснага тыпу разнастайныя сацыяльныя перамяшчэньні зьмяншалі дыстанцыю паміж вясковай грамадой і надзякальнымі структурамі і давалі ўсё больш магчымасьцяў выхадцам з сялянства ўдзельнічаць у агульнанацыянальным палітычным і культурным жыцьці. Менавіта пісьменнасьць сталася той мяжой, што аддзяляе нацыю ад народнасьці фэўдальных часоў<sup>41</sup>. Распад традыцыйнай сялянскай культуры прадугледжваў яе замену культурай надзякальнай і пісьменнай, а апошняя мела нацыянальныя зьмест і форму. Найперш гэта датычыла той яе сфэры, якая была зьвязаная з мовай. Хоць многія элемэнты гарадзкой культуры (стэрэатыпы паводзін, побытавая культура і г.д.) мелі ўжо ў вялікай ступені касмапалітычны характар, аднак яе элемэнты, зьвязаныя з культурай слова, кніжнасьцю, тэатрам, уваходзілі ў прастору пэўнай нацыянальнай культуры.

У рэчышчы мадэрнізацыйнай параджымы сфармавалася так званая мадэрнісцкая школа фармаваньня сучасных нацый і нацыяналізму. Паводле яе прыхільнікаў, нацыя сталася той формай людзкой супольнасьці, якая забясьпечвае пасьпяховае эканамічнае і сацыяльнае разьвіцьцё ў індустрыяльным грамадзтве і ёсьць у гэтым сэнсе параджэньнем мадэрнізацыі. Адпаведна поглядам *мадэрністаў*, сучасныя эўрапейскія нацыі сфармаваліся ў XIX–XX стст. у выніку распаду традыцыйнага аграрнага грамадства і ўзьнікненьня на яго руінах грамадства індустрыянага, капіталістычнага. Як адзначае польскі сацыёляг Рышард Радзік, “працэс фармаваньня нацый суправаджаўся зрынаньнем праўна санкцыянаваных грамадзкіх бар’ераў, узрастаньнем гарызантальнай і вэртыкальнай грамадзкай мабільнасьці, распаўсюджаньнем адукацыі і, такім чынам, значным павелічэньнем прытоку інфармацыі і грамадзкіх ідэяў. Станавыя сувязі былі заменены слабейшымі клясавымі”<sup>42</sup>.

Адзін з найбольш вядомых у сьвеце тэарэтыкаў акрэсьленага навуковага кірунку брытанскі дасьледнік Эрнэст Гелнэр наўпрост зьвязваў працэс фармаваньня нацый з індустрыялізацыяй традыцыйнага аграрнага грамадства. Згодна зь яго меркаваньнямі, новыя эканамічныя сыстэмы зь вельмі высокай ступенню іх спэцыялізацыі і мабільнасьці насельніцтва вымагалі ўсеагульнай і ўнівэрсальнай адукацыі. Каб маглі паўстаць і пасьпяхова функцыянаваць такія прамысловыя надзякальныя супольнасьці, неабходным было стварэньне і распаўсюджаньне сыстэмы знакаў і каштоўнасьцяў, якая б вызначала і рэгулявала погляды і паводзіны людзей. Найлепш падыходзіла для гэтага нацыянальная культура, як пэўны код паразуменьня паміж складнікамі такой надзякальнай нацыянальнай супольнасьці. Мадэрнізацыя разбурала мясцовыя традыцыйныя супольнасьці, ламала станавыя перагародкі, аслабляла кроўныя і васальныя повязі, адначасова атамізуючы грамадства і ствараючы сувязь з эгалітарнай і

<sup>40</sup> Цьтг. па: Алюніна І. Брытанская сацыяльная антрапалогія ў XX ст.: ідэі і асобы // Terra Historica. № 1. 2002. С. 91.

<sup>41</sup> Znaniecki F. Współczesne narody. Warszawa, 1990. S. 25 n.

<sup>42</sup> Радзік Р. Ад этнічнага згуртаваньня да нацыянальнай супольнасьці // Беларускі гістарычны агляд. Т.5. Сш.2(9). 1998. С. 316.

гомагенічнай супольнасцю — сучасным народам. Трэба адзначыць, што Э.Гелнэр вельмі ўжо інструментальна трактаваў нацыянальныя рухі. На яго думку, нацыяналісты (дзеячы, для якіх нацыянальныя каштоўнасці і салідарнасць былі вельмі важнымі) стваралі народы там, дзе іх раней не было: “Нацыяналізм — гэта не абуджэнне народаў да самасьведамасці: знаходзіць ён народы там, дзе яны не існавалі”<sup>43</sup>. Праўда, некаторыя даследнікі, як, напрыклад, Ліа Грынфэлд, аспрэчваюць гэтую тэзу, сьцьвярджаючы, што менавіта нацыяналізм стаў папярэднікам усіх істотных складовых чыннікаў мадэрнізацыі, а таму апошняя была прадуктам нацыяналізму, а не наадварот<sup>44</sup>.

Шмат якія даследнікі зьвярталі ўвагу на адрозненні ў працэсах фармавання сучасных народаў на Захадзе і Ўсходзе эўрапейскага кантынэнту. Даволі часта гаворыцца пра дзяржаўна-палітычныя нацыянальныя супольнасці Заходняй Эўропы і моўна-этнічныя нацыі ва ўсходняй частцы нашага кантынэнту. Паводле польскага навукоўца Юзэфа Хлябоўчыка, у Заходняй Эўропе вырашальную ролю ў нацыятворчых працэсах адыгрывала пачуццё дзяржаўных повязяў. Фактычна, на яго думку, там існавала ідэнтыфікацыя паняццяў дзяржава і народ. Менавіта дзяржавы праз свае інстытуцыі — школу, армію, судовую сыстэму і г.д. — праводзілі палітыку уніфікацыі афіцыйнай дзяржаўнай мовы і пашыралі сярод масаў сялянскага насельніцтва нацыянальна-дзяржаўную ідэалёгію. Нацыятворчы працэс у краінах Заходняй Эўропы Ю.Хлябоўчык акрэсьлівае з дапамогай наступнай схемы: *дзяржаўная супольнасць — моўная супольнасць — нацыянальная супольнасць*<sup>45</sup>.

У Цэнтральнай Эўропе (даследнік далучаў да гэтага рэгіёну найперш тэрыторыі Польшчы, Чэхіі, Славакіі ды Вугоршчыны), на думку Ю.Хлябоўчыка, існавалі істотныя адрозненні ад вышэй акрэсленай схемы. Нацыянальная сьведамасць найчасцей паўставала тут ня дзякуючы дзяржаўнай палітыцы, а насуперак ёй. Ю.Хлябоўчык падзяліў народы гэтай часткі эўрапейскага кантынэнту на наступныя групы: 1) народы дзяржаўныя; 2) народы, пазбаўленыя дзяржаўнасці; 3) моўна-этнічныя супольнасці, пераважна сялянскія; 4) супольнасці, што існуюць пераважна ў стане дыяспары, з выразнай культурна-цывілізацыйнай і часта расавай адрознасцю ад суседзяў<sup>46</sup>. Галоўнай задачай для “сялянскіх” народаў было пераадоленне асыміляцыйнага ціску і “набілітацыя” ці ўзвышэнне ўласнай “плебейскай” мовы. Паводле схемы Ю.Хлябоўчыка, нацыятворчы працэс у такім выпадку разьвіваўся наступным чынам: *моўная супольнасць — нацыянальная супольнасць — дзяржаўная супольнасць*. Прычым першы этап нацыятворчага працэсу датычыў пераважна моўна-культурнай сфэры. Наступным крокам было нараджэнне пачуцця супольных лёсаў у мінулым ці рэканструкцыя ўласнага мінулага. У беларускім нацыянальным руху гэта найбольш ясна сфармуляваў аўтар “Кароткай гісторыі Беларусі” Вацлаў

<sup>43</sup> Цыт. па: Anderson B. Wspólnoty wyobrażone. Kraków, 1997. S. 19.

<sup>44</sup> Wandycz P. Odrodzenie narodowe i nacjonalizm (XIX-XX ww.) // Historia Europy Środkowo-Wschodniej. T.2. Lublin, 2000. S. 143.

<sup>45</sup> Chlebowczyk J. Procesy narodotwórcze we wschodniej Europie środkowej w dobie kapitalizmu (od shyłku XVIII do początków XX w.). Warszawa, 1975. S. 18.

<sup>46</sup> Chlebowczyk J. O prawie do bytu małych i młodych narodów. Kwestia narodowa i procesy narodotwórcze we wschodniej Europie środkowej w dobie kapitalizmu (od shyłku XVIII do początków XX w.). Warszawa, 1983.



Ластоўскі у прадмове да свайго выдання: “Гісторыя — гэта фундамент, на каторым будзеца жыццё народу і нам, каб адбудаваць сваё жыццё, трэба пачаць с фундаменту, каб будынак быў моцны. А фундамент у нас моцны, гісторыя наша багатая”<sup>47</sup>. На грунце ўсведамлення прыналежнасці да пэўнай моўна-этнічнай супольнасці, звязанай агульнымі лёсамі і спадчынай мінулага, утваралася ўжо нацыянальная повязь як ідэалагічная катэгорыя.

Ю.Хлябоўчык падзяляў нацыятворчы працэс “сялянскіх народаў” на дзве асноўныя фазы: культурна-моўную і палітычную<sup>48</sup>. Галоўная задача першай фазы — стварэнне і стандартызацыя літаратурнай мовы дадзенай этнічнай супольнасці. Зместам другой ёсць пашырэнне нацыянальнай ідэі і гістарычнай сьведамасці сярод масаў насельніцтва, найперш сялянскага. Галоўным выклікам *сялянскаму* народу, які намагаўся стварыць уласную *высокую* культуру і пашырыць нацыянальную сьведамасць сярод масаў вясковага насельніцтва, была праблема нацыянальна-культурнай асыміляцыі, паколькі любая спроба сацыяльнага поспеху для вылучэнцаў сялянскага этнасу звязвалася зь неабходнасцю засваення мовы і культуры панавальнай дзяржаўнай нацыі.

П.Вандыч вылучае ў Цэнтральна-Усходняй Эўропе тры асноўныя мадэлі нацыятворчых працэсаў — польскую, вугорскую і чэскую. Блізкімі да апошняй, паводле свайго зместу былі, на яго думку, харвацкі, летувіскі, украінскі, беларускі й славацкі нацыянальныя рухі, якія Вандыч аб’ядноўвае ў адну мадэль, ці тып. Для гэтай мадэлі характэрныя наступныя рысы: адлеглая і перапынёная традыцыя дзяржаўнасці ці тып дзяржаўнасці, звязаны зь іншымі народамі, прычым засталася сьцёртай мяжа паміж адным і другім; моцная міталагізацыя мінулага; нарэшце факт, што нацыянальнае адраджэнне часта было “абуджэннем” народнасці, якая існавала патэнцыйна і дзе, як у выпадку беларускім — працэс фармавання цэласнай нацыянальнай сьведамасці ня быў яшчэ завершаны ў ХХ ст.<sup>49</sup> Праблемы атаясамлення з традыцыяй уласнай дзяржаўнасці і малалікасць уласнай інтэлігенцыі разам з спаўненнем прамысловай рэвалюцыі выклікалі, на думку Вандыча, неабходнасць звароту да “гераічнага мінулага” ў большай ступені, чым дзе-небудзь яшчэ.

Два асноўныя шляхі фармавання сучасных народаў вылучае таксама чэскі даследнік Міраслаў Грох, які адрознівае “дзяржаўныя” і “малыя” народы. Апошнія паўставалі на грунце супольнасцяў, для якіх, на думку Гроха, найлепшым акрэсленнем ёсць “недамінавальная этнічная група” (non-dominant ethnic group). Такія групы на пачатку нацыятворчага працэсу мелі слабую традыцыю высокай элітарнай культуры і няпоўную сацыяльную структуру (складаліся пераважна зь сялянскага насельніцтва), жылі на абшарах поліэтнічных манархій, урадавая мова якіх звычайна была для іх чужой і малазразумелай. М.Грох стварыў мадэль развіцця нацыянальнага руху “малых” народаў (тэрмін “малыя” не азначаў абавязкова малаколькасныя. Да гэтай катэгорыі Грох далучае, напрыклад, украінцаў, якія, паводле колькасці насельніцтва, належаць якраз да ліку найбольшых народаў у

<sup>47</sup> Власт. Кароткая гісторыя Беларусі. Вільня: Друкарня Марціна Кухты, 1910. С. 5.

<sup>48</sup> Chlebowczyk J. Procesy narodotwórcze... S. 56.

<sup>49</sup> Wandycz P. Odrodzenie narodowe i nacjonalizm (XIX–XX ww.) // Historia Europy Środkowo-Wschodniej. T.2. Lublin, 2000. S.159.

Эўропе). Гэтая мадэль мела тры фазы: навуковая (пэрыяд навуковага зацікаўленьня сялянскай этнічнай супольнасьцю з боку інтэлігенцыі, унармаваньне мовы, напісаньне гістарычных працаў, прысьвечаных мінуламу дадзенай супольнасьці), фаза нацыянальнай агітацыі (дзеянасьць патрыятычна настроенай інтэлігенцыі і актывістаў нацыянальнага руху з мэтай пашырэння нацыянальнай самасьведамасьці сярод шырокіх масаў насельніцтва, пераважна сялянскага), фаза масавага палітычнага руху (нацыянальны рух набывае палітычны характар і шырокую падтрымку насельніцтва)<sup>50</sup>. Паводле М.Гроха, некаторыя “малыя” народы дасягалі фазы масавага нацыянальнага руху ўжо на пачатку станаўленьня капіталістычнага грамадзтва (напрыклад, чэхі). Іншыя ж застывалі на пераходзе ад другой да трэцяй фазы. Да ліку “малых” народаў Грох залічаў і беларусаў. На яго думку, “толькі на мяжы стагодзьдзяў (мелася на ўвазе XIX і XX стст. — С.Т.) некаторыя беларускія інтэлігенты пачалі... усьведамляць сябе прыналежнымі да асобнага народу”<sup>51</sup>, а рэвалюцыя 1905 г. паклала пачатак нацыянальнай агітацыі праз газэту “Наша Ніва”. М.Грох лічыць, што беспаспяховыя намаганьні прыхільнікаў беларускага нацыянальнага руху могуць паслужыць школьным прыкладам перавагі чыннікаў, якія мелі для гэтага руху дэінтэграцыйны характар. Беларускія актывісты не маглі паспяхова прывязаць сваю агітацыю ні да нейкай гістарычнай, ні да адміністрацыйнай цэласнасьці, а «намаганьні “адаптацыі” сярэднявечнай літоўскай дзяржавы... належаць да сфэры непаспяхоўных, бязмэтавых митаў»<sup>52</sup>. Прычынай няўдач беларускага руху было, паводле Гроха, і тое, што разьвіцьцё сацыяльных сувязяў у Беларусі XIX – пачатку XX ст. знаходзілася на сярэднявечным роўні, а нацыянальная агітацыя зь вялікай цяжкасьцю даходзіла да беларускага селяніна (звычайна непісьменнага) і, апроч таго, была для яго незразумелай. Гэтыя тэзы Гроха выглядаюць далёка не бясспрэчнымі. Ды і яго веды пра беларускі нацыянальны рух, калі меркаваць па бібліяграфіі кнігі, грунтуюцца на трох працах нямецкіх (Beugan D., Lindner R.) і брытанскага (Vakar N.P.) дасьледнікаў.

Для нас вялікую цікавасьць уяўляюць думкі Гроха пра ўдзел сялянства ў нацыянальных рухах “малых народаў”. Як адзначыў дасьледнік, лідэры гэтых рухаў амаль ва ўсіх краінах ідэалізавалі вёску і сялянства, як галоўных абаронцаў нацыянальнага існаваньня і былі перакананыя, што выступаюць ад іх імя і за іх інтарэсы. Але гэта зусім не азначала, што той патрыятычны энтузіязм падзялялі і ўласна самыя сяляне. Нацыянальная агітацыя на вёсцы тады толькі дасягала нейкіх посьпехаў, калі ўдавалася мабілізаваць істотную частку інтэлігенцыі і гараджан. Прычынай нацыянальнай актыўнасьці сялян ня мог быць звычайны фэўдальны ўціск. Іх палітычная і нацыянальная мабілізацыя надыходзіла разам з паляпшэньнем гаспадарчага і праўнага становішча вяскоўцаў, і калі пачынала дзейнічаць мадэрная сыстэма сацыяльнай камунікацыі, якая даносіла да селяніна інфармацыю пра народ як супольнасьць раўнапраўных грамадзян, у якой і ён мае шанец сацыяльнага посьпеху. Галоўнымі рухавікамі такой сыстэмы маглі быць, на думку Гроха,

<sup>50</sup> Hroch M. *Małe narody Europy: Perspektywa historyczna*. Wrocław, 2003. S. 9.

<sup>51</sup> “Dopiero na przełomie stulecia niektórzy białoruscy inteligenci zaczęli zastanawiać się nad znaczeniem swego etosu i określać się jako samodzielny naród” (Hroch M. *Małe narody Europy...* S. 39).

<sup>52</sup> «usiłowania “adopcji” średniowiecznego państwa litewskiego przez białoruski etnos należą do sfery nieskutecznych, bezcelowych mitów» (Hroch M. *Małe narody Europy...* S. 40).

толькі дзеве сацыяльна-прафэсійныя групы: вясковыя настаўнікі і прыходзкае духавенства<sup>53</sup>.

Інтэлігенцыя сялянскіх народаў, якія ня мелі ўласнай дзяржаўнасці, надавала моцную эмацыйную афарбоўку пытанням мовы і традыцыйнай вясковай культуры. Адбываўся працэс ідэалізацыі вясковай этнічнасці. У такой сытуацыі сяляне, а ў першую чаргу выхадцы з вёскі, якія праглі дасягнуць сацыяльнага поспеху, паўставалі перад складанай праблемай выбару. Яны маглі або ўспрыняць панавальную ў дзяржаве ідэалёгію і культуру (а адпаведна і мову) і дамагацца такім чынам для сабе сацыяльнага поспеху шляхам ляльнасці і супрацоўніцтва з дзяржаўнымі інстытуцыямі, якія намагаліся асыміляваць іх этнічную супольнасць, або ўсведаміць сваё адзінства з уяўленай нацыянальнай супольнасцю, якая грунтавалася на сымбалах сялянскай этнічнай культуры і *простай* мове вясковых жыхароў. Апошні выбар амаль заўсёды азначаў апазыцыйнае стаўленне асобы да панавальнай дзяржаўнай ідэалёгіі. Яго магчымасць была тым вышэйшай, чым складаней было з прычыны этнічных адрозненняў выхадцу з вёскі засвоіць дамінавальную ў дзяржаве літаратурную мову і чым мацней ён адчуваў праявы дыскрымінацыі ў стаўленні да сябе з боку панавальнай у грамадстве супольнасці.

У многіх краінах Цэнтральнай і Ўсходняй Эўропы сялянскае насельніцтва становілася аб'ектам асыміляцыі адразу з некалькіх бакоў. Напрыклад, украінцы ў Галіцыі маглі далучыцца да польскай ці нямецкай нацыянальных культур. У Беларусі XIX ст., гэтаксама, як у Летуве і Прыдняпроўскай Украіне, сялянству прапаноўвалася адчуць сваю прыналежнасць да расійскай ці польскай ідэалігічных айчын. Але неаспрэчным фактам ёсць тое, што ў большасці краін Цэнтральнай і Ўсходняй Эўропы перамаглі нацыянальныя ідэалёгіі, якія клалі націск на сваёй пераемнасці ад традыцыйнай сялянскай культуры, а сваім сымбалам часта рабілі менавіта *простую* мову сялян. Безумоўна, дзеячы нацыянальных рухаў гэтых народаў таксама шукалі ідэалігічных падставаў “адраджэння” ў далёкай гісторыі. Так, славакі апялявалі да Вялікай Маравіі, украінцы да Кіеўскай Русі і казацкай дзяржавы, летувісы й беларусы да Вялікага Княства Літоўскага. Але аснову нацыянальнага культурнага коду складалі напачатку менавіта мова сялянскай большасці і традыцыйная народная культура. Як развязаўся гэтая дылема на беларускіх землях — адна з важных задач дадзенае працы.

Грунтоўнае вывучэнне працэсаў, якія адбываліся ў традыцыйным сялянскім грамадстве, на нашу думку, папросту немагчымае без выкарыстання **мікрагістарычнага падыходу**, бо гэтае грамадства ўяўляе сабой, вобразна кажучы, своеасаблівую сетку, сатканую з вялікага мноства лякальных вясковых грамадаў — паўзамкнёных і амаль самадастатковых. Каб зразумець спэцыфіку жыцця гэтых лякальных супольнасцяў, гісторык павінен значна павялічыць маштаб аб'екту свайго даследавання і звярнуць асаблівую ўвагу на аналіз сацыяльных працэсаў і ўзаемадзейненняў вясковых жыхароў на мікрароўні. Варта тут нагадаць, што мікрагістарычны падыход аформіўся ў Італіі ў 70-х гадах XX ст. на грунце комплексу ідэй, выказаных невялікай групай гісторыкаў, аб'яднаных вакол часопісу “Quaderni Storici”, і даволі хутка набыў папулярнасць сярод даследнікаў іншых

<sup>53</sup> Hroch M. Male narody Europy... S. 89.

заходнеэўрапейскіх краін і ЗША. Мікрагісторыю нельга акрэсьліць як навуковую школу ці аўтаномную гістарычную дысцыпліну, хоць і былі такія спробы. Яна паўстала з самой дасьледніцкай практыкі, ці, дакладней сказаць, з тых перашкодаў, зь якімі сутыкнуліся гісторыкі ў сваіх дасьледваньнях. На думку французскага навукоўца Ж.Рэвеля, мікрагісторыя нарадзілася як рэакцыя на крызіснае становішча, у якое трапіла сацыяльная гісторыя, як імкненьне пераасэнсаваць некаторыя яе канцэпцыі, задачы і мэтады<sup>54</sup>.

Для мікрагістарычнага падыходу вызначальны момант — менавіта зьмена маштабу навуковага аналізу. Гэта азначае ня проста павелічэньне памераў аб'екту дасьледваньня, але таксама зьмену яго віду і фону. Інакш кажучы, зьмяняючы маштаб разгляду, мы атрымліваем фактычна новую рэальнасьць. Як адзначыў той жа Ж.Рэвель: "...мікрагістарычны падыход мае на мэце ўзбагаціць сацыяльны аналіз, прапанаваць большую разнастайнасьць варыянтаў, больш складаных і рухомых"<sup>55</sup>. Мікрагісторыя прапаноўвае перавесыці сацыягістарычны аналіз у сфэру рэканструкцыі складанай сеткі шчыльных сувязяў і ўзаемадачыненьняў, ідэнтычнасьцяў, якія паўстаюць і знікаюць, у якіх жывуць і робяць свой выбар сацыяльныя акторы. Тут важна падкрэсьліць розніцу паміж мікрагісторыяй і краязнаўствам. Як слушна адзначыў Вячаслаў Насевіч, краязнаўства азначае "драбленьне аб'екту дасьледваньня па тэрытарыяльным прынцыпе, калі з мноства падзей вылучаюцца тыя, што маюць дачыненьне да дадзенай мясцовасьці", тым часам як мікрагісторыя хутчэй нагадвае вывучэньне клеткі пад мікраскопам<sup>56</sup>. Неабходна тут адзначыць вельмі істотны момант: навуковасьць мікрагістарычнага падыходу праяўляецца, па сутнасьці, толькі ў тым выпадку, калі дасьледнік выяўляе на лякальным роўні дзеянне працэсаў, што вызначаюць разьвіцьцё грамадзтва на макрароўні. Інакш існуе пагроза спаўзаньня да прымітывізацыі гістарычнага працэсу.

У дадзенай працы мы выкарысталі мікрагістарычны падыход, аналізуючы разьвіцьцё гаспадарчых, сацыяльных і культурных працэсаў у вёсках Гарадзенскай пушчы (у першую чаргу вёска Бершты<sup>57</sup>) і Скідзельскай воласьці Гарадзенскага павету. Выбар мікрарэгіёнаў быў абумоўлены тым, што тут родныя мясціны аўтара дадзенага дасьледваньня. Гэта было важным эмацыйным зарадам, які стымуляваў архіўныя пошукі і карпатлівую апрацоўку мноства дакумэнтальных крыніц, але, як спадзяецца аўтар, абсалютна не паўплываў на навуковую аб'ектыўнасьць. За дзесяць гадоў напружанай працы быў сабраны даволі аб'ёмны матэрыял, які дастаткова яскрава, як нам уяўляецца, адлюстроўвае гаспадарчую, сацыяльную і палітычную гісторыю абраных мікрарэгіёнаў у XIX – першай траціне XX ст. У дадзеным дасьледваньні асобныя тэарэтычныя палажэньні пра разьвіцьцё мадэрнізацыйных працэсаў у беларускай вёсцы ілюстраваліся менавіта на канкрэтных прыкладах з гісторыі абраных мікрарэгіёнаў.

Як ужо адзначалася вышэй, найважнейшая асаблівасьць мікрагістарычнага аналізу — зьмена маштабу погляду на аб'ект

<sup>54</sup> Ревель Ж. Микроисторический анализ и конструирование социального // Одиссей. Человек в истории. Москва, 1986. С. 110.

<sup>55</sup> Ревель Ж. Микроисторический анализ... С. 115.

<sup>56</sup> Насевіч В. Мікрагісторыя: мінулае ў чалавечым вымярэнні // Беларускі гістарычны агляд. 1991. Т.6. Сш. 1–2 (10–11) С. 138.

<sup>57</sup> Мікрагістарычнае дасьледваньне вёскі Бершты зьмешчана ў асобным дадатку да працы.



дасьледваньня. Гэтая зьмена дае магчымасьць патрапіць нібы з аднае гісторыі ў другую, гэтаксама як пры павелічэньні маштабу, скажам, газэтнай ілюстрацыі мы атрымліваем ужо зусім іншую выяву. Аднак паміж гэтымі гісторыямі няма неадольнага разрыву. Яе пэрсанажы дзейнічаюць у адзіным кантэксце, толькі па-рознаму ўяўляюць сабе навакольную рэчаіснасьць. Аналіз гэтай рэчаіснасьці на роўні мікрарэгіёну ці мікрасоцыюму дае нам новыя веды, неабходныя для лепшага разуменьня разьвіцьця гістарычных працэсаў у нацыянальным маштабе.

У апошнія гады мікрагістарычны падыход набывае папулярнасьць у беларускай гістарыяграфіі. Піянэрам яго можна лічыць выдатнага айчыннага гісторыка Мікалая Улашчыка, які ў 1980-х гадох падрыхтаваў кнігу “Была такая вёска”<sup>58</sup>. Праўда, гэтая праца М.Улашчыка ў большай ступені грунтавалася на асабістых успамінах і ў значнай ступені мае характар гістарычнай крыніцы. У 2004 г. выйшла праца В.Насевіча “Традиционная белорусская деревня в европейской перспективе” — выдатны ўзор гістарычнага дасьледваньня вясковага мікрарэгіёну на Меншчыне. Аўтар вызначыў мэтай сваёй працы рэканструкцыю традыцыйнага вясковага грамадства як цэласнай сыстэмы, выяўленьне яго агульных рысаў і тых асаблівасьцяў, якія былі ўласьцівыя менавіта беларускай вёсцы, а ў больш сьціслым сэнсе — лякальнай грамадзе сялян-каталікоў цэнтральнай Беларусі. Чацьверты разьдзел кнігі В.Насевіча называецца “Традыцыя і мадэрнізацыя”. Пачаткам карэннай мадэрнізацыі беларускага традыцыйнага грамадства аўтар лічыць адмену прыгоннага права. Асаблівую ўвагу ён зьвяртае на дэмаграфічны аспект, разьвіцьцё сялянскай двора-гаспадаркі ў новых умовах. Разам з тым, у фундамэнтальнай працы Насевіча, як нам уяўляецца, усё ж замала ўвагі аддадзена менавіта сацыякультурным працэсам, якія адбываліся ў беларускай вёсцы ў другой палове XIX – на пачатку XX ст. Зрэшты, гэта зразумела, зважаючы на вялізны храналёгічны пэрыяд, які дасьледваў аўтар.

## Гістарыяграфія і крыніцы

Айчынная **гістарыяграфія** вёскі і сялянства мае багатыя традыцыі. У беларускай савецкай гістарыяграфіі сялянская праблематыка займала адно зь вядучых месцаў. Праўда, у большасьці навуковых работ яна разглядалася як адзін з важных аспэктаў больш шырокіх аграрных і сацыяльна-эканамічных праблем. Аднак у параўнаньні з галоўным клясамым антаганістам (паводле марксісцкай тэрміналёгіі) — шляхтай, сялянству, як прыгнечанаму клясу, дасьледнікамі надавалася значна больш увагі, што зноў жа вынікала з прынцыпаў марксісцкай гістарычнай навукі. Залішне будзе даказваць, што ў беларускай савецкай гістарыяграфіі адзіна магчымым і дапушчальным быў марксісцка-ленінскі мэтадалёгічны падыход. Таму дамінантай практычна ва ўсіх гістарычных дасьледваньнях, прысьвечаных сялянству, было вывучэньне сацыяльна-эканамічных пытанняў і клясавай барацьбы. А па-другое, беларускія гісторыкі нават у рэчышчы гэтага марксісцкага падыходу не маглі пераступаць пэўных мэтадалёгічных рамак, устаноўленых у савецкай гістарычнай навуцы. Таму ў беларускай савецкай гістарыяграфіі вёскі і

<sup>58</sup> Улашчык М. Была такая вёска. Гістарычны нарыс. Мінск, 1989.

сялянства практычна адсутнічалі дыскусіі па тэарэтычных праблемах. Так, напрыклад, не магла падлягаць сумневу і перагляду храналягічная пэрыядызацыя. У адпаведнасці з марксісцкай тэорыяй сацыяльна-эканамічных фармацый канец XVIII – першая палова XIX ст. у дачыненні да эўрапейскай часткі Расійскай імперыі разглядаліся ў савецкай гістарыяграфіі як пэрыяд заняпаду і раскладання феўдальнай фармацыі і развіцця ў яе нетрах капіталістычных элементаў. Галоўнай падзеяй прынята было лічыць рэформу 1861 г., пасля якой перамагае капіталістычная фармацыя, але ў яе нетрах яшчэ працягваюць існаваць шматлікія феўдальныя элементы-перажыткі, што стала галоўнай спецыфікай развіцця капіталізму ў Расійскай імперыі і прычынай асаблівага абвастрэння тут класавых супярэчнасцяў. Пэрыяд пасля рэформы 1861 г. і да Кастрычніцкай рэвалюцыі 1917 г. ў савецкай гістарыяграфіі падзяляўся на другую палову XIX ст. і пачатак XX ст. Паміж гэтымі двума часавымі адрэзкамі прынцыповых адрозненняў гісторыкі не знаходзілі, толькі прынята было лічыць, што на пачатку XX ст., калі капіталізм пераходзіў у стадыю імперыялізму (паводле У.Леніна), на вёсцы яшчэ больш абвастрыліся ўсе сацыяльныя супярэчнасці і ўзмацнілася класавая барацьба разам з паскарэннем развіцця таварна-грашовых дачыненняў.

Менавіта развіццё капіталістычных дачыненняў у сельскай гаспадарцы Беларусі стала галоўнай тэмай даследаванняў беларускіх гісторыкаў, якія займаліся аграрнай і сялянскай праблематыкай. Па кожным з трох вышэй акрэсленых храналягічных пэрыядаў у беларускай гістарыяграфіі выходзілі аб'ёмныя манаграфіі, у якіх асноўная ўвага была скіраваная на аналіз зараджэння і развіцця капіталістычных элементаў. Пад імі звычайна разумеліся таварна-грашовыя дачыненні на вёсцы, вытворчасць сельскагаспадарчай прадукцыі на рынак, спецыялізацыя сялянскіх гаспадарак па меры ўцягвання ў рынаковыя дачыненні, выкарыстанне наёмнай працы і г.д. У даследаваннях К.Шабуні, М.Улашчыка, В.Чапко, А.Ліпінскага, В.Панюціча была пададзена дастаткова грунтоўная характарыстыка гаспадарчага развіцця беларускай вёскі ў часы Расійскай імперыі<sup>59</sup>. Натуральна, што гісторыкі мусілі ў абавязковым парадку спасылацца на працы класікаў марксізму, ужываць адпаведную рыторыку і антыэкспліататарскі пафас, даваць практычна толькі адмоўную ацэнку дзеянням дзяржаўных уладаў у сфэры аграрнай палітыкі. Разам з тым адзначаныя работы змяшчалі багаты факталёгічны матэрыял і нямала слушных высноваў наконт развіцця сельскай гаспадаркі Беларусі таго пэрыяду.

У сацыяльна-класавым аспекце беларускія савецкія гісторыкі асаблівую ўвагу аддавалі праблеме дыфэрэнцыяцыі сялянства, вылучэння зь яго асяроддзя заможнай меншасці і збяднення большай часткі, што, паводле марксісцкай тэорыі, было пачаткам пераўтварэння сялянства ў два антаганістычныя класы капіталістычнага грамадства — вясковую буржуазію і

---

<sup>59</sup> Шабуня К.І. Аграрный вопрос и крестьянское движение в Белоруссии в революции 1905–1907 гг. Минск, 1962; Улащик Н.Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861г. в Литве и Западной Белоруссии. Москва: Наука, 1965; Чепко В.В. Сельское хозяйство Белоруссии в первой половине XIX в. Минск, 1966; Липинский А.П. Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии (вторая половина XIX в.). Минск, 1971; Панютин В.П. Социально-экономическое развитие белорусской деревни в 1861–1900гг. Минск, 1990.

пралетарыят. Гэты працэс абвяшчаўся сутнасным паказьнікам сацыяльнага разьвіцьця беларускай вёскі ў разгляданы час. Да заможнага сялянства, якое спрабавала весьці сваю гаспадарку паводле “фэрмэрскіх” ці бізнэсовых прынцыпаў, ужываўся тэрмін “кулакі”. Ён быў пазычаны з расійскай традыцыі, бо ў беларускай вёсцы не ўжываўся (заможных сялянаў тут называлі “багатырамі”). Прычым дакладнага азначэньня кулацтва не было, ды і грунтоўнага вывучэньня гэтай вельмі цікавай групы вясковага насельніцтва таксама не рабілі.

Значна больш увагі навукоўцы аддавалі сялянскай беднаце, а асабліва найманым работнікам — парабкам. Сельскі пралетарыят лічыўся сацыяльнай базай рэвалюцыйнага руху, таму у беларускай гістарыяграфіі дастаткова поўна разгледжаны колькасны працэс фармаваньня групы наёмных сельскагаспадарчых рабочых, умовы іх працы і жыцьця<sup>60</sup>. Праўда, дасьледнікі тут звычайна таксама трымаліся ўстаноўкі пра няспынны рост колькасьці вясковай беднаты і найманых рабочых — парабкаў, і няўхільнае пагаршэньне іх матэрыяльнага становішча, што далёка не заўсёды адпавядала рэчаіснасьці.

Яшчэ адна з асноўных праблем беларускай гістарыяграфіі сялянства — сялянскі рух. Па кожным з трох храналёгічных пэрыядаў былі выдадзеныя адпаведныя манаграфічныя дасьледваньні<sup>61</sup>. Прычым у большасьці работ можна вылучыць тэндэнцыю да перабольшваньня моцы сялянскага руху. Да ліку сялянскіх выступленьняў залічваліся часта звычайныя патравы палёў і высечка лесу, якія не насілі дэманстратыўнага характару і не суправаджаліся сутыкненьнямі з паліцыяй.

У кантэксьце трох вышэй акрэсьленых асноўных праблем разглядаўся шэраг больш вузкіх. Шмат увагі было праблеме сялянскага землекарыстаньня<sup>62</sup>. Паводле высноваў беларускіх навукоўцаў, у першай палове XIX ст. назіраецца скарачэньне зямельных надзелаў сялян за кошт павелічэньня панскага ворыва, што, на іх думку, было праявай нарастальнага крызысу фэўдальнай сыстэмы гаспадараньня, вяло да заняпаду сялянскай гаспадаркі і пагаршэньня матэрыяльнага становішча сялянскага насельніцтва. У выніку гэтага пачаўся дэаграфічны спад у беларускай вёсцы, пік якога прыйшоўся на 50-я гады XIX ст. Масавыя эпідэмічныя захворваньні разглядаліся гісторыкамі як вынік дрэннага эканамічнага становішча сялянства. Рэформа 1861 г., паводле беларускіх дасьледнікаў, не прывяла да карэнных зьменаў у сялянскім землекарыстаньні, бо надзяленьне сялян зямлёй было недастатковым, нягледзячы на пэўныя саступкі царызму ў гэтым пытаньні пасля паўстаньня 1863 г. Менавіта нарастаньне малазямелья стала галоўнай супярэчнасьцю ў разьвіцьці беларускай вёскі. Прычым дасьледнікамі часта ўжываўся тэрмін “прускі шлях” разьвіцьця капіталізму, асаблівасьцю якога абвяшчалася высокая доля абшарніцкіх латыфундый. Стальпінская зямельная рэформа пачатку XX ст. пацярпела, на думку беларускіх гісторыкаў, поўны крах менавіта з прычыны захаваньня абшарніцкага землеўладаньня, толькі поўная ліквідацыя якога магла разьвязаць праблему

<sup>60</sup> Панютіч В.П. Наёмны труд в сельском хозяйстве Беларуси: 1861–1914 гг. Минск, 1996.

<sup>61</sup> Липинский Л., Лукьянов Е. Крестьянское и солдатское движение в Белоруссии (1900–1907 гг.) Минск, 1968; Чепко В.В. Классовая борьба в белорусской деревне в первой половине XX в. Минск, 1972; Липинский Л. Классовая борьба в белорусской деревне (1907–1914). Минск, 1981; Крук У.П. Сялянскі рух на Беларусі: 1862–1900 гг. Мінск, 1993.

<sup>62</sup> Фридман М.Б. Отмена крепостного права в Белоруссии. Минск, 1968.

сялянскага аграрнага “голаду”<sup>63</sup>. Пры гэтым высокі дэмаграфічны рост сялянскага насельніцтва разглядаўся больш як другарадная і ня вельмі істотная прычына малазямелья на вёсцы, што, як нам уяўляецца, не адпавядала рэчаіснасці. Малазямелье сталася прычынай і даволі масавых перасяленьняў сялян-беларусаў у іншыя рэгіёны імперыі<sup>64</sup>.

Фактычна падсумаваньнем дасягненьняў беларускай савецкай гістарыяграфіі сялянства стала падрыхтоўка фундаментальнага калектыўнага дасьледваньня “Гісторыя сялянства Беларусі”. Першы том, які храналёгічна абыймаў час ад старажытнасці да сярэдзіны XIX ст., убачыў сьвет у 1997 г.<sup>65</sup>, а другі том, прысьвечаны другой палове XIX – пачатку XX ст. — у 2002 г.<sup>66</sup>

Такім чынам можна сьцьвярджаць, што ў беларускай савецкай гістарыяграфіі найбольш поўна была асьветлена праблематыка гісторыі сялянства ў пэрыяд Расійскай імперыі найперш у яе сацыяльна-эканамічным вымярэнні. Агульным месцам для ўсіх работ быў тэзіс аб няспынным пагаршэньні сацыяльнага і матэрыяльнага становішча сялян. Што ж датычыць другой паловы XIX ст., дык гэтая тэза ўжо выразна супярэчыла гістарычным фактам — бурны дэмаграфічны рост, павышэньне ўрадлівасьці сялянскіх палеткаў, рост асьветы сярод вясковага насельніцтва і г.д. Галоўная жа бяда савецкай гістарыяграфіі сялянства, на нашу думку, — адсутнасьць у навуковых дасьледваньнях гэтага самага селяніна, заступнікам якога так гарача дэкларавала сябе марксісцкая гістарычная навука. Яны перапоўненыя лічбамі і статыстычнымі табліцамі, але там вельмі рэдка сустракаюцца прозьвішчы звычайных вясковых жыхароў і гісторыі зь іх жыцьця. Нарэшце, усе практычна манаграфіі пасьяваеннага часу былі напісаны на расійскай мове, а не на мове галоўных герояў дасьледваньня. Такім чынам, гісторыкі выступалі нібыта ад імя нейкага ананімнага абстрактнага селяніна, жыцьцё якога несупынна пагаршалася, і які ўсё больш зацята бунтаваў супраць уладаў і абшарнікаў і толькі чакаў, каб пад мудрым кіраўніцтвам марксісцкай партыі здзейсьніць сацыялістычную рэвалюцыю. Аднак трэба яшчэ раз абмовіцца, што толькі гэтакі падыход і быў магчымы, а пісаць гісторыю вёскі інакш дасьледнікам папросту не дазволілі б тагачасныя партыйныя ўлады, якія жорстка кантралявалі навуковы працэс. Таму і даведацца, як жа сапраўды жыў і што думаў пра сваё гаротнае жыцьцё сам беларускі селянін у часы Расійскай імперыі, з працаў савецкіх гісторыкаў мы ня зможам. Калі ўжо ў 1980-х гадох Мікалай Улашчык паспрабаваў выдаць кнігу “Была такая вёска”, у якой якраз найбольшая ўвага аддавалася штодзённасьці вясковага жыцьця, дык у Маскве яго прапанову адкінулі, як “мелкотемье”. У БССР жа падобная спроба была б яшчэ больш безнадзейнай, бо аб’ектыўнае мікрагістарычнае дасьледваньне вёскі адразу б паставіла пад сумнеў большасьць агульнапрынятых гістарычных схемаў.

<sup>63</sup> Липинский Л.П. Столыпинская аграрная реформа в Белоруссии. Минск, 1978.

<sup>64</sup> Верещагин П.Д. Крестьянские переселения из Белоруссии. Вторая половина XIX века. Минск, 1978.

<sup>65</sup> Гісторыя сялянства Беларусі. У 3 т. Т.1. Гісторыя сялянства Беларусі ад старажытнасці да 1861 г. / Пад рэд. В.І.Мялешкі. Мінск, 1997.

<sup>66</sup> Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да нашых дзён. У 3 т. Т. 2. Гісторыя сялянства Беларусі ад рэформы 1861 г. да сакавіка 1917 г./ З.Е.Абезгауз, Х.Ю.Бейлькін, А.Р.Бухавец і інш.; Пад рэд. В.П.Панюціча. Мінск: Беларуская навука, 2002 .



Савецкія гісторыкі абміналі праблему самасьведамасці беларускага селяніна, яго сацыяльнай, канфэсійнай і этнічнай самаідэнтыфікацыі. Вельмі слаба разглядалася нацыянальная і канфэсійная палітыка расійскіх уладаў да вясковага насельніцтва. А бяз гэтага немагчыма сур'ёзна вывучаць пачаткі фармаваньня беларускай нацыі як нацыі сучаснага ці мадэрнага тыпу. Гэтая тэматыка аддавалася на водкуп этнографам, але і ў тагачаснай этнаграфіі зразумела не атрымала належнага асьвятленьня з тых жа ідэалогічных прычын. Этнографы зрабілі вельмі шмат у кірунку вывучэньня фальклёру, матэрыяльнай і побытавай культуры сялянства, але сур'ёзных тэарэтычных праблемаў яны амаль не краналі. Пытаньнямі самасьведамасці беларускіх сялян у разгляданы пэрыяд у этнаграфічным асяродзьдзі найбольш грунтоўна займаліся Павел Церашковіч і Ігар Чаквін<sup>67</sup>. У цэлым жа праблема зьменаў этнічнай самасьведамасці вясковага насельніцтва Беларусі ў XIX – пачатку XX ст. і далучэньне яго да нацыянальнай культуры ў выніку паступовага раскладаньня традыцыйнага аграрнага сьвету не атрымала ў этнаграфічных дасьледваньнях належнага асьвятленьня, што адзначаюць і аўтары чацьвертага тому найноўшага фундамэнтальнага выданьня “Беларусы”: “...названая праблема і да сёньняшняга часу застаецца слаба вывучанай, аўтары, за невялікім выключэньнем, грашаць аднабаковымі падыходамі...”<sup>68</sup>. Па сутнасьці, найбольш грунтоўнае дасьледваньне праблемы фармаваньня беларускай ідэнтычнасьці ў XIX ст. — праца польскага сацыёляга Рышарда Радзіка “Ад этнічнай групы да нацыянальнай супольнасьці: Беларусы ў кантэксце нацыятворчых працэсаў у Сярэдне-Ўсходняй Эўропе XIX стагодзьдзя”<sup>69</sup>. Радзік у сваёй манаграфіі слухна адзначае, што “працаў, прысьвечаных нацыянальнай праблематыцы (маецца на ўвазе Беларусь. — С.Т.) вельмі мала. Зразумела, дасьледнікі больш цікавяцца XX, а не XIX стагодзьдзем. Беларусы па-ранейшаму ня маюць сінтэтычнай працы, якая б абыймала ў адным томе пачаткі фармаваньня беларускай нацыянальнай самабытнасьці ва ўсім XIX ст.”<sup>70</sup>.

Не атрымала асьвятленьня ў беларускай гістарыяграфіі й праблема вясковай інтэлігенцыі, вясковага духавенства, стасункаў сялян з габрайскімі гандлярамі і карчмарамі, урэшце з панамі-дзедзічамі і аканомамі (у савецкіх гісторыкаў гэтыя дачыненні паказаны спрошчана і схематычна). Іншымі словамі, у савецкі пэрыяд дамінавала сацыяльна-эканамічная гісторыя сялянства, але не было сацыяльнай, ці, лепш сказаць, сацыякультурнай, гісторыі. Таму напісаньне гэтай гісторыі зь іншых мэтадалогічных падыходаў, на нашу думку, вельмі важнае і патрэбнае заданьне. Але разам з тым варта яшчэ раз падкрэсьліць, што савецкая гістарыяграфія беларускага сялянства мела істотныя набыткі, якія становяць досыць грунтоўны падмурак для

<sup>67</sup> Терешкович П., Чаквин И. Из истории становления национального самосознания белорусов (XVI – начало XX в.) // Советская этнография. 1990. № 6; Церашковіч П., Чаквін І. Беларусы // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мінск: Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1993. Т. 1. С. 464–481.

<sup>68</sup> Беларусы. Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё / В.К.Бандарчык і інш. Мінск: Беларуская навука, 2001. С. 419.

<sup>69</sup> Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową. Białorusini na tle przemian narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej XIX stulecia. Lublin, 2000.

<sup>70</sup> “Prac, poświęconych problematyce narodowej jest bardzo mało. Co zrozumiałe, większym zainteresowaniem badaczy cieszy się wiek XX niż XIX. Białorusini wciąż nie dysponują syntetycznym dziełem ujmującym w jednym tomie początki formowania się białoruskiej odrębności narodowej w całym XIX stuleciu” (Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową... S. 10).

сённяшніх даследнікаў, і ўмоўны працэнт аб'ектыўнасці, калі можна так сказаць, быў тут усё ж значна вышэйшы, чым у многіх іншых кірунках беларускай савецкай гістарыяграфіі. Апрача таго марксісцкі падыход мае шмат агульнага з мадэрнізацыйнымі тэорыямі. Гэта прызнавалі й многія заходнія аўтары, напрыклад, той жа Эрнэст Гелнэр. Тым болей што ў марксісцкай тэорыі найбольш грунтоўна і па-сапраўднаму навукова распрацавана якраз праблема пераходу ад фэўдальнага да капіталістычнага грамадства, што адпавядае мадэрнізацыйнай тэорыі пераходу ад традыцыйнага да сучаснага грамадства. Аднак галоўны недахоп марксісцкага падыходу, на наш погляд, у залішняй канцэнтрацыі ўвагі на эканамічных чынніках і пэўным ігнараванні сацыякультурных і дэмаграфічных фактараў. У гэтым плане мадэрнізацыйная парадыгма мае несумненныя перавагі.

Даволі аднабакова разглядалася ў беларускай савецкай гістарыяграфіі жыццё заходнебеларускай вёскі ў міжваенны перыяд. Галоўная ўвага даследнікаў скіроўвалася на аналіз дзейнасці Камуністычнай партыі Заходняй Беларусі<sup>71</sup>. У польскай гістарыяграфіі жыццё сялян-беларусаў стала адным з аспэктаў даследвання ў працах Аляксандры Бергман, Ежы Тамашэўскага, Крысьціны Гамулькі<sup>72</sup>. Гэтыя працы ўтрымліваюць багаты факталагічны матэрыял, напісаныя дастаткова аб'ектыўна і на высокім мэтадалягічным роўні.

У сучаснай беларускай гістарыяграфіі вылучаецца сваімі мэтадалягічнымі падыходамі беластоцкая школа, якую ствараюць гісторыкі, аб'яднаныя вакол Беларускага гістарычнага таварыства ў Польшчы. У навуковых працах Яўгена Мірановіча, Алега Латышонка, Малгажаты Мароз, Мар'яна Семаковіча разглядаюцца розныя аспэкты жыцця беларускай вёскі ў разгляданы храналагічны перыяд<sup>73</sup>. Асаблівую каштоўнасць для айчынай гістарыяграфіі ўяўляюць сабраныя і апрацаваныя беластоцкімі навукоўцамі вельмі багатыя матэрыялы вуснай гісторыі, якія адлюстроўваюць падзеі ХХ ст. вачыма беларускага вясковага насельніцтва Беластоцчыны<sup>74</sup>.

Асновай базы **крыніц** для дадзенага даследвання паслужылі матэрыялы Нацыянальнага гістарычнага архіву Беларусі ў Горадні і Дзяржаўнага архіву

<sup>71</sup> Полуян В., Полуян Я. Революционное и национально-освободительное движение в Западной Белоруссии. Минск, 1962; Полуян В. Революционно-демократическое движение в Западной Белоруссии (1927–1939). Минск, 1978; Полуян В. Западная Белоруссия в период экономического кризиса 1929–1933 гг. Минск, 1991; Ладысев В.Ф. В борьбе за демократические права и свободы (из исторического опыта Компартии Западной Белоруссии, 1926–1938 гг.). Минск: “Беларусь”, 1988.

<sup>72</sup> Biergman A. Sprawy białoruskie w II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1984; Gomółka Kr. Białorusini w II Rzeczypospolitej // Zeszyty naukowe Politechniki Gdańskiej. Ekonomia XXX. Gdańsk, 1992; Tomaszewski J. Z dziejów Polesia. Zarys stosunków społeczno-ekonomicznych. Warszawa, 1963; Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodów. Warszawa, 1985; Ён жа. Мniejszości narodowe w Polsce w XX wieku. Warszawa, 1991.

<sup>73</sup> Мірановіч Я. Навейшая гісторыя Беларусі. Беласток, 1999; Latyszonek O., Mironowicz E. Historia Białorusi od połowy XVIII do końca XX wieku, Białystok 2002. 330 s.; Moroz M. Krynica. Ideologia i przywódca białoruskiego katolicyzmu. Białystok, 2001; Mironowicz E. Politycy i społeczeństwo białoruskie II Rzeczypospolitej wobec idei własnego państwa // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 1998. № 9; Siemakowicz M. Założenia programowe głównych obozów politycznych wobec szkolnictwa dla ludności białoruskiej w II Rzeczypospolitej // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 1998. № 9; Siemakowicz M. Spisy ludności a zagadnienia narodowościowe z uwzględnieniem spraw szkolnictwa dla mniejszości białoruskiej w II Rzeczypospolitej // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 1998. № 10.; Siemakowicz M. Polityka polska wobec szkolnictwa białoruskiego w okresie odbudowy państwowości polskiej // Białoruskie Zeszyty Historyczne. № 15. 2001.

<sup>74</sup> Бежанства 1915 г. Беласток, 2000. 416 с.; У новай айчыне: Штодзённае жыццё беларусаў Беластоцчыны ў міжваенны перыяд. Беласток, 2001.

Гарадзенскай вобласці. Што да ўсяго комплексу ўрадавых дакументаў, які змяшчае матэрыялы з гісторыі беларускай вёскі, дык тут пераважаюць матэрыялы па эканамічнай і, у меншай ступені, сацыяльнай і палітычнай гісторыі. Значна вузейшае кола крыніц датычыць культурнага разьвіцця сялянства, а тэксты, якія ўтрымліваюць звесткі пра самасьведамасць сялянаў, іх стаўленьне да навакольнай рэчаіснасьці, увогуле вельмі рэдкія (асабліва XIX – пачатку XX ст.). У сваёй працы мы зьвярталі асабліваю ўвагу на дакументы, складзеныя чыноўнікамі, што непасрэдна кантактавалі зь сялянамі і дастаткова добра ведалі сытуацыю ў беларускай вёсцы. Зрэшты, характар архіўных матэрыялаў абумоўлівала і сама спэцыфіка вясковага жыцця. У XIX – пачатку XX ст. беларуская вёска найчасцей была аб'ектам розных урадавых гаспадарчых і культурных пачынаньняў. А ў міжваенны час заходнебеларуская вёска дынамічна абуджаецца да нацыянальнага жыцця, адкрыта бунтуе супраць урадавай палітыкі. Гэта ўжо ў сваю чаргу вызначае палітычную скіраванасьць матэрыялаў мясцовых урадавых устаноў, іх вялікую ўвагу да самаідэнтыфікацыі і палітычнай сьведомасці беларускіх сялян. Але падкрэсьлім, што нашай мэтай не было вывучэньне ўрадавай палітыкі, а менавіта сацыякультурнае разьвіццё вёскі.

Па вялікім рахунку, мы маем сёньня гісторыю беларускай вёскі, напісаную найперш з пункту гледжаньня элітаў — ці кіраўнічых, ці апазыцыйных. Гэта, на наш погляд, датычыць і савецкіх дасьледваньняў, прысьвечаных дарэвалюцыйнаму пэрыяду, хоць вонкава яны нібыта і прасякнуты эгалітарысцкім духам. Калі ўзяць, напрыклад, работы па гісторыі Беларусі XIX ст., то маштаб разгляду мінулага фактычна адпавядае таму, як бачыў тагачасную рэчаіснасьць, скажам, віленскі генэрал-губэрнатар ці міністар нутраных справаў імперыі, да якіх сыякалася інфармацыя ад ніжэйшых структур разгалінаванага дзяржаўнага апарату. Натуральна, што гісторык мусіць зьвяртацца да гэтай велізарнай сваім аб'ёмам базы дакументальных крыніц і крытычна аналізаваць яе, каб ствараць гісторыю ў нацыянальным агульнабеларускім маштабе. Аднак ён мае пры гэтым справу з ужо выбудаванай канструкцыяй, дзе на некалькіх роўнях праведзены адбор і адсеў інфармацыі. Таму менавіта мы сьведама імкнуліся ў дадзенай працы грунтавацца на тых матэрыялах, якія складаліся мясцовымі ўраднікамі, што непасрэдна кантактавалі зь вясковым асяродзьдзем. Нашай галоўнай задачай была рэканструкцыя сялянскага бачаньня свайго жыцця і грамадства, у якім жыло гэтае сялянства.

Для рэканструкцыі эканамічнага жыцця вёскі ў царскія часы найбольш карысныя гаспадарчыя інвэнтары маёнткаў. Пры ўмове неаблагод захаванасьці яны дазваляюць ствараць мадэль яе эканамічнага разьвіцця з дынамікай зьменаў на працягу даволі вялікіх храналёгічных адрэзкаў. Таксама вельмі пэрспэктывны кірунак дасьледваньняў — вывучэньне сялянскай дворагаспадаркі, што выдатна прадэманстравана ў сваёй працы В.Насевіч. Важна адзначыць, што гаспадарчыя інвэнтары змяшчаюць таксама звесткі дэмаграфічнага характару. Але найбольш грунтоўна дэмаграфічныя працэсы знайшлі адлюстраваньне ў царкоўных мэтрычных кнігах і матэрыялах рэвіскіх (“ревизских”) перапісаў. Гэтыя матэрыялы, пры ўмове дастатковай захаванасьці, дазваляюць змадэляваць працэс дэмаграфічнага разьвіцця, а таксама асьвятліць сацыяльную структуру

вясковага насельніцтва на роўні мікрарэгіёну. Мэтрычныя кнігі адлюстроўваюць у пэўнай ступені прасторавыя параметры лякальнага сялянскага сьвету і даюць магчымасьць, праўда ў абмежаванай ступені, рэканструяваць складаную сетку сацыяльных узаемадачыненняў. Асабліва пэрспэктывнае комплекснае вывучэньне названых крыніц.

Сацыяльнае жыцьцё беларускай вёскі, якое ўлучае ў свой зьмест узаемадачыненні людзей, іх паводзіны у розных сытуацыях, канфлікты, знаходзіць больш поўнае і шматбаковае асьвятленьне ў канцы XIX – на пачатку XX ст. у матэрыялах валасных і міравых судоў, пасярэднікаў і земскіх начальнікаў, павятовых зьездаў і губэрнскіх па сялянскіх справах прысутнасьцях, павятовых і губэрнскіх землеспарадкавальных камісій. Гэты велізарны масіў крыніц ужо дазваляе навукоўцу з большым ці меншым посьпехам рэканструяваць мікрасацыяльную рэчаіснасьць, ставіць і шукаць адказы на пытаньні пра асаблівасьці мэнтальнасьці вясковых жыхароў. Разам з тым, інфармацыя пра гаспадарчае жыцьцё вёскі становіцца больш сыціплай і разрозьненай. Натуральна, што падобнага тыпу дасьледваньне патрабуе апрацоўкі, у тым ліку й матэматычнай, вялізнай колькасьці архіўных дакумэнтаў, якія да таго ж напачатку неабходна адшукаць (найцікавейшыя дакумэнты часта трапляюць на вока зусім выпадкова). Менавіта надзвычай высокая працаёмнасьць — істотная спэцыфічная рыса мікрагістарычнага дасьледваньня.

Безумоўна, асаблівую каштоўнасьць вынікам лякальных дасьледваньняў надае параўнаньне зь сярэднестатычнымі паказьнікамі большых рэгіёнаў і, у нашым выпадку, усяго беларускага этнічнага абшару. Мікрааналіз не павінен быць адарваны ад агульнага гістарычнага кантэксту. Трэба добра разумець, што менавіта зь мірыядаў нязначных, здавалася б, учынкаў звычайных людзей фармуюцца тыя самыя макраструктуры, якія становяцца аб'ектам гістарычнага вывучэньня у нацыянальным і міжнацыянальным маштабах. Увогуле, мікрагістарычныя дасьледваньні даюць вельмі багатую глебу для параўнаньня. Прычым гэта асабліва актуальна для беларускай рэчаіснасьці зь яе фэномэнам полікультурнасьці. Менавіта на лякальным роўні вельмі пэрспэктывным уяўляецца параўнаўчы аналіз суседніх і блізкіх паводле прыроднага асяродзьдзя мікрарэгіёнаў з розным паводле этнічнага паходжаньня і канфэсійнай прыналежнасьці насельніцтвам. Натуральна, што вынікі яго будуць мець пэўнае значэньне толькі для гэтага рэгіёну, але яны без сумневу будуць вельмі карыснымі ў правядзеньні больш маштабных дасьледваньняў. Ды гэта і ёсьць адна з найважнейшых задач мікрагісторыі — узбагаціць і скарэктаваць нашыя веды, атрыманыя на макрароўні.

Асабліва цікавы пэрыяд для мікрагістарычных дасьледваньняў заходнебеларускай вёскі — 1920-я гады. Гэта быў час, калі беларускае сялянства актыўна далучылася да надзякальных нацыянальных і палітычных працэсаў. Вывучаючы гэта, можна зьвярнуцца да трох асноўных корпусаў крыніц: дакумэнты мясцовай польскай адміністрацыі, беларускі друк і матэрыялы “вуснай гісторыі”.

Важную ролю ў нашай працы адыгралі таксама ўспаміны сучасьнікаў. Вельмі грунтоўныя ўспаміны пра беларускую вёску другой паловы XIX ст.



належаць Адаму Багдановічу, бацьку выдатнага паэта Максіма Багдановіча<sup>75</sup>. А.Багдановіч належаў да ліку першых выхадцаў зь беларускага сялянства, якія здолелі дамагчыся сацыяльнага пасьпеху. У яго ўспамінах фундамэнтальна і, па сутнасьці, усебакова разгледжана жыцьцё парэформавай беларускай вёсцы. У кнізе выдатнага беларускага гісторыка М.Улашчыка разглядаецца больш позьні пэрыяд — канец XIX і пачатак XX ст.<sup>76</sup> Гэтая праца, як мы ўжо вышэй адзначалі, ёсьць найкаштоўнейшай крыніцай, бо пераважна пабудавана на асабістых успамінах аўтара. Жыцьцё заходнебеларускай каталіцкай вёскі пачатку XX ст. вельмі яркая й калярытна адлюстравана ва ўспамінах беларускага дзеяча з Саколышчыны Баляслава Грабінскага<sup>77</sup>. Шмат цікавых фактаў утрымліваюць успаміны беларускіх дзеячоў Янкі Жамойціна і Станіслава Грынкевіча<sup>78</sup>.

Вельмі шмат каштоўнай інфармацыі пра жыцьцё сялянства на пачатку XX ст. зьмяшчаюць беларускія газэты “Наша Ніва” і “Віельгус”, якія адрасаваліся ўласна чытачу сялянскага паходжаньня і друкавалі матэрыялы, дасланыя вясковымі карэспандэнтамі. Тое ж характэрна для заходнебеларускіх газэт міжваеннага часу. Намі таксама дастаткова шырока выкарыстаныя друкаваныя статыстычныя звесткі — найперш матэрыялы перапісу 1897 г. Істотную дапаможную ролю ў правядзеньні дасьледваньня адыгралі таксама матэрыялы *вуснай гісторыі*. Гэтыя матэрыялы зьбіраліся аўтарам пад час палявых дасьледваньняў у вёсках Берштаўскага ды Парэцкага сельсаветаў Гарадзенскага раёну.

---

<sup>75</sup> Багдановіч А. Мои воспоминания // Нёман. 1984. № 5. С. 7–69; № 6. С. 38–89; № 7. С. 21–87; № 8. С. 67–136.

<sup>76</sup> Улашчык М. Была такая вёска. Гістарычны нарыс. Мінск, 1989.

<sup>77</sup> Грабінскі Б. Саколышчына – Горадня – Вільня // АРСНЕ № 5. 2000.

<sup>78</sup> Грынкевіч С. Зацемкі // Вяртанне да сваіх. Беласток, 1999; Жамойцін Я. З перажытага // Лёс аднаго пакаленьня. Беласток, 1996.

## **РАЗЪДЗЕЛ II**

# **ПРАЦЭСЫ МАДЭРНИЗАЦЫІ БЕЛАРУСКАЙ ВЁСКІ**

КАМУНІКАТ

## Гаспадарка і дэмаграфія

Знайсьці дакладны адказ на пытаньне, калі распачаліся працэсы мадэрнізацыі беларускай вёскі, даволі складана. Несумненна тое, што ў сярэдзіне XIX ст. гэтыя працэсы былі яшчэ малазаўважнымі. У тэхналягічным пляне звычайная сялянская гаспадарка ў Беларусі напярэдадні рэформы 1861 г. мала адрозьнівалася ад той, што існавала на пачатку станаўленьня фальваркова-прыгонніцкай сыстэмы (а калі адрозьнівалася, дык хутчэй за ўсё ў горшы бок). У цэлым нязначную ролю ў жыцці прыгоннай вёскі адыгрывалі тавары прамысловай вытворчасці. Але сялянская гаспадарка ня мела абсалютна натуральнага характару. Існавалі здаўна сфармаваныя лякальныя рынкі з спецыялізацыяй асобных вёсак і вельмі важнай роляй мястэчак. Тое, што А.Багдановіч пісаў пра родныя Халопенічы, было характэрным для ўсіх тагачасных мястэчак Беларусі: «Гэтае мястэчка — маленькі гандлёвы цэнтар для акругі вёрстаў 15–20, куды збывалі прадукты сваёй працы сяляне суседніх вёсак (хлеб, лён, дровы, лучыну, быдла, птушку), і запасаліся тут “крамным, або кромным” (куплёным) таварам для задавальнення сваіх асноўных патрэбаў (соль, алей, дзёгаць, посуд гліняны, бляшаны, драўляны; сякая-такая мануфактура і самая простая галянтарэя), дзе карысталіся паслугамі рамесьнікаў: кавалёў, шаўцоў і краўцоў; дзе напоўніцу задавальнялі свае рэлігійныя пачуцьці — у царкве або касцёле — і дзе напіваліся гарэлкай, мёдам, півам — у панскай карчме і ў незлічоных дробных, беспатэнтных шынках»<sup>79</sup>. Абсалютная большасць патрэбных вясковаму гаспадару і яго сям’і рэчаў выраблялася ў межах такой акругі з цэнтрам у мястэчку. Гэтая сыстэма функцыянавала ўжо цягам стагодзьдзяў. У некаторых мясцовасцях нават жалезныя норожнікі для сохаў і сякеры выраблялі ў архаічных вясковых руднях сяляне-руднікі<sup>80</sup>.

Пры гэтым дарэформавая сельская гаспадарка Беларусі была цесна звязаная з гарадзкім і замежным рынкамі. Праўда, на замежны рынак працавалі пераважна шляхоцкія фальваркі. Сяляне ж ў гэтых абменах удзельнічалі хутчэй пад прымусам. Там, дзе існавала чыншавая або аброчная сыстэма, вяскоўцы самастойна выходзілі на рынак. Але з прычыны яго

---

<sup>79</sup> «Это местечко, служащее маленьким торговым центром для округи верст в 15–20, куда сбывали продукты своего труда крестьяне соседних деревень (хлеб, лен, дрова, лучину, скот, птицу), и запасались здесь “крамным, или кромным” (лавочным) товаром для удовлетворения своих несложных потребностей (соль, олей, деготь; посуду глиняную, жестяную, деревянную; кое-какую мануфактуру и простейшую галантерею), где удовлетворяли свои потребности в ремесленном труде: кузнечном, сапожном и портняжном; где питали всласть свои религиозные чувства — в церкви или костеле — и где напивались водкой, медом, пивом — в панской корчме и в бесчисленных мелких, беспатентных шинках» (Богданович А. Мои воспоминания // Неман. 1994. № 5. С. 25).

<sup>80</sup> Яшчэ ў 1824 г. недалёка ад губэрнскае Горадні архаічным рудным промыслам займаліся жыхары вёсак Старая й Новая Руды, якія выраблялі ў год 200 насошнікаў і 100 сякер на патрэбы навакольных вёсак (НГАБ у Горадні, ф.1, воп. 2, спр. 518, арк. 32 адг. [Статыстыка за 1824 г.]) Але ўжо ў сярэдзіне XIX ст. сялянскія рудні спынілі сваё існаваньне, што сьведчыла пра паступленьне на мясцовы рынак прывазнага жалеза.

неразв'ітасьці яны часам добраахвотна аддавалі перавагу паншчыне. Нярэдка сялянскай сям'і лягчэй было адпрацаваць два ці тры дні на тыдзень у фальварку, чым заплаціць грашовую зямляншчыну (так называўся звычайна чынш, які сяляне плацілі наўзамен паншчыны). Цікава, што часта прычынай больш актыўнага ўдзелу сялянаў у рынковых абменах была слабая зерневая гаспадарка і дрэнныя глебы, асабліва ў лясных вёсках. Актыўнасьцю вылучаліся і жыхары прырэчных вёсак, якія сплаўлялі лес ды іншыя тавары на даволі вялікія адлегласьці. П.Баброўскі слухна адзначаў: “Багаты на неабсяжныя пашы абшар Палесься і лясістыя мясьціны Белавескай, Гарадзенскай і Рудзкай пушчаў населеныя больш заможнымі, чым беднымі сялянамі; дабрабыт і дастатак заўважныя таксама ў вёсках, размешчаных па вялікіх суднаходных рэках”. Пра агульную ж неразв'ітасць рынку сьведчыла наступнае выказваньне П.Баброўскага: “Багацьце тутэйшых сялянаў ня гэтулькі ў запасе грошай, як у запасе хлеба і сена”<sup>81</sup>.

Адмена прыгоннай залежнасьці дазволіла той час, які раней сяляне трацілі на адпрацоўку паншчыны, аддаць уласнай гаспадарцы. Праўда, можна было яго й проста прагуляць. Усё залежала ад асабістага выбару кожнага гаспадара. Але неабходнасьць выплочваць дзяржаве выкупныя плацяжы замест ранейшай паншчыны ўсё ж падштурхоўвала вясковых жыхароў да большай актыўнасьці на рынку, чым раней. Натуральна, што пасля адмены прыгону сяляне атрымалі і больш свабоды ў прыняцьці гаспадарчых рашэньняў. Як і наколькі хутка гэта адбілася на сялянскай гаспадарцы, адказаць ня так і проста. Зь зьнікненьнем паншчыны зьнікаюць і гаспадарчыя інвэнтары, якія даволі падрабязна адлюстроўвалі эканамічны стан сялянаў. Праўда, вядомы этнограф Адам Кіркор пісаў: “Паляпшэньне дабрабыту сялян вельмі прыкметнае. Ды яно інакш і быць ня можа. Даўней селянін зьбіраў ураджай, калі ў абшарніка восеці ўжо былі поўныя, — цяпер часта, наадварот, абшарнік мусіць чакаць, пакуль сяляне ўсё сваё зьбяруць з поля <...> Што да спосабаў апрацоўкі зямлі, дык хоць сяляне й трымаюцца яшчэ пераважна былой сыстэмы, мала дбаючы пра ўдасканаленьні, але ёсьць і такія, што ўжо набылі малатарні, чысьцяць сваю ворную зямлю, старанна угнойваюць яе, сеюць канюшыну і ахвотна бяруць прыклад з буйных землеўласнікаў”<sup>82</sup>.

Адным з прыярытэтаў паслярэформавага разв'іцьця беларускай вёскі становіцца зацятая барацьба сялянаў з сваімі былымі ўладальнікамі за зямлю. Паспрабуем разгледзець гэта на прыкладзе сялянаў мястэчка Скідзель Гарадзенскага павету. Устаўная грамата, якая рэгулявала зямельнае пытаньне, была ўведзена ў маёнтку Скідзель (належаў княскаму роду

<sup>81</sup> “Богатое обширными пастбищами пространство Полесья и лесистые места Беловежской, Гарадзенской и Рудской пушч населены более зажиточными чем бедными крестьянами; достаток и изобилие замечаются также в деревнях, расположенных по большим судоходным рекам” ...“Богатство здешних крестьян состоит не столько в запасе денег, сколько в запасе хлеба и сена” (Бобровский П. Материалы для географии и статистики... Т. 1. С. 813).

<sup>82</sup> “Улучшение благосостояния крестьян весьма заметно. Да оно иначе и быть не может. Прежде крестьянин собирал жатву, когда у помещика овины уже были полны, — теперь часто, наоборот, помещик должен ожидать, пока крестьяне все свое соберут с поля <...> Что касается способов обработки земли, то хотя крестьяне и держатся еще большею частью прежней системы, мало заботясь об улучшениях, но есть и такие, которые уже завели у себя по деревням молотилки, очищают свои пахотные поля, старательно удобряют их, сеют клевер и охотно подражают крупным землевладельцам” (Киркор А. Живописная Россия: Отечество наше в его зем., ист., плем., экон. и быт. значении: Литов. и Белорус. Полесье: Репринг. Воспроизведение изд. 1882 г. 2-е изд. Минск: БелЭн, 1994. С. 214).



Чацьвярцінскіх) 12 сьнежня 1862 г. бяз згоды былых прыгонных. Паводле яе, сяляне мястэчка атрымалі звыш 530 дзес. зямлі, у тым ліку болей 9 дзес. сядзібнай зямлі, 460 дзес. ворыва, звыш 19 дзес. выгану, а 61 дзес. лясных сенакосаў дасталася ім у агульнае карыстаньне з панам<sup>83</sup>. У верасьні 1864 г. тут працавала паверачная камісія. Князь Станіслаў Чацьвярцінскі скардзіўся, што чыноўнікі няправільна запісалі ў катэгорыю нязручнай для апрацоўкі 106 дзес. сялянскай зямлі (тым самым, на яго думку, была заніжаная вартасьць нададзенай вяскоўцам зямлі) і патрабаваў перагляду пытаньня. Паверачная камісія вярнула яму частку земляў і зьменшыла зямельны надзел скідзельцаў. Цяпер сялянам належалі 13,5 дзес. сядзібнай зямлі, 236 дзес. ворыва, 46 дзес. сенажацяў, 19 дзес. выгану, 20 дзес. “няўдобіцы”, 70 дзес. пералогу і 12,5 дзес. агульнага з панам лесу<sup>84</sup>. Адначасова скідзельскія сяляне спрачаліся за 3 дзес. выгану і зь мясцовымі габраямі. Беларусы нават абгарадзілі гэты ўчастак, каб не дапусьціць туды іхнай жывёлы.

У чэрвені 1870 г. павятовы міравы зьезд зноў разглядаў спрэчку скідзельскіх сялянаў з Чацьвярцінскімі і пакінуў пастановы паверачнай камісіі бязь зьменаў. У 1875 г. былі складзены новыя пляны зямель, зацьверджаныя губэрнскай па сялянскіх справах прысутнасьцю. Сялянам Скідзеля цяпер належала 377 дзес. зямлі, у тым ліку 13,5 дзес. сядзібнай, 164 дзес. ворыва, 106 дзес. пералогу (абкладалася падаткам толькі траціна гэтай зямлі, бо сяляне апрацоўвалі яе раз у тры гады), 53 дзес. сенажацяў, 12 дзес. зямлі, падараванай панам адстаўным салдатам, 29 дзес. выгану. Апрача таго, скідзельскія сяляне маглі карыстацца агульным зь іншымі жыхарамі мястэчка (габраямі й татарамі) выганам у 15,5 дзес. і 14 дзес. “няўдобіцы”<sup>85</sup>. Усяго выкупным плацяжом абкладалася 221 дзес. зямлі., па 90 капеек зь дзесяціны. Праўда, неўзабаве чыноўнікі далучылі да іх яшчэ 9 дзес. зямлі, “знойдзеных пры складаньні новага пляну”<sup>86</sup>. Выкупныя плацяжы сялян мястэчка ў выніку склалі 205 руб. 55 кап. у год. Агароднікі, якія ня мелі ворыўных зямельных надзелаў, павінны былі выплочваць у год па 2,72 руб. Агульная выкупная пазыка сялянам з боку дзяржавы была ацэнена сумай 3471 руб. Сяляне падпісаць гэты дакумэнт зноў жа адмовіліся.

Што ў выніку зьмянілася для скідзельскіх сялянаў з часоў паншчыны? Паводле інвэнтару 1845 г., жыхары мястэчка мелі ў сваім карыстаньні 447 дзес. зямлі, у тым ліку каля 18 дзес. сядзібнай зямлі, 368 дзес. ворыва і 61 дзес. сенакосу<sup>87</sup>. Акрамя адпрацоўчаных павіннасьцяў, яны плацілі ўладальніку ў год 69 руб. аброку. Цяпер зямельныя надзелы зьменшыліся, а грашовыя выплаты павялічыліся ў 3,5 раза. Калі зыходзіць з гэтых лічбаў, дык рэформа, як і сьцьвярджала савецкая гістарыяграфія, для жыхароў Скідзеля не была справядлівай і надта ўжо выгаднай. Магчыма, сваю ролю адыграў той факт, што ўладальнікі Скідзеля браты Станіслаў і Георгі Чацьвярцінскія былі цалкам ляяльнымі да расійскай улады і, больш за тое, зьяўляліся высокапастаўленымі імперскімі чыноўнікамі. Зрэшты, мы можам ня ведаць усіх дэталей на падставе даступных нам матэрыялаў. Але, на шчасьце,

<sup>83</sup> НГАБ у Горадні, ф. 48, воп. 1, спр. 7, арк. 16 адг. [Аб надзяленьні зямлёй сялян мястэчка Скідзель. 1867–1886 гг.].

<sup>84</sup> НГАБ у Горадні, ф. 48, воп. 1, спр. 7, арк. 23 адг.

<sup>85</sup> НГАБ у Горадні, ф. 48, воп. 1, спр. 7, арк. 2 адг.

<sup>86</sup> “найденных при составлении нового плана” (НГАБ у Горадні, ф. 48, воп. 1, спр. 7, арк. 2 адг.).

<sup>87</sup> НГАБ у Горадні, ф. 96, воп. 1, спр. 1267. Інвэнтар маёнтку Скідзель за 1845 г.

захаваўся дакумэнт, які адлюстроўвае погляд самых скідзельскіх сялянаў на гэтыя падзеі. У кастрычніку 1875 г. Андрэй Покаш, Сыцяпан Трусь і Давыд Сяўрук ад імя скідзельцаў напісалі прашэньне ў Гарадзенскі міравы зьезд. Мы палічылі патрэбным прывесці яго тэкст:

«Аб забраных землях і ўгодзьдзях ад нас і давернікаў нашых князем Чацьвярцінскім мы ўвесь час скардзіліся вярхоўным уладам і напярэдадні ў 1860 г. ягамосьці імператару і пакорлівая скарга наша была з дапамогай міністра нутраных справаў перададзеная віленскаму генэрал-губэрнатару, а гэты апошні ад 11 сакавіка 26 чэрвеня, 11 кастрычніка 1861 г. за № 1862, 4864 і 8203 патрабаваў звесткі павятовага маршалка і грамадовага пасярэдніка тагачаснага 4-га участку Гарадзенскага павету, якія і дастаўленья былі ад маршалка 5 студзеня 1862 г. за № 3 і грамадовым пасярэднікам князем Любецкім 9 сакавіка 1862 г. з актамі, складзеным у гэтай справе 1861 году лістапада 24 дня разам з павятовым спраўнікам Магнусам, і тым актамі дадзена было нам права завесці іск судовым парадкам. Паводле іску да князя Чацьвярцінскага аб зямлі, сенажацях і ўгодзьдзях Урадавы Сэнат 16 траўня 1874 г. указам абвесьціў нам на падставе палажэньня 19 лютага 1861 г. аб губэрнскіх і павятовых установах па сялянскіх справах не даходзіць да разгляду судовых месцаў па 2-м пункце найвышэйшага загаду 11 ліпеня 1863 г., чым даў права дамагацца забраных у нас земляў у сялянскіх установах. На падставе чаго мы разам з гэтым падалі ў Гарадзенскую аб'яднаную палату крымінальнага і грамадзянскага суду прашэньне, каб яна выслала зьезду арыгінальнае справаводзтва, у якім ёсьць дакумэнты пра зямлі, забраныя ад нас князем Чацьвярцінскім, а менавіта: тры прывілеі каралёў польскіх 1) аркуш справы 7 зь перакладам да аркуша справы 13; 2) з аркуша справы 14 да аркуша справы 19 зь перакладам і 3) з аркуша справы 20 да 26 зь перакладам, а) з аркуша справы 27 да 50 эканамічныя інвэнтарныя вопісы 1675 і 1680 г. зь перакладамі і б) з аркуша справы 50 да 112 хатнія дакумэнты, якія сьведчаць пра тое, што мы маем поўнае права, як і іншыя цяпер мяшчане, прадаваць нададзеныя нам польскім каралём зямлі адзін аднаму і пабочным асобам з платаю за іх пакупніком у гарадзкі даход, а тады Скідзельскую эканомію чыншу, які бачны з згаданых вышэй дакумэнтаў і з інвэнтару Гарадзенскай эканоміі ў прысутнасьці каралеўскіх камісараў, складзенага з апісаньнем земляў у наступным парадку: на Гарадзенскай вуліцы мястэчка Скідзель 13 пляцаў, зь іх 1 вольны пад багадзельню, Язерскай — 20, Віленскай — 19 1/2, Наваградзкай — 10, Луненскай — 6 1/2, на гэтай жа вуліцы пакінутыя два пляцы пад дзіцячую школу, і Котранскай — 7 1/2 пляцаў. Іншыя прыналежныя зямлі апісанья ў тым інвэнтары і ўвалокі зямлі местачковай. На моцы прывілею, дадзенага каралём Уладзіславам IV месяца верасьня 5 дня 1647 г., у Саколцы ім валодаюць “карыстаюцца 24 Астропаўскімі ўвалокамі зямлі, гэтыя ўвалокі дзеля неўрадлівасьці зямлі мы дазволім ім (г.зн. мяшчанам) разьбіць на маргі і паміж сабой бяз крыўды падзяліць”. У Малым Каралёве яны валодаюць 12 увалокамі, у Мількаўшчыне, у Плытніцы валодаюць 20 увалокамі, у Глінянах — 2-ма і Павел Казейка — 2-ма. Затым на моцы прывілею ў Белякоўшчыне 14 увалок “засыценкі і маргі”. Пры Астропаўскіх увалоках ва ўрочышчы Палькоўшчына ў Старыне яны валодаюць сенажацямі ў колькасьці 52 маргі, пры малым Карашаве валодаюць 8 маргамі, пры рацэ Пыра 11 маргамі сенажаці. Агульная сума,

якая належыць з м. Скідаль за пляцы, маргі, арэнду, млын, увалокі і засьценкі, — 480 коп 35 грошаў, з гэтага ліку 14 літоўскіх грошаў належыць войту для атрымання квітанцыі пры ўнясенні местачковага чыншу. Апошні інвэнтар апісаных земляў, якія нам належаць, адбыўся 1791 г. кастрычніка 7 дня; а затым усёй зямлі зь сенажацямі было ва ўладанні нашым больш за 80 увалок, лічачы на кожную увалоку па 30 маргоў, што складзе 2400 маргоў зь ліку ўсёй зямлі. Князь Чацьвярцінскі пакінуў у нашым і давернікаў нашых уладанні ня больш за 3 дзесяціны, а астатнюю зямлю забраў і зрабіў сваёй уласнасцю і пабудаваў на ёй фальваркі. З прычыны таго, што Урадавы Сэнат прызнаў справу нашу з князем Чацьвярцінскім не падсуднай, крыўда ж нашая вельмі добра бачная, таму што мы і давернікі нашыя не атрымалі нават з уласных земляў, якія замененыя 3 дзесяцінамі, але адмовіліся ад прапанаваных князем Чацьвярцінскім 300 дзесяцінаў зямлі пры праверачнай камісіі, таму што няўдобіца і таму што справа нашая, заведзеная судовым парадкам, не была яшчэ дазволена. Цяпер жа, калі набліжаецца час абмежавання нашых земляў, шчыра просім зьезд грамадовых пасярэднікаў разгледзець гэтую справу, накіраваную Аб'яднанаю палатаю, і зрабіць належнае распараджэнне аб надзяленні нас і давернікаў нашых паводле закону і правілаў 26 сакавіка 1869 г. надзелам, паказаным па інвэнтары, складзеным князем Чацьвярцінскім у 1846 г. для кожнага гаспадара па 11 дзесяцін з сажнямі ворнай, у іншым разе ня ў стане будзем пракарміцца, бо ўсё нашае існаванне залежыць ад хлебаробства»<sup>88</sup>.

<sup>88</sup> «Об отнятых землях и угодиях от нас и верителей наших Князем Четвертинским мы постоянно жаловались Верховным властям и накануне в 1860 г. Государю императору и всеподданейшая жалоба наша была посредством Г. Министра Внутренних Дел препровождена Г. Виленскому Генерал-Губернатору, а сим последним от 11 марта 26 июня, 11 октября 1861 г. за № 1862, 4864 и 8203 требовались сведения Г. Уездного Предводителя Дворянства и Мирowego Посредника в то время 4 участка Гродненского уезда, которые и доставлены были от Предводителя 5 января 1862 г. за № 3 и Мировым Посредником Князем Любецким 9 марта 1862 г. с актом, составленным 1861 года ноября 24 дня вместе с Уездным Исправником Магнусом по сему делу и тем актом представлено было нам право завести иск судебным порядком. По иску с князем Четвертинским о земле, сенокосах и угодиях Правительствующий Сенат от 16 мая 1874 г. указом объявил нам на основании положения 19 февраля 1861 г. о Губернских и Уездных по крестьянским делам учреждениях не доходит до рассмотрения Судебных мест по 2 пункту Высочайшего повеления 11 июля 1863 г., чем предоставил право искать в крестьянских учреждениях отобранных от нас земель. На основании чего мы вместе с сим подали в Гродненскую соединенную палату Уголовного и Гражданского суда прошение, дабы она выслала в Съезд подлинное делопроизводство, в котором имеются документы о землях, отобранных от нас князем Четвертинским, а именно: три Привилегии Королей Польских 1) Лист дела 7 с переводом до листа дела 13 2) с листа дела 14 до листа дела 19 с переводом и 3) с листа дела 20 до 26 с переводом, а) с листа дела 27 до 50 экономические инвентарные описи 1675 и 1680 г. с переводами и б) с листа дела 50 по 112 домашние документы, удостоверяющие о том, что мы имеем полное право как и прочие ныне мещане продавать жалованные нам польским королем земли один другому и посторонним лицам с платою за оные покупателем в городской доход, а тогда Скидельскую экономию чинша, каковой виден из вышесказанных документов и из инвентаря Гарадзенской экономии в присутствии Королевских комиссаров составленного с описанием земель в следующем порядке: на Гарадзенской улице местечка Скидель 13 плацев из них 1 свободный под богодельню, Езерской 20, Виленской 19 1/2, Новогрудской 10, Луненской 6 1/2, на этой же улице оставлены два плаца под детскую школу и Котржанской 7 1/2 плацев. Другие принадлежащие земли описаны в том инвентаре и уволок земли местечковой. В силу привилегии дарованной Королем Владиславом IV месяца Сентября 5 дня 1647 г. в Соколке данной владеют “пользуются 24 Остроповскими уволками земли, эти уволки по причине бесплодности земли мы позволим им (т.е. мещанам) разбить на морги и между собой безобидно поделить”. В малом Королеве они владеют 12 уволками в Мильковщине в Пыльтнице владеют 20 уволками, в Глинянах 2-мя и Павел Казейко 2-мя. Затем в силу привилегии в Беляковщине 14 уволок “застенки и морги”. При Остроповских уволоках в урочище Пальковщизна в Старжине они владеют сенокосами в количестве 52 морга, при малом Карашеве владеют 8 моргами, при реке Пыра 11 моргами сенокоса. Общй итог суммы, следуемой с М. Скидель за плацы, морги, аренду, мельницу, уволки и застенки 480 коп. 35 грошей, из числа этих

Цытаваны ліст сьведчыць пра даволі высокі ровень юрыдычнай сьведамасці сьвідзельскіх сялянаў. Прынамсі, адзін з аўтараў ліста — Вікенці Покаш — ужо жыў на той час у Горадні і меў уласны дом на Сафійскай вуліцы. У ліпені 1876 г. ён і Клімент Жук зноў напісалі прашэнне прыблізна такога ж зместу. Але просьба сьвідзельцаў не была нават разгледжаная, бо “вяртаньне земляў польскіх каралеў знаходзіцца па-за кампэтэнцыяй міравога зьезду”. Безумоўна, дадзены сюжэт нельга лічыць характэрным для тагачаснай беларускай вёскі. Сьвідзельскія сяляне, якія, праўда, лічылі сябе мяшчанамі, апэлявалі да даўнейшай гісторыі — часу эканамічнага росквіту беларускага мяшчанства і каралеўскіх прывілеяў. Але абсалютная большыня вясковых грамадаў у парэформавы пэрыяд вяла зацятую барацьбу за зямлю з сваімі былымі ўладальнікамі. Прычым ішла гэтая барацьба зь пераменным посьпехам, і часам сяляне тут выступалі ня толькі ў ролі бездапаможных ахвяраў.

Несумнеўна, зьмены да лепшага ў парэформавай беларускай вёсцы адбываліся вельмі павольна. І ўсё ж на працягу другой паловы XIX ст. сялянская гаспадарка Беларусі дасягнула даволі істотных посьпехаў, што адлюстравана ў матэрыялах урадавай статыстыкі. Паводле падлікаў В.Панюціча, у 60–90-х гадох XIX ст. сярэдні штогадовы збор збожжа на сялянскіх надзельных землях Беларусі павялічыўся болей як у два разы<sup>89</sup>, а сярэдняя ўраджайнасьць узрасла з 24 да 36 пудоў зь дзесяціны, або ў 1,5 раза<sup>90</sup>. Гэтаму спрыяла пашырэнне пасеваў бульбы, кармавых траваў, выкарыстаньне лепшых прыладаў працы. Праўда, даволі складана дасьледваць працэс тэхнічнага пераўзбраеньня беларускага селяніна ў акрэсьлены пэрыяд, бо набыццё ім новых земляробчых прыладаў нідзе не фіксавалася.

Галоўнай зьменай у тэхналёгіі земляробчай працы стала выкарыстаньне ў сялянскай гаспадарцы плуга замест архаічнай сахі. Згодна з дадзенымі В.Панюціча, на пачатку другога парэформавага дзесяцігодзьдзя з 290 дасьледваных валасьцей Беларусі плугі й бароны з жалезнымі зубамі сустракаліся ў сялянаў толькі 12 зь іх. М.Улашчык пісаў пра жыхароў сваёй роднай вёскі Віцкаўшчына, заснаванай ў 1883 г. заможнымі сялянамі, што

---

грошей следует 14 литовских грошей войту для получения квитанции при внесении местечкового чинша. Последний инвентарь описанных земель нам принадлежащих состоялся 1791 г. Октября 7 дня; а затем всей земли с сенокосами состояло во владении нашем более 80 уволок, считая на каждую уволоку по 30 моргов, что составит 2400 моргов из числа всей земли. Князь Четвертинский оставил в нашем и верителей наших владении не более 3 десятин, а остальную отнял и обратил в свою собственность и построил на оной фольварки.

В виду того, что Пр. Сенат признал дело наше с князем Четвертинским не подсудным обида же наша ясно видна, потому что мы и верители наши неудостоились даже из собственных земель который заменен з десятинами, а отказались от предлагаемых князем Четвертинским 300 десятин земли при поверочной Комиссии потому что неудобна и потому что дело наше заведенное судебным порядком не было еще разрешено. Ныне же когда приближается время к ограничению наших земель, а потому покорнейше просим съезд ГГ Мировых Посредников рассмотреть подлинное дело, препровожденное Соединенною Палатою и сделать зависящее распоряжение о наделении нас и верителей наших согласно закону и Правил 26 Марта 1869 г. наделом показанным по инвентарю, составленному Князем Четвертинским в 1846 г. для каждого домохозяина по 11 десятин с саженьями пахотной, в противном случае не в состоянии будем прокормиться ибо все наше существование зависит от хлебопашества» (НГАБ у Горадні, ф. 48, воп. 1, спр. 7, арк. 33–34 адг.).

<sup>89</sup> Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да нашых дзён. Т. 2. Мінск, 2002. С. 168.

<sup>90</sup> Панютіч В.П. Социально-экономическое развитие белорусской деревни в 1861–1990 гг. Минск, 1990. С. 353.



разам купілі панскі маёнтак: “У час заснавання Віцкаўшчыны сяляне карысталіся характэрнымі прыладамі эпохі прыгону: аралі сахой, скарадзілі драўлянай бараной з драўлянымі зубамі, жалі сярпом, касілі касой, малацілі цэпам, веялі веялкай або шуфлем, бульбу садзілі рыдлёўкаю, капалі таксама рыдлёўкаю, акучвалі матыкаю”<sup>91</sup>. Але ў сярэдзіне 90-х гадоў XIX ст. ужо з кожных 100 гаспадарак апрацоўку зямлі плугам шырока практыкавалі ў Гарадзенскай губэрні 25 гаспадароў, у Менскай — 21, у Віцебскай — 19, у Магілёўскай — 17<sup>92</sup>. Паводле дадзеных А.Р.Бухаўца, у 1910 г. у сялянскіх гаспадарках Беларусі жалезныя плугі складалі 36,4 % усіх прыладаў для ўзворвання глебы, а жалезныя і драўляныя з жалезнымі зубамі бароны — 34 %<sup>93</sup>. М.Улашчык пісаў пра жыхароў Віцкаўшчыны: “Пакаленьне, што нарадзілася ў XX ст., пра саху ведала толькі ад старэйшых. Перад 1914 г. у вёсцы карысталіся аднаконнымі і двухконнымі жалезнымі плугамі, а двое гаспадароў мелі двухлямешныя <...> На пачатку XX ст. у вёсцы з’явіліся жняўкі, у 1914 г. іх было 5. Жняўкі мелі гаспадары з участкамі па 40 дзесяцін і болей”<sup>94</sup>.

У 1910 г. сяляне Беларусі мелі 32 528 сельскагаспадарчых машын, прычым 99,5 % зь іх складалі малатарні й веялкі<sup>95</sup>. М.Улашчык таксама адзначаў, што найбольш пашыранымі машынамі ў беларускай вёсцы на пачатку XX ст. былі малатарні, якія значна эканомілі час селяніна пры малацьбе. Услед за імі па колькасці ішлі веялкі. Звычайнай рэччу для сялянскай гаспадаркі ў гэты час сталі сячкарні. Шмат хто з гаспадароў пачаў набываць таксама ганялкі (для акучвання бульбы). А жняўкі набывалі самыя заможныя вясцоўцы. Як адзначае М.Улашчык, “...у тых гаспадарках, дзе былі жняўкі, аб’ём неабходнай на жніўе працы скараціўся прыблізна напалову”<sup>96</sup>. Менавіта скарачэнне працоўнага часу і эканомія фізычных сілаў селяніна ў выніку ўдасканалення прыладаў і тэхналогіі працы былі важным наступствам тэхнічнай мадэрнізацыі вёскі, што ў сваю чаргу рабіла ўплыў і на штодзённае жыццё яе насельнікаў. Так, аднаконным жалезным плугам за аднолькавы адрэзак часу ўзворвалася прыблізна такая ж плошча зямлі, як і драўлянай сахой, але фізычных высілкаў на гэта трацілася ўжо значна меней. Дый якасьць апрацоўкі глебы стала вышэйшай. Параконны ж жалезны плуг павялічваў прадукцыйнасць працы аратага амаль удвая. Замена сахі плугам пацягнула за сабой і выцясьненне канём пары валоў у якасці галоўнай цяглавай сілы. Конь быў куды больш прыдатны для перавозкі грузаў на вялікую адлегласць, а гэта складала істотную частку сялянскіх заробкаў, асабліва паблізу гарадоў і мястэчак. Напрыклад, у 1845 г. у сялян Скідзельскага маёнтку было 220 коней і 452 вальы<sup>97</sup>. А ў 1893 г. гаспадары Скідзельскай воласці мелі ўжо 1661 каня і толькі 42 валоў<sup>98</sup>.

Апрача таго, выкарыстанне замест сахі плуга дазволіла сялянам значна павялічыць пасевы бульбы, якую цяпер садзілі і выбіралі зь яго дапамогай, а

<sup>91</sup> Улашчык М. Выбранае... С. 54.

<sup>92</sup> Гісторыя сялянства Беларусі... Т. 2. Мінск, 2002. С. 166.

<sup>93</sup> Гісторыя сялянства Беларусі... Т. 2. Мінск, 2002. С. 383.

<sup>94</sup> Улашчык М. Выбранае... С. 55, 56.

<sup>95</sup> Гісторыя сялянства Беларусі... Т. 2. Мінск, 2002. С. 383.

<sup>96</sup> Улашчык М. Выбранае... С. 59.

<sup>97</sup> НГАБ у Горадні, ф. 96, воп. 1, спр. 1267. [Інвэнтар маёнтку Скідзель за 1845 г.].

<sup>98</sup> НГАБ у Горадні, ф. 14, воп. 1, спр. 577, арк. 1–24. [Статыстыка пра колькасць свойскай жывёлы ў Гарадзенскай губэрні. 1893 г.].



не пад рыдлёўку, як раней. Зрэшты, сяляне пачынаюць таксама купляць і жалезныя рыдлёўкі фабрычнай вытворчасці замест даўнейшых драўляных, толькі акаваных жалезам. Драўляныя вілы саступілі месца жалезнаму чатырохлапаваму “сахару”. Увогуле можна сказаць, што індустрыялізацыя ўваходзіла ў традыцыйную вёску найперш у выглядзе ўсё большай колькасці жалезных вырабаў, якія мянялі штодзённасць сялянскага жыцця. Як адзначае М.Улашчык, “моладзь кпіла са старых прыладаў і казалася, што працаваць такімі віламі, якія нават падняць цяжка, маглі толькі дурні”<sup>99</sup>. Такім чынам, відавочная перавага прыладаў прамысловай вытворчасці над традыцыйнымі, выкананымі вясковымі майстрамі, мяняла й стаўленне сялян да рэчаіснасці, падважвала іх прыроджаны кансэрватызм, асабліва моладзі, пераконвала іх у перавазе гарадзкой цывілізацыі над іх уласнай, якая ўсё часцей успрымалася маладымі сялянамі як малавартасная і нават сьмешная. Прычым гэтыя змены адбываліся на працягу жыцця аднаго-двух пакаленняў<sup>100</sup>. Еўдакім Раманаў адзначаў, што на пачатку ХХ ст. “сялянін атрымаў магчымасць аслабіць сябе ад доўгай і цяжкай працы па вытворчасці палатна і сукна і стаў купляць на бялізну і адзежу танны паркаль, мультан, вырабы лоздзінскіх фабрык, замяніў лапці ботамі. Затым з’явілася магчымасць палепшыць зброю, прыдбаць акаваныя калёсы, замяніць дапатоўную саху плугам і да т.п. Былі, вядома, тут і празмернасці кшталту парасонаў, пальчатак, лякаваных ботаў і да т.п., але гэта так зразумела пасля тысячагадовай галечы”<sup>101</sup>.

Разам з мадэрнізацыяй прыладаў працы змяняліся і спосабы земляробства. Трохполье з пашырэннем пасеваў бульбы паволі трансфармавалася фактычна ў чатырохполье, а самыя прагрэсіўныя гаспадары ўсё больш выкарыстоўвалі травасеяныне. Вынікам гэтага найперш быў рост ураджайнасці на сялянскіх палатках. А.Р.Бухавец падлічыў, што ўраджайнасць збожжавых культур на надзельных землях Беларусі ў 1907–1908 гг. складала ў сярэднім 37,4 пуд. зь дзесяціны, а ў 1912–1913 гг. — ужо 47 пуд. зь дзесяціны, г.зн. была на 25 % вышэйшая<sup>102</sup>. Асабліва вырасла ўраджайнасць азімага жыта — з 32,9 да 47,3 пуд. зь дзесяціны (на 43 %)<sup>103</sup>.

Вядома, тэмпы тэхнічнай мадэрнізацыі ў розных рэгіёнах Беларусі маглі вельмі істотна розніцца. Паводле ўспамінаў жыхара вёскі Мікуліна Вілейскага павету Станіслава Сяліцкага, першы жалезны плуг з’явіўся там толькі ў 1908 г., але большасць гаспадароў аддавалі перавагу сохам<sup>104</sup>. Баляслаў Грабінскі пісаў, што ў яго вёсцы на Саколышчыне валоў і драўляную саху

<sup>99</sup> Улашчык М. Выбранае... С. 59.

<sup>100</sup> Дзед аўтара Павел Чабатарэвіч успамінаў, што яго бацька расказваў яму выпадак, калі ўжо ягоны бацька ці дзедаў дзед пад час ворыва згубіў недзе у раллі жалезны нарожнік сахі і, каб знайсці яго, нанова перагорваў усё поле. Для маладых жыхароў мястэчка Скідзель на пачатку ХХ ст. гэта ўжо выглядала дзівам.

<sup>101</sup> “крэстьянин получил возможность освободить себя от долгих и тяжелых работ по изготовлению холста и сукна и стал покупать на белье и одежду дешевые ситцы, бумагеи, изделия лоздинских фабрик, заменил лапти сопогами. Затем явилась возможность улучшить сброю, приобрести окованную телегу, заменить допотоўную соху плугом и т.п. Были конечно при этом и пересолы в роде зонтиков, перчаток, лакированных сопог и т.п., но это так извинительно после тысячелетней нищеты” (Романов Е. Белорусский сборник. Вып. 9. Быт белоруса. Вильна, 1912. С. 3).

<sup>102</sup> Гісторыя сялянства Беларусі... Т. 2. Мінск, 2002. С. 386.

<sup>103</sup> Гісторыя сялянства Беларусі... Т. 2. Мінск, 2002. С. 386.

<sup>104</sup> Sielicki Fr. Region Dolhinowo-Budslawo-Krzywicki na dawnej Wilenszczyźnie. Kronika historyczna. Warszawa-Wrocław, 1989. S. 97.

выкарыстоўвалі аж да Першай сусьветнай вайны: “...камень велічыні з кулак, засохшы ў суглінку, выкідаў плуг з баразны, і каб не пакінуць цальніка (цаліны), аратай мусіў адцягнуць коні ўзад. Саха не была такою ўражліваю (уразьліваю) на каменьне, і таму ўрачыншчане гаралі валамі аж да першае сусьветнае вайны <...> калі заходняя частка Беларусі была пад нямецкаю акупацыяй, немцы забралі ўсе валы на мяса, і па вайне ўжо да сохаў запушчане не вярнуліся, сталі араць толькі плугамі й коньмі”<sup>105</sup>. Мікола Лобач у сваіх дасьледваньнях (апытаньні доўгажыхароў) сьцьвярджае, што на Падляшшы першыя плугі пачалі зьяўляцца дзесьці блізу 1910 г. Гэта былі пераважна драўляныя плугі, жалезныя элементы да якіх выраблялі мясцовыя кавалі-габраі. Толькі пасля бежанства ў Расію падляскія сяляне канчаткова адмовіліся ад сахі<sup>106</sup>.

Даволі паспяхова пасоўваўся працэс тэхнічнага пераўзбраеньня беларускай вёскі ў Гарадзенскай губэрні. У 1910 г. губэрнскі статыстычны камітэт сабраў зьвесткі пра тэхнічную забяспечанасьць сялянскіх гаспадарак (табл. 1). Зь іх вынікае, што жалезныя плугі складалі ўжо 59 % усіх прыладаў для разрыхленьня глебы.

Табліца 1

**Колькасць сельскагаспадарчых прыладаў працы ў сялян  
Гарадзенскай губэрні (1910 г.)**

Прылада працы	Паветы									Разам
	Гарадзёнскі	Беластоцкі	Бельскі	Берасцейскі	Кобрынскі	Пружанскі	Сакольскі	Слонімскакі	Ваўкавыскі	
Саха	1 406	4 229	5 684	5 272	6 490	825	3 057	6 306	300	33 569
Касуля	5 210	141	1 341	1 396	622	1 987	574	–	3 018	14 289
Драўляны плуг	9 787	307	3 989	1 933	251	328	859	750	3 313	21 517
Жалезны плуг	5 624	6 005	4 955	14 799	16 967	12 870	7 254	21 399	11 568	101 422
Драўляная барана	17 799	11 690	14 119	12 679	20 810	1 800	12 840	27 905	15 710	135 352
Драўляная барана з жалезнымі зубамі	2 738	1 527	2 679	5 510	3 256	3 101	1 612	478	915	21 816
Жалезная барана	457	197	45	2 447	41	21	284	130	110	3 732
Сеялка	3	3	1	–	–	–	–	–	–	7
Жнярка	59	4	3	10	–	–	27	1	–	104
Ручная малатарня	97	33	99	102	55	28	31	39	14	498
Конная малатарня	172	161	172	67	48	10	80	109	56	875
Веялка	189	94	486	130	34	6	55	57	51	1 102
Сенакалка	1	–	–	–	–	–	–	–	–	1
Конныя граблі	12	2	1	–	–	–	1	–	–	16

**Крыніца:** Обзор Гродненской губернии за 1910. Ведомость № 25.

Як выглядаюць зьмены ў гаспадарчым жыцці беларускага сялянства ў парэфармавы пэрыяд, зноў жа разгледзім на прыкладзе Свідзельскай воласьці

<sup>105</sup> Грабінскі Б. Сакольшчына – Горадня – Вільня // АРСНЕ. № 5. 2000. С. 190.

<sup>106</sup> Лобач М. Па слядах рукапіснага этнаграфічнага апісаньня Бельскага павета свяшчэнніка Келясціна Брэна з 50-х гадоў XIX ст. // Studia polsko-litewsko-białoruskie. Prace Białostockiego Towarzystwa Naukowego. №31. Warszawa: PWN, 1988. С. 373.

Гарадзенскага павету. Паводле інвэнтару маёнтку Скідзель за 1845 г., грашовы прыбытак на адзін сялянскі двор складаў у сярэднім 95,39 руб. у год. Напэўна, гэты паказьнік быў завышаны. Разьлічваўся ён гэтакім чынам. Гаспадар мястэчка Скідзель засяваў звычайна 2 дзес. 1600 сажняў (дзесьціна складалася з 2400 сажняў) зямлі азімьым жытам. Ураджай складаў у суме 14 чвэрцяў па 2,60 руб. срэбрам за чвэрць (7 пудоў 10 фунтаў ці блізу 119 кг.). Такой жа сумай 36,40 руб. эканомія ацэньвала даход ад яравых пасеваў. З 1 дзес. 800 сажняў сенажацяў скідзельскі селянін збіраў 133 пуды сена коштам па 13 капеек за пуд, што складала 17,29 руб. Агароды, паводле разьліку эканоміі, прыносілі гаспадару яшчэ 5,30 руб. З агульнай сумы прыбыткаў сялянскага двара 34,68 руб. належала аддаць эканоміі. На самой справе сяляне Скідзельскага маёнтку плацілі ад 46,5 капеек да 3 руб. аброку з аднаго двара ў залежнасьці ад вёскі (466,33 руб. па ўсім маёнтку), а рэшту адпрацоўвалі на паншчыне. Казённыя падаткі складалі 1585,78 руб. срэбрам, што складала 5,64 руб. зь сялянскага двара, ці 1,6 руб. з рэвіскай мужчынскай душы. Праўда, пан скардзіўся, што “належаў зь сялян падаткі ледзьве збіраюцца і напалову, а рэшту заўсёды амаль уносіць за іх эканомія, без аніякага спадзеву вярнуць яе”<sup>107</sup>. Ён таксама выплочваў земскія павіннасьці, падатак за вінакурэньне і падатак на Берасьцейскі кадэцкі корпус, што ў суме складала 1008 руб. або па 68 капеек зь сялянскай рэвіскай душы (“ревизской души”). Так ці інакш, сяляне Скідзельскага маёнтку ў 1845 г. павінны былі выплочваць 7,14 руб. серабром з двара, ці па 2 рублі з рэвіскай мужчынскай душы.

У 1892 г. сяляне Скідзельскай воласьці, у склад якой увайшлі ўсе вёскі былога маёнтку Чацьвярцінскіх і жыхары яшчэ некалькіх драбнейшых суседніх маёнткаў, плацілі 2635,6 руб. казённых падаткаў і земскіх збораў, 2539,4 руб. страхавых выплатаў, 2158,45 руб. валасных збораў і 6750,64 руб. выкупных плацяжоў<sup>108</sup>. У суме гэта складала 14 084 руб. Паводле памятнай кніжкі Гарадзенскай губэрні на 1892 г., у воласьці налічваліся 1142 двары, зь іх 829 сялянскіх і 313 шляхоцкіх і мяшчанскіх<sup>109</sup>, а насельніцтва складала 10 346 душ, зь іх 5284 мужчынскіх і 5062 жаночыя. Такім чынам, падатак на двор у сярэднім складаў 12,3 руб., а на мужчынскую душу — 2,7 руб. У 1845 г. чвэрць жыта каштавала ў Скідзелі блізу 2–2,5 руб., а ў канцы XIX ст. — прыблізна 6 руб. Значыцца, у 1892 г. гаспадару трэба было прадаць менш жыта, каб выплаціць такую ж суму падатку, што ў 1845 г. Гэта дае падставы гаварыць пра паслабленьне падатковага ціску. Але больш істотным было вызваленьне вольнага часу сялян. Мужчыны зь вёсак, што належалі да Скідзельскага маёнтку, адбывалі да рэформы па тры дні паншчыны на тыдзень з двара, што складала 156 дзён у год. Местачкоўцы, з увагі на іх мяшчанскае паходжаньне й амбіцыі, адбывалі па адным дні паншчыны. Цікава, што гэта ніяк не адбівалася на іх матэрыяльным дабрабыце (магчыма таму, што местачкоўцы ўвесь час канфліктавалі з уладальнікамі, які раз-пораз выклікаў войскі для іх уціхамірваньня). Сялянскія жанчыны мусілі

<sup>107</sup> “причитающееся с крестьян подати едва вносятся и в половине, а другую всегда почти вносит за них экономия, не получая никогда в возврат таковых” (НГАБ у Горадні, ф. 96, воп. 1, спр. 1267, арк. 41 ад. [Інвэнтар маёнтку Скідзель за 1845 г.]).

<sup>108</sup> НГАБ у Горадні, ф. 14, воп. 1, спр. 265, арк. 82. [Ведамасьці міравых пасярэднікаў аб памерах падаткаў з сялян. 1892 г.].

<sup>109</sup> Памятная книга Гродненской губернии на 1892 г.

адпрацаваць трыццаць пешых дзён у год ад двара. І нарэшце, з кожнага сялянскага двара належала 6 дзён згонаў па тры душы, або 18 дзён у год. У суме адпрацовачныя павіннасці ў пераліку на грошы складалі для вяскоўцаў амаль 29 руб., а для местачкоўцаў — блізу 13,3 руб. Калі браць на веру дадзеныя інвэнтару, дык у Скідзельскім маёнтку ўраджайнасць на сялянскіх палетках была вышэйшая, чым у фальварках эканоміі (Табл. 2). Гэта можна растлумачыць перавагай зацікаўленай працы, з аднаго боку, і няўмелым гаспадараньнем Чацьвярцінскіх — з другога.

Табліца 2

**Пасевы і збор сельскагаспадарчых культур у маёнтку Скідзель (1845 г.)**

Сельскагаспадарчая культура	Сялянскія гаспадаркі			Эканомія		
	пасеяна, чвэрцяў	сабрана, чвэрцяў	Ураджайнасць	пасеяна, чвэрцяў	сабрана, чвэрцяў	ураджайнасць
Жыта	702	3 861	Сам 5,5	180	810	Сам 4,5
Пшаніца	20	90	Сам 4,5	20	90	Сам 4,5
Ячмень	150	825	Сам 5,5	50	225	Сам 4,5
Авёс	300	1 650	Сам 3,5	200	900	Сам 4,5
Гарох	60	330	Сам 5,5	15	67	Сам 4,5
Грэчка	60	360	Сам 6	15	75	Сам 5
Бульба	800	6 400	Сам 8	500	3 500	Сам 7
Лён	—	20	—	—	—	—
Каноплі	—	25	—	—	—	—

**Крыніца:** НГАБ у Горадні, ф. 96, воп. 1, спр. 1126, арк. 40 адв.

Паводле звестак эканоміі, сярэдні гаспадар у маёнтку Скідзель збіраў увосень 13,74 чвэрці жыта (болей за шаснаццаць цэнтнэраў), 0,32 чвэрці пшаніцы, 2,9 чвэрці ячменя, 5,9 чвэрці аўсу, 1,2 чвэрці гароху, 1,3 чвэрці грэчкі, 22,8 чвэрці бульбы, 0,07 чвэрці ільну, 0,09 чвэрці канопляў. Ураджайнасць азімага жыта ў сярэднім складала 4 чвэрці 1 чацьвярык зь дзесяціны, ці каля 490 кг. У 1907 г. ураджайнасць на палетках мясцовых сялянаў складала блізу 790 кг. зь дзесяціны, ці вырасла ў параўнаньні з 1845 г. больш чым у 1,5 раза.

Табліца 3

**Пасевы і збор сельскагаспадарчых культур у сялянскіх і абшарніцкіх гаспадарках Скідзельскай воласьці (1907 г.)**

Сельскагаспадарчая культура	Сялянскія гаспадаркі			Абшарніцкія гаспадаркі		
	пасеяна, дзес.	сабрана, пудоў	ураджайнасць, пуд/дзес.	пасеяна, дзес.	сабрана, пудоў	ураджайнасць, пуд/дзес.
Азімае жыта	2 029	98 160	48	2 020	121 200	60
Азімая пшаніца	44	1 760	40	50	2 500	50
Яравое жыта	12	240	20	—	—	—
Авёс	793	27 755	35	800	40 000	50
Ячмень	333	16 317	49	300	15 000	50
Грэчка	158	5 056	32	40	1 600	40
Струковыя	28	560	20	800	24 000	30
Бульба	672	48 384	72	800	80 000	100
Лён	60	360	6	—	—	—
Буракі	7	350	50	50	2 100	42

**Крыніца:** НГАБ у Горадні, ф. 305, воп. 1, спр. 18, арк. 115.

Як сьведчаць дадзеныя табл. 3, панскія гаспадаркі ў Свідзельскай воласці на пачатку ХХ ст. лепш прыстасаваліся да патрабаванняў рынку, чым сялянскія. У землеўладальнікаў была вышэйшая ураджайнасць, шырэй культываваліся новыя культуры — струковыя (боб, фасоля, гарох ды інш.), буракі. Пад кармавымі травамі ў іх гаспадарках знаходзілася 380 дзес. зямлі, і яны збіралі зь іх па 200 пудоў сена. У сялян травамі было засеяна толькі 50 дзес., якія давалі па 150 пудоў сена.

Павялічым маштаб разгляду і зьвернемся да прыкладу вёскі Сухаўляны Свідзельскай воласці, жыхары якой першымі ў Гарадзенскім павеце пагадзіліся перайсці да гаспадарання на аднаселях. Гэтая акалічнасць паслужыла прычынай таго, што губэрнская камісія па справах землеспарадкавання абрала Сухаўляны ў якасці своеасаблівага выпрабавальнага палігону. Дзяржаўныя чыноўнікі ў траўні 1910 г. зрабілі падрабязнае апісаньне маёмаснага становішча сухаўлянцаў<sup>110</sup>, матэрыялы якога можна параўнаць з дадзенымі гаспадарчага інвэнтару маёнтку Свідзель за 1845 г.

У 1845 г. у Сухаўлянах налічваўся 21 двор і 139 сялянскіх душ (64 мужчынскія й 75 жаночых). Праз 65 гадоў колькасць асобных зямельных надзелаў у вёсцы дасягнула 44, праўда, два зь іх былі аддадзеныя ў арэнду, а ў двух гаспадарках, мяркуючы па ўсім, не вялася. Такім чынам, у 1910 г. у вёсцы было 40 зямельных участкаў, якія апрацоўваліся мясцовымі жыхарамі, і 255 сялянскіх душ. Колькасць жыхароў вырасла параўнальна з 1845 г. у 1,8 раза. У 1845 г. двор у сярэднім налічваў 6,6 сялянскай душы, а ў 1910 г. — 6,4.

У 1845 г. сухаўлянкам належала 238 дзес. зямлі, зь іх 14 дзес. складалі прысядзібныя ўчасткі, 196 дзес. — ворыва і 28 дзес. — сенажаці. Усе гаспадары валодалі роўнымі ўчасткамі — 800 сажняў сядзібнай зямлі, 8 дзес. ворыва й 1 дзес. 800 сажняў сенажацяў (на двор прыпадала каля 11,3 дзес., ці прыблізна 12,35 га). Мужчыны тады мусілі адбываць тры дні паншчыны зь сялянскага двара на тыдзень у фальварку князеў Чацвярцінскіх, а жанчыны — 30 дзён ад пачатку красавіка да пачатаку лістапада. Апрача таго, сухаўлянцы адбывалі па 6 дзён гвалтаў і 12 дзён шарваркаў (будаўнічыя працы мужчын на грамадзкія патрэбы). Кожны гаспадар павінен быў таксама выплаціць уладальніку яшчэ па 1,5 руб. серабром чыншу.

У 1862 г. у выніку скасавання паншчыны і рэалізацыі аграрнай рэформы сухаўлянкам, паводле Устаўной граматы, было надзелена 226 дзес. 1600 сажняў зямлі: 186 дзес. 1600 саж. ворыва, 18 дзес. 580 саж. сенажацяў, 8 дзес. 1920 саж. выганаў і 13 дзес. 800 саж. сядзібнай зямлі. Цяпер яны не хадзілі на паншчыну, але павінны былі сплочваць выкупныя плацяжы за надзельныя землі. Такім чынам, у параўнанні з 1845 г. зямельны фонд вёскі нават зьменшыўся. Магчыма, што нейкія зьмены ўнесла паверачная камісія, але пра гэта мы ня маем звестак. Ва ўсялякім разе, пасля пераўтварэнняў 1860-х гадоў надзельны зямельны фонд да 1910 г. ужо істотна не мяняўся, і сяляне маглі паправіць сваё становішча толькі коштам купленай зямлі. Натуральна, што з ростам насельніцтва змянялася плошча зямлі ў разліку на адну сялянскую душу.

Як сьведчаць дадзеныя 1910 г., дабрабыт вёскі істотна палепшыўся ў параўнанні з часамі паншчыны. Асабліва гэта заўважна на прыкладзе

<sup>110</sup> НГАБ у Горадні, ф. 18, воп. 1, спр. 1034. [Аб арганізацыі аграрнамічнай дапамогі сялянам. 1909–1910 гг.].



забяспечанасьці сухаўлянцаў свойскай жывёлай. Колькасьць коней, сьвіней і авечак у вёсцы вырасла болей як у тры разы (У інвэнтары 1845 г. проста пазначалася колькасьць сьвіней і авечак, а ў дадзеных за 1910 г. прыводзілася таксама колькасьць парасят і ягнят. Калі лічыць разам сьвіней і парасят, дык іх колькасьць у пяць разоў перавышае паказьнік 1845 г., а колькасьць авечак і ягнят — у 4,5 раза). Валы ўжо ўвогуле не выкарыстоўваліся ў якасьці працоўнай жывёлы, і ў Сухаўлянах трымалі толькі двух быкоў для разводу. Амаль у чатыры разы вырасла пагалоўе кароў. Такім чынам, тэрэтычна сухаўлянцы былі забяспечаны мяса-малочнымі прадуктамі харчаваньня значна лепей, чым у 1845 г. Але ж мы ня ведаем, колькі гэтых прадуктаў яны мусілі прадаваць на скідзельскім і гарадзенскім рынках, каб выплаціць падаткі й зарабіць неабходныя для вядзеньня гаспадаркі грошы. Тут трэба адзначыць яшчэ той факт, што ў 1845 г. сяляне князя Чацьвярцінскага моцна пацярпелі ад веснавой паводкі, і губэрнскім ўладам нават давялося дапамагаць ім, таму дадзеныя інвэнтару могуць не зусім адэкватна адлюстроўваць становішча сухаўлянцаў у першай палове XIX ст.

У 1845 г. у вёсцы таксама былі даволі заможныя сяляне. Так, гаспадар Юры Ватыль, сям'я якога складалася зь сямі душаў, меў двух коней, двух валоў, дзьве каровы, дзьве цялушкі, 3 авечкі і 2 сьвіньні. Усе гаспадары ў 1845 г. былі больш-менш забяспечаны працоўнай жывёлай. Праўда, у чатырох гаспадарках не было кароў (19% агульнай колькасьці), а ў сямёх — сьвіней (33%). Натуральна, што гэтыя семі былі горш за астатніх забяспечаны харчаваньнем. У 1910 г. шэсьць гаспадароў вёскі мелі па тры кані, пяць гаспадароў — па тры каровы, сем — па тры і болей сьвіньні. Бясконныя гаспадаркі ў вёсцы зусім адсутнічалі. У трох гаспадароў не было кароў, у 21 — сьвіней (52,5%) (Табл. 4). Апошні факт нам не зразумелы, бо сьвініна традыцыйна займала вельмі важнае месца ў рацыёне беларускіх сялянаў. Былі ў Сухаўлянах гаспадары, якія амаль не трымалі свойскай жывёлы. У гаспадарках Аляксея Зьмітровіча і Васіля Кузьміцкага былі толькі конь і карова, а Рыгор Ярашэўскі, Рыгор і Якуб Рашко трымалі толькі каня. Апошнія, напэўна, зараблялі на жыццё возніцтвам, што было абумоўлена блізкасьцю мястэчка Скідзель зь вялікай колькасьцю дробных прадпрыемстваў.

Табліца 4

**Эканамічны стан сялян вёскі Сухаўляны ў 1845 і 1909 гг.**

Год	Колькасьць двароў	Колькасьць жыхароў	Коні		Валы		Каровы		Цялушкі	
			агульны лік	на 100 жыхароў	агульны лік	на 100 жыхароў	агульны лік	на 100 жыхароў	агульны лік	на 100 жыхароў
1845	21	139	21	15,1	41	29,5	18	12,9	18	12,9
1909	40	255	78	30,6	2	0,8	68	26,6	37	14,5

Год	Колькасьць двароў	Колькасьць жыхароў	Авечкі		Ягняты		Сьвіньні		Парасяты	
			агульны лік	на 100 жыхароў	агульны лік	на 100 жыхароў	агульны лік	на 100 жыхароў	агульны лік	на 100 жыхароў
1845	21	139	53	38,1	няма зьвестак	—	25	18	няма зьвестак	—
1909	40	255	167	65,5	65	25,5	83	32,5	41	16

**Крыніцы:** НГАБ у Горадні, ф. 18, воп. 1, спр. 1034, арк. 72-74; ф. 96, воп. 1, спр. 1126.

У інвэнтары 1845 г. гаварылася, што сяляне Скідзельскага маёнтку абрабляюць зямлю парай валоў і драўлянай сахой. Таму можна сьцьвярджаць, што жалезных плугоў у сялян не было на той час увогуле. У 1910 г. у гаспадароў вёскі Сухаўляны налічвалася 30 жалезных плугоў і 10 драўляных. Такім чынам, мясцовыя сяляне зусім адмовіліся ад архаічнай сахі як прылады апрацоўкі глебы, але поўны пераход да фабрычных жалезных плугоў яшчэ не адбыўся. Зь сельскагаспадарчага інвэнтару ў гаспадароў вёскі меліся 42 драўляныя бараны і толькі 1 жалезная, 23 сячкарні, 3 малатарні, 3 мэханічныя прывады, 46 вазоў. Некаторыя сяляне дасягнулі заўважных поспехаў у мадэрнізацыі сваіх гаспадарак. Так, Банэдысь Гуліда (сям'я складалася з 9 асобаў) меў жалезны плуг, барану, сячкарню, мэханічны прывад, малатарню, два вазы, трох коней, тры каровы, цялушку, восем авечак. Мікалай Ватыль (сям'я складалася з 6 асобаў) меў жалезны плуг, барану, сячкарню, мэханічны прывад, трох коней, дзьве каровы, дзьве цялушкі, восем авечак, дзьве сьвіньні.

Што да жылых і гаспадарчых збудаваньняў, дык у Сухаўлянах налічвалася 39 жылых хатаў, ацэненых сумай 5470 руб., 34 хлявы (2135 руб.), 40 адрын (4820 руб.), 11 сьвірнаў (535 руб.), 1 сьвінарнік (10 руб.). Збудова сялянскіх сядзібаў — адзін з галоўных паказьнікаў маёмаснай дыфэрэнцыяцыі ў вёсцы. Асабліва важным паказьнікам дабрабыту была хата, у якой жыла сялянская сям'я. Самы дарагі ў вёсцы дом належаў Максіму Стальбоўскаму — 350 руб. (меў памеры 27×9,5 аршынаў, або 19,2×6,75 м). Самыя ж танныя хаты былі ў братоў Ігната і Якуба Ражко — па 50 руб. А самую маленькую хату ў Сухаўлянах меў Тамаш Гнідка — 7×7 аршынаў, ці 5×5 м (блізу 80 руб.). Некаторыя сяляне мелі да таго ж даволі каштоўныя гаспадарчыя пабудовы. Самая вялікая ў вёсцы адрына была ў Мікалая Ватыля — 56×12 аршынаў, або 39,8×8,5 м (каштавала 300 руб). Таксама прыблізна 300 руб. каштавала адрына Максіма Стальбоўскага.

Апрача земляробства сухаўлянцы яшчэ мала займаліся іншымі кірункамі сельскагаспадарчай дзейнасьці. У вёсцы налічвалася 205 пладовых дрэў, 2 рамачныя вульлі і 19 пчаліных калодаў. Перадавікамі тут былі Мікалай Ватыль (меў 60 пладовых дрэў) і Банэдысь Гуліда (50 пладовых дрэў і 10 калодаў).

Губэрнская камісія па землеспарадкаваньні таксама паставіла стварыць у Сухаўлянах узорную сялянскую аднасель. Удзельнічаць у экспэрымэнце пагадзіўся Ігнат Парай, які належаў да ліку найбольш заможных гаспадароў вёскі. Плошча яго зямельнага надзелу складала 15 дзес. 2090 саж. Камісія выдзеліла на арганізацыю ўзорнай аднаселі 301 руб. 70 кап. На гэтыя грошы былі закупленыя: плуг “Сухені” з разцом (9,5 руб.), пружынная барана на 9 зубоў (20 руб.), малатарня “Ланец” (80 руб.), веялка “Аулі” (24 руб.), сячкарня “трыбаўка” (22 руб.). Як адзначылі губэрнскія чыноўнікі, “з набытых прыладаў Ігнат Парай ахвотна пагадзіўся ўзяць арфу, спружынную барану і сячкарню, што да малатарні і плуга, дык ён просіць, каб першая была не ручная, а з прыводам, а замест аднаконнага плуга даць яму плуг параконны, як прыдатнейшы для апрацоўкі глебы ў вёсцы Сухаўляны”<sup>111</sup>. Кошт прываду зь дзьвюма перадачамі, як паведаміла камісіі гарадзенская фірма па продажы сельскагаспадарчых машын, паводле самай

<sup>111</sup> “из приобретенных орудий Игнат Парай охотно согласился принять веялку, пружинную борону и соломорезку, что же касается молотилки и плуга, то он просит, чтобы первая была не ручная, а с приводом, а вместо одноконного плуга дать ему плуг пароконный, как более пригодный для обработки почвы в деревне Суховляны” (НГАБ у Горадні, ф. 18, воп. 1, спр. 1034, арк. 16).

мінімальнай ацэнкі, дасягаў 60 руб. Парай у сваю чаргу абавязваўся весці васьміпольны сэвзварот, ажыццяўляючы дакладны запіс усіх работ і фінансавых выдаткаў. Яшчэ Параю, як і іншым сялянам Сухаўлянаў, за кошт дзяржавы былі выдадзены штучныя ўгнаенні.

На жаль, нам не ўдалося знайсці звестак пра далейшую хаду гэтага эксперымэнту. У кожным разе яму было адведзена вельмі мала часу. Зразумела, што для паспяховай мадэрнізацыі сваёй гаспадаркі беларускі селянін мусіў зрабіць досыць значныя грашовыя інвэстыцыі ў памеры ня менш за некалькі соцень рублёў. І гэта пры наяўнасці ў яго дастатковай колькасці зямлі — пажадана ня менш 15 дзес. Вядома, сабраць такія грошы былі ў стане вельмі нямногія. На прыкладзе Сухаўлянаў выдатна бачна, як сяляне ў кожнай вёсцы абіралі розныя жыццёвыя стратэгіі. Хтосьці паступова абнаўляў прылады працы і імкнуўся прыстасаваць сваю гаспадарку да патрабаванняў рынку. Нехта спрабаваў разьвіваць новыя кірункі расьлінагадоўлі, перадусім садоўніцтва. Некаторыя або ўвогуле закідвалі працу на зямлі, або прысьвячалі ёй вельмі мала часу і сілаў, аддаючы перавагу іншым заробкам. Праўда, многія сяляне яшчэ стараліся жыць па-даўнейшаму, імкнучыся самастойна забяспечваць сябе ўсім неабходным, найперш харчаваньнем. І тэхнічныя навінкі, як ні парадаксальна, кансэрвавалі гэтакі стыль жыцця, дазваляючы захаваць прыймальны ягоровень на значна ўжо меншым надзеле. Але жыццё ўсё больш настойліва і жорстка прымушала сялянаў адступаць ад традыцыйнай стратэгіі ды спрабаваць знайсці выйсьце з тупіковай сытуацыі.

Найбольш відавочнай праявай агульнага паляпшэння становішча сялян у парэформавы час стаў даволі імклівы дэмаграфічны рост у беларускай вёсцы. Паводле падлікаў В.Панюціча, з 1858 да 1897 г. колькасць сялянскага насельніцтва ў Беларусі вырасла болей чым у два разы і дасягнула 4962,5 тыс., што складала 76,4 % агульнай колькасці насельніцтва краіны (у 1858 г. — 72,1 %) <sup>112</sup>. Як адзначае В.Панюціч, тэмпы прыросту сялянскага насельніцтва былі вышэйшыя, чым тэмпы прыросту гарадскога насельніцтва Беларусі. Дасьледнік тлумачыць гэта высокім каэфіцыентам натуральнага прыросту, які ў 1896–1897 гг. параўнальна з 1863–1870 гг. узрос з 15 да 20 праміле <sup>113</sup>. Ці можна весці гаворку ў дачыненні да гэтага пэрыяду пра дэмаграфічную трансфармацыю, якая заўсёды спадарожнічала працэсам мадэрнізацыі й індустрыялізацыі? Яе сутнасць палягала ў істотным зьмяншэнні галоўных паказнікаў дэмаграфічнага разьвіцця — нараджальнасці, смяротнасці і шлюбнасці. У традыцыйным грамадстве вельмі высокі паказнік нараджальнасці ўраўнаважваецца вельмі высокай смяротнасцю, найперш дзіцячай. Калі наступ індустрыялізацыі прыводзіць да пэўнага паляпшэння ўмоваў жыцця, гэта ў сваю чаргу прычыняецца да зьмяншэння смяротнасці. Далей назіраецца дэмаграфічны бум, які спараджае шматлікія праблемы. У адказ на гэтыя праблемы адбываецца зьмяншэнне нараджальнасці, што стабілізуе тэмпы дэмаграфічнага разьвіцця грамадства <sup>114</sup>. Так выглядае тэарэтычны бок справы, але значна складаней дасьледваць праблему на канкрэтным матэрыяле.

<sup>112</sup> Гісторыя сялянства Беларусі... Т. 2. Мінск, 2002. С. 132.

<sup>113</sup> Гісторыя сялянства Беларусі... Т. 2. Мінск, 2002. С. 133.

<sup>114</sup> Transformacja demograficzna w Galicji na tle przemian ludnościowych innych obszarów Europy Środkowej w drugiej połowie XIX i na początku XX w., Kraków, 1991. S.6,7.

У Гарадзенскай губэрні, паводле нашых падлікаў на аснове статыстычных звестак, пададзеных прыходзкім духавенствам<sup>115</sup>, у 1850 г. каэфіцыент нараджальнасці складаў 42,4 ‰, а каэфіцыент смяротнасці — амаль 34 ‰. У 1912 г., таксама паводле нашых падлікаў з выкарыстаннем статыстычных дадзеных “Обзоров Гродненской губернии”, каэфіцыент нараджальнасці складаў 32,5 ‰, а каэфіцыент смяротнасці — амаль 18,4 ‰. Такім чынам, паказнік смяротнасці ў 1912 г. зменшыўся амаль удвая ў параўнанні з 1850 г. Гэта ёсць досыць яркай праявай пачатку дэмаграфічнай трансфармацыі.

В.Насевіч, грунтуючыся на дадзеных Менскай губэрні, сцвярджае, што рэальнае зніжэнне паказнікаў нараджальнасці і смяротнасці фіксуецца толькі на пачатку ХХ ст. Ён таксама адзначае прыкметнае зніжэнне смяротнасці сярод насельніцтва Меншчыны на рубяжы 1850–1860-х гадоў. Даследнік тлумачыць гэты факт адменай прыгоннага права і паншчыны<sup>116</sup>. Можна меркаваць, што высокі дэмаграфічны рост у беларускай вёсцы ў другой палове ХІХ ст. быў найперш вынікам адсутнасці яўных дэмаграфічных правалаў, абумоўленых пандэміямі і характэрных для папярэдняга дарэформавага пэрыяду. Прычыну гэтага можна бачыць якраз у паляпшэнні гаспадарчага становішча сялянства, якое стала больш абароненым перад прыроднымі катаклізмамі. Адыграла сваю ролю і паляпшэнне цывілізацыйна-побытавых умоваў жыцця, стварэнне дзяржаўнай сыстэмы мэдычнай дапамогі сялянам. Так, ужо ў сярэдзіне ХІХ ст. былі адчыненыя фэльчарскія пункты ў дзяржаўнай вёсцы. Эфэктыўным сродкам супраць пошасцяў стала масавае прышчэпленне насельніцтва.

Дынамічны дэмаграфічны рост у беларускай вёсцы захавалася і на пачатку ХХ ст. Праілюструем гэта на матэрыялах Гарадзенскай губэрні. У 1913 г., паводле дадзеных статыстычнага камітэту, колькасць сялянаў тут дасягнула 1 288 741 (110,9 % у параўнанні з 1897 г.). Праўда, працэнтны паказнік сялянства да ўсяго насельніцтва губэрні зменшыўся да 67,5 % (у 1897 г. — 72,5 %). У Магілёўскай губэрні ў 1913 г. колькасць сялянаў вырасла ў параўнанні з 1897 г. на 26,2 %<sup>117</sup>.

Паспрабуем зірнуць на дэмаграфічнае развіццё беларускай вёскі ў дадзены пэрыяд з дапамогай мікрагістарычнага ракурсу. Мы параўналі дадзеныя ІХ рэвізіі, што датычылі трох вёсак Гарадзенскай пушчы — Шчанец (Берштаўская воласьць), Сабаляны і Ліхачы (Сабалянская воласьць), з дадзенымі перапісу 1897 г. Выбар менавіта гэтых вёсак у вялікай ступені абумоўлены тым простым фактам, што ў перапісе захаваліся звесткі толькі па невялікай колькасці населеных пунктаў Беларусі. Разам з тым гэты выбар мае пад сабой і іншыя падставы. Усе тры вёскі знаходзіліся ў адным прыродна-геаграфічным рэгіёне — Гарадзенскай пушчы. Жыхары Шчанца былі праваслаўнымі, Ліхачоў — рыма-каталікамі, а Сабаляны насіялі і каталікі, і праваслаўныя, хоць першых было ўсё ж значна болей.

У 1850 г. у Шчанцы налічваўся 31 сялянскі двор, зь іх тры — бабыльскія (ня мелі зямельных надзелаў). Насельніцтва вёскі складала 276 сялянскіх душ (128

<sup>115</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 28, спр. 346. [Статыстычныя ведамасці пра склад насельніцтва Гарадзенскай губэрні за 1850–1852 гг.].

<sup>116</sup> Носевич В. Традиционная белорусская деревня в европейской перспективе. Менск: Тэхналогія, 2004. С. 234–235.

<sup>117</sup> Обзор Магилёвской губернии за 1913 г. Могилев, 1915.



мужчынскіх і 148 жаночых). Такім чынам, сярэдняя населенасць двара дасягала 9 душ, а калі адкінуць бабыльскія сем'і — дык 9,6. За 47 гадоў насельніцтва Шчанца дасягнула 643 душ, наяўных у вёсцы пад час правядзення перапісу (прыпісаных да вёскі было 664 душы), ці вырасла на 133 % — болей чым у два разы. Колькасць двароў дасягнула ліку 90. Сярэдняя населенасць двара склала 7,1 душы.

У Ліхачох у 1850 г. налічвалася 24 сялянскія двары і 303 душы (153 мужчынскіх і 150 жаночых). У 1897 г. у гэтай вёсцы было ўжо 73 двары і 449 сялянскіх душ (231 мужчынская і 218 жаночых). Прырост насельніцтва склаў 48 %, а сярэдняя населенасць двара зменшылася з 12,6 да 6,2 душы.

У Сабалянах у 1850 г. было 14 сялянскіх двароў і 118 душ (62 мужчынскія і 56 жаночых). У 1897 г. колькасць двароў дасягнула ліку 40, а сялянскіх душ налічвалася ўжо 265 (135 мужчынскіх і 130 жаночых). Прырост насельніцтва склаў 124 %, а сярэдняя населенасць двара зменшылася з 8,4 да 6,6 душы.

Заўважныя змены адбыліся і ў структуры сялянскай сям'і. Дадзеныя табл. 5 адлюстроўваюць выразную тэндэнцыю эвалюцыі ад пашыранай да нуклеарнай сям'і. У 1897 г. гэты тып сям'і ўжо дамінуе ў даследваных вёсках. У 1850 г. пераважалі сем'і, дзе было двое і болей працаздольных мужчын узростам ад 18 да 55 гадоў (амаль 90 % агульнай колькасці). Такая сям'я зьяўлялася найбольш устойлівай у гаспадарчым пляне і абароненай ад розных выпадковасцяў. Напрыклад, у Шчанцы ў 1850 г. толькі ў 5 сем'ях (дзье зь іх бабыльскія) быў усяго адзін працаздольны мужчына і ў адной (бабыльскай) зусім не было. У 1897 г. у гэтай вёсцы ўжо выразна пераважалі сем'і, дзе налічваўся ўсяго адзін працаздольны мужчына — 38 (42 %). Падобныя тэндэнцыі былі характэрныя для Ліхачоў і Сабалянаў (Табл. 6). Цікавыя таксама звесткі пра ўзроставую структуру вёсак Шчанец, Ліхачы і Сабаляны (Табл. 7).

Табліца 5

**Сямейная структура насельніцтва вёсак Шчанец, Ліхачы і Сабаляны ў 1850 і 1987 гг.**

Год	Тыпы сям'і											
	няпоўная		нуклеарная		простая пашыраная		дзье шлюбныя пары		тры шлюбныя пары		чатыры шлюбныя пары і болей	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
<b>Шчанец</b>												
1850	2	6,5%	3	9,7%	8	25,8%	13	42,0%	3	9,7%	2	6,5%
1897	8	8,9%	36	40,0%	19	21,0%	23	25,5%	4	4,4%	—	—
<b>Ліхачы</b>												
1850	—	—	2	8,3%	1	4,2%	5	20,8%	6	25,0%	10	41,7%
1897	6	8,2%	29	39,7%	24	32,9%	10	13,7%	4	5,5%	—	—
<b>Сабаляны</b>												
1850	2	14,3%	4	28,6%	2	14,3%	4	28,6%	2	14,3%	—	—
1897	5	12,5%	18	45,0%	8	20,0%	5	12,5%	4	10,0%	—	—

**Крыніцы:** НГАБ у Горадні, ф. 100, воп.1, спр. 222, 249, 263.



Табліца 6

**Сямейная структура насельніцтва вёсак Шчанец, Ліхачы і Сабаляны ў 1850 і 1897 гг. з улікам працаздольнасьці мужчын**

Год	Колькасць працаздольных мужчын (ад 18 да 55 гадоў)													
	0		1		2		3		4		5		6	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
<b>Шчанец</b>														
1850	1	3,2 %	5	16,1 %	13	41,9 %	6	19,4 %	2	6,5 %	4	12,9 %	-	-
1897	8	8,9 %	39	43,3 %	29	32,2 %	9	10,0 %	5	5,6 %	-	-	-	-
<b>Ліхачы</b>														
1850	-	-	2	8,3 %	3	12,5 %	8	33,3 %	7	29,2 %	2	8,3 %	2	8,3 %
1897	4	5,5 %	48	65,8 %	16	21,9 %	5	6,8 %	-	-	-	-	-	-
<b>Сабаляны</b>														
1850	2	14,3 %	1	7,1 %	6	42,9 %	2	14,3 %	2	14,3 %	1	7,1 %	-	-
1897	5	12,5 %	18	45,0 %	12	30,0 %	4	10,0 %	1	2,5 %	-	-	-	-

**Крыніцы:** НГАБ у Горадні, ф. 100, воп. 1, спр. 222, 249, 263.

Табліца 7

**Узроставая структура насельніцтва вёсак Шчанец, Ліхачы і Сабаляны ў 1850 і 1897 гг. (у %)**

Год	Узрост, гадоў									
	да 5	5-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70 і болей	
<b>Шчанец</b>										
1850	14	12	23,9	20,7	11,2	10,9	3,3	2,9	1	
1897	17	13	23,3	15,4	10,7	10,2	5,4	3,8	1,2	
<b>Ліхачы</b>										
1850	14,6	13,2	20,2	21,5	17,2	7	4	1,6	0,7	
1897	15,8	12,2	23,3	16,2	13	7,4	7,6	3	1,3	
<b>Сабаляны</b>										
1850	11,9	14,4	28,8	19,5	10,2	10,1	5	-	-	
1897	14	12,9	25	12,9	12,9	8,9	5,2	4,4	3,7	

**Крыніцы:** НГАБ у Горадні, ф. 100, воп. 1, спр. 222, 249, 263.

Самым істотным наступствам бурнага дэмаграфічнага росту ў беларускай вёсцы сталася памяншэнне зямельных надзелаў у разліку на душу сялянскага насельніцтва. Мадэрнізацыя прыладаў працы і новыя тэхналогіі дазвалялі ў пэўнай ступені кампэнсаваць гэта павышэннем ураджайнасці на сялянскіх палатках. Але на дадзеную праблему можна паглядзець і зь іншага боку. Павышэнне прадукцыйнасці працы дазваляла апрацоўваць сялянскія землі, плошча якіх не змянялася, што раз меншай колькасцю сялянаў. Рэсурсаў, прыдатных для сельскагаспадарчай калянізацыі земляў, у Беларусі таксама ўжо фактычна не засталася. Такім чынам, немінуча павінна была абвастрыцца праблема лішніх працоўных рук на вёсцы. Гэтыя рукі мусілі знайсці сабе занятка па-за сфэрай земляробства.

Беларускія сяляне ўсведамлялі праблему зямельнага "голаду", што ўсё больш настойліва насоўваўся на вёску. І ў гэтых умовах яны абіралі для сябе некалькі жыццёвых стратэгіяў. Традыцыйным шляхам быў падзел атрыманых у 1860-х гадох зямельных надзелаў. Сяляне дзейнічалі падобным чынам і ў

часы паншчыны, але тады сем'і разрасталіся ўсё ж значна марудней, ды й заставаліся яшчэ рэзэрвы для асваення новых земляў пад ворыва. У Гарадзенскай губэрні пад час рэформаў 1860-х гадоў сяляне атрымалі 90 216 зямельных надзелаў. У 1895 г. на дзеве часткі падзяліліся 28 523 участкі, на тры — 12 000, на чатыры — 4520, на пяць — 819, на шэсьць — 679, на сем — 59, на восем — 258. Непадзеленымі засталіся 43 358 надзелаў (48 %). Беззямельных было 20 275 сялянаў (4 % агульнай колькасці)<sup>118</sup>.

Зірнем на працэс драблення сялянскіх гаспадарак на прыкладзе Скідзельскай воласці Гарадзенскага павету. У часе рэалізацыі аграрнай рэформы на пачатку 1860-х гадоў сялянам Скідзельскай воласці былі нарэзаныя 822 надзелы зямлі агульнай плошчай 11 780 дзес.<sup>119</sup> Такім чынам, у сярэднім на надзел прыпадала прыблізна 14 дзес. зямлі. Мужчынскае насельніцтва воласці тады складала 3036 душ. Гэта значыць, што на адну душу выходзіла ў сярэднім 3,9 дзес. зямлі. У 1904 г. ад пачатковай колькасці 822 на дзеве часткі былі падзеленыя 353 надзелы, 144 — на тры, 30 — на чатыры, 9 — на пяць, 3 — на шэсьць. Непадзеленымі засталіся 283 надзелы (34,4 %)<sup>120</sup>. Мужчынскае насельніцтва Скідзельскай воласці ў 1904 г. дасягнула 5399 чалавек (вырасла ў 1,8 раза). У разьліку на адну душу цяпер выходзіла 2,2 дзес. зямлі. Паводле дадзеных Скідзельскага валаснога праўлення на студзень 1906 г., сяляне ў воласці набылі ў прыватную ўласнасьць 1148,5 дзес., што складала 8,9 % усяго мясцовага сялянскага землекарыстанья і 9,7 % надзельнага фонду<sup>121</sup>.

У 1915 г. у Скідзельскай воласці ўжо 302 надзелы былі падзеленыя на дзеве часткі, 234 — на тры, 97 — на чатыры, 31 — на пяць, 8 — на шэсьць, 4 — на сем, 11 — на восем. Усяго 135 участкаў (16 %) засталіся непадзеленымі з часу рэформы. А 210 сялянаў Скідзельскай воласці ў 1915 г. ужо былі ўвогуле беззямельнымі<sup>122</sup>. Тут трэба ўлічваць, што апрача надзельных земляў у часткі вяскоўцаў мелася ўжо й купленая зямля. У 1915 г. сярод азімых пасеваў мясцовых сялянаў купленая зямля складала 15,6 %, а сярод яравых пасеваў — 18 %<sup>123</sup>. Сьтуацыя з драбленьнем надзельных земляў падобным чынам выглядала і ў суседніх зь Скідзельскай воласцях 5-га земскага ўчастку Гарадзенскага павету (табл. 8).

<sup>118</sup> Памятная книжка Гродненской губернии на 1896 г.

<sup>119</sup> НГАБ у Горадні, ф. 14, воп. 3, спр. 72, арк. 17. [Статыстычныя дадзеньня па Гарадзенскай губэрні за 1914 г.].

<sup>120</sup> НГАБ у Горадні, ф. 534, воп. 1, спр. 3, арк. 13. [Статыстыка пятага земскага ўчастку Гарадзенскага павету за 1905 г.].

<sup>121</sup> НГАБ у Горадні, ф. 305, воп. 1, спр. 17, арк. 40. [Пастановы сельскіх грамадаў за 1905 г.].

<sup>122</sup> НГАБ у Горадні, ф. 534, воп. 1, спр. 28. [Статыстыка пятага земскага ўчастку Гарадзенскага павету за 1915 г.].

<sup>123</sup> НГАБ у Горадні, ф. 534, воп. 1, спр. 28, арк. 44.

Табліца 8

**Драбленне надзелаў у валасцях 5-га земскага ўчастку Гарадзенскага павету на 1915 г.**

Воласць	Усяго надзелаў	Колькасць падзеленых														Засталіся непадзеленыя		Беззямельныя сялянe
		на 2 часткі		на 3 часткі		на 4 часткі		на 5 частак		на 6 частак		на 7 частак		на 8 частак				
		n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n		
Верцялшкі	384	172	44,8	97	25,3	52	13,5	1	3,6	16	4,2	2	0,5	3	0,8	28	7,3	68
Гожа	264	50	18,9	57	21,6	23	8,7	4	1,8	25	9,5	36	13,6	21	8	4	1,5	17
Жыдомля	366	152	41,5	43	11,7	48	13,1	3	0,8	35	9,6	13	3,6	14	3,8	29	7,9	32
Скідзель	822	302	36,7	234	28,5	97	11,8	3	0,4	8	0,9	4	0,5	11	1,3	135	16,4	210

**Крыніцы:** НАГБ у Горадні, ф. 14, воп. 3, спр. 72, арк. 20; ф. 534, воп. 1, спр. 28.

Тым часам, напрыклад, на тэрыторыі Скідзельскай воласці 12 944 дзес. зямлі належалі прыватным уладальнікам, пераважна былым прыгоннікам, што перавышала плошчу сялянскага землеўладання. Такая сытуацыя распальвала сярод бяднейшага сялянства нянавісьць да абшарнікаў, якіх яно лічыла прычынай сваёй беднасьці. Падатковы інспэктар Гарадзенскага павету адзначаў у справаздачы за 1910 г., што галоўнай бядою мясцовай вёскі зьяўляецца драбленне сялянскіх гаспадарак. Гэта, на яго думку, не давала вяскоўцам магчымасьці нават проста пракарміцца з сваіх надзелаў, нягледзячы на “надзвычайную сыціпласць жыцьцёвых патрэбаў”<sup>124</sup>.

Другім шляхам разьвязаньня праблемы малазямелья было набыцьцё сялянамі зямлі ў прыватную ўласнасьць, у першую чаргу ў паноў. Але зямля ў Беларусі каштавала дорага, да чаго спрычынілася і ўрадавая палітыка абмежаваньня “польскага землеўладаньня”. Мясцовыя абшарнікі каталіцкага веравызнаньня захаваньне спадчынных маёнткаў ва ўласнасьці разглядалі як ідэалягічнае заданьне, змаганьне за “польскую цывілізацыю на крэсах”. Шмат у чым з гэтай прычыны панская зямельная ўласнасьць скарачалася ў “Заходнім краі” павольней, чым у Цэнтральнай Расіі. Многія буйныя землеўладальнікі хутка прыстасаваліся да патрэбаў рынку, паспяхова ажыццявіўшы тэхнічную мадэрнізацыю сваіх маёнткаў. Таму, каб набыць зямлю ва ўласнасьць, селянін мусіў сабраць вельмі значныя па тым часе грашовыя сродкі. Напрыклад, калі ў Скідзельскай воласці абшарнік Адам Чачот у 1904 г. прадаваў маёнтак “Галавачы”, дык 1 дзес. у сярэднім каштавала блізу 100 руб. У выніку зямлю набыло сялянскае таварыства “Паплаўскае” і 6 асобных гаспадароў<sup>125</sup>. Выкарыстаньне крэдытаў Сялянскага банку на практыцы для большасьці сялян выглядала нерэальным (Табл. 9–10). Ужо згаданы намі падатковы інспэктар Гарадзенскага павету слушна адзначаў, што “набыць зямлю ўдаецца толькі рэдкім шчасліўцам”<sup>126</sup>.

<sup>124</sup> НАГБ у Горадні, ф. 304, воп. 2, спр. 21, арк. 45 адг. [Справаздача павятовага інспэктара Гарадзенскага павету за 1910 г.].

<sup>125</sup> НАГБ у Горадні, ф. 18, воп. 1, спр. 46, арк. 1. [Сьпісы сялян, якія набылі зямлю ў Гарадзенскім павеце ў 1904 г.].

<sup>126</sup> НАГБ у Горадні, ф. 304, воп. 2, спр. 21, арк. 47.

Безумоўна, былі й вельмі пасыпяховыя сяляне, якія станавіліся фактычна сярэднімі землеўладальнікамі. У 1909 г. у Гарадзенскай губэрні такіх сялян, паводле дадзеных мясцовай адміністрацыі налічвалася 69<sup>127</sup>. Яны складалі 9,6% агульнага ліку буйных і сярэдніх землеўладальнікаў. Напрыклад, скідзельскі селянін Рыгор Мазалеўскі набыў больш за тысячу дзесяцін зямлі. Яго нашчадкі валодалі маёнткамі ў Гарадзенскім і Сакольскім паветах. У чым быў сакрэт поспеху Мазалеўскага? Як сьведчыць адзін з дакумэнтаў 1860-х гадоў, ён першым зь скідзельскіх сялянаў пачаў угнойваць нават аддаленыя ад сядзібы землі. Але, напэўна, галоўным было тое, што Мазалеўскі ў тых жа 1860-х гадох займаў пасаду старшыні Скідзельскай воласці. Гэта быў самы эфэктыўны шлях да жыццёвага поспеху. Як адзначае М.Улашчык, у яго роднай вёсцы Віцкаўшчына большасць гаспадароў зьяўляліся колішнімі валаснымі старшынямі або судзьдзямі<sup>128</sup>.

Табліца 9

**Набыццё сялянамі зямлі пры дапамозе Сялянскага банку ў  
Гарадзенскай губэрні за 1885–1913 гг.**

Год	Колькасць			Плошча зямлі, дзес.	Кошт набытай зямлі, руб.	Сума пазыкі, руб.
	пазыкаў	гаспадароў	мужчынскіх душ			
1885	7	17	92	259	18 816	11 400
1886	19	204	850	4172,5	121 101	94 428
1887	17	302	1 177	2 212	97 344	89 640
1888	25	250	868	3 847	95 506	76 339
1889	32	614	2 213	3046,5	153 757	112 218
1890	34	509	1 806	5 577	179 480	135 205
1891	37	451	1 617	3 452	171 171	98 765
1892	65	431	1 692	4 011	161 496	106 945
1893	57	490	1 593	4498,5	134 365	125 380
1894	48	494	1 502	3 280	188 265	106 144
1895	62	714	2 021	4 825	266 432	150 567
1896	38	396	1 091	4 485	158 110	102 575
1897	37	456	1 264	3904,5	164 421	106 544
1898	55	1 055	2 879	5743,5	300 956	220 013
1899	93	1 346	3 921	8254,5	509 970	330 095
1900	74	1 181	3 634	8211,5	483 764	311 040
1901	68	1 488	4 917	2975,5	143 842	23 741
1902	96	1 496	4 300	8 411	719 974	488 980
1903	175	1 981	6 063	16874,5	1 586 039	1 134 860
1904	166	1 294	4 423	8 340	751 925	484 470
1905	117	1 456	4 391	10538,5	982 675	686 560
1906	160	1 204	3 481	7 036	546 615	281 792
1907	56	579	1 796	3 787	376 577	292 480
1908	378	2 695	8 081	17770,5	1 495 050	1 040 280
1909	853	2 911	8 913	19 410	2 987 756	1 610 210

<sup>127</sup> НГАБ у Горадні, ф. 17, воп. 1, спр. 342, арк. 328–339. [Ведамасці пра маёмасны стан насельніцтва Гарадзенскай губэрні з улікам нацыянальнасці і веравызнання за 1909 г.].

<sup>128</sup> Улашчык М. Выбранае... С. 32.

1910	1 010	2 886	9 318	18 989	3 463 137	1 470 880
1911	924	1 695	5 465	13471,5	2 863 899	1 233 116
1912	759	2 052	6 286	13 355	3 047 433	1 311 913
1913	1 285	2 808	8 546	23 275	2 545 588	2 204 600

**Крыніца:** Обзор Гродненской губернии за 1913 г.

Табліца 10

**Пасевы на надзельных і купленых землях у валасьцях Гарадзенскага павету за 1914 г.**

Воласьць	Азімья пасевы, дзес.		Яравыя пасевы, дзес.	
	надзельныя землі	купленыя землі	надзельныя землі	купленыя землі
Скідзель	2 114	185	1 928	119
Верцялішкі	1 578	56	1 578	55
Жыдомля	1 348	54	1 338	55
Гожа	285	84	296	79
Бершты	1 645	–	2 400	–
Азёры	1 028	39	915	27
Сабаляны	1 379	–	1 174	–
Лаша	1 729	163	1 867	163
Індура	2 067	236	2 067	236
Горніца	1 946	252	1 955	252
Масты	1 100	53	1 371	52
Каменка	887	60	860	65
Дубна	1 257	56	661	56
Волпа	1 879	31	1 919	31
Лунна	1 852	345	1 876	310
Гудзевічы	1 646	185	1 576	190
Багародзіцкая	1 117	160	1 090	137
Вялікая Бераставіца	1 554	89	1 505	96
Галынка	3 100	300	няма зьвестак	няма зьвестак
Малая Бераставіца	1 645	524	няма зьвестак	няма зьвестак
Крынкi	955	89	няма зьвестак	няма зьвестак

**Крыніца:** НГАБ у Горадні, ф. 14, воп. 3, спр. 72.

Звычайна абшарнікі распрадавалі свае землі адразу вялікімі кавалкамі, таму сялянам зручней было аб'ядноўвацца ў таварыствы па набыцці зямлі. Гэтыя таварыствы складаліся з найбольш актыўных і энэргічных, хоць, напэўна, далёка не заўсёды самых сумленных жыхароў вёскі. У 1912 г. у Гарадзенскай губэрні налічвалася 1190 сялянскіх таварыстваў, якія набылі зямлю<sup>129</sup>, у Гарадзенскім павеце — 194 таварыствы, якія складаліся з 2100 асобных гаспадарак. Агулам яны набылі 5136 дзес. зямлі коштам 292 348

<sup>129</sup> НГАБ у Горадні, ф. 17, воп. 1, спр. 342, арк. 388.



руб.<sup>130</sup> Паводле дадзеных губэрнскай адміністрацыі, 141 таварыства належала праваслаўным беларусам, а 53 — каталіком. Праваслаўныя таварыствы (1557 гаспадароў) набылі 3811 дзес. на суму 218 158 руб., а 53 каталіцкія (543 гаспадары) — 1325 дзес. на суму 74 190 руб. Як нам уяўляецца, гэты падзел таварыстваў на праваслаўныя і каталіцкія, прыведзены ў мясцовай губэрнскай статыстыцы, быў на самой справе досыць умоўным.

Уладальнікаў прыватных зямельных участкаў плошчай да 4 дзес. у Гарадзенскім павеце налічвалася 1292. У іх ўласнасці знаходзілася 2484 дзес. зямлі коштам 191 103 руб. Паводле нацыянальнасці гэтыя гаспадары дзяліліся на праваслаўных беларусаў — 502, беларусаў-каталікоў — 758, палякаў — 24, габраяў — 6, іншыя нацыянальнасці — 2. Сярод уладальнікаў прыватных зямельных участкаў плошчай ад 4 да 8 дзес. дамінавалі беларусы-каталікі — 613 асобаў, праваслаўных беларусаў было 244, палякаў — 44, габраяў — 7, іншых — 2. Перавага каталікоў у адзначанай катэгорыі прыватных землеўладальнікаў абумоўлена тым фактам, што сярод іх было шмат колішняй дробнай шляхты.

Побач з малазямельлем вялікую бяду ў сялянскім землекарыстанні ў Беларусі ўяўляла страшэнная цераспалосіца, якая перашкаджала ўвядзенню больш дасканалых метадаў гаспадарання. Істотна палепшыць становішча сялянаў мог пераход да гаспадарання на аднаселых. Менавіта гэта прадугледжвала так званая сталыпінская рэформа, якая, аднак, пасоўвалася даволі марудна. Пераход на аднаселі або калёніі вымагаў правядзення вельмі складаных і дарагіх каморніцкіх работ, а ад сялянаў — велізарных высілкаў, асабліва калі гэта было звязана зь пераносам сядзібаў на новае месца. Напрыклад, у Гарадзенскім павеце, паводле дадзеных дзяржаўнай адміністрацыі, да 1911 г. пагадзіліся перайсці на аднаселі толькі жыхары вёскі Сухаўяны Скідзельскай гміны<sup>131</sup>. Трэба прызнаць, што аргументы тых сялян, якія працівіліся гэтаму, выглядалі досыць пераканаўчымі. Старшыня Ваўкавыскага павятовага сходу так пісаў пра настроі сялянаў Поразаўскай і Навадворскай грамадаў у студзені 1909 г.: “Цяпер, да вылучэння ў асабістую ўласнасць, іхняя жывёла пасьвіцца разам на ўсёй няворыўнай зямлі, якая лічыцца агульнай, пасья ж вылучэння пасьвіць жывёлу няма дзе, бо ніводны з гаспадароў не дазволіць пасьвіць на сваёй зямлі... адна палоса добра ўгноеная, іншая цалкам выпетраная і таму гаспадары, якія ўклалі працу і грошы ў апрацоўку сваіх шнуроў, усведамляючы ўсю нязручнасць цераспалосіцы, тым ня менш ня могуць пагадзіцца на надзел у адным месцы, бо ім патрапіць чужая кепская зямля”<sup>132</sup>.

Як вынікае з даследаванняў беларускіх савецкіх гісторыкаў, з чым цалкам можна пагадзіцца, найбольш цесна звязаныя з рынкам былі гаспадаркі заможных сялянаў. Тым часам мноства сялянскіх гаспадарак Беларусі ня толькі не былі зарыентаваныя на рынак, але нават не маглі забяспечыць

<sup>130</sup> НГАБ у Горадні, ф. 17, воп. 1, спр. 342, арк. 324.

<sup>131</sup> НГАБ у Горадні, ф. 18, воп. 2, спр. 441, арк. 14. [Сьліс аднаселяў у Гарадзенскай губэрні за 1911 г.].

<sup>132</sup> “Ныне, до выделения в личную собственность их скот пасется вместе по всей свободной от посевов земле, считая таковую общей, после же выдела негде будет пасти скота, так как ни один из домохозяев не позволит пасти на своей земле... одна полоса хорошо унавожена, другая совершенно истощена и потому хозяева, потерявшие труд и деньги в обработку своих шнуров, сознавая все неудобство череполосицы, тем не менее не могут согласиться на выдел земли к одним местам, так как им попадется чужая скверная земля” (НГАБ у Горадні, ф. 18, воп. 1, спр. 916, арк. 51–51 адг. [Грамадзкае і падворнае землеўладаньне ў Гарадзенскай губэрні ў 1909 г.]).

асноўных жыццёвых патрэбаў самой сялянскай сям'і. Таму неабходныя для выплаты падаткаў і набыцця абавязковых рэчаў грошы найчасцей зарабляліся найманай працай. Напрыклад, паводле дадзеных мясцовай адміністрацыі, блізу 75 % сялян у Гарадзенскай губэрні ў 1907 г. не маглі пражыць без дадатковых заробкаў па-за ўласнай гаспадаркай<sup>133</sup>. Магчымасць такога заробку шмат для каго давалі панскія маёнткі, многія зь якіх даволі няблага прыстасаваліся да новых эканамічных умоваў. Адзін з варыянтаў жыццёвай стратэгіі — пайсьці парабкам у панскі маёнтак, каб пасяліцца там. Гэта гарантавала харчаваньне і дах над галавой. Можна было і сям'ю завесці. У беларускай гістарыяграфіі трывала замацаваўся погляд на парабкаў, або сялянскі пралетарыят, як на самую няшчасную і абяздоленую частку вясковага насельніцтва. Гэтая тэза, прынамсі, патрабуе камэнтару. Як вынікае з крыніц і матэрыялаў вуснай гісторыі, умовы жыцця парабкаў нярэдка былі лепшымі, чым у многіх сялян-гаспадароў. Абшарнікі-лібэралы нават давалі іхным дзецям адукацыю, а значыцца, і патэнцыйную магчымасць сацыяльнага пасьпеху. Аднак у вачох жыхароў вёскі статус парабка быў невысокі, бо ягоны лёс моцна залежаў ад асабістай волі пана. Небагаты селянін, які харчаваўся часцяком нашмат горш за парабка і мусіў увесь час дбаць пра сваю кволю гаспадарку, тым ня менш меў зямлю, нерухомую маёмасць, голас у вясковай грамадзе і пэўны прэстыж сярод аднавяскоўцаў.

Акрамя працы ў панскіх маёнтках існавалі й іншыя крыніцы заробкаў для сялянаў. У пушчанскіх вёсках гэта былі лясныя промыслы. Па-ранейшаму няблага зараблялі вяскоўцы на суднаходных рэках, па якіх, як і даўней, сплаўлялі лес і самыя розныя тавары. Напрыклад, у Дубнаўскай воласьці Гарадзенскага павету, разьмешчанай каля Нёмана, блізу 600 сялянаў за год зараблялі на сплаве амаль 6000 руб. З гэтай воласьці тым часам на заробкі ў Паўночную Амэрыку выехалі 52 селяніны, якія прысылалі дадому каля 10 000 руб. штогод<sup>134</sup>. У суседняй Каменкаўскай воласьці вываз лесу прыносіў сялянам у год 1200 руб., праца ў панскіх маёнтках — 1500 руб., з Амэрыкі эмігранты прысылалі сваяком за той жа час прыблізна 5000 руб.<sup>135</sup> У Мастоўскай воласьці лясным промыслам займаліся 495 сялянаў (дзённы заробак складаў ад 65 кап. да 1,5 руб.), сплавам па Нёмане — 220 сялянаў (супольны іх заробак складаў блізу 2200 руб.), на заробкі ў межах Расійскай імперыі выбіраліся 45 сялянаў (супольны заробак прыблізна 450 руб.), 85 мясцовых вяскоўцаў прысылалі з Амэрыкі 8450 руб.<sup>136</sup> У Госкай воласьці лясным промыслам займаліся 115 сялянаў (супольны заробак блізу 230 руб.), зборам грыбоў і ягадаў — 200 (супольны заробак блізу 70 руб.), на заробкі ў межах Расійскай імперыі выбіраліся 20 сялянаў (супольны заробак прыблізна 600 руб.), 170 мясцовых сялянаў прысылалі з Амэрыкі 3400 руб.<sup>137</sup> Прыведзеныя лічбы падаваліся валаснымі праўленьнямі і, напэўна, не зьяўляюцца дакладнымі, але усё ж падаюць карціну пазаземляробчых заробкаў сялянаў Гарадзенскага павету. Паблізу ж мястэчак сяляне конна

<sup>133</sup> НГАБ у Горадні, ф. 18, воп. 2, спр. 6, арк. 9. [Эміграцыя ў Амэрыку. 1907 г.].

<sup>134</sup> НГАБ у Горадні, ф. 305, воп.1, спр. 39, арк. 3 адг. [Справаздача аб паступленьні збораў зь сялян за 1911 г.].

<sup>135</sup> НГАБ у Горадні, ф. 305, воп.1, спр. 39, арк. 8 адг.

<sup>136</sup> НГАБ у Горадні, ф. 305, воп.1, спр. 39, арк. 28 адг.

<sup>137</sup> НГАБ у Горадні, ф. 305, воп.1, спр. 39, арк. 28 адг.

перавозілі тавары для габрайскіх бізнэсоўцаў, наймаліся на дробныя фабрыкі й заводзікі, якія як грыбы пасля дажджу паўставалі на пачатку ХХ ст. дзякуючы эканамічнай ініцыятыве энэргічных местачковых габраяў.

Мясцовы рынак працы ня мог у дастатковай ступені забяспечыць грашовымі заробкамі вясковых жыхароў, і таму ўсё большая колькасць сялянаў вымушана была надоўга пакідаць свае вёскі і накіроўвацца ў даволі аддаленыя мясціны. Зрэшты, пэўная мабільнасць існавала ў беларускай вёсцы спрадвеку. Але раней яе ініцыявалі ўладальнікі маёнткаў і ў сваіх эканамічным інтарэсах. Адам Багдановіч успамінаў, што сяляне роднай вёскі на Бабруйшчыне: “...ганялі плыты па Пцічы і Прыпяці. У Крамянчуг і нават у Херсон, цераз парогі. Лаўрын-войт быў самым спрактыкаваным будаўніком барак, і ён жа вадзіў баркі і плыты цераз дняпроўскія парогі — заўсёды паспяхова, — такі быў мастак”<sup>138</sup>. Шмат працоўных рук патрабавалася ў парэформавы пэрыяд на будаўніцтве чыгунак і шашэйных дарог. Гэтая надзвычай цяжкая праца мела сезонны характар. Часам з сваёй ініцыятывы вяскоўцы накіроўваліся ў губэрнскія гарады, партовую Рыгу і нават сталічны Санкт-Пецяярбург. Карэспандэнт этнографа П.Шэйна зь Віцебшчыны пісаў пра тамтэйшых жыхароў: “у мястэчках, дзе яны ёсць, жыхары іх, як і суседніх вёсак, ходзяць часам на лета ў Пецяярбург або Рыгу, дзе звычайна разгружаюць судны”<sup>139</sup>. Праўда, выбіраліся ў гэтыя вандроўкі сяляне без асаблівай радасці. Іван Карскі пісаў пра сялян Гарадзеншчыны: «Паспрабуйце сказаць селяніну нашага павету, каб ён пайшоў на заробкі за 100 або 200 вёрстаў, дык ён абавязкова вам скажа: “Хіба ашалеўшы, што пайду на край сьвету?” Калі ж казённыя сяляне і хадзілі да Караляўца, то вельмі мала хто і неахвотна, а прыгонныя хадзілі пад прымусам»<sup>140</sup>.

Пра пашырэнне адыходніцтва ў парэформавы час сьведчыць выдача валаснымі ўладамі пашпартоў для выезду на заробкі. Напрыклад, у Скідзельскай воласьці, згодна з дадзенымі валаснога праўленьня, у 1904 г. сялянам было выдадзена 516 пашпартоў для выезду на заробкі<sup>141</sup>, а ў 1914 г. — ўжо 978<sup>142</sup>. Па ўсім жа 5-м земскім ўчастку (Скідзельская, Жыдамлянская, Верцялішкаўская і Гоская воласьці) у 1914 г. было выдадзена 1870 пашпартоў<sup>143</sup>.

Зямельны “голад” становіўся ўсё больш адчувальным для сялянскага грамадства. Кожны гаспадар, які меў некалькі сыноў, з жахам думаў пра тое, якія маленькія кавалачкі зямлі дастануцца ім у выпадку падзелу бацькоўскай

<sup>138</sup> “...гоняли плоты по Птичи и Припяти. В Крамянчуг и даже в Херсон, через пороги. Лавреин — войт был самым искусным строителем барок, и он же водил барки и плоты чрез днепровские пороги — всегда удачно, — такой был искусник” (Богданович А. Мои воспоминания // Неман. 1994. № 5. С. 15).

<sup>139</sup> “...в местечках, где есть местечки, там жители их, а равно и соседних деревень, ходят иногда на лето в Петербург или Ригу, где большей частью занимаются выгрузкою судов” (Шейн П. Материалы для изучения... Т. 2. Санкт-Петербург, 1902. С. 11).

<sup>140</sup> «Попробуйте сказать крестьянину нашего уезда, чтобы он пошел на заработки за 100 или 200 верст, так он непременно вам скажет: “Хиба ашалеўшы, што пайду на край света?” Если же казенные крестьяне и ходили да Кролевца, то очень немногие и неохотно, а крепостные ходили поневоле» (Шейн П. Материалы для изучения... Т. 2. Санкт-Петербург, 1902. С. 81).

<sup>141</sup> НГАБ у Горадні, ф. 534, воп. 1, спр. 3, арк. 13. [Статыстыка пятага земскага ўчастку Гарадзенскага павету за 1905 г.].

<sup>142</sup> НГАБ у Горадні, ф. 534, воп. 1, спр. 28. [Статыстыка пятага земскага ўчастку Гарадзенскага павету за 1915 г.].

<sup>143</sup> НГАБ у Горадні, ф. 14, воп. 3, спр. 72, арк. 20. [Статыстычныя дадзеныя па Гарадзенскай губэрні за 1914 г.].

спадчыны. Таму нярэдка адзіным магчымым выйсьцем з гэтай сытуацыі была спроба пакінуць вёску і наладзіць жыццё ў горадзе або на чужыне. Гэта быў няпросты выбар. Ведаў і ўменьняў, набытых у сялянскай сям’і, было недастаткова, каб паспяхова ўладкавацца ў чужым асяроддзі. Як успамінае М.Улашчык, “з часам высветлілася, што праца на зямлі — не адзіны занятак і ёсць магчымасць навучыць моладзь рамяству”<sup>144</sup>. Паводле М.Улашчыка, у ягонай мясцовасці адзін заможны селянін навучыў сыноў у Менску кавальскаму рамяству, але калі яны паспрабавалі распачаць уласны “бізнэс”, дык адразу атрымалі папярэджаньне ад мясцовага каваля-старажыла, а па нейкім часе раптоўна згарэла і іх новая кузня. Браты вырашылі ня мець справы з канкурэнтамі і з’ехалі ў Менск, дзе ўладкаваліся кавалямі ў чыгуначнае дэпо. Аднак большыні выхадцаў з вёскі прыходзілася займаць у горадзе тыя нішы, якія вымагалі самай цяжкай, некваліфікаванай і малааплатай працы. Тым ня менш ва ўспрыманьні сялянаў нават малапрывабныя ў вачох карэннага гараджаніна заняткі ўяўлялі сабой лепшыя ўмовы для жыцця, чым тыя, што яны мелі ў вёсцы.

Таму ўсё большая колькасць сялян у канцы XIX ст. і асабліва на пачатку XX ст. наважвалася назаўсёды пакідаць родную вёску і перасяляцца ў гарады. Удзельная вага мігрантаў з вёскі вырасла ў гарадох Беларусі з 1866 да 1897 г. з 3,6 да 19,1 %<sup>145</sup>. Такім чынам, на мяжы XIX–XX стст. амаль кожны пяты гараджанін Беларусі быў селянінам паводле свайго паходжаньня. Праўда, гэтыя гараджане-сяляне складалі толькі 4 % усёй колькасці сялянства. Інтэнсіўнасць міграцыі з вёскі была безумоўна неаднолькавай у розных мясцінах. М.Улашчык піша пра сваю радзіму: “Працэс адыходу ў горад адно пачаўся, і да Першай сусветнай вайны з Віцкаўшчыны пайшло толькі сем чалавек, хоць на такую невялікую вёску гэта было наагул даволі шмат”<sup>146</sup>.

Зьвернемся да матэрыялаў перапісу 1897 г., якія датычаць вёсак Шчанец, Ліхачы і Сабаляны. У Шчанцы ў часе перапісу адсутнічалі 15 мужчын (без ўліку тых, хто служыў у войску) і 13 жанчын<sup>147</sup>. Зь іх ліку 5 мужчын жылі ў Санкт-Пецяярбурзе і адзін у Горадні. Пра род іх заняткаў сьведчыў запіс “служат”. Можна меркаваць, што яны настала пакінулі радзіму. У Сабалянах адсутнічалі 5 чалавек. Адзін зь іх выехаў на заробкі ў Амэрыку, яшчэ адзін працаваў наглядчыкам у віленскай турме<sup>148</sup>. Двое сялян уладкаваліся рабочымі на чыгунку, якая пралягала побач. У Ліхачох трое дарослых мужчын уладкаваліся на працу на чыгунку і 4 асобы выехалі ў Амэрыку (адзін мужчына ўзяў з сабой жонку й сына). Міграцыя з Ліхачоў закранула 7 сем’яў, або прыблізна 8 % агульнага іх ліку<sup>149</sup>. Такім чынам, у разгледжаных вёсках можна гаварыць адно толькі пра пачатак актыўнай міграцыі.

Беларускія гарады былі перанаселеныя ўласным пралетарыятам габрайскага паходжаньня і не маглі забяспечыць працай вельмі шмат выхадцаў з вёскі. Таму ўсё болей і болей беларускіх сялян у пошуках сталага заробку выяжджалі за межы Беларусі: у Рыгу, на шахты Данбасу, у сталічны Санкт-Пецяярбург. Паступова ўсё больш значным кірункам адплыву жыхароў

<sup>144</sup> Улашчык М. Выбранае... С. 36.

<sup>145</sup> Панютіч В.П. Социально-экономическое развитие... С. 359.

<sup>146</sup> Улашчык М. Выбранае... С. 37.

<sup>147</sup> НГАБ у Горадні, ф. 100, воп. 1, спр. 263. [Перапісныя лісты вёскі Шчанец 1897 г.].

<sup>148</sup> НГАБ у Горадні, ф. 100, воп. 1, спр. 249. [Перапісныя лісты вёскі Сабаляны 1897 г.].

<sup>149</sup> НГАБ у Горадні, ф. 100, воп. 1, спр. 222. [Перапісныя лісты вёскі Ліхачы 1897 г.].



зь беларускай вёскі становілася эміграцыя ў Паўночную Амэрыку. Згодна з дадзенымі губэрнскай камісіі землеспарадкаваньня за 1907 г., з Гарадзенскай губэрні, асабліва з заходніх павеатаў, штогод выяжджала на заробкі за акіян блізу 2500 чалавек<sup>150</sup>. Камісія прыйшла да наступных высноваў: 1) эміграцыя сялян у Амэрыку мае характар толькі часовага адыходу на заробкі; 2) адыход у Амэрыку не адбываецца на стане рабочай сілы ў сельскай гаспадарцы 3) у Амэрыку едуць пераважна мужчыны ва ўзросьце ад 20 да 30 гадоў, браты ці сыны гаспадароў. Па падліках чыноўнікаў, у Гарадзенскай губэрні прыблізна 75 % сялянскага насельніцтва пакідала ўласныя гаспадаркі ў пошуках заробку і 3 % наважваліся адправіцца ў далёкае падарожжа за акіян<sup>151</sup>. Камісія землеспарадкаваньня прыйшла да наступнай высновы: “Знаходжаньне перасяленцаў у Амэрыцы робіць вельмі станоўчы маральны уплыў. Заўважана, што перасяленцы, якія вярнуліся з Амэрыкі, звычайна вылучаюцца ня толькі больш шчырай працавітасьцю і вышэйшай прадукцыйнасьцю працы, але і большай павагай да закону, улады, чужой уласнасьці і чужой працы”<sup>152</sup>. Сакольскі паліцыйны спраўнік паведамляў, што ў Амэрыцы сяляне зарабляюць ад 700 да 1400 даляраў у год, а дахаты прысылаюць у сярэднім каля 150 даляраў (300 царскіх рублёў)<sup>153</sup>. Паводле дадзеных Сакольскай камісіі землеспарадкаваньня, у павеце налічвалася 84 368 сялянаў, а ў Амэрыцы працавалі 3370 (блізу 4 %)<sup>154</sup>. Гэтая камісія прыйшла да высновы: «...што да тых, якія прыяжджаюць “на пабыўку”, то большыня іх не вылучаецца маральнасьцю»<sup>155</sup>.

Бельская камісія землеспарадкаваньня таксама адзначала, што сяляне вяртаюцца з Амэрыкі “больш культурнымі работнікамі, ўсьведамляюць, што толькі дзякуючы дбайнай працы, пра якую тут на радзіме ня мелі разуменьня, магчымы добры заробак”<sup>156</sup>. Чыноўнікі Слонімскай камісіі адзначалі, што “калі работнік трапляе на добрааплачную працу, то за год зарабляе да 600 рублёў, але зь іх каля 300 рублёў ідзе на дарожныя выдаткі туды і назад”<sup>157</sup>. З адной толькі Пескаўскай воласьці гэтага павету з 1 верасьня 1906 г. да 1 верасьня 1907 г. выехалі ў Амэрыку прыблізна 250 чалавек<sup>158</sup>. Наконт уплываў на сялян камісія адзначала: “...сяляне, што былі ў Амэрыцы на заробках, робяць уражаньне людзей больш разьвітых, разумных, яны маюць добрае ўяўленьне пра законы і ўвогуле ня толькі ў маральным, але і ў разумовым дачыненні

<sup>150</sup> НГАБ у Горадні, ф. 18, воп. 2, спр. 6, арк. 175 адг. [Эміграцыя сялянаў Гарадзенскай губэрні ў Амэрыку. 1907 г.]

<sup>151</sup> НГАБ у Горадні, ф. 18, воп. 2, спр. 6, арк. 9.

<sup>152</sup> “Пребывание переселенцев в Америке имеет весьма благотворное нравственное влияние. Замечено, что возвратившиеся из Америки переселенцы обыкновенно отличаются не только более сознательной трудоспособностью и более высокой продуктивностью труда, но и лучшим уважением к закону, власти, чужой собственности и чужому труду” (НГАБ у Горадні, ф. 18, воп. 2, спр. 6, арк. 9 адг.).

<sup>153</sup> НГАБ у Горадні, ф. 18, воп. 2, спр. 6, арк. 10.

<sup>154</sup> НГАБ у Горадні, ф. 18, воп. 2, спр. 6, арк. 67 адг.

<sup>155</sup> “...что касается возвращающихся на побывку, то в большинстве случаев они не отличаются нравственностью” (НГАБ у Горадні, ф. 18, воп. 2, спр. 6, арк. 68).

<sup>156</sup> “более культурными рабочими, приходят к сознанию, что только при усердном труде, о каком здесь на родине не имели понятия, возможен хороший заработок” (НГАБ у Горадні, ф. 18, воп. 2, спр. 6, арк. 108 адг.).

<sup>157</sup> “если рабочий попадает на хорошо оплачиваемую работу, то в год зарабатывает до 600 рублей, но из них около 300 рублей идет на путевые расходы туда и обратно” (НГАБ у Горадні, ф. 18, воп. 2, спр. 6, арк. 79).

<sup>158</sup> НГАБ у Горадні, ф. 18, воп. 2, спр. 6, арк. 78.



стаяць значна вышэй за сваіх аднавяскоўцаў”<sup>159</sup>. Чыноўнік Беластоцкага пвятавага зьезду адзначаў, што сяляне працуюць у Амэрыцы на фабрыках, рудніках і вугальных шахтах, штогод прысылаюць сваяком у гэтым павеце блізу 350 000 рублёў<sup>160</sup>. Па Ваўкавыскім павеце, паводле дадзеных дзяржаўнай адміністрацыі, на верасень 1907 г. эмігравала 294 чалавекі (да 1904 г. — 31, у 1904 г. — 24, 1905 г. — 15, 1906 г. — 81, у 1907 г. — 143), зь іх наважыліся застацца там назаўсёды 14 чалавек, а прыслалі за гэты час поштай грошы сваім сваяком 124 эмігранты на суму 22 114 руб.<sup>161</sup> Сярод эмігрантаў з Ваўкавыскага павету асобаў ва ўзросьце да 20 гадоў было 38, ад 20 да 30 гадоў — 165, старэйшых за 30 гадоў — 91. Зь іх ліку толькі 26 ведалі нейкія рамёствы.

Пісар Скідзельскай воласьці пісаў мясцоваму земскаму начальніку наконт эміграцыі мясцовых сялян у Амэрыку: “1. Адыход работнікаў за апошнія 10 гадоў дасягнуў 49 чалавек, а менавіта: 1901 — 1, 1902 — 1, 1904 — 3, 1905 — 4, 1906 — 6, 1907 — 8, 1908 — 10, 1909 — 7, 1910 — 9. Высяленьняў не было. 2. Усе работнікі паводле нацыянальнасьці беларусы, праваслаўныя, земляробы, малаземельныя, ня ўсе заможныя. Усе мужчыны і адна жанчына веку ад 19 да 40 гадоў. 3. Штуршком для выезду работнікаў за мяжу была агітацыя сярод сялянскага насельніцтва агентаў-габраяў, а пачаўся ён гадоў 15 таму і цяпер стымулюецца добрымі заробкамі ў Амэрыцы. 4. Гаспадарак работнікі звычайна не ліквідуюць, бо адлучаючыся, звычайна пакідаюць іх у распараджэньні сямейнікаў: бацькоў, братоў або жонак, якія спрыяюць работнікам у выездзе ў Амэрыку; па вяртаньні ж дадому работнікі застаюцца ў такім жа маёмасным стане, як і перад выездам іх за мяжу”<sup>162</sup>. Хоць пісар і адзначаў, што ў эміграцыю падаюцца малаземельныя і небагатыя сяляне, усё ж паездка ў Амэрыку патрабавала значных грашовых выдаткаў. Толькі за пераход мяжы эмігранты плацілі габраям-пасярэднікам ад 15 да 25 руб., а яшчэ ад 100 да 150 руб. трэба было аддаць за білет на параход, каб пераплыць Алянттыку. Што ж датычыць стаўленьня мясцовых жыхароў да эміграцыі, дык скідзельскі пісар так бачыў гэтую праблему: “Насельніцтва ўхваляе гэты рух і калі заробкі павялічацца, то і надалей рух работнікаў пашырыцца і наадварот... Эміграцыя ніякага ўплыву на тутэйшае насельніцтва ня робіць. Пры жаданьні работнікаў яны могуць зарабляць на месцы, але тыя, што выбіраюцца, гоняцца за вялікімі заробкамі, якія дае Амэрыка, без увагі на спосабы заробліваньня. Незаўважна, каб адлучэньне працоўнай сілы

<sup>159</sup> “...бывшие в Америке на заработках крестьяне производят впечатление людей более развитых, толковых, они имеют основательное понятие о законах и вообще не только в нравственном, но и в умственном отношении стоят гораздо выше своих односельчан” (НГАБ у Горадні, ф. 18, воп. 2, спр. 6, арк. 79).

<sup>160</sup> НГАБ у Горадні, ф. 18, воп. 2, спр. 6, арк. 119.

<sup>161</sup> НГАБ у Горадні, ф. 18, воп. 2, спр. 6, арк. 159.

<sup>162</sup> “1. Отход рабочих за последние 10 лет достиг 49 человек, а именно: 1901 — 1, 1902 — 1, 1904 — 3, 1905 — 4, 1906 — 6, 1907 — 8, 1908 — 10, 1909 — 7, 1910 — 9. Выселений не было. 2. Все рабочие по национальности белоруссы, православные, хлебопашцы, малоземельные, частью не состоятельные. Все мужчины и одна женщина в возрасте от 19 да 40 лет. 3. Поводом к возникновению движения рабочих за границу послужила агитация среди крестьянского населения агентов евреев, а началось оно лет 15 тому назад и ныне вызывается хорошими заработками в Америке. 4. Ликвидации хозяйств обыкновенно не производят, так как отлучаясь, рабочие обыкновенно оставляют хозяйство свое в распоряжении членов семьи: отцов, братьев или жен, которые содействуют рабочим в поездке их в Америку; по возвращении же домой рабочие остаются в таком же имущественном положении, как были да выезда их за границу” (НГАБ у Горадні, ф. 534, воп. 1, спр. 12, арк. 71. [Статыстыка пятага земскага ўчастку Гарадзенскага павету за 1910 г.]

спрычынялася да асаблівага разладу або паляпшэння ў сялянскай гаспадарцы, некаторыя работнікі, пабыўшы ў Амэрыцы 3–4 гады, вяртаюцца без усялякіх сродкаў, а некаторыя прывозяць з сабой 50–100 руб. З усіх, што вярнуліся, адзін толькі работнік прывёз з сабой праз 5 гадоў 600 руб.”<sup>163</sup>. У Жыдамлянскай і Верцялішкаўскай валасцях, якія ўваходзілі ў 5-ы земскі ўчастак, за гэты ж перыяд выехалі на заробкі ў Амэрыку адпаведна 15 і 38 чалавек. Затое ў Госкай воласці колькасць эмігрантаў дасягнула 140 чалавек<sup>164</sup> (Табл. 11).

Табліца 11

**Міграцыя сялянаў Гарадзенскай губэрні ў Паўночную Амэрыку ў 1902–1905 гг.**

Паве́т	Колькасць сялянаў, якія эмігравалі									
	1902 г.		1903 г.		1904 г.		1905 г.		Усяго за 1902–1905 гг.	
	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>N</i>	%
Гарадзе́нскі	38	15,6	66	27	66	27	74	30	244	100
Беласто́цкі	226	14,7	391	25,4	512	33,3	410	26,6	1539	100
Бельскі	12	13	46	50	24	26,1	10	10,9	92	100
Берасьце́йскі	–	–	10	55,5	1	5,5	7	38,9	18	100
Ваўкава́ўскі	–	–	11	78,6	3	21,4	–	–	14	100
Кобры́нскі	193	26,1	325	43,9	58	7,8	164	22,2	740	100
Пружанскі	5	6,8	20	27	–	–	49	66,2	74	100
Сако́льскі	753	24,4	615	19,9	826	26,8	893	28,9	3087	100
Слоні́мскі	8	57,2	4	28,6	–	–	2	14,3	14	100
Разам па ўсіх паве́тах	1 235	21,2	1 488	25,6	1 490	25,6	1 609	27,6	5822	100

**Крыніцы:** Обзоры Гродненской губернии за 1902–1905 гг.

Наколькі гэтыя эканамічныя вандроўкі мянялі самасьведамасць і сьветапогляд сялянаў? Ці зьнікала ў іх успрыняцьце навакольнага сьвету толькі праз прызму сваёй лякальнай супольнасьці, ці адчувалася патрэба ў шырэньшай самаідэнтыфікацыі? Як пераконваюць шматлікія архіўныя матэрыялы, архаічнасьць і кансэрватызм сялянскага сьветаўспрыняцьця даволі ўстойлівыя. Уласны кавалак зямлі ў вачох большасьці зь іх па-

<sup>163</sup> “Население одобряет это движение и если заработки увеличатся, то и дальнейшее движение рабочих расширится и наоборот... Эмиграция никакого влияния на местное население не производит. При желании рабочих они могут зарабатывать на месте, но отправляющиеся рабочие гонятся за крупными заработками, какие дает Америка, не обращая внимания на способы заработка. Не замечается, чтобы отлучка рабочей силы производила особое расстройство или улучшение в крестьянском хозяйстве, некоторые рабочие, побыв в Америке 3–4 года, возвращаются без всяких средств, а некоторые привозят с собой 50–100 руб. Из всех возвратившихся один только рабочий привез с собой через 5 лет 600 руб.” (НГАБ у Горадні, ф. 534, воп. 1, спр. 12, арк. 71. [Статыстыка пятага земскага ўчастку Гарадзенскага павету за 1910 г.]

<sup>164</sup> НГАБ у Горадні, ф. 534, воп. 1, спр. 12, арк. 72–73. [Статыстыка пятага земскага ўчастку Гарадзенскага павету за 1910 г.]

ранейшаму заставаўся галоўнай каштоўнасьцю. Нават параўнаўча высокія заробкі ў Амэрыцы не маглі пераламаць гэтай цягі беларускага селяніна да малой радзімы. Урадавы чыноўнік пісаў у 1911 г.: “У Амэрыку едуць на два-тры гады, збіраюць трохі грошай, вяртаюцца назад... імкнуцца як мага палепшыць сваю гаспадарку, прыдбаць зямлі...”<sup>165</sup> Скідзельскі валасны пісар сьцьвярджаў: “Мяркуючы па работніках, што вярнуліся на радзіму, жыцьцё за мяжой ніякага культурнага ўплыву на іх ня робіць, відаць, з прычыны непрацяглага знаходжаньня, а галоўнае — няведаньня замежных моваў”<sup>166</sup>.

Заходнебеларускія сяляне даволі неахвотна выяжджалі ў Сібір. Як сьведчыць статыстыка, актыўна перасяляліся туды сяляне ўсходніх беларускіх губэрняў — Смаленскай, Віцебскай і Магілёўскай. Перасяленьне ў Сібір у часе рэалізацыі стальпінскай рэформы становіцца адным з найважнейшых кірункаў урадавай палітыкі на вёсцы. На месцах гэтай справай займаліся губэрнскія і павятовыя камісіі па землеспарадкаваньні. Ад 1900 да 1903 г. зь пяці губэрняў (Віленскай, Віцебскай, Гарадзенскай, Магілёўскай і Менскай) выехала больш за 105 тыс. перасяленцаў<sup>167</sup>. У 1906–1914 гг. агульная колькасць перасяленцаў у Сібір па гэтых губэрнях складала 350 994 асобы. На Магілёўскую губэрню прыпала амаль палова — 47,13 % , на Віцебскую — 25,45 %. З Гарадзенскай губэрні перасялілася найменш — 14 273, або 4 % агульнага ліку перасяленцаў зь беларускіх губэрняў<sup>168</sup> (Табл. 12). У працэсе перасяленьня беларусаў у Сібір важную ролю адыгрывала таксама Смаленская губэрня, якую, на жаль, сучасныя беларускія дасьледнікі абмінаюць увагай. Між тым, Мітрафан Доўнар-Запольскі даводзіў, што Віцебская, Магілёўская, Менская і Смаленская губэрні з 1896 да 1915 г. агулам далі сёму частку перасяленцаў у Сібір па ўсёй Расійскай імперыі<sup>169</sup>. З 1896 да 1914 г. у Сібіры было зарэгістравана больш як 60 тыс. перасяленцаў з Смаленскай губэрні<sup>170</sup>.

На захадзе Беларусі альтэрнатывай Сібіры была Амэрыка, якая давала болей надзеі на паспяховае вяртаньне. Перасяленьне ж у далёкую й суровую Сібір зьяўлялася больш складанай справай. Падатковы інспэктар Гарадзенскага павету адзначаў, што мясцовыя сяляне “сыходзяць у Сібір... толькі ў крайнім выпадку, калі зусім зьнікае надзея больш-менш уладкавацца ў сябе дома”<sup>171</sup>. Гарадзенская камісія па землеспарадкаваньні ў чэрвені 1907 г. канстатавала: “...наагул перасяленьне (у Сібір. — С.Т.) прыкметна зьменшылася, бо сяляне паводле заявы Земскіх кіраўнікоў неахвотна ідуць

<sup>165</sup> “В Америку едут на два-три года, скопчивают немного денег, возвращаются назад... стараются по возможности улучшить свое хозяйство, прикупить земли...” (НГАБ у Горадні, ф. 304, воп. 2, спр. 21, арк. 46 адг. [Справаздача падатковага інспэктара за 1910 г.]).

<sup>166</sup> “Судя по возвратившимся на родину рабочим, пребывание за границей никакого культурного влияния на рабочих не оказывает, как видно, вследствие не продолжительного пребывания, а главное не знания иностранных языков” (НГАБ у Горадні, ф. 534, воп. 1, спр. 12, арк. 71).

<sup>167</sup> Сямейных З.М. Перасяленчая палітыка царызму ў Беларусі ў 1900–1914 гг. // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук. № 1. 1984. С. 69; Турчанинов В.А. Итоги переселенческого движения с 1896 по 1909 г. Спб., 1910. С. 30–35.

<sup>168</sup> Сямейных З.М. Міграцыя беларускага сялянства ў гады стальпінскай аграрнай рэформы (1906–1914 гг.) // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук. № 4. 1982. С. 56; Турчанинов В.А. Итоги переселенческого движения с 1896 по 1909 г. Спб., 1910. С. 33–35.

<sup>169</sup> Доўнар-Запольскі М.В. Гісторыя Беларусі. Мінск, 1994. С. 381.

<sup>170</sup> Катровский А.П. Население Смоленской области // [http:// admin.smolensk.ru/history/raion/book/-N-.htm](http://admin.smolensk.ru/history/raion/book/-N-.htm).

<sup>171</sup> “уходят в Сибирь... только в крайности, когда совершенно пропадает надежда устроиться сносно у себя дома” (НГАБ у Горадні, ф. 304, воп. 2, спр. 21, арк. 47. [Справаздача павятовага інспэктара Гарадзенскага павету за 1910 г.]).

туды. Гэтую заяву пацьвердзілі сяляне, прычым яны паказалі, што ў папярэднія гады шмат сялян ішло ў Томскую губерню, дзе іх багата і засталася, але хто вярнуўся, раскажаў, што клімат там суровы, трымаць гаспадарку непараўнальна цяжэй, чым у Гарадзенскай губерні, і ўмовы побыту зусім іншыя, чым на радзіме. Тыя, што вярнуліся, казалі, што лепей мець трохі зямлі дома, чым жыць у гэтакіх цяжкіх умовах у Сібіры”<sup>172</sup>.

Табліца 12

**Перасяленьні сялянаў Гарадзенскай губерні ў Сібір у 1901–1905 гг.**

Павет	1901 г.		1902 г.		1903 г.		1904 г.		1905 г.	
	сем’і	душы	сем’і	душы	сем’і	душы	сем’і	душы	сем’і	душы
Гарадзенскі	–	–	7	46	16	124	–	–	–	–
Беластоцкі	4	28	–	1	–	–	1	2	–	1
Бельскі	12	61	2	22	12	59	–	–	–	–
Берасьцейскі	36	309	15	134	23	163	136	877	2	12
Ваўкавыскі	46	319	16	82	12	77	–	–	–	–
Кобрынскі	29	234	6	33	13	100	–	–	–	–
Пружанскі	2	24	18	186	17	98	2	13	–	–
Сакольскі	4	17	1	4	1	8	–	–	–	–
Слоні́мскі	5	28	14	79	13	96	–	–	1	3
Разам	138	1 020	79	587	107	725	139	892	3	16

**Крыніцы:** Обзоры Гродненской губернии за 1901–1905 гг.

Аднак большасць беларускіх сялянаў на пачатку ХХ ст. па-ранейшаму адлучалася зь вёскі толькі на кароткачасовыя ці сэзонныя заробкі. Можна меркаваць, што й гэта яны рабілі зь пільнай патрэбы і без асаблівай ахвоты. Прычым падатковы інспэктар Гарадзенскага павету трапна адзначыў схільнасьць мясцовых жыхароў да індывідуалізму, бо яны не зьбіраюцца ў “арцелі”, а наадварот ідуць па адным на свой страх і рызыку і наймаюцца толькі чорнарабочымі<sup>173</sup>. Р.Радзік сьцьвярджае, што сяляне, якія вярталіся ў свае вёскі, сутыкнуўшыся зь іншымі ўзорамі паводзін, герархіяй каштоўнасьцяў, часта станавіліся элемэнтамі грамадзкага неспакою<sup>174</sup>.

Такім чынам, сялянская гаспадарка ў другой палове ХІХ – на пачатку ХХ ст. паступова разьвівалася і ўдасканальвалася, а цывілізацыйныя ўмовы жыцьця вяскоўцаў паляпшаліся. На гэта паўплывала скасаваньне прыгонніцкай сыстэмы і прыход у вёску прамысловых вырабаў і новых тэхналягіяў. Апошні фактар праяўляецца больш відавочна на пачатку ХХ ст. Скасаваньне прыгоннага права і паншчыны паслужыла імпульсам, які прычыніўся да стабілізацыі сялянскай гаспадаркі і ўстойлівага дэмаграфічнага росту ў другой палове ХІХ ст. Важным наступствам гэтага становіцца працэс драбленьня сялянскіх надзелаў і пагроза зямельнага “голаду”. Пачатак ХХ ст. адзначаны значным паскарэньнем працэсу тэхнічнага пераўзбраеньня сялянскіх гаспадарак, усё часьцейшым

<sup>172</sup> “...вообще переселение (у Сібір. — С.Т.) заметно уменьшилось, так как крестьяне по заявлению Земских начальников неохотно туда идут. Это заявление подтвердили крестьяне, при чем они указали, что в прежние годы шло много крестьян в Томскую губернию, где многие и остались, но возвратившиеся рассказали, что климат там суров, вести хозяйство несравненно тяжелее, чем в Гродненской губернии, и условия быта совершенно иные, чем на родине. Вернувшиеся говорили, что лучше владеть дома небольшим количеством земли, чем в Сибири жить при таких тяжелых условиях” (НГАБ у Горадні, ф. 18, воп. 2, спр. 6, арк. 351. [Эміграцыя сялян Гарадзенскай губерні ў Амэрыку. 1907 г.]).

<sup>173</sup> НГАБ у Горадні, ф. 304, воп. 2, спр. 21, арк. 46 адг.

<sup>174</sup> Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową... S. 149.



выкарыстаньнем новых тэхналёгіяў працы. Менавіта ў тым часе назіраюцца выразныя праявы дэмаграфічнай трансфармацыі. У гэтых умовах сялянства паўстае перад складаным выбарам пасьпяховай жыццёвай стратэгіі. Традыцыйным шляхам быў падзел бацькоўскіх зямельных надзелаў (якія заставаліся ў сьведамасьці сялян асновай іх выжываньня) паміж нашчадкамі. Іншымі варыянтамі былі: набыцьцё новай зямлі ва ўласнасьць (для большыні вяскоўцаў гэта было недасягальна), пераход у статус парабка (гэты варыянт таксама быў дастаткова традыцыйны), заробкавая эміграцыя (у тым ліку й за межы Расійскай імперыі), перасяленьне ў горад і разрыў зь сялянскім жыццём і сельскай гаспадаркай, зьмена сацыяльнага статусу коштам атрымання адукацыі і набыцьця новай прафэсіі (настаўніка, ксяндза і г.д.), перасяленьне ў іншыя рэгіёны імперыі, а найперш у Сібір, выбар пэўнай спэцыялізацыі сельскагаспадарчай дзейнасьці, арыентаванай на патрэбы рынку. Найчасцей сялянскія сем'і спрабавалі спалучаць некалькі варыянтаў. Ідэалам для абсалютнай большасьці заставалася валоданьне дастатковай для заможнага (па сялянскіх мерках) жыцця колькасцю зямлі. Але дасягнуць гэтага было ўсё складаней. І пасьпяховых спосабаў разьвязаньня праблемы малазямельля да пачатку Першай сусьветнай вайны беларуская вёска так і не знайшла.

## Пашырэнне пісьменнасьці

Адной з найважнейшых зьменаў у традыцыйным вясковым грамадстве разгледанага пэрыяду было пашырэнне асьветы сялянскага насельніцтва. Як адбываўся гэты працэс у беларускай вёсцы? Варта адзначыць, што ўмовы жыцця беларускага селяніна ў XIX ст. не патрабавалі абавязковага веданьня граматы. У дарэформавыя часы непісьменнымі нярэдка былі нават цівуны, якія тым ня менш пасьпяхова кіравалі цэлымі панскімі фальваркамі: «Цівун рэдка быў пісьменны: усё ў яго пазначалася на бірках, — роўных прутках розных парод, а значыць, рознага колеру, абчэсаных з чатырох бакоў, дзе выказаў фігуры ў форме рымскіх лічбаў: I, V, X, L, якія, мабыць, і паходзяць ад такога кшталту насечак. Колер даваў прыход і расход, а на розных гранях пазначаліся розныя прадукты. Але складаная і правільная пастаўленая гаспадарка не магла задаволіцца гэтакай бухгалтэрыяй. Таму цівун з пучком бірак у руках заходзіў па вечарох у кантору, дзе «правантовы» (правіянцкі) пісар зь ягоных слоў заносіў усё ў кнігу прыходу і расходу прадуктаў»<sup>175</sup>. Зразумела, пісьменныя сяляне ў прыгоннай беларускай вёсцы ўсё ж былі, аднак назваць хоць бы прыблізную іх колькасць ці ўдзельную вагу, напэўна, немагчыма.

Важную ролю ў пашырэнні асьветы сярод вяскоўцаў у дарэформавы пэрыяд адыгрывалі каталіцкія парафіяльныя сьвятары і ў меншай ступені вуніцкія й праваслаўныя. Яны нярэдка з уласнай ініцыятывы закладалі

<sup>175</sup> «Тиун редко был грамотный: все у него отмечалось на бирках, — ровных прутиках разных пород, а стало быть, разной краски, оголенных с четырех сторон, на которых наносились резы в форме римских цифр: I, V, X, L, которые, видимо, получили свое начало от такого рода нарезок. Цвет давал приход и расход, а на разных гранях обозначались разные продукты. Но сложное и правильно поставленное хозяйство не могло довольствоваться такого рода бухгалтерией. Поэтому тиун с пучком бирок в руках являлся по вечерам в кантору, где «правантовый» (провиантский) писарь со слов тиуна заносил все в книгу прихода и расхода продуктов» (Богданович А. Мои воспоминания // Неман. 1994. № 5. С. 31).



школкі для дзяцей сваіх парафіян-сялянаў. У такой школе, заснаванай ксяндзом Магнушэўскім у мястэчку Крошын, вучыўся першы сялянскі паэт Беларусі Паўлюк Баграм<sup>176</sup>. Навучаньне ў закладзеных духавенствам школах мела выразны рэлігійны характар. Адам Багдановіч пісаў пра роднае мястэчка Халопенічы: “Што ні кажы, а наяўнасьць навучальнай установы ў мястэчку надавала яму асаблівы характар, крыху падвышаючы яго культурны ровень, а галоўным чынам, укараняючы дух клерыкалізму і густ да рэлігійных пытанняў і дыскусій, асабліва ў тых яго насельнікаў, што мелі бліжэйшыя дачыненні з школай і касьцёлам, які адыгрываў больш актыўную ролю, чым вуніацкая, абярнутая ў праваслаўную, царква”<sup>177</sup>.

Апрача ксяндзоў, навучальныя ўстановы для сваіх сялянаў засноўвалі таксама і землеўласнікі. Праўда, рабілі гэта далёка ня ўсе. А.Багдановіч пісаў, што ў яго Халопенічах пры панскім двары існавала школа, але ацэньваў яе уплыў на сялянскіх дзяцей даволі нізка: “Але нічога людзкага з гэтага ня выйшла. Адзін толькі Анупрэй Парэцкі скончыў школу і служыў потым усё жыццё канторнікам у Храптовіча ў Бешанковічах. А з астатнімі зіму адгаравалі, лупцавалі па суботах... былі хлопцы, што праседзелі на вучнёўскай лаве 5–6–7 зім, ледзьве навучыўшыся сяк-так чытаць. Былі і выпадкі рэцыдыву непісьменнасьці — развучваліся”<sup>178</sup>. Багдановіч таксама падкрэсьліваў, што “выкладаньне вялі ў польскай мове, хоць і зразумелай сяк-так беларусу, але ўсё ж ня роднай і нават крыху сьмешнай, хоць ёй і гаварылі паны”<sup>179</sup>. Якой была матывацыя тых землеўладальнікаў, што адчынялі школы для сваіх сялянаў? Зноў зьвернемся да ўспамінаў А.Багдановіча, які пісаў пра няўдалую навуку свайго бацькі: «Паня спрабавала навучыць хлопчыка грамаце, зразумела — польскай. Навошта гэта спатрэбілася? Ці быў гэта народніцкі рамантызм, што акрэсьліўся тым часам у польска-беларускай інтэлігенцыі, або прагматычны разьлік? Але які? Самае імавернае, каб “па ксьёнжцы мог Бога хваліць”. Значыць — для паратунку душы — і сваёй, і панскай. Такая матывацыя панскай задумы была б найбольш зразумелай і бацькам хлопчыка»<sup>180</sup>.

Увогуле параўнальна зь сярэднім школьніцтвам, якое ў выніку рэформаў Адукацыйнай камісіі перажывала ў першай траціне XIX ст. на беларускіх

<sup>176</sup> Кісялёў В.Г. Пачынальнікі: 3 гіст.-літар. матэрыялаў XIX ст. 2-е выд. Мінск: Беларуская навука, 2003. С. 186–190.

<sup>177</sup> “Как-никак, а наличие учебного заведения в местечке придавало ему особый отпечаток, несколько поднимая его культурный уровень, а главным образом, внедряя дух клерикализма и вкус к религиозным вопросам и словопрениям, особенно в тех его обитателей, которые ближе соприкасались со школой и костелом, игравшим более деятельную роль, чем униатская, обращенная в православную церковь” (Богданович А. Мои воспоминания // Неман. 1994. № 5. С. 27).

<sup>178</sup> “Но ничего путного из этого не вышло. Один только Онуфрий Порецкий окончил школу и служил потом всю жизнь конторщиком у Храптовича в Бешенковичах. А с остальными зиму промаялись, пороли по субботам... были парни, просидевшие за скамьей 5–6–7 зим, еле научившись кое-как читать. Бывали и случаи впадения в рецидивизм безграмотности — разучивались” (Богданович А. Мои воспоминания // Неман. 1994. № 5. С. 27).

<sup>179</sup> “преподавание шло на польском языке, хотя и понятном, с грехом пополам, беларусу, но все же не родном и даже смешноватом, хотя на нем и говорили паны” (Богданович А. Мои воспоминания // Неман. 1994. № 5. С. 27).

<sup>180</sup> «Была сделана паней попытка обучить мальчика грамоте, разумеется — польской. Зачем это понадобилось? Был ли это народнический романтизм, в это время обозначившийся в польско-белорусской интеллигенции, или прагматический расчет? Но какой? Самое вероятное, чтоб “по ксьёнжцы мог Бога хваліць”. Стало быть — для спасения души — и своей, и панской. Такая мотивировка панской затеи была бы всего более понятной и родителям мальчика» (Богданович А. Мои воспоминания // Неман. 1994. № 5. С. 22).

землях час сапраўднага росквіту, значна горш выглядала справа з школьніцтвам пачатковым, асабліва сярод сялянскага насельніцтва. Так паводле справаздачы дырэктара навучальняў Гарадзенскай губэрні за 1819 г., тут налічвалася ўсяго 21 парафіяльная школка з 324 вучнямі. І гэта пры тым, што ў 1811 г. такіх школак у губэрні было 73, а вучняў — блізу 600<sup>181</sup>. Зьніжэньне колькасці школ і вучняў дырэктар тлумачыў беднасьцю краю. Зрэшты, у гэтых парафіяльных школах вучыліся ня столькі дзеці сялянаў, колькі дробнай шляхты і мяшчанаў. Вельмі істотнай праблемай у ніжэйшым школьніцтве было тое, што родная мова сялянаў не ўспрымалася ў якасьці мовы школьнага навучаньня ні кіраўніцтвам Віленскай навучальнай акругі, ні мясцовай шляхтай, ні сьвятарамі. Менавіта гэты факт вядомы францускі дасьледнік Даніэль Бавуа справядліва называе істотнай перашкодай у разьвіцьці масавай адукацыі на беларускіх землях<sup>182</sup>. Няма сумневу, што даволі моцная сацыяльная напружанасьць паміж дваром і вёскай таксама ўяўляла немалую перашкоду на шляху да больш актыўнага закладаньня панамі школак для сялянаў. Адзначаў гэта і польскі асьветнік Гуга Калантай: “Школкі такога тыпу ўладальнікі закладаць ня будуць <...> бо хто ж такі неразважлівы, каб на сваё няшчасьце даваць зброю ў рукі народу і неадукаваных папоў?”<sup>183</sup>

У 1835 г. віленская рымска-каталіцкая дыяцэзія выдала невялікі катэхізіс “Кароткі збор Хрысьціянскай навукі для вяскоўцаў рымска-каталіцкага вызнаньня, якія размаўляюць на польска-рускай мове”<sup>184</sup>. Гэта было першае ў XIX ст. друкаванае выданьне на беларускай мове (хоць такі назоў для мовы катэхізіса самымі аўтарамі і не ўжываўся). Яно прызначалася ўласна сялянам і магло выкарыстоўвацца ў якасьці падручніка для навучаньня пісьму. На жаль, дасьледнікам амаль нічога не вядома пра аўтараў гэтай кнігі і абставіны зьяўленьня яе на сьвет. Не зусім зразумела, чаму менавіта ў 1835 г. каталіцкае духавенства наважылася выдаць кнігу для сялянаў на іх мове. Магчыма, гэта была рэакцыя на ўзмацненьне палітыкі русыфікацыі заходніх губэрняў пасля паўстаньня 1831 г. і на актыўную падрыхтоўку ўладамі акцыі ўзьяднаньня вуніяцтва з праваслаўем. У кожным разе, выдаўцы разьлічвалі на тое, што сялянам, якія ведаюць лацінскія літары, катэхізіс на іх мове будзе больш зразумелы. Як успрынялі яго самыя вяскоўцы, дасьледнікам таксама нічога не вядома.

У 1838 г. пачынае друкаваць свае зборнікі сялянскіх песняў былы філіямат Ян Чачот. У віленскім студэнцкім асяродзьдзі ён вылучаўся захапленьнем сялянскай культурай і моваю. Адна з галоўных ідэй літаратурнай і навуковай творчасьці Чачота — паяднаньне селяніна й шляхціча: “Адной маці мы дзеці”. У чацьвертым томе сялянскіх песень, выдадзеным у 1844 г. пад назовам “Вясковыя песенькі з-над Нёмана й Дзьвіны з далучэньнем першатвораў на

<sup>181</sup> НГАБ у Горадні, ф.1, воп.1, спр. 1800. [Зьвесткі пра колькасць навучальняў і навучэнцаў у Гарадзенскай губэрні за 1819 г.].

<sup>182</sup> Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832. T. 2. Lublin, S. 407.

<sup>183</sup> “tego typu szkolki nie będą zakładane przez właścicieli <...> bo któż by był tak nierozważny żeby na swoje nieszczęście dawał broń w ręce ludowi i nieoświeconym potom?” (Цыт. па: Beauvois D. Szkolnictwo na ziemiach litewsko-ruskich... S. 409).

<sup>184</sup> Krótkie zebranie nauki Chrześcijańskiej dla wieśniaków mówiących językiem polsko-ruskim wyznania Rzymsko-katolickiego. Wilno: w druk. Diecezjalnej, 1835. 24 s.

славяна-крывіцкай мове”<sup>185</sup>, аўтар побач з польскімі перакладамі змясьціў тэксты народных песень і на беларускай мове. Свае выданьні Чачот адрасаваў “Дабрачынным панам і іх аканомам, якія клапацяцца аб добрым побыце валашчан”<sup>186</sup>. У апошнім шостым зборніку (1846 г.) выступаў з заклікам да шляхоцкае інтэлігенцыі вывучаць сляянскую мову, якую называў “славяна-крывіцкай”, ствараць яе слоўнікі й граматыкі: “...крывіцкае племя, якое налічвае некалькі мільёнаў насельніцтва, ня мае нічога болей, апроча катэхізіса, выдадзенага нядаўна ў Віленскай эпархіяльнай друкарні, якога бачыць мне, аднак, ня здарылася. Менавіта цяпер пара адплаціць за гэта занядабаньне мінулых вякоў і ўзяцца за ўкладаньне граматыкі і слоўніка крывіцкага дыялекту... бо хоць бы хацелі калі вучыць сляян іншаму дыялекту, яны не зразумеюць яго дастаткова, ня маючы тэрмінаў гэтага іншага, выкладзеных на сваім уласным дыялекце. Цудоўная гэта была б работа для сельскіх ксяндзоў і памеснай шляхты, што мае хоць якую адукацыю”<sup>187</sup>. Такім чынам, Чачот бачыў практычную карысьць у вывучэньні сляянскай мовы. Пры гэтым ён, бадай, першы праз друк выказаў меркаваньне пра магчымую літаратурную будучыню гэтай мовы, хоць і ня вельмі аптымістычнае: “...калі мы рады бачыць рэшткі кельцкай або герульскай мовы, што засталіся ў дакумэнтах, можа, калі-небудзь будзе абуджаць такую ж і непустую цікавасьць помнік крывіцкага дыялекту, які, трэба сумнявацца, каб сам стаў пісьмовым і разьвіваўся самастойна”<sup>188</sup>. Чачот пісаў таксама вершыкі на беларускай мове, прысьвечаныя маральна-этычнай тэматыцы, якія, на ягоную думку, маглі б садзейнічаць маральнаму выхаваньню вясцоўцаў.

Ідэю Чачота пра стварэньне граматыкі беларускай мовы першым паспрабаваў рэалізаваць народзінец Менскай губэрні сын прыходзкага сьвятара Павел Шпілеўскі, які скончыў праваслаўную духоўную акадэмію ў Санкт-Пецярбурзе. У 1845 г. ён перадаў у Расійскую акадэмію навук рукапіс “Краткой грамматики белорусского наречья” і “Словаря белорусского наречия”, якія, на жаль, так і не былі надрукаваныя<sup>189</sup>.

У 1840 г. удзельнік паўстаньня 1830–1831 гг., народзінец Віцебшчыны Аляксандр Рыпінскі выдаў у Парыжы кнігу “Беларусь. Колькі словаў пра паэзію простага народу той нашай польскай правінцыі, пра ягоную музыку, сьпевы, танцы”. Гэтую кнігу аўтар прысьвяціў “першаму зь беларускіх сляян, які найперш чытаць, а затым гаварыць і думаць па-польску навучыцца”<sup>190</sup>. Такім чынам, аўтар спадзяваўся ўбачыць і сляян сярод чытачоў сваёй кнігі. Пашырэньне пісьменнасьці ў асяродзьдзі вясковага насельніцтва ён разглядаў з ідэялягічных пазыцыяў, як сродак выхаваньня польскага патрыятызму, любові да страчанай айчыны — Рэчы Паспалітай.

<sup>185</sup> Piosnki wieśniacze znad Niemna i Dzwiny z dołączeniem pierwotwornych w mowie sławiano-krewickiej. Wilno, 1844.

<sup>186</sup> “Dobroczyнным Panom i Rządcom ich majątności, troskliwym o dobry byt włościan” (Цьгт. па: Swirko St. Z Mickiewiczem pod rękę czyli życie i twórczość Jana Czeczota. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza. Warszawa, 1989. S. 256; Філаматы і філарэты / Уклад, пераклад., прадм. К.Цвіркі. Мінск: Беларускі кнігазбор, 1998. С. 194).

<sup>187</sup> Цьгт. па: Кісялёў В.Г. Пачынальнікі: 3 гіст.-літар. матэрыялаў XIX ст. 2-е выд. Мінск: Беларуская навука, 2003. С. 99.

<sup>188</sup> Кісялёў В.Г. Пачынальнікі... С. 99.

<sup>189</sup> Германовіч І.К. Беларускія мовазнаўцы: Нарысы жыцця і дзейнасці. Мінск, 1985. С. 30.

<sup>190</sup> “Pierwszemu z kmiotków białoruskich, co się najprzód czyta, a zatem mówić i myśleć po polsku nauczyć” (Rypiński A. Białoruś. Kilku słów o poezji prostego ludu tej naszej polskiej prowincji, o jego muzyce, śpiewie, tańcach. Paryż, 1840).

У 1843 г. у часопісе “Маяк” нехта Цытовіч, магчыма, выкладчык Полацкай духоўнай навучальні Язэп Цытовіч, зьмяшчае артыкул “Слова два о языке и грамотности Белой Руси”. Аўтар заклікаў да стварэння пісьменнасці на беларускай мове: «Дух пісьменнасці заўважна прасякае найніжэйшыя пласты бедных беларусцаў, хоць уласна для іх у нас нічога й ня пішуць. Хто ведае, можа і зь іх вылучацца мужычкі-грамацеі? На пытаньне маё ім, чаму б у вольны час ня ўзяць кнігі і не прачытаць, адзін малады пісьменны хлопец адказваў так: “Яно й штоб и чаму... вот ци у пана на чирядзе, ци дома об святках и возьмишь книгу, прочитаишь, да што ж — не па-наськаму... виш ты. Брав я у бацки Базылига книшку, — здаецца, читаиць йон — усё разбирешь, зачнешь сам — нічога ни зразумеишь” (у заўвагах да артыкула гэтыя словы маладога селяніна перакладзеныя на расійскую мову і да перакладу дададзены надзвычай цікавы камэнтар: “А надобно знать, что этот отец Василий, читая им воскресные поучения, перелагает их на язык народный”. — С.Т) Ці знойдзецца пярэспрытнае, пярэпрацавітае, якое ахвяруе сябе на карысьць мільёнаў гэтых, так бы мовіць, меншых братаў вялікай сям’і нашай, ці пракладзе ім шлях у далейшую навуку сродкамі найбліжэйшымі, адпаведнымі іх сілам, густу і звычаю»<sup>191</sup>. Такім чынам, як і Ян Чачот, Цытовіч разглядаў ужываньне беларускай мовы найперш як важны дапаможны сродак пашырэння пісьменнасці (у дадзеным выпадку ўжо расійскай) сярод сялянаў.

У 1840–1850-х гадох Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч выдаў на беларускай мове лацінскім алфавітам пяць кніг: “Sielanka” (1846 г.), “Нарон” (1855 г.), “Wieczernicy...” (1855 г.), “Ciekawyś? — Przeczytaj” (1856 г.) і “Bielaruski Dudarz” (1857 г.). Першая яго кніга — “Sielanka” — выйшла ў Вільні ў 1846 г. накладам 600 паасобнікаў, а ўсе астатнія — у Менску<sup>192</sup>. Адрозна ад Яна Чачота Дунін-Марцінкевіч адрасаваў сваю творчасць найперш самым сялянам, а ня іх уладальнікам ці аканомам. У 1859 г. ён пераклаў на беларускую мову славетную паэму Адама Міцкевіча “Пан Тадэвуш”. Калі царская цензура забараніла распаўсюджваньне ўжо надрукаванай кнігі, пастанаўішы “не дапускаць ужываньня польскага альфабэту пры друкаваньні твораў на беларускай гаворцы”<sup>193</sup>, дык аўтар напісаў у Галоўны цензурны камітэт: “У нашых правінцыях з ста сялян, відаць, можна знайсці 10, якія добра чытаюць па-польску, тым часам з тысячы ледзьве знойдзецца адзін, што ведае расійскую мову”<sup>194</sup>. Так Дунін-Марцінкевіч беспаспяхова спрабаваў растлумачыць уладам, чаму ён хацеў выдаць свой пераклад менавіта лацінкай, а не кірыліцай. Відавочна, што яго ацэнка роўню пісьменнасці беларускіх сялянаў была блізкая да рэальнай. Цікава, што цыркуляр, які забараняў

<sup>191</sup> “Дух грамотности заметно проникает в самые крайние классы бедных белорусцев, хотя собственно для них у нас ничего не пишется. Почему знать, нельзя ли вызвать и из них мужичков грамотеев? На вопрос мой им, почему бы в свободное время не взять книгу и не прочесть, один молодой грамотный паренёк отвечал так... Не същется ли перо ловкое, перо трудолюбивое, которое посвятит себя на пользу миллионов этих, так сказать, меньших братьев великой семьи нашей, не проложит ли им путь к дальнейшему образованию средствами самыми близкими, сообразными их силам, вкусу и обычаю” (Цыт. па: Кісялёў В.Г. Пачынальнікі... С. 11).

<sup>192</sup> Кніга Беларусі. 1517–1917. Зводны каталог. Менск, 1986. С. 227–228.

<sup>193</sup> “не допускать употребления польского алфавита при печатании сочинений на белорусском наречии” (Кісялёў В.Г. Пачынальнікі... С. 136).

<sup>194</sup> “В наших провинциях из ста крестьян, наверное, можно найти 10, которые хорошо читают по-польски, когда, напротив, из тысячи насилу същется один, знающий русский язык” (Кісялёў В.Г. Пачынальнікі... С. 134).



«дастасаваньне лацінскага (“польскага”) альфабэту да “рускай” мовы», быў накіраваны найперш супраць выданьняў на ўкраінскай мове, але першай яго ахвярай, як бачым, стала якраз беларуская кніга. Пасьля 1859 г. і да самага пачатку XX ст. легальна выдаваць беларускія кнігі лацінкай у Расійскай імперыі ўжо не было магчымасьці. Зрэшты, у 1867 г. Дунін-Марцінкевіч паспрабаваў апублікаваць свае беларускія вершы ў часопісе “Віленскі вестник” ужо “гражданкай” (так называўся афіцыйны кірылічны алфавіт), але атрымаў адмову разам з парадай пакінуць дарэмныя спробы ўзьняць беларускую мову да літаратурнага роўню<sup>195</sup>.

Такім чынам, напярэдадні вызваленьня ад прыгоннай залежнасьці асьвета ў беларускай вёсцы заставалася вельмі нізкай. Напрыклад, у 1860 г. у Гарадзенскай губэрні, паводле дадзеных П.Баброўскага, налічвалася ўсяго 239 афіцыйных навучальных устаноў і 5606 вучняў. Сялянаў сярод іх было 1498 (26,7 %) <sup>196</sup>. Большасьць вучняў сялянскага паходжаньня наведвала навучальні палаты дзяржаўных маёмасьцяў — 988, і парафіяльныя школьнікі — 285. Так званыя *палатныя* навучальні ўзнікалі дзякуючы актыўнасьці дзяржаўнай адміністрацыі ў *казённых* вёсцы і мелі на мэце забесьпячэньне пісарамі ўстаноў сялянскага самакіраваньня. Па-ранейшаму вельмі важная роля ў пашырэнні пісьменнасьці сярод вяскоўцаў належала каталіцкаму сьвятарству. Аднак гэтая актыўнасьць не выклікала захапленьня ўрадавых чыноўнікаў. Так, П.Баброўскі сьцьвярджаў, што «польская грамата адлучае дзяцей ад іх роднай “рускай” мовы, якой гавораць іхныя бацькі і дзяды»<sup>197</sup>.

Як сьведчаць дадзеныя з працы таго ж Баброўскага, частка вясковых жыхароў усё ж магла забяспечыць сваім дзецям адукацыю вышэйшую за пачатковую. Так, у павятовых навучальных Гарадзенскай губэрні, якія складалі ўжо першую ступень сярэдняй адукацыі, сялян налічвалася 17 % усёй колькасьці вучняў. Праўда, мы ня ведаем, колькі сярод іх было дэкасаванай дробнай шляхты, якая традыцыйна ўсімі сіламі імкнулася даць адукацыю сваім дзецям. У цэлым жа сярод вяскоўцаў Гарадзенскай губэрні, паводле падлікаў П.Баброўскага, адзін вучань прыходзіўся на 330 чалавек, тым часам як у шляхоцкім асяродзьдзі гэты паказьнік складаў 1 на 30.

Праблема асьветы сялянства Беларусі стала асабліва актуальнай на пачатку 1860-х гадоў пасьля скасаваньня прыгоннай залежнасьці. Згодна з указам ад 18 студзеня 1862 г., Міністэрства народнай асьветы павінна было ствараць у заходніх губэрнях сельскія навучальні. Садзейнічаць гэтаму абавязаны былі міравыя пасярэднікі і мясцовыя паліцыйныя ўлады<sup>198</sup>. Апекавальнік Віленскай навучальнай акругі Шырынскі-Шыхматаў у 1862 г. пісаў міністру народнай асьветы Галаўніну: “Тут варта ўваскрэсіць старажытную карэнную рускую народнасьць, задушаную шматгадовым прыгнётам прышлага польскага насельніцтва. У тутэйшым краі варта паслабіць і зьнішчыць уплыў польскай нацыянальнасьці, якая імкнецца заглушыць у народзе родную яму рускую

<sup>195</sup> Герасімаў В.М. Гісторыя цензуры друку на Беларусі: стагоддзе за стагоддзем // Матэрыялы першых Кнігазнаўчых чытаньняў / Склад. Т.І.Рошчына. Мінск, 2000. С. 31.

<sup>196</sup> Бобровский П. Материалы для географии и статистики Российской империи. Гродненская губерния. Ч. 1. Приложения. С. 252–253. Приложения к народной деятельности.

<sup>197</sup> Бобровский П. Материалы для географии... Ч. 1. С. 692.

<sup>198</sup> Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да нашых дзён. Т. 2. Мінск, 2002. С. 486.



аснову”<sup>199</sup>. Такім чынам, самым важным інструмэнтам рэалізацыі акрэсленай нацыянальна-культурнай палітыкі на вёсцы павінна была стаць менавіта ўрадавая школа. Напрыклад, у гадавой справаздачы імператару за 1862 г. гарадзенскі губэрнатар галоўнай задачай мясцовай адміністрацыі бачыў “...паўсюднае адкрыццё народных навучальняў пад наглядом вучэбнага і духоўнага праваслаўнага ведамства і з выкладаньнем у іх вучэньня ў духу праваслаўя, рускай народнасьці і адданасьці Айчыне і трону”<sup>200</sup>.

Непазьбежна паўстала пытаньне пра мову навучаньня ў вясковых школах. Увосень 1861 г. А.П.Шырынскі-Шыхматаў пісаў міністру асьветы Пуцяціну, што ў губэрнях Віленскай, Гарадзенскай і Менскай “большыня вясковага насельніцтва размаўляе на гаворцы беларускай, таму і народныя навучальні ў гэтых мясцовасьцях мусяць быць цалкам рускімі”<sup>201</sup>. Тут варта нагадаць, што ў сярэдніх школах заходніх губэрняў пасля паўстаньня 1831 г. навучаньне было паступова пераведзена з польскай мовы на расійскую. І ўсё ж на пачатку 1860-х гадоў Міністэрства асьветы Расійскай імперыі дапускала даволі значны лібэралізм у разглядзе гэтага пытаньня.

Мова выкладаньня ў народных навучальнях сталася прадметам грамадзкай дыскусіі на пачатку 1862 г., калі былі апублікаваныя праекты новых статутаў навучальных установаў. Частка мясцовай інтэлігенцыі выказвалася за ўжываньне ў народнай школе беларускай мовы. Маршалак шляхты Віленскай губэрні Аляксандар Дамейка пісаў, што выкладаць у народных навучальнях трэба на “простанародным дыялекце”, які пануе ў кожнай мясцовасьці<sup>202</sup>. Даволі лібэральна былі настроены ў тым часе і сябры Вучонага камітэту Міністэрства народнай асьветы. Напрыклад, адзін зь іх, спасылаючыся на ўласны досвед сытуацыі ў Заходнім краі, прапаноўваў зрабіць мовай навучаньня для каталікоў польскую і на дапамогу ёй “мясцовую гаворку”, а для праваслаўных — царкоўнаславянскую, ужываючы літары “рускія” і размаўляючы з вучнямі “на мясцовай гаворцы”<sup>203</sup>. На паседжаньні таго ж камітэту ў сьнежні 1862 г. прапаноўвалася ў Беларусі як для каталікоў, так і для праваслаўных пачынаць навуку на “местном наречии” і толькі паступова пераходзіць на расійскую мову<sup>204</sup>.

Мясцовая ўрадавая адміністрацыя вагалася ў гэтым пытаньні. Летувіскі гісторык Дарыюс Сталюнас прааналізаваў пазыцыю наконт мовы школьнага навучаньня беларускіх сялян ужо згаданага апекавальніка Віленскай

<sup>199</sup> “Здесь следует воскресить древнюю коренную русскую народность, подавленную долголетним гнетом пришлого польского населения. В здешнем крае следует ослабить и устранить влияние польской национальности, стремящейся заглушить в народе родное ему русское начало” (Русское дело в Северо-Западном крае / Сост. Корнилов И.П. Вып. 1. Санкт-Петербург, 1908. С. 34).

<sup>200</sup> “...повсеместное открытие народных училищ под надзором учебного и духовного православного ведомства и с преподаванием в оных учения в духе православия, русской народности и преданности Отечеству и престолу” (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 22, спр. 1250, арк. 50. [Справаздача гарадзенскага губэрнатара за 1862 г.]).

<sup>201</sup> “...большая часть сельского населения говорит наречием белорусским, поэтому и народные училища в этих местностях должны быть чисто русскими” (Русское дело в Северо-Западном крае / Сост. И.П.Корнилов. Вып. 1. Санкт-Петербург, 1908. С. 22).

<sup>202</sup> Сталюнас Д. Границы в пограничье... // Ab Imperio. 2003. № 1; Замечания на проект устава общеобразовательных учебных заведений и на проект общего плана устройства народных училищ. Санкт-Петербург, 1862. Часть V. С. 509.

<sup>203</sup> Сталюнас Д. Границы в пограничье... // Ab Imperio. 2003. № 1; Журнал заседаний Ученого комитета главного управления училищ. Санкт-Петербург, 1863. С. 182.

<sup>204</sup> Сталюнас Д. Границы в пограничье... // Ab Imperio. 2003. № 1; Журнал заседаний Ученого комитета главного управления училищ. Санкт-Петербург, 1863. С. 341–343.

навучальнай акругі Шырынскага-Шыхматава<sup>205</sup>. У справаздачы за 1861 г. апошні прапаноўваў навучаць каталікоў Закону Божаму на беларускай гаворцы. Тую ж думку ён выказаў і вясной 1862 г. Перашкодай для ўжывання беларускай мовы ва ўрадавай школе, як лічыў апекавальнік, было тое, што няма “одного общего для всех белоруссов языка”. У цыркуляры ад 12 студзеня 1863 г. А.Шырынскі-Шыхматаў дапускаў выкарыстаньне “мясцовай гаворкі” ў гутарках настаўнікаў з вучнямі.

Віленскі генэрал-губэрнатар Назімаў у лютым 1863 г., як і Шырынскі-Шыхматаў прапанаваў у Гарадзенскай і Віленскай губэрнях арганізаваць: “Выкладаньне закону Божага каталіцкага веравызнаньня ажыццяўляець на мясцовай мове: у Жмудзі — на жмудзкай, у беларускіх губэрнях — на беларускай, але толькі не на польскай. Іншыя прадметы выкладаць на расійскай мове”<sup>206</sup>. Адначасова начальнік краю прапаноўваў “распаўсюдзіць сярод вясковага беларускага насельніцтва як мага болей расійскіх буквароў, малітоўнікаў, а таксама Эвангелье, якое выдаецца цяпер Біблійным таварыствам...”<sup>207</sup>.

Ужо ў кастрычніку 1863 г. Шырынскі-Шыхматаў выдаў інструкцыю, у якой загадваў чыноўнікам Віленскай навучальнай акругі сачыць, каб выкладаньне Закону Божага дзецям каталіцкага веравызнаньня “ажыццяўлялася на іх роднай мове, гэта значыць на расійскай”. У той жа інструкцыі ўказвалася “звярнуць увагу на ўжываньне ў навучальнях мясцовай беларускай гаворкі: у якой ступені карыснае і неабходнае яе дапушчэньне”. І пазьней некаторыя ўрадавыя чыноўнікі прызнавалі, што «веданьне “беларускай гаворкі” неабходнае настаўнікам пры першым знаёмстве іх зь дзецьмі», аднак, тут жа дадавалі, што “...у выкладаньні на беларускай гаворцы або ў выданьні народных кніжак на ёй няма аніякай патрэбы”<sup>208</sup>.

Відавочна, што на стаўленьне ўладаў да выбару мовы навучаньня сялянскіх дзяцей моцна ўплывала пазыцыя мясцовых шляхоцкіх элітаў. Землеўласнікі і каталіцкія сьвятары Беларусі ў гэты пэрыяд пачынаюць актыўна садзейнічаць адкрыцьцю таемных вясковых школаў. Навучаньне ў такіх школах адбывалася на польскай або на беларускай мове, але з дапамогай *лацінкі*, якую самыя сяляне звычайна называлі “польскімі літарамі”. Дзеля гэтай мэты ў Варшаве ў 1862 г. быў выдадзены першы ў XIX ст. беларускі “Elementarz dla dobrych dzieciak katalikou”<sup>209</sup>, аўтарам якога лічыцца чыноўнік Аляксандар Аскерка. Зрэшты, гэта быў хутчэй катэхізіс, чым лемантар, і ў большай ступені ён адрасаваўся бацькам сялянскіх дзяцей. У лемантары так тлумачылі патрэбу асьветы для сялянаў: “Старайся, каб дзеткі твае ўчыліся... чытаць і пісаць, якое гэта шчасьце ўмець всячыну перачытаць, што захочаш напісаць і

<sup>205</sup> Сталюнас Д. Границы в пограничье... // Ab Imperio. 2003. № 1.

<sup>206</sup> “Преподавание закона Божия католического исповедания производит на местном языке: в Жмуди — на жмудском, в белорусских губерниях — на белорусском, но отнюдь не на польском. Прочие предметы преподавать на русском языке” (Русское дело в Северо-Западном крае... С. 38).

<sup>207</sup> “распространить между сельским белорусским населением сколь возможно в большем количестве русские буквари, молитвенники и издаваемое ныне Библейским обществом Евангелие...” (Сталюнас Д. Границы в пограничье... // Ab Imperio. 2003. № 1).

<sup>208</sup> “...в преподавании на белорусском наречии или в издании народных книжек на нем не чувствуется ни малейшей потребности” (Сталюнас Д. Границы в пограничье // Ab Imperio. 2003. № 1).

<sup>209</sup> Elementarz dla dobrych dzieciak katalikou. Warszawa, 1862. 40 s.

пісара ніякага прасіць не нада”<sup>210</sup>. Гэтая кніга прапагандавала таксама ідэю міру і згоды паміж дваром і вёскай: “Не чурайся двароў сваіх, паны вам злога не жычуць; чы за радой добрай, чы пажычыць у наглой патрэбе, ідзіце да пана і да пані сваёй, а ўвідзіце, што вас добрым серцем прыймуць і памогучь; самі злога не жычце двару, памагайце, калі вас пан папросіць; жывіце ў згодзе, як добрыя суседзі, а ўвідзіш, што ўсё добра будзець”<sup>211</sup>. Безумоўна, землеўласнікі і каталіцкія сьвятары, закладаючы неафіцыйныя школі для сялянаў, дбалі пра свае інтарэсы. Галоўным для іх зьяўлялася фармаваньне ў сьведамасьці сялянаў вобразу ідэалігічнай айчыны і пачуцьця замілаваньня да яе. Натуральна, што гэтай айчынай была Рэч Паспалітая ці *Старопольшча*, а не Расійская імперыя. Удзельнік паўстаньня 1863 г. Кучэўскі ў сваіх успамінах досыць скептычна ацэньваў спробы выхоўваць у сялян патрыятызм і любоў да Рэчы Паспалітай празь вясковыя школі: “Школі для сялянскіх дзетак закладалі амаль у кожнай вёсцы, стараліся даць асьвету, прышчапіць любоў да краіны і паняцьце абавязку перад ёю. Паўстаньне і змаганьне з маскалямі былі ў духу тае народнае прапаганды... Аднак народ зь недаверам глядзеў на гэта; слухаў, але нічога не хацеў рабіць, дзяцей у школы не пасылаў”<sup>212</sup>.

Актыўнасьць мясцовых шляхоцкіх элітаў у справе асьветы сялянаў выклікала занепакоенасьць царскай адміністрацыі. Генэрал-губэрнатар Назімаў устрывожана пісаў у Пецяярбург у лютым 1863 г., што ўсе школы, як публічныя, так і хатнія, усе кнігарні і, урэшце, нават усе аддаленыя куткі правінцый, вёскі і засьценкі, у якіх знаходзіцца хоць колькі асобаў, што ўмеюць пісаць і чытаць, — усё запоўнена вялікай колькасьцю друкаваных польскіх лемантароў, катэхізісаў ды іншых розных брашур для простага народу на польскай мове і на мясцовым беларускім дыялекце польскім альфабэтам<sup>213</sup>. Напэўна, генэрал-губэрнатар меў на ўвазе і згаданы вышэй лемантар, і розныя “гутаркі”, адрасаваныя сялянам, і “Мужыцкую праўду” Кастуся Каліноўскага. Менавіта “Мужыцкая праўда” ёсьць найбольш яркім прыкладам спробы ўплыву на сялянаў з дапамогай друкаванага слова. Каб узмацніць гэты ўплыў, Каліноўскі нават прамаўляе ад імя *гаспадара Яські*. Але эфэктыўнасьць такіх захадаў была, як нам уяўляецца, усё ж невысокай. Тагачасная вёска яшчэ не была гатовая ўспрымаць палітычныя й сацыяльныя ідэі праз друкаванае слова, тым больш калі яно гучала з паперы, выпадкова знойдзенай пры дарозе, і было напісанае нібыта такім самым селянінам. Іншая справа, калі нейкі зварот зачытваў аўтарытэтны для вяскоўцаў чалавек, напрыклад, мясцовы сьвятар. Дарэчы, некаторыя зьбяднелыя шляхцічы або чыноўнікі жылі за кошт вяскоўцаў, паказваючы ім нейкія царскія граматы пра вольнасьць, нібыта схаваныя ад сялян мясцовымі чыноўнікамі. Такім тэкстам і паперам надавалася фактычна сакральнае значэньне.

<sup>210</sup> Александрович С.Х. Пуцявіны роднага слова. Праблемы развіцця беларускай літаратуры і друку другой паловы XIX – пачатку XX стагоддзя. Мінск: БДУ, 1971. С. 18.

<sup>211</sup> Цьт. па: Александрович С.Х. Пуцявіны роднага слова... С. 19.

<sup>212</sup> “Szkołki dla dzieci włościańskich zakładano prawie w każdej wsi, starano się dać oświatę, wpoić miłość do kraju i pojęcie o obowiązkach dla niego. Powstanie i walka z Moskalami była w zakresie tej propagandy ludowej... Lud jednakże z niedowierzaniem na to patrzył, słuchał, lecz nic robić nie chciał, dzieci do szkolek nie posyłał...” (Цьт. па: Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową... S. 151).

<sup>213</sup> Zasztowt L. Szkolnictwo na ziemiach litewsko-ruskich... S. 352.

Расійская ўлада таксама спрабавала ўплываць на беларускіх сялянаў з дапамогай друкаванага слова, выкарыстоўваючы пры гэтым, натуральна, кірыліцу. У 1861 г. у Магілёве кірылічным шрыфтам выйшла брашура “Бяседа старога вольніка з новымі пра іхняе дзела”<sup>214</sup>, якая, відаць, ёсць першым друкаваным выданьнем на беларускай мове кірыліцай у XIX ст. Пазьней у Магілёве выдадзены “Прамова староўнта да сялян аб свабодзе” і “Прамова староўнта” пад аўтарствам чыноўніка Ф.Блуса<sup>215</sup>. Гэтыя выданьні тлумачылі сялянам сэнс рэформы 1861 г. Улады выкарысталі той жа прыём, што і К.Каліноўскі ды іншыя аўтары проціўрадавых “гутарак”, — іх пазыцыю сялянам тлумачыў нібыта болей дасьведчаны аднавясковец.

На пачатку 1862 г. генэрал-губэрнатар Назімаў і апекавальнік Віленскай навучальнай акругі Шырынскі-Шыхматаў выказалі цэнтральным уладам ідэю выданьня ў Вільні часопісу (газэты) для народа. Прапаноўваліся назовы “Друг народа”, потым “Русское чтение”. Разглядалася і магчымасьць ужываньня ў гэтым выданьні “беларускай гаворкі”. Шырынскі-Шыхматаў у справаздачы за 1861 г. прапанаваў выдаваць газэту “для жмудзінаў на жмудзкай і расійскай мовах, а для беларусаў — на іх роднай гаворцы кірыліцай і на расійскай мове”<sup>216</sup>. Назімаў таксама лічыў магчымым выданьне на дзвюх мовах: «Руская, або, лепей сказаць, беларуская мова, якая ёсць пералажэньнем на паперу кірыліцай мясцовай русінскай гаворкі, як гэта вельмі ўдала зроблена львоўскаю газэтаю “Слово”, — і жмудзкая, з захаваньнем засвоеннай ужо гэтай мовай лацінкі»<sup>217</sup>. Але прысланы зь Пецярбургу чыноўнік П.Шчэбальскі крытычна паставіўся да выкарыстаньня беларускай мовы і прапаноўваў “прыстасаваць чыста расійскую мову да мясцовай гаворкі, уводзячы ў яе некаторыя мясцовыя словы і звароты, мясцовыя ж песьні і легенды, якія, мабыць, знойдуць месца ў меркаваным часопісе, можна пісаць так, як яны сьпяваюцца і гаворацца”, бо “літаратуры беларускай няма і не было, і штучнае стварэньне беларускай літаратурнай мовы — ня што іншае, як пустое дактрынэрства”<sup>218</sup>. Калі пачалося паўстаньне, дык магчымасьць выданьня часопісу для сялян на беларускай мове была канчаткова пахаваная. Прычынай таму, як сфармуляваў Мураўёў і сябры ўрадавага Заходняга камітэту, сталася “неразв’ітасьць” простага народу.

Асаблівую цікавасьць выклікае брашура “Разказы на беларуском наречии”, выдадзеная ў Вільні на пачатку 1863 г.<sup>219</sup> У якасьці кнігі для чытаньня яна прызначалася для народных навучальняў і складалася з чатырох невялікіх апавяданьняў (“Кто булы наши найдавнішіи диды и якая ихъ була доля до уніи?”, “Ци добре мы зробили, покинувши унію?”, “Великая помылка

<sup>214</sup> Бяседа старога вольніка з новымі пра іхняе дзела. Б.м., [1861]. 31 с.

<sup>215</sup> Александровіч С.Х. Пуцявіны роднага слова... С. 14.

<sup>216</sup> “для жмуудинов на жмудском и русском языке, а для белоруссов — на их родном наречии русским шрифтом и на русском языке” (Сталюнас Д. Границы в пограничье... //Ab Imperio. 2003. № 1).

<sup>217</sup> “Русский или лучше сказать Белорусский, состоящий в переложении на бумагу Русским шрифтом местного русинского наречия, как это весьма успешно сделано Львовскою газетою “Слово”, — и Жмудский, с сохранением усвоенного уже этому языку Латинского шрифта» (Сталюнас Д. Границы в пограничье... //Ab Imperio. 2003. № 1).

<sup>218</sup> “приспособить чисто русскую речь к местному говору, вводя в нее некоторые местные слова и обороты, местные же песни и легенды, которые вероятно найдут место в предполагаемом журнале, можно писать так, как они поются и говорятя” ... “литературы Белорусской нет и не было, и создавать искусственным образом белорусский литературный язык представляется ничем иным, как пустым доктринерством” (Сталюнас Д. Границы в пограничье... //Ab Imperio. 2003. № 1).

<sup>219</sup> Разказы на беларускомъ нарѣчїи, Вильно, 1863. С. 32.



нашихъ Бѣлоруссовъ”, “Розмова на цментари старосты Янка зъ братчикомъ Хвѣдосемъ”) і казкі. Герой апошняга апавядання стараста Янка заклікаў сялян вучыць сваіх дзяцей менавіта “русскай грамаце”, а ня “польскай”: “...Русская грамота патрибнійша, якъ польска. Въ церкви у насъ на самъ першъ мша и другэ набоженство оправляетця по-русску, Евангелію читають по-русску, такъ що каждый грамотный може розумиты, нэ то що в костѣли. Затимъ, въ судахъ въ нашей власной канцелярии, у сѣредныка и всюды вси бумаги пышутця у насъ по-русску”<sup>220</sup>. Вось як тлумачыў Янка братчыку Хвядосу карысьць навучання для сялянаў: “Треба тэперъ нэ одним панамъ учиться; здаетця наука и мужиковы всякому. Або жъ ты сам нэ радъ будэшъ, кеды твуй сын выйдэ в людэ, зробітця учоным, розумным и тэбэ нэ покинэ, шановаты нэ пэрэстанэ <...> нарэшти, хотъ и в мужиках вунъ останэтця, и то одно много значить, ежэли вунъ выучитця въ школи пацера, якъ налэжитъ, и кныжку яку розумну прочитаты, и тоби ще самому сказаты якую исторію святу, розумну, що въ кныжкахъ пышутця. Трэба ще, напрыкладъ, рахунокъ тоби якій зробіты, — грамотный хлопэц зробіть тоби живо, худко и регулярно, якъ и сам пысаръ иншій не потрапытъ”<sup>221</sup>.

У далейшым расійскія ўлады адмаўляюцца ад падобных экспэрымэнтаў зь беларускай мовай. Праўда, Максім Гарэцкі ў сваёй “Гісторыі беларускай літаратуры” сыцьвярджаў, што ў 1864 г. выйшла другое выданьне “Разказов на белорусском наречии”<sup>222</sup>. Аднак гэта выглядала, як нам падаецца, даволі нелягічна ў кантэксьце сытуацыі, якая склалася на той момант у Заходнім краі. 1 студзеня 1864 г. генэрал-губэрнатар Мураўёў запатрабаваў, каб “ні пад якім прэтэкстам і ні ў якіх сельскіх навучальных не выкладалі сялянам польскай мовы”<sup>223</sup>. Пад “выкладаньне польскай мовы”, хутчэй за ўсё, падпадала й выкарыстаньне беларускіх лемантароў і катэхізісаў, выдадзеных лацінкай. Яшчэ ў ліпені 1863 г. выйшаў вядомы цыркуляр міністра нутраных справаў імперыі П.А.Валуева, які забараняў выпуск дыдактычнай літаратуры на ўкраінскай мове. Як гэта ўжо было з кнігай Дуніна-Марцінкевіча, такі цыркуляр улады аўтаматычна маглі выкарыстоўваць і ў дачыненні да беларускамоўных выданьняў, надрукаваных як лацінкай, так і кірыліцай.

Як сыцьвярджае Д.Сталюнас, «...у пачатку 60-х гадоў мясцовыя ўлады, асабліва апякун Віленскай навучальнай акругі А.Шырынскі-Шыхматаў, спрабавалі выкарыстаць “беларускую гаворку” (друкаваньне тады ўжо дазвалялася толькі “рускімі літарамі”) у антыпольскай палітыцы, але з пачаткам “бунту” і прызначэньнем генэрал-губэрнатара М.Мураўёва, а апекуном — І.Карнілава гэта спынілася. Беларускаясьць у грамадзкім дыскурсе дазвалялася ўжо толькі як праява народнай творчасці»<sup>224</sup>. Імпэрскія ўлады цудоўна разумелі, што выкарыстаньне беларускай мовы ў школьным

<sup>220</sup> Разказы на бѣлорусскомъ нарѣчїи, Вильно, 1863. С. 28.

<sup>221</sup> Разказы на бѣлорусскомъ нарѣчїи, Вильно, 1863. С. 28.

<sup>222</sup> Гарэцкі М. Гісторыя беларускай літаратуры. Мінск, 1992. С. 229.

<sup>223</sup> “ни под каким видом и ни в каких сельских училищах не был преподаваем крестьянам польский язык” (Литовские епархиальные ведомости. 1864. № 3. С.71).

<sup>224</sup> «...в начале 60-х годов местные власти, особенно попечитель ВУО А.Ширинский-Шихматов, пробовали использовать “белорусское наречие” (печатание тогда уже допускалось только “рускими буквами”) в антипольской политике, но с началом “мятежа” и назначением генерал-губернатором М.Муравьева, а попечителем — И.Корнилова это прекратилось. Белорусскость в общественном дискурсе допускалась уже только как выражение народного творчества» (Сталюнас Д. Границы в пограничье... //Ab Imperio. 2003. № 1).



навучаньні, друкаваньне на ёй падручнікаў і дапаможнікаў немінуча спрычыніцца да супрацьстаўленьня і суперніцтва з расійскай літаратурнай мовай і дасьць штуршок разьвіцьцю беларускага нацыяналізму. Тут урадавыя чыноўнікі ўжо мелі прыклад так званага *ўкраінафільства*. Таму друкаванаму беларускаму слову была вызначана своеасаблівая рэзэрвацыя ў межах этнаграфічнай літаратуры. І нягледзячы на некаторыя пазьнейшыя паслабленьні, гэтай лініі расійскія ўлады трымаліся ўвесь час.

У асяродзьдзі прысланага ў Беларусь пасля 1863 г. чынавенства пашырылася тэндэнцыя поўнага адмаўленьня этнакультурнай іншасьці беларускага насельніцтва. Нават у цалкам ляяльнага да імперскай улады прафэсара М.Каяловіча выклікалі абурэньне тыя дзеячы, якія намагаюцца, каб сяляне зьмянілі “гарнітур, прычоску паводле велікарускіх узораў, грэбуюць чуць маларасійскую або беларускую гаворку і патрабуюць, каб валасныя чыны і вучні сельскіх навучальняў абавязкова заўсёды гаварылі кніжнай расійскай мовай”<sup>225</sup>.

У студзені 1864 г. віленскі генэрал-губэрнатар М.Мураўёў сваім загадам строга забараніў навучаньне на польскай мове ў народных навучальнях “Паўночна-Заходняга краю”<sup>226</sup>. Аднак ніякія забароны не маглі цалкам зьліквідаваць таемнае школьніцтва, якое атрымала шырокае распаўсюджаньне яшчэ да паўстаньня 1863 г. Прычым такія школьнікі часта паўставалі ня з волі ксяндза ці дзедзіча, а іх добраахвотна ўтваралі самыя сяляне. Што ўяўлялі сабой гэтыя таемныя навучальныя ўстановы? Зьвернемся да матэрыялаў дзяржаўнай адміністрацыі Гарадзенскай губэрні. Напрыклад, у лістападзе 1862 г. да губэрнатара дайшлі зьвесткі, што ў вёсцы Лядавічы Луненскай воласьці Гарадзенскага павету тамтэйшыя сяляне таемна заснавалі школу. Паліцыйныя чыноўнікі, высланыя на месца, высьветлілі, што луненскі валасны старшыня запрасіў шляхціча Міхала Багатырэвіча з суседняй ваколіцы Багатырэвічы выкладаць сялянскім дзецям рускую і польскую мовы. У школе навучалася 15 хлопчыкаў праваслаўнага веравызнаньня з дапамогай 15 “печатаных на польском диалекте букварей”, якія зьмяшчалі таксама каталіцкі катэхізіс, што найбольш непакоіла ўлады. Хутчэй за ўсё, гэта былі якраз беларускамоўныя буквары, толькі выдадзеныя ў Варшаве. Тады іх канфіскавалі, а настаўніка Багатырэвіча абавязалі падпіскай адмовіцца ад выкладаньня і ўстанавілі за ім паліцыйны нагляд<sup>227</sup>. З матэрыялаў справы незразумела, якім чынам буквары трапілі ў Лядавічы і ці быў у гэта нейкім чынам замешаны мясцовы дзедзіч.

У сьнежні 1862 г. настаўнік Васількаўскай народнай навучальні паведаміў губэрнатару, што селянін Казлоўскі зь вёскі Студзянка арганізаваў у сваёй хаце школу, у якой выкладае шляхціч з гораду Саколкі Восіп Маціеўскі. Паліцыйны павятовы спраўнік на загад губэрнатара выехаў на месца і зачыніў яе. У настаўніка Маціеўскага канфіскавалі некалькі кніг: польскі і два лацінскія буквары, падручнік геаграфіі на расійскай мове, рэлігійныя

<sup>225</sup> “костюм, прическу по Великорусским образцам, гнушаются слышать Малороссийскую или Белорусскую речь и требуют, чтобы волостные чины и ученики сельских училищ непременно всегда говорили *книжным* Русским языком” (Коялович М. Как устроить нормальное положение в Западной России? // День. 1865. № 20).

<sup>226</sup> Сборник распоряжений графа Михаила Николаевича Муравьева по усмирению польского мятежа в Северо-Западных губернях 1863–1864 / Сост. Н.Цылов. Вильна, 1870. С. 277, 377.

<sup>227</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 27, спр. 1642, арк. 1–8. [Навучаньне сялян на польскай мове. 1862 г.].

павучаньні на расійскай мове, два сшыткі з нататкамі. Як патлумачыў Маціеўскі, ён вучыў дзяцей чытаць па-польску і па-расійску, а таксама “Богу маліцца праваслаўных па-руску і рыма-каталікоў па-польску”<sup>228</sup>.

Усяго намі знойдзены матэрыялы пра закрыццё ўладамі Гарадзенскай губэрні ў 1862 г. 7 таемных школак, у дзвюх зь іх выкладаньне вялося на расійскай і польскай мовах, а ў астатніх — толькі на польскай. Захаваліся таксама звесткі пра станавае паходжаньне настаўнікаў, сярод якіх былі 2 ксяндзы, 4 шляхцічы і 1 мешчанін. Такім чынам, на пачатку 1860-х гадоў, прынамсі, частка беларускага сялянства ўжо адчувала патрэбу ў элемэтарнай асьвеце сваіх дзяцей і нават самастойна арганізоўвала школьнікі, наймаючы за грошы настаўнікаў звычайна з асяродзьдзя дробнай засьцянкавай шляхты ці мяшчанства. Галоўным матывам тут выступала жаданьне навучыць дзяцей маліцца па кніжцы. Хоць праваслаўны сьвятар Канцэвіч зь Дзярэчына так тлумачыў матывы сялян, якія наважваліся вучыцца пісьму: “Нашыя ж сяляне, калі бяруцца за навуку, дык на тое, каб пасья заняць пасаду пісара, аб’ездчыка, старшыні ці нешта накшталт гэтага. Відавочна, дзеля таго, каб менш працуючы фізічна, здабыць сродкі для больш спакойнага і выгоднага жыцьця. Рэлігійны бок мала выйграе ў такіх вучоных”<sup>229</sup>. Але нам здаецца, што мала хто зь сялянаў марыў з дапамогай граматы дасягнуць у жыцьці посьпеху. Прыкладаў гэтаму было вельмі і вельмі няшмат. Многія ж землеўласнікі і каталіцкія сьвятары дапамагалі таемным вясковым школкам якраз з ідэалгічнай мэтай — схіліць сялян на свой бок у барацьбе з імперскай уладай.

Напачатку ўлады рэагавалі пераважна на адкрыццё школак з польскай мовай навучаньня сярод праваслаўнага насельніцтва. У гэтых выпадках яны звычайна атрымлівалі скаргі ад праваслаўных сьвятароў, якія асабліва баяліся каталіцкіх катэхізісаў, зьмешчаных у беларускамоўных букварох. Можна меркаваць, што сярод каталіцкага сялянства так званыя *польскія* школы разьвіваліся спачатку без асаблівых перашкодаў з боку паліцыі. Становішча пачало змяняцца ў часе паўстаньня. Намі знойдзены звесткі пра закрыццё 5 таемных школак у Гарадзенскай губэрні на працягу 1863 г. Ва ўмовах уведзенага ўладамі ваеннага становішча за гэтую дзейнасьць пачалі караць больш суроа. Сялянаў, якія пасылаі ў такія школьнікі дзяцей, штрафавалі, а настаўнікаў нават саджалі ў турму. Але таемнае школьніцтва працягвала існаваць, нягледзячы на рэпрэсіі.

На працягу некалькіх гадоў расійскія ўлады дасягнулі прыкметных посьпехаў у разьвіцьці школьнай справы на вёсцы. Напрыклад, у 1865 г., паводле дадзеных мясцовай адміністрацыі, у Гарадзенскай губэрні ўжо дзейнічала 151 народная навучальня<sup>230</sup>. У 1869 г. агульная колькасць пачатковых навучальных устаноў усіх тыпаў складала 443. У іх набывалі

<sup>228</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 27, спр. 1651, арк. 1–5. [Звесткі пра нелегальныя школы ў Гарадзенскай губэрні за 1862–1863 гг.].

<sup>229</sup> “Наши же крестьяне, если принимают за грамоту, то с тем, чтобы впоследствии занять должность писаря, объездчика, старшины или что то другое в этом роде. Очевидно, цель та, чтобы с меньшим физическим трудом добыть средства к жизни более покойной и выгодной. Религиозная сторона мало выигрывает у таких грамотеев” (Литовские Епархиальные Ведомости. 1863. № 5. С. 158).

<sup>230</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 22, спр. 1641, арк. 19–20 адг. [Дадзеньня пра колькасць навучальных устаноў у Гарадзенскай губэрні за 1865 г.].

веды 14 645 хлопчыкаў і 2010 дзяўчынак<sup>231</sup>. На той часровень пісьменнасці, асабліва на расійскай мове, заставаўся на Гарадзеншчыне яшчэ вельмі нізкім. Паводле звестак мясцовай адміністрацыі, у 1869 г. сярод ападаткаванага (сяляне і мяшчане) хрысціянскага насельніцтва Гарадзенскага павету (без уліку самога губэрнскага гораду) чытаць і пісаць па-расійску ўмелі толькі 1149 мужчын і 71 жанчына, а толькі чытаць — 1123 мужчыны і 166 жанчын<sup>232</sup>. Згодна з дадзенымі губэрнскай адміністрацыі за 1870 г., у Гарадзенскай губэрні налічвалася 349 вясковых школак, у якіх навучаліся 12816 хлопчыкаў і 740 дзяўчынак. Многія школьнікі адчыняліся з ініцыятывы самых сялянаў, якія за ўласныя грошы наймалі так званых “дарэктараў”. Дырэктар народных навучальняў Гарадзенскай губэрні пісаў: “Сяляне ўвогуле не цураюцца навукі... цяжка сялянам знайсці хоць больш-менш прыстойнага настаўніка за якіх-небудзь 10 або 15 капеек ад вучня на месяц”<sup>233</sup>. Улады імкнуліся кантраляваць гэты працэс. У траўні 1870 г. апекавальнік Віленскай навучальнай акругі пісаў гарадзенскаму губэрнатару: “...у Гарадзенскай губэрні часта ў вёсках самымі сялянамі адчыняюцца невялікія школьні, гэтак званыя аддзяленні навучальняў, без усялякага паведамлення пра тое дырэкцыі. Наймаюць асобаў без адукацыі, якія часту вядуць дрэнны лад жыцця, і часам нават рымска-каталіцкага веравызнання”<sup>234</sup>.

Наколькі паспяхова вясковая ўрадавая школа ў Беларусі выконвала тую місію, якую ўскладала на яе імперская ўлада, — выхаваньне пачуццяў вернасці імператару і “рускага” патрыятызму? Зноў звернемся да ўспамінаў А.Багдановіча, які распачаў навуку ў народнай навучальні якраз у 1868 г.: «Нам былі прапанаваныя для закону Божага “История Ветхого и Нового Завета” Базарава, па якой зрэдку задаваў урокі і слухаў адказы поп Шамяціла, але мы мусілі вывучыць гэтую вялікую кніжку на памяць. Па расійскай мове мы працягвалі чытаць Вадавозава; часам займаліся арытмэтыкай, г.зн. разьвязвалі сяк-так задачкі, але пераважна чыталі Петрушэўскага: “Рассказы из русской истории” — цудоўная кніжка, жывая, напісаная выдатнай расійскай мовай, з мноствам вытрымак з былін, летапісаў і народнай творчасці; яна давала гісторыю ня толькі Маскоўскай дзяржавы, але і Літоўска-Беларускай, якую тады звалі Заходне-Рускай. Праўда, яна была напісаная ў патрыятычным духу, г.зн. тэндэнцыйна, але тым часам нам гэта падабалася; ды і ці шмат было тады такіх людзей, якія б да такой тэндэнцыі паставіліся адмоўна»<sup>235</sup>.

<sup>231</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 27, спр. 2701, арк. 3 адг. [Дадзеныя пра колькасць навучальных устаноў у Гарадзенскай губэрні за 1869 г.].

<sup>232</sup> НГАБ у Горадні, ф. 14, воп. 3, спр. 83, арк. 20. [Дадзеныя пра колькасць навучальных устаноў у Гарадзенскай губэрні за 1869–1870 гг.].

<sup>233</sup> “Крестьяне, говоря вообще, не чуждаются грамоты... трудно крестьянам найти мало-мальски порядочного наставника за какихнибудь 10 или 15 копеек от ученика в месяц” (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 14, спр. 964, арк. 43. [Статьятыка Гарадзенскай губэрні за 1869 г.]).

<sup>234</sup> “... в Гродненской губернии часто открываются в деревнях самими крестьянами небольшие школки, так называемые отделения училищ, без всякого ведома о том дирекции. Нанимаются лица, не имеющие образования, часто худого образа жизни и иногда даже римско-католического исповедания” (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 22, спр. 2099, арк. 1. [Аб забароне адчыняць школы без дазволу начальства]).

<sup>235</sup> «Нам были представлены для закона Божия “История Ветхого и Нового Завета” Базарова, по которой уроки изредка задавал и выслушивал поп Шеметилло, но мы должны были выучить эту объемистую книжку наизусть. По русскому языку мы продолжали читать Водовозова; иногда занимались арифметикой, т.е. решали, с грехом пополам, задачки, а главным образом читали Петрушевского: “Рассказы из русской истории” — превосходная книжка, живая, написанная прекрасным русским языком, с массою выдержек из былин, летописей и народного творчества; она давала не только историю

Далей Багдановіч узгадваў, што малады настаўнік Якімовіч, які скончыў курс настаўніцкай сэмінарыі, “увёў у вечаровых гутарках азнаямленьне з агульнай геаграфіяй і пачаткамі народазнаўства”<sup>236</sup>. Праўда, у 1860-х гадох прафэсійна падрыхтаваных настаўнікаў для народных школаў вельмі не ставала. Выхадцам з дробнай каталіцкай шляхты (а ў гэтым асяродзьдзі асабліва высокі быў паказьнік пісьменнасьці) пасья паўстаньня дарога да пасады настаўніка была зачыненая. Таму ўлады часцяком прызначалі ў школы адстаўных салдатаў, пісараў, выгнаных за непаспяховасьць і дрэнныя паводзіны з духоўных сэмінарыяў навучэнцаў. А іх прафэсійны й маральны ровень часта быў катастрафічна нізкі. А.Багдановіч так апісвае аднаго з сваіх школьных настаўнікаў: «У школе быў адзін выкладчык або, як у нас звалі, настаўнік, па прозьвішчы Горяченев, мабыць, з сэмінарскага адкідаў. Ён напіваўся гэтак, што валіўся ў школе на падлогу, і вучні садзіліся яму на чэрава, а іншыя запрагаліся ў нагах “у аглоблі” і “на ворчык” і цягалі яго па клясе, разьяжджаючы на ім, як на санках. Былі і іншыя паскудзтвы»<sup>237</sup>. Ідэалыгічна выхоўваць сялянскіх дзяцей павінна была “Книга для чтения Виленского учебного округа”, якая складалася з трох разьдзелаў: царкоўнаславянскага, расійскага гістарычнага і хрэстаматыі. А.Багдановіч так апісвае ўласныя ўражаньні ад чытаньня гэтай кнігі: «Зь першага артыкула я даведаўся, што ў маёй айчыны асаблівае імя — Россия (гэта “звучало горда” ў маім сэрцы); што ў ёй 59 млн жыхароў (гэта паводле статыстыкі 60-х гадоў; я бадай ня меў выразнага ўяўленьня пра значэньне гэтай колькасьці); што яна падзяляецца на губэрні і вобласьці (гэта я вельмі дрэнна разумеў); што ёсьць яшчэ іншыя дзяржавы, але расійская наймацнейшая і найбуйнейшая. У гэтым я ані не сумняваўся і быў упэўнены, як і ўсе ў нас — і ў школе, і дома, — што ўсе іншыя цары і каралі падпарадкоўваюцца расійскаму цару. А як жа іначай? Адзін Бог на небе, адзін цар на зямлі. А Севастопаль, адкуль не вярнуўся дзевер маёй бабулі? Значыць — цары ўзбунтаваліся, як бунтавалі палякі. І вядома, што яны таксама добра атрымалі <...> А потым пайшлі — Русь язычніцкая, Уладзімір-язычнік (гэтыя “язычніцкая”, “язычнік” — здаваліся чымсьці дзіўным і нам, беларускім дзецям, незразумелым: язык ён хіба высоўваў?), Хрышчэньне Руси, Уладзімір-Хрысьціянін ды інш.»<sup>238</sup>.

---

Московского государства, но и Литовско-Белорусского, которую в то время называли Западно-Русской. Правда, она была написана в патристическом духе, т.е. тенденциозно, но в то время это нам нравилось; да и много ли было в то время таких людей, которые бы к такой тенденции отнеслись отрицательно» (Богданович А. Мои воспоминания // Неман. 1984. № 7. С. 49).

<sup>236</sup> Богданович А. Мои воспоминания // Неман. 1984. № 7. С. 49.

<sup>237</sup> “В школе был отдельный учитель или, как у нас называли, настаўнік, по фамилии Горяченев, видимо, из семинарских отбросов. Он напивался настолько, что валялся в школе на полу, и ученики садились ему на брюхо, а другие запрягались в ноги в корень и пристяжку и таскали его по классу, разъезжая на нем, как на салазках. Были и другие безобразия” (Богданович А. Мои воспоминания // Неман. 1984. № 7. С. 45).

<sup>238</sup> «Из первой статьи я узнал, что мое отечество имеет особое имя Россия (это “звучало гордо” в моем сердце); что в ней 59 мил. жителей (это по статистике 60-х годов; вряд ли я имел ясное представление о значении этого числа); что она делится на губернии и области (это я очень плохо понимал); что есть еще другие государства, но русское самое сильное и самое большое. В этом я ни малейше не сомневался, и я был уверен, как и все у нас — и в школе, и дома — что все другие цари и короли подчиняются русскому царю. Как же может быть иначе? Один Бог на небе, один царь на земле. А Севастополь, из-под которого не возвратился деверь моей бабушки? Значит — цари взбунтовались, как бунтовали поляки. И конечно, что им так же здорово досталось <...> А затем пошли — Русь языческая, Владимир-язычник (это языческая, язычник — казалось чем-то странным и нам, белорусским детям, непонятным: язык он, что-ли высовывал?), Крещение Руси, Владимир-Христианин и пр.» (Богданович А. Мои воспоминания // Неман. 1984. № 7. С. 39).



Неабходна адзначыць, што дзяржаўныя ўлады клапаціліся пра тое, каб кнігі патрэбнага ідэалагічнага зместу ў дастатковай колькасці траплялі ў вясковыя школы. Іншая справа, што ў большасці яны заставаліся незапатрабаванымі, і амаль ніхто іх не чытаў. Тут варта зноў звярнуцца да ўспамінаў А.Багдановіча, якія датычаць таго пэрыяду, калі ён ужо пачаў выконваць функцыі памочніка настаўніка: «...у маім карыстаньні была кніжная шафа, дзе акрамя падручнікаў стаялі і розныя кнігі іншага кшталту, у якія ніхто не зазіраў: яны стаялі неразрэзаныя. Пераважна гэта былі кнігі русіфікатарскага характару, якія выдаваліся ў Вільні і Кіеве, якія збываліся за дзяржаўны кошт у школы, як у магілу. Гэта былі: “Вестник Северо-Западной России” (Вільня), “Вестник Юго-Западной России” (Кіеў), “Правда об унии”, “Сборник документов латино-польской пропаганды против православной веры и русской народности”, “Иосафат Кунцевич, Полоцкий униятский архиепископ” ды іншыя падобныя да іх. Былі таксама інакшыя кнігі, на кшталт зборніка Дзьмітрыева: “Белорусские песни, сказки, обряды и обычаи” — адзін з ранніх зборнікаў па беларускім фальклёры, быў зборнік украінскіх песняў Максімовіча і адзін том збору Афанасьева-Чужбінскага, зборнік дакументаў Куліша ды інш. <...> Усё гэта я чытаў або праглядаў і ўсё гэта дало мне немалую карысць у розных аспэктах. Знаёмства з фальклёрам адчыніла мне цэлы сьвет народных пачуцьцяў, поглядаў і вераньняў і неўзабаве павяло мяне да асабістых этнаграфічных запісаў»<sup>239</sup>. Багдановіч прызнае, што арыгінальныя тэксты на польскай мове, якія сустракаліся ў гістарычных “заходнерускіх” зборніках, падштурхнулі яго да вывучэньня польскай мовы.

У аддаленых ад гарадоў і буйных мястэчак вёсках урадавыя школьні цягам усёй другой паловы XIX ст. часта заставаліся вельмі патрыярхальнымі. У такой школьцы ў вёсцы Стары Пагост, паводле сваіх успамінаў, праходзіў навуку ў 1892–1894 гг. Вацлаў Ластоўскі: «Школьны персанал складаўся з “дырэктара” (вучыцеля), выбіранага штогод, і “дасьціпула” (стаража), за маіх часоў спаўняўшага свае абавязкі дажывотна. Як дырэктар, так і дасьціпул рэкрутаваліся зь безьзямельных той жа самай вёскі сялян. Прычым за ранейшых часоў дырэктарскі ўрад заўсёды зьвязваўся з урадам пастырскім: адна і тая ж асоба летам пасьвіла вясковую худобу, а зімой, калі худобу запіралі ў хлявох, брала ў свае рукі кіраўніцтва й адукацыю вясковай моладзі <...> Акром “букаўкаў”, “буквароў”, часасловаў, псалтыроў і эвангелій, задачніка, некалькіх гісторый сьвятых, іншых кніг у школьнай кніжні, здаецца, не было. Дзяўчаты прыходзілі са сваімі ўласнымі польскімі

<sup>239</sup> «...в моем распоряжении был книжный шкаф, где кроме учебников были и разного другого рода книги, в которые никто не заглядывал: они стояли не разрезанными. Большею частью это были книги обрусительского характера, издававшиеся в Вильне и Кіеве, котрые сбывались, на казённый счет, в школы, как в могилу. Это были: “Вестник Северо-Западной России” (Вильно), “Вестник Юго-Западной России” (Кіев), “Правда об унии”, “Сборник документов латино-польской пропаганды против православной веры и русской народности”, “Иосафат Кунцевич, Полоцкий униятский архиепископ” и др. в этом роде. Были книги и иного сорта, вроде сборника Дмитриева: “Белорусские песни, сказки, обряды и обычаи” — один из ранних сборников по белорусскому фольклору, был сборник украинских песен Максимовича и один том собраний Афанасьева-Чужбинского, сборник документов Кулиша и пр. <...> Все это я читал или просматривал и все это мне принесло немалую пользу в разных отношениях. Знакомство с фольклором открыло для меня целый мир народных чувств, воззрений и верований и вскоре повело меня к моим личным этнографическим записям» (Багдановіч А. Мои воспоминания // Неман. 1984. № 7. С. 59).



Elementarzami i Złotymi Ołtarzykami»<sup>240</sup>. Прычым, як адзначае Ластоўскі, выкарыстоўваліся нават рукапісныя кнігі, якія перапляталіся тут жа ў вёсцы мясцовым умельцам: «Выкладовай мовай у школе была беларуская. Не было нават спробы гаварыць іншай мовай. Адзіная мэта навукі была навучыцца маліцца. Практычныя вымогі ставіліся толькі да пісьма — “умець падпісацца”»<sup>241</sup>. Але, як узгадваў Ластоўскі, неўзабаве ў школу прыйшоў пасля сэмінарыі настаўнік, які ўжо завёў новыя расійскія падручнікі і буквары<sup>242</sup>.

У сьведамасьці самых сялянаў наведваньне школы было па-ранейшаму зьвязана найперш з патрэбай навучыцца чытаць кніжкі для набажэнства. А.Багдановіч піша пра сваю цётку: “Цётка Ганна таксама хадзіла ў школу, галоўным чынам, каб навучыцца маліцца Богу па кніжцы: так тлумачылася асноўная мэта навукі”<sup>243</sup>. Нейкага іншага практычнага ўжытку веданьне граматы не давала. А.Багдановіч адзначае, што сьпяваньне ў царкве на клірасе “было найвышэйшае і, мабыць, адзінае выкарыстаньне пісьменнасьці”<sup>244</sup>. І ўсё ж такі погляд выглядае крыху спрошчаным. Ужо ў сярэдзіне XIX ст. кніга сустракалася ў сялянскай хаце, а пісьменны чалавек карыстаўся павагай сярод аднавяскоўцаў. Сам жа А.Багдановіч успамінае пра свайго дзядзьку: «Па прыездзе дзядзькі ў сьвяточныя дні і вечары бабіна хата заўсёды была поўная народу: прыходзілі і маладыя, і старыя пагутарыць, паслухаць чалавека дасьведчанага і прытым “пісьменнага”, які кніжкі чытае і па-польску, і па-расійску (у панскай школе ён вучыўся па-польску, але ў 60-х гадох сам перавучыўся па-расійску чытаць і пісаць і любіў чытаць кніжкі)»<sup>245</sup>. Дзядзька Багдановіча Анупрэі, які паходзіў з дваровых людзей, служыў розным багатым асобам і шмат падарожнічаў па сьвеце. Ён належаў да той пакуль невялікай групы вяскоўцаў, што ўжо жылі коштам кантактаў зь іншым, па-за вясковым сьветам, але адначасова не гублялі сувязяў зь сялянскім асяродзьдзем, якому яны нярэдка перадавалі новыя ідэі, погляды і густы.

Праўда, паводле А.Багдановіча, самымі папулярнымі сярод сялянаў былі такія кнігі, як соньнікі, календары з прыкметамі надвор’я, розныя “Аракулы” і “Чорныя кнігі”, з дапамогай якіх вяскоўцы спадзяваліся навучыцца магічным штучкам і разбагацець<sup>246</sup>. Але сустракаліся і кнігі на беларускай мове. Адам Багдановіч піша, што ў яго дзядзькі Анупрэя «была кніжка на беларускай мове, надрукаваная польскім шрыфтам, — славуты “Гапон” Дуніна-Марцінкевіча... Была і іншая цікавая народная кніжка на беларускай мове, якая мне потым у беларускай бібліяграфіі не траплялася. Кніжка была з мальковымі карцінкамі, таксама друкаваная польскім шрыфтам і скіраваная

<sup>240</sup> Ластоўскі В. Выбраныя творы / Уклад. Я.Янушкевіча. Менск: “Беларускі кнігазбор”, 1997. С. 176.

<sup>241</sup> Ластоўскі В. Выбраныя творы / Уклад. Я.Янушкевіча. Менск: “Беларускі кнігазбор”, 1997. С. 181.

<sup>242</sup> Ластоўскі В. Выбраныя творы / Уклад. Я.Янушкевіча. Менск: “Беларускі кнігазбор”, 1997. С. 182.

<sup>243</sup> Богданович А. Мои воспоминания // Неман. 1984. № 6. С. 39.

<sup>244</sup> Тамсама. С. 74.

<sup>245</sup> «С приездом дяди по праздничным дням и по вечерам бабина хата всегда была полна народом: приходили и молодые и старые побеседовать, послушать человека бывалого и притом “письменного”, книжки читающего и по-польски, и по-русски (он учился в панской школе польской грамоте, но в 60-х годах самостоятельно переучился по-русски читать и писать и любил читать книжки)» (Тамсама. С. 74).

<sup>246</sup> Богданович А. Мои воспоминания // Неман. 1984. № 7. С. 23.

супраць п'янства»<sup>247</sup>. Радзіма А.Багдановіча знаходзілася недалёка ад фальварка Люцынка, дзе жыў Дунін-Марцінкевіч. Відаць, гэтым у значнай ступені можна вытлумачыць прысутнасць кнігі беларускага пісьменніка ў вясковай хаце. А.Багдановіч аднак ня ўзгадвае, як самыя сяляне ставіліся да кнігі на “простай” мове.

Пасля дынамічнага росту на працягу 1860-х гадоў развіццё вясковага школьніцтва на беларускіх землях запаволілася. Так, да 1861 г. на тэрыторыі сучаснай Беларусі існавала 95 народных навучальняў, на працягу 1861–1874 гг. было адчынена 689, а за пэрыяд з 1874 да 1885 г. — 152<sup>248</sup>. У 1884 г. выйшла палажэнне аб царкоўна-прыходзкіх навучальнях, якія падпарадкоўваліся царкоўнаму ведамству і знаходзіліся пад поўным кантролем праваслаўнага духавенства. Гэтыя школы былі больш кансэрватыўнымі, чым народныя навучальні, ды й ровень навучання ў іх быў звычайна ніжэйшы. Але з ідэялагічных меркаванняў ураду менавіта царкоўна-прыходзкія навучальні атрымалі асабліва шырокае распаўсюджанне на беларускіх землях.

У 1888 г. у Гарадзенскай губэрні працавала 151 штатная народная навучальня. У іх вучыліся 9618 хлопчыкаў і 740 дзяўчынак. З гледзішча канфэсійнай прыналежнасці вучняў пераважную большасць складалі праваслаўныя — 9373. Каталікоў было толькі 855. Апрача штатных народных навучальняў дзеці сялян пераважалі сярод вучняў 58 навучальняў губэрнскай палаты дзяржаўных маёмасцяў, 43 — Міністэрства народнай асветы, 28 грамадзкіх (общественных) навучальняў, 16 прыходзкіх і 56 аддзяленняў навучальняў<sup>249</sup>. Усяго ж у Гарадзенскай губэрні налічвалася 666 навучальных устаноў, падпарадкаваных Міністэрству народнай асветы, якія наведвалі 30 597 дзяцей. Атрымліваецца, што вёска пастаўляла да школ 20 693 вучняў (67,6 %). Такім чынам, у параўнаньні з 1860 г. колькасць вучняў сялянскага паходжання тут вырасла ў 14 разоў. Да таго ж гэтая статыстыка ня ўлічвала тых сялянскіх дзяцей, якія хадзілі да царкоўна-прыходзкіх школаў і падпарадкаваных ім школаў граматы.

Пры канцы 1880-х гадоў на Гарадзеншчыне большасць сялянскіх дзяцей наведвала менавіта такія школы. Напрыклад, паводле дадзеных паліцыі за 1886 г., у губэрні налічвалася 258 народных навучальняў і 377 царкоўна-прыходзкіх<sup>250</sup>. У Гарадзенскім павеце дзейнічалі 24 народныя і 100 царкоўна-прыходзкіх устаноў. Сярод настаўнікаў царкоўна-прыходзкіх школ знаходзім 19 адстаўных салдатаў, унтэр-афіцэраў і пісараў, а ўсе астатнія — сяляне. Ды трэба прызнаць, што адстаўныя салдаты і унтэр-афіцэры таксама амаль усе паходзілі зь сялян, у свой час рэкрутаваных у царскае войска. У Бельскім павеце Гарадзенскай губэрні сярод настаўнікаў 95 царкоўна-прыходзкіх устаноў бачым 8 адстаўных салдатаў і унтэр-афіцэраў, 1

<sup>247</sup> «Была книжка на белорусском языке, напечатанная польским шрифтом, — знаменитый “Гапон” Дунина-Мартинкевича... Была и другая любопытная народная книжка на белорусском языке, которая мне потом в белорусской библиографии не встречалась. Книжка была с лубочными картинками, тоже печатанная польским шрифтом и направленная против пьянства» (Богданович А. Мои воспоминания // Неман. 1984. № 7. С. 40).

<sup>248</sup> Гісторыя сялянства Беларусі... Т. 2. Менск, 2002. С. 487.

<sup>249</sup> НГАБ у Горадні, ф.14, воп. 3, спр. 69, арк. 2. [Звесткі пра колькасць навучальных устаноў у Гарадзенскай губэрні за 1888 г.].

<sup>250</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 17, спр. 978, арк. 1–88. [Звесткі пра колькасць навучальняў у Гарадзенскай губэрні за 1886 г.].

салдацкага сына, 19 мяшчан (у гэтым павеце быў вельмі высокі па беларускіх мерках працэнт праваслаўнага мяшчанства), сына пісара, паповіча, тры псаломшчыкі, астатнія — сяляне. Усе настаўнікі царкоўна-прыходзкіх школаў вызнавалі праваслаўе<sup>251</sup>.

У 1880-х гадох павялічыўся працэнтны паказьнік выхадцаў зь сялянства ў сярэдніх і няпоўных сярэдніх навучальных установах губэрні. Так, у Гарадзенскай мужчынскай гімназіі ў 1888 г. сярод 361 вучня налічвалася 18 сялянаў, а ў Беластоцкай рэальнай навучальні іх было 49 з 305. У павятовых жа навучальных выхадцы зь вёскі складалі 105 чалавек сярод 442 навучэнцаў (24 %). У Сьвіслацкай настаўніцкай сэмінарыі зь ліку 73 навучэнцаў сялян было 65. Менавіта настаўніцкія сэмінарыі зьяўляліся найбольш даступнымі для праваслаўных сялянскіх дзяцей (каталікоў туды ня бралі) навучальнымі ўстановамі, бо навучаньне там было бясплатнае. Першая настаўніцкая сэмінарыя паўстала ў 1864 г. у Маладзечне. Пазьней яны былі адчыненыя ў Нясьвіжы, Полацку і Сьвіслачы. Паступалі сялянскія дзеці і ў духоўныя ўстановы. Так, у Жыровіцкай духоўнай навучальні ў 1888 г. сярод 155 навучэнцаў было 19 сялянаў<sup>252</sup>.

У 1890 г. у Гарадзенскай губэрні налічвалася 9 сярэдніх навучальных устаноў, якія наведвалі 1538 вучняў (1113 хлопчыкаў і 425 дзяўчынак). Сялянскіх дзяцей сярод іх было 232 (224 хлопчыкі і 8 дзяўчынак)<sup>253</sup>. Народных навучальняў у 1890 г. было 315. У іх вучыліся 20 739 вучняў (18 651 хлопчык і 2088 дзяўчынак) — 17 184 праваслаўныя (82,9 %) і 3242 каталікі (15,6 %). У 1895 г. сярод праваслаўнага вясковага насельніцтва Гарадзенскай губэрні вучні ўрадавых школ складалі 2,25 % агульнай колькасці жыхароў, сярод каталіцкага — 0,47 %<sup>254</sup>. Такая дыспрапорцыя тлумачылася адмоўным стаўленьнем каталіцкага сялянскага насельніцтва да дзяржаўнай школы і “обрусительной работы” ў ёй, якая, апрача таго, мела яшчэ й выразны антыкаталіцкі кірунак, асабліва ў царкоўна-прыходзкіх школах. Да таго ж, дзеці сялян-каталікоў па сканчэньні народнай навучальні фактычна ня мелі шанцаў паступіць у настаўніцкую сэмінарыю ці на службу ў дзяржаўную ўстанову. Каталіцкае вясковае насельніцтва гэта добра ўсьведамляла і аддавала перавагу таемным школкам. У 1885 г. міравы пасярэднік з Ваўкавыскага павяту пісаў у дырэкцыю народных навучальняў, што на сходзе, прысьвечаным праблеме адкрыцця народнай школы, сяляне-каталікі Баярскай воласьці заявілі яму: “...няма сэнсу вучыць сваіх дзяцей грамаце, бо каталікоў не бяруць ні ў настаўніцкую сэмінарыю, ні на службу ў паліцыйныя ўраднікі й жандары, калі ж урад хоча мець пісьменных салдатаў, то няхай сам іх і вучыць, а для гаспадара-хлеббароба грамата не патрэбная”<sup>255</sup>.

Побач з урадавай школай у каталіцкай вёсцы працягвала існаваць таемнае школьніцтва, дзе навучаньне адбывалася па польскіх кніжках. Толькі ў

<sup>251</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 17, спр. 978, арк. 34–48.

<sup>252</sup> НГАБ у Горадні, ф. 14, воп. 3, спр. 69, арк. 2.

<sup>253</sup> Памятная книжка Гродненской губернии на 1891 г. Гродно 1890. С. 21.

<sup>254</sup> Памятная книжка Гродненской губернии на 1896 г.

<sup>255</sup> “не имеет смысла учить грамоте детей своих, так как католиков не принимают ни в учительскую семинарию, ни на службу в полицейские урядники и жандармы, если же правительство желает иметь грамотных солдат, то пусть само учит их грамоте, а для хозяина-хлебопашца грамота не нужна” (НГАБ у Горадні, ф. 38, воп.1, спр. 32, арк. 3. [Перапіска дырэктара народных навучальняў Гарадзенскай губэрні за 1885 г.]).

Гарадзенскім павеце ў 1884 г. паліцыя выкрыла 27 такіх школаў<sup>256</sup>. Змаганьне ўраду зь нелегальнай адукацыяй паліцыйнымі мэтадамі не магло прынесці посьпеху, бо гэтыя школы былі цесна зьвязаныя з касьцёлам і рэлігійнай верай вяскоўцаў. Сапраўдным каталіком, паводле пашыраных сярод сялян уяўленьняў, мог стаць толькі той, хто навучыўся самастойна чытаць малітоўнік. У красавіку 1892 г. урад выдаў спэцыяльныя правілы, паводле якіх арганізацыя таемных школак пагражала высокімі грашовымі штрафамі і нават турэмным зьнявольеньнем (да трох месяцаў)<sup>257</sup>. Але, паводле вынікаў перапісу 1897 г., шмат сялян-каталікоў ўмелі чытаць і пісаць па-польску. Прычым у перапісных лістох яны часта пазначалі, што навучыліся польскай грамаце ў касьцёле.

Перапіс насельніцтва Расійскай імперыі 1897 г. засьведчыў, што насельніцтва, якое падало роднай мовай беларускую, было пераважна сялянскім і значна саступала іншым моўным супольнасьцям<sup>258</sup> краю паводле ўдзельнай вагі пісьменных. Сярод беларусаў шасьцёх губэрняў (Віленскай, Віцебскай, Гарадзенскай, Магілёўскай і Менскай і Смаленскай) пісьменнымі былі 807 796 асобаў, або 14,7 % іх агульнага ліку. Колькасць пісьменных сярод усіх жыхароў пяці губэрняў складала 2 223 460 асобаў (22,1 %). Для параўнаньня, пісьменных сярод тых людзей, што запісаныя палякамі, налічвалася 184 464 асобы (42,7 % агульнай колькасці гэтай этнічнай супольнасьці). Найбольш адукаваным было насельніцтва Гарадзенскай губэрні — 29,2 % пісьменных, сьледам за ёй ішла Віленская — 28,8 %. На апошнім месцы па гэтым паказьніку знаходзілася Магілёўская губэрня — 16,9 % пісьменных, у Віцебскай — 24,6 %, у Менскай — 17,8 %, у Смаленскай — 17,3 % (Табл. 13–14).

Табліца 13

**Колькасць пісьменнага насельніцтва беларускіх губэрняў паводле перапісу 1897 г.**

Губэрня	Моўныя групы (паводле дэклараванай роднай мовы)					Разам
	беларусы	расіяне	палякі	габраі	іншыя	
Віленская	203 228	33 933	60 676	88 706	72 224	458 767
Віцебская	96 169	45 495	13 808	76 252	134 230	365 954
Гарадзенская	161 231	43 073	68 443	120 479	74 581	467 807
Менская	174 923	34 634	28 062	136 386	7 313	381 318
Магілёўская	158 790	21 438	8 879	88 867	7 902	285 876
Смаленская	13 455	234 407	4 787	6 086	5 003	263 738
Разам	807 796	412 980	184 655	516 776	301 253	2 223 460

**Крыніцы:** Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Вып. IV, тетр.3, табл. XIV; Вып.V, тетр.3, табл. XIV; Вып. XI, табл. XIV; Вып. XXII, табл. XIV; Вып. XXIII, табл. XIV; Вып. XL. Табл. XIV.

<sup>256</sup> НГАБ у Горадні, ф. 77, воп. 2, спр. 3. [Пра таемныя польскія школы за 1884 г.].

<sup>257</sup> Zasztowt L. Szkolnictwo na ziemiach litewsko-ruskich (od 1795 roku)... S. 244.

<sup>258</sup> Але трэба ўлічваць той факт, што многія этнічныя беларусы пад час перапісу дэкларавалі роднай мовай польскую або расійскую як больш прэстыжныя ў іх вачох.



**Ровень адукаванасці этнічных супольнасцяў беларускіх губерняў  
у 1897 г.**

Этнічная група (паводле перапісу)	Колькасць, чал.		Паказнік пісьменнасці (% усяго насельніцтва)
	усіх	пісьменных	
Беларусы	5 509 177	807 796	14,7
Палякі	431 550	184 464	42,7
Расіяне	1 890 796	412 980	21,8
Габраі	1 213 032	516 776	42,6
Іншыя	998 971	301 444	30,1
Разам	10 043 526	2 223 460	22,1

**Крыніцы:** Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Вып IV, тетр.3, табл. XIV; Вып.V, тетр.3, табл. XIV; Вып. XI, табл. XIV; Вып XXII, табл. XIV; Вып. XXIII, табл. XIV; Вып. XL. Табл. XIV.

У 1897 г., паводле дадзеных губернскага статыстычнага камітэту, у Гарадзенскай губерні налічвалася 307 народных навучальняў, 84 царкоўна-прыходзкія, 37 прыходзкіх навучальняў і 987 школ граматы. Усяго на 24 жыхары прыпадаў адзін навучэнец. Паводле дадзеных усеагульнага перапісу, расійскую грамату ў губерні ведалі 307 419 асобаў, сярод іх 241 308 мужчын і 66 111 жанчын (не ўлічваючы тых, хто меў адукацыю, вышэйшую за пачатковую). Гэта складала 19 % усяго насельніцтва губерні. Тым часам колькасць пісьменных у іншых мовах дасягала 147 027 чалавек (9 %). Сярод тых, хто задэкляраваў сваёй роднай мовай беларускую, навучаных расійскай грамаце налічвалася 108 732, што складала 15 % усяго беларускамоўнага насельніцтва. Адукацыю, вышэйшую за пачатковую, мелі ў Гарадзенскай губерні ўсяго 1688 беларусаў (0,24 %). Асобаў з такім роўнем адукацыі ў губерні налічвалася 13 061.

Сярод сялянаў Гарадзенскай губерні пісьменнымі ў 1897 г. былі 267 901 (23 %). Апрача таго, 463 асобы сялянскага паходжання мелі сярэдняю адукацыю, 506 — сярэдняю спецыяльную, 16 — сярэдняю вайсковую, 4 — вышэйшую спецыяльную, 5 — універсытэцкую. Такім чынам, вышэйшая адукацыя сярод беларускіх сялян на мяжы стагоддзяў зьяўлялася яшчэ вялікай рэдкасцю.

Польскі сацыёлаг Р.Радзік зьвяртае ўвагу на розніцу роўню пісьменнасці сярод каталіцкага і праваслаўнага вясковага насельніцтва Беларусі. На яго думку, супастаўленьне гэтых паказнікаў пацвярджае той факт, што “распад традыцыйных сацыяльных структур, які выклікаў паслабленьне звыклых сувязяў, характэрных для невялікіх лякальных супольнасцяў, хутчэй адбываўся ў каталіцкіх супольнасцях, чым у праваслаўных”<sup>259</sup>. Паводле дадзеных перапісу 1897 г., сярод беларусаў-каталікоў Гарадзенскай губерні доля пісьменных складала 35,4 %, а сярод праваслаўных беларусаў — толькі 17,3 %. Што да беларускамоўных жанчын каталіцкага веравызнання, дык той паказнік дасягаў 31,2 %, а сярод праваслаўных жанчын-беларусак — усяго 5,4 %. І гэта пры тым, што, як сьведчаць дадзеныя губернскага

<sup>259</sup> “rozpad tradycyjnych struktur społecznych, pociągający za sobą osłabienie więzi nawykowych charakteryzujących niewielkie wspólnoty lokalne, szybszy był w społecznościach katolickich, niż w prawosławnych” (Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową... S. 187).

статыстычнага камітэту, сярод навучэнцаў народных і царкоўна-прыходзкіх навучальняў якраз назіралася выразнае дамінаванне праваслаўных над каталікамі. Напрыклад, у 1897 г. у царкоўна-прыходзкіх установах і школах граматы налічвалася 23 686 праваслаўных (90,8 %) і 2320 каталікоў (8,9 %). З гэтага вынікае, што вышэйшы паказьнік пісьменнасці сярод сялян-каталікоў забяспечвала таемная школа.

Зьвернемся да аналізу акрэсленага пытання на роўні мікрарэгіёну. Намі былі дасьледваны перапісныя лісты 1897 г. зь некалькіх вёсак Гарадзенскай пушчы. Праваслаўная вёска Шчанец налічвала 90 двароў і 643 душы абодвух полаў<sup>260</sup>. Агульны паказьнік пісьменнасці складаў 19,9 %. Сярод дарослых мужчын (пасья 18 гадоў) гэты паказьнік дасягаў 46 %. Прычым сярод 84 пісьменных мужчын Шчанца ўсяго 2 скончылі дзяржаўныя народныя навучальні. Можна меркаваць, што астатнія навучыліся чытаць і пісаць у хатніх “дарэктараў”. Сярод жанчын Шчанца пісьменных было ўсяго 2,3 % агульнага ліку. Паказьнік пісьменнасці сярод хлопцаў ад 7 да 18 гадоў дасягаў 42 %, прычым толькі 2 з 36 пісьменных наведвалі народную навучальню. У суседняй, таксама праваслаўнай вёсачцы Шкленск, якая мела 10 двароў і 91 жыхара, сярод дарослых мужчын пісьменных было 67 %<sup>261</sup>. Лепшы паказьнік адукаванасці жыхароў Шкленску, на нашу думку, тлумачыцца істотна лепшым матэрыяльным становішчам маленькіх пушчанскіх вёсчак, чым вялікай і даўно ўжо перанаселенай вёскай Шчанец, у якой гаспадары цярапілі ад цеснаты й зямельнай цераспалосці. А больш заможныя гаспадары гатовыя былі патраціць лішнія грошы на асьвету сваіх сыноў, а часам і выправіць іх у даволі далёкую ад дому народную навучальню.

У цалкам каталіцкай вёсцы Ліхачы, якая месцілася ў паўночна-заходняй частцы Гарадзенскай пушчы, налічвалася 81 двор і 478 жыхароў (з улікам выселка Ліхачы)<sup>262</sup>. Большасць зь іх прызналі роднаю мовай польскую і толькі 12 чалавек — беларускую. Агульны паказьнік пісьменнасці складаў 45 %. Сярод дарослых мужчын ён дасягаў 60 %, сярод жанчын — 37 %, сярод хлопчыкаў ад 7 да 18 гадоў — 60 %, сярод дзяўчынак — 54 %. Прычым амаль усе пісьменныя вясцоўцы ў Ліхачох сьцьвярджалі, што валодаюць польскай граматай.

Мяшанае паводле канфэсійнай прыналежнасці насельніцтва жыло ў вёсцы Сабаляны. Большыня жыхароў вызнавалі каталіцкую веру, прыблізна чвэрць — праваслаўную. У Сабалянах усяго налічвалася 40 двароў і 265 душ<sup>263</sup>. Практычна ўсе жыхары прызналі роднай моваю беларускую, хоць яшчэ ў статыстычных матэрыялах сярэдзіны XIX ст. паводле хатняй мовы іх далучалі да “літовцаў”. Агульны паказьнік пісьменнасці ў Сабалянах складаў блізу 55 %. Сярод дарослых мужчын ён дасягаў 71 %, сярод жанчын — 39 %, сярод хлопчыкаў — 64 %, дзяўчынак — 72,5 %. Прычым і каталікі, і праваслаўныя, як і ў Ліхачох дэкларавалі ўменьне чытаць і пісаць па-польску.

Такім чынам, калі працэнт пісьменных мужчын — праваслаўных і каталікоў — дасьледванага намі мікрарэгіёну быў супастаўны, то сярод жанчын-каталічак гэты паказьнік непараўнальна вышэйшы, што ёсьць

<sup>260</sup> НГАБ у Горадні, ф. 100, воп. 1, спр. 263. [Перапісныя лісты вёскі Шчанец. 1897 г.]

<sup>261</sup> НГАБ у Горадні, ф. 100, воп. 1, спр. 262. [Перапісныя лісты вёскі Шкленск. 1897 г.]

<sup>262</sup> НГАБ у Горадні, ф. 100, воп. 1, спр. 222. [Перапісныя лісты вёскі Ліхачы. 1897 г.]

<sup>263</sup> НГАБ у Горадні, ф. 100, воп. 1, спр. 249. [Перапісныя лісты вёскі Сабаляны. 1897 г.]

найперш вынікама актыўнай асьветнай дзейнасьці каталіцкіх сьвятароў. Касьцельная навука звычайна абмяжоўвалася ўменьнем чытаць малітоўнік. Тым ня менш гэта магло ўплываць на сямейнае жыцьцё сялянаў і сацыяльныя працэсы ў вясковай грамадзе, хоць дасьледваць гэты ўплыў, асабліва ў параўнаўчым аспэктце, на грунце гістарычных матэрыялаў вельмі складана. Падобная сытуацыя была ўласьцівая заходнебеларускім землям. Сьвятар Аляксей Валкоўскі зь Беласточчыны пісаў пра сваіх прыхаджан: “Палову Чарнянскага прыходу складаюць пісьменныя, якія ўмеюць чытаць-пісаць парасійску, а часта і па-польску. Моладзь да 30 гадоў — амаль уся пісьменная”<sup>264</sup>.

Пад уплывам рэвалюцыйных падзеяў 1905–1907 гг. царскае самаўладзьдзе пайшло на саступкі нацыянальным меншасьцям імперыі ў справе арганізацыі школьніцтва на іх роднай мове. Так, 22 красавіка 1906 г. імператар дазволіў выкладаць польскую мову ў той частцы Гарадзенскай губэрні, якая межавала з Польскім Каралеўствам і дзе жыло этнічна польскае насельніцтва<sup>265</sup>. Да гэтага кроку ўрад падштурхнула масавае разьвіцьцё таемнага школьніцтва. Віленскі біскуп, напрыклад, загадаў у жніўні 1905 г. парафіяльным сьвятаром закладаць школі з польскай мовай навучаньня<sup>266</sup>. Адначасова ксяндзы заклікалі сваіх прыхаджан да байкоту дзяржаўнай расійскай школы, пакуль там не пачнуць выкладаць Закон Божы на польскай мове.

На нарадзе вышэйшых чыноў мясцовай дзяржаўнай адміністрацыі пад старшынствам генэрал-губэрнатара Кршывіцкага, якая праходзіла ў Вільні 5 траўня 1906 г., гарадзенскі губэрнатар заявіў: “Расійская школа дагэтуль была занядбаная і... усе намаганьні мусяць быць скіраваныя на паляпшэньне і ўмацаваньне яе, а не на штучную падтрымку нацыянальных памкненьняў. Узорам могуць служыць прускія правінцыі Польшчы, дзе немцы да канца ўсталёўваюць першынство сваёй школы. Хутчэй можна пагадзіцца з узьнікненьнем школ таемных, чым заахвочвальнымі захадамі спрыяць нацыяналізацыі школы і прыніжэньню расійскай справы ў Паўночна-Заходнім краі”<sup>267</sup>. Аднак службоўцы Віленскай навучальнай акругі займалі больш мяккую і кампрамісную пазыцыю. Паводле цьверджаньня чыноўніка Флярова, шмат урадавых школаў з прычыны недапушчэньня польскай мовы пуставалі, а “побач з гэтым зьяўляецца мноства школаў таемных, дзе ўжо няма расійскай мовы і дзе палянізацыя ажыцьцяўляецца на ўсю моц і пырыню, без усялякага стрымліваньня”<sup>268</sup>.

<sup>264</sup> “Половину Чарнянского прихода составляют грамотные, умеющие читать-писать по-русски, а часто и по-польски. Молодежь до 30 лет — почти вся грамотная” (Wołkowski A. Historyczny oraz statystyczny opis cerkwi i parafii w Czarnej Cierkiewnej. Czarna-Cierkeiwna-Bielsk-Podlaski, 1994. S.74)

<sup>265</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 18, спр. 1097, арк. 1 адг. [Перапіска гарадзенскага губэрнатара з віленскім генэрал-губэрнатарам за 1906–1910 гг.]

<sup>266</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 18, спр. 1097, арк. 5.

<sup>267</sup> “Русская школа до сих пор была в загоне и что все старания должны быть направлены к улучшению и укреплению этой последней, а не к искусственной поддержке национальных вожделений. Примером могут служить прусские провинции Польши, где немцы до конца проводят первенство своей школы. Скорее можно примириться с возникновением школ тайных, чем поощрительными мерами содействовать национализации школы и умалению русского дела в Северо-Западном крае” (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 18, спр. 1097, арк. 6)

<sup>268</sup> “наряду с этим распространяется масса школ тайных, где уже нет русского языка и где колонизация происходит во всю мочь и ширь, без всякого стеснения” (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 18, спр. 1097, арк. 200).

На той час губерньскія ўлады былі літаральна заваленыя хадайніцтвамі ад сялян-каталікоў з просьбай увядзеньня ў школе польскай мовы. Усе яны натыкаліся на адмовы, якія грунтаваліся на тым, што жыхары той ці іншай мясцовасці размаўляюць у хатнім жыцці на беларускай мове і таму зьяўляюцца беларусамі. Пры гэтым вельмі рэдка ў архівах сустракаюцца дакумэнты, дзе гаворыцца пра магчымасць ўжывання беларускай мовы ў навучаньні. Напрыклад, на запыт земскага начальніка з Гарадзенскага павету аб магчымасці выкладання сялянам-каталіком Закону Божага на польскай мове дырэктар народных навучальняў адказаў: “...насельніцтва абшару складаецца толькі зь беларусаў, якія гавораць на сваёй прыроднай беларускай мове, то Закон Божы навучэнцам рымска-каталіцкага веравызнання... можа выкладацца толькі на іх прыроднай мове”<sup>269</sup>. У снежні 1907 г. у кіраўніцтва Віленскай навучальнай акругі прыйшло хадайніцтва ад жыхароў мястэчка Ружаны Слонімскага павету аб дазvole выкладаць Закон Божы для дзяцей-каталікоў на польскай мове. Адказ кіраўніцтва быў наступным: “...выкладаньне закону Божага іншых хрысьціянскіх веравызнанняў для навучэнцаў гэтага вызнання мусіць весціся ў іх роднай мове. У Ражанскай жа навучальні... родная мова ўсіх вучняў беларуская. Таму выкладаць закон Божы вучням рымска-каталіцкага веравызнання ў названай навучальні трэба ў мове беларускай”<sup>270</sup>.

Аднак такія выказваньні ня сьведчылі пра жаданьне адміністрацыі ўводзіць у школу беларускую мову. Царскія чыноўнікі “родной белорусский язык” сялянаў разглядалі як гаворку расійскай мовы, на якой і патрабавалі ад ксяндза весці заняткі з вучнямі. Трэба адзначыць, што большасць ксяндзоў таксама адмоўна ставілася да выкладання Закону Божага на *простай* мове сялянаў. Ксёндз-адміністратар Віленскай дзяцэзіі Міхалькевіч у 1912 г. пісаў у Дэпартамент духоўных справаў: “Пра беларускую мову, па маім меркаваньні, і гаворкі быць ня можа, бо мова гэтая ня ўведзена ні ў школах, ні ў мясцовых адміністрацыйных і судовых установах, ні ў праваслаўнай царкве, да якой, як вядома, належыць большасць беларусаў. Незразумела, чаму менавіта рымска-каталіцкае духавенства павінна ісьці насуперак відавочным імкненьням урада. Дзеля таго, каб беларуская мова ў будучым магла ўжывацца ў рымска-каталіцкіх касцёлах, неабходна перш за ўсё ўвесці яе хоць бы ў пачатковую школу <...> усякае ўмяшальніцтва і гвалтоўнае навязваньне беларускай мовы выкліча толькі хваляваньне і смуту ў народзе і закончыцца тым, чым закончылася спроба ўвядзеньня рускай мовы пры Сенчыкоўскім, Жылінскім ды іншых”<sup>271</sup>.

Цяжка сказаць, у якой ступені нежаданьне ўладаў уводзіць у школы польскую мову на практыцы стрымлівала працэс палянізацыі

<sup>269</sup> “...население участка состоит исключительно из белоруссов, говорящих на своем природном белорусском языке, то Закон Божий учащимся римско-католического исповедания... может преподаваться лишь на их природном языке” (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 18, спр. 1080, арк. 25. [Аб адкрыцьці таемных польскіх школ у Гарадзенскай губерні. 1906 г.]).

<sup>270</sup> “...преподавание закона Божия инославных христианских исповеданий для учащихся сего исповедания должно вестись на родном языке учащихся. В Рожанском же училище... родной язык всех учащихся белорусский. Поэтому преподавание закона Божия для учащихся римско-католического исповедания в названном училище должно вестись на языке белорусском” (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 18, спр. 1097, арк. 194).

<sup>271</sup> Цыт. па: Смалянчук А.Ф. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864–1917 г. Гродна: ГрДУ, 2001. С. 201.



беларускамоўнага сялянства. Цалкам магчыма, што гэтая палітыка прыносіла якраз адваротны эфэкт. Настаўнік Дубраўскай прыходзкай навучальні ў Сакольскім павеце Міхал Чаквін паведаміў кіраўніцтву Віленскай навучальнай акругі, што сяляне падалі хадайніцтва аб выкладаньні Закону Божага польску, але не ўказалі сваю родную мову, як таго патрабавалі афіцыйныя правілы. На пытаньне настаўніка яны адказалі так: «Калі гэта вельмі неабходна, калі ад гэтага будзе залежаць разьвязаньне пытаньня, быць ці ня быць Закону Божаю ў польскай мове, дык мы напішам, што наша прыродная мова польская, усім стане вядома, дзеля чаго гэта зроблена, а нашыя ксяндзы скарыстаюцца гэтым выпадкам і будуць прымушаць нас ужываць дома абавязкова польскую гаворку. Яны і так увесь час цьвердзяць, што ў навучальнях Сакольскага павету ня ўводзіцца выкладаньне польскай мовы і Закону Божага ў ёй толькі таму, што мы дагэтуль не пакідаем сваёй “быдлярчай” мовы! А між іншага мова гэтая для нас мілая і дарагая, бо ёю гаварылі бацькі нашыя і дзяды»<sup>272</sup>. Хутчэй за ўсё прыведзены тэкст належаў самому настаўніку, але несумнеўна тое, што часта каталіцкія ксяндзы заклікалі сваіх прыхаджан-сялянаў пераходзіць на польскую мову і ў штодзённым жыцьці, каб пазбавіць расійскія ўлады аргументаў супраць выкладаньня яе ў школе. Дарэчы, настаўнік Чаквін на сваю рызыку дазволіў мясцоваму ксяндзу Гурскаму выкладаць у народнай навучальні Закон Божы на польскай мове, пасля чаго школа, якая дагэтуль пуставала, адразу напоўнілася дзецьмі. Участковы школьны інспэктар Беластоцкага павету паведамаў у 1908 г., што сяляне-каталікі Ясьвільскай воласьці з 1905 г. імкнуцца размаўляць паміж сабой на “ламанай” польскай мове<sup>273</sup>. Народны настаўнік Грыцук, які ў сьнежні 1905 г. пісаў у Горадню з Багнаўскай воласьці Сакольскага павету, зусім не перабольшваў, калі сьцьвярджаў, што ў кожнай вёсцы існуе таемная польская школа, перапоўненая дзецьмі<sup>274</sup>.

У 1905–1906 гг., паводле знойдзеных намі архіўных матэрыялаў, дзяржаўныя ўлады зачынілі ў Гарадзенскай губэрні сама меней 33 таемныя школі, зь іх 3 габрайскія, 1 расійскую, а ўсе астатнія — польскія. Нам удалося таксама знайсці зьвесткі пра 18 настаўнікаў таемных школаў. Паводле станавага паходжаньня 13 зь іх былі сялянамі. Большасьць настаўнікаў належала да каталікоў, але сустракаліся і праваслаўныя.

Царскі чыноўнік Рамейкаў так тлумачыў у лістападзе 1905 г. прычыну наведваньня беларускімі сялянамі-каталікамі таемнай польскай школы: “у сяле Перавалокі ўсе сяляне беларусы, што размаўляюць на беларускай гаворцы... вельмі добра гавораць і па-расійску... Каб разумець набажэнства і дзеля таго, каб атрымаць таемствы прычасыя, нарэшце дзеля таго, каб праслухаць і зразумець выкладзенае, вымушаныя пакідаць сваю родную мову, на якой яны размаўляюць дома, значыць, чужая ім мова польская, але на

<sup>272</sup> «Если это крайне необходимо, если от этого зависит будет разрешение вопроса быть или не быть Закону Божию на польском языке, то мы напишем, что наш природный язык польский, то всем станет известно с какой целью это сделано, а наши ксендзы воспользуются этим случаем и будут заставлять нас употреблять в домашнем быту непременно польскую речь. Они и так все время твердят, что в училищах Сокольского уезда не вводится преподавание польского языка и Закона Божиего на нем только потому, что мы до сих пор не оставляем своего “скотского” языка! А между тем язык этот для нас мил и дорог, так как на нём говорили отцы наши и деды» (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 18, спр. 1099, арк. 13. [Перапіска гарадзенскага губэрнатара зь віленскім генэрал-губэрнатарам за 1906 г.]).

<sup>273</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 18, спр. 1097, арк. 206.

<sup>274</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 18, спр. 1097, арк. 192.

гэтай мове гавораць ксяндзы і на гэтай мове трэба маліцца. Ведаць польскую трэба для таго, каб быць вышэйшым, больш адукаваным”. Свой рапарт Рамейкаў падсумаваў выказваньнем: “Няма сумневаў, што да таго часу, пакуль дадатковае набажэнства ў касьцёлах беларускага краю будзе адбывацца на польскай мове, таемныя польскія школы будуць існаваць... і спрыяць палянiзацыі краю”<sup>275</sup>.

Нягледзячы на паліцыйны пераслед, штрафы і арышты настаўнікаў таемнае школьніцтва працягвала існаваць. Паводле знойдзеных намі архіўных звестак, у 1907–1910 гг. у Гарадзенскай губэрні паліцыя выкрыла 18 таемных школак<sup>276</sup>, сярод іх настаўнікаў пераважалі сяляне. У 1912–1914 гг. толькі ў Беластоцкім і Сакольскім паведах паліцыя выкрыла 6 такіх школак<sup>277</sup>. Гарадзенскі губэрнатар так тлумачыў у 1909 г. сваю бездапаможнасць у барацьбе з таемным школьніцтвам: “...арганізацыя таемных школ вельмі законспіраваная, і часта паліцыі даволі цяжка выявіць іх існаваньне”<sup>278</sup>.

Што ўяўлялі сабой гэтыя таемныя школкі? Апісаньне адной зь іх пакінуў беларускі дзяяч Баляслаў Грабінскі, які паходзіў з Сакольскага павету: «Калі я быў у веку чатырох гадоў, дзед Станкевіч зарганізаваў у нашай хаце школу: знайшоў настаўніка з чатырохкляснай адукацыяй..., які мог падрыхтаваць вучняў да так званага аптэкарскага экзамена. Вучыў ён расійскае і лацінскае моваў, а пару дзяўчат — польскае мовы <...> Школа, ясная рэч, была нелегальная і вучні праінфармаваныя, як паводзіцца, калі б паказаўся паліцыянт. З гэнае групы моладзі двух сталі пасья фармацыстамі (фармацэўтамі), двух — ксяндзамі, а Нікадым Сулік з Каменны — польскім генэралам камандзерам “крэсвай” дывізіі пад Монтэ-Касіна...”<sup>279</sup> Як вынікае з успамінаў Б.Грабінскага, таемная школка на пачатку ХХ ст. ужо давала сваім вучням магчымасьць сацыяльнага пасьпеху ў будучыні. Сам Баляслаў пасья такой школкі паступіў у дзяржаўную народную ўстанову, а пасья — у Гарадзенскую гімназію, дзе далучыўся да беларускага моладзевага руху. Грабінскі ўспамінаў, што падобныя школкі існавалі ў кожнай каталіцкай вёсцы: «Навучаньне дзяцей чытаць у паўночна-заходняй Саколышчыне, як, наколькі ведаю, і па ўсёй Беларусі, адбывалася зімою нанятым вёскаю т.зв. дарэктарам. Дарэктар не абавязкова мусіў быць адукаваным, часта гэта быў пастух, які летам пасьвіў каровы або авечкі ў вёсцы, а зімою ня меў нічога да работы, гадзіўся вучыць дзяцей. Бацькі ўважалі за маральны абавязак навучыць так хлапцоў, як і дзяўчат чытаць малітоўнікі ў касьцёле. І дзеля таго, што ў каталіцкіх касьцёлах ужывалася польская мова, дарэктар мусіў ведаць

<sup>275</sup> “в селе Переволоки все крестьяне белоруссы, говорящие на белорусском наречии... очень хорошо говорят и по русски... чтобы понимать богослужение и для того чтобы удостоится таинств причастия наконец для того, чтобы прослушать и понять изложенное вынуждены бросать своего родного языка на котором они дома разговаривают, зная чуждый им язык польский, но на этом языке говорят ксендзы и на этом языке надо молиться. Зная польский нужно для того, чтобы быть выше, образованнее” ... “Нет сомнений, что до той поры, пока дополнительное богослужение в костелах белорусского края будет вестись на польском языке, тайные польские школы будут существовать... и способствовать полонизации края” (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 18, спр. 1050, арк. 15–15 адг. [Аб адкрыцьці таемных польскіх школак у Гарадзенскай губэрні. 1905–1907 гг.]).

<sup>276</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 18, спр. 1097, 1209. [Перапіска пра таемныя школы. 1906–1910 гг.].

<sup>277</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 18, спр. 1834. [Дадзеныя пра выкрыцьцё паліцыяй таемных школак за 1912–1914 гг.].

<sup>278</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 18, спр. 1209, арк. 100 адг. [Перапіска з паліцыяй пра таемныя школы за 1908–1910 гг.].

<sup>279</sup> Грабінскі Баляслаў. Саколышчына – Горадня – Вільня // АРСНЕ № 5. 2000. С. 183.

лацінку й вучыў чытаць “на ксёнжках да набажэнства”<sup>280</sup>. Зрэшты, польскую мову большасць такіх настаўнікаў амаль зусім ня ведала, пра што таксама піша Грабінскі: “Польскае мовы дарэктар звычайна ня знаў, чытаў зь беларускаю вымогаю, прыкладам: grzechów odpruszczenie чытаў [як] грэхаў адпушчэне й да т.п. Ня знаў дарэктар знакаў прыпынку, ня ведаў, нашто між словамі ёсьць кропкі або коскі ці іншыя знакі, і калі студант (так называліся вучні дарэктара) меў пераказаную бачыну і ў канцы бачыны пачыналася слова зь пераносьнікам на другую бачыну, ён звычайна канчаў чытаць на палове слова”<sup>281</sup>. Грабінскі ўспамінаў, што школа пераносілася кожны тыдзень з аднае хаты ў другую. “Дарэктар” у кожнай хаце меў харчаваньне й месца для спаньня. Цікавая наступная заўвага аўтара мэмуараў: “Навучаньне гэтае было нелегальнае з пункту гледжаньня ўладаў, хоць улады ведалі пра яго існаваньне й характар і не перашкаджалі. Аднак нам, студантам, было сказана, што калі б у вёсцы паказаўся паліцыянт, мы павінны быць на вуліцы й гуляць у сьнежкі ці ў якую іншую гульню”<sup>282</sup>. Пра разьвіцьцё таемнага прыватнага школьніцтва на Саколышчыне ў царскія часы таксама ўзгадвае тамтэйшы народзінец і вядомы беларускі дзяяч Станіслаў Грынкевіч: «Патрэба ўмець маліцца з кніжкі (папольску) вяла да таго, што кожная вёска мела свайго “дырэктара”, які вучыў дзяцей. Дырэктарам быў найчасьцей пастыр, які ўлетку ў той самай вёсцы гнаў авечкі ў поле. Ад пары да пары дырэктарам быў чалавек бывалы па сьвеце. Абойм навукі ў такіх прыватных школах быў абмяжованы і вуска “спэцыяльны”. Найчасьцей вучань умеў чытаць выключна на сваёй кніжцы да набажэнства»<sup>283</sup>.

Такім чынам, у другой палове XIX – на пачатку XX ст. сярод каталіцкага сялянства Беларусі было шырока распаўсюджана таемнае школьніцтва, якое пасьпяхова вытрымлівала канкурэнцыю зь дзяржаўнай расійскай школай. Як царскімі ўладамі, так і мясцовымі сялянамі гэтыя школьнікі называліся “польскімі”. Але галоўнай прычынай, паводле якой сяляне-каталікі аддавалі сваіх дзетак да таемных школак, было жаданьне навучыць іх чытаць рэлігійныя кніжкі на польскай мове. Большасць сялянаў не знаходзіла іншага практычнага ўжытку сваіх школьных ведаў. Але высокая вартасць умення самастойна чытаць малітоўнік, характэрная асабліва для каталіцкай беларускай вёскі, мела, як нам уяўляецца, вялікае значэньне для паскарэньня мадэрнізацыйных працэсаў, асабліва працэсу індывідуалізацыі вясковых жыхароў і эмансypацыі жанчын. Нездарма ў тыя часы ў каталіцкіх вёсках быў пашыраны анекдот, пра дзеўчыну, якая прыйшла ў касьцёл з малітоўнікам, але трымала яго дагары нагамі<sup>284</sup>. Касьцёл быў месцам знаёмства моладзі з усёй парафіі. Кніжка істотна падвышала вартасць дзеўчыны як патэнцыйнай нявесты.

Р.Радзік адзначае, што зьвяртаньне да польскай мовы не было выклікана любоўю да Польшчы і ідэалогічным вобразам яе як надзякальнай айчыны, але вынікала з моцнай прывязанасьці селяніна да рэлігіі, каталіцкага Касьцёлу, у

<sup>280</sup> Грабінскі Баляслаў. Саколышчына – Горадня – Вільня // ARCHE № 5. 2000. С. 194.

<sup>281</sup> Грабінскі Баляслаў. Саколышчына – Горадня – Вільня // ARCHE № 5. 2000. С. 194.

<sup>282</sup> Грабінскі Баляслаў. Саколышчына – Горадня – Вільня // ARCHE № 5. 2000. С. 194.

<sup>283</sup> Грынкевіч Станіслаў. Зацемкі // Вяртанне да сваіх. Беласток, 1999. С. 16–17.

<sup>284</sup> Sielicki F. Region dołhinowo-budslawsko-krzywicki na dawnej Wileńszczyźnie. Kronika historyczna. Warszawa-Wrocław: PWN, 1989. S. 73.

якім палышчызна была прысутная штодзень<sup>285</sup>. Абсалютная большасць вучняў таемных школак не валодала літаратурнай польскай мовай і пасля некалькіх гадоў навучання. Ня ведалі яны гісторыі і геаграфіі Польшчы. Толькі аднаго разу ў матэрыялах адміністрацыі Гарадзенскай губэрні нам трапілася інфармацыя, паводле якой ксёндз Сабалеўскі заснаваў у мястэчку Індурна школу, дзе “па здабытых таемным шляхам звестках <...> вывучаецца і польская гісторыя”<sup>286</sup>. Разам з тым нельга ігнараваць і той факт, што польскамоўная школка была вельмі важным этапам у працэсе пашырэння польскай нацыянальнай самасьведамасці сярод беларусаў-каталікоў.

На пачатку ХХ ст. справа распаўсюджання адукацыі ў асяроддзі сялянскага насельніцтва Беларусі зрабіла вялікі крок наперад. Так, у 1913 г. у Гарадзенскай губэрні колькасць навучэнцаў усіх устаноў дасягнула 130 781 (90 769 хлопчыкаў і 40 012 дзяўчынак), а настаўнікаў — 4666<sup>287</sup>. Вучняў сялянскага паходжання было 103 166 (78,9 % агульнага ліку). Паводле веравызнання сярод навучэнцаў выразна дамінавалі праваслаўныя — 90 323 (69 %), каталікоў налічвалася ўсяго 18 187 чалавек (14 %). Напярэдадні Першай сусветнай вайны ў 1914 г. агульная колькасць навучальных устаноў у Гарадзенскай губэрні дасягнула 1412. У гэтых установах налічвалася 104 940 (81,65 %) вучняў сялянскага паходжання, якія наведвалі найперш народныя і царкоўна-прыходзкія навучальні<sup>288</sup>. Так, у 831 народнай навучальні было 68 374 навучэнцы, зь іх 52 596 праваслаўных (77 %) і 13 726 каталікоў (20 %). У 506 царкоўна-прыходзкіх школах і 97 школках граматы навучаліся 31 628 праваслаўных і толькі 1760 каталікоў. Такім чынам, на пачатку ХХ ст. колькасць навучэнцаў у вясковых школах Гарадзенскай губэрні вырасла прыблізна напалову. Цяпер 1 навучэнец прыпадаў на 15 жыхароў губэрні. У гэты перыяд большая частка вясковага праваслаўнага насельніцтва была ахопена сеткай дзяржаўных школаў. Каталіцкае сялянства па-ранейшаму ў большасці пасылала дзяцей у таемныя “польскія” школкі.

Напярэдадні Першай сусветнай вайны пісьменнасць ужо была даволі пашыраная сярод сялянскага насельніцтва Беларусі, перадусім сярод маладых мужчын і хлопцаў. Але што азначала паняцце *пісьменны чалавек*, якія веды меў той, хто скончыў, напрыклад, народную навучальню? Паводле М.Улашчыка, дзеці, якія скончылі першую клясу двухкласнай народнай навучальні, а гэта значыцца правучыліся ў сярэднім тры-чатыры гады, “умелі чытаць простыя тэксты, хоць некаторыя і ня надта ўпэўнена, умелі пісаць (перапісаць з кнігі ці пад дыктоўку), ведалі чатыры дзеянні арытметыкі, у самых кароткіх рысах ведалі гісторыю і геаграфію Расіі, троха разбіраліся па карце”<sup>289</sup>. У тых, хто заканчваў другую клясу, веды былі куды больш грунтоўныя. Яны ўжо разьвязвалі матэматычныя задачы з дробамі й працэнтамі, вивучалі геамэтрыю, плянімэтрыю, стэрэамэтрыю, кароткі курс гісторыі і геаграфіі Расіі, пісалі дыктанты на царкоўнаславянскай мове, добра ведалі катэхізіс. Як сьцьвярджае М.Улашчык, пасля двухкласнай народнай навучальні, падвучыўшы замежныя мовы, можна было паспрабаваць

<sup>285</sup> Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową... S. 152.

<sup>286</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 18, спр. 1209, арк. 3.

<sup>287</sup> Обзор Гродненской губернии за 1913 г. С. 96.

<sup>288</sup> НГАБ у Горадні, ф. 14, воп. 1, спр. 460, арк. 44–47. [Звесткі пра навучальныя ўстановы ў Гарадзенскай губэрні за 1914 г.].

<sup>289</sup> Улашчык М. Выбранае... С. 310.



паступіць у чацьвертую клясу гімназіі. Але трэба адзначыць, што ў другую клясу народнай навучальні звычайна ішлі дзеці заможных сялян і “валасной знаці”<sup>290</sup>. А большасць сялян увогуле вучылася пісьму ў школах граматы, дзе выкладалі паўадукаваных “дарэктары”. Ровень асветы быў вышэйшы сярод заможнай часткі вясковых жыхароў: “Калі багаты селянін меў магчымасць наняць на зіму (і не на адну зіму) сваім дзецям настаўніка, то ў беднага такой магчымасці не было, і таму сярод бедных непісьменных (асабліва сярод дзевачак) было значна больш, чым сярод багатых”<sup>291</sup>.

Навука паступова давала ўсё больш магчымасцяў для жыццёвага поспеху. М.Улашчык пісаў пра гэта: «Пасля 1905 г. з’явіліся новыя шляхі адыходу моладзі ад сялянства: дзяцей пачалі аддаваць “у навуку”. Выявіліся дзве найбольш пэрспэктывныя “вучоныя спецыяльнасці”: тэлеграфіста і вясковага настаўніка»<sup>292</sup>. Каб стаць тэлеграфістам, трэба было скончыць гарадскую чатырохкласную навучальню і курсы тэлеграфістаў, а будучы настаўнік мусіў скончыць настаўніцкую сэмінарыю. Паколькі ў сэмінарыі, як мы ўжо вышэй адзначылі, вучылі бясплатна, дык прафэсія настаўніка была найбольш даступная. Хоць яна і не была такой ужо выгаднай у грашовым пляне, усё ж для многіх сялянаў такі шлях успрымаўся як вельмі прывабны. Некаторыя настаўнікі пазней пераходзілі на чыноўніцкую службу, станавіліся паліцыйнымі ўраднікамі і нават станавымі прыставамі.

Як уплывалі адукаваныя людзі сялянскага паходжання на сваё асяроддзе? Знайсці адказ на гэтае пытаньне няпроста. Часам выхадцы з сялянства, якія атрымалі пэўную адукацыю, стараліся падкрэсьліць дыстанцыю ад неадукаваных аднавяскоўцаў. М.Улашчык пісаў: «Некаторыя “вучоныя” ўспрымалі сваю “вучонасць” гэтак сур’ёзна, што, прыяжджаючы ў родную вёску, увесь час маўчалі, бо не знаходзілі сабе годных суразмоўнікаў»<sup>293</sup>.

Усё болей выхадцаў з вёскі трапляла на чыноўніцкую службу. Намі былі прааналізаваны 363 фармулярныя спісы чыноўнікаў губэрнскага праўлення, паліцыі і дваранскіх устаноў Гарадзенскай губэрні на 1905 г. Сярод іх налічвалася 123 селяніны паводле станавага паходжання (34 %). Асабліва істотнай была ўдзельная вага выхадцаў з сялянства сярод паліцыйных служачых — 98 з 242 (40,5 %). Аднак на кіраўнічых пасадах сялянаў было мала. Сярод 18 паліцмайстраў і павятовых спраўнікаў губэрні толькі паліцмайстар гораду Беластоку Пётра Мятленка паходзіў з праваслаўных сялянаў Віленскай губэрні<sup>294</sup>. Пасля заканчэння павятовай навучальні, а затым Елізаветградзкай вайскавай навучальні і праходжання вайскавай службы ён паступіў у маскоўскую гарадскую паліцыю. Ужо з Масквы яго прыслалі ў Гарадзенскую губэрню на пасаду берасьцейскага паліцмайстра, а потым перавялі ў Беласток. Цікава, што жонка Мятленкі была дачкой стацкага саветніка з Масквы. Такім вось чынам гэты сялянскі сын парадніўся з бюракратычнай элітай. Пасады памочнікаў павятовых спраўнікаў займалі

<sup>290</sup> Улашчык М. Выбранае... С. 109.

<sup>291</sup> Тамсама. С. 311.

<sup>292</sup> Тамсама. С. 36.

<sup>293</sup> Тамсама. С. 36.

<sup>294</sup> НГАБ у Горадні, ф. 2, воп. 37, спр. 2360. [Фармулярныя спісы чыноўнікаў Гарадзенскай губэрні за 1905 г.].

Канстанцін Мацэвіч і Піліп Аўдзяевіч, якія таксама паходзілі з праваслаўных сялянаў Гарадзенскай губэрні.

Але амаль усе кіраўнічыя пасады ў губэрнскіх і павятовых установах — дарадцаў губэрнскага праўленьня, паліцыйных спраўнікаў і паліцмайстраў, прадвадзіцеляў дваранства — займалі чыноўнікі, прысланыя ў Беларусь зь іншых губэрняў імперыі. Менавіта яны складалі эліту мясцовай бюракратыі, а тутэйшыя выхадцы ўжо прыстасоўваліся да іх патрабаванняў і густаў. Ровень адукаванасці чынавенства быў даволі нізкі. Напрыклад, толькі адзін чыноўнік зь сялянаў скончыў рэальную навучальню і меў сярэдняю адукацыю. Павятовыя навучальні (незавершаная сярэдняя адукацыя) скончылі 35 асобаў, столькі ж вучылася ў свой час у народных школах, у гарадзкіх навучальных — тры, у настаўніцкіх сэмінарыях — дзве, у царкоўна-прыходзкай навучальні — адна. Астатнія чыноўнікі сялянскага паходжання мелі хатнюю адукацыю. Нізкі ровень адукацыі большасці службоўцаў гэтай катэгорыі моцна ўскладняў магчымасць іх пасьпяховай кар’еры. Апрача таго, паводле тагачаснага заканадаўства, выхадцы зь сялянства мусілі прабыць максымальна доўгі тэрмін у якасці канцылярыстаў (ніжэйшая катэгорыя дзяржаўных службоўцаў), перш чым атрымаць клясны чын і стаць сапраўдным чыноўнікам з усімі прывілеямі.

Акрамя адукацыі, іншым шляхам для выхадцаў зь сялянства патрапіць на чыноўніцкую пасаду была вайсковая служба. Многія адстаўныя салдаты і унтэр-афіцэры пасьля вяртаньня з войска ішлі ў мясцовую паліцыю. Нярэдка ўдалы шлюб спрыяў кар’еры, бо празь яго выхадцы зь нізоў маглі патрапіць у чыноўніцкую касту. Так, паліцыйны прыстаў Пружанскага павету Канстанцін Шакун, сын селяніна з Магілёўскай губэрні, здолеў скончыць вайсковую навучальню і ажаніўся з дачкой падпалкоўніка<sup>295</sup>. І такіх прыкладаў зь цягам часу станавілася ўсё болей. Натуральна, што чыноўнікі зь сялянаў мусілі засвойваць расійскую мову. Як сьведчаць матэрыялы перапісу 1897 г., амаль усе выхадцы зь вёскі, якія дасягнулі нейкай пасады, прызнавалі роднай моваю расійскую (*“великарусскую”*). Чынавенства вясковага паходжання было максымальна лягальным да дзяржаўнай улады і часта найбольш заўзята ажыццяўляла палітыку ўраду, накіраваную на нацыянальна-культурную асыміляцыю беларускага сялянства.

Наколькі распаўсюджанай была кніга ў перадваеннай беларускай вёсцы? Мікалай Улашчык пісаў, што ў ягонай роднай Віцкаўшчыне з хаты ў хату вандраваў “Соньнік”, а «адзін селянін меў таксама кнігу “Таямніца чорнай магіі”»<sup>296</sup>. Відавочна, што асабліваю цікавасць сялян па-ранейшаму выклікала літаратура менавіта такога кшталту. Але часам у вёску траплялі і зусім іншыя кнігі. Улашчык апавядае, што ў вёсцы нейкім чынам апынуўся адзін з тамоў “Матэрыялаў да вывучэння мовы і быту насельніцтва Паўночна-Заходняга краю” П.В.Шэйна<sup>297</sup>. Пра гэтую кнігу віцкаўцы “доўга гаварылі як пра нешта надзвычай цікавае”. У ёй гаворка ішла пра вясельныя абрады ў розных мясцінах Беларусі, і “чытачы, а разам зь імі і слухачы, дзівіліся, хто здолеў сабраць усе гэтыя апісаньні”. Блізу 1912 г. нехта прынёс у Віцкаўшчыну “Казкі і апавяданьні беларусаў-палешукоў” А.К.Сержпутоўскага. «Селянін, які чытаў

<sup>295</sup> НГАБ у Горадні, ф. 2, воп. 37, спр. 2360, арк. 746.

<sup>296</sup> Улашчык М. Выбранае... С. 110.

<sup>297</sup> Тамсама. С. 111.

“Казкі”, імкнуўся паказаць, што ён чалавек “грамотный”, ці, па-сучаснаму, “культурный”, і лічыў, што мова гэтай кніжкі вартая насьмешкі<sup>298</sup>. Бацька М.Улашчыка прывозіў дахаты кнігі з прыватнай бібліятэкі ў Менску, сярод іх былі “Анна Карэніна”, “Хаціна дзядзькі Тома”, “Прыгоды Тома Соера”, “Рабінзон Круза” ды інш. Але ён быў адзіным такім чытачом на ўсю ваколіцу. Вяскоўцы часта наладжвалі калектыўнае чытаньне розных твораў: «...найменш цікавіла і чытачоў, і слухачоў паэзія (калі не лічыць вершаў, дзе былі сугучныя сялянскім настроям матывы і праблемы). Асабліва падабаліся віцкаўцам творы, аўтары якіх высьмейвалі папоў і гарадзкіх гультаёў. Уздзеянне такіх вершаў узмацнялася тым, што некаторыя зь іх былі напісаны па-беларуску. Слухачы здзівіліся з таго, што пісаць і чытаць вершы можна і на “простай мове”. Часам уражаньне ад гэтых вершаў было такое моцнае, што шмат хто зь сялян запамінаў іх, паслухаўшы толькі раз»<sup>299</sup>. Беларuskія вершы лічыліся ананімнымі, і сяляне нават не падазравалі, што іх могуць недзе надрукаваць. Сярод гэтых твораў М.Улашчык прыгадвае, напрыклад, “Горад і вёска”, аўтарам якога быў малады Якуб Колас.

Кнігі на беларускай мове, адрасаваныя менавіта сялянам, траплялі ў вёску рэдка. Прычынай гэтаму была найперш палітыка расійскіх уладаў. У 1891 г. у замежным Кракаве Францішак Багушэвіч выдаў лацінкай паэтычны зборнік “Dudka Biełaruskaja Macieja Buraczka”<sup>300</sup>, які затым нелегальна распаўсюджваўся ў Беларусі. Наклад зборніка складаў 3000 паасобнікаў, што, зразумела, было ня вельмі шмат. На пачатку XX ст. беларускамоўныя кнігі выдаваліся пераважна ў Санкт-Пецярбурзе і Вільні. У 1902 г. у Пецярбурзе была заснаваная выдавецкая суполка “Круг беларускі, або гурток беларускае народнае прасьветы”, якая выдала ў 1903 г. зборнік вершаў Янкі Лучыны (Ян Неслухоўскі) “Вязанка” і ў 1904 г. зборнік “Казкі”. Абедзьве кнігі былі надрукаваныя кірыліцай з згоды цэнзуры накладам 5000 паасобнікаў. Праўда, захаваліся сьведчаньні, што выдавец падаў іх цэнзурнаму ведамству як кнігі на баўгарскай мове<sup>301</sup>.

Найбольш беларускіх кніг выдала суполка “Загляне сонца і ў наша ваконца”, заснаваная ў Санкт-Пецярбурзе ў ліпені 1906 г. У тым жа годзе яна выдрукавала буквар “Biełaruski lementar abo pierszaja nawuka czytania” спачатку лацінскім, а затым кірылічным шрыфтам. Неўзабаве выйшаў дапаможнік Алаізы Пашкевіч “Pierszaje czytannie dla dzietak biełarusau” лацінкай і кірыліцай. Трэці падручнік “Гутаркі аб небе і зямлі” аўтарства Казіміра Кастравіцкага і Станіслава Шаўлоўскага зьявіўся на пачатку 1907 г. кірыліцай. У тым жа годзе пачалося выданьне сэрыі “Беларuskія песньняры”, у якую ўвайшлі кнігі Францішка Багушэвіча, Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, Адама Міцкевіча. Усяго выйшла сем тамоў, надрукаваных лацінкай, прычым немалым накладам — па 4300 паасобнікаў<sup>302</sup>. Паводле падлікаў С.Х.Александровіча, у 1901–1917 гг. было выдадзена 245 кніг на беларускай мове, зь іх 158 кірыліцай і 87 лацінкай<sup>303</sup>.

<sup>298</sup> Тамсама. С. 111.

<sup>299</sup> Тамсама. С. 112.

<sup>300</sup> Dudka Biełaruskaja Macieja Buraczka. Kraków, 1891. 72 s.

<sup>301</sup> Turonek J. Waclaw Iwanowski i odrodzenie Białorusi. Warszawa, 1992. S. 36.

<sup>302</sup> Александровіч С.Х. Пуцявіны роднага слова... С. 133.

<sup>303</sup> Александровіч С.Х. Пуцявіны роднага слова... С. 163.

Ад лістапада 1906 г. пачала выходзіць штотыднёвая газета “Наша Ніва”, якая адыграла надзвычай важную ролю ў разьвіцці беларускага нацыянальнага руху. Газэта друкавалася двума шрыфтамі — кірыліцай і лацінкаю, ці, як пісала сама рэдакцыя, «рускімі і польскімі (пазьней тэрмін “польскія” быў заменены на “лацінскія”) літарамі». Тры тысячы паасобнікаў выходзілі кірыліцай і паўтары тысячы — лацінкай, хоць гэтыя прапорцыі, як і наклад, маглі мяняцца.

Вялікай рэдкасьцю ў даваеннай беларускай вёсцы заставаліся бібліятэкі. Найчасцей яны ствараліся народнымі настаўнікамі або самымі сялянамі. Афіцыйныя газеты й часопісы павінны былі выпісваць валасныя праўленьні, але там іх мала хто чытаў. Часам бібліятэкі стваралі сьвятары, пра што ўзгадваў, напрыклад, Аляксей Валкоўскі. Але гэта рабілі далёка ня ўсе папы і ксяндзы. Паводле М.Улашчыка, самым адукаваным чалавекам у вёсцы лічыўся поп, які меў бібліятэку, “але ніхто ня мог прыгадаць, каб бацюшка раіў каму-небудзь гэтыя кнігі пачытаць, ці пераказваў іхні зьмест”<sup>304</sup>.

На пачатку XX ст. колькасць сялян у сярэдніх і спэцыяльных навучальных установах узраслае ўсё больш хуткімі тэмпамі. У Гарадзенскай рэальнай навучальні ў 1914 г. вучняў сялянскага паходжаньня было 170 чалавек, і яны саступалі толькі мяшчанам — 199 асобаў, але ўжо апырэджвалі спадчынную шляхту — 152. Прычым сялянскія дзеці звычайна вучыліся вельмі старанна, каб апраўдаць вялікія затраты сваіх бацькоў на іхнюю навуку. Баляслаў Грабінскі пісаў: “Дзеля таго што сялянскія сыны вучыліся добра, лепш за сыноў расійскіх чыноўнікаў і паноў (памешчыкаў), усе нашыя беларусы, сябры ГГБМ (Гарадзенскі гурток беларускай моладзі. — С.Т.), мелі стыпэндзі”<sup>305</sup>.

На мікрароўні дасьледваць працэс пашырэння пісьменнасці ў XIX – на пачатку XX ст. надзвычай складана з прычыны малалікасьці крыніцаў. Паспрабуем зрабіць кароткі нарыс разьвіцця адукацыі на Свідзельшчыне. Ці існавала школка пры двары Чацьвярцінскіх, нам невядома. З увагі на вельмі няпростыя дачыненні скідзельцаў з уладальнікамі, магчыма, што школы не было, хоць шпіталь для сялянаў пры сваім двары Чацьвярцінскія заснавалі. На пачатку 1860-х гадоў мясцовыя сяляне не выказвалі асаблівай ахвоты да вывучэння расійскай граматы. Напрыклад, кіраўнік народнай навучальні ў Свідзелі праваслаўны сьвятар Хамічоўскі даносіў губэрнскаму кіраўніцтву, што мясцовае валасное праўленьне ніяк не спрыяе нядаўна адчыненай школе, а ягонае патрабаваньне абавязкова пасылаць туды сялянскіх дзяцей было пакінутае без адказу. Хамічоўскі таксама паведамляў, што аднаго разу ў канцылярыі валаснога праўленьня ён звярнуўся з просьбай да сабраных там сельскіх старостаў воласьці, каб яны паслалі ў навучальню сваіх дзяцей і таго ж патрабавалі ад аднавяскоўцаў. На гэта сьвятар атрымаў адказ, што яшчэ рана: “Будзе час, калі выпадзе сьнег”. Акрамя таго, ён паведамляў начальству, што ў дзвюх вярстах ад Свідзеля ў вёсцы Гліняны адстаўны салдат Савіцкі, родам зь Менскай губэрні, займаецца навучаньнем сялянскіх дзяцей і тым самым адцягвае іх ад народнае навучальні. Хамічоўскі патрабаваў, каб валасное праўленьне спрыяла дзяржаўнай школе і каб Савіцкаму было забаронена выкладаць. Губэрнскае начальства забараніла адстаўному салдату займацца навучаньнем дзяцей, а скідзельскаму валасному старшыні

<sup>304</sup> Улашчык М. Выбранае... С. 110.

<sup>305</sup> Грабінскі Баляслаў. Сакольшчына – Горадня – Вільня // АРСНЕ № 5. 2000. С. 201.



Мазалеўскаму было даручана садзейнічаць сьвятару Хамічоўскаму і не дазваляць па вёсках навучаньне дзяцей тымі асобамі, якія ня маюць афіцыйнага дазволу. У 1869 г. у Скідзелі ўмелі чытаць і пісаць па-расійску 8 мужчын і 5 жанчын, а толькі чытаць — 15 мужчын і 6 жанчын<sup>306</sup>.

У 1886 г. у Скідзелі існавала народная навучальня, дзе выкладаў Закон Божы мясцовы сьвятар Дзьмітры Някрасаў. А ў Скідзельскай воласьці тады налічвалася 12 царкоўна-прыходзкіх школаў, у якіх настаўнічалі мясцовыя сяляне<sup>307</sup>. На пачатку ХХ ст. у мястэчку дзейнічалі ўжо дзьве народныя навучальні. Тады у Скідзелі зьяўляюцца і кнігарні. У 1908 г. хатняя настаўніца Далінская хадаінічала перад губэрнскім начальствам аб дазволе адчыніць у мястэчку прыватную кнігарню і бібліятэку. Яна атрымала дазвол з умовай продажу толькі дапушчанай цэнзурай літаратуры на расійскай мове. Але пазьней Далінскай дазволілі гандляваць таксама кнігамі на нямецкай, францускай, польскай, габрайскай ды лацінскай мовах, а таксама кнігамі, неабходнымі для навучаньня ў школьных установах.

Такім чынам, цягам другой паловы ХІХ ст. і асабліва на пачатку ХХ ст. асьвета пашыраецца сярод значнай часткі беларускага сялянства. Праўда, ровень пісьменнасьці для большасьці вясковых жыхароў заставаўся даволі нізкім, а веданьне імі граматы амаль ня мела практычнага ўжытку. Пісьменнасьць у вёсцы ня грала істотнай ролі ў распаўсюджваньні новых ідэяў і інфармацыі ўвогуле. Гэтыя ідэі і нязвычайныя ўзоры паводзінаў прыносілі традыцыйным вусным шляхам асобы, якія пабывалі за межамі тутэйшага сьвету. Хоць некаторыя прыклады ўжо сьведчылі пра той магутны патэнцыял, які несла ў сабе пашырэнне асьветы сярод сялянаў. Гэты патэнцыял мог быць выкарыстаны як для стваральнай дзейнасьці, так і для разбурэння. Калі ў 1886 г. у мястэчку Далгінава выбухнуў габрайскі пагром, дык сяляне вёскі Рэчкі Барысаўскага павету, сабраўшыся на сходку, склалі ліст, які напісаў адстаўны салдат, з заклікам да выступленьня супраць габраяў і перадалі яго ў суседнюю вёску, а адтуль гэты ліст пайшоў вандраваць далей, пакуль адзін вясковы стараста не перадаў яго ўладам, а тыя не распачалі сьледзтва па гэтай справе<sup>308</sup>.

## Зьмены ў рэлігійным жыцьці вёскі

Адным з асноўных палажэньняў мадэрнізацыйных канцэпцый ёсьць тэза аб сэкулярызацыі грамадзтва. Ці назіраўся гэты працэс сярод сялянскага насельніцтва Беларусі ў другой палове ХІХ – на пачатку ХХ ст.? Перш чым шукаць адказ на пытаньне, патрэбна зьвярнуць увагу на адну важную акалічнасьць. У разгляданы храналёгічны пэрыяд у беларускай вёсцы яшчэ захоўваліся шматлікія паганскія традыцыі і рытуалы, якія цесна перапляліся з хрысьціянскімі традыцыямі. Пра гэта сьведчаць навуковыя дасьледваньні

<sup>306</sup> НГАБ у Горадні, ф. 14, воп. 3, спр. 83. [Дадзеньня пра колькасць навучальных устаноў у Гарадзенскай губэрні за 1869–1870 гг.].

<sup>307</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 17, спр. 978, арк. 5–7.

<sup>308</sup> Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Менску, ф. 242, воп. 1, спр. 2322. Выступленьні сялян у вёсцы Даўгінава. 1886 г.

тагачасных этнографуў, а таксама мноства фактаў, зафіксаваных у XIX ст. дзяржаўнымі чыноўнікамі і звычайнымі адукаванымі назіральнікамі.

Аўтар адной зь першых публікацый, прысьвечаных беларускай народнай культуры, Марыя Чарноўская пісала ў 1817 г. пра сялян Магілёўшчыны: “Увогуле вяскоўцы ня вельмі... грунтоўна асьвечаныя ў рэлігійнай навучы і няздольныя адчуць розніцу, бо без выключэння выконваюць усё, чаму іх навучылі паданьні продкаў, і ў духу аднолькавай набожнасьці і з добрай верай выконваюць абрады паганскія, як і хрысьціянскія, спалучаючы часта адныя з другімі <...> Ня ўмеюць вытлумачыць ні значэння, ні прычыны таго, што робяць. Увесь адказ, што так рабілі нашыя продкі і так кажуць старыя людзі”<sup>309</sup>. Таксама Уладзіслаў Сыракомля адзначаў: “...сяляне з Прынямонья — размаўляюць на беларускай гаворцы, вызнаюць грэка-расійскую альбо каталіцкую веру, прычым веданьне імі сваёй роднай веры абмяжоўваецца толькі тым, што яны ўмеюць памаліцца, прыродная ж славянская пачцівасьць сьцеражэ іх сумленьне, здаровы сялянскі розум замяняе навуку”<sup>310</sup>.

Пра нізкі яшчэ ровень хрысьціянізацыі сялянства асабліва выразна сьведчылі выпадкі прынашэння людзей у ахвяру паганскім богствам. Адзін з такіх выпадкаў адбыўся ў 1831 г. у вёсцы Кавалевічы Слонімскага павету. Тады пад час пошасьці халеры тамтэйшыя сяляне закапалі жыўцом у зямлю маладую жанчыну Параску Шведаву. Гарадзенская крымінальная палата паведамляла пра гэтае здарэнне ў Сэнат імперыі: “...з справы вынікае, што сяляне вёскі Кавалевічы наважыліся закапаць у зямлю жанчыну Параску Шведаву праз забабоны, што паходзяць ад даўнейшых насельнікаў, і ад чалавекалюбства з надзеяй выратаваньня ад сьмерці пад час распаўсюджаньня тады хваробы халеры. Але ж рабіць гэтага нельга было, яны мусілі спадзявацца на ласку Найвышшага, да Яго зьвяртацца з малітваю, і крымінальная палата, прызнаўшы іх наўмыснымі забойцамі названай жанчыны на падставе палажэння... сялян Уласа Саўчука і Максіма Цясельскага як правадыроў грамады дзеля постраху і прыкладу іншым і дзеля спынення забабонаў, пакараўшы кожнага пяцьцю бізунамі і паставіўшы на твар адпаведныя знакі, выслаць на катаржную працу”<sup>311</sup>. Усе гаспадары той грамады былі асуджаныя на лупцаваньне нагайкамі і царкоўнае пакаяньне, а Максім Цясельскі памёр у астросе. Такімі жорсткімі захадамі ўлады спрабавалі выкараніць найбольш барбарскія праявы паганства. П.Баброўскі ў сваім дасьледваньні Гарадзеншчыны ўзгадвае, што ў 1831 г. у вёсцы Любішчы

<sup>309</sup> “W ogólności wieśniacy nie dosyć jak na swój stan gruntownie w nauce religijnej oświeceni i niezdolni do czynienia różnicy, bez braku wypełniają to wszystko, czego ich nauczyło podanie przodków, i w duchu jednakowej pobożności z dobrą wiarą odbywają obrządki zabobonne jako i chrześcijańskie, łącząc częstokroć jedne z drugimi” (Цыт. па: Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową... S. 182).

<sup>310</sup> Цыт. па: Сыракомля У. Добрыя весці: Паэзія, проза, крытыка / Уклад. і камент. У.Мархеля, К.Цвіркі. Мінск: Мастацкая літаратура, 1993. С. 290.

<sup>311</sup> “...из дела видно, что крестьяне деревни Ковалевичи к зарытию в землю женщины Прасковии Шведовой решились по суеверию, происходившему от древних мирян, и по человеколюбию в надежде спасения от смерти во время существования тогда болезни холеры. Но как сего делать им не следовало, должны были положиться на милосердие всевышнего к кому обращаться с молитвою, то уголовная палата, признав их умышленными убийцами сказанной женщины на основании положения... крестьян Уласа Савчука и Максима Цесельского, яко предводителей общества в страх и пример другим и в прекращение суеверия, наказав каждого по пяти ударов кнутом, сослать на каторжную работу с поставлением на лицо указных знаков” (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 19, спр. 195, арк. 3. [Пра суд над сялянамі вёскі Кавалевічы. 1832 г.]).

Слонімскага павету сяляне “зарылі девушку с петухом и вороною”<sup>312</sup>. Магчыма, што гаворка ідзе пра адзін і той жа выпадак.

П.Баброўскі лічыў наяўнасьць шматлікіх паганскіх элемэнтаў адной з галоўных асаблівасьцяў беларускай народнай культуры. Дасьледнік пісаў пра беларускіх сялянаў: “Павярхоўная і безразважная вера ў некаторыя звычайныя прыгоды, як у нешта звышнатуральнае, перадузятасьць, вера ў вядзьмарства і чараўніцтва ствараюць для іх рэлігію, сваю мараль, загадку і разгадку штодзённага жыцьця, кнігу лёсаў. Празь недахоп праўдзіва-рэлігійных перакананьняў, выконваючы ўсе царкоўныя абрады машынальна, тутэйшы селянін, праваслаўны ён ці каталік, стварыў сваю веру, сваю маральную філязофію...”<sup>313</sup> У іншай працы Баброўскі адзначаў: “Выконваючы ўсе хрысьціянскія абрады быццам несьвядома, беларус, я кажу пра бальшыню, пра сялян, праваслаўны ён ці каталік, маючы свае перакананьні, сваю маральную філязофію, перадае ўсё гэта разам з мовай сваім дзецям і ўнукам. Гэтыя забабоны, трывалыя, непадатлівыя да асьветы царквы, пераносычы беларуса ў асаблівы сьвет чараў і ліхіх духаў, спадарожнічаюць яму ад калыскі да магіль і заўсёды неразлучна зь яго мовай; вось дзе трэба шукаць плямёнавага размежаваньня тутэйшых славян, тут выявіцца плямёнавая адметнасьць...”<sup>314</sup> Адам Кіркор у “Живописной России” таксама сьцьвярджаў: “Беларусь, як Сербія і Баўгарыя, багацейшая за ўсе іншыя славянскія землі на міталягічныя паданьні і песні, якія сьпяваюць тысячагодзьдзямі, хоць некаторыя ўжо з хрысьціянскім адценьнем, аднак зьмест і нават, як правіла, самыя выразы несумнеўна належаць да паганскіх часоў. Ня толькі паданьні і песні пераканваюць нас у гэтым, але і абрадныя звычаі, якія маюць у сабе шмат ніцяў, што злучаюць сучаснасьць зь сівой мінуўшчынай”<sup>315</sup>. Празь дзясяткі гадоў падобныя меркаваньні выказваў і польскі этнограф Міхал Федароўскі: “...заходнебеларускае племя да гэтага часу захавала сваю веру ды ўласны культ, і бадай на ўсім абшары сёньняшняй славяншчыны нельга знайсці падобны куток, дзе люд яшчэ пры сваіх міталягічных паняццях, жыва афарбаваных архаізмам першабытных часоў, з

<sup>312</sup> Бобровский П. Материалы для географии и статистики... Т. 1. С. 826.

<sup>313</sup> “Неосновательное и безрассудное верование в некоторые естественные приключения, как в нечто необыкновенное, предубеждения, вера в колдовство и чародейство, образуют для них религию, свою мораль, загадку и разгадку обыденной жизни, книгу судеб. По недостатку истинно-религиозных убеждений, исполняя все церковные обряды машинально, здешний крестьянин, будь он православный или католик, создал свою веру, свою нравственную философию...” (Бобровский П. Материалы для географии и статистики... Т. 1. С. 821).

<sup>314</sup> “Исполняя все христианские обряды как бы бессознательно, белорусс, я говорю о большинстве, о крестьянах, будь он православный или католик, имея свои убеждения, свою нравственную философию и передает все это вместе с языком своим детям и внукам. Это суеверие, упругое, неподатливое для просветительных начал церкви, перенося белорусса в особый мир чар и злых духов, сопутствует ему от колыбели до могилы и всегда неразлучно с его языком; в этом-то и надобно искать племенного разграничения здешних славян, тут выяснится племенное отличие белоруссов...” (Бобровский П. Можно ли одно вероисповедание принять в основание племенного разграничения славян Западной России // Русский инвалид. Санкт-Петербург, 1864. № 78. С. 16).

<sup>315</sup> “Как Сербия и Болгария, так равно и Белоруссия, богаче всех других славянских земель мифологическими преданиями и песнями, которые поются тысячи лет, хотя некоторые уже с христианским оттенком, но коих содержание и, большей частью, даже самые выражения несомненно относятся ко временам многочества. Не только предания и песни убедят нас в этом, но и обрядные обычаи, таящие в себе много нитей, связывающих современность с отдаленнейшим прошлым” (Киркор А. Живописная Россия: Отечество наше в его зем., ист., плем., экон. и быт. значении: Литов. и Белорус. Полесье: Репринг. Воспроизведение изд. 1882 г. 2-е изд. Минск: БелЭн, 1994. С. 251).

такой скрупулёзнасцю, як дагэтуль беларусы, кіраваўся б сваім няпісаным, аднак складзеным з тысяч формулаў кодэксам звычайў”<sup>316</sup>.

Адназначна адказаць на пытаньне, наколькі рэлігійнай была традыцыйная беларуская вёска, ня так і проста. Ці верылі беларускія сяляне ў тое, што па сьмерці патрапяць у рай або ў пекла, і ў якой ступені гэтая вера вызначала нормы іх паводзінаў? Інфармацыі, якая датычыць часоў паншчыны, па гэтай тэме ня вельмі шмат. Напрыклад, Адам Багдановіч прыводзіць успаміны свайго бацькі:

“Часта мяне малога секлі. Бывала, звернісься на лаўцы в абаранок, заснеш, а бацька рамнём сцібанець :

Як ты лёг, сукін сын, задам к абразам.

Перавернісься ў другую старану — і то неладна: там цэрква стаіць. Ну, эта пустое — раз-другой рамнём перэцягнуць. А вот раз, помню, дужа мяне сільна секлі.

Было вялікодня. Еў я свянцонае — косьць сабацэ кінуў. Божа мой — што тут было! Бацька і матка як ашалелі: крычаць не сваім голасам, кінуліся косьць атбіраць. Я спужаўся — і ня ведаю, што рабіць. Косьць-такі атабралі і к другім касьцям палажылі, каб на Юр'я закапаць у руні.

А тады за мяне прыняліся. Звізалі два пучка розаг. Палажылі мяне на ўслон удовуж. Вяроўкай прывязалі. І давай сеч па голаму целу, бацька с адной, а матка с другой стараны. Здрава тут усыпалі. Секлі, пакуль кроў не паказалася”<sup>317</sup>.

Дадзены выпадак слухна інтэрпрэтаваў сам А.Багдановіч: “Гэта, вядома, было рытуальнае пакараньне, свайго кшталту рэлігійны акт, каб адхіліць непазьбежнае няшчасьце ад вінаватага і ад усёй сям’і, якая не навучыла, як трэба абыходзіцца зь сьвятыняй, і дапусьціла такое блюзьнерства”<sup>318</sup>. Несумнеўна, што ў паводзінах дзеда й бабулі А.Багдановіча выразна адчуваецца ўплыў менавіта паганскіх элемэнтаў сьведамасьці. Такім жа ўплывам можна патлумачыць і вельмі своеасаблівы спосаб помсты, калі беларускія сяляне ставілі ў царкве “сьвечку на безгалоўе свайго крыўдніка”<sup>319</sup>. Гэта, бясспрэчна, супярэчыць самому духу хрысьціянскай веры. Сьведчаньні сучасьнікаў пра даволі павярхоўнае ўспрыняцьце сялянамі рэлігійных абрадаў сустракаюцца даволі часта. Зноў звернемся да ўспамінаў А.Багдановіча пра навучаньне малітвам у вясковых сем’ях: “...сям’я глядзела на гэтую працэдуру, як на пабожнае практыкаваньне, да якога трэба прывыкаць з маленства і якое спатрэбіцца і для ратаваньня душы, і для жыцьцёвых патрэбаў: хто ня ўмее маліцца, таго строгі бацюхна не дапусьціць да прычасьця, а самае галоўнае — ня дасьць шлюбу, як вырасьцеш”<sup>320</sup>.

<sup>316</sup> “szczep zachodniobiałoruski przechował dotąd swoją własną wiarę i własny swój kult i bodaj czy na całym obszarze dzisiejszej słowiańszczyzny można było odnaleźć podobny zakątek gdzieby lud jeszcze przy swoich pojęciach mitologicznych żywo zabarwionych archaizmem czasów pierwotnych podlegał z taką skrupulatnością jak dotąd Białorusin swemu niepisanemu, a mimo to składającemu się z całych tysięcy formuł kodeksowi zwyczajowemu” (Federowski M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. T.1. Kraków, 1897. S. VIII).

<sup>317</sup> Богданович А. Мои воспоминания // Неман. 1984. № 5. С. 22.

<sup>318</sup> “Это, конечно, было ритуальное наказание, своего рода религиозный акт, чтобы отвратить неминуемое бедствие от виновника и от всей семьи, которая не внушила, как надо обращаться со святыней и допустила такое кощунство” (Богданович А. Мои воспоминания // Неман. 1984. № 5. С. 22).

<sup>319</sup> Шейн П. Материалы для изучения... С. 92.

<sup>320</sup> “...семья смотрела на эту процедуру, как на благочестивое упражнение, к которому надо привыкать с детства и которое понадобится и для спасения души, и для житейских целей: не умеющих молиться



Ці існавалі заўважныя адрозненні ў рэлігійнасьці праваслаўнай (да 1839 г. вуніацкай) і каталіцкай вёскі? Як слухна заўважыў Р.Радзік: “Ступень культурнай адрознасьці абедзьвюх рэлігійных супольнасьцяў (маюцца на ўвазе беларусы-каталікі і праваслаўныя беларусы. — С.Т.) да сёньняшняга дня ў дастатковай ступені не разгледжана ў навуцы”<sup>321</sup>. Між тым яшчэ на пачатку XIX ст. Зарыян Даленга-Хадакоўскі заўважыў, што ў “рускіх” (вуніацкіх) парафіях значна больш захавалася старажытных абрадаў і ўзораў народнай творчасьці, чым у каталіцкіх<sup>322</sup>. Сам Даленга-Хадакоўскі тлумачыў адзначаны факт большай лагоднасьцю й добразычлівасьцю “рускіх” сьвятароў да сьлядоў паганства ў народным жыцьці. Пацьверджаньнем слухнасьці такога меркаваньня можна лічыць і той факт, што многія вуніацкія, а пазьней праваслаўныя сьвятары ахвотна бралі ўдзел у зьбіраньні фальклёру, складаньні апісаньняў народных звычаяў і традыцый. Сярод ксяндзоў у XIX ст. вельмі цяжка знайсці аматараў гэтай справы. На большы кансэрватызм і архаічнасьць праваслаўнай сялянскай грамады параўнальна з каталіцкай зьвяртае ўвагу Уладзімір Паўлючук: “Глыбока ўросшы ва ўласную этнічную групу, праваслаўны селянін быў носбітам і прадаўжальнікам яе своеасаблівай і па сутнасьці паганскай культуры. Дахрысьціянскія элемэнты ў праваслаўных супольнасьцях захаваліся ў непараўнальна большай ступені, чым у супольнасьцях каталіцкіх, на што даўно зьвярталі ўвагу”<sup>323</sup>.

Можна, аднак, з упэўненасьцю сьцьвярджаць, што адрозненні ў канфэсійнай прыналежнасьці не ўплывалі, прынамсі ў істотнай ступені, на дачыненні паміж сялянамі. Галоўным пацьверджаньнем гэтага зьяўляюцца мяшанья шлюбы. Пры гэтым амаль немагчыма ўявіць такія шлюбы паміж сялянамі і шляхтай, нават аднолькавай веры, або паміж сялянамі й габраямі. Зноў зьвернемся да ўспамінаў А.Багдановіча: «...наяўнасьць рознай веры ў сямейнікаў вяло да ўзаемнай талеранцыі, тым больш што ўсе аднолькава маліліся па-польску і тыя ж малітвы чыталі. І хадзілі аднолькава і ў царкву, і ў касьцёл. Час набажэнстваў, відаць, знарок быў так прызначаны – у царкве – крыху раней, у касьцёле — пазьней, што можна было пабыць і там, і там <...> Карацей кажучы, рэлігійнай варожасьці не адчувалася, і я ў дзяцінстве яе ня бачыў. У маёй сям’і або, дакладней, у маім родзе былі праваслаўныя, г.зн. колішнія вуніаты, і каталікі. І адныя і другія часта жылі адной сям’ёй, і толькі старэйшыя сачылі, каб кожны выконваў “свой закон”. Праваслаўныя пасьціліся сераду і пятніцу. Каталікі — пятніцу і суботу. Праваслаўныя спраўлялі “запусты” (загавіны) у нядзелю на масьленку, а каталікі ў аўторак першага тыдня вялікага посту; адны ішлі на споведзь да папа, а другія да ксяндза — вась і ўсё»<sup>324</sup>.

---

строгий батюшка не допустит к причастию, а что самое главное — не даст “шлюбу”, как вырастешь» (Богданович А. Мои воспоминания // Неман. 1984. № 7. С. 21).

<sup>321</sup> “stopień kulturowego różnicowania obu religijnych społeczności dzisiaj nie został w pełni naukowo rozpoznany” (Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową... S. 156).

<sup>322</sup> Dołęga-Chodakowski Z. O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem oraz inne pisma i listy. Opr. J. Maślanka. Warszawa, 1967. S. 183.

<sup>323</sup> “Prawosławny chłop — głęboko wrośnięty we własną grupę etniczną — był nosicielem i kontynuatorem jej swojskiej i w istocie pogańskiej kultury. Elementy przedchrześcijańskie w społecznościach prawosławnych zachowane zostały w stopniu nieporównanie większym niż w społecznościach katolickich, co zwracało od dawna uwagę” (Pawluczuk W. Światopogląd jednostki w warunkach rozpadu społeczności tradycyjnej. Warszawa: PWN, 1977. S. 48).

<sup>324</sup> «...разноверие в одной семье вело к взаимной веротерпимости, тем более, что все одинаково молились по-польски и одни и те же молитвы читали. И ходили одинаково и в церковь, и в костел. Часы

У другой палове XIX ст., наколькі дазваляюць меркаваць гістарычныя крыніцы, адбываецца паніжэнне рэлігійнасці беларускай вёскі й пашырэнне сярод сялянскага насельніцтва скептычнага стаўлення да сьвятароў. А.Ф. Лісоўская пісала пра вясковых жыхароў Віцебскага павету: «На бажніцу сваю тутэйшыя беларусы зьвяртаюць вельмі мала ўвагі, бо яны вылучаюцца крайняй абыякавасцю да рэлігіі. Вы ўбачыце там які-небудзь закураны абраз, завешаны брудным ручніком, без усякіх упрыгожаньняў <...> Стаўленьне тутэйшага беларуса да рэлігіі вельмі цяжка вызначыць; сама лепей будзе сказаць, што яна яго зусім не цікавіць. У царкву беларусы ходзяць толькі каб бавіць час; хрысьціяць дзяцей, бяруць шлюб у царкве таму толькі, што іначай нельга, але нутраны, духоўны, бок рэлігіі, здаецца, іх зусім не кранае. У Бога вераць, г.зн. вераць, што Бог “сотворыў свет и усих тварей и каждому дау свою долю”. Доли гэтае аніяк не абмінеш і ня зьменіш. Але далей, пра Бога як істоту літасьціваю і каральную, яны ня маюць аніякага ўяўленьня. Пра несмяротнасць душы яны выказваюцца: “Ну куды там пойдзиш на той свет? Опухнишь, згниеш у гробу — вот и усё тут!” Чорта, нячысыцка таксама не баяцца, нічога незвычайнага яму не прыпісваюць»<sup>325</sup>. Лісоўская таксама адзначала, што вельмі часта сяляне ўспрымаюць розных хрысьціянскіх сьвятых без належнай павагі: “Ёсьць шмат казак, у якіх сьвятых ходзяць па зямлі і займаюцца крадзяжом, прычым поп і дзяк абавязкова ім дапамагаюць»<sup>326</sup>. Напрыклад, пра сьвятога Юр’я тамтэйшыя сяляне нярэдка гаварылі: “Два Юр’я — да абодва дурни: адзін галодны, а други халодны»<sup>327</sup>.

Падобныя назіраньні сустракаем і ў Івана Карскага, які быў псаломшчыкам і, несумнеўна, выдатна ведаў ровень рэлігійнасці сваіх прыхаджан: “...у Гарадзенскім, Сакольскім, Ваўкавыскім і Беластоцкім паветах Гарадзенскай губэрні вы ні ў воднага селяніна ня знойдзеце хоць якога абразка»<sup>328</sup>. І.Карскі таксама адзначаў той факт, што сяляне ня вельмі ахвотна наведвалі свой прыходзкі храм: “Нельга сказаць, што нашыя сяляне і цяпер наведваюць храм Божы шчыра і ахвотна... трапляюцца і вельмі прыхільныя да храму Богага

---

богослужений, видимо нарочно, были так приспособлены — в церкви — пораньше, в костеле — попозже, что можно было побывать и там, и там <...> Словом — религиозной розни не чувствовалось, и я в детстве ее не наблюдал. В моей семье или, вернее, в моем роду были православные, т.е. бывшие униаты и католики. Жили часто одной семьей те и другие, и только старшие наблюдали, чтобы каждый соблюдал “свой закон. Православные постились среду и пятницу. Католики — пятницу и субботу. Православные справляли “запусты” (заговенье) в воскресенье на масленице, а католики во вторник первой недели великого поста; одни шли на исповедь к попу, а другие к ксендзу — вот и всё» (Богданович А. Мои воспоминания // Неман. 1984. № 5. С. 40).

<sup>325</sup> «На божницу свою здешние белоруссы обращают очень мало внимания, так как они отличаются крайним индифферизмом к религии. Вы увидите там какойнибудь закоптый образ, завешанный грязным ручником, без всяких украшений <...> Отношение здешнего белоруса к религии очень трудно определить; вернее всего будет сказать что она его вовсе не интересует. В церковь белоруссы ходят только для препровождения времени; крестят детей, венчаются в церкви потому только, что без этого нельзя, но внутренняя духовная сторона религии, кажется их вовсе не занимает. В Бога веруют, т.е. веруют, что Бог “сотворыў свет и усих тварей и каждому дау свою долю”. Доли этой никоим образом не минуешь и не изменишь. Но дальше, о Боге, как о существе милующем и карающем, они не имеют не малейшего понятия. О бессмертности души они выражаются: Ну куды там пойдзиш на той свет? Опухнишь, згниеш у гробу — вот и усё тут! Черта, нячысыцка — тоже не боятся, ничего необыкновенного ему не приписывают» (Шейн П. Материалы для изучения... С. 7, 13).

<sup>326</sup> “Есть много сказок, в которых святые ходят по земле и занимаются воровством, причем поп и дзяк непременно им помогают” (Шейн П. Материалы для изучения... С. 14).

<sup>327</sup> Тамсама. С. 15.

<sup>328</sup> “...у крестьян Гродненского, Сокольского, Волковысского и Белостоцкого уездов Гродненской губернии вы ни у одного крестьянина не найдете какой бы то ни было иконки” (Тамсама. С. 64).

сяляне і сялянкі, але гэтакіх вельмі мала”<sup>329</sup>. Паводле І.Карскага, у Лашанскім прыходзе было блізу 5000 сялянаў, а на сьвяты ў царкву прыходзілі толькі прыблізна 200 чалавек. У 1897 г. сьвятар Жытлінскай царквы Слонімскага павету С.М.Дзем’яновіч пісаў этнографу П.Шэйну : “У стаўленьні сялян да рэлігіі заўважная апатыя. Гэтая хіба агульная для Слонімскага павету, а таксама Пінскага. Пра Бога нашыя сяляне маюць надта матэрыяльнае ўяўленьне. Ён можа хадзіць пешшу па дарозе”<sup>330</sup>.

Міхал Федароўскі, які некалькі дзясяткаў гадоў дасьледваў жыцьцё заходнебеларускай вёскі, сьцьвярджаў, што ровень рэлігійнасьці беларускага селяніна быў у цэлым ніжэйшы, чым польскага: “Тутэйшы селянін імя Бога ніколі не вымаўляе з такой пашанай і пабожнасьцю, як тое, напрыклад, прывык рабіць мазур. Бог заўсёды выступае ў яго праклёнах як сіла помсьлівай кары, вымавіць імя Бога ў жартоўным аповядзе ня лічыцца грахом”<sup>331</sup>. Польскі дасьледнік зьвярнуў увагу на антрапамарфізм вобраза Бога ў сьведамасьці беларускіх сялянаў: “Пан Бог старэнькі, сівенькі і барадаты”<sup>332</sup>. М.Федароўскі лічыў, што мясцовы вясковец заставаўся яшчэ ў большай ступені паганцам, чым хрысьціянінам: “Селянін верыць у Бога, аднак за крыўды і благія ўчынкі ў сто разоў болей баіцца розных чараў і ўрокаў, чым кары нябёсаў. Адным словам, Бог яго ёсьць богам паганскім з той хіба розьніцай, што ў атачэньні сьвятых і анёлаў сам кіруе ў небе, на зямлі і на кожным месцы”<sup>333</sup>. Дасьледнік прыводзіў наступнае скептычнае выказваньне, распаўсюджанае сярод сялянаў Гарадзеншчыны: “Без грошай няма і збавеньня”<sup>334</sup>. Часамі этнографы і мэмуарысты занатоўвалі такія выказваньні сялян, якія ўжо мелі выразна атэістычны характар: “Бог пастарэў і трэба даць яму адстаўку”<sup>335</sup>.

Такім чынам, зьніжэньне рэлігійнасьці ў беларускай вёсцы ў другой палове XIX – на пачатку XX ст., несумнеўна, назіралася, але дадзенае пытаньне патрабуе значна больш грунтоўнага аналізу. Гэтая зьява была, як нам уяўляецца, адлюстраваньнем наступу мадэрнізацыйных працэсаў на традыцыйную вёску. Аднак неабходна падкрэсьліць, што і царкоўныя інстытуцыі таксама маглі выконваць і насамрэч выконвалі функцыі вельмі істотнага мадэрнізацыйнага чынніку. Асабліва важную ролю адыгрывалі казаньні і споведзь. У сваіх павучаньнях сьвятары маглі з розным посьпехам прышчапляць сялянам новыя каштоўнасьці, новае сьветаўспрыманьне, выступаць дарадцамі, што і як рабіць у новых жыцьцёвых умовах.

<sup>329</sup> “Нельзя сказать, чтобы наши крестьяне и в настоящее время посещали храм Божий усердно и охотно... попадают и очень усердные к храму Божию крестьяне и крестьянки, но таковых очень мало” (Тамсама. С. 87).

<sup>330</sup> “В отношении крестьян к религии замечается апатия. Этот недостаток общий для Слонимского уезда, а также и Пинского. О Боге наши поселяне имеют весьма материальное представление. Он может ходить пешком по дороге” (Тамсама. С. 371).

<sup>331</sup> “Chłop tutejszy imienia Boga nigdy nie wymawia z taką czcią i nabożeństwem, jak to n.p. zwykł czynić Mazur. Bóg u niego w przekleństwie, jako siła mściwej kary występuje zawsze, wymowić jego imię w żartobliwej opowieści, nie nazywa się grzechem” (Federowski M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. T. III. Cz. II. Kraków, 1903. S. 251).

<sup>332</sup> Federowski M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. T. I. Kraków, 1897, S. 9.

<sup>333</sup> “Chłop w Boga wierzy, lecz za krzywdy i zle uczynki stokrć się więcej boi różnych czarów, gusiel i słowa złym czasie wypowiedzianego aniżeli kary niebios. Jednym słowem, Bog jego jest bogiem pogańskim i tą chyba tylko różnica, że w otoczeniu aniołów i świętych, sam jeden rządzi w niebie, na ziemi i na każdym miejscu” (Federowski M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. T. I. Kraków, 1897. S. 9).

<sup>334</sup> Federowski M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. T. III. Cz. II. Kraków, 1903. S. 173.

<sup>335</sup> Federowski M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. T. I. Kraków, 1897. S. 251.

Бясспрэчна, на рэлігійнае жыццё беларускай вёскі надзвычай істотна ўплываў палітычны фактар. І дзяржаўныя ўлады, і мясцовыя шляхоцкія эліты ўсур'ёз разглядалі царкоўныя інстытуцыі і прыходзкіх сьвятароў як найбольш эфэктыўны сродак кантролю за сялянскай супольнасцю, інструмент ідэалогічнага ўздзеяння на вясковых жыхароў. Гэты палітычна-ідэалогічны чыньнік ва ўмовах жорсткага польска-расійскага супрацьстаяння на беларускіх землях часта падпарадкоўваў сабе ўласна рэлігійны аспект дзейнасці мясцовага духавенства. Найважнейшай палітычнай акцыяй імперскай улады ў заходніх губернях у першай палове XIX ст. стала далучэнне тутэйшых грэка-каталікоў да праваслаўя. Гэтая праблема на сённяшні дзень ужо досыць грунтоўна разгледжана ў беларускай гістарыяграфіі<sup>336</sup>. “Узьяднальную” акцыю дзяржаўныя ўлады ажыццяўлялі з дапамогай прымусу і адкрытых рэпрэсіяў супраць нязгоднага на далучэнне духавенства. Сялянства гэта выдатна адчувала, і такая ўрадавая палітыка зусім не спрыяла павышэнню аўтарытэту прыходзкага духавенства сярод вясковых жыхароў. У 1858 г. віцебскі губернатар пісаў пра рэлігійную сытуацыю на вёсцы: “Вяртаньне вуніятаў у праваслаўе тут вельмі хісткае. Шмат хто з былых вуніятаў зусім ня ведаюць, якую яны вызнаюць рэлігію, завуць сябе пераваротамі”<sup>337</sup>. Іван Карскі падобным чынам ахарактарызаваў рэлігійную сытуацыю ў Гарадзенскім павеце ў сярэдзіне XIX ст.: «Сяляне нашага павету хоць і былі далучаныя да праваслаўнай царквы ў 1839 г., але аж да 1855 г. амаль усе царкоўныя абрады адбываліся на вуніацкі лад. Хадзілі яны, праўда, у царкву, але малітвы і сьпевы царкоўныя там чыталі і сьпявалі ўсе польскія, таксама не маглі былі прасьпяваць па-расійску нават “Господи помилуй!”. Калі сьвятар або псаломнік часам прапануе ім гэта зрабіць, дык яны звычайна адказвалі: “Мы не маскале, каб сьпяваць Господи помилуй”. З пяці тысяч вернікаў толькі пяцёра ведалі расійскія малітвы, астатнія маліліся па-польску, перакручваючы словы на свой лад”<sup>338</sup>. Адам Багдановіч у сваіх успамінах таксама пісаў, што сяляне яго мясцовасці маліліся “усе на польскай мове, якая тым часам у былых вуніацкіх сем’ях зусім выціснула славянскую: толькі школа ў новым пакаленьні ўводзіла яе ў малітоўны ўжытак”<sup>339</sup>. Ён так ахарактарызаваў мову рэлігійнага жыцця сваіх крэўных: “Уся сям’я была праваслаўная, але, акрамя цёткі Ганны, нядаўняй навучэнкі ў школе, усе і ўсё жыццё маліліся па-польску. Па-першае, таму што гэта было звыкла; па-другое, што малітвы былі пераважна адны і тыя ж; а па-трэцяе, што па-

<sup>336</sup> Марозава С.В. Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596–1839 гады). Гродна: ГрДУ, 2001.

<sup>337</sup> “Возвращение униатов в православие здесь очень шатко. Многие из бывших униат положительно не знают, какую они исповедуют религию, называют себя переворотами” (НГАБ у Менску, ф.1430, воп. 1, спр. 30145, арк. 13 адг.).

<sup>338</sup> «Крестьяне нашего уезда, хотя и были присоединены к православной церкви в 1839 г., но вплоть до 1855 г. все почти церковные обряды совершались на униатский лад. Ходили они правда в церковь, но все молитвы и песни церковные там читали и пели все польские, и в тоже время не в состоянии были пропеть по-русски даже “Господи помилуй!”. Если священник или причетник бывало предложит им это сделать, то они обыкновенно отвечали: “Мы не москале, каб спевать Господи помилуй”. Из 5 тысяч прихожан только 5 знали русские молитвы, остальные молились по-польски, коверкая слова на свой лад» (Шейн П. Материалы для изучения быта и языка русского населения северо-западного края. Т. 2. Санкт-Петербург 1902).

<sup>339</sup> “все на польском языке, который в то время, в бывших униатских семьях, положительно вытеснил славянский: только школа в новом поколении вводила его в молитвенный оборот” (Богданович А. Мои воспоминания // Неман. 1994. № 5. С. 39).



польску яны былі больш зразумелыя, чым па-славянску. Хоць уся сям'я гаварыла па-беларуску, але ўсе добра разумелі па-польску, а бацька і дзядзька у якасці былых дваровых гаварылі па-польску ня горай за тую шляхту, якая лічыла сябе палякамі”<sup>340</sup>.

І.Карскі таксама адзначаў канфэсійную абыякавасць вяскоўцаў Гарадзеншчыны: «Увогуле, трэба сказаць, што калі і ходзяць маліцца, то ахвотней у касцёл, чым у царкву. “Усё роўна хвала Боска”, — гавораць яны. Карацей кажучы, і да касцёлу яны ставяцца з такой жа абыякавасцю»<sup>341</sup>. Відавочна, што сяляне праваслаўнага прыходу ў Капцёўшчыне, дзе І.Карскі ў 1855–1861 гг. служыў псаломшчыкам, вызначаліся нэгатыўным стаўленьнем да зьменаў у іх храме пасля скасаваньня вуніі: “...там ня ведаў ніводнага селяніна, ніводнай сялянкі, якія былі б прыхільныя да Царквы Божай. Хоць яны і ходзяць калі-нікалі ў царкву, ды вельмі неахвотна, так бы мовіць, пад прымусам, толькі дзеля споведзі... у нядзельныя дні там больш за 10 жанок і 2–4 мужчын ніколі не было”<sup>342</sup>. Прычым, як адзначаў Карскі, сяляне любілі задаваць псаломшчыку даволі зьдзіўныя пытаньні наконт новага інтэр’еру царквы (у 1830-х у приходзкіх вуніацкіх храмах былі зьнішчаныя ўсе элемэнтны ўбранства — органы, лаўкі, амбоны, пазычаныя з рымска-каталіцкай традыцыі, але да якіх сяляне ўжо пасьпелі прывыкнуць, а былі ўведзеныя новыя элемэнтны, найперш іканастасы, на ўзор расійскага праваслаўя), дапускаючы пры гэтым вельмі зласьлівыя выказваньні: “Цихо, тихо! Прыдзе француз — ён там выкіне гэты з царквы вароты к чорту!”<sup>343</sup>.

Як мы ўжо адзначалі вышэй і пра што сьведчаць шматлікія гістарычныя крыніцы, у рэлігійным жыцьці каталіцкай і праваслаўнай вёскі назіраліся істотныя адрозьненні. Так, уплыў каталіцкіх сьвятароў на сваіх прыхаджан-сялянаў у цэлым быў большы, чым праваслаўнага. Пра гэта, напрыклад, пісаў П.Баброўскі, які сам паходзіў з асяродзьдзя заходнебеларускага вуніацкага духавенства, але тым не менш прызнаваў тут перавагу каталіцкіх ксяндзоў: “Каталікі шчырыя ў веры і касцёлы заўсёды поўныя; яны цалкам трымаюцца наказу сваіх верных пастыраў... Самое рымскае духавенства пільна сочыць за выкананьнем хрысьціянскіх абавязкаў і знаходзіць сродкі пры касцёлах утрымліваць багадзельні і школы”<sup>344</sup>. Што да праваслаўных сялянаў Гарадзенскай губэрні, П.Баброўскі адзначаў: “...народныя перакананьні ўзьяднаныя яшчэ не зусім ачысьціліся; праваслаўныя неахвотна наведваюць

<sup>340</sup> “Вся семья была православной, но, кроме тетки Ганны, недавней выученицы в школе, все и всю жизнь молились по-польски. Во-первых, потому, что это было привычно; во-вторых, что молитвы были большей частью одни и те же; а в-третьих, что по-польски они были более понятны, чем по-славянски. Хотя вся семья говорила по-белорусски, но все хорошо понимали по-польски, а отец и дядя, в качестве бывших дворовых, говорили по-польски не хуже той шляхты, которая мнила себя поляками” (Богданович А. Мои воспоминания // Неман. 1994. № 7. С. 22).

<sup>341</sup> «Вообще должно сказать, что если и ходят молиться, то охотнее в костел, чем в церковь. “Усе роуна хвала Боска”, говорят они. Словом и к костелу они относятся с таким же равнодушием» (Шейн П. Материалы для изучения быта и языка... С. 88).

<sup>342</sup> “...там не знал ни одного крестьянина, ни одной крестьянки, которые были бы расположены к Церкви Божей. Они если и ходили когда в церковь, то весьма неохотно, так сказать вынужденным образом, только для исповеди... в воскресные дни там более 10 баб и 2-х или 4-х мужчин никогда не бывало” (Шейн П. Материалы для изучения быта и языка... С. 88).

<sup>343</sup> Шейн П. Материалы для изучения быта и языка... С. 88.

<sup>344</sup> “Католики усердны к вере и храмы их всегда полны; они следуют вполне за указанием своих верностных пастырей... Само римское духовенство строго следит за исполнением христианских обязанностей и находит средства при костелах содержать богодельни и школы” (Бабровский П. Материалы для географии и статистики... Т. 1. С. 692).

праваслаўныя цэрквы, нярэдка аддаючы перавагу касьцёлам, да якіх прывучыла іх вуніяцкая царква”<sup>345</sup>. Праўда, дасьледнік тлумачыў гэта такой станоўчай рысай, як адсутнасьць рэлігійнага фанатызму ў беларусаў<sup>346</sup>. Яшчэ адной прычынай акрэсьленай сытуацыі было, на яго думку, тое, што “шмат часу сьвятар мусіць аддаваць догляду гаспадаркі, а гэта ўскладняе для яго выкананьне асноўных абавязкаў”<sup>347</sup>. Для выпраўленьня становішча, паводле П.Баброўскага, “павучаньні ў народнай мове былі б вельмі карысныя”<sup>348</sup>.

Сапраўды, беларускія сяляне і ў вуніяцкай і праваслаўнай царкве, і ў каталіцкім касьцёле амаль ня чулі сваёй *простай* мовы. Літургія ў рыма-каталікоў праводзілася на лаціне, а ў грэка-каталікоў і праваслаўных — на царкоўнаславянскай мове. Але галоўная праблема палягала ў тым, што казаньні, задачай якіх было якраз тлумачэньне сялянам рэлігійных ісьцін і хрысьціянскай маралі, у большасьці вясковых храмаў гучалі па-польску. Гэта непакоіла й расійскую ўладу. Зразумела, прычынай непакою быў не клопат пра узвышэньне *простай* сялянскай мовы, а страх перад узмацненьнем польскасьці ў Заходнім краі. Каб процістаяць гэтаму, у 1830 г. быў выдадзены ўказ Грэка-вуніяцкай калегіі, які загадваў вуніяцкаму духавенству, “у часе набажэнства ды іншых сьвятых абрадаў не ўжываць іншай мовы, акрамя мовы славянскай, прыроднай, уласьцівай Грэка-Вуніяцкай Царкве”, а “ў казаньнях і ў навучаньні Закону Божаму духавенства мусіць ужываць гаворку, якой размаўляюць мясцовыя жыхары, парафіяне, выкарыстоўваючы аднак заўсёды тэксты зь Сьвятога Пісьма ў мове славянскай...”<sup>349</sup>. Імпэратар Мікалай I у сьнежні 1839 г. загадаў, “каб прыходзкія праваслаўныя сьвятары ў губэрнях: Віцебскай, Магілёўскай, Кіеўскай, Падольскай, Валынскай, Менскай, Віленскай, Гарадзенскай і ў вобласьці Беластоцкай па магчымасьці чыталі ў цэрквах у нядзельныя і сьвяточныя дні казаньні на простаай агульназразумелай мове або тлумачылі катэхізіс у гутарках”<sup>350</sup>. Літоўскі і Віленскі архіэпіскап Іосіф Сямашка прапаноўваў вясковым бацюхам, “каб яны павучаньні чыталі на простаай агульназразумелай для вернікаў мове, а асабліва тлумачылі б ім у гэтай мове пашыраны катэхізіс, дадзены сёньня кожнаму сьвятару”<sup>351</sup>. Аднак ужо ў студзені 1840 г. той жа І.Сямашка пісаў у

<sup>345</sup> “...народные убеждения возсоединенных еще не вполне очистились; православные неохотно посещают православные церкви, нередко предпочитают им костелы, к которым приучила их униатская церковь” (Бабровский П. Материалы для географии и статистики... Т. 1. С. 691).

<sup>346</sup> Бобровский П. Можно ли одно вероисповедание... С. 17.

<sup>347</sup> “значительную часть времени священник должен употреблять на уход за хозяйством, а это затрудняет его в отправлении прямых обязанностей” (Бобровский П. Материалы для географии и статистики... Т. 1. С. 692).

<sup>348</sup> Бобровский П. Материалы для географии и статистики... Т. 1. С. 692.

<sup>349</sup> “при совершении богослужения и прочих священных обрядов не употреблять иного языка, кроме природного, свойственного Церкви Греко-Униатской языка словенского” ... “в проповедях и в обучении Закону Божию духовенство долженствует применяться к наречию, коим говорят местные жители, прихожане церкви, заимствуя однако же всегда тексты из Святого писания на языке словянском...” (Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией. Т. XVI. Вильна, 1889. С. 649).

<sup>350</sup> “высочайше повелеть соизволил, чтобы приходские православные священники в губерниях Витебской, Могилевской, Киевской, Подольской, Волынской, Минской, Виленской, Гарадзенской и в области Белостокской, по возможности читали в церквах в воскресные и праздничные дни проповеди на простом общепонятном языке, или изъясняли в виде бесед катихизис” (Записки Иосифа митрополита Литовского, изданные Императорскою Академиею Наук по завещанию автора. Т. 3. Санкт-Петербург, 1883. С. 495–496).

<sup>351</sup> “чтобы они поучения читали на простом общепонятном для их прихожан языке, а в особенности изъясняли бы им на сем языке пространный катихизис, ныне всякому священнику данный” (Записки

Пецярбург у *Сьвяцейшы Сінод*: “Разам з тым я лічу неабходным забяспечыць сьвятароў Літоўскай эпархіі ўзорнымі казаньнямі на расійскай мове па прадметах, якія датычаць асабліва прыходзкіх павучаньняў, бо большыня гэтых сьвятароў, атрымаўшы раней выхаваньне ў польскіх навучальнях, ня ведаюць добра расійскай мовы і ня змогуць дастасавацца да агульнага духу расійскай мовы”<sup>352</sup>. У выніку беларуская мова з дабраслаўленьня вышэйшых духоўных уладаў сьледам за польскай была выціснута зь вясковых храмаў расійскай літаратурнай мовай, малазразумелай як для большасці вернікаў, так і для самых сьвятароў, якія ў сваім хатнім жыцці ўжывалі мяшанку беларускай і польскай моў.

Калі прафэсара Міхала Баброўскага выслалі зь Вільні звычайным сьвятаром у мястэчка Шэрашава Гарадзенскай губэрні, дык ён пачаў чытаць там казаньні сваім прыхаджанам на беларускай мове, што выклікала здзіўленьне сярод сучаснікаў. Адзін з вучняў М.Баброўскага Плакід Янкоўскі ўспамінаў у 1864 г.: “І вось шаноўны прафэсар унівэрсытэту і сябар-карэспандэнт розных замежных і айчынных таварыстваў... славуты філэзаф-арыенталіст, выдатны знаўца амаль усіх найноўшых моваў Эўропы, пачынае акуратна, у нядзелі ды сьвяты, прамаўляць павучаньні на прастанароднай гаворцы...”<sup>353</sup>. Прафэсар Пецярбургскай духоўнай акадэміі і народзінец мястэчка Кузьніца Сакоўскага павету Міхаіл Каяловіч у 1863 г. на старонках “Литовских епархиальных ведомостей” разважаў пра гістарычнае прызваньне “западнорусского” духавенства. Ён пісаў пра адарванасьць прыходзкіх сьвятароў ад сваіх прыхаджанаў: “...бачачы ў ім (сьвятару. — С.Т.) расійскае, але ня поўнае, ён (народ. — С.Т.) ставіць яго ў адзін шэраг з чыноўнікамі, а бачачы ў ім польскае — залічае да паноў. А як народ ня лічыць сваімі братамі ні чыноўнікаў, ні паноў... ня мог лічыць сваімі братамі таксама і сьвятароў”<sup>354</sup>. Прычынай гэтай аддаленасьці зьяўлялася, на думку Каяловіча, якраз тое, што сьвятары не жадалі зьвяртацца да народа на ягонай мове. Пасьля рэформы 1861 г. праваслаўнаму духавенству ў Беларусі, як лічыў прафэсар: “...неабходна было адкінуць і вонкавае расійскае, падобнае да чыноўніцтва, і шляхоцкае польскае, яшчэ больш чужое для народу <...> Тут паўстала патрэба паказаць народу яго чыста роднае або паказаць абсалютную пустэчу”<sup>355</sup>. На

---

Иосифа митрополита Литовского, изданные Императорскою Академиею Наук по завещанию автора. Т. 3. Санкт-Петербург, 1883. С. 496).

<sup>352</sup> “Между тем я считаю необходимым снабдить священников Литовской епархии образцовыми на русском языке проповедями по предметам, относящимся особенно к кругу приходских поучений, так как большая часть сих священников, получив прежде воспитание в польских училищах не знают хорошо русского языка, и не будут в состоянии применяться к общему духу русского языка” (Записки Иосифа митрополита Литовского, изданные Императорскою Академиею Наук по завещанию автора. Т. 3. Санкт-Петербург, 1883. С. 497).

<sup>353</sup> “И вот заслуженный профессор университета и член-корреспондент разных заграничных и отечественных обществ... знаменитый философ-ориенталист, знавший при том в совершенстве все почти новейшие языки Европы, начинает аккуратнo, по воскресеньям и праздникам, произносить поучения на простонародном наречии...” (Янковский П. Протоиерей Михаил Бобровский // Литовские епархиальные ведомости. 1864. № 2. С. 65).

<sup>354</sup> “...видя в нем русское, но не полное, он ставит его в один ряд с чиновниками, а видя в нем польское — зачисляет в разряд панов. А так как народ не считает своими братьями ни чиновников, ни панов... не мог считать своими братьями также и священников” (Коялович М. Историческое призвание западно-русского Православного Духовенства // Литовские епархиальные ведомости. 1863. № 2. С. 65).

<sup>355</sup> “...необходимо было отбросить и внешнее великорусское, похожее на чиновничество, и шляхетское польское, еще более чужое для народа <...> Тут необходимо стало показать народу его чисто родное или показать совершенную пустоту” (Тамсама. С. 66).

думку Каяловіча, праваслаўнае сьвятарства Заходніх губэрняў ня здолела адказаць на гэты выклік часу і знайсці ў сабе сілы зьвярнуцца да прыхаджанаў на іх роднай мове: “Але што ж атрымалася? Няўжо ў гэтыя хвіліны пякучай народнай прагі да жывога народнага слова не знайшлося людзей, якія апраўдалі народны давер і любоў да сабе... Я пэўна ведаю, што шмат дзе ў заходняй Расіі ёсьць такія годныя праваслаўныя сьвятары, асабліва ў Маларосіі і ў сярэдняй частцы Беларусі... Але, на вялікі жаль, іх усіх разам — вельмі мала”<sup>356</sup>.

Сьвятар І.Канцэвіч зь мястэчка Дзярэчын Гарадзенскай губэрні пісаў у сьнежні 1862 г. у “Литовские епархиальные ведомости”: “Пры гэтым лічым неабходным, каб нашыя сьвятары ў гутарцы зь вернікамі карысталіся рускай, або простанароднай, мовай, а не ўжывалі польскую. Годзе саромецца гаварыць па-руску; мы спрадвеку рускія і мусім спрыяць абуджэньню заглушанай у нашым народзе рускай народнасьці”<sup>357</sup>. Канцэвіч прызнаваў, што ў рэлігійным жыцьці мясцовых сялян пануе польская мова: “цяпер жа колькі ні прымушай іх вучыць Славянскія малітвы, яны ўсё адно моляцца па-польску, а Славянскія малітвы ў іх дзеля афіцыйнасьці, напрыклад калі сьвятар папытаецца перад шлюбам або ў часе споведзі”<sup>358</sup>.

Здаралася, што праваслаўныя сьвятары спрабавалі ўжываць *простую* мову ў сваіх храмах, як, напрыклад, настояцель Чарнаўчыцкай царквы ў Берасьцейскім павеце Стэфан Пашкевіч. Ён нават распавёў пра свой досьвед на старонках “Литовских епархиальных ведомостей”<sup>359</sup>. Прычыну звароту да роднай мовы вяскоўцаў Пашкевіч тлумачыў так: “Прыбыўшы на новае месца служэньня, я агледзеў, што царква бедная, патрабуе рамонт; большыня маіх вернікаў былі зьмяшаныя з рымска-каталіцкімі; рымскі, добра аздоблены каменны касцёл велічна стаяў за некалькі сотняў крокаў ад нашай даволі ўбогай царквы. Гэта гняло скрухай маю душу; калі ж настаў сьвяточны дзень, на Ўсяночную зьявіліся ў царкву з маіх вернікаў ня больш за 8 або 10 чалавек, у тым ліку і царкоўны староста, а да абедні ледзьве 20–25; тады сэрца маё, так бы мовіць, аблілося крывёю, мяне агарнула маркота і нейкая млявасьць”<sup>360</sup>. Спачатку абьякавасьць прыхаджанаў да царквы Пашкевіч тлумачыў

<sup>356</sup> “Но что же вышло? Неужели в эти минуты жгучей народной жажды к живому народному слову не нашлось людей, которые оправдали народное доверие и любовь к себе... Я достоверно знаю, что во многих местностях западной России есть такие достойные православные священники, особенно в Малороссии и в срединной части Белоруссии... Но к великому сожалению, они все вместе — очень не многочисленны” (Тамсама. С. 66–67).

<sup>357</sup> “При сем считаем необходимым, дабы наши сослужители при объяснении с прихожанами употребляли Русский или простонародный язык, а отнюдь не прибегали к Польскому. Пора нам перестать стыдиться говорить по-Русски; мы искони Русские и должны содействовать к возбуждению заглушенной в нашем народе Русской народности” (Литовские епархиальные ведомости. 1862. № 5. С. 163).

<sup>358</sup> “теперь же сколько не заставляй их изучивать Славянские молитвы, они все таки молятся по польски, а Славянские молитвы у них для официальности, например для того, что священник спросит пред браком, или при исповеди” (Литовские епархиальные ведомости. 1862. № 5. С. 161).

<sup>359</sup> Пра дзейнасьць С.Пашкевіча гл: Піваварччк С. Стэфан Пашкевіч аб “простанародном наречіі”: лёс беларускага сьвятара сярэдзіны XIX ст. // *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. 1999. № 1(11).

<sup>360</sup> “Прибыв на новое место служения, я нашёл церковь в бедности, требующей починки; новые мои прихожане в большей половине были смешаны с прихожанами римско-католического исповедания; римский, каменный, хорошо украшенный костёл величаво стоял в расстоянии нескольких сот шагов от нашей довольно убогой церкви. Это давило грустью мою душу; когда же наступил праздничный день, на Всенощную явилось в церковь из моих прихожан не более 8 или 10 человек, считая в том числе и церковного старосту, а к обедни едва 20 до 25; в то время сердце моё, так сказать, облилось кровью, и я впал в уныние, и в какое-то расслабленное состояние” (Литовские епархиальные ведомости. 1863. № 14. С. 792).



узростам свайго папярэдніка, які ня мог належным чынам праводзіць богаслужэнне. Але й празь некалькі месяцаў колькасьць народу ў царкве зусім не павялічвалася, а прыхаджане “як і дагэтуль, усе кіраваліся да касьцёлу, дзе, акрамя прывабных арганаў, якія гэтак любяць простыя людзі, ксяндзы заўсёды прамаўлялі павучаньні ў зразумелай народу мове — хоць гэтая мова і не народная, а польская, знаёмая народу, дык я цалкам пераканаўся, што віною непрыхільнасьці да свайго веравызнаньня і царквы ёсьць не нядбайнасьць майго папярэдніка па Набажэнстве, а органы, а больш за ўсё даволі зразумелья народу польскія павучаньні ксяндзоў”<sup>361</sup>. Тады Пашкевіч пачаў шукаць шляхі выпраўленьня такой неспрыяльнай для яго сытуацыі ў прыходзе: «У такіх неспрыяльных умовах я ўзгадаў, што простанародная гаворка (сам Пашкевіч лічыў гэтую “гаворку” “маларасійскай”. — С.Т.) мне цалкам знаёмая, павучаньні на ёй надавалі мне вялікую вагу на папярэднім месцы служэння. А таму, паклікаўшы Бога на помач, узяўся кожнага Нядзельнага і Сьвяточнага дня тлумачыць эвангелье або прамаўляць павучаньні на гаворцы маіх новых вернікаў. Яны спачатку надта здзівіліся, пачуўшы ўпершыню ў храме Госпада такую блізкую сэрцу родную мову; і, як я мог прыкмеціць, спачатку зважалі не на мараль, а толькі на словы і гукі, гэтак прыемныя іх слыху. Але не прайшло месяца, як, пакінуўшы Набажэнствы ў касьцёле, пачалі ў вялікай колькасьці зьбірацца ў сваю царкву, перадусім, можа, дзеля цікаўнасьці, а пазьней, зразумела, празь любасьць да свайго роднага і сьведама. Нават вернікі рымскага вызнаньня зь сялян, званыя сярод тутэйшых людзей палякамі, хоць яны таксама гавораць у сябе па-маларасійску, пачалі замест касьцёлу наведваць праваслаўную царкву, а некалькі іх нават далучыліся да праваслаўя. Цяпер жа кожнага Нядзельнага і Сьвяточнага дня царква заўсёды поўная людзей, а ў вялікія і храмавыя сьвяты яны не зьмяшчаюцца і частка застаецца вонках»<sup>362</sup>. Пашкевіч нават сьцьвярджаў, што “сяляне, якія дагэтуль саромеліся сваёй роднай мовы і, спатыкаючы кагосьці зь іншага стану, стараліся выказвацца на польскай, страшэнна перакручваючы словы, цяпер размаўляюць са мною і наагул стараюцца з усімі гаварыць, як правіла, на сваёй роднай мове, адчуваючы, можна сказаць, гонар за яе, і хіба што з патрэбы ўжываюць у

<sup>361</sup> “по-прежнему все отправлялись в костёл, где, кроме привлекательного органа, столь любимого простолюдными, постоянно говорились ксендзами поучения, на языке для народа понятном — хотя этот язык и не народный, а польский, знакомый народу, то я вполне убедился, что виною несочувствия к своему вероисповеданию и церкви служит не неакуратность моего предместника по Богослужению, а орган, и более всего постоянно говоренные ксендзами довольно понятныя для народа польские поучения” (Литовские епархиальные ведомости. 1863. № 14. С. 792–793).

<sup>362</sup> «При таких неблагоприятных обстоятельствах я вспомнил, что простонародное наречие (сам Пашкевіч лічыў гэтае “наречие” “малоросійским”. — С.Т.) мне вполне знакомо, говорённые поучения на оном, на прежнем месте служения, давали мне большой вес. А потому, призвав Бога на помощь, принялся во всякий Воскресный и Праздничный день объяснять евангелие или же говорить поучения на наречии моих новых прихожан. Они сначала чрезвычайно удивились, услышав в первый раз, во храме Господнем, свой так близкий сердцу родной язык; и во сколько я мог заметить, сначала обращали внимание не на нравоучение, а только на слова и звуки столь приятные их слуху. Но не прошло месяца, как оставив Богослужения в костёле, начали в большом числе собираться в свою церковь, сперва быть может более из любопытства, а в последствии, конечно, из любви к своему родному и сознательно. Даже прихожане римского исповедания из крестьян, называемые здесь в простонародии поляками, хотя они тоже говорят у себя на малоросийском наречии, стали вместо костёла посещать православную церковь, а несколько душ из них и присоединились к православию. В настоящее же время, в каждый Воскресный и Праздничный день, церковь всегда полна народа, а в большие и храмовые праздники не помещает оного, и часть его остаётся на открытом воздухе» (Литовские епархиальные ведомости. 1863. № 14. С. 793–794).

гутарцы польскую мову”<sup>363</sup>. Яго прыклад, як адзначыў сьвятар, перанялі “шмат хто з навакольных сьвятароў”, якія “кіруючыся тым жа высакародным імкненьнем, таксама навучыліся народнай гаворцы і пасьпяхова нясуць на ёй слова Божае вернікам”<sup>364</sup>. Пашкевіч нават сьцьвярджаў, што калі эпархіяльнае начальства ў 1859 г. загадала сьвятаром прапагандаваць цьвярозасьць сярод сваіх прыхаджан, дык ён “у адно зь сьвятаў таго ж году перад вялікім зборам людзей сказаў у іх роднай мове павучаньне пра тое, як шкоднае п’янства для чалавека з маральнага і фізычнага гледзішча, і калі ўрэшце пераконваў іх пакінуць гэтую згубную загану дзеля ўласнага добра і карысьці сваёй сям’і, дык яны ўсе да аднаго, некалькі сотняў чалавек, адразу абвесьцілі, што зусім ня будуць ужываць аніякіх моцных напояў”<sup>365</sup>. Посьпех справы чарнаўчыцкі сьвятар тлумачыў менавіта выкарыстаньнем роднай мовы сялянаў: “Прыклад мой у гэтай справе, гэта значыць наконт угаворваньняў пакінуць п’янства, перанялі і ўсе навакольныя сьвятары, але сваімі павучаньнямі цалкам дасягнулі мэты толькі тыя зь іх, хто даволі добра ведаў родную мову сваіх вернікаў і на ёй пераконваў сваіх духоўных дзяцей адмовіцца ад гэтай заганы”. Гэты выпадак канчаткова пераканаў Пашкевіча “наколькі магутнейшая родная мова вернікаў, ужываная на сьвятой кафедры...”<sup>366</sup> і прывёў яго да высновы, што сьвятаром “вельмі карысна было б вывучыць простую гаворку сваіх парафіянаў, тады яны, добра ведаючы і стала ўжываючы яе на ніве служэньня вернікам, зрабілі б для сябе ўсё магчымым, як у арганізацыі даручаных ім цэркваў, так зь большага і ў паляпшэньні свайго ўласнага незайздроснага становішча”<sup>367</sup>. Стэфан Пашкевіч у сваім артыкуле ня мог абысьці праблему сьвядоманьня ў праваслаўнай царкве прастай мовы сялянаў і расійскай літаратурнай мовы (зрэшты, сьвятар мог асьцерагацца і абвінавачаньня ў палітычнай крамоле): “Я ня думаю ганіць тых сельскіх сьвятароў, якія ісьціны веры нашай праваслаўнай царквы тлумачаць сваім парафіянам у літаратурнай расійскай мове, якая не заўсёды зразумелая і простым расейцам; не наважваюся сьцьвярджаць, што тлумачэньні гэтыя не давалі карысьці і былі зусім не

<sup>363</sup> “крестьяне, которые прежде стыдились своего родного языка, и при встрече с кем либо из другого сословия старались объясняться на польском, немилосердно коверкая слова его, ныне объясняются со мною, и вообще стараются со всеми говорить, обыкновенно, на своём родном языке, почти гордятся оным, и разве по необходимости употребляют в разговоре язык польский” (Литовские епархиальные ведомости. 1863. № 14. С. 794).

<sup>364</sup> “по тому же прекрасному побуждению также научились простонародному наречию и с большой пользою проповедуют на нём слово Божие своим прихожанам” (Литовские епархиальные ведомости. 1863. № 14. С. 794).

<sup>365</sup> “в один из праздников того ж года, при многочисленном собрании народа произнёс на родном его языке поучение, во сколько пьянство вредно для человека в нравственном и физическом отношении, и когда в конце поучения увещевал их оставить ради собственного и своего семейства блага сей пагубный для них порок, то они все с мала до велика в числе нескольких сот человек тотчас объявили, что отнюдь не будут употреблять никаких горячих напитков” (Литовские епархиальные ведомости. 1863. № 14. С. 795).

<sup>366</sup> “Примеру моему по сему делу последовали и все окрестные священники, т.е. относительно увещаний оставить пьянство, но своими назиданиями достигли вполне цели только те из них, которые достаточно знали родной язык своих прихожан, и на нём убеждали своих духовных детей отказаться от этого порока” ... “во сколько могуществен родной язык прихожан, употребляемый на священной кафедре...” (Литовские епархиальные ведомости. 1863. № 14. С. 795).

<sup>367</sup> “весьма было бы полезно изучение простонародного наречия своих прихожан, в то время они при достаточном его знании и постоянном употреблении на поприще своего служения прихожанам, сделали бы для себя все возможным, как по устройству вверенных им церквей, так отчасти по улучшению своего собственного незавидного положения” (Литовские епархиальные ведомости. 1863. № 14. С. 795–796).

зразумелья, асабліва ў прыходах, якія складаюцца з казённых сялян; дапушчаю нават карысьць ужываньня расійскай мовы ў тым сэнсе, што празь яе мы збліжаем, парадняем як бы з цэнтрам нашай нацыянальнасьці: але пры ўсім тым мушу сказаць, што такіх прыходаў, дзе могуць зразумець казаньні на расійскай гаворцы, у нас няшмат, ды там жанчыны мала наагул разумеюць гэтую мову. У былых жа абшарніцкіх прыходах толькі той, хто меў магчымасьць кантактаваць з расейцамі, можа зразумець павучаньні на расійскай гаворцы, ды і то калі яны выкладаюцца ў царкве не высакамоўным стылем. Такім чынам, пакуль пісьменнасьць сярод нашых сялян не распаўсюдзіцца і маладыя людзі ня будуць цалкам зразумець пісьмовай расійскай мовы, духоўная карысьць іх бацькоў непазьбежна патрабуе ад нас веданьня іхнай роднай, мясцовай, гаворкі і тлумачэньня ў ёй ісьцін Веры нашай праваслаўнай царквы”<sup>368</sup>.

Ва ўмовах абвастрэньня палітычнай сытуацыі ў краі на пачатку 1860-х гадоў расійская адміністрацыя разглядала праваслаўную царкву як сваё галоўнае апірышча сярод сялянскага насельніцтва. Напрыклад, гарадзенскі губэрнатар у гадавой справаздачы за 1862 г. вельмі важнай задачай дзяржаўнай улады лічыў “арганізацыю праваслаўных храмаў у такім выглядзе, каб яны не саступалі рымска-каталіцкім касьцёлам і гэтым вабілі да сябе вернікаў”<sup>369</sup>. У 1865 г. віцебскі губэрнатар паведамляў у Вільню, што “сяляне заходніх павеатаў Віцебскай губэрні, праваслаўнага веравызнаньня, з прычыны працяглага панаваньня каталіцызму і вуніятства, актыўнай прапаганды ксяндзоў і абшарнікаў дагэтуль ня толькі абьякава наведваюць касьцёл або царкву, але часта нават аддаюць перавагу першаму і прыносяць у касьцёл розныя ахвяраваньні, памяншаючы царкоўныя даходы”. Губэрнатар лічыў, што “у касьцёл іх вабіць хараство, якое засланяе ўбогія цэрквы... і гукі арганаў, і гандаль, рынкі і кірмашы”<sup>370</sup>. Дзеля выпраўленьня сытуацыі прапаноўвалася наклаьці на ксяндзоў, якія прымалі ў храме праваслаўных сялянаў, грашовыя штрафы на карысьць праваслаўнай царквы, забараніць

---

<sup>368</sup> “Я не думаю порицать тех из сельских священников, которые истины веры церкви нашей православной объясняют своим прихожанам на литературном велико-русском языке, который не всегда понятен и велико-русским простолюдинам; не дерзаю утверждать, чтобы объяснения эти оставались без пользы и не были вовсе понятны, особенно в приходах, состоящих из казённых крестьян; допускаю даже в пользу употребления велико-русского языка в том отношении, что через него мы сближаемся, сродняемся как бы с центром нашей национальности: но при всем том должен сказать, что таких приходов, где могут понять проповеди на велико-русском наречии, у нас немного, да там женщины мало вообще понимают эту речь. В приходах же бывших помещичьих едва только не многие, которые мели случаи обращаться с велико-русскими людьми, в состоянии понять поучения на велико-русском наречии, и то ежели оно говорится в церкви не высокопарным слогом. Следовательно, пока грамотность между нашими крестьянами не распространится и молодое поколение не станет вполне понимать письменного велико-русского языка — духовная польза их отцов и матерей неминуемо требует от нас знания их родного — местного наречия и объяснения в церквах на оном истин Веры нашей православной церкви” (Литовские епархиальные ведомости. 1863. № 14. С. 797).

<sup>369</sup> “устройство православных храмов в таком виде, чтобы не уступали римско-католическим костелам и тем привлекали бы к себе прихожан” (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 13, спр. 1388, арк. 52. [Перапіска гарадзенскага губэрнатара за 1862 г.]).

<sup>370</sup> “крестьяне западных уездов Витебской губернии, православного исповедания, вследствие продолжительного господства католицизма и унии, деятельной пропаганды ксендзов и помещиков до сего времени не только безразлично посещают костел или церковь, но даже часто первый предпочитают последней и приносят в костел в разных видах подаяние в ущерб церковным доходам” ... “в костел влечет их благолепие, затмевающее убогие церкви... и звуки органа, и торги, базары и ярмарки” (НГАБ у Менску, ф. 1430, воп. 1, спр. 31875, арк. 1).

органы ў філіяльных касцёлах, а кірмашы перанесці бліжэй да цэркваў<sup>371</sup>. Царскі чыноўнік А.К. Гейнс пісаў: «У 1863 годзе я бачыў гарадзенскіх сялян у нашай царкве і ніколі не забуду цяжкага пачуцця ад карціны, якую назіраў, — выніку гістарычнага бязладдзя. Сяляне прыйшлі далучыцца да праваслаўнай царквы, а жагнаюцца па-каталіцку, ляжаць “крыжам” і наагул дакладна робяць усё, чаму іх даўней вучылі ксяндзы. ... Вось ён, заходнерускі селянін, — вялікая ахова Расіі ад дамаганьняў старой цывілізаванай нацыянальнасці!»<sup>372</sup> Генэрал-губэрнатар М.Мураўёў таксама ня раз сьцьвярджаў, што каталіцтва й польскасць пакінулі глыбокі сьлед сярод праваслаўнага насельніцтва “Паўночна-Заходняга краю”: “Насельніцтва гэтае, большыня якога вызнае Праваслаўную веру, пры значным уплыве рыма-каталіцкага духавенства і абшарнікаў, амаль выключна Палякаў, трымаецца Праваслаўнай веры толькі намінальна, засвоіўшы між тым у штодзённым жыцці абрады каталіцкай царквы, і што з прычыны гэтага папярэдне трэба ўмацаваць у ім саслабелае Праваслаўе”<sup>373</sup>. Такім чынам, чыноўнікі мясцовай дзяржаўнай адміністрацыі разглядалі канфэсійнае пытаньне ў якасці найважнейшага кірунку ўрадавай палітыкі ў “Паўночна-Заходнім краі”.

Тут варта падкрэсьліць, што, надаючы праваслаўнай царкве велізарнае значэньне ў сваёй палітыцы, урад разглядаў прыходзкае духавенства фактычна як ніжэйшае зьвяно адміністрацыйнага апарату. Кажучы пра неабходнасьць падвышэньня яго статусу і матэрыяльнага дабрабыту, дзяржаўныя чыноўнікі розных роўняў нярэдка даволі пагардліва ставіліся да вясковых папоў. На іх думку, значная частка сьвятароў мясцовага паходжаньня не праяўляла дастатковай стараннасьці ў рэалізацыі ўрадавай палітыкі. Можна прывесці шмат прыкладаў таго, як улады зусім не цырымоніліся зь вясковым праваслаўным духавенствам. Напрыклад, у 1866 г. гарадзенскі губэрнатар загадаў сьвятаром перанесці ўсе прыдарожныя крыжы на тэрыторыю могілак. Гэтае распараджэньне было скіраванае найперш супраць каталікоў, але яно выклікала незадавальненьне і праваслаўных сялянаў. Дарэмна вясковыя бацюхны спрабавалі патлумачыць чыноўнікам, што ставяць крыжы пры дарогах “па даўнім звычай”<sup>374</sup>. Аднак для ўрадавай адміністрацыі той звычай быў усяго толькі прыкладам польска-каталіцкага ўплыву. Сьвятары таксама часта станавіліся ахвярамі даносаў. Напрыклад, настаяцеля Ружанскага прыходу ў Слоніўскім павеце Гарадзенскай губэрні Рафаловіча ў 1867 г. абвінавацілі ў тым, што ягоная жонка дома “пераважна размаўляець на польскай мове”<sup>375</sup>. Сам эпіскап

<sup>371</sup> НГАБ у Менску, ф. 1430, воп. 1, спр. 31875, арк. 3.

<sup>372</sup> «В 1863 году я видел гродненских крестьян в нашей церкви и никогда не забуду тяжелого чувства, навеянного на меня картиною, виденною мною, — продуктом исторического безобразия. Крестьяне пришли приобщиться в православную церковь, а крестятся католическим крестом, лежат “кжижем” и вообще верно проделывают все, чему их обучали ксендзы в старое время. ... Вот он, западно-русский крестьянин — великая охрана России от притязаний старой цивилизованной национальности!» (Цыт. па: Долбилов М. Полонофобия и русификация Северо-Западного края (1860-е гг.): метаморфозы стереотипов // <http://mion.sgu.ru/empires/docs/dolbilov-rusifikacija.doc>).

<sup>373</sup> “Население это, по большинству исповедующее Православную веру, при значительном влиянии на нее римско-католического духовенства и помещиков, почти исключительно Поляков, исповедует Православную веру только номинально, усвоив между тем в общежитии обряды церкви католической, и что вследствие сего необходимо предварительно упрочить в нем ослабевшее Православие” (Сталюнас Д. Границы в пограничье...).

<sup>374</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 6, спр. 641, арк. 1.

<sup>375</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 6, спр. 1122, арк. 1.



павінен быў апраўдваць сьвятара перад губэрнатарам, што “і жонка яго, і дзеці добра размаўляюць па-расійску”. Падобных выпадкаў было нямала. Большасць мясцовых сьвятароў сапраўды дрэнна валодала літаратурнай расійскай мовай. М.Каяловіч у 1863 г. так характарызаваў тыповага праваслаўнага сьвятара ў Заходнім краі: “Ён і ягоная сям’я пераважна гавораць па-польску, зьвязаныя знаёмствам і сяброўствам зь людзьмі польскімі; лад іх штодзённага жыцця, побыт, прыёмы — тыя ж, што і польскія”<sup>376</sup>. Прысланыя ў 1863 г. зь велікарускіх губэрняў чыноўнікі нават звароты беларускай мовы маглі прымаць за палішчызна і ў сваім службовым запале даносіць на вясковых папоў губэрнскаму начальству. Натуральна, што ў 1863 г. прыходзілі праваслаўныя сьвятары заставаліся цалкам ляляльнымі да імперскай улады і варожа ставіліся да паўстаньня. Але яны былі таксама досыць цесна зьвязаныя самымі рознымі дачыненнямі з мясцовым поліэтнічным асяродзьдзем, пра што пісаў М.Каяловіч, а таму ў значнай сваёй частцы без асаблівага энтузіязму ўспрымалі заклікі ўладаў узмацніць барацьбу з палінізмам і каталіцтвам, каб не псаваць добрыя стасункі з многімі прыяцелямі і знаёмымі. Хоць трэба адзначыць, што ў 1860-х гадох у рэлігійным жыцці праваслаўных сялянаў сапраўды адбываюцца істотныя зьмены. Так, 26 сьнежня 1863 г. Мітрапаліт Іосіф загадаў, каб прыходзіць духавенства “больш рупілася пра канчатковае вывядзеньне з ужытку польскіх малітваў і польскіх малітоўнікаў... і замену іх малітвамі і малітоўнікамі на славянскай або расійскай мове”<sup>377</sup>. З гэтага часу пачынаецца доўгі працэс замены мовы малітвы беларускага праваслаўнага селяніна з польскай на царкоўнаславянскую.

Пасля паўстаньня 1863 г. царскі ўрад робіць актыўныя захады па пераводу каталікоў у праваслаўе. У кастрычніку 1863 г. гарадзенскі губэрнатар Скварцоў пісаў Міхаілу Мураўёву пра неабходнасьць “...як для ўмацаваньня ў тутэйшым краі расійскага панаваньня, гэтак і для маральнага ўплыву на просты народ... спрыяць навяртаньню сялян-каталікоў у праваслаўе”<sup>378</sup>. Гэтую ідэю гарача падтрымаў і мітрапаліт Сямашка, і сам генэрал-губэрнатар. Пры гэтым улады, як можна меркаваць на падставе архіўных матэрыялаў, ва ўмовах уведзенага ў часе паўстаньня ваеннага становішча актыўна выкарыстоўвалі мэтады адкрытага прымусу й гвалту. Напрыклад, ваенны начальнік Сакоўскага павету пісаў гарадзенскаму губэрнатару, што ўсе спробы ўгаварыць сялян мястэчка Новы Двор вярнуцца ў праваслаўе (раней яны былі вуніятамі) не далі станоўчага выніку: “...ані ўгаворы, аніякія захады дзеля пакорлівасьці не далі належнага выніку, усё гэта зусім ня дзейнічае на іх. Адбываецца гэтак пераважна з прычыны падбукторваньня асобамі, якія занадта намагаюцца на кожным кроку

<sup>376</sup> “Он и семья его большей частью говорят по польски, связаны узами знакомства и дружбы с людьми польскими; устройство домашней их жизни, обстановка, приемы — те же, что и польские” (Литовские епархиальные ведомости. 1863. № 1. С. 28).

<sup>377</sup> “усугубило старание свое об окончательном выведении из употребления своих прихожан польских молитв и польских молитвенников... и о заменении их молитвами и молитвенниками на Славянском или на Русском языке” (Литовские епархиальные ведомости. 1863. № 24. С. 1916).

<sup>378</sup> “...как для упрочения в здешнем крае русского владычества, так и для нравственного влияния на простой народ... покровительствовать обращению крестьян католиков в православие” (ИГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 6, спр. 380, арк. 9).

шкодзіць праваслаўю”<sup>379</sup>. Таму ваенны начальнік прапанаваў “некоторых асобаў выслаць адміністрацыйным парадкам у адну з усходніх губэрняў Расіі. Народ убачыў бы, што ўрад адступнікам не патурае”<sup>380</sup>. Таксама ваўкавыскі ваенны начальнік прапаноўваў перасяліць у Сібір некалькі асобаў, якія працівіліся перайсці ў праваслаўе. Прычына палягала ў тым, што іх маці былі праваслаўнымі, а бацькі — рыма-каталікамі<sup>381</sup>. У выніку ў Сібір саслалі двух жыхароў ваколіцы Ляжайкі, якіх сьвятар Макавельскі ў лютым 1864 г. далучыў да праваслаўя. Адбылося гэта, напэўна, пад прымусам, бо жыхары Ляжаек працягвалі лічыць сябе рыма-каталікамі. Тады ўлады пастанавілі выкарыстаць больш жорсткія меры. Ці эфэктыўнай была такая палітыка ўраду? Паводле дадзеных камісіі віленскага чыноўніка А.Старажэнкі, за пэрыяд з 1863 да ліпеня 1866 г. у Менскай губэрні ў праваслаўе было наварнута 10 036 чалавек, у Магілёўскай — 983, у Віцебскай — 2947, у Віленскай — 14 788, у Гарадзенскай — 13 462, у Ковенскай — 224, што па ўсіх шасці паўночна-заходніх губэрнях складала 42 440 чалавек<sup>382</sup>. Паводле падлікаў В.Грыгор’евай, у 1860-х гадах у Літоўскай рымска-каталіцкай эпархіі (Віленская, Гарадзенская і Ковенская губэрні) былі далучаныя да праваслаўя амаль 30 тыс. каталікоў, у большасці — сялянаў<sup>383</sup>.

Але хутка патэнцыял прымусу быў вычарпаны. Больш за тое, гвалтоўныя мэтады часта мелі адваротны вынік, толькі ўзмацняючы пачуццё салідарнасці сярод парафіянаў і прывязанасць да сваёй веры. У канцы 1865 г. нават генэрал-губэрнатар К.П. фон Каўфман, які зусім не вылучаўся цярпімасцю да каталіцтва, пісаў у сваёй інструкцыі да магілёўскага губэрнатара, каб чыноўнікі “не прапаведвалі” праваслаўе “іменем ураду, які нельга замешваць у размовы пра рэлігію”<sup>384</sup>.

У першыя гады пасля паўстання бюракраты розных роўняў галоўнай перашкодай на шляху пасьпяховага “оправославления” мясцовага каталіцкага насельніцтва бачылі фанатызм ксяндзоў і іх велізарны ўплыў на сваіх прыхаджанаў. Часта адбывалася сапраўдная дэманізацыя мясцовых каталіцкіх сьвятароў, надзяленьне іх надзвычайнымі хітрасцю й падступствам. Народазнаўца-славянафіл Пётр Бяссонаў, які з 1863 да 1865 г. працаваў у мураўёскай адміністрацыі, так апісвае тыповага рымска-каталіцкага сьвятара: «Ксёндз не прапусьціць прызначанай імшы і няспынна служыць, ксёндз бяз стомы разьяжджае па адправах, па парафіі, яго рупнасьць прыпыніць хіба толькі вайсковы начальнік, ксёндз трапляе і нават уваходзіць ува ўсе сем’і, кіруе імі, іх сумленьнем, рэгулюе выхаваньне дзяцей і паводзіны дарослых, ён першы сябар дому, абаронца яго, старшыня, ён дапаможа ў бядзе і радай, і грашыма, і хадайніцтвам, у судзе, перад уладай і

<sup>379</sup> “...ни увещевания, ни какие меры кротости не привели к должному результату и положительно все принятые меры не действуют на них. Это больше происходит от подстрекательства лиц, так сильно старающихся вредить на каждом шагу православию” (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 6, спр. 380, арк. 153–154. [Пераход з рымска-каталіцкай веры ў праваслаўную. 1863–1864 гг.]).

<sup>380</sup> “некоторых лиц выслать административным порядком в одну из восточных губерний России. Народ бы увидел, что правительство совращенным не дает поблажки” (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 6, спр. 380, арк. 153–154. [Пераход з рымска-каталіцкай веры ў праваслаўную. 1863–1864 гг.]).

<sup>381</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 6, спр. 380, арк. 173.

<sup>382</sup> Смалянчук А.Ф. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй... С. 63.

<sup>383</sup> Канфесіі на Беларусі (к. XVIII–XX ст.). Мінск: ВП “Экаперспектыва”, 1998. С. 72.

<sup>384</sup> “именем Правительства, которое отнюдь не должно быть вмешиваемо в разговоры о религии” (Долбилов М. Полонофобия и русификация Северо-Западного края (1860-е гг.): метаморфозы стереотипов // <http://mion.sgu.ru/empires/docs/dolbilov-rusifikacija.doc>).

грамадой, да апошняя ахвяры, да сьмерці. <...> Арганізаваныя незьлічоныя брацтвы, багадзельні, “касьцельныя дзяды”, гэтыя праваднікі легендаў і касцельных чутак. Малітоўнікі, усякія духоўныя кніжкі, па-польску складзеныя, выдрукаваныя, раздадзеныя і распаўсюджаныя мільёнамі. Усяго не пералічыць»<sup>385</sup>. Гэтаму тыпу незвычайна актыўнага і дзейнага ксяндза Бяссонаў супрацьстаўляў вобраз апатычнага й бязьдзейнага праваслаўнага сьвятара: “...мясцовы беларускі праваслаўны сьвятар часам месяцамі ня служыць, тыднямі ня хрысьціць, год і болей ня бачыць на споведзі, па дзясятку дзён не ідзе зь сьвятой вадою, у сьвята й зусім ня ходзіць, — мала ў яго супольнікаў, выхавальнікаў моладзі, не абкружаны манахамі; зь сем’ямі не збліжаецца, абьякавы да іх становішча, выхаваньня”<sup>386</sup>.

Разумеючы, што перавесыці ўсіх каталікоў “Заходняга краю” ў праваслаўе будзе немагчыма, расійскія ўлады паспрабавалі русыфікаваць сам касцёл. Ужо 12 красавіка 1863 г. апекавальнік Віленскай навучальнай акругі А.Шырынскі-Шыхматаў прапанаваў там, дзе жыве “народ руский”, замяніць польскую мову ў каталіцкім богаслужэньні “мясцовай гаворкай”<sup>387</sup>. У канцы 1865 г. генэральны вікары Магілёўскай рымска-каталіцкай архіэпархіі біскуп Ю.Станеўскі пайнфармаваў улады пра хадаініцтва каталіцкіх сьвятароў Віцебскай і Магілёўскай губэрняў дапусьціць казаньні на “беларускай мове”. Паводле іншай вэрсіі, ініцыятыва належала царскаму чыноўніку А.Уладзіміраву, які ў тым часе працаваў у Віленскай навучальнай акрузе і свае меркаваньні па гэтым пытаньні выклаў генэрал-губэрнатару ў канцы студзеня 1866 г.<sup>388</sup> Папраўдзе, многія каталіцкія ксяндзы на ўсходнебеларускіх землях і так прамаўлялі казаньні на мове сваіх парафіянаў, пра што сьведчаць матэрыялы дзяржаўнай адміністрацыі. Высокапастаўлены чыноўнік А.Старажэнка пасля паездкі па Магілёўскай губэрні дакладваў начальніку краю М.Мураўёву летам 1864 г.: «Шмат звычайў і абрадаў каталіцкіх, прышчэпленых рускаму народу за час вуніі, і дагэтуль ва ўжытку. Напрыклад: пры сустрэчы сяляне замест “здравствуй, Бог в помощь” гавораць: “нех бэндзе пахвалёны Езус Хрыстус”. Абрады праваслаўнай рэлігіі выконваюцца не паводле пастановаў сусьветных сабораў: папы голяць бароды, стрыгуцца, хросны ход адбываецца, як у часе вуніі, званы вешаюць на каромыслах і звоняць тут ня так, як у Расіі. Сьвятары

<sup>385</sup> «Ксендз не пропустит урочной мши и беспрестанно служит, ксендз без устали разъезжает по требам, по приходу, а разве только его ревность приостановит военный начальник, ксендз проникает и даже втирается во все семейства, руководит ими, их совестью, регулирует воспитание детей и поведение взрослых, он первый друг дома, защитник его, председатель, он поможет в беде и советом, и деньгами, и ходатайством, в суде, перед властью и обществом, до последних жертв, до смерти. <...> Организованы бесчисленные братства, богадельни, “костельные деды”, эти проводники легенд и костельных слухов. Молитвенники, всякие духовные книжки, по-польски, составлены, отпечатаны, розданы и распространены миллионами. Всего не перечеть» (Цыт. па: Гулак А. Заходняя Беларусь другой паловы XIX ст. у рукапіснай працы П.Бяссонава // Культура Гродзенскага рэгіёну: праблемы развіцця ва ўмовах поліэтнічнага сумежжа: Зб. навук. прац. Гродна: ГрДУ, 2003. С. 97).

<sup>386</sup> “...местный белорусский, православный священник по месяцам иногда не служит, по нескольким неделям не крестит, по году и больше не видит на духу, по десятку дней не идет со святою водою, в праздник и вовсе не ходит, — малочислен сотоварищами, рассадниками питомцев, не обставлен монашествовыми; с семействами не сближается, безучастен к их положению, воспитанию” (Цыт. па: Гулак А. Заходняя Беларусь другой паловы XIX ст. у рукапіснай працы П.Бяссонава // Культура Гродзенскага рэгіёну: праблемы развіцця ва ўмовах поліэтнічнага сумежжа: Зб. навук. прац. Гродна: ГрДУ, 2003. С. 97).

<sup>387</sup> Сталюнас Д. Границы в пограничье... // Ab Imperio. 2003. № 1.

<sup>388</sup> Сталюнас Д. Может ли католик быть русским? О введении русского языка в католическое богослужение в 60-е годы XIX в. // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: Антология. Москва, 2005. С. 576.

па вёсках ніколі не гавораць казаньняў, а наадварот дазваляюць праваслаўным з царквы кіравацца проста ў касьцёл і слухаць там казаньні, якія ксёндз-прапагандыст прамаўляе ім у беларускай гаворцы. Гэта асабліва прыкметна там, дзе ўбогая царква стаіць побач з касьцёлам цудоўнай архітэктуры і дзе жыхары, якія вызнаюць цяпер праваслаўе, былі некалі вуніятамі. Пры кожным панскім доме, на ўсіх раздарожжах... на межах палеткаў стаяць крыжы рознай велічыні, абвешаныя ручнікамі, і статуі сьвятых...»<sup>389</sup> Атрымаўшы гэтак паведамленьне, генэрал-губэрнатар адразу настойліва парэкамэндаваў магілеўскаму архіэпіскапу Яўсевію зрабіць захады, каб прыходзкія сьвятары мелі “неаслабны нагляд” за сялянамі, і тыя “не хадзілі слухаць казаньні ў каталіцкія касьцёлы”.

Дзяржаўныя ўлады зьвярнуліся да менскага праваслаўнага эпіскапа Міхаіла Галубовіча з пытаньнем пра магчымасьць выкарыстаньня беларускай мовы ў касьцёле. Ягонае стаўленьне да ўвядзеньня беларускай мовы ў каталіцкае набажэнства было скрайне адмоўным:

«У склад Беларусі ўваходзяць губэрні Віцебская, Магілеўская, частка Віленскай, Менская і Гарадзенская. У дзвюх першых заўважныя падгаворкі, менавіта: на ўскраінах, сумежных з нутранымі губэрнямі, простанародная гаворка набліжаецца да расійскай. У Менскай губэрні ў частцы Рэчыцкага павету і ў Мазырскім гавораць “паўмаларасійскай”, а ў Пінскім — палескай, г.зн. грубай “маларасійскай” гаворкай, у Гарадзенскай губэрні ў паветах Берасьцейскім, Кобрынскім, Пружанскім і Бельскім гавораць “памаларасійску”, у Гарадзенскім па рацэ Нёман — палетувіску, у Сакольскім і Беластоцкім паветах пасяленцы-мазуры гавораць польскім жаргонам. Якой гаворцы аддаць перавагу ў перакладзе казаньня пры гэтакіх іх разнастайнасьці? Выбар цяжка зрабіць і таму, што той, хто размаўляе “памаларасійску”, ня церпіць беларускай мовы і наадварот. Беларуская мова неапрацаваная, на ёй нельга выказаць абстрактных думак, яе гучаньне вельмі непрыемнае, навошта ж уздымаць яе да літаратурнай гаворкі, калі цьвёрдай лініяй ураду павінна быць усталяваньне і пашырэнне расійскай мовы і калі гэтаму спрыяюць адчыненныя народныя царкоўныя і гарадзкія навучальні. Дый цяпер просты народ няблага разумее расійскую мову. Да таго ж у беларускую мову цягам прыгону ўвайшло шмат польскіх слоў і зваротаў. Хто ж запэўніць, што ксяндзы ня будуць карыстацца гэтым, каб падтрымаць хоць цень польскай мовы <...> Я пратэставаў супраць выданьня былым апекуном кн. Шырынскім-Шыхматавым на беларускай мове кнігі для чытаньня ў народных навучальнях і цяпер пратэстую супраць пераводу на яе каталіцкага казаньня. Меркаваць пра тое, што ў просьбе пераводу казаньня на беларускую

<sup>389</sup> «Много обычаев и обрядов католических, привитых к русскому народу за время унии, и до сих пор в употреблении. Например: при встрече крестьяне вместо “здравствуй, Бог помощь” говорят: “нех бендзе похвалений Изус Христус”. Обряды православной религии исполняются не согласно уставов вселенских соборов: попы бреют бороды, стригутся, крестный ход совершается как во время унии, колокола повешены на коромыслах и самый благовест производится не так, как звонят в России. Священники по деревням никогда не говорят проповедей, а напротив допускают православный народ, по выходе из церкви, отпрапляются в костел и слушать казание (проповедь), которое ксёндз пропагандист говорит им на белорусском наречии. Это в особенности заметно там, где убогая церковь стоит рядом с великолепной архитектуры костелом и где жители, исповедывающие теперь православие, были некогда униатами. У каждого господского дома, на каждом перекрестке проезжих дорог, ... при разделении полей, стоят кресты разных величин, обвешанные полотенцами, и статуи святых...» (Цыт. па: Долбилов М. Полонофобия и русификация Северо-Западного края (1860-е гг.): метаморфозы стереотипов // <http://mion.sgu.ru/empires/docs/dolbilov-rusifikacija.doc>).



мову прысутнічаюць таемныя намеры каталіцкага духавенства, ёсць гістарычныя падставы, я маю на ўвазе езуітаў. Пасяліўшыся тут, яны папярэдне вывучалі прастанародную мову і гэтым спакушалі праваслаўных»<sup>390</sup>.

Такім чынам, этнічны беларус з паходжаньня і былы вуніят Міхаіл Галубовіч рашуча выказаўся супраць выкарыстаньня беларускай мовы ў каталіцкім касьцёле. Выглядае так, што галоўнай прычынай зьяўляўся страх перад магчымым “соблазнением” ксяндзамі праваслаўных прыхаджанаў. З гэтае ж прычыны праваслаўнае духавенства ўпарта працівілася й выкарыстаньню расійскай мовы ў касьцёле. Цікава, што свой асабісты дзёньнік Міхаіл Галубовіч пісаў на польскай мове<sup>391</sup>. Ідэю ж выкарыстаньня беларускай мовы ў каталіцкім набажэнстве не падтрымаў ніводны праваслаўны эпіскап “Заходняга краю”<sup>392</sup>.

У сьнежні 1869 г. Аляксандар II дазволіў прыхаджанам “іншавэрных цэркваў... якія лічаць роднай мовай “рускую”, у той ці іншай яе гаворцы... слухаць на расійскай мове казаньне і тыя часткі набажэнства, якія адбываюцца не на лацінскай”<sup>393</sup>. Ад гэтага часу пачалося прымусовае ўвядзеньне расійскай літаратурнай мовы ў каталіцкі касьцёл на беларускіх землях. Асабліва актыўна яна праводзілася на Меншчыне і была падтрымана нават часткаю парафіяльнага духавенства. Адзін з найбольш заўзятых прыхільнікаў расійскай мовы ў касьцёле канонік Фердынанд Сенчыкоўскі напачатку, дарэчы, ужываў у сваіх казаньнях беларускую мову, але потым перайшоў на расійскую<sup>394</sup>. Але ў заходнебеларускіх землях расійскія ўлады

<sup>390</sup> “В состав Белоруссии входят губернии Витебская, Могилевская, часть Виленской, Минская и Гарадзенская. В двух первых замечаются поднаречия, именно: на окраинах смежных с внутренними губерниями протонародный говор приближается к Русскому. В Минской губернии в части Речицкого уезда и в Мозырском говорят полумалороссийским, а в Пинском — полесским, т.е. грубым малороссийским наречием, в Гарадзенской губернии в уездах Брестском, Кобринском, Пружанском и Бельском говорят по малороссийски, в Гарадзенском по-над рекою Неманом по литовски, в Сокольском и Белостокском уездах поселенцы мазуры говорят польским жаргоном. При таком разнообразии наречий, которому дать преимущество для перевода на оный проповеди? Выбор трудно сделать и потому, что говорящие по малороссийски не терпят белорусского языка и наоборот. Белорусский язык не обработан, на нем невозможно выразить отвлеченных мыслей, евфония его весьма неприятна, зачем же его ставить на подмостки литературного наречия, когда неуклонною целью правительства должно быть обобщение чисто русского языка, и когда к тому способствуют открытые народные церковные и городские училища. Да и теперь простой народ достаточно понимает русский язык. К тому же в Белорусский язык в продолжение крепостного состояния вкралось много польских слов и оборотов. Кто ж поручится, что ксендзы не будут пользоваться этим для поддержания хотя тени польского языка <...> Я протестовал противу печатания бывшим попечителем кн. Ширинским-Шихматовым на Белорусском языке книги для чтения в народных училищах и теперь протестую противу перевода на оный латино-католической проповеди. Заподозривать домогательство латинского духовенства о переводе проповеди на Белорусский язык я имею исторические основания, именно иезуиты. Они, поселившись здесь, предварительно изучали протонародный язык и на нем соблазняли православных” (Миловидов А. Распоряжение и переписка графа М.Н.Муравьева относительно римско-католического духовенства в Северо-Западном крае. Вильно, 1910. С.12).

<sup>391</sup> Дыярьюш з XIX стагоддзя: Дзёньнікі М.Галубовіча як гіст. крыніца / Падр. Язэп Янушкевіч. Менск, 2003. 350 с.

<sup>392</sup> Сталюнас Д. Может ли католик быть русским... С. 577.

<sup>393</sup> “иноверных церквей... которые считают родным языком русский, в том или другом его наречии... слушать на русском языке проповедь и те части богослужения, которые совершаются не на латинском” (НГАБ у Горадні, ф.1, воп. 27, спр. 1770, арк. 9. [Пра ўвядзеньне расійскай мовы ў рымска-каталіцкае набажэнства. 1869 г.]).

<sup>394</sup> Пра дзейнасьць Ф.Сенчыкоўскага гл. падрабязней: Смалянчук А.Ф. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864–1917 г. Гродна: ГрДУ, 2001. С. 68–72.

паводзілі сябе ў гэтым пытанні нашмат асыярожней. Напрыклад, гарадзенскі губэрнатар на запыт віленскага генэрал-губэрнатара ў 1876 г. адказваў, што ў яго губэрні казанні ў касцёлах праводзяцца толькі на польскай мове<sup>395</sup>. Ды і ў цэнтральнай Беларусі акцыя па “обрусенію” касцёлу не прынесла ўраду асаблівых поспехаў. Нават беларускамоўныя непісьменныя сяляне зацята адмаўляліся пераходзіць на расійскую мову ў дачыненнях зь святарамі і былі гатовыя цяпець за гэта пакуты (Табл. 15).

Табліца 15

**Канфэсійная структура беларускамоўнага насельніцтва губэрняў у 1897**

**Г.**

Губэрня	Канфэсія											Разам		
	праваслаўныя		каталікі		юдэі		лютэране		стараверы		іншыя		n	%
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%		
Віленская	366 310	41	522 076	58,5	209	0,02	51 05	0,0	1 548	0,17	1 709	0,19	891 903	100
Гарадзенская	490 211	69,5	213 623	30,3	398	0,06	124 2	0,0	126	0,02	563 8	0,0	705 045	100
Віцебская	685 159	86,9	82 995	10,5	85	0,01	213 3	0,0	20 123	2,55	24 03	0,0	788 599	100
Менская	1 483 258	90,8	148 193	9	292	0,02	175 1	0,0	820	0,05	353 2	0,0	1 633 091	100
Магілёўская	1 359 279	97,8	27 323	2	216	0,02	70 05	0,0	2 878	0,2	16 01	0,0	1 389 782	100
Смаленская	100 518	99,76	218	0,22	7 7	0,007	1 01	0,0	12	0,012	1 01	0,0	100 757	100
Разам па ўсіх губэрнях	4 484 735	81,4	994 428	18	1 207	0,02	634	0,0	25 507	0,46	2 666	0,048	5 509 177	100

**Крыніцы:** Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Вып. IV, тетр.3, табл. XIV; Вып. V, тетр.3, табл. XIV; Вып. XI, табл. XIV; Вып. XXII, табл. XIV; Вып. XXIII, табл. XIV; Вып. XL. Табл. XIV.

Як уплывала палітычная сытуацыя ў Беларусі ў другой палове XIX ст. на дачыненні паміж звычайнымі вернікамі розных канфэсій. Этнограф Мікалай Нікіфароўскі пісаў пра сялянаў Віцебшчыны канца XIX ст: “Непісьменны правінцыйны люд таго часу, дарэчы блізкага да часу вуніі, ня надта акрэсьліваў розніцу паміж праваслаўнымі і каталіцкімі абразамі, а набываў тыя зь іх, якія ўражвалі яскравасцю фарбаў, аздабленьем ды былі даступныя паводле кошту. Таму ў бажніцы праваслаўнага побач, напрыклад, з абразом сьв. Міколы, нярэдка можна было ўбачыць абраз каталіцкага сьвятога ў папскай тыяры з адназьмейным жазлом... Усё гэта шанавалі аднолькава... як можа шанавець шчырая хрысьціянская душа”<sup>396</sup>. Паводле звестак А.Ф. Лісоўскай, сяляне Віцебскага павету “адрозьненныя паміж рускай і паньскай верай, здаецца, ніякага не прызнаюць, а з аднолькавым пачуцьцём ходзяць як у царкву, так і ў касцёл, гэта значыць з поўнай абьякавасцю.

<sup>395</sup> НГАБ у Горадні, ф.1, воп. 27, стр. 1770, арк. 157.

<sup>396</sup> “Неграмотный захоластный простолюдин воспоминаемого времени кстати, близкий к временам унии, не клал строгого различия между православными и католическими иконами, а приобретал те из них, которые разили яркостью красок, орнаментировкой, да бывали доступны по цене. Поэтому в божнице православного простолюдина рядом, например с иконою св. Николая нетрудно было встретить икону католического святого в папской пиаре с однозмыйным жезлом... Все это чтилось безразлично... как может чтить чисто христианская душа” (Очерки простонародного жия-бытия в Витебской Белоруссии и описание предметов обиходности. Сост. Н.Я.Никифоровский, Витебск, 1895. С. 234–235).

Але палякаў ня любяць, бо уяўленьем пра паляка ёсьць ўяўленьне пра пана, абшарніка і прыгон”<sup>397</sup>.

Вацлаў Ластоўскі ўзгадваў, што ў яго роднай вёсцы Стары Пагост на Дзісеншчыне яшчэ ў 1890-х гадох «кабеты хрысьціліся і маліліся па-польску, страшэнна ламанай польшчынай, прыкладам: “Вымя войца і Сына і Духа сьцвотага. Аман”, “Войча наш уторсесты на небі свясся менне тваё пры крулестве маім...” і г.д. Гэтаксама адпявалі нябожчыкаў польскімі псалмамі з польскіх кантычак. Мужчыны хрысьціліся й маліліся ня менш ламанай славяншчынай, прыкладам: “Воччу жэсы на небясі дасыціся мя тваё, здароўе маё” і т.д.»<sup>398</sup>. Фр.Сяліцкі, спасылаючыся на ўспаміны настаўніка таёмнай польскай школі Пятра Кратовіча, таксама сьцьвярджаў, што праваслаўная люднасьць на памежжы Вілейскага і Барысаўскага павятаў нават пасья 1905 г. на пахаваньнях і пад час рэлігійных сьвятаў сьпявала набожныя польскія песні. У вёсцы Крывічы гэты звычай існаваў сярод праваслаўных сялян і ў міжваенны час<sup>399</sup>.

Сьвятар Аляксей Валкоўскі зь Беласточчыны пісаў у царкоўным летапісе: “Асабліва шкодны ўплыў на вернікаў Чарнянскай царквы маюць касьцёлы Долабаўскі і Рудзкі — і сваім суседзтвам зь ёю, і тым, што менавіта да гэтых касьцёлаў ходзяць каталікі зь вёсак Чарнянскага прыходу. Гэты ўплыў больш за ўсё выяўляецца ў трыманьні пастоў і сьвятаў каталіцкага абраду, а таксама ў нашэньні шкаплераў, ружанцаў і карункаў, у выкарыстаньні польскіх малітоўнікаў і абразоў, у перавазе польскага элемэнта ў гутарковай мове <...> Ускраіне прыходу, дзе праваслаўныя зьмяшаныя напалову з каталікамі, не чужое каталіцтва... Нярэдка замест праваслаўных сьвятаў яны адзначаюць каталіцкія”<sup>400</sup>. А.Валкоўскі падкрэсьліваў вялікую павагу да кнігі сярод сваіх прыхаджанаў: “Малітоўнік можна знайсці ў кожнай хаце, нярэдка ўбачыш і часаслоў, псалтыр і Біблію. У вялікім ужытку сярод вернікаў таксама польскія малітоўнікі. Нам даводзілася сустракаць Біблію на польскай мове”<sup>401</sup>. Праўда, сьвятар адзначаў, што мяшаных шлюбаў паміж каталікамі й праваслаўнымі ў яго прыходзе вельмі мала: “Ад мяшаных шлюбаў тры сям’і. Тут варта патлумачыць, што зь невялікім выняткам праваслаўныя бяруць шлюб з праваслаўнымі, а каталікі — з каталікамі, хоць рэлігійнае варожасьці паміж праваслаўнымі і каталікамі ў простым народзе не заўважна... Бываюць

<sup>397</sup> “различия между руськой и паньской верой, кажется, никакого не признают, а с одинаковым чувством ходят как в церковь, так и в костел, т.е. с полным равнодушием. Но поляков не любят, так как с представлением о поляке является представление о пане, помещике и пригоне” (Шейн П. Материалы для изучения... С. 21).

<sup>398</sup> Ластоўскі В. Выбраныя творы / Уклад. Я.Янушкевіча. Мінск: Беларускі кнігазбор, 1997. С. 175.

<sup>399</sup> Sielicki F. Region dołhinowo-budslawsko-krzywicki na dawnej Wileńszczyźnie. Kronika historyczna. Warszawa-Wrocław: PWN, 1989. S. 95.

<sup>400</sup> “Особенно вредное влияние на прихожан Чарнянской церкви имеют костелы Долобовский и Рудский, как по своей близости и соседству с приходом, так и потому, что к этим именно костелам принадлежат прихожанами католики, живущие в деревнях Чарнянского прихода. Это влияние более всего обнаруживается в соблюдении постов и праздников по католическому обряду, а также в ношении шкаплеров, рожанцев и коронок, в употреблении польских молитвенников и икон, в преобладании польского элемента в разговорной речи <...> Окраина прихода, где православные памешаны наполовину с католиками, не чужда католицизма... Они частенько вместо православных праздников празднуют католические” (Wołkowski A. Historyczny oraz statystyczny opis cerkwi i parafii w Czarnej Cierkiewnej. Czarna-Cierkeiwna-Bielsk-Podlaski, 1994. S. 19–21, 60).

<sup>401</sup> “Молитвослов можно найти в каждом доме, нередкость встретить и часослов, псалтирь и Библию. Польские молитвенники тоже в большом употреблении по домам прихожан. Нам встречалось встретить Библию на польском языке” (Wołkowski A. Historyczny oraz statystyczny opis cerkwi i parafii... S. 76).

прыклады наведвання каталікамі праваслаўных храмаў<sup>402</sup>. Яшчэ айцец Валкоўскі сьцьвярджаў, шторовень рэлігійнасьці тамтэйшага праваслаўнага насельніцтва быў вышэйшым, чым сярод каталікоў: “Што да праваслаўных, дык яны вызначаюцца большай рэлігійнасьцю (наведваюць царкву, трымаюць пасты)”<sup>403</sup>.

Нягледзячы на працэс сэкулярызацыі, царква і касьцёл па-ранейшаму моцна ўплывалі на жыцьцё сялян і выконвалі ролю важнага мадэрнізацыйнага чыньніка. У папярэднім параграфі мы ўжо адзначалі вялікую ролю сьвятароў, асабліва рымска-каталіцкіх, у пашырэнні асьветы сярод сялянаў. Нярэдка пры вясковых храмах ствараліся бібліятэкі. А.Валкоўскі пісаў, што ў 1890 г. ім была “арганізаваная бібліятэка для народнага чытаньня”<sup>404</sup>. Сьвятар таксама часта выконваў ролю дарадцы і судзьдзі. Зноў зьвернемся да запісаў А.Валкоўскага: “Зьвяртаецца народ і да суду сьвятара, асабліва ў справах, так бы мовіць, штодзённых, маральнага характару. Жанчыны амаль заўсёды перадусім зьвяртаюцца да суду сьвятара”<sup>405</sup>. Па-ранейшаму важным кірункам дзейнасьці сьвятароў заставалася барацьба з паганскімі звычаямі, якая, аднак, вялася зь пераменным посьпехам<sup>406</sup>.

Як вынікае з папярэдняга падразьдзелу, каталіцкае вясковае насельніцтва мела больш высокіровень асьветы. Дадзеныя дэмаграфічнай статыстыкі таксама розьняцца паміж каталіцкім і праваслаўным насельніцтвам. Так, інфармацыя за 1850 г. сьведчыць, што для каталікоў характэрныя больш нізкія паказьнікі нараджальнасьці й сьмяротнасьці. Сярод праваслаўных жыхароў Гарадзенскай губэрні нараджальнасьць дасягала 46 ‰, сьмяротнасьць — 36, а натуральны прырост — 10 ‰, сярод каталіцкага насельніцтва — адпаведна 40, 32 і блізу 8 ‰. У сельскай мясцовасьці Гарадзенскага павету ў асяродзьдзі праваслаўнага насельніцтва нараджальнасьць за 1850 г. складала 48,9 ‰, сьмяротнасьць — 36,7, натуральны прырост — 12 ‰, сярод каталікоў — адпаведна 39,6, 27,6 і 12 ‰<sup>407</sup>. Гэтыя адрозьненні захаваліся і ў далейшым. Безумоўна, тут трэба ўлічваць той факт, што на дэмаграфічныя паказьнікі каталіцкага насельніцтва ўплываў даволі істотны працэнт шляхты. І ўсё ж можна меркаваць, што ўзоры паводзінаў шляхты, у тым ліку і ў сямейным жыцьці, маглі хутчэй засвойвацца сялянамі каталіцкага веравызнаньня, якія з гэтай шляхтай часта сустракаліся ў касьцёле.

Цікавым уяўляецца пытаньне, ці ўплываў рэлігійны фактар на гаспадарчае жыцьцё сялянаў? На падставе архіўных матэрыялаў мы ня можам сьцьвярджаць, што існавалі нейкія заўважныя розьніцы ў гаспадарчым

<sup>402</sup> “Смешанных браков три семейства. В объяснение последнего нужно сказать, что за немногим исключением большей частью православные вступают в брак с православными, а католики — с католиками, хотя религиозной вражды между православными и католиками в простом народе не заметно... Бывают примеры иногда посещения католиками православных храмов” (Wolkowski A. Historyczny oraz statystyczny opis cerkwi i parafii... S. 66).

<sup>403</sup> “Что же касается православных, то они отличаются большей религиозностью (посещают церковь, соблюдают посты)” (Wolkowski A. Historyczny oraz statystyczny opis cerkwi i parafii... S. 68).

<sup>404</sup> Wolkowski A. Historyczny oraz statystyczny opis cerkwi i parafii... S. 76.

<sup>405</sup> “Обращается народ и к суду священника, особенно в делах, так сказать повседневных, имеющих нравственный характер. Женщины почти всегда прежде всего обращаются к суду священника” (Wolkowski A. Historyczny oraz statystyczny opis cerkwi i parafii... S. 66).

<sup>406</sup> Wolkowski A. Historyczny oraz statystyczny opis cerkwi i parafii... S. 68.

<sup>407</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 28, спр. 346, арк. 42. [Зьвесткі пра канфэсійны склад насельніцтва Гарадзенскай губэрні за 1850 г.]



становішчы паміж праваслаўнымі вяскоўцамі і каталікамі. Акрэсленае пытаньне вельмі складанае для дасьледваньня. У якасьці крытэру можна ўзяць ацэнку сялянскіх гаспадарак падатковымі інспэктарамі за 1909 г. У гэтых матэрыялах звесткі пра каталікоў і праваслаўных падаваліся асобна. Іх аналіз не дазваляе гаварыць пра наяўнасьць істотных адрозьненняў. Напрыклад, у Лашанскай, Скідзельскай, Валпянскай, Азёрскай валасьцях Гарадзенскага павету трохі вышэйшым быў сярэдні паказьнік ацэнкі гаспадарак праваслаўных сялян, а ў Верцялішкаўскай, Горніцкай, Крынкаўскай, Індурскай, Мастоўскай, Каменскай — сялян-каталікоў<sup>408</sup>. Але трэба адзначыць, што ацэнка гаспадаркі ўлічвала найперш кошт зямлі, надзеленай сялянам у часе рэформы, а не асабісты вынік эканамічнай дзейнасьці гаспадароў. Працэс драбленьня зямельных надзелаў таксама праходзіў практычна аднолькава сярод сялянаў абедзьвюх канфэсій.

Пэўныя адрозьненні паміж праваслаўнымі і каталікамі можна знайсці і ў іншых сфэрах сацыяльнага жыцьця. Паводле дадзеных Гарадзенскай судовай палаты за 1880 г., 28 % асуджаных за розныя крымінальныя злачынствы ў губэрні складалі праваслаўныя, а 40,5 % — каталікі. Напрыклад, амаль 58 % тых, хто быў пакараны за выступленьні супраць парадку кіраваньня, складалі каталікі, а 39 % — праваслаўныя. Злачынстваў супраць асобы на долю каталікоў прыходзілася 74 %, а на долю праваслаўных — толькі 12 %. Праўда, статыстыка ня ўлічвала станавую прыналежнасьць асуджаных, таму мы ня маем аналягічных звестак, якія датычаць асобна сялянаў.

Паказальна тое, што большасьць каталіцкага парафіяльнага духавенства на пачатку ХХ ст. паходзіла ўжо зь сялянаў. Напрыклад, сярод навучэнцаў Віленскай каталіцкай сэмінарыі ў 1912 г. 122 належалі да сялянскага стану, 28 паходзілі зь мяшчанаў і 24 — з шляхты<sup>409</sup>. Ва ўмовах Расійскай імперыі, калі каталікоў не дапускалі ў дзяржаўныя настаўніцкія сэмінарыі і на чыноўніцкія пасады, кар’ера сьвятара ўяўлялася амаль адзінай рэальнай магчымасьцю сацыяльнага пасьпеху для жыхароў каталіцкай беларускай вёскі. Натуральна, што ксяндзы сялянскага паходжаньня дасканала ведалі вясковае жыцьцё, праблемы сялян і іх мэнтальнасьць. Таму сяляне-каталікі ў канцы ХІХ і на пачатку ХХ ст. у большасьці вельмі шанавалі сваіх пробашчаў і даволі строга трымаліся рэлігійных абрадаў. Б.Грабінскі, напрыклад, узгадваў: “Запушчанае пасьцілі вельмі строга, нават малым дзецям не давалі ў посьце [нічога] з малаком, хіба даставалі дзецям за нейкую аплату дыспэнсію ад сьвятара”<sup>410</sup>.

Праваслаўныя вясковыя сьвятары ў Беларусі менш уплывалі на сваіх вернікаў. Тут, на нашу думку, адыгрывалі сваю ролю такія фактары, як карпаратыўная замкнёнасьць (большасьць праваслаўных сьвятароў пераймала занятак сваіх бацькоў і дзядоў, а прыток выхадцаў зь іншых станаў грамадства быў у цэлым нязначны), кансэрватызм сыстэмы духоўнай адукацыі, неабходнасьць утрымліваць звычайна вельмі вялікія сем’і. Мясцовая ж дзяржаўная ўлада трактавала праваслаўнае прыходзкае духавенства як складовы элемэнт урадавага апарату, што простыя вернікі добра разумелі. У

<sup>408</sup> НГАБ у Горадні, ф. 17, воп. 1, спр. 340 б. [Ведамасьці пра склад насельніцтва Гарадзенскай губэрні паводле нацыянальнай прыналежнасьці і ацэнка нерухомай маёмасьці за 1909 г.].

<sup>409</sup> Беларускія рэлігійныя дзеячы ХХ ст. / Уклад. Юрась Гарбінскі. Мн.-Мюн.: Беларускі кнігазбор. 1999. С. 487–491.

<sup>410</sup> Грабінскі Б. Сакольшчына – Горадня – Вільня... С. 391.

выніку дзеяння ўсіх гэтых чыньнікаў у асяродзьдзі праваслаўнага сялянства ў канцы XIX – на пачатку XX ст. пачала складвацца даволі парадаксальная сытуацыя. З аднаго боку, шматлікія звычаі і абрады паганскага паходжаньня й фальклёр захаваліся ў праваслаўнай вёсцы лепш, чым у каталіцкай. З другога, разам з захаваньнем гэтых архаічных элемэнтаў традыцыйнай культуры сярод вясцоўцаў, асабліва моладзі, усё больш пашыраліся скептыцызм і непрыхаваная іронія да сьвятароў і рэлігійных абрадаў, а шмат якія выказваньні, зафіксаваныя назіральнікамі, ужо выразна знаходзіліся на мяжы атэізму. Іван Карскі прыводзіць характэрнае для сялян Гарадзеншчыны выказваньне пра сваіх сьвятароў, якія спрабавалі ў казаньнях паправіць іх маральнасьць: “Што ён крычыць, лаяцца, каб гарэлка не піць? А сам пье, як швец... Нехай ён крычыць! Хто яго баіцца? ... ён за гэта грошы бярэ, каб крычаў”<sup>411</sup>. Падобныя факты фіксавалі этнографы, урадавыя чыноўнікі, літаратары. Мэмуарыст М.Паўлікоўскі пісаў пра сялянаў Меншчыны: “Малодшае пакаленьне захоўвае да праваслаўнага кліру абьякавасьць, афарбаваную гумарам <...> З часам размовы з палясоўшчыкамі і браканьерамі ўмацавалі ўва мне перакананьне, што беларускі селянін вальнадумец, скептык, бо — агностык”<sup>412</sup>. Праваслаўны сьвятар з Кобрынскага павету пісаў у “Литовские епархиальные ведомости”: “Праводзіць набажэнства ў зусім пустой царкве нават у вялікія сьвяты — звычайная справа, а бачыць сваіх парафіянаў усіх разам сьвятару за цэлы год ніколі не выпадае”<sup>413</sup>. Прычынамі такой адмоўнай зьявы гэты сьвятар бачыў “...кірмашы, габраяў, валасное кіраўніцтва і валасныя суды, якія адбываюцца заўсёды ўначы”<sup>414</sup>. Да таго ж, гэтыя валасныя суды, як ён адзначыў, амаль заўсёды завяршаліся масавай выпіўкай. Можна сьцьвярджаць, што ў праваслаўнай вёсцы роля сьвятароў як мадэрнізацыйнага чыньніка была менш заўважнай і істотнай, чым у беларускай каталіцкай вёсцы.

Дасьледваць рэлігійнае жыцьцё беларускай вёскі на мікрароўні ў разгледжаны пэрыяд вельмі складана. Гэта, па сутнасьці, магчыма толькі пры наяўнасьці такіх крыніцаў, як успаміны або дзёньнікі сучаснікаў, царкоўныя летапісы мясцовых вясковых сьвятароў. На падставе ўрадавых дакумэнтаў рэканструяваць рэлігійнае жыцьцё нейкага асобнага мікрарэгіёну практычна немагчыма. Датычна Скідзельскай воласьці намі выяўлена некалькі дакумэнтаў, якія могуць пацьвердзіць нашыя меркаваньні. Праявай палітыкі расійскіх уладаў, скіраванай на ўзвышэньне праваслаўя, сталася спроба пабудаваць ў 1860-х гадох у мястэчку Скідзель мураваную праваслаўную царкву замест ранейшай драўлянай. У сакавіку 1865 г. эпіскап Ігнаці зьвярнуўся ў губэрнскае праўленьне з прашэньнем, у якім пісаў, што прыходзкая драўляная царква ў Скідзелі вельмі незьмяшчальная для шматлюднага прыходу на 5000 зь лішкам душ, а таму мястэчку, празь якое паблізу царквы праходзіць з Горадні паштовы шлях у Ліду, Наваградак і Ваўкавыск, патрабуецца больш вялікі і прыгожы мураваны храм на тым жа відным месцы, дзе цяпер стаіць драўляная зь нізкім гонтавым дахам

<sup>411</sup> Шейн П. Матэрыялы для изучения ... С. 91–92.

<sup>412</sup> Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową... S. 194.

<sup>413</sup> “Совершать богослужение в совершенно пустой церкви даже в великие праздники нередкость здесь, а полностью видеть прихожан своих в церкви священнику никогда в году не случается” (Литовские епархиальные ведомости. 1891. № 25–26. С. 202).

<sup>414</sup> Литовские епархиальные ведомости. 1891. № 30–31. С. 203.

нетривалае царква. Таму епіскап настойваў, каб 4 тыс. рублёў, выдзеленых уладамі на пабудову царквы ў Цяцерах, перадаць Скідзельскаму благачыньню. У сваю чаргу ўладальнік маёнтку Скідзель князь Чацьвярцінскі 10 красавіка 1865 г. звярнуўся ў гарадзенскае праўленне з такім лістом: «Пасля працяглых няўродаў, гадоў дзесяць таму, былым маім сялянам як прыхаджанам Скідзельскай царквы трэба было перабудаваць яе. Пакутуючы ад “голаду” і харчуючыся хлебам, які купляўся за мой кошт, яны не былі ў стане панесці выдаткі для гэтай работы, на што я ў палёжку сялянам ахвяраваў з уласных грошай 550 рублёў серабром. Ремонт зроблены быў старанна, узняты ўвесь будынак, пакладзены падрубкі з трывалага матэрыялу, пастаўлены новыя кроквы і дах накрыты нанова... Царква прыведзена была б у добры стан і прастаяла б доўгі час. Але калі праект узьвядзеньня новай мураванай царквы пастаўлены і не адменены, так што мая нарада ня можа мець места, то з сваяго боку я рады ахвяраваць на гэты прадмет падрыхтаваны мною драўляны матэрыял, які ляжыць пры царкве, і, акрамя таго, грошай 200 руб.» Гарадзенскі губэрнатар звярнуўся 25 траўня 1865 г. да генэрал-губэрнатара Мураўёва з просьбай задаволіць хадатайніцтва епіскапа. Праект храму на 800 прыхаджанаў быў распрацаваны архітэктарам Ціхвінскім і пададзены ў губэрнскае праўленне 3 лістапада 1867 г. Для патрэбаў будаўніцтва архітэктар Міхаэлс спраектаваў каля Скідзеля цагельны завод. 200 рублёў на яго было выдзелена ўрадам з кантрыбуцыйных сумаў, накладзеных на абшарнікаў-каталікоў. А ў жніўні 1865 г. прыхаджане скідзельскай царквы на загад уладаў сабралі 127 рублёў на набыццё звону “в память об усмирении” паўстаньня 1863 г. Аднак праект пабудовы новага храму так і ня быў рэалізаваны з прычыны яго высокага кошту. Паўплывала і тое, што ў Скідзелі не было каталіцкага касцёлу, а таму адсутнічаў матыў супрацьпастаўленьня. Пазьней князь Чацьвярцінскі збудаваў каля свайго палаца мураваную каталіцкую капліцу ў нэагатычным стылі. Дарэчы, гэтая пабудова сьведчыла пра канчатковы ідэалогічны разрыў дзедзіча з сваімі сялянамі. Раней Чацьвярцінскія маліліся ў местачковай вуніацкай царкве і нават хавалі там сваіх памерлых. Цяпер дыстанцыя паміж княскім родам і вакольнымі сялянамі яшчэ болей павялічылася.

Можна таксама меркаваць, што ў другой палове XIX ст. зьніжэньне рэлігійнасьці назіралася і сярод сялянаў Скідзельскай воласьці. Пра гэта сьведчаць факты крадзяжоў царкоўных рэчаў. За такое злачынства быў асуджаны местачковец Мікалай Грэцкі, які, праўда, хутчэй за ўсё быў каталіком. А ў 1896 г. за крадзеж царкоўных рэчаў быў асуджаны на 6 гадоў катаргі і адпраўлены на далёкі Сахалін жыхар вёскі Стральцы Скідзельскай воласьці Іван Кізевіч. Літоўская духоўная кансысторыя ў 1899 г. нават скасавала яго шлюб па просьбе жонкі, каб тая магла зноў выйсьці замуж<sup>415</sup>.

Несумнеўна, сутыкненьне расійскіх і польскіх асыміляцыйных уплываў адбілася і на дачыненнях паміж праваслаўным і каталіцкім сялянствам, прынёсшы ў другой палове XIX – на пачатку XX ст. пэўную адчужанасьць. Аднак адкрытай варожасьці ў гэтых дачыненнях не было. Гісторыкам не вядома пра больш-менш сур’ёзныя канфлікты на рэлігійнай глебе паміж беларускімі сялянамі праваслаўнага і каталіцкага веравызнаньня. Такія

---

<sup>415</sup> НГАБ у Горадні, ф. 2, воп. 10, спр. 7, арк.1. [Пра высылку на катаргу Івана Кізевіча за крадзеж царкоўных рэчаў. 1896–1899].

канфлікты калі й здараліся, дык звычайна правакаваліся ўладамі. Напрыклад, калі ў мястэчку Зэльва Ваўкавыскага павету Гарадзенскай губэрні ўлады перадалі будынак былога касьцёлу праваслаўным, дык справа дайшла да сутычак паміж вернікамі і паліцыяй, якія скончыліся людзкімі ахвярамі<sup>416</sup>.

Па-ранейшаму даволі часта сустракаліся ў вясковым асяродзьдзі і мяшаных шлюбы паміж каталікамі й праваслаўнымі, нягледзячы на нэгатыўнае стаўленьне да гэтага сьвятароў, асабліва каталіцкіх, бо дзеці ад мяшаных шлюбаў абавязкова павінны былі хрысьціцца ў праваслаўе. Аднак дакладнай статыстыкі наконт гэтага няма. Безумоўна, сустракаліся праявы рэлігійнага фанатызму і ксэнафобіі. Напрыклад, Міхал Федароўскі запісаў выказваньні сялян-каталікоў з Сакоўскага павету: “Наша вера лепшая, бо ў нас у касьцёле на арганах граюць і сьпяваюць разам, у нас на абразох белыя асобы, а ў царкве мурзатыя”<sup>417</sup>. Часам у судох разглядаліся справы пра абразу праваслаўя сялянамі-каталікамі. Але гэта здаралася вельмі рэдка. Сяляне праваслаўнага і каталіцкага веравызнаньня адчувалі сваю прыналежнасьць да аднае этнічнае супольнасьці, адзінства традыцыйнай культуры і мэнталітэту. Абшарнік і вядомы дзяяч так званага краёвага кірунку Міхал Ромер пісаў у 1913 г. у сваім дзёньніку: “У гэтым краі, у Белай Русі, дзіўна перамяшаліся Усход і Захад. Гэта адбілася на пачуцьцёвым успрыманьні народа і знайшло свой выраз у характары мясцовай культуры. Белая Русь — гэта памежжа Заходняй Эўропы і Візантыйскага Сьвету. Гэтыя два цывілізацыйныя тыпы, дзьве гістарычныя культуры, супрацьлеглыя, як два полюсы, на гэтай зямлі ў душы народа існуюць у поўнай згодзе.

Цывілізацыйны падзел найбольш выразна адчуваецца ў рэлігіі — ва ўсходнім праваслаўі і заходнім каталіцызьме. Абодва веравызнаньні існуюць побач, а народная маса, не зьвяртаючы ўвагі на рэлігійную прыналежнасьць асобы, аднолькава прымае і адну, і другую. Сьвяты і іншыя ўрачыстасьці праваслаўнай царквы зьбіраюць у пэўныя дні і ў пэўных месцах усё насельніцтва. Зьбіраюцца ў тым ліку засьцянкавая, ваколічная і фальварковая дробная шляхта. Тое самае адбываецца і на каталіцкія сьвяты, якія прывабліваюць праваслаўнае насельніцтва нават з далёкіх вёсак. Тым самым людзі захоўваюць традыцыі і інстынктыўна дэманструюць адзінства культуры і веры, фармальна падзеленай на два сьветы, на два веравызнаньні”<sup>418</sup>.

## **Зьмены ў сацыяльным жыцьці і раскладаньне традыцыйных каштоўнасьцяў**

Прыход у традыцыйную вёску прамысловых тавараў і новых тэхналёгій, пашырэнне асьветы і ўзрастаньне сацыяльнай мабільнасьці немінуча павінны былі ўплываць і на сыстэму каштоўнасьцяў і нормаў паводзін вясковых жыхароў. Гэтыя ўплывы, як сьцьвярджае Ф.Знанецкі, прычыняліся

<sup>416</sup> Наша Ніва. 1907. № 2.

<sup>417</sup> “Nasza wiara lepsza, bo u nas piękniej u kosciele, na organach grając i śpiewając razem; u nas na obrazach bielyje asoby, a u cerkwi murzatyje” (Federowski M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. T. 1. Kraków, 1897. S. 236).

<sup>418</sup> Цыт. па: Смалянчук А.Дзёньнік Міхала Ромера як крыніца па гісторыі Беларусі пачатку XX ст. // Беларускі гістарычны агляд. Т. 5. Сш. 1 (8). 1998. С. 111.



да раскладаньня традыцыйных дачыненняў і пэўнай дэарганізацыі сацыяльнага жыцця сялянства<sup>419</sup>. Ці датычыць ягоная тэза беларускай вёскі? Паспрабуем акрэсьліць асноўныя тэндэнцыі ў яе грамадзкім разьвіцьці пасля скасаваньня прыгоннага права. Вельмі важным сталася тое, што істотна зьмянілася роля панскага двара, які разам з царквой, карчмой і местачковым рынкам быў вузлавым цэнтрам лякальнай камунікацыі сялянскай супольнасьці. У XIX ст. двор становіцца і мадэрнізацыйным чыньнікам, бо тут вяскоўцы часам наведвалі школу і засвойвалі пісьмо, знаёміліся з новымі прыладамі і тэхналёгіямі працы, з новымі формамі побытавай культуры. Землеўладальнікі, прынамсі некаторыя, маглі дазволіць сабе экспэрымэнты з сельскагаспадарчымі машынамі і новымі спосабамі вядзеньня земляробства. Таму навіны спачатку зьяўляліся ў панскіх маёнтках, а затым паволі прыжываліся і ў сялянскіх гаспадарках. Менавіта панскі двор уцягваў сялян у надзякальныя рынкавыя сувязі, якія, праўда, зусім мала ўлічвалі гаспадарчыя інтарэсы самых вяскоўцаў. Зрэшты, адной з істотных асаблівасьцяў традыцыйнага аграрнага грамадства зьяўляецца перамяшчэньне матэрыяльных дабротаў і паслугаў фактычна ў адным кірунку — ад вёскі да гораду (горад можна тут разумець і ў больш шырокім сэнсе: як вонкавы ў дачыненні да сялянскай супольнасьці сьвет, які ўлучае і надзякальную шляхоцкую супольнасьць). Прасьцей кажучы, сяляне шмат аддавалі, амаль нічога не атрымліваючы наўзамен. Безумоўна, такое сыцьверджаньне ёсьць пэўным спрашчэньнем складанай рэчаіснасьці. Але самыя сяляне менавіта так звычайна і разумелі характар узаемадачыненняў вёскі й двара. Зразумела, што такі аднабаковы рух забяспечваўся найперш фізычным прымусам. Пра гэта разважаў Адам Багдановіч: «Што было рухавіком, духоўным цэмэнтам гэтага прыгоннага гаспадараньня, у якім здаўна працавалі мае прадзеды? Права пакараньня. Яно было фактычна нічым не абмежаванае. Абшарнік глядзеў на прыгонных, як на сваіх “падданных”, гэта значыць уяўляў сябе іхным уладаром. Ягоная ўлада пераходзіла на камісараў, аканонаў, войтаў, падвойтаў і г.д. Кожны зь іх меў права біць падначаленага (даць па зубох, пляснуць па твары, сьцебануць пугаю): гэта была завядзёнка, якой ніхто не адмаўляў і не аспрэчваў. Але гэта дробязі, пра якія не гавораць. Галоўнае — лозы, розгі, а ў асобных выпадках — бізуны. Хто гэтым распараджаўся? Аканом, войт і падвойты ў дачыненні да “прыгонных”, галоўным чынам войт. Паводле дакладаў “дозорцаў”: з агрэхамі араў, дрэнна паскародзіў, мала зрабіў, высока жала, малыя снапы вязала ды іншае — войт загадваў: даць яму, гіццю ці лайдаку, або ёй — такой ды гэтакай, дваццатку: гэта была хадавая норма <...> У асобных выпадках справа даходзіла да 200 лозаў і болей, гэта значыць лупцавалі “душы паслухаючы”, то бок колькі вытрывае, да непрытомнасьці»<sup>420</sup>. Прычым Багдановіч слухна заўважыў, што сыстэма

<sup>419</sup> William I. Thomas, Florian Znaniecki. *Chłop polski w Europie i Ameryce...* S. 9.

<sup>420</sup> «Что было движущей силой, духовным цементом этого крепостного хозяйствования, в котором работали мои предки с незапамятных времен? Право наказания. Оно было в сущности ничем не ограниченным. Помещик смотрел на крепостных, как на своих “подданных”, т.е. мнил себя их властелином. Его власть переходила на комиссаров, экономов, войтов, подвойтов и т.д. Каждый старший имел право бить младшего (зуботычины, оплеухи, стеганье нагайкой): это был общий обычай, никем не отрицаемый и не оспариваемый. Но это пустяки, о которых не разговаривают. А главное — лозы, розги, а в исключительных случаях — плети. Кто этим распоряжался? Эконом, войт и подвойты в отношении “пригонщиков”, главным образом, войт. По докладам “дозорцев”: с огрехами пахал, плохо взборонил, мало сработал, высоко жала, малые снопы вязала и прочее — войт распоряжался: дай ему,

прымусу пасыпяхова функцыянавала без умяшаньня самога пана: «Пан стаяў недзе далёка і ня быў сапраўдным вінаватым у горы і крыўдзе. Паноў нярэдка нават ідэалізавалі як носьбітаў справядлівасьці, а асабліва ідэалізавалі “добраю спагадліваю паню”. Трэба думаць, што былі й такія, і пану выгадна было падтрымліваць сярод “падданных” ідэю, што ён носьбіт найвышэйшай праўды <...> войты і аканомы... засланылі сабой паноў, асабліва магнатаў, якія асабіста ня ўдзельнічалі ў наглядзе і расправах»<sup>421</sup>. Такім чынам, традыцыя асьвячала амаль неабмежаваную ўладу пана і ягонае права судзіць і караць вінаватых. Зрэшты, як адзначаў Багдановіч, каралі сваіх аднавяскоўцаў самыя ж сяляне, якіх уладальнік надзяляў адпаведнымі паўнамоцтвамі, а найперш войты. Тут паўстае вельмі істотнае пытаньне: у якім стасунку знаходзілася ўлада пана над сваімі падданымі з уладай, якую мела ў дачыненні да селяніна вясковая грамада? І ці існавала ўвогуле інстытуцыя грамады ў беларускай прыгоннай вёсцы? Пытаньне насамрэч даволі складанае, і адназначнага адказу на яго ў беларускай гістарыяграфіі ды этнаграфіі пакуль няма.

Шмат хто з этнографіі XIX ст. адзначае, што беларускім сялянам быў уласцівы высокі ровень індывідуалізму. А.Ф.Лісоўская пісала пра сялян Каралеўскай воласьці Віцебскага павету: “...вы часта бачыце хаты беларускіх сялян, што стаяць зусім у лагчыне, сярод гразі, толькі далей ад суседа, бо галоўнае імкненьне — карыстацца сваёй уласнасьцю асобна. Калі й была некалі ў нас грамада, то сьляды яе, прынамсі ў Віцебскай губэрні, цалкам зьніклі. Ніколі беларусы нічога ня робяць супольна”<sup>422</sup>. Аўтар адзначала, што калі беларусы й купяць гуртам зямлю, дык адразу падзяляць яе на шнуры, у іх няма агульных студняў, сажалак і лазьняў, яны нават ня могуць дамовіцца, каб супольна абкапаць канавамі свае палеткі. Таму, на думку Лісоўскай, грамада як сацыяльная інстытуцыя не набыла ў беларускай вёсцы выразна сфармаваных формаў: “Ніколі ў беларускіх вёсках не бывае аніякіх сходаў для абмеркаваньня грамадзкіх справаў... словы грамада, грамадовы, грамадства, грамадзкі перад рэформай былі беларусам зусім невядомыя”<sup>423</sup>. Бальшыня назіральнікаў адзначала, што беларускія вяскоўцы не асабліва ахвочыя да грамадзкай працы. Звычайна такая праца ініцыявалася панамі (у прыгонныя часы) або дзяржаўнымі ўладамі (у парэформавы пэрыяд). Сьвятар з Слонімскага павету Дзем’яновіч пісаў: “Грамадзкасьць у нашых сялян у зародку. Ніякіх супольных справаў вяскоўцы ня ладзяць, хіба што сельскі

---

гицлю или лайдаку, или ей — такой то, двадцатку: это была ходовая норма <...> В исключительных случаях — дело доходило до 200 лоз и более, т.е. секли, “души паслухаючы”, т.е. сколько выдержит, до потери дыхания» (Богданович А. Мои воспоминания // Неман. 1984. № 5. С. 32–33).

<sup>421</sup> «Пан стоял где-то далеко и не являлся непосредственным виновником горя и обид. Панов даже нередко идеализировали, как носителей справедливости, а особенно идеализировали “добраю сердобольную паню”. Надо думать, что такие и бывали, и пану выгодно было поддерживать среди “подданных” идею, что он является носителем высшей правды <...> войты и экономы... засланыли собой панов, особенно крупных, которые самолично не участвовали в надзоре и расправах» (Богданович А. Мои воспоминания // Неман. 1984. № 5. С. 33–34).

<sup>422</sup> “...вы часто видите хаты белорусских крестьян стоящими совсем в ложбине, среди грязи, лишь подалее от соседа, так как главным стремлением было пользоваться своей собственностью отдельно. Если и была когда нибудь у нас община, то следы ея, по крайней мере в Витебской губернии, совершенно затерялись. Никогда белорусы ничего не делают сообща” (Шейн П. Материалы для изучения... Т. 2. Санкт-Петербург, 1902. С. 4).

<sup>423</sup> “Никогда в белорусских деревнях не бывает никаких сходов для обсуждения мирских дел... слова мир, мирской, общество, общественный — до реформы совсем неизвестны были беларусам” (Шейн П. Материалы для изучения... Т. 2. Санкт-Петербург, 1902. С. 5).

староста з лаянкай і пагрозамі штрафу пад кожным вакном прымусам зьбярэ талаку для рамонту якой-небудзь грэблі, і ўсяго толькі”<sup>424</sup>. Іван Карскі прыводзіць характэрнае выказваньне сялянаў на інавацыйныя прапановы: “Ат! Пережыли наши дзеды и бацьке, не копали сажалок, — переживем и мы. Не трэба лишней работы”<sup>425</sup>.

Сыстэма каштоўнасьцяў і нормы сацыяльнага жыцьця традыцыйнай беларускай вёскі сфармаваліся ў першую чаргу пад уплывам земляробчага ўкладу жыцьця і прыроднага асяродзьдзя. Украінскі дасьледнік Сыцяпан Паўлюк слушна сьцьвярджаў: “Складаны мэханізм на розных стадыях тварэньня традыцыйнай культуры мае няпростую сувязь: прырода-вытворчасць-сьветапогляд... прыродныя зьявы ацэньваюцца праз сфэру вытворчасці...”<sup>426</sup> Змаганьне з прыроднымі зьявамі і пераадоленьне іх, на думку ўкраінскага дасьледніка, было для сялян галоўным, а сацыяльна-эканамічныя, палітычныя, праўныя ды іншыя рэгулятары параўнальна з гэтым былі малазначнымі. І ўсё ж недаацэньваць сацыяльныя фактары, як нам уяўляецца, нельга.

З гледзішча эфэктыўнага гаспадараньня на зямлі найлепшым тыпам гаспадаркі ў прыродных умовах Беларусі ёсьць аднасель, неадоляная цяга да якой заўсёды прысутнічала ў сьведамасьці сялянаў. Але з гледзішча дзяржавы і землеўласнікаў кіраваць, спаганяць падаткі й павіннасьці было лягчэй зь сялянаў, сабраных у больш-менш вялікай вёсцы. Павел Баброўскі пісаў: “Пры паншчыне абшарніку выгадней, калі ягоньня сяляне як мага больш згрупаваныя, але пры вызваленьні працы кожны селянін ужо сам будзе клапаціцца пра сваю выгаду, вось чаму ў будучыні... можна чакаць і нават жадаць расьсяленьня сялян”<sup>427</sup>. Таму вёска зь вялікай колькасцю выцягнутых уздоўж вуліцы двароў была, па сутнасьці, для Беларусі нехарактэрнай зьявай, спараджэньнем менавіта прыгонніцкай сыстэмы. І гэта ў сваю чаргу надавала яшчэ больш супярэчлівы характар сыстэме каштоўнасьцяў і нормаў паводзін беларускай вясковай грамады.

У дарэформавае час падданьня цікавілі сваіх паноў найперш як танная працоўная сіла для фальварка, у іншыя сфэры жыцьця прыгонных уладальнікі асабліва не мяшаліся. Прычынай фізычных пакараньняў сялян, паводле крыніц, найчасцей было нядбайнае выкананьне гаспадарчых заданьняў на паншчыне. Хоць тут маглі быць розныя мадэлі дачыненьняў. Некаторыя дзедзічы нават прымушалі прыгонных браць шлюб на іх загад, зноў жа кіруючыся найперш эканамічнымі меркаваньнямі. Маглі забраць зямельны надзел у нядбайнага гаспадара, здаць непаслужмянага бунтара ў салдаты або выслаць у Сібір (з дапамогаю, вядома, дзяржаўнай улады). Здольнасьць беларускіх сялян да самаарганізацыі якраз найбольш яскрава выяўлялася ў

<sup>424</sup> “Общественность у наших крестьян в зародыше. Предприятий общества сообща никаких не затевают, разве сельский староста с руганью и угрозами штрафа под каждым окном, выпонит целое общество для починки какой-нибудь гребли и только” (Шейн П. Материалы для изучения... Т. 2. Санкт-Петербург, 1902. С. 368).

<sup>425</sup> Шейн П. Материалы для изучения... Т. 2. Санкт-Петербург, 1902. С. 59.

<sup>426</sup> Павлюк С.П. Традиційне хліборобство України: Аротехнічний аспект. Київ, 1991. С. 7.

<sup>427</sup> “При барщинном хозяйстве помещику тем выгоднее, чем более сгруппированы его крестьяне, но при освобождении труда, каждый крестьянин станет заботиться уже сам о своих выгодах, почему в будущем ... можно ожидать и даже желать расселения крестьян” (Бобровский П. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба, Гродненская губерния. Т. 1. Санкт-Петербург, 1863. С. 496).

супрацьстаяннi зь дзедзiчам. Прычынай канфліктнай сытуацыi звычайна была спроба апошняга павялічыць павіннасьці або забраць зямлю ў сваіх прыгонных. І тады сяляне арганізоўвалі супраціў (амаль заўсёды пасіўны), вылучалі з свайго асяродзьдзя нефармальных лідэраў, якія звычайна і станавіліся ахвярай помсты з боку пана ці дзяржаўных чыноўнікаў. У барацьбе зь дзедзiчам вяскоўцы часта калектыўна давалі ўрачыстую прысягу падтрымліваць адзін аднаго і стаяць да апошняга, што надавала барацьбе сакралізаваны характар. Часам здаралася, што такую барацьбу ідэйна падтрымліваў і мясцовы сьвятар.

Прычынай самых зацятых канфліктаў паміж панамі і прыгоннымі было зямельнае пытаньне. Рэч у тым, што беларускія сяляне і ў часы прыгону нярэдка прадавалі, закладвалі, перадавалі ў пасаг свае зямельныя ўчасткі. І рабілі гэта без усялякага пісьмовага афармленьня. Такая традыцыя звычайна не падабалася панам-землеўласнікам. Імкнучыся навесці парадак у сваіх маёнтках і павялічыць прыбыткі, яны пераразьмяркоўвалі землі сярод сялянаў паводле ўраўняльнага прынцыпу, забіралі найлепшыя кавалкі да фальварку пад панскае ворыва. Гэта адпавядала тагачасным дзяржаўным законам, але ўспрымалася вяскоўцамі як замах на іх правы, замацаваныя даўняй традыцыяй. Менавіта ўмяшаньне паноў у сялянскае землекарыстаньне было адной з галоўных прычын найбольш вядомых сацыяльных канфліктаў у беларускай вёсцы ў першай палове XIX ст. У якасьці прыкладу можна прывесці бунт сялянаў супроць абшарніка Юрагі ў мястэчку Крошын. Літаратар Ігнат Яцкоўскі пісаў аб прычынах крошынскага бунту: "...тамтэйшыя сяляне мелі ўведзены звычай прывілей, паводле якога перадавалі ці закладвалі адны другім свае землі часткова ці цалкам, пераносячы абавязкі, г.зн. адработкі і чыншы на сябе <...> Двор на гэтым траціў, бо ня толькі ня меў рук, патрэбных для апрацоўкі сваёй раллі, але, акрамя таго, мусіў аплочваць падатак у казну за сялян, што пакінулі свае землі, а новыя пакупнікі не адчувалі сябе абавязанымі ў гэтых адносінах"<sup>428</sup>. Новы ўладальнік Крошына Юрага вырашыў правесці перадзел зямлі без уліку ранейшых пагадненьняў паміж сялянамі. У выніку ўзьнік востры канфлікт, які дзякуючы вершу Паўлюка Багрыма "Зайграй, зайграй хлопча малы", увайшоў, у беларускую гісторыю. Сярод разгледжаных М.Улашчыкам выпадкаў найбольш зацятага змаганьня сялянаў з сваімі ўладальнікамі ў першай палове XIX ст. шмат прыкладаў, калі сяляне спасылаліся на розныя старажытныя прывілеі "польскіх каралёў", якія рабілі іх вольнымі людзьмі, прынамсі ва ўласных вачох, адмаўляліся адпрацоўваць паншчыну і патрабавалі лічыць іх мяшчанамі (ужо паводле расійскай тэрміналёгіі)<sup>429</sup>.

Прыкладам такога супрацьстаяння зьяўляецца барацьба жыхароў мястэчка Скідзель з сваімі ўладальнікамі князямі Чацьвярцінскімі. Яна распачалася пасля таго, як новая расійская улада аддала старадаўняе каралеўскае мястэчка гэтаму княскаму роду, і працягвалася ўсё XIX ст. Скідзельцы адмаўляліся адбываць паншчыну і бясконца пісалі скаргі і прашэньні ў розныя ўрадавыя інстанцыі. Такую скаргу на княгіню Калету Чацьвярцінскую ў чэрвені 1827 г. атрымаў намесьнік Царства Польскага

<sup>428</sup> Кісялёў Г. Пачынальнікі... С. 186.

<sup>429</sup> Улащик Н.Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861г. в Литве и Западной Белоруссии. Москва: Наука, 1965.



цэсарэвіч Канстанцін. У студзені наступнага году ён нават загадаў: “Каб жыхароў мястэчка Скідзель, што дамагаюцца аднаўленьня мяшчанскага стану, не прымушалі да адпрацоўваньня паншчыны ўначы і ў сьвяточныя дні, а зь сялян не спаганялі праз экзэкуцыю пазямельны чынш, устаноўлены звыш інвэнтару”<sup>430</sup>. Але неўзабаве цэсарэвіч атрымаў яшчэ адну скаргу, пра што сьведчыла зьяўленьне новага “повеления”: “Я зноў атрымаў прашэньне ад 32 чалавек — жыхароў мястэчка Скідзель, што дамагаюцца аднаўленьня мяшчанскага стану, у якім яны паўтарылі ранейшую скаргу сваю на прыгнечаньне абшарніцай князёўнаю Чацьвярцінскаю і на зьбіваньне, што цярпелі некаторыя зь іх ад аканомы, а таксама на ўціск іх строгай экзэкуцыяй за нявыплату казённых падаткаў, якія шмат хто з просьбітаў ня можа плаціць, бо даведзены ўладальніцай Чацьвярцінскаю да галечы”<sup>431</sup>. Канчатковы свой загад цэсарэвіч Канстанцін выдаў 31 сьнежня 1828 г., у якім ён канстатаваў, што “...скідзельскія жыхары, лічачы сябе мяшчанамі і не пагаджаючыся прыняць прызначаныя ім Павятовым Маршалам землі, адмовіліся падпарадкоўвацца двароваму начальству”<sup>432</sup>. На думку цэсарэвіча, скарга зьявілася або ў выніку “падбухторваньня карысьлівых людзей”, або “ад неразуменьня самых сялян, якія, прызнаючы сябе мяшчанамі, мяркуюць, нібыта абшарніца ня мела права забіраць у іх землі і даваць іншыя”<sup>433</sup>. Дарэчы, як вынікае з тэксту цэсарэвічава загаду, сяляне да сваёй скаргі далучылі нейкі старадаўні дакумэнт ці яго копію, што пацьвярджаў іхныя мяшчанскія правы і прывілеі. Але тут намесьнік імператара адзначыў, што такія справы павінны разглядацца паводле закону і ў іншых інстанцыях. Цікава, што скаргу скідзельскіх сялян цэсарэвічу ўласнаручна перадаў жыхар гораду Ліпску ў Царстве Польскім адстаўны падпаручнік польскіх войскаў Марцін Штукоўскі, які гасьцяваў у братоў Ляўковічаў у ваколіцы Самастрэльнікі пад Скідзелем. Падобныя пэрсанажы амаль заўсёды прысутнічалі ў канфліктах паміж сялянамі і ўладальнікамі. Гэта сьведчыць, што сяляне знаходзілі або наймалі за грошы сабе памагатых у асяродзьдзі дробнай шляхты. Таму разглядаць яе адно як прыгнятальніка вяскоўцаў, што пастаўляе кандыдатаў на аканомы і цівуноў, будзе не зусім справядліва.

У лістападзе 1848 г. жыхары Скідзеля Клімент Жук, Ян Дзелянкоўскі і Гаўрыла Сыцяпанаў скардзіліся гарадзенскаму губэрнатару фон Ховену, што чыноўнікі не вяртаюць ім старажытныя каралеўскія прывілеі. У 1846 г. на просьбу паліцыйнага спраўніка Юдзіна яны перадалі гэтыя прывілеі пісьмаводу Сасулічу. Спраўнік аддаў тыя паперы павятоваму маршалку, а

---

<sup>430</sup> “Дабы жители местечка Скидель отыскивающие мещанство не были понуждаемы к работанию барщины ночью и в праздничные дни, а с крестьян не были взыскиваемы последствием экзекуции поземельные оброки, сверх инвентаря установленные” (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 2, спр. 1825, арк. 8. [Пра захоп зямлі княгіняй Чацьвярцінскай у жыхароў мястэчка Скідзель. 1827 г.]).

<sup>431</sup> “Я получил вновь прошение от 32-х человек жителей м.Скиделя отыскивающих мещанства, в котором они повторили прежнюю жалобу свою на притеснения им помещицею княжною Четвертинскою и на потерянные некоторыми из них от экономического управления побои, а также на угнетение оных строгою экзекуцией за неплатежи казенных податей, коих многие из просителей не в состоянии платить быв разорены владелицей Четвертинскою” (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 2, спр. 1825, арк. 9).

<sup>432</sup> “...скидельские жители, почитая себя мещанами и несогласясь на принятие назначенных им Повятовым Маршалом земель, отложились от повиновения дворовому начальству” (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 2, спр. 1825, арк. 9).

<sup>433</sup> “подстрекательства корыстных людей” ... “от недоразумения самих крестьян, кои признавая себя мещанами, полагают, что якобы помещица не имела права отбирать у них земель и наделять другими” (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 2, спр. 1825, арк. 9).

апошні — уладальніку Скідзеля Чацьвярцінскаму. Трэба прызнаць, што новы спраўнік Гарадзенскага павету Магнус спрабаваў у 1850 г. вярнуць сялянам гэтыя прывілеі. Аднак князь Чацьвярцінскі адпісаў яму, “што прывілеі жыхаром Скідзеля не патрэбныя, бо паводле ўказу Сэнату ад 28 сакавіка 1824 г. № 545 яны перададзеныя ў распараджэнне ўладальніка нароўні з прыгоннымі”<sup>434</sup>. Князь не жадаў вяртаць сялянам прывілеі, “каб не дапусьціць з гэтай прычыны непаразуменьняў і паклёпаў зь іхнага боку”<sup>435</sup>. У кастрычніку 1851 г. губэрнатар усё ж прымусіў князя вярнуць прывілеі ў губэрнскае праўленьне для разгляду. Выявілася, што гэта былі: прывілей караля Рэчы Паспалітай Уладзіслава IV на заснаваньне кірмаша ў Скідзелі ад 1640 г., яго ж прывілей 1647 г. аб надзяленьні зямлёй скідзельскіх мяшчанаў і прывілей Яна Казіміра ад 1653 г. аб пераносе кірмаша з чацьвярга на аўторак. Непісьменныя жыхары Скідзеля (у скарзе вышэй названыя сяляне падпісаліся крыжыкамі) старанна захоўвалі гэтыя прывілеі і перадавалі іх з пакаленьня ў пакаленьне. Старажытныя паперы, якія былі сымбалам колішняга росквіту хрысьціянскага насельніцтва мястэчка, сталі сыцягам барацьбы за волю і зямлю.

Такім чынам, здольнасьць сялян да самаарганізацыі ў найбольшай ступені выяўлялася якраз у барацьбе зь землеўласнікамі. Маглі сяляне аб’яднацца і ў канфлікце з жыхарамі суседняе вёскі. Прычынай канфлікту найчасцей зноў жа былі спрэчкі за зямлю. Ворыўныя надзелы знаходзіліся ў асабістым карыстаньні вяскоўцаў, а выганы і сенажаці зьяўляліся калектыўнай уласнасьцю сялянаў. У кожнай вёсцы была такая грамадзкая ўласнасьць, якая выкарыстоўвалася супольна, а ў выпадку нейкае пагрозы яе разам баранілі ўсе жыхары. У гэтай калектыўнай прасторы, напрыклад, пад час супольнага выпасу жывёлы адбываўся важны этап сацыялізацыі сялянскіх дзяцей. У іншых жыццёвых абставінах інстытуцыя грамады ня грала амаль ніякай ролі. Розныя кіраўнічыя і распарадчыя функцыі ў прыгонныя часы выконваў войт, улада якога асьвячалася імем пана.

Аднак слабасьць інстытуцыі грамады ў традыцыйнай беларускай вёсцы зусім ня сьведчыць, што кантроль над асобай з боку асяродзьдзя ня быў моцны, як гэта характэрна для кожнага традыцыйнага грамадства. Парушальнікаў маральных нормаў грамада (у дадзеным выпадку супольнасьць жыхароў пэўнай вёскі або мясцовасьці) магла нават караць. Сьвятар Келясьцін Брэн, аўтар этнаграфічнага апісаньня Бельскага павету, пісаў, што ў мясцовых дзяржаўных вёсках селянін, злоўлены на крадзяжы, страчваў голас на грамадзкіх сходах і публічна караўся: на яго вешалі скрадзеныя рэчы і ў такім выглядзе вадзілі па вёсцы ды білі дубцамі<sup>436</sup>. Карныя функцыі бралі на сябе таксама чыноўнікі, паны, а часам і духавенства (Іван Карскі ўспамінаў пра вуніацкага сьвятара Фаўста Гаворскага з Лашы, які загадаў прывязаць да ганейнага слупа сялянскую дзяўчыну за тое, што яна нарадзіла няшлюбнае

<sup>434</sup> “что привилеи жителям Скидзеля не нужны, поскольку по указу Сената от 28 марта 1824 г. № 545 они предоставлены распоряжению владельца наравне с крепостными” (НГАБ у Горадні, ф. 2, воп. 34, спр. 895, арк. 17–17 адг. [Скарга сялян мястэчка Скідзель на князя Чацьвярцінскага. 1851–1855 гг.]).

<sup>435</sup> НГАБ у Горадні, ф. 2, воп. 34, спр. 895, арк. 17–17 адг. [Скарга сялян мястэчка Скідзель на князя Чацьвярцінскага. 1851–1855 гг.].

<sup>436</sup> Лобач М. Па слядах рукапіснага этнаграфічнага апісаньня Бельскага павета сьвяшчэнніка Келясьціна Брэна з 50-х гадоў XIX ст. // Studia polsko-litewsko-białoruskie. Prace Białostockiego Towarzystwa Naukowego. №31. Warszawa: PWN, 1988. С. 370.

дзіця<sup>437</sup>). Але менавіта грамада, а ня пан або войт была гарантам кожнай значнай дамовы паміж вяскоўцамі, парушыць якую мала хто насъмельваўся. Іван Карскі сьцьвярджаў: “Дадзенае слова сяляне нашыя трымаюць цьвёрда. Яны пераважна людзі сумленныя і праўдзівыя. І хоць няма роду без выроду, але ашуканцаў сярод іх вельмі мала. Калі пазычаюць адзін у аднаго хлеб, грошы ці да т.п., дык без усялякіх вэксяляў або расьпісак і нават бязь сьведкаў”<sup>438</sup>. А.Ф.Лісоўская таксама пісала пра сялянаў Віцебскага павету: “Дадзенае слова беларусы трымаюць даволі цьвёрда; таксама трэба сказаць, што яны вельмі праўдзівыя: хлусаў сярод іх вельмі мала, гасыцінныя, не запомлівыя, так, да былых абшарнікаў ў іх цяпер амаль ніякай нянавісьці няма”<sup>439</sup>. Праўда, І.Карскі апошняму сьцьверджаньню прыраўняў: “Селянін наш пераважна запомлівы. Калі яго хто абразіць, дык ён зробіць усё, каб адпомсьціць, і калі гэта не атрымаецца, дык ён паспрабуе хоць сьвечку паставіць на безгалоўе свайго крыўдніка”<sup>440</sup>.

Гарантам праўдзівасьці й сумленнасьці беларускіх сялян, нягледзячы на іх схільнасьць да індывідуалізму, зноў жа выступала грамада. Напрыклад, пры падзеле маёмасьці пасля сьмерці гаспадара прысутныя сьведкі фіксавалі ў сваёй памяці ўласнасьць, якая належала непаўналетнім дзецям, не патрабуючы на гэта ніякіх вопісаў і пячатак: “...сяляне на гэты вопіс зусім не зважаюць; нават калі ён і згубіцца, ім абсалютна ўсё адно, бо сьведкі вопісу усё трымаюць у памяці”<sup>441</sup>. І.Карскі адзначаў таксама дыктат грамады пры пабудове селянінам хаты. Каб папярэдзіць пагрозу вынішчэньня вёскі пад час пажару, аднавяскоўцы вымушалі гаспадара будавацца менавіта там, дзе яны паказвалі<sup>442</sup>. Аднак валасное начальства магло груба і беспакарана парушаць такія грамадзкія нормы. Сьвятар Аляксей Валкоўскі сьцьвярджаў: “Значэньне грамады вялікае: супраць яе ніхто ніколі ня пойдзе, хоць людзкая думка пра грамаду невысокая, бо амаль усё ў ёй вызначаюць крыкуны”<sup>443</sup>. Тут, праўда, пад грамадой айцец Валкоўскі меў на ўвазе, найперш валасное праўленьне і гаманлівыя сялянскія сходы, на якіх выбіралі адказных асобаў і якія канчаліся звычайна масавымі выпіўкамі.

Уведзенае рэформай 1861 г. (у дзяржаўнай вёсцы сялянскае самакіраваньне ўводзілася раней пад час рэалізацыі распачатай у 1839 г. рэформы міністра дзяржаўных маёмасьцяў графа Кісялёва) валасное

<sup>437</sup> Шейн П. Матэрыялы для изучения... Т.2. Санкт-Петербург, 1902. С. 91.

<sup>438</sup> “Данное слово крестьяне наши исполняют в точности. Они большей частью люди честные и правдивые. Хотя в семье не без уroda, но лгунов между ними очень мало. Если берут друг у друга заимообразно хлеб, деньги или т.п., то без всяких векселей или расписок и даже без свидетелей” (Шейн П. Матэрыялы для изучения... Т.2. Санкт-Петербург, 1902. С. 92).

<sup>439</sup> “Данное слово белорусы держат довольно крепко; то же нужно сказать, что они довольно правдивы: лгунов между ними очень мало, гостеприимны, не злопамятны, так, например, к прежним помещикам теперь почти никакой ненависти у них заметить нельзя” (Шейн П. Матэрыялы для изучения... Т.2. Санкт-Петербург, 1902. С. 20).

<sup>440</sup> “Крестьянин наш большей частью злопамятен. Если кто-либо его оскорбит, то он употребит все меры, чтобы отомстить, и если ему это не удастся, то он постарается хотя бы свечу поставить на безголоўе своего оскорбителя” (Шейн П. Матэрыялы для изучения... Т.2. Санкт-Петербург, 1902. С. 94).

<sup>441</sup> “...крестьяне на эту опись совсем не обращают внимания; хотя бы она каким-нибудь образом и затерялась, им решительно все равно, так как бывшие при описи свидетели все держат в памяти” (Шейн П. Матэрыялы для изучения... Т.2. Санкт-Петербург, 1902. С. 22).

<sup>442</sup> Шейн П. Матэрыялы для изучения... Т.2. Санкт-Петербург, 1902. С. 61.

<sup>443</sup> “Значение громады большое: против громады никто никогда не пойдёт, хотя мнение народа о громаде невысокое, так как крикуны имеют в ней решающее значение” (Wołkowski A. Historyczny oraz statystyczny opis cerkwi i parafii w Czarnej Cierkiewnej. Czarna-Cierkiewna-Bielsk-Podlaski, 1994. S. 66).

самакіраваньне мела дваісты характар: часта яно ў большай ступені адлюстроўвала інтарэсы дзяржаўнага апарату, чым уласна вясковай грамады, а валасныя старшыні і пісары больш прыслухоўваліся да міравога пасярэдніка і земскага начальніка, чым да меркаваньняў сваіх аднавяскоўцаў. Хоць адказныя асобы сялянскага самакіраваньня — валасныя старшыні і судзьдзі, сельскія старасты і г.д. — паводле закону абіраліся самымі сялянамі, на гэты выбар моцна ўплывала пазыцыя дзяржаўнага чынавенства. Напрыклад, пасля паўстаньня 1863 г. улады патрабавалі, каб валасны старшыня быў праваслаўнага веравызнаньня (калі ў воласьці жылі праваслаўныя). Што да валасных пісараў (а гэтыя асобы гралі надзвычай важную ролю ў сялянскім самакіраваньні), дык гэтае патрабаваньне мела абавязковы характар. У сьнежні 1867 г. віленскі генэрал-губэрнатар пісаў падпарадкаваным яму начальнікам губэрняў: «Асаблівая ўвага Галоўнага кіраўніцтва Паўночна-Заходняга краю па добраўпарадкаваньні сялянскіх устаноў аддавалася замяшчэньню пасадаў валасных пісараў людзьмі “рускага” паходжаньня праваслаўнага веравызнаньня, якія маглі б быць у асяродзьдзі сялян надзейнымі тлумачальнікамі ўрадавых распараджэньняў і, спрыяючы захадам для разьвіцьця асноваў “рускай” народнасьці, няўхільна дзейнічалі б у гэтым духу...»<sup>444</sup> Адначасова начальнік краю загадваў губэрнатарам неадкладна звольніць усіх каталікоў, якія яшчэ заставаліся на гэтых пасадах, а таксама падаць яму сыпісы пісараў, чые жонкі былі каталічкамі.

Па сутнасьці, валасное самакіраваньне павінна было замяніць сабой уладу дворнага кіраваньня. Прынамсі дзяржава ўскладала цяпер на воласьць галоўную функцыю, якая раней належала двару, — “вытрасаньне” зь сялянаў дзяржаўных падаткаў, за што ў прыгонныя часы нёс адказнасьць уладальнік і часам з гэтае прычыны нават супроць сваёй волі мусіў канфліктаваць з падданымі. Гэты момант у функцыянаваньні валаснога самакіраваньня выдатна адлюстравана ў Адам Багдановіч: “У праўным дачыненні напачатку (пасля вызваленьня ад прыгону. — С.Т.) лепей бадай не стала. Улада пана і падпанкаў была замененая ўладай валаснога кіраўніцтва, гэта значыць пісара і старшыні, пасярэдніка і паліцыйных чыноў — ад станавога да засядальнікаў і спраўнікаў. Да іх паслугаў заўсёды быў валасны суд, які пастанаўляў тое, чаго гэтыя ўлады хацелі. Экзэкуцыя была зьявай звычайнай — ды яшчэ якая! Вазамі прызапашвалі розгі! Некаторыя старшыні... былі страшнейшыя і жахлівейшыя за ўсялякага пана і ўсялякага войта. Лупцавалі бязьлітасна і за нядоімку ў падушных, і за нядоімку ў выкупных (гэта, так бы мовіць, адміністрацыйнае лупцаваньне), а за сваркі, бойкі, супраціў, паводле намінальнага суду, лупцаваньне практыкавалі найчасцей. Халодная цэля была для жанчын, якіх усё ж не лупцавалі <...> У воласьці сходы былі бесьперапынныя, часта чуліся енк і стогны... Асабліва рэкруцкі набор, асабліва прымусовае накіраваньне за нядоімку на аддаленыя працы...”<sup>445</sup>. І

<sup>444</sup> “Особенное внимание Главного управления Северо-Западного края по благоустройству крестьянских учреждений обращено было на замещение должностей волостных писарей людьми русского происхождения православного исповедания, которые могли бы быть надежными истолкователями в среде крестьян правительственных распоряжений и сочувствуя вполне мерам, принимаемым для развития начал русской народности, неуклонно действовали б в этом духе...” (НГАБ у Горадні, ф. 10, воп. 13, спр. 422, арк. 74. [Аб прызначэньні валасных пісараў. 1868 г.]).

<sup>445</sup> «В правовом отношении на первых порах едва ли было лучше. Власть пана и подпанков была заменена властью волостного правления, т.е. писаря и старшины, посредника и полицейских чинов — от станового до заседателей и исправников. К их услугам всегда был волостной суд, который постановлял



ўсё ж Багдановіч адзначыў, што “ў праўным дачыненні селянін выйграваў толькі паступова, патроху эмансипуючыся ад валаснога і начальніцкага самавольства”<sup>446</sup>. Як бы ні было, усё ж валасная ўлада зьяўлялася менш жорсткай, чым улада двара. У воласьці лупцавалі, але не забівалі, як гэта часцяком здаралася ў маёнтках і сьпісвалася на ўяўныя хваробы сялянаў. Не каралі дубцамі жанчын, хоць здаралася і гэта. Безумоўна, у валасных праўленьнях квітнела карупцыя. Пра гэта цудоўна ведалі ўсе сяляне — ад старога да малаго. Хабарніцтва абыймала ня толькі выбарных асобаў сялянскага самакіраваньня, але й чынавенства, якое наўпрост мела справы з сялянствам. Адам Багдановіч так апісвае наведваньне вясковай школы грамадовым пасярэднікам фон Братке: “Мы ўжо добра ведалі, што Яргольскі (маршалак дваранства. — С.Т.) жыве зь ягонай жонкай і за гэта дазваляе таму браць хабар і з прызыўнікоў, і з старшыняў, і з пісараў, і з нанятых работнікаў; ведалі й тое, хто колькі даў і праз чье пасярэдніцтва; ведалі й тое, што пасярэднік моцна п’е і ў карты гуляе — але, калі я, стоячы ля дзьвярэй зборні, пачуў, як пасярэднік, выставіўшы чэрава, з рукамі ў кішэнях, надзьмуўшыся і пачырванеўшы, як півоня, грозна рыкаў на сход, брыдка лаючыся, я збаяўся і пасьпешліва даў цягу. У старастаў, якім адрасавалася лаянка, таксама, думаю, душа ў пяты пайшла”<sup>447</sup>. Праўдзівасьць гэтага факту пацьвярджае архіўная справа Менскай па сялянскіх справах прысутнасьці за 1877 г. “Аб узяцьці грошай за прызначэньне на пасаду валаснога пісара і старшыні міравым пасярэднікам Братке”<sup>448</sup>.

Разгледзім асаблівасьці функцыянаваньня валаснога сялянскага самакіраваньня ў парэформавай вёсцы на прыкладзе Скідзельскай воласьці. Адразу пасья рэформы валасным старшыняй тут стаў жыхар мястэчка Рыгор Мазалеўскі. Ён паходзіў з даволі заможнае сям’і, пра што сьведчыць інвэнтар маёнтку Скідзель за 1845 г. Неўзабаве Мазалеўскі набыў зямлю ў прыватную ўласнасьць і пачаў пасьпяхова судзіцца з былым дзедзічам князем Чацьвярцінскім. Гэты энэргічны і дзейны селянін узвысіўся над сваімі вяскоўцамі і фактычна перайшоў у разрад даволі буйных землеўласьнікаў. Цяжка сказаць, ці спрыяла ўзвышэньню Мазалеўскага пасада старшыні, але тое, што ў мясцовых самакіраваньнях шырока квітнела хабарніцтва, пацьвярджаюць шматлікія дакумэнты. Так, сялянка зь вёскі Дубна суседняе воласьці Агата Варапай у 1868 г. скардзілася гарадзенскаму губэрнатару, што дубнаўскі старшыня Барадаўка за 460 рублёў прадаў яе сына Міхала ў

---

то, что эти власти хотели. Порка была явлением обычным — и какая порка! Возами припасали розги! Некоторые старшины... были страшны и грозны более всякого пана и всякого войта. Пороли беспощадно и за недоимку в подушных, и за недоимку в выкупных (это, так сказать, административная порка), а за ссоры, драки, сопротивления, по номинальному суду, — порка всего чаще практиковалась. “Холодная” была для женщин, которых все же не пороли <...> В волости сходы были непрерывные, стон и вопли часто раздавались... Особенно рекрутский набор, аособенно принудительный наем недоимщиков на отдаленные работы» (Богданович А. Мои воспоминания // Неман. № 5. С. 57–58).

<sup>446</sup> “в правовом отношении крестьянин выигрывал только постепенно, мало-помалу эмансипируясь от волостного и начальственного произвола” (Богданович А. Мои воспоминания // Неман. № 5. С. 58).

<sup>447</sup> “Мы уже великолепно знали, что Яргольский живет с его женой и за это позволяет ему брать взятки и на призыве, и со старшин, и с писарей, и подрядчиков; знали и то, кто сколько дал и чрез чье посредство; знали и то, что посредник сильно пьет и в карты играет — но, когда я, стоя в дверях сборной, услышал, как посредник, выпятив брюхо, с руками в карманах, напьюжившись и покраснев, как пион, грозно рычал на сход, ругаясь матерными словами, я струсил и живо дал тягу. У старост, к которым ругань адресовалась, тоже, я думаю, душа ушла в пятки” (Богданович А. Мои воспоминания // Неман. № 7. С. 54).

<sup>448</sup> НГАБ у Менску, ф. 242, воп. 1, спр. 16229.

рэкруты замест скідзельскіх габраяў<sup>449</sup>. Гэта была вельмі вялікая сума. Пасьпяховы хабарнік за кароткі час мог нажыць досыць вялікі капітал і, купіўшы добры кавалак зямлі, парваць усялякія сувязі з вясковай грамадой. Але трэба прызнаць, што зрабіць гэта было не так проста і ня кожны мог справіцца з абавязкамі валаснога старшыні. Напрыклад, у сьнежні 1869 г. скідзельскі валасны старшыня Трафім Хмыско напісаў прашэньне аб званьенні з пасады з прычыны “слабости смысла”. Грамадовы пасярэднік 1-га ўчастку Гарадзенскага павяту пісаў, што старшыня мае “слабы розум і ня мае памяці... да таго ж старшыня вялікі баязьлівец і баязьлівасьць ягоная пазней можа пашкодзіць”<sup>450</sup>. Справа была ў тым, што тры браты Кемежукі зь вёскі Гліняны, “вядомыя ў воласьці сваёй напорыстасьцю, зайшоўшы ў валасную ўправу, запатрабавалі ад старшыні 15 рублёў серабром, якія бралі зь іх за патраву лугоў у маёнтку князя Чацьвярцінскага і 7 рублёў серабром на асьвятленьне навучальні, якой у іх няма. Старшыня не наважваўся выдаць без дазволу, але яны закрычалі на яго, прыгразіўшы, што ня выпусьцяць з валасной управы, пакуль ня выдасць ім гэтых грошай. Старшыня спалохаўся і выдаў...”<sup>451</sup> У верасьні 1870 г. пазбаўлены пасады і аддадзены пад суд наступны скідзельскі валасны старшыня Мікалай Сяўрук за тое, што бяз згоды міравога пасярэдніка выдаваў сялянам зерне з “запаснага магазына”<sup>452</sup>.

Галоўным крытэрам ацэнкі працы валаснога старшыні было пасьпяховае выбіваньне зь сялянаў дзяржаўных падаткаў, за што ўлада гатовая была дараваць усё. Праўда, гэтая справа не належала да разраду лёгкіх. Некаторыя сялянскія сем’і ў новых умовах выбіралі для сябе стратэгію дэманстрацыйнага і нават агрэсіўнага непаслушэнства валасным уладам. Падобным чынам паводзіла сябе сям’я Канстанціна і Аўдоўцы Гарноўскіх зь мястэчка Скідзель. У лістападзе 1870 г. Аўдоўцыя Гарноўская напісала скаргу губэрнатару на скідзельскае валасное праўленьне, службовыя асобы якога забралі ў яе мужа 16 рублёў за прададзенага вала, розныя рэчы з хаты, прысудзілі 20 удараў дубцамі, а таксама зьбілі яе і малых дзяцей<sup>453</sup>. Былы валасны старшыня Мазалеўскі патлумачыў, што забраў у Гарноўскага грошы за нявыплачаныя падаткі. Іншым разам збіральнік падаткаў Хведар Дзелянкоўскі і стараста Міхал Лапацкі прыйшлі да Гарноўскага, каб загадаць яму ісьці рамантаваць дарогу. Гаспадара не было ў хаце, а Аўдоўцыя абазвала службовых асобаў “злодзеямі” і “душагубамі”. Раззлаваныя Лапацкі і Дзелянкоўскі вярнуліся ў валасное праўленьне, узялі “стойкавых” і казака і зноў рушылі да хаты Гарноўскіх. Пры іх набліжэньні Аўдоўцыя, як сьцьвярджалі вышэйназваныя

<sup>449</sup> НГАБ у Горадні, ф. 10, воп. 15, спр. 327. [Пра хабарніцтва валаснога старшыні. 1868 г.].

<sup>450</sup> “слабый разум и не имеет памяти... ко всему этому старшина большой трус и трусость эта его в последствии может повредить” (НГАБ у Горадні, ф. 10, воп. 13, спр. 769, арк. 1. [Пра адхіленьне ад пасады скідзельскага валаснога старшыні Хмыско. 1869 г.]).

<sup>451</sup> “известные по волости своей дерзостью, придя в Волостное правление потребовали от Старшины 15 рублей серебром, взысканные с них за потрапу лугов в имени князя Четвертинского, и 7 рублей серебром на освещение училища, которого у них не существует. Старшина не решился выдать без разрешения, но они закричали на него, сказавши при том, что они не выпустят его из волостного правления до тех пор, пока он не выдаст им требуемых денег. Старшина испугался и выдал...” (НГАБ у Горадні, ф. 10, воп. 13, спр. 769, арк. 1. [Пра адхіленьне ад пасады скідзельскага валаснога старшыні Хмыско. 1869 г.]).

<sup>452</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 22, спр. 2009, арк. 1. [Пра адданьне пад суд валаснога старшыні Мікалая Сяўрука за выдачу хлеба без дазволу начальства. 1870 г.].

<sup>453</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 22, спр. 1853. [Пра нанясэнне пабоў валасным начальствам жыхарцы мястэчка Скідзель А.Гарноўскай. 1870 г.].

пад час разбору справы, “адразу ж замкнула дзьверы, а сама, як зайшла ў хату, стала ля вакна ды, нагнуўшыся і загаліўшы заднюю частку цела, сказала нам глядзець”<sup>454</sup>. На наступны дзень Гарноўскі, сустрэўшы Лапацкага і Дзелянкоўскага на вуліцы мястэчка «аблаяў брыдкімі словамі і намерваўся секануць нас жалезнаю рыдлёўкай, кажучы: “сьмерць або мне, або вам”»<sup>455</sup>. Справа разглядалася скідзельскім валасным судом, які прысудзіў Гарноўскаму 10 удараў дубцамі, а Аўдоцьцю аштрафаваў на 1 рубель. Пад час судовага паседжаньня апошняя “зьняважыла судзьдзяў, выказваючыся абразьліва, што, маўляў, такіх судзьдзяў яна бачыла ў вядомым месцы”<sup>456</sup>.

Праз 14 гадоў Аўдоцьця Гарноўская зноў напісала скаргу губэрнатару. Гэтым разам (у сакавіку 1884 г.) парабкі, якія служылі ў маёнтку Чацьвярцінскіх, абакралі краму скідзельскага габрая Сарнацкага. На наступны дзень пасья здарэньня паліцыйны ўраднік Паўтарацкі зрабіў ператрус у хаце Гарноўскіх. Аўдоцьця скардзілася, што ў выніку ператрусу нібыта зніклі рэчы на суму 66 руб., а натоўп, які сабраўся каля хаты, пабіў шыбы ў вокнах. Паўтарацкі тлумачыў: “Уся сям’я Гарноўскіх характару самага буянага, шалёныя скандалісты, і няма тыдня, каб яны не ўчынілі якой бойкі. Крадзеж для Гарноўскіх — адмысловы занятак, і ператрусы ў іх даводзіцца рабіць некалькі разоў на год, і кожнага разу Аўдоцьця Гарноўская наробиць гэтулькі ляманту і гвалту, што ледзь ня ўсё мястэчка зьбягаецца да ейнай хаты”<sup>457</sup>. Падобны да Аўдоцьці Гарноўскай калярытны тып жанчыны апісвае ў сваіх успамінах і Адам Багдановіч: «Юлька-Марынішка доўгі час была сапраўднай пошасьцю мястэчка Халопенічы. Рослая, дужая, бессаромная, з калмыцкім тыпам твару. Як сышлі казакі, яна займалася крадзежом. То бялізну з гарышча ці паветкі выкрадзе, то курыцу ці парася сыцягне, а часам у клетку улезе або пад сьвіран падкапаецца і яшчэ болей абчысьціць гаспадара. Шмат якім спосабам навучылася яна ў казакоў, а шмат чаму — у барысаўскай турме, дзе яна часта сядзела. І нярэдка хаціну бабылкі Марыны ператрэсвалі пасья кожнага крадзежу. Гэта стала звычай: як крадзеж, дык адразу ідуць “калаціць”, гэта значыць абшукваць Марыну і яе бессаромную дачку»<sup>458</sup>.

<sup>454</sup> “сей час заперла дверь, а сама вошедши в избу стала у окна в нагнутом виде и обнажив заднюю часть тела велела нам смотреть” (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 22, спр. 1853. [Пра нанясеньне пабоў валасным начальствам жыхарцы мястэчка Скідзель А.Гарноўскай. 1870 г.]).

<sup>455</sup> «обругал площадными словами и намеревался нам нанести удар железною лопатою, говоря: “мне смерть или вам”» (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 22, спр. 1853. [Пра нанясеньне пабоў валасным начальствам жыхарцы мястэчка Скідзель А.Гарноўскай. 1870 г.]).

<sup>456</sup> “нанесла судьям грубости и высказывала дерзости, т.е. что подобных судей она имеет в известном месте” (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 22, спр. 1853. [Пра нанясеньне пабоў валасным начальствам жыхарцы мястэчка Скідзель А.Гарноўскай. 1870 г.]).

<sup>457</sup> “Все семейство Горновских характера самого буйного, отчаянные скандальщики, так что не проходит одной недели, чтобы не было сделано ими какой драки. Воровство для Горновских составляет специальное занятие и обыски у Горновских производится по нескольку раз в год и всякий раз Евдокия Горновская наделает столько шуму и крику, что почти все местечко сбегается к ее дому” (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 17, спр. 396, арк. 19. [Пра нанясеньне пабоў мяшчанамі Скідзеля А.Гарноўскай. 1884 г.]).

<sup>458</sup> «Юлька-Марынішка долгое время была сущей язвой местечка Холопеничи. Рослая, здоровая, бесстыжая, с калмыцким типом лица. Она по уходе казаков промышляла воровством. То белье с чердака или сарая выкрадет, то курицу или поросенка стянет, а иногда в клетку заберется или под амбар подкопается и более серьезно обчистит мужика. Многим приемам она научилась у казаков, а многому в борисовской тюрьме, где она часто сживала. И частенько избушку бобылки Марины перетрясаи после каждой кражи. Это стало обычаем: как покража, так без церемонии идут “калаціць”, т.е. обыскивать Марину и ее бесстыжую дочку» (Богданович А. Мои воспоминания // Неман. 1984. № 5. С. 55).

У савецкай гістарыяграфіі панаваў тэзіс пра поўную бездапаможнасць і непатрэбнасць валасных судов, іх залежнасць ад царскай адміністрацыі. Такі погляд не зусім справядлівы. У кожным разе валасныя суды былі патрэбныя вяскоўцам і служылі зародкам, няхай часта даволі непрывабным, грамадзянскай супольнасці. У 1892 г. скідзельскім валасным судом разглядаліся 39 справаў. Дубцамі пакараная адна асоба, пад арышт пасаджана 7, грашовымі штрафамі пакараныя 31<sup>459</sup>. У 1914 г. гэтым судом разбіраліся ўжо 274 справы, былі асуджаныя 97 мужчын і 15 жанчын<sup>460</sup>. Паранейшаму квітнела хабарніцтва ў гэтых установах. Напрыклад, у лютым 1914 г. сялянка Аграфена Хмара судзілася ў скідзельскім валасным судзе за зямлю з сваімі пляменьнікамі. Паводле яе скаргі земскаму начальніку, апякун пляменьнікаў завёў судзьдзяў Хмыско, Пышкайлу і Ватыля ў шынок, дзе добра пачаставаў. У выніку яны прынялі пастанову, што калі Аграфена збярэцца замуж, “тады мусіць патрабаваць ад сваіх пляменьнікаў сялянскага пасагу”<sup>461</sup>. Земскі начальнік за паход у шынок наклаў на судзьдзяў штраф у памеры 5 рублёў<sup>462</sup>.

Нягледзячы на жорсткія карціны з жыцця беларускае вёскі ў парэформавы час, вельмі істотнай рысай характару сялян-беларусаў амаль усе этнографы і назіральнікі адзначаюць іх прыродную дабрыню. Сапраўды, і ў прыгонныя часы, і ў першыя парэформавыя дзесяцігодзды крымінальная злачыннасць у беларускай вёсцы была вельмі нізкай. У Івана Карскага чытаем: “Сяляне нашага павету не замахваюцца на буйныя крадзяжы, а пагатоў на забойства. У Гарадзенскім павеце мне не даводзілася чуць пра забойства”<sup>463</sup>. У апісанні сьвятаром Аляксеем Валкоўскім свайго прыходу чытаем: “Чарнянская парафія ў маральным сэнсе заўсёды была бездакорная. Можна пэўна сьцьвярджаць, што тут няма сур’ёзных злачынстваў: забойстваў, рабаваньня, крадзяжу, канакрадзтва, разбояў, п’янства і да т.п. Як строга глядзіць народ на злачынствы такога кшталту, можна меркаваць ужо з таго, што нават стручок гароху сарваць у чужой палосе — цяжкі грэх”<sup>464</sup>. Тое ж падкрэслівае і Лісоўская, хоць у яе ацэнцы адчуваецца і пэўны скептыцызм: “Галоўная рыса іх (сялян-беларусаў. — С.Т.) характару — апатыя, як да добра, так і да ліха, напрыклад, беларус вельмі рэдка наважваецца на вялікі крадзеж з узломам, на забойства ж — амаль ніколі”<sup>465</sup>. Вышэй мы ўжо падавалі меркаваньні сучаснікаў, што для мэнтальнасці беларускіх сялянаў увогуле не

<sup>459</sup> НГАБ у Горадні, ф. 14, воп.1, спр. 265. [Ведамасці міравых пасярэднікаў пра памеры падаткаў. 1892].

<sup>460</sup> НГАБ у Горадні, ф. 14, воп. 3, спр. 72, арк. 18. [Статыстыка Гарадзенскай губэрні за 1910–1914 гг.].

<sup>461</sup> “тогда должна требовать от своих племянников крестьянского приданого” (НГАБ у Горадні, ф. 534, воп. 1, спр. 52, арк. 1–3. [Скарга на скідзельскае валасное праўленьне. 1914 г.]).

<sup>462</sup> НГАБ у Горадні, ф. 534, воп. 1, спр. 52, арк. 1–3. [Скарга на скідзельскае валасное праўленьне. 1914 г.].

<sup>463</sup> “Крестьяне нашего уезда не покушаются на крупные воровства, а тем менее на убийство. В Гродненском уезде мне не случалось слышать об убийстве” (Шейн П. Материалы для изучения быта и языка... Т. 2. Санкт-Петербург, 1902. С. 94).

<sup>464</sup> “Чарнянский приход всегда был нравственности безукоризненной. Достоверно нужно сказать, что в нем нет вопиющих преступлений: убийств, грабежа, воровства, конокрадства, разбоев, пьянства и т.п. Как строго смотрит народ на преступления подобного рода, можно судить уже по тому, что даже сорвать стручок гороху в чужой полосе — есть тяжкий грех” (Wolkowski A. Historyczny oraz statystyczny opis... S. 74).

<sup>465</sup> “Главною чертою их характера апатия, как к добру, так и ко злу, так, например, белорус очень редко пускается на крупное воровство со взломом, на убийство же почти никогда” (Шейн П. Материалы для изучения быта и языка... Т. 2. Санкт-Петербург, 1902. С. 20).



была характэрная помсьлівасьць нават за вельмі балючыя крыўды. Адам Багдановіч узгадваў, што сяляне пасья скасаваньня прыгону і ня думалі помсьціць тым, хто выконваў ад імя пана самыя жорсткія пакараньні, нават наносячы пры гэтым людзям пажыцьцёвыя калецтвы, ня кажучы ўжо пра забойства. Больш за тое, такіх запрашалі ў госьці, на вясельлі, зь імі радніліся, ня ўзгадваючы пра мінулае: «Гэтакае ж стаўленьне я назіраў пазьней да жорсткіх і подлых пісараў, старшыняў, ключвойтаў, старастаў, а потым і да ўраднікаў, якія... секлі ў воласьці, саджалі ў “халодную цэлю” і ўсяляк здзекваліся. Чым гэта растлумачыць? Ці гэта такая завядзёнка, што няма вінаватых? Ці інстынктыўнае ўсьведамленьне, што тут больш складаная мэханіка, якая здымае асабістую адказнасьць? Ці меркаваньне: хіба мала такіх Падгурскіх, Паўлаў і г.д. — з усімі не расквітаеся? Ці разуменьне, што кожны на іх месцы рабіў бы тое сама? Ці даўнейшая закаранелая звычка мірыцца з ўсякім ліхам? Бадай, усе гэтыя меркаваньні разам абумоўлівалі пасіўнае стаўленьне да гвалту і памяркоўнае — да гвалтаўнікоў. Гэта называецца “ня памятаць ліхога”. І ўсе беларусы — а ня нехта зь іх — гэтым вылучаюцца. Ня думаю, што гэтым можна ганарыцца: бо гэта таксама і абьякавасьць»<sup>466</sup>. Але гэтае пытаньне даволі неадназначнае.

Дасьледнікі адзначалі наяўнасьць у сялянскім асяродзьдзі падвойнай маралі. Патрабаваньні праўдзівасьці й сумленнасьці нярэдка пашыраліся толькі на сваіх і не датычылі чужых. У І.Карскага чытаем: “У чалавека што украсть, ухопіць, то як маўляў, грэх, а у жыда — чорт яго забяры, альбо у пана, што украсць, — то яки-ш гэта грэх?”<sup>467</sup>. Тое самае ў Лісоўскай: “Крадзеж ня лічаць грэхам, калі ўкралі ў пана або жыда”<sup>468</sup>. У канцы XIX ст. ужо назіраецца відавочнае раскладаньне няпісаных маральных нормаў сялянскага сьвету. І.Карскі канстатаваў: “Але сёньня, калі шмат хто зь іх (сялян. — С.Т.) атрымаў хоць нейкія пачаткі адукацыі, гэтая традыцыйная сумленнасьць сустракаецца сярод іх усё радзей”<sup>469</sup>. Б.Грабінскі пісаў: “...мой дзед меў звычай пазычаць грошы суседзям з ваколіцы. Пазычаў на вэксалі й ня браў працэнтаў. Звычайна даўжнік, вяртаючы грошы, прыходзіў з бутэлькаю гарэлкі, і рабіўся пачастунак. Быў дзед вельмі даверлівы й любіў дапамагаць бліжняму, ён казаў: “Лепш памагчы чалавеку ў бядзе, чымся трымаць грошы ў куфры”. Былі такія, што выкарыстоўвалі ягоную даверлівасьць, падпісвалі вэксаль, а грошай не аддавалі: “Станкейч у суд не падасьць”. Па сьмерці дзеда некалькі вэксаляў ляжала ў куфры, бацька трымаў іх аж да часу, калі ў

<sup>466</sup> «Такое же отношение я наблюдал впоследствии к жестоким и подлым писарям, старшинам, ключвойтам, старостам, а потом и к урядникам, которые... секли в волости, сажали в “холодную” и всячески надругались. Чем это объяснить? Таков ли порядок вещей, что нет виноватых? Или инстинктивное сознание, что тут более сложная механика, покрывающая личную ответственность? Или соображение, что мало ли таких Подгурских, Павлов и т.д. — со всеми нелегко расправиться? Или сознанием, что всяк на их месте делал бы то же самое? Или давнишняя закоренелая привычка мириться со всяким злом? Всего вероятнее, что все эти соображения вместе взятые обуславливали пассивное отношение к насилию и терпимое к насильникам. Это называется “не помнишь зла”. И белоруссы в массе — а не тот или другой — этим отличаются. Я не думаю, чтобы это к их чести надо относить: ведь это также и безразличием называется» (Богданович А. Мои воспоминания // Неман. 1994. № 5. С. 39).

<sup>467</sup> Шейн П. Материалы для изучения... Т. 2. Санкт-Петербург, 1902. С. 94–95.

<sup>468</sup> “Кража не считается пороком, если совершена у пана или жида” (Шейн П. Материалы для изучения... Т. 2. Санкт-Петербург, 1902. С. 20).

<sup>469</sup> “Но в настоящее время, когда многие из них познакомились с грамотою, эта примерная честность среди них становится все реже и реже” (Шейн П. Материалы для изучения... Т. 2. Санкт-Петербург, 1902. С. 93).

першую сусьветную вайну рубель сышоў на нішто й вэксалі згубілі вартасць»<sup>470</sup>.

Як нам уяўляецца, распад традыцыйнае сыстэмы маральных нормаў на вёсцы быў цесна звязаны з зямельнай праблемай. У сыстэме каштоўнасцяў, якія вызначалі сьветапогляд і нормы паводзінаў селяніна, зямлю неабходна паставіць на адно з першых месцаў, калі не на першае. Зямельны надзел сапраўды быў галоўным сымбалам дабрабыту сялянскай сям'і, гарантам яе фізычнага выжывання. Гэтую ісціну пацвярджаў шматвяковы досвед. Таму прычынаю многіх канфліктаў паміж панамі і прыгоннымі зьяўлялася якраз спрэчка за зямлю. Зрэшты, у прыгонныя часы можна было адмовіцца ад зямлі, каб не выконваць цяжкіх павіннасцяў, стаць агароднікам, халупнікам або кутнікам, жыць зь нейкага рамяства ці найманай працы, быць, нарэшце, дваровым чалавекам у пана. І ў прыгоннай вёсцы заўсёды прысутнічалі такія катэгорыі жыхароў. Але гэта былі маргінальныя групы сялянства, сапхнутыя рознымі жыццёвымі абставінамі на ўскраіну вясковага жыцця. Такія асобы часта ня мелі матэрыяльнай магчымасці стварыць сям'ю і прадоўжыць свой род, а ў неспрыяльны часы менавіта яны найперш станавіліся ахвярамі голаду або пошасці. Праўда, дваровыя людзі, прыслужваючы панскай сям'і, маглі жыць значна лепш і сытней за сваіх аднавяскоўцаў але яны не карысталіся павагай сярод сялянаў, ды й пан мог у любы момант змяніць ласку на гнеў.

Гаспадараньне на зямлі бачылася беларускім сялянам самым надзейным і сумленным сродкам выжывання, што знайшло адлюстраваньне ў іх духоўнай культуры і сыстэме каштоўнасцяў. Адам Багдановіч пісаў: «...стаўленьне беларуса да зямлі-карміліцы мае крыху фэтышысцкі характар. Дый ці можа быць іначай, калі ягоны дабрабыт, лад яго асабістага, сямейнага і нават грамадзкага жыцця шмат у чым залежыць ад няўмольнай “улады зямлі”? Выпраўляючыся на чужую старонку, беларус, які шануе звычай прадзедаў, бярэ жменьку роднае зямлі і, зашыўшы яе ў кавалачак палатна, вешае на грудзёх: калі давядзецца памерці на чужыне, дык усё ж ён будзе пахаваны разам з роднай зямелькай. Найстрашнейшая для беларуса клятва — тая, якую ён прамаўляе зь зямлёй у роце або руцэ. Да гэтай клятвы зьвяртаюцца рэдка, і калі беларус нешта сьведчыць, узяўшы жменьку зямлі ў рот, дык землякі яму пэўна павераць. Калі ж ён схлусіць, дык вераць, што счарнее, як зямля. Глыбока ўелася ў сьведамасць беларусаў уяўленьне пра зямлю як пра ўсеагульную маці; таму, між іншага, лічаць ганебным брыдка лаяцца, каб не зьняважыць маці-зямлі. Вялікіх грэшнікаў “зямля не прымае”, гэта значыць выкідае іх з магілы, не дае ім супакою. У беларускіх закліццях і чарах зямля фігуруе гэтак жа часта, як і агонь. Ёсць павер'е, што, перад тым як на людзей зваліцца злыбеда, зямля стогне ўранку, на досьвітку. Людзі, адораныя добрым слыхам і да таго ж дасьведчанья ў варажбе, могуць чуць гэты стогн і наперад бачыць розныя беды: голад, пошасць, вайну і да т.п., бо стогн зямлі мяняецца адпаведна характару навалы. Так, перад голадам да яго прымешваецца плач дзяцей, перад пошасцю — пахавальнае галашэнне, перад вайной чутны асаблівы гуд, нібы ад тупату мноства ног і капытоў»<sup>471</sup>.

<sup>470</sup> Грабінскі Б. Сакольшчына – Горадня – Вільня... С. 183.

<sup>471</sup> «...отношение беларуса к кормилице-земле носит несколько фетишистический характер. Да и может ли быть иначе, когда его благосостояние, распорядок его личной, семейной и даже общественной жизни

Такія ж назіраньні пра стаўленьне беларусаў да зямлі падае і Іван Карскі: “...нястача і галадаваньні прывучылі нашага селяніна глядзець на Бога і зямлю-карміліцу з пачуцьцём глыбокай пашаны, зьмяшаным з шматлікімі павер’ямі і забабонамі, і выпрацавалі ў яго асяродзьдзі цыкл вераньняў і прыкметаў”<sup>472</sup>. Сымбалам жыцьця й багацьця ў сьведамасьці сялянаў быў і хлеб: “Хлеб — галоўнае багацьце селяніна-беларуса. Хлебам ён разьлічваецца з усімі вартаўнікамі і нагляднікамі; хлебам ён аддае пазыку жыду, пісару, фельчару, прычту — у часе вадохрышча, пастуху і г.д... Пасьвячоны хлеб абароніць ад варожае сілы”<sup>473</sup>. Адам Багдановіч таксама адзначае: «Да хлеба беларусы ставяцца зь вялікай пашанай. Пячы хлеб мусіць жанчына “чыстая”, інакш ён ня ўдасца: будзе карабаціцца, трэскацца. Увогуле гэта абраза хлеба. Крышыць хлеб, раскідаць яго — вялікі грэх: хто так робіць, — ня будзе мець хлеба. Лепей за ўсё хлебныя крошкі і скарынкі спальваць у печы»<sup>474</sup>.

Зямельныя надзелы ў беларускай традыцыйнай вёсцы перадаваліся ў спадчыну ад бацькоў дзецям і таму называліся *бацькаўшчынай*. Сяляне нават маглі прадаваць іх або аддаваць у пасаг сваім дочкам, калі яны выходзілі замуж. Індывідуальныя правы селяніна на зямельны надзел мелі перавагу перад правам вясковай грамады. Гэта, на нашу думку, вызначае галоўнае і фундамэнтальнае адрозьненне нацыянальнага характару сялян-беларусаў ад вельмі блізкіх паводле этнічнага паходжаньня, мовы і рэлігіі расійскіх сялянаў, у жыцьці якіх вялікую ролю адыгрывала зямельная супольна (“община”). У канцы XIX – на пачатку XX ст. у выніку імклівага дэмаграфічнага росту ў беларускай вёсцы назіраецца такое ж імклівае абеззьямельваньне сялянаў, пра што ўжо гаварылася вышэй. У гэтых умовах каштоўнасьць зямлі яшчэ болей узрастае, і частка вяскоўцаў адчайна чапляецца нават за самы нязначны кавалачак зямлі, не спыняючыся часам перад самымі жорсткімі злачынствамі.

---

во многом зависит от неумолимой “власти земли”? Отправляясь в чужую сторону, белорус, следующий обычаем предков, берет щепотку родной земли и, зашив ее в лоскуток холста, вешает на груди: если придется умереть на чужбине, то его прах все же будет покоиться вместе с родной землицей. Самая страшная клятва для белоруса — это клятва, произнесенная с землею во рту или в руке. К этой клятве прибегают редко, и если белорус что-нибудь удостоверяет, взяв щепотку земли в рот, то его земляки ему, несомненно, поверят. Если же он солжет, то думают, что почернеет, как земля. Глубоко укоренилось в сознании белорусов представление о земле, как о всеобщей матери; поэтому, между прочим, считается предосудительным ругаться материнскими словами, чтобы не оскорбить чести матери-земли. Великих грешников “земля не примае”, т.е. выбрасывает их из могилы, не дает им успокоения. В белорусских закланиях и чарах земля столь же часто фигурирует, как и огонь. Есть поверье, что пред наступлением общественных бедствий земля стонет по утрам, пред восходом солнца. Люди, одаренные чутким слухом и при том сведущие в ворожбе, могут слышать этот стон и заранее предсказывать разные бедствия: голод, мор, войну и т.п., ибо стон земли изменится соответственно характеру бедствия. Так, пред голодом к стону примешивается плач детей, пред мором — похоронные причитания, перед войной слышен особый гул, как бы от топота множества ног и копыт» (Богданович А.Е. Пережитки древнего миросозерцания у белорусов. Этнографический очерк. Гродна, 1895. С. 20–21).

<sup>472</sup> “...недостатки и голодовки приучили нашего крестьянина смотреть на Бога и кормилицу землю с чувством благоговения, перемешанным с многочисленными поверьями и суевериями, и выработали в его среде целый цикл верований и примет” (Шейн П. Материалы для изучения быта и языка русского населения северо-западного края. Т. 2. Санкт-Петербург, 1902. С. 241).

<sup>473</sup> “Хлеб — главное богатство крестьянина белоруса. Хлебом он платит всем многочисленным сторожам и караульным; хлебом дает он осенину жиду, писарю, фельдшеру и причту — во время крещенской воды и пастуху и прочее... Освященный хлеб защитит от враждебной силы” (Шейн П. Материалы для изучения... Т. 2. Санкт-Петербург, 1902. С. 242).

<sup>474</sup> «К хлебу беларусы относятся с большим почтением. Печь хлеб должна женщина “чистая”, в противном случае он не удастся: будет коробиться, трескаться. Вообще это оскорбление хлеба. Крошить хлеб, сорить им — большой грех: кто так поступает, — не будет иметь хлеба. Лучше всего — хлебные крошки и корки сжигать в печи» (Богданович А.Е. Пережитки древнего миросозерцания... С. 21).

Але частка сялянаў адначасова адмаўляецца ад гэтае каштоўнасці і “пракляцця зямлі”, спрабуючы шукаць свой кавалак хлеба ў горадзе, рамястве або ў школьнай навучы.

Пасля рэформы 1861 г. сяляне становяцца, па сутнасці, патэнцыйнымі юрыдычнымі ўласнікамі сваіх зямельных надзелаў, хоць гэтае права ўласнасці было даволі моцна абмежаванае. Скасаванне паншчыны несумнеўна мела вялікі псыхалагічны эфэкт. Але падараваная ўладамі воля не прынесла вяскоўцам чаканай радасці. Зямлі ў іх пасля паўстання 1863 г. стала болей, але падаткаў дзяржаве таксама трэба было плаціць значна больш. Праўда, пасля рэформы сяляне ўсё ж усведамлялі сябе вольнымі людзьмі і даражылі гэтай воляй. Да былых уладальнікаў часта ставіліся без усялякай пашаны, калі не былі ад іх эканамічна залежнымі (парэформавы двор даваў многім магчымасць заробку). І.Карскі прыводзіць характэрнае для сялянаў Гарадзеншчыны выказванне ў дачыненні да паноў: “Ат, насру яму! Я сам гэтакі самы пан, як грак (паноў часта называлі гракамі. — С.Т.), бо я вольны чалавек, нават лепшы, як ён!”<sup>475</sup> У судах гэтага пэрыяду нярэдка разглядаюцца справы пра абразы сялянамі радавітых землеўласнікаў. Такое цяжка было нават уявіць за часамі прыгону.

Сяляне таксама кпілі з дробнай шляхты і пераказвалі розныя байкі пра фанабэрыстых суседзяў<sup>476</sup>. Калі ж шляхцічу прыходзілася праяжджаць празь вёску, дык тут ён ужо звычайна мусіў выслухаць добрую порцыю абразаў ад вясковых дзяцей пры маўклівым ухваленні іхных бацькоў. Аднак трэба прызнаць, што і ў сялянскім асяродзьдзі паўставалі новыя сацыяльныя бар’еры. Паспяховыя гаспадары, якія здолелі купіць зямлю, ставілі сябе вышэй за тых, хто сядзеў на парэформавых надзелах. М.Улашчык пісаў: “Маладыя віцкаўцы, напрыклад, ніколі не хадзілі ў Грычын на вясельлі, гэтаксама, як грычынцы не прыходзілі ў Віцкаўшчыну. Тут трэба растлумачыць, што вясельлі лічыліся справаю грамадзкай і танцаваць на іх мелі права ўсе”<sup>477</sup>.

Галоўным сымбалам волі й незалежнасці ў парэформавым вясковым асяродзьдзі становіцца аднаселевы надзел зямлі, набыты ў прыватную ўласнасць. Асабліва актуальным гэта было для той катэгорыі беларускага сялянства, якая ня мела сваіх зямельных надзелаў, — чыншавікоў, арандатараў, леснікоў і г.д. Гэтае атаясамленне зямлі і волі выдатна паказана ў паэме Якуба Коласа “Новая зямля”. Але імклівае драбленне сялянскіх надзелаў у канцы XIX – на пачатку XX ст. спараджала ў беларускай вёсцы бясконцыя сваркі й спрэчкі паміж сваякамі. Сьвятар Аляксей Валкоўскі адзначаў: “Праз тых жа вясковых крыкуноў-верхаводаў апошнім часам у народзе надта пашырылася суцяжніцтва і рознага кшталту судовыя працэсы. Дзеля нейкай дробязі, лапіку зямлі часта ўзьнікаюць працэсы і суды на некалькі гадоў”<sup>478</sup>. Сапраўды, прага ўласнага кавалка зямлі ўсё часцей прымушала беларускага селяніна ісці насуперак адвечным маральным прынцыпам вясковага жыцця. Валасныя суды ў канцы XIX ст. і асабліва на

<sup>475</sup> Шейн П. Материалы для изучения... Т. 2. Санкт-Петербург, 1902. С. 92.

<sup>476</sup> Улашчык М. Выбранае... С. 34.

<sup>477</sup> Улашчык М. Выбранае... С. 34.

<sup>478</sup> “Благодаря тем же крикунам-воротилам деревенским в последнее время в народе большое увеличение сутяжничества и разного рода судебных процессов. Из-за малейшего пустяка, из-за клокка земли часто возникают процессы и суды на несколько лет” (Wołkowski A. Historyczny oraz statystyczny opis... S. 66).



пачатку ХХ ст. былі проста заваленыя справамі, у якіх разьбіраліся зямельныя спрэчкі паміж вяскоўцамі. Прычым судзіліся суседзі, родныя браты і нават бацькі зь дзецьмі. Валасныя суды, пастановы якіх грунтаваліся на звычайным праве, не маглі даць гэтаму рады і не карысталіся ў сялян аўтарытэтам. Вясковая традыцыя не магла адказаць на гэты выклік часу. Традыцыйная вёска паволі разьвівалася экстансіўным шляхам, і малады селянін, які хацеў стварыць уласную гаспадарку, звычайна ня меў асаблівых праблемаў з здабыццём надзелу. Цяпер жа усё часцей даходзіла да ўжываньня сілы, спрэчкі паміж сваякамі часта завяршаліся бойкамі. Мікалай Улашчык так апісвае сытуацыю ў яго роднай Віцкаўшчыне: “Звычайным пры падзеле былі бойкі паміж братамі, нават забойствы. Кожны з братоў клікаў на дапамогу шваграў ці яшчэ каго, у бойках калечылі адзін аднаго, часам забівалі. Мае продкі ня біліся, што, думаю, у значнай ступені залежала ад пазыцыі маці. Буйнаму дзядзьку шмат у чым саступілі, злаваць адзін на другога, зразумела, злавалі, але не пабіліся. У канцы падзелу (што выклікала нават пагалоску) дзядзілі сыр — апошняе, што было яшчэ не падзеленым: яго разрэзалі ўздоўж”<sup>479</sup>. У выніку суседзі і кроўныя сваякі на ўсё жыццё станавіліся лютымі ворагамі. Гэта моцна аслабляла салідарнасьць вясковай грамады, якая на пачатку ХХ ст., відаць, была значна слабейшай, чым у прыгонніцкія часы, калі сяляне здольныя былі да зацятага супрацьстаяньня з кепскім панам, якое магло цягнуцца шмат дзесяцігодзьдзяў.

Эрозіі падвяргаліся і іншыя фундаментальныя каштоўнасьці сялянскага грамадства. Сярод такіх каштоўнасьцяў традыцыйнае вёскі вельмі важнае месца, бясспрэчна, займала каштоўнасьць *працы*, цесна звязаная з стрыжнёвай каштоўнасьцю *зямлі*. Толькі тая зямля мае каштоўнасьць, у якую ўкладзеная праца. Таму права прыватнай уласнасьці паноў на зямлю не магло лічыцца сярод сялянаў справядлівым. Яно яшчэ, як ні дзіўна, магло быць апраўданае ў часы прыгону, калі пан ажыццяўляў уладу і суд, караў і мілаваў, іншымі словамі, выконваў ўсё ж неабходную справу. Калі ж ён самой дзяржаўнай уладай пасля 1863 г. быў адлучаны ад вёскі, дык і ягонае права на зямлю ніяк не магло быць апраўданае ў вачох сялянаў. Не лічылася ў вёсцы грахом украсыць ў пана або ў дзяржавы штосьці зь лесу. Сьвятар Валкоўскі адзначаў: “...воровство чужого леса не есть воровство и грех, и потому, следовательно, оно позволительно всякому, ибо Бог растит лес для всех на общую пользу”<sup>480</sup>.

Адзінай правільнай і справядлівай крыніцай дабрабыту сяляне лічылі працу земляроба. Фізычная праца ўспрымалася вяскоўцамі як “найкарысьнейшая”, “найнеабходнейшая”. Альтэрнатыўныя ёй віды працы (бізнэс, камэрцыйная і пасярэдніцкая дзейнасьць, гандаль, інтэлектуальная праца, грамадзка-палітычная дзейнасьць, якія на пачатку ХХ ст. ужо часта дэманстравалі сваю большую эканамічную і фінансавую эфэктыўнасьць) яшчэ не разглядаліся сялянамі як раўнацэнныя. У іх мэнтальным асяродзьдзі працягваў жыць устаноўлены стагодзьдзямі стэрэатып прыярытэтнасьці фізычнай працы над здольнасьцю творча, эканамічна мэтава мысьліць, над інтэлектуальнаю працаю у сыстэме жыццезабеспячэньне. Розум або рацыянальныя паводзіны ня гралі такой ролі ў сьведамасьці селяніна, як простая фізычная праца, якая

<sup>479</sup> Улашчык М. Выбранае... С. 285.

<sup>480</sup> Wołkowski A. Historyczny oraz statystyczny opis... S. 74.

вымагала здольнасьці доўгі час пераадольваць боль і стому ад аднастайных мэханічных апэрацый.

Як бачым, у традыцыйнай вёсцы праца мела па сутнасьці сакралізаваны характар і ўспрымалася як сакральнае або магічнае дзеянне. Таму, дарэчы, у вясковай гаспадарцы часам так цяжка прыжываліся розныя тэхнічныя навіны, якія падважвалі гэтую сакральнасьць. М.Улашчык апісаў, як сяляне ў яго вёсцы пераходзілі да ўжываньня круп, абадраных на мэханічным млыне: «Віцкаўцы разважалі прыкладна так: есьці кашу з абадраных на млыне круп у будзённыя дні, відаць, ня грэх, але ці можна варыць з такіх круп куцьцю? Каб не саграшыць, у першыя гады свайго жыцьця на новым месцы сяляне таўклі прызначаныя на куцьцю крупы ў ступах. Але людзі ўжо так прывыклі да чыстай кашы, што, калі згатавалі “свойскую” куцьцю, яна, як той казаў, стала колам у горле: і нясмачная, і повен рот шалупіньня. У выніку страх перад Богам адступіў і віцкаўцы пачалі варыць з добрых круп і куцьцю»<sup>481</sup>.

Дасьледнікі даўно зьвярнулі ўвагу на тое, што ў традыцыйным вясковым грамадстве аб’ём працы вызначаўся патрэбамі сялянскай сям’і. Працавалі роўна столькі, каб забяспечыць фізычнае выжываньне. Пагоня за лішкам уяўлялася непатрэбнай тратай сілаў. Залішняя, так бы мовіць, працавітасьць часта не ўхвалялася ў традыцыйнай вёсцы. Паказальная тут байка пра сустрэчу двух аратых і Бога, якую прыводзіць сьвятар Дзем’яновіч. Бог у абліччы старэнькага чалавека ішоў уздоўж сялянскіх палеткаў. Першы земляроб, якога ён сустрэў, вельмі старанна абрабляў ворыва, а ў размове з Богам выказаў упэўненасьць у добрым плёне сваёй працы, якая грунтавалася на яго працавітасьці. Другі ж селянін апрацоўваў зямлю абы як, а на адпаведнае пытаньне Бога адказаў: “Як Бог дасьць, то так і зародзіць”<sup>482</sup>. Як няцяжка здагадацца, лепш урадзіла зямля менавіта ў нядбайнага гаспадара.

І ўсё ж асаблівай павагай карысталіся тыя сяляне, якія ўмела і разумна гаспадарылі: “Гаспадарку весьці, ня дым трэсьці”. Менавіта яны лічыліся ў вёсцы разумнымі людзьмі. Аднак уяўленьне сялянамі разумнага чалавека рэканструяваць даволі няпроста. Гэта найперш той, хто мог даць аднавяскоўцу карысную параду ў практычнай сытуацыі. Ён не абавязкова атаесамляўся з адукаваным, пісьменным чалавекам, хоць такі чалавек, несумнеўна, лічыўся ў вёсцы разумным. І ўсё ж да яго сяляне маглі паставіцца і з пэўнай асьцярогай, а часам і зайздрасьцю. Высока цаніліся сярод вяскоўцаў таксама кемлівасьць і хітрасьць. Гэтыя якасьці былі патрэбныя перадусім у дачыненнях з панамі, сьвятарамі і ўладамі. Толькі зь іх дапамогай селянін мог выйграць, што й адлюстравана ў самых розных байках. У жыцьці ж гэта здаралася ня так і часта. Затое селянін, які вельмі ўжо перасягаў сваіх аднавяскоўцаў заможнасьцю, бадай ня мог лічыцца добрым чалавекам. Напрыклад, І.Карскі пісаў: «Сяляне Лапынскай воласьці Гарадзенскага павету запэўніваюць, што калі каму з аднавяскоўцаў добра живецца ды яшчэ й грошы ў яго прызапашаныя, дык гэта значыць, што яму чорт іх уначы носіць. Незычліўцы ж яшчэ прыдумляюць тут розныя байкі, напрыклад: “дали Бохь! Я сам бачыў, як у ночы на яго хату агонь паляцеў, гэта значыць — чорт” <...> Сяляне-багатыры маюць ў сваім асяродзьдзі благую рэпутацыю; іх лічаць чараўнікамі, чарадзеямі, якія прадалі сваю душу

<sup>481</sup> Улашчык М. Выбранае... С. 61.

<sup>482</sup> Шейн П. Матэрыялы для изучения... Т. 2. Санкт-Петербург, 1902. С. 371.

нячысьціку... Бяднейшыя ж мяркуюць, што яны таму бедныя, што ня могуць засьцерагчыся ад шкоды, якую прычыняе нячыстая сіла»<sup>483</sup>.

Як мы ўжо адзначалі, зямельны “голад” у другой палове XIX – на пачатку XX ст. множыў у беларускай вёсцы лік малазямельных або ўвогуле беззямельных сялян. Апошнія наймаліся на розныя работы ў маёнтках, ішлі ў пошуках кавалку хлеба ў бліжэйшае мястэчка або горад. Менавіта гэтае асяродзьдзе, якое заставалася ў вёсцы, але зарабляла сабе на жыцьцё ўжо па-за яе межамі, уяўляла сабой галоўную пагрозу для традыцыйнай маралі, што добра ўсьведамлялі і дзяржаўныя ўлады. Асабліва выразна гэта праявілася ў часе рэвалюцыйных падзеяў 1905 г. у выглядзе пагромаў урадавых устаноў і масавых беспарадкаў. Напрыклад, у студзені 1905 г. рабочыя дробных прадпрыемстваў у мястэчку Крынкі Гарадзенскага павету разграмілі мясцовыя ўрадавыя ўстановы і разьбегліся па сваіх вёсках. Губэрнатар пісаў тамтэйшаму земскаму начальніку: “...застаўшыся бяз працы і таму бяз сродкаў існаваньня, людзі гэтыя лёгка могуць ператварыцца ў валацугаў, вельмі небяспечных”<sup>484</sup>.

Тыя сяляне, якія ня бачылі для сябе пэрспэктывы ў захаваньні традыцыйных нормаў вясковага жыцьця, якія сутыкаліся ўжо з гарадзкім асяродзьдзем і пераймалі нейкія элементы гарадзкой культуры, пачыналі мацней уплываць на вясковую моладзь, прышчапляючы ёй новыя нормы паводзінаў. Маладыя сялянскія хлопцы ўсё часцей выяўлялі сябе ў бойках і вясёлых гулянках, у іх кампаніях фармавалася своеасаблівае разуменьне гонару, пачалі цаніцца дзёрзкасьць, адвага і адчайная бестурботнасьць. Гарадзенскі празаік Алесь Карпюк так пісаў пра маладыя гады свайго бацькі і яго сяброў: “Суботнімі і нядзельнымі вечарамі, захлынаючыся ад маладосьці і свабоды, страшаўскія лесарубы... зацягвалі на ліпу якому-небудзь дзядзьку сані альбо затыкалі снопікам удаве комін ды ішлі да цёткі патрабаваць выкуп. Узброеныя бязьменамі і нажамі, гарланілі:

Нас пабі-іць, пабі-іць хацелі.

Нас пабі-іць зьбіра-аліса-а!

А мы та-ак жа не сядзе-елі,

Таго ж дажыдаліса-а!..

урываліся на музыкі, разганялі сапернікаў”<sup>485</sup>.

Праўда, старэйшыя гаспадары ў даваенныя часы яшчэ маглі неяк даць рады маладым буянам. Зноў зьвернемся да твору Аляксея Карпюка: “Бацька на вялікі пост выпіў у Гарадку з кампаніяй ды закусіў каўбасой. Не пасьпеў ён дайсьці дадому, а вестка аб крамоле Палосінага сына ўжо ўскалыхнула Страшава. Мужчыны выйшлі гулякам насустрач ды не пусьцілі іх у вёску.

<sup>483</sup> «Крестьяне Лашинской волости Гродненского уезда уверяют, что если кому из их односельчан хорошо живется да еще и деньги у него имеются в запасе, то значит, что чорт их ему приносит ночью. Недоброжелатели же такого крестьянина еще выдумывают на тот счет разные небылицы, в таком, например, роде: “дали Бохъ! Я сам бачыў, як у ночы на яго хату агонь паляцеў, гэта значыць — чорт” <...> Богачи между крестьянами пользуются в своей среде дурной репутацией; их считают волшебниками, чародеями, продавшими свою душу нечистой силе... Бедняки же из крестьян думают, что они оттого бедны, что не могут обезопасить себя от вреда, наносимого нечистой силой» (Шейн П. Материалы для изучения... Т. 2. Санкт-Петербург, 1902. С. 305, 306).

<sup>484</sup> “...оставшись без работы и вследствие этого без средств к жизни, люди эти легко могут обратиться в бродяг, весьма опасных” (НГАБ у Горадні, ф. 534, воп. 1, спр. 3, арк. 4. [Статыстыка пятага земскага ўчастку Гарадзенскага павету за 1905 г.]).

<sup>485</sup> Карпюк А. Вершалінскі рай. Аповесць. Мінск: Мастацкая літаратура, 1974. С. 13.

Перапалоханья не на жарт хлопцы пабрылі на балота, зашыліся ў абарогі і сталі чакаць, покуль ачысыцяцца ад скароннага і выйдзе хмель<sup>486</sup>.

Праблема разбурэння традыцыйнай маральнасці сярод сялянства на пачатку XX ст. турбавала ўжо і дзеячоў беларускага нацыянальнага руху, а асабліва яго каталіцкае хрысціянска-дэмакратычнае крыло. Напрыклад, адзін з карэспандэнтаў газеты “*Biélarus*” Рыгор Кляновіч пісаў у 1913 г.: “*Z usich bakou Biélarusi można ciapier paczuc sztoraz to czaściejszyja narakańnia na swawolu naszaj moładzi. Tam wybili haspadaru wokna, tam napali na kaho i rabili, tam iznou druhuju szkodu jakuju zrabili, słowam wiestki ab bujanstwie pa naszych wioskach iduc sztoraz szyrej i dalej. Ludzi hledziuczy na heta tolki kiwajuc haławami dy narakajuc, szto nikoli hetkich szalmastwau pa wioskach nie bywała*”. Аўтар допісу знаходзіў тры прычыны гэтае зьявы: “*Pierszaja przyczyna, szto nasza moladz nie rozumieje usiej brydoty hetkich pastupkau, druhaja — heta wodka, trecia — niezawodność ludzi*”<sup>487</sup>.

Пра раскладанне маральных нормаў у беларускай вёсцы сучаснікі пачалі пісаць недзе ў апошняй чвэрці XIX ст. Прыблізна ў гэты ж час вёска сутыкнулася зь яшчэ адной новай зьявай — прафэсійнай злачыннасцю. У 1870 г. у Гарадзенскай губэрні за крымінальныя злачынствы асуджаныя 808 мужчын і 150 жанчын. Сярод іх 415 мужчын і 69 жанчын сялянскага паходжання. Мяшчан-злачынцаў было 292 мужчыны і 71 жанчына. У губэрні здзейснена за год усяго 9 забойстваў<sup>488</sup>. Такім чынам,ровень крымінальнай злачыннасці сярод сялянаў быў значна ніжэйшы, чым сярод мяшчанства (мяшчанамі лічылася й большая частка былой дробнай шляхты). Але і ў вёсцы ўсё часцей зьяўляюцца людзі, якія адкрыта кідаюць выклік грамадзе, валасному начальству, і нават дзяржаўнай уладзе ды пачынаюць жыць з крадзяжоў і рабункаў. За 1862–1880 гг. у Менскай губэрні сельскія грамады пагадзіліся прыняць назад у сваё асяродзьдзе 338 асуджаных аднавяскоўцаў, а 382 — адмовіліся (апошніх звычайна высылалі ў Сібір або іншыя аддаленыя губэрні). Прычым у 1862–1866 гг. сялянскія сходы ў губэрні вырашалі лёсы ўсяго 7 такіх злачынцаў, а ў 1880 г. — 123. Гэтыя лічбы красамоўна сьведчаць пра рост злачыннасці<sup>489</sup>.

Як ні дзіўна, гэтыя людзі нярэдка дасягалі посьпеху. Іх баяліся, ненавідзелі, але ўпотаі імі захапляліся. Інакш кажучы, яны прапаноўвалі сялянскай моладзі альтэрнатыву, новую філязофію жыцця. Самай пашыранай бандыцкай прафэсіяй стала канакрадзтва, якое стварала сур’ёзную праблему для мясцовай улады, ня здольнай парадзіць з канакрадамі. Б.Грабінскі пісаў пра родную Сакольшчыну: “У другой палове XIX стагодзьдзя развінулася тут арганізаванае канакрадзтва, якое ператрывала, можа ў меншых памерах, аж да першае сусветнае вайны. Крадзенья коні пераводзілі праз Аўгустоўскую пушчу ў Прусію”<sup>490</sup>. Амаль у кожнай мясцовасці зьяўляюцца знакамітыя бандыты і фармуюцца злачынныя хеўры. А.Багдановіч у сваіх успамінах апісвае вобраз Якава з Акімаўкі, які стварыў банду, што доўгі час тэрарызавала ўсю ваколіцу, “палячы гумны і хаты тых, з кім меў (Якаў. — С.Т.)

<sup>486</sup> Карпюк А. Вершалінскі рай... С. 15–16.

<sup>487</sup> *Biélarus*. № 32. 1913. 30 kastrycznika.

<sup>488</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 14, спр. 964, арк. 83. [Статыстыка Гарадзенскай губэрні за 1870 г.].

<sup>489</sup> НГАБ у Менску, ф. 242, воп. 1, спр. 13674, арк. 91–91 адг. [Пра колькасць непрынятых у свае грамады сялян Менскай губэрні з 1861 па 1889 г.].

<sup>490</sup> Грабінскі Б. Сакольшчына – Горадня – Вільня... С. 181.



паквітацца”. Багдановіч адзначыў пра гэтага Якава, што “ў нашых мясьцінах ён быў першы бандыт зь беларусаў”, бо раней такім рамяством займаліся толькі расійскія стараверы<sup>491</sup>.

Злачынная хеўра была і ў мястэчку Скідзель. У жніўні 1878 г. там падпалілі хату паліцыйнага ўрадніка Паўтарацкага. Станавы прыстаў Ваўрушэвіч, кватэра якога знаходзілася ў Скідзелі, пасля гэтага здарэння пісаў павятоваму спраўніку пра галоўнага падазраванага: “...ужо колькі гадоў вядзе сваё злачыннае рамяство з поўным веданьнем яго; падпалы, рознага кшталту крадзяжы, махлярства — усё гэта робіць амаль беспакarana, бо празь ягоны спрыт і адмысловую падрыхтоўку злачынстваў немагчыма знайсці і дастасаваць да яго ніякія юрыдычныя нормы; асоба тая вядомая людзям усіх станаў. Гэта скідзельскі габрай, сын рабіна Шмуэль Сруэлевіч Лямпарт — дзяцюк, што ня мае яшчэ і 21 году, неўтаймоўны ва ўсіх заганах, даволі пісьменны, разумова разьвіты і асабліва здатны, зразумела, на ашуканскія штуку”<sup>492</sup>. Шмуэля Лямпэрта на той час ужо судзілі ў Гарадзенскай крымінальнай палаце па справе аб крадзяжы з крамы габрая Паляка ў сакавіку 1876 г., аб крадзяжы казённых грошай у 1878 г., якія перасылаліся ў Горадню з Ваўкавыскага казначэйства. А за крадзеж 300 рублёў зь Скідзельскай прапінацыйнай акцызнай канторы ён адседзеў 9 месяцаў у турме. Прыстаў Ваўрушэвіч прызнаваў у рапарце сваю поўную бездапаможнасьць і немагчымасьць злавіць Шмуэля на гарачым учынку: “...з гэтакім веданьнем хавае свае злачынствы, што ніякі нагляд за ім немагчымы”<sup>493</sup>. Таму ён прапаноўваў выслаць яго ў Сібір паводле адміністрацыйнага загаду генэрал-губэрнатара, бо “разьлічваць на фармальнае сьледства і крымінальны суд няма аніякага спадзеву”<sup>494</sup>. З рапарта прыстава адчуваецца, што і сам ён пабойваўся адчайнага сына рабіна (дарэчы, бацька зрокся Шмуэля): “Патаёма ходзяць чуткі, нібыта Шмулька Лямпарт пагражае і маёй асобе як становому прыставу — спаліць, задушць або забіць; калі што здарыцца, дык я наперад пэўна паказваю на разбойніка Шмульку Лямпарта і ягоных хаўруснікаў, якія жывуць у мястэчку Скідзель: Мікалая Грэцкага, яго брата Станіслава і Восіпа Сяўрука”<sup>495</sup>. Неўзабаве Шмульку Лямпэрта ўсё ж здолелі неяк адправіць на вайсковую

<sup>491</sup> “по нашим местам он был первый бандит из белоруссов” (Богданович А. Мои воспоминания // Неман. 1994. № 8. С. 131–132).

<sup>492</sup> “...уже несколько лет ведет свое преступное ремесло с полным знанием этого ремесла, поджигательство, разного рода воровства, мошенничество, все это производит почти безнаказанно за невозможностью по его ловкости и заранее продуманным преступлениям, применить и приискать к нему юридические факты; личность эта всему обществу всех сословий известна. Это есть скидзельский еврей, сын раввина Шмуэль Сруелевич Лямпорт — мальчуган недостигший еще вполне 21 года, необузданный во всех пороках, довольно грамотный, развит в умственном отношении в высшей степени — конечно на мошеннические проделки” (НГАБ у Горадні, ф.1, воп. 16, спр. 758, арк. 2. [Пра высылку зь мястэчка Скідзель Мікалая Грэцкага, Восіпа Сяўрука, Шмуэля Лямпэрта. 1879 г.]).

<sup>493</sup> “...с таким знанием маскирует свои преступления, что никакой надзор за ним иметь места не может” (НГАБ у Горадні, ф.1, воп. 16, спр. 758, арк. 2. [Пра высылку зь мястэчка Скідзель Мікалая Грэцкага, Восіпа Сяўрука, Шмуэля Лямпэрта. 1879 г.]).

<sup>494</sup> “рассчитывать на формальные следствия и уголовный суд нет никакой надежды” (НГАБ у Горадні, ф.1, воп. 16, спр. 758, арк. 2. [Пра высылку зь мястэчка Скідзель Мікалая Грэцкага, Восіпа Сяўрука, Шмуэля Лямпэрта. 1879 г.]).

<sup>495</sup> “Носится очень секретно молва, что Шмулька Лямпэрт угрожает и моей личности, как становому приставу — сжечь, задушить или убить, ежели что-нибудь и может последовать, то я положительно указываю вперед на разбойника Шмульку Лямпэрта и его сообщников, живущих в местечке Скидель: Николая Грецкого, его брата Станислава и Осипа Северука” (НГАБ у Горадні, ф.1, воп. 16, спр. 758, арк. 2. [Пра высылку зь мястэчка Скідзель Мікалая Грэцкага, Восіпа Сяўрука, Шмуэля Лямпэрта. 1879 г.]).

службу (ён сам намерваўся ўцячы адтуль і эміграваць у Амэрыку), і нам невядомы далейшы лёс гэтага, безумоўна, таленавітага ў злачынным рамястве хлопца. Аднак “хеўра”, як яе называлі самыя ўдзельнікі, працягвала дзеяць. Замест Шмулькі Лямпэрта да яе далучыўся васемнаццацігадовы сын цырульніка габрай Калман Струпінскі, “што вынікае зь бясконцых узаемных наведваньняў і выпівак”. Нефармальным лідэрам хеўры стаў Мікалай Грэцкі, які ўжо быў асуджаны за крадзеж рэчаў зь Скідзельскай царквы і пабываў у арыштанцкіх ротах. Ягонага сына Фердынанда ў жніўні 1879 г. выслалі ў Сібір за крадзеж. Помстай за гэта і стаў падпал 17 жніўня 1878 г. хаты тысяцкага Паўтарацкага. Цікава, што апошні пацярпеў пад час вялікага пажару ў Скідзелі ў 1877 г., толькі пасьпеў паставіць новую хату і хлеў, якія каштавалі 700 руб., як няшчасьце паўтарылася. Згарэла таксама яго рухомая маёмасьць на суму 400 рублёў. Шэраг пажараў здарыўся ў Скідзелі ў верасьні таго ж году. 8 верасьня згарэў сьвіран Фадзея Труся, 17 верасьня — клец селяніна Каялы, 27 верасьня згарэлі хата і хлеў габрая Хаіма Пачынка, 29 верасьня — сьвіран мясцовага фэльчара Іванова. Жыхары мястэчка бачылі ў гэтым помсту хеўры. Напалоханьня скідзельскія сяляне 8 лістапада 1878 г. пагадзіліся на сваім сходзе з патрабаваньнем Мікалая Грэцкага, каб вярнуць з высылкі яго сына Фердынанда, і пастанавілі зрабіць гэта коштам грамады. У сходзе ўдзельнічалі 33 гаспадары з агульнай колькасьці 47. Зь іх, дарэчы, толькі 11 былі пісьменнымі. Іван Мазалеўскі да пастановы сходу зрабіў прыпіску, што прагаласаваў за вяртаньне Фердынанда Грэцкага толькі таму, што баіцца падпалу. Але 12 лістапада 1879 г. віленскі генэрал-губэрнатар пастанавіў выслаць Мікалая Грэцкага і Восіпа Сяўрука ў Архангельскую губэрню. Пра далейшы лёс удзельнікаў грознай хеўры нам нічога невядома<sup>496</sup>. Але яе справу хтосьці прадоўжыў, бо 10 траўня 1888 г. ў Скідзелі быў падпалены дом Хаіма Фрыдмана, у якім кватараваў з сваёй сям’ёй станавы прыстаў Акім Ваўрушэвіч. Пры гэтым згарэлі 12 хатаў скідзельскіх сялянаў, якія, на шчасьце, былі застрахаваныя. У прыстава прапала рухомая маёмасьць коштам 2428 руб. Паводле матэрыялаў сьледзтва, “жыхары меркавалі, што падпал учынілі канакрады”<sup>497</sup>.

Так паступова фармавалася яшчэ адна надзякальная культурная прастора — прастора злачыннае культуры з сваімі правіламі і нормаў. Важнымі асяродкамі яе фармаваньня былі астрогі і арыштанцкія роты. Гэтая культура ўсё больш моцна ўплывала на вясковую моладзь, пашыраючы ў яе асяродзьдзі новыя звычкі й нормы паводзінаў. Безумоўна, злачыннасьць існавала ў вёсцы заўсёды, але ў разгляданы час гэтая зьява набывае якасна новыя рысы, што было вынікам працэсу індывідуалізацыі і атамізацыі вясковага асяродзьдзя, асабліва моладзевага, паступовага аслабленьня сацыяльных сувязяў, зьнікненьня грамадзкіх рытуалаў, якія раней цэмэнтавалі сялянскую грамаду. І ўсё ж сяляне ішлі на крымінальныя злачынствы куды ў меншай ступені, чым мяшчане, калі ўлічыць прапорцыі гэтых станаўных групаў у структуры насельніцтва (табл. 16).

<sup>496</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 16, спр. 758, арк. 2–12.

<sup>497</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 17, спр. 1442. [Пра пажар у мястэчку Скідзель. 1888 г.]

**Паказнік злачыннасці ў Гарадзенскай губерні ў 1901–1908 гг. у  
станавым разрэзе**

Год	Колькасць асуджаных				
	сяляне	мяшчане	шляхта	іншыя	усіх
1901	489	177	10	15	691
1902	470	215	3	28	716
1903	404	150	5	20	579
1904	316	135	2	8	461
1905	297	107	6	14	424
1906	няма звестак				
1907	478	106	3	15	602
1908	564	121	10	няма звестак	няма звестак

**Крыніцы:** Обзоры Гродненской губернии за 1901–1908 гг.

У канцы XIX – на пачатку XX ст. злачынная культура актыўна пашыраецца праз карчму. Эвалюцыя сацыяльнага жыцця сялянскае супольнасці выдатна прасочваецца на прыкладзе гэтай установы. Як мы ўжо адзначалі, карчма заўжды была важным вузлавым цэнтрам сялянскай камунікацыі. Карэспандэнт П.Шэйна адзначаў: “Для нашага селяніна існуюць толькі два грамадскія месцы, дзе ён можа і сябе паказаць, і на іншых паглядзець, пахваліцца сваім убраннем і зухаватасцю перад знаёмымі і суседзямі: гэта царква і карчма”<sup>498</sup>. Іван Карскі сцэвярджаў, што “карчма для беларуса і біржа, і, так бы мовіць, даведкавая кантора, і клуб”<sup>499</sup>. Лісоўская таксама пісала пра сялянаў Віцебшчыны: “Для беларуса карчма служыць дапаўненнем сямейнага жыцця: ніякая сямейная ўрачыстасць не абходзіцца без карчмы: у карчме жаніх нагледжвае сабе нявесту, у карчме пераважна адбываюцца і заручыны, і запоіны”<sup>500</sup>. Аднак ужо М.Нікіфароўскі заўважаў: “Аднак, на жаль, трэба заўважыць, што з паступовым развіццём у нас паўсюднага п’янства апісаная мною беларуская карчма пакрысе губляе свой характар, сваё грамадзкае значэнне ў сельскім побыце і ператвараецца ў прытон для шырокага п’янага разгулу”<sup>501</sup>. У карчме паступова пачынаюць усё больш упэўнена весці рэй асобы з бандыцкай рэпутацыяй.

Беларуская карчма непадзельна звязаная з вобразам габрая-карчмара. Яго ролю ў сацыяльным жыцці вясковай супольнасці цяжка пераацаніць. Карчмар несумнеўна належаў да ліку самых дасведчаных жыхароў лякальнага сялянскага свету і цудоўна разбіраўся ў хітрыках міжасабовых дачыненняў яго жыхароў. А.Ф.Лісоўская справядліва казала, што шынкары-

<sup>498</sup> “Для нашего крестьянина существует только два общественных места, где он может и себя показать и на других посмотреть, похвастать своим туалетом и удалством перед знакомыми и соседями: это церковь и корчма” (Шейн П. Материалы для изучения... Т. 2. Санкт-Петербург, 1902. С. 110).

<sup>499</sup> Шейн П. Материалы для изучения... Т. 2. Санкт-Петербург, 1902. С. 102.

<sup>500</sup> “Для белоруса корчма служит дополнением семейной жизни: ни одно семейное торжество не обходится без корчмы: в корчме жених высматривает себе невесту, в корчме большей частью бывают и зговор, и запоины” (Шейн П. Материалы для изучения... Т. 2. Санкт-Петербург, 1902. С. 19).

<sup>501</sup> “К прискорбию однако нужно заметить, что с постепенным у нас развитием поголовного пьянства, охарактеризованная мною Белорусская корчма мало-помалу теряет свой характер, свое общественное значение в сельском быту и становится исключительно притоном для широкого пьяного разгула” (Шейн П. Материалы для изучения... Т. 2. Санкт-Петербург, 1902. С. 111).

габраі “маюць велізарны ўплыў на сялян”<sup>502</sup>. Нікіфароўскі таксама сьцьвярджаў: “Толькі Іцка, абазнаны ў найдрабнейшых і аднаму яму бачных дэталях, ведаў побыт і жыццё кожнага, Іцка дарадца і памочнік у шмат якіх, нярэдка і важных, справах сваіх кліентаў”<sup>503</sup>. Той факт, што габраі складалі бальшыню сярод трымальнікаў корчмаў і пшынкоў, служыў выдатнай падставай для абвінавачваньня іх ва ўсіх магчымых грахах і бедах вясковых жыхароў. Паводле словаў сьвятара Валкоўскага, “Жыды, на думку самых сялянаў — п’яўкі і найбольшае ліха народу, якое церпяць, бо й іншыя (сельская і ніжэйшая цывільная ўлада) іх церпяць <...> Сельскія верхаводы і валасныя балбатуны — заўсёдня сябры-прыяцелі карчмароў-габраяў. Ад іх усё ліха ў жыцці вяскоўцаў пры бязьдзейнасьці і няўважлівасьці чыноўнікаў”<sup>504</sup>. Тут сьвятар, як нам здаецца, усё ж скажае жыццёвую праўду. Дачыненні беларускага селяніна з габраям-карчмаром былі больш складанымі.

Іван Карскі пісаў: “Як толькі габрай пачне спрачацца з селянінам ці ўлезе ў ягоную гутарку зь іншымі, дык той абавязкова аблае яго пархам, абразанцам ды іншымі падобнымі словамі”<sup>505</sup>. Але разам з тым сяляне часта гаварылі, што “хоць жyd и горш сабаки, але... у бяде ён часамі и паратуеt беднага чалавека лепш як хрысціянин”<sup>506</sup>. Таму габраі стараліся паводзіць сябе вельмі асьцярожна, каб ня выклікаць неабгрунтаваных абвінавачваньняў і варожасьці: “...габраі вылучаюцца вялікай асьцярожнасьцю, так што ва ўсіх пытаннях, якія наўпрост іх не датычаць, стараюцца трымацца збоку. Сяляне да габраяў ставяцца быццам з пагардай, завуць іх пархамі, жыдамі, лаюць у вочы на кожным кроку, аднак на справе жyd можа як заўгодна варочаць імі; так, у работнікі да габраяў яны наймаюцца ахвотней, чым да хрысьціянаў... мне здаецца, што беларускія габраі нашмат меней абдзіраюць нашых сялян, чым расійскія кулакі сваіх сялян, зь якіх яны й вышлі”<sup>507</sup>. А.Ф.Лісоўская ў гэтым бачыла прычыну таго, што ў Беларусі “не было нічога падобнага да жyдоўскіх пагромаў”. Іван Карскі такім чынам тлумачыў факт, што сяляне наймаліся на службу да больш заможных габраяў: “У жyда лепей службыці, як у чалавека, але вельмі у стыд, бо усе глядзяць на цябе як на чорта. Але найгорш, як падумаеш, зноу сабе, як треба ісці до споведзі...”<sup>508</sup> Карскі таксама адзначаў: “Нашыя беларусы здаўна адчуваюць да габраяў

<sup>502</sup> Шейн П. Материалы для изучения... Т. 2. Санкт-Петербург, 1902. С. 29.

<sup>503</sup> “Ицка с мельчайшими, и только для него одного возможными подробностями знает быт и житье всех и каждого, Ицка советник и подмога во многих, нередко и важных делах своих клиентов” (Шейн П. Материалы для изучения... Т. 2. Санкт-Петербург, 1902. С. 108).

<sup>504</sup> “евреи, по сознанию самих крестьян — это пьявки и величайшее зло народа, но терпимое, потому что другие (сельская и низшая гражданская власть) их терпят <...> Сельские вожаки и волостные говоруны, во всегдашние друзья-приятели кабатчиков-евреев. От них все зло в деревенской жизни народа при бездеятельности и невнимательности гражданских чиновников” (Wołkowski A. Historyczny obraz statystyczny opis... S. 60).

<sup>505</sup> “Чуть еврей заспорит с крестьянином или вмешается в его разговор с другими, он непременно обругает пархом, обрызанцом и другими подобными словами” (Шейн П.В. Материалы для изучения быта и языка... С. 100).

<sup>506</sup> Шейн П.В. Материалы для изучения быта и языка... С. 100.

<sup>507</sup> “...евреи отличаются крайней осторожностью, так что во всех вопросах, прямо их не касающихся, стараются держаться в стороне. Крестьяне к евреям относятся как будто бы с презрением, зовут их пархами, жидами, ругают в глаза на каждом шагу, однакож на деле жид может ими как угодно ворочать, так, например, в работники они нанимаются к евреям гораздо охотнее, нежели к христианам... мне кажется, что белорусские евреи гораздо менее обдирают крестьян, нежели великорусские кулаки из самих же крестьян” (Шейн П.В. Материалы для изучения быта и языка... С. 29).

<sup>508</sup> Шейн П.В. Материалы для изучения быта и языка... С. 101.



варожасьць, асабліва за тое, што шмат хто зь іх арандаваў у абшарнікаў маёнтку і выціскаў зь сялян апошнія сокі. Акрамя таго, шмат хто з габраяў былі ў паноў фактарамі і дараднікамі, якім тыя верылі болей, чым сваім кіраўнічым”<sup>509</sup>. Карскі ўзгадваў, што ў вёсцы Сухая Даліна пад час пошасьці халеры сяляне ледзь не ўтапілі габрайскага гандляра, западозрыўшы, што ён атручвае калодзежы. А падставай паслужыла тое, што, адганяючы сабаку, няшчасны шпурнуў у яе камень, які выпадакова трапіў у студню. Толькі дзякуючы мясцоваму абшарніку, які якраз праяжджаў паблізу і здолеў пераканаць сялянаў не забіваць габрая, апошні застаўся жыць<sup>510</sup>.

Зрэшты, паганскія вераваньні і забабоны прасякалі штодзённасьць ня толькі сялянскага насельніцтва Беларусі, але й габрайскага, што часамі прычынялася да ўзьнікненьня канфліктаў і самых фантастычных абвінавачваньняў. Прыкладам могуць служыць падзеі, якія здарыліся вясной 1828 г. у мястэчку Скідзель. Габрайскія жанчыны Чэрня Бэркава і Фэйга Хаімава знайшлі на грэблі пасья паводкі чалавечыя косьці невядомага тапельца і вырашылі выкарыстаць іх для лячэньня маленькай дачкі Чэрні ад ліхаманкі. Гэта ўбачыла мяшчанка Анастасія Станкевіч, якая паведаміла царкоўным братчыкам. Апошнія разам зь сьвятаром прыйшлі ў дом Чэрні і зрабілі там ператрус. Справай заняўся Гарадзенскі гродзкі суд. Высьветлілася, што чэрап тапельца, прынесены вадой у часе паводкі, бачылі таксама скідзельскія мяшчане Бенедыкт Шань і Клімент Жук, якія ішлі ў лес па дровы. Габрайкі прызналіся, што хацелі выкарыстаць чэрап для лячэньня дзяўчынкі: “Млынарова жонка Мар’яна Сянкевічава і габрайка Марыя Ёселева пасья прысяганьня паказалі на допыце, што сапраўды трохгадовая дачка Чэрні імем Сарка ад чатырох ці пяці тыдняў перад пейзахам аж да сьняжня хварэе на ліхаманку, а скідзельскія мяшчане лічаць, што туды, дзе гэты чэрап знойдзены, яго магла прынесці веснавая паводка, даволі вялікая сьлета. Нарэшце з агульнага ператрусу, учыненага дастатковай колькасьцю асобаў хрысьціян і габраяў, нічога благога за гэтымі габрайкамі ня выяўлена”<sup>511</sup>. Жанчын прыгаварылі да пакараньня дубцамі. Але ў больш цяжкі час, напрыклад, масавых пошасьцяў, падобны выпадак мог хутка абрасьці самымі наймавернымі дэталямі і спрычыніцца да больш сур’ёзнага канфлікту. Гэта характэрная для традыцыйнага грамадства зьява, калі вобраз *чужога* ці *свайго-іншага* ў пэўных абставінах лёгка паддаецца містыфікацыі.

У лютым 1909 г. гарадзенскі губэрнатар атрымаў ананімны ліст нібыта ад сялянаў вёскі Хваты Скідзельскай воласьці, аўтар або аўтары якога прасілі начальніка губэрні выселіць з Хватаў габрая Перната Янкеля, “пазбавіць нашу вёску Хваты ад няшчасьця, якое знаходзіцца каля нас і нашу працу

<sup>509</sup> “Наши белоруссы искони питают к евреям вражду в особенности за то, что многие из них арендовали от помещиков имения и выжимали из крестьян последние соки. Кроме того многие евреи у панов были факторами и советниками, которым они более доверяли, чем своим настоящим управляющим” (Шейн П.В. Материалы для изучения быта и языка... С. 101).

<sup>510</sup> Шейн П.В. Материалы для изучения быта и языка... С. 293.

<sup>511</sup> “Мельника жена Марианна Сенкевичова и еврейка Мария Иоселева по выполнению присяги показали в допросах: что действительно дочь Черни трех лет по имени Сарка на четыре или пять недель пред минувшим пейзаком по сие время одержима болезнью лихорадкой, а мешчане скидельские полагают, что череп сей где найден, принесен быть мог разитою с весны водою, которой довольно много в том месте сего года было. Наконец из повального обыска из достаточного числа лиц христиан и евреев учиненного, ничего худого за оговоренными евреями не открыто” (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 3, спр. 352. [Пра чалавечыя косьці, знойдзеныя ў хаце жыхароў мястэчка Скідзель. 1828 г.]).

марнуе, 1) каля нашай вёскі Хваты пасяліўся габрай, які згубіў нас і губіць нашых дзяцей. Габрай Янкель Цевялёў Пернат, які паходзіць з мяшчанаў Скідзеля, пасяліўся на сялянскай зямлі, што выходзіць за межы мястэчка Скідзеля, без усялякага дазволу і там, дзе габраям жыць не дазваляецца; ён, Янкель Цевялёў Пернат, губіць нас і займаецца продажам рознага пітва без аніякага дазволу і навучае, намаўляе нашых дзяцей красыці што хоця, як насеньне з гумна, так і з хаты ўсё без аніякага шкадаваньня, і несці яму, а ён іх за гэта нагароджвае розным пітвом”<sup>512</sup>. Далей невядомы аўтар скаргі пісаў, што ў выніку такой нібыта злачыннай дзейнасьці Перната “мы вельмі няшчасныя, што ня можам адкрыта заявіць, баючыся... што яму нічога ня страшна і ён можа нас зусім забіць, нават жыцьцё мы можам згубіць, бо ён часта гаворыць: калі даведаецца, што нехта на яго паскардзіўся, дык спаліць нас”<sup>513</sup>. Менавіта страхам перад помстай грознага Тэвеля аўтар скаргі тлумачыў нежаданьне падпісваць свой ліст: “каб не згубіў нас і нашых малых дзяцей...”. На загад губэрнатара ў Хватах 25 сакавіка 1909 г. быў праведзены сход сялянаў, на якім “сяляне паказалі, што Янкеля Перната добра ведаюць, ён чалавек бездакорных сумленных паводзінаў, займаецца кавальствам”<sup>514</sup>, і выказалі меркаваньне, “што ананімны данос пададзены некім з скідзельскіх кавалёў ад зайздрасці да Янкеля Перната, бо той, нядаўна пачаўшы займацца кавальскім рамяством, сваю працу выконвае вельмі сумленна”<sup>515</sup>. Такім чынам, невядомы аўтар гэтай ананімкі, хутчэй за ўсё мясцовы рамесьнік-габрай, спрабаваў выкарыстаць антыгабрайскія фобіі расійскай улады ва ўласных эканамічных інтарэсах.

У парэформаваы час адбываліся зьмены і ў сэксуальнай сфэры сялянскага жыцьця. Традыцыйная беларуская вёска не была залішне пурытанскай, і дачыненні паміж поламі вонкава выглядалі досыць вольнымі, асаблівых табу не існавала. Іван Карскі апісвае “залицанни” ў карчме, што “калі дзеука вельмі спадабалася дзецюку, то і за цыцки дзержыць”, у тым, праўда, выпадку, “калі будзе жаницца”<sup>516</sup>. Разам з тым пазашлюбныя сэксуальныя сувязі строга ганьбіліся вясковай грамадой, а нярэдка і даволі сувора

<sup>512</sup> “Имеем честь покорнейше просить Ваше Высокопревосходительство принять нашу нижеизложенную просьбу. Так как Ваше Высокопревосходительство наш отец и мы Ваши дети обращаемся к стопам Ваше Высокопревосходительство избавить нашей деревни Хваты от несчастья которое находится вблизи нас и наши хозяйственный труд истекает со дня 1) вблизи нашей деревни Хваты высидился еврей, которы погубил нас и губит наших детей. Еврей Янкель Тевелев Пернат который происходит из мешан местечко Скиделя посадился на крестьянскую землю выходящее из черты местечка Скиделя без всякого разрешения и где евреям не разрешено жить, он Янкель Тевелев Пернат губит нас и занимается продажею разными напитками без никакого разрешения и научивает нагаваривает детей наших воровать разного, как семена с гумнах так и из дому без никакого сожаления и несть к нему и за етого он их награждает разными напитками” (НГАБ у Горадні, ф. 2, воп. 30, спр. 929. [Прашэньне сялян вёскі Хваты аб высяленьні Перната Янкеля. 1909 г.]).

<sup>513</sup> “мы находимся в крайнем бедстве что мы не можем ясно заявить от испуга... что ему ничего страшного нету и может нас убить совсем что даже жизнью мы можем истребить потому что он часто говорит что если он узанет что кто либо на его заявит жалобу то он поджогами истребит нас” (НГАБ у Горадні, ф. 2, воп. 30, спр. 929. [Прашэньне сялян вёскі Хваты аб высяленьні Перната Янкеля. 1909 г.]).

<sup>514</sup> “крестьяне показали, что Янкеля Перната хорошо знают, он человек безукоризненно честного поведения, занимается кузнечным ремеслом” (НГАБ у Горадні, ф. 2, воп. 30, спр. 929. [Прашэньне сялян вёскі Хваты аб высяленьні Перната Янкеля. 1909 г.]).

<sup>515</sup> “что анонимный донос подан кем-нибудь из скидельских кузнецов по злобе к Янкелю Пернату, так как последний недавно начал заниматься кузнечным ремеслом, свои работы исполняет особо добросовестно” (НГАБ у Горадні, ф. 2, воп. 30, спр. 929. [Прашэньне сялян вёскі Хваты аб высяленьні Перната Янкеля. 1909 г.]).

<sup>516</sup> Шейн П. Материалы для изучения... Т. 2. Санкт-Петербург, 1902. С. 104.

караліся. Іван Карскі адзначаў: “Што да цнатлівасці, дык норавы нашага народу пакуль што вельмі строгія”<sup>517</sup>. Ён сьцьвярджаў, што ў Лапанскім прыходзе сьвятар хрысьціў у год аднаго-двух пазашлюбных дзяцей. У прыгонныя часы ў беларускай вёсцы існавалі праявы сэксуальнага прыгнёту. Сустрэкаліся ласья да сялянскіх дзевак уладальнікі. Адам Кіркор пісаў: “Ёсьць месцы, дзе распуста моцна разьвітая; але ёсьць і такія, дзе ў часе прыгону ўсімі спосабамі захоўвалі гонар дзеўчыны ад замаху абшарніцкай улады, нягледзячы нават на суровыя пакараньні. Звычайна лупцаваньне прыгожай дзеўчыны было пачаткам узбуджэньня жарыцы, лупцаваньнем і завяршалася ейнае падзеньне. Лупцавалі ўсіх без разбору, хоць за што, але дзяўчат лупцавалі найчасьцей, хоць і ня надта балюча. Спадабалася дзеўчына пад час лупцаваньня, але была непакорлівая, — яе лупцавалі часьцей ды ўсё мацней, аж пакуль не скаралася. Вядома, гэта былі даволі рэдкія выпадкі, але былі. Аднак яны не былі перашкодаю для дзеўчыны выйсьці замуж: яе лічылі ахвяраю гвалту”<sup>518</sup>. Напрыклад, у Гарадзенскай губэрні абшарнік Ваўкавыцкі быў аддадзены ўладамі пад суд, “як падазраваны ў гвалтоўным пазбаўленьні цноты шматлікіх сваіх дзевак і ў частым зь імі пярэлюбам пад прымусам розгамі і бізунамі”<sup>519</sup>. Справа была ўзбуджаная паводле скаргі сялян губэрнатару. Ваўкавыцкі так і памёр у турме, нават не дачакаўшыся прысуду.

Аднак часьцей сэксуальны прымус ажыццяўлялі ня самыя ўладальнікі, а аканомы, войты і цівуны. Гэтую зьяву гвалтаваньня дзяўчат і замужніх жанчын з боку войтаў і цівуноў у прыгонныя часы адзначаў І.Карскі<sup>520</sup>. Адам Багдановіч пісаў: «Што да прымусовага каханьня, то, як у нас казалі, гэта датычыла пераважна не паноў, а “панятаў”, гэта значыць уладнай дворні, накшталт аканомаў, войтаў, цівуноў. Паньы, зразумела, былі не бязгрэшныя <...> Але яўнага гвалту, гарэмаў у панскіх палацах, як пра гэта вельмі часта апавядаецца і ў бэлетрыстыцы, і ва ўспамінах з расійскіх губэрняў, можна пэўна сьцьвярджаць, у Беларусі не было. Прынамсі, ніхто гэтага не адзначае ў мэмуарнай літаратуры і мне не даводзілася пра гэта чуць, хоць у маіх дасьледваньнях народнага жыцьця я цікавіўся гэтым пытаньнем у розных мясцінах. Мае звесткі на гэты конт можна сфармуляваць так: вадзілі дзевак “у наночкі” да панічоў, спакушалі панічы “пакаёвак”, бывалі “аманткі” ў халастых або паноў-удаўцоў, але такіх выбіралі з шляхцянак: прыгонныя для гэтай ролі не падыходзілі»<sup>521</sup>. Калі ў вёсцы зьяўляліся казакі або салдаты, дык

<sup>517</sup> “Относительно целомудрия нравы нашего народа пока очень строги” (Шейн П. Материалы для изучения... Т. 2. Санкт-Петербург, 1902. С. 104).

<sup>518</sup> “Есть местности, где разврат сильно развит; но есть и такие, где в крепостную эпоху всеми способами защищалась честь девушки от посягательства помещичьей власти, несмотря даже на суровые наказания. Обычно сечение красивой девушки бывало иногда началом возбуждения страсти, сечение и довершало ее падение. Секли всех без разбору, за что попало, но девушек секли чаще всего, хотя и не больно. Понравилась девушка во время сечения, но оказывалась непреклонною, ее секли чаще, да все больше, пока не покорялась. Конечно, это были исключительные и довольно редкие случаи; но были. Но такие случаи не препятствовали девушке выйти замуж: она считалась жертвой насилия” (Киркор А. Живописная Россия... С. 280).

<sup>519</sup> “как казавшийся виновным в насильственном лишении девства многих девок своих и в постоянном с ними прелюбодеянии с принуждением их к тому наказаниями розгами и плетью” (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 5, спр. 1310, арк. 42. 1851 г. [Пра згвалтаваньні сялянскіх дзяўчат панамі. 1851 г.]).

<sup>520</sup> Шейн П. Материалы для изучения... Т. 2. Санкт-Петербург, 1902. С. 90.

<sup>521</sup> «Даже о подневольной любви у нас говорили, главным образом, по отношению не к панам, а к “панятам”, т.е. властной дворне, вроде экономов, войтов, тиунов. Паньы, разумеется, были не безгрешны <...> Но открытых насилий, гаремов в панских палатах, как об этом так часто повествуется и в беллетристике, и в воспоминаниях великорусских, можно положительно утверждать, в Беларуси не

аб'ектамі сэксуальных дамаганьняў становіліся неабароненыя жанчыны, звычайна бабылкі ці ўдовы: «Да Сінепувава (камандзір казацкага аддзелу ў часе задушэньня паўстаньня 1863 г. — С.Т.) сталі вадзіць “у наночкі” русакосую дзяўчыну-сірату Верку. Гэтак яна і зьнікла кудысьці разам з аддзелам <...> Шэраговых казакоў абслугоўвалі бабылка Польшка-тоўстая і Юлька-Марынішка, дачка бабылкі Марыны. Па маці яе звалі таму, што бацька быў невядомы»<sup>522</sup>.

Пасьля скасаваньня прыгону гаварыць пра сэксуальны ўціск з боку двара ўжо не даводзіцца. Беларуска вёска нейкі час па-ранейшаму захоўвала строгія норавы. Сьвятар Валкоўскі пісаў пра сваіх прыхаджанаў: “Прыклады нецнатлівасьці пад апекай бацькоўскай хаты вельмі рэдкія, большай вольнасьцю вызначаецца жыцьцё тых, хто на службе, асабліва ў польскіх паноў і шляхты. Дзяўчынай, якая страціла нявіннасьць, усе пагарджаюць — і суседзі, і асабліва родныя. Замуж для яе ўжо назаўсёды немагчымы”<sup>523</sup>. Сьцьверджаньне сьвятара Валкоўскага, што дзяўчаты, якія страцілі цнатлівасьць, ня мелі надзеі на замужства, зьяўляецца ўсё ж перабольшаньнем. Сьвятар прызнаваў, што “выпадкі нараджэньня няшлюбных дзяцей калі й бываюць, дык усё ж рэдка”<sup>524</sup>. М.Улашчык адзначаў: «Сяляне надзвычай непрыязна ставіліся да пазашлюбных дзяцей, жыцьцё якіх было гэткае ж гаротнае, як і доля іхных мацярок. Гэтых дзяцей звалі байструкамі і байстручкамі, а часам самасейкамі (таксама як і “незаконна” выведзеных куранятак)»<sup>525</sup>. Матэрыялы мэтрычных кніг і рэвіскіх сказаў (“рэвизских сказок”) сьведчаць, што пазашлюбныя дзеці мелі шанец стварыць сям’ю і ўласную гаспадарку. М.Улашчык апісвае цікавы выпадак з жыцьця суседняй вёскі Грычын. Калі адна дзяўчына нарадзіла там пазашлюбнае дзіця і бацька выгнаў яе з хаты, дык аднавяскоўцы за ноч (так патрабаваў закон) паставілі для бядачкі хатку, дзе яна змагла прытуліцца<sup>526</sup>. Шлюбы ў сялянскім асяродзьдзі пераважна адбываліся з згоды маладых: “Хлопец ці дзяўчына выбіралі сабе пару пераважна па асабістых сымпатыях. Бацькі, уважаючы на багацьце жаніха або нявесты, спрабавалі ўплываць на дзяцей, але вырашала справу ўсё ж сама моладзь”<sup>527</sup>. І.Карскі нават прыводзіць прыклад, калі жаніхі перад самым вянчаньнем прынялі намер абмяняцца нявестамі, якія таксама

---

встречалось. По крайней мере, никто этого не отмечает в мемуарной литературе и мне не приходилось об этом слышать, хотя в моих исследованиях народной жизни я интересовался этим вопросом в разных местах. Мои сведения на этот счет можно формулировать так: водили девиц “у наночки” к паничам, соблазняли паничи “покоевок”, бывали постоянные “амантки” у холостых или вдовьих панов, но этот сорт выбирался из шляхтянок: крепостные для этой роли не годились» (Богданович А. Мои воспоминания // Неман. 1984. № 5. С. 34).

<sup>522</sup> «К Синеупову стали водить “у наночки” русокосую девицу-сироту Верку. Так она и исчезла куда-то вместе с отрядом <...> Рядовых казаков обслуживали бобылка Польшка-тоустая и Юлька-Марынишка, дочка бобылки Марины. Па матери ее звали потому, что отец был неизвестен» (Богданович А. Мои воспоминания // Неман. 1984. № 5. С. 55).

<sup>523</sup> “Примеры нецеломудрия под покровом родительского дома очень редки, большей вольностью отличается жизнь тех, кои состоят на службе, особенно у польских панов и шляхты. Девушка, лишившая себя целомудрия, находится в большом презрении, как у соседей, так особенно у своих родных. Замужество для нея раз и навсегда делается невозможным” (Wołkowski A. Historyczny oraz statystyczny opis... S. 74).

<sup>524</sup> “случаи незаконорождений если и бывают, то все же редко” (Wołkowski A. Historyczny oraz statystyczny opis... S. 60).

<sup>525</sup> Улашчык М. Выбранае... С. 64.

<sup>526</sup> Улашчык М. Выбранае... С. 64–65.

<sup>527</sup> Улашчык М. Выбранае... С. 63.



на гэта пагадзіліся. Тым самым ён падкрэсьліваў нязначнасць пачуццёвага боку ў выбары шлюбнага партнёра<sup>528</sup>. Але такі выпадак, напэўна, выглядаў ужо анекдатычна ў тагачасным сялянскім асяроддзі. Сама моладзь таксама ставілася да выбару спадарожніка жыцця вельмі паважна. Матэрыяльны статус, а не асабістыя пачуцці патэнцыйных жаніха й нявесты, граў тут першасную ролю.

У вясковым жыцці існавала вялікая колькасць баек і прыслоўяў фрывольнага зместу. Найбольш папулярныя яны былі сярод падлеткаў. А.Багдановіч успамінаў, што ў вясковай школе «старшынёнак Хведар Папкоў... ведаў на памяць усе непрыстойныя прыпеўкі (а іх мноства хадзіла і ў мястэчку, і ў вёсках) і... рабіў нагэтулькі цынічныя штукі... Нават жах бярэ, калі згадаеш, якую брыдоту заносіў гэты распусьнік у душы падлеткаў, у тым ліку і маю, і колькі трэба было высілкаў, каб гэтую поскудзь выплеваць і выскрабці. Гэта было ў школе. А ўжо што гаварылі і рабілі начлежнікі? На шчасце, калі ў нас і былі коні, я ня ездзіў на начлег. Я адзначаю такія брыдкія факты, бо гэта звычайная атмасфэра, у якой гадаваліся беларускія сялянскія дзеці. Багата яны ў дзяцінстве глыталі, «як жаба гразі», гэтай гідоты, але далёка ня ўсе былі цынічныя. Нямала было тых, да каго гэты бруд не прыліпаў»<sup>529</sup>. Грабінскі таксама ўспамінаў пра суседзкага хлопца Вінцука, які паходзіў з хворай на праказу сям'і: «Вінцук меў толькі часткова ад'едзены нос і таксама характэрныя змены на твары. Быў ён адменны характарам ад сястры, ня дбаў пра малітву, а любіў парнаграфічныя песенькі й выказы. Дзеля таго, што ў яго хаце не было малодшых хлапцоў, Вінцук пас з намі валы, і мы вучыліся ад яго ўрачыншчанскае пахабшчыны»<sup>530</sup>. Менавіта начны выпас коней або валоў фармаваў таварыскія групы вясковых хлопцаў і зьяўляўся важным этапам сацыялізацыі сялянскага дзіцяці: «Валапасы мелі вырабленую традыцыю, і падлетак, уваходзячы ў групу як малодшы сябра, адбываў свайго роду «навіцыят»: калі старэйшыя гулялі ў якую-небудзь гульню, ён пераймаў валы ад шкоды, фактычна заставаўся пастухом за старэйшых. <...> Валапасы мелі кары за непаслухмянасць або непадпарадкаваньне рэгулам... Адна з такіх караў была «рашотка» (рашоткаю звалася вязьніца пры воласыці). У валапасаў рашоткаю быў невялікі далок <ямка>, у які клалі засуджанага, накрывалі сьвітаю й накачвалі кругом на сьвіту вялікіх камянёў. Малы хлапец ня мог адтуль выбрацца й ляжаў пару гадзін, аж старэйшыя зьлітуюцца. Па-за грамадзкаю школаю валапасы былі для падлетка прафэсійнаю школаю. Ён вучыўся там, як вязаць вузлы, віць пугу й вярэйкі, плесьці плячэнку з жытняе саломы й шыць капялюш, рабіць дудку зь вярбы й ялаўцовы пішчык да дудкі — як у клярнэта; таксама вучыўся пекчы на полі бульбу й гарох, распазнаваць добрыя й благія

<sup>528</sup> Шейн П. Матэрыялы для изучения... Т. 2. Санкт-Петербург, 1902. С. 95.

<sup>529</sup> «старшніненок Федор Попков... знал наперечет все пахабные частушки (а их уйма ходила и в местечке, и по деревням) и... проделывал невероятно циничные штуки... Даже жуть берет, как вспомнишь, какую вонючую грязь вносил этот безобразник в души подростков, в том числе и мою, и сколько надо было усилий, чтобы эту пакость выплевать и выскоблить. Это было в школе. А что говорилось и делалось на пасцбшчах и в ночном за лошадыми? По счастью — когда у нас и были лошади, я не издил на ночлеги, т.е. в ночное. Я отмечаю этого рода грязные факты, так как это обычная атмосфэра, в которой вырастали белорусские крестьянские дети. Много они в детстве глотали, «як жаба гразі», этой мерзости, но далеко не все были циничны. Немало было таких, к которым эта грязь не приставала» (Богданович А. Мои воспоминания // Неман. 1984. № 7. С. 49).

<sup>530</sup> Грабінскі Б. Сакольшчына – Горадня – Вільня... С. 190.

грыбы і бэткі <грыбы>; там разьвіваў фізычную спраўнасьць і спаборнасьць, гуляючы ўва ўсякія гульні; там жа вучыўся курыць табаку. Былі валапасы таксама літаратурнаю школаю: там хлапцы вучыліся песьняў і прыказак, нават такіх, якіх ані ўдома не вучылі, ані ў ніякіх кантычках ня знойдзеш»<sup>531</sup>.

Напачатку парушэньне маральных нормаў сярод моладзі ў вёсцы стрымлівалася суворымі пакараньнямі. Гэтакія пакараньні былі самымі жорсткімі ў школьным жыцьці. Напрыклад, Вацлаў Ластоўскі ўзгадваў: «За два гады бытнасьці маёй у Пагашчанскай школе былі ўсяго тры выпадкі біцця расцягнутых на лаве вучняў, і ўсяго адзін толькі раз біццё было сапраўды сур’ёзнае, бо вінаватаму ўсыпалі да 50 лазовых сьцебакоў па голым целе. Каралі хлопца гадоў 16 за прыставаньне да дзяўчат у часе пярорвы, у цемных сенях, у прысутнасьці бацькі вінаватага і зь яго згоды, а такжа ў прысутнасьці пакрыўджанай»<sup>532</sup>. А.Багдановіч таксама пісаў, што найбольш жорсткае фізычнае пакараньне вучню ў народнай навучальні на яго памяці прызначыў сьвятар за запіску парнаграфічнага зьместу, якую хлопец-пераростак напісаў адной вучаніцы<sup>533</sup>. І да Першай сусьветнай вайны вёска ўсё яшчэ баранілася такімі жорсткімі пакараньнямі перад сэксуальным разьняволеньнем моладзі. Затое ў горадзе сялянскія хлопцы траплялі ў зусім іншую атмасфэру. А.Багдановіч так апісвае свае ўражаньні ад рабочага асяродзьдзя дэпо Лібава-Роменскай чыгункі ў Менску: «Норавы работнікаў былі мне не даспадобы. Размовы былі вульгарныя і цынічныя. Я ведаў, што пасья «спрысак» (калектыўных выпівак. — С.Т.) шмат хто накіроўваўся натоўпам да «Новага будынку», дзе «каханьне» прадавалася па 50 кап. і 1 руб. Вёска гэтага «каханьня» баялася, як агню, і ставілася да яго зь нейкім містычным страхам: там «пранцамі» заражаюцца. У беларускай вёсцы сыфілісу надта баяліся...»<sup>534</sup> Праз кантакты паміж вёскай і горадам у сялянскае асяродзьдзе ўсё болей актыўна пранікалі якраз найгоршыя ўзоры гарадзкой культуры. Паводле А.Багдановіча, першы хлопец зь ягонага мястэчка, які выбіўся ў навуку (паступіў у Горы-Горацкую земляробчую навучальню), прывёз менавіта такія узоры дадому пад час канікулаў. «Прывёз ён з сабою тоўсты сшытак песьняў і рамансаў, нечуваных у Халопенічах, у тым ліку парнаграфічнага зьместу (пераважна пародый на раманы Пушкіна, Лермантава ды іншых), і непрыстойных вершаў, якія прыпісвалі Баркову... Уся гэтая поскудзь і гнюсата, панаскрабаная ў вайсковых ды іншых канцылярыях, зьвезеная ў Горкі з усіх канцоў, праз пасярэдніцтва Хведара трапіла і ў Халопенічы... Горай за ўсё, што менавіта гэтая літаратура прыбіральняў выклікала найбольшую цікавасьць»<sup>535</sup>.

<sup>531</sup> Грабінскі Б. Сакольшчына – Горадня – Вільня... С. 188.

<sup>532</sup> Ластоўскі В. Выбраныя творы / Уклад. Я.Янушкевіча. Мінск: «Беларускі кнігазбор», 1997. С. 177.

<sup>533</sup> Богдановіч А. Мои воспоминания // Неман. 1994. № 7. С. 33.

<sup>534</sup> «Нравы рабочих мне пришлись не по душе. Разговоры были грубыми и циничными. Я знал, что после «сприсок» многие отправлялись толпой на «Новое строение», где продавалась любовь по таксам 50 коп. и 1 руб. Деревня этой любви боялась, как огня, и относилась к ней с каким-то мистическим страхом: там «францами» заражаются. В белорусской деревне сифилиса смертельно боялись...» (Богданович А. Мои воспоминания // Неман. 1994. № 8. С. 101).

<sup>535</sup> «Привез он с собою объемистую тетрадь песен и романсов, не слышанных в Халопеничах, в том числе немало порнографического содержания (большей частью пародий на романы Пушкина, Лермонтова и других), и грязных стихотворений, которые приписывались Баркову... Вся эта грязь и нечисть, наскобленная в воинских и иных канцеляриях, свезенная в Горки со всех концов, чрез посредство Федора проникла и в Халопеничи... Хуже всего то, что именно эта литература отхожих мест возбуждала наибольший интерес» (Богданович А. Мои воспоминания // Неман. 1994. № 8. С. 127).

Такім чынам, працэсы распаду традыцыйных узораў і нормаў паводзін у разгляданы пэрыяд набывалі ў беларускай вёсцы ўсё большую сілу. Яскравай праявай гэтага быў, напрыклад, пераход сялянаў ад самаробнай вопраткі да фабрычнай. Нікіфароўскі адзначаў: “У новым ладзе жыцця адзежа, абуцце і прыборы амаль знікаюць нават у глухіх мясцінах”, а таму, як адзначае этнограф, перад вачыма назіральніка паўстае цяпер сялянскі “стракаты, а ня белы натоўп”<sup>536</sup>. Сьвятар А.Валкоўскі пісаў пра сваіх прыхаджанаў: «У вонкавым побыце сяляне нашай мясцовасці вылучаюцца вялікай чысьцінёю, ахайнасьцю і нават некаторым форсам. У гэтым нельга ня бачыць уплыву на іх суседняй Польшчы і польскага шляхоцтва <...> У сьвяты ж адзежа — пераважна з крамных матэрыяў, модна пашытая <...> Жанчыны на свае чапкі ды хвартушкі трацяць літаральна ўсе грошы, што маюць ад продажу яек (бабскі даход) ... “няма таму чэсьці, хто не прыбярэцца ў царкву”, — кажа наш народ»<sup>537</sup>. Гэтыя навіны выклікалі незадаволенасьць старэйшага пакаленьня, якое ўсьведамляла сябе захавальнікам традыцыі. Сьвятар Дзем’яновіч пісаў пра “дакоры бабулек моладзі, што тыя носяць хусты, а не наміткі”<sup>538</sup>. Але на гэтыя папрокі маладыя ўжо мала зважалі. Вёска ўсё больш ахвотна адкрывалася вонкаваму сьвету, які выглядаў для яе цікавым і прывабным. Б.Грабінскі ўспамінаў пра свайго дзеда: «Калі ў вёсцы паказваўся хто-небудзь адзеты па-мястоваму, ён стараўся запрасіць на пачастунак. І ня мела розьніцы, ці то быў ксёндз, ці каморнік, ці аб’езчык, ці нават “цыцылісты” (сацыяліст. — С.Т.) зь Беластоку, ставіў самавар, даваў на стол што меў найлепшае: копчаную ялаўцом шынку ці кілбасу, сыр, мёд, канфітуры»<sup>539</sup>.

Паступова знікалі зь вясковага жыцця векавыя абрады і рытуалы, якія прызнаваліся забабонамі. М.Улашчык піша: «Ці ня зь першых гадоў гісторыі Віцкаўшчыны такія звычаі былі прызнаны забабонамі, якія, магчыма, і могуць існаваць у каго-небудзь накшталт “мужыкоў” з суседняга Грычына, але толькі не ў асьвечаных віцкаўцаў. Песьні ў Віцкаўшчыне наагул не шанавалі, а што да каравая, дык яго на вясельлі замяніў куплены ў Мінску торт»<sup>540</sup>. Адбываліся зьмены і ў сямейных узаемадачыненнях. Зноў жа зьвернемся да ўспамінаў М.Улашчыка: “За 34 гады гісторыі вёскі ў дачыненнях дзяцей і бацькоў, як і ў іншых жыццёвых сфэрах, адбыліся вялікія зьмены. У першыя дзесяцігодзьдзі маці і асабліва бацькі вучылі сваіх дзяцей папругай, дубцом, а часам і бізуном. У XX ст. неслах таксама мог зарабіць поўху і пакаштаваць бізуна, але формы гэтага выхаваньня былі ўжо значна мякчэйшыя”<sup>541</sup>. І ўсё ж страх перад новымі зьявамі часамі выяўляў сябе самым дзіўным чынам. А.Багдановіч успамінаў, што калі праводзілі ў яго мясцовасці тэлеграфную лінію, дык сяляне патрабавалі, каб яе працягнулі далей ад вёскі: «хную просьбу

<sup>536</sup> Никифоровский Н.Я. Очерки простонародного життя-быття В Витебской Белооуссии и описание предметов обиходности. Витебск, 1895. С. 53.

<sup>537</sup> «Во внешнем быту крестьяне нашей местности отличаются большой чистотой, опрятностью и даже некоторым щегольством. В этом нельзя не видеть влияния на них соседней Польши и польского шляхетства <...> В праздники же большей частью одежда из крамных материй, считая по моде <...> Женщины, буквально, на свои чепки да фартушки тратят все деньги, выручаемые от продажи яиц (бабский доход) ... “не честь тому, кто не разоденется в церковь” говорит наш народ» (Wolkowski A. Historyczny oraz statystyczny opis... S. 62, 64).

<sup>538</sup> “упреки старушек молодежи, что та носит платки, а не намитки” (Шейн П. Материалы для изучения... Т. 2. Санкт-Петербург, 1902. С. 368).

<sup>539</sup> Грабінскі Б. Сакольшчына – Горадня – Вільня... С. 182.

<sup>540</sup> Улашчык М. Выбранае... С. 64.

<sup>541</sup> Улашчык М. Выбранае... С. 62.

праігнаравалі. Тады яны падсеклі слупы. <...> На судзе апраўдваліся так: “Нашы дзеды і прадзеды не зналі, каб мима свяцёных дамоу чэрці леталі”»<sup>542</sup>.

Такім чынам, на пачатку ХХ ст. працэсы раскладання традыцыйных каштоўнасцяў і нормаў набралі ўжо ў беларускай вёсцы значную сілу. Зразумела, у розных мясцінах назіраліся вельмі істотныя адрозненні. У аддаленых ад гарадоў і буйных мястэчак вёсках, асабліва на Палессі, традыцыя захоўвала сваю моц. У вёсках жа, разьмешчаных паблізу ад вялікіх гарадоў, асабліва на Гарадзеншчыне, Беласточчыне, Віленшчыне, сяляне імкнуліся як мага хутчэй пераймаць гарадзкі стыль жыцця. Працэс гэты меў свае станоўчыя і адмоўныя бакі, але быў няўхільным. Ён вёў да большай індывідуалізацыі вясковага жыцця, надаваў большую вартасць асабістым высілкам чалавека і яго творчай ініцыятыве. Але адначасова разьнявольваліся і адмоўныя бакі ды дзікія інстынкты чалавечай натуры, якія раней стрымліваліся жорсткім кантролем з боку грамады і сілай фізічнага прымусу. Праблема палягала ў тым, наколькі здольнай была беларуская вёска справіцца з дэструкцыйнымі, дэарганізацыйнымі ўплывамі, якая сыстэма каштоўнасцяў і нормаў паводзін прыйдзе на зьмену старой, ці хутка гэта адбудзецца, якія формы грамадзкага жыцця ўсталяюцца ў посттрадыцыйнай вёсцы.

## Самаідэнтыфікацыя сялянаў

Паняцце “ідэнтычнасьць” у сацыяльных навуках абазначае фундамэнтальнае падабенства паміж складнікамі сацыяльнай групы. Гэтае падабенства можа ўспрымацца як аб’ектыўна, гэтак і суб’ектыўна. Яно выяўляецца ў салідарнасьці, агульных дыспазыцыях і калектыўных дзеяньнях індывідаў. Пад самаідэнтыфікацыяй прынята разумець атаясамленьне асобы з пэўнай групай, зь яе характэрнымі рысамі і асаблівасьцямі. Гэтае паняцце вельмі блізкае, а часта ўзаемазамяняльнае з тэрмінамі *самасьведамасьць* і *саматоеснасьць*. У першай палове ХІХ ст. беларускае сялянства амаль цалкам адпавядала тэрміну “маўклівая большасьць”. Нам невядомы ніводны тагачасны тэкст, дзе б сяляне самыя акрэсьлівалі ўласную этнічную ідэнтычнасьць, ды і адукаваная эліта не лічыла патрэбным у іх пра гэта пытацца. Зрэшты, гэта ўласьціва ўсякай сялянскай супольнасьці ў традыцыйным перадындустрыяльным грамадзтве. Вядомы польскі этноляг Л.Стома такім чынам рэканструяваў мадэль самаідэнтыфікацыі польскага селяніна ў ХІХ ст.: “я тутэйшы, я селянін-земляроб, я каталік”<sup>543</sup>. Першае месца аўтар адводзіў пачуцьцю прыналежнасьці да лякальнай тэрытарыяльнай супольнасьці. Праваслаўныя сяляне на Падляшшы так адказвалі на пытаньні “чужога чалавека”: “Хто ты?” — “гаспадар”, “Як гаворыш?” — “па-просту”, “Як молішся?” — “па-руску”<sup>544</sup>. Як сыцьвярджае Р.Радзік, пытаньне “Адкуль паходзіш?” стварыла б значныя цяжкасьці для вясцоўца, бо патрабавала

<sup>542</sup> Богданович А. Мои воспоминания // Неман. 1984. № 5. С. 61.

<sup>543</sup> Stomma L. Antropologia kultury wsi polskiej w XIX wieku. W. 1986. S. 63.

<sup>544</sup> Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową... S. 181.



выхаду за рамкі адказу пра “тутэйшасць”, арыентацыі ў надзякальнай прасторы.

Праўда, у сялянскім асяродзьдзі ўжываліся акрэсьленьні, якія мелі надзякальны характар. Як сьведчаць некаторыя крыніцы, беларускія сяляне называлі сваю мову “рускай” адрозна ад “польскай” мовы паноў. Тэрмін “рускі” вяскоўцы ўжывалі ў двух значэньнях — канфэсійным і этнічным. Сьвятар Андрэй Сіткевіч у 1905 г. пісаў пра саматоеснасьць вуніацкіх сьвятароў і сялян Палесься ў часы вуніі: «... як і парафіяне, вуніацкія сьвятары гаварылі “па-маларасійску”, разам з простым народам яны лічылі сябе “рускімі”, а веру сваю — “рускаю”»<sup>545</sup>. Калі давяраць успамінам сьвятара, сяляне вызначалі сябе “рускімі” зыходзячы найперш з канфэсійнай прыналежнасьці. Як пісаў вядомы этнограф Міхал Федароўскі, на абшарах беларуска-польскага моўна-этнічнага памежжа польскамоўныя сяляне звалі сваіх беларускамоўных суседзяў каталіцкага веравызнаньня “русінамі”, а тыя іх у сваю чаргу — “мазурамі”<sup>546</sup>. У дадзеным выпадку “русіны” не былі саманазовам беларускамоўных каталікоў, якія, каб адрозьніць сваіх ад “мазураў”, звычайна ўжывалі азначэньне “наш чалавек”. На абшарах беларуска-ўкраінскага моўнага сумежжа бытавалі этнонімы “палешукі” і “ліцьвіны”. Прычым, як высьветліў Ю.Абрэмбскі ў 1930-х гадох, самыя сяляне адмаўляліся прызнаваць сябе палешукамі, сыцьвярджаючы, напрыклад, што палешукі жывуць у суседняй вёсцы, а там дасьледнік сутыкаўся з такім самым адказам<sup>547</sup>. Тут мы маем справу зноў жа хутчэй не з саманазовам, а з акрэсьленьнем іншых, якія нечым адрозьніваюцца ад *сваіх*. Б.Грабінскі пісаў пра рэгіянальную ідэнтыфікацыю сялянаў Гарадзенскай пушчы: “Паўночная Сакольшчына... была падзеленая вузкая палоскаю лесу на заходнюю ды ўсходнюю часткі. Лес — ...шматок вялікай Гарадзенскай пушчы — захаваў значэньне падзяляльніка прасторы пушчы на заходнюю ды ўсходнюю часткі, якія гістарычна разьвіваліся ў крыху адменных абставінах. Відавочна, Горадня была цэнтрам для гэтых прастораў, бо *запушчанамі* зваліся тыя, хто жыў на захад ад пушчы, далей ад Горадні. Хоць ад пушчы засталася няшмат, назой Запушча ператрываў аж да пачатку ХХ стагодзьдзя, як і назой Шкацёў, які запушчане ўжывалі для тых, хто жыў на ўсход ад пушчы”<sup>548</sup>.

Падобныя рысы саматоеснасьці былі характэрныя і для ўкраінскіх сялянаў таго часу. У першым нумары ўкраінафільскага часопісу “Основа” за 1861 г. быў зьмешчаны артыкул М.М.Леўчанкі пад назовам “Места жительство и местные названия русинов в настоящее время”. Аўтар акрэсьліваў украінцаў як “южноруссов”, “малоруссов”, ці, больш правільна, русінаў. “Русіны, — адзначае Леўчанка, — паводле паходжаньня, побыту і мовы ўяўляюць адно племя, але паводле месца жыхарства маюць розныя найменьні”<sup>549</sup>. Далей ён

<sup>545</sup> «... как и паства, униатские священники говорили по-малороссийски, вместе с простым народом они считали себя русскими, а веру свою — “русскою”» (Сіткевіч А. Памяти Павла Васильевича Потулова // Гродненские епархиальные ведомости. 1905 г. С. 986).

<sup>546</sup> Federowski M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. T. I. Kraków, 1897. S. 232–233; T. III. Cz. II. Kraków, 1903. S. 195.

<sup>547</sup> Obrębski J. Problem etniczny Polesia. Warszawa, 1936. S. 10–11.

<sup>548</sup> Грабінскі Б. Сакольшчына – Горадня – Вільня // АРСНЕ №5. 2000. С. 180.

<sup>549</sup> “Русины по происхождению, быту и языку представляют одно племя, но по месту жительства носят разные названия” (Миллер А. Формирование наций у восточных славян в XIX в. — проблема альтернативности и сравнительно-исторического контекста // <http://mion.sgu.ru/empires/docs/miller.doc>).

пералічвае іх: гетманьцы (поўдзень Чарнігаўскай губэрні), стэпавікі (Палтаўская і Екацярынаслаўская губэрні), украінцы (“жыхары Кіеўскай губэрні, якая завецца Ўкраінай”), русіны (Люблінская губэрня і Галіцыя), гуцулы (Карпаты), палышчакі (Падольская губэрня, “званая простым людам Польшчаю”) і г.д. Што да тэрміна “Польшча”, дык Леўчанка дадае, што ў Новарасіі гэты назоў часта ўжываецца ў дачыненні да Валыні і Ўкраіны<sup>550</sup>.

Характэрная для сялянаў у традыцыйным вясковым грамадстве форма ідэнтыфікацыі з асяродзьдзем, паводле канцэпцыі польскага сацыёляга Станіслава Асоўскага, грунтавалася на асабістых дачыненнях аднавяскоўцаў і моцнай эмацыйнай прывязанасьці. Яна звычайна датычыла геаграфічна невялікай тэрыторыі і таксама параўнаўча невялікай групы людзей. Гэты маленькі абшар, населены добра знаёмымі людзьмі, кожны куток якога адлюстроўваўся ў памяці чалавека, С.Асоўскі акрэсьлівае як *асабістую айчыну*<sup>551</sup>. Саматоеснасьць беларускага селяніна і вобраз яго асабістай айчыны бліскуча рэканструяваў у паэтычнай форме Францішак Багушэвіч. Яго герой Мацей так адказвае на пытаньне царскага казака:

“Тутэйшы, — кажу я, свой чалавек:  
сын бацькі свайго, а бацька дзяцей,  
Тут і радзіўся, тут жыву век;  
Юркам зваць бацьку, я дык Мацей.  
Вун гдзе і хата, і выган, і сад;  
Там жнець мая жонка, а тут гарэць брат!..”<sup>552</sup>

С.Асоўскі ўжывае таксама паняцьце *ідэалыгічнай айчыны*, апісаць якую ўжо можна толькі пры дапамозе абстрактных катэгорый і сымбалю<sup>553</sup>. Важнымі складовымі элементамі тут выступаюць веды пра геаграфічны абшар, які ўяўляецца *нашай* тэрыторыяй (тэрыторыяй маёй нацыі), пра колькасьць і характэрныя рысы суайчыньнікаў, галоўныя падзеі з гісторыі народу і культ нацыянальных герояў. І спосаб мысьленьня, і сама мова традыцыйнай вёскі не былі прыстасаваныя да ўспрымання такіх ідэалыгізаваных катэгорыяў і вобразаў. Калі Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч пераклаў на беларускую мову “Пана Тадэвуша”, дык вымушаны быў тлумачыць патэнцыйным чытачом (а пераклад прызначаўся найперш сялянам) сэнс слова *Атчызна* “Зямля, на каторай мы радзілісь, каторую ўпраўляем сваёй працай, на каторай пахаронены косці бацькоў, дзядоў дый праатцоў нашых, паветрыя, каторым мы атдыхаем, то завецца атчызна”<sup>554</sup>. Лёгка заўважыць, што гэтае тлумачэньне было адаптаванае аўтарам менавіта да сялянскага сьветаўспрымання, бо беларускія сяляне словам *бацькаўшчына* звалі надзел зямлі, які перадаваўся ў спадчыну сыну ад бацькі. Дасьледніца народнай культуры сялянаў Віленшчыны Ц.Бадуэн дэ Куртэнэ ўжо ў 1920-х гадох пісала пра мясцовых вяскоўцаў: “Сустракаюцца сяляне, якія з замілаваньнем ставяцца да бацькаўшчыны, але толькі як да зямлі-карміліцы,

<sup>550</sup> Миллер А. Формирование наций у восточных славян в XIX в. — проблема альтернативности и сравнительно-исторического контекста // <http://mion.sgu.ru/empires/docs/miller.doc>

<sup>551</sup> Ossowski S. Analiza socjologiczna pojęcia ojczyzny // Dzieła. Warszawa, 1967. Т. III. S. 203.

<sup>552</sup> Багушэвіч Ф. Творы: Вершы, паэма, апавяданні, артыкулы, лісты / Уклад., прадм. Я.Янушкевіча. Мн.: Мастацкая літаратура, 1991. С. 37.

<sup>553</sup> Ossowski S. Analiza socjologiczna pojęcia ojczyzny // Dzieła. Warszawa, 1967. Т. III. S. 203.

<sup>554</sup> Цыт. па: Кісялёў Г.В. Пачынальнікі... С. 141.

даробку бацькоў і дзядоў, але не як айчыны ў нашым значэнні таго слова”<sup>555</sup>. Вядомы беларускі навуковец зь Беласточчыны Аляксандар Баршчэўскі падае выказваньне свайго бацькі Андрэя Баршчэўскага пра разуменьне слова “айчына” мясцовымі беларускімі сялянамі: “У нас то тут ніхто не гаворыт ні айчына, ні радзіма, ні бацькаўшчына. Людзі нашы гаворат: родзіна, наш край, наша старана, родны куток, родна зямля <...> Ну, а што касаецца слова бацькаўшчына, то яно ў нас выступае, але касаецца не цэлага беларускага краю, а толькі таго, што мы дастаем ад сваіх бацькоў”<sup>556</sup>.

Сьвет за межамі асабістай айчыны звычайна быў для селяніна ў традыцыйным грамадзтве чужым і малавядомым, хоць жыцьцё часам прымушала яго выпраўляцца ў даволі далёкія вандроўкі. Вясковыя жыхары не ўяўлялі сабе ні абшару распаўсюджаньня іх простага мовы, ні хоць бы прыблізнай колькасці сваёй этнічнай супольнасьці. Абшарніца зь Меншчыны Э.Яленская адзначала ў сваім этнаграфічным нарысе, што мясцовыя сяляне лічылі аддаленыя краіны цалкам падобнымі да свайго краю: “У іх перакананьні селянін-музык ва ўсім сьвеце да іх падобны, гаворыць па-беларуску, па-просту і вызнае такую самую праваслаўную веру”<sup>557</sup>. Гэтая ж аўтарка адзначала: “Камунікацыя паміж вёскамі вельмі слабая. Габраі ўвесь час рухаюцца, але сярод сялянаў трапляюцца людзі, якія цягам дзесяцігодзьдзяў не адважыліся на вандроўку, даўжэйшую за пару міляў”<sup>558</sup>. Беларускі гісторык Мікалай Улашчык узгадваў, што калі ў 1915 г. у ваколіцах яго вёскі зьявіліся “бежанцы” з Ломжынскай губэрні, то мясцовыя жыхары былі здзіўленыя тым, што тыя ўцекачы — такія ж сяляне, як і яны, — размаўлялі на польскай мове, якую мясцовыя “палякі” (засыянковая шляхта) кепска разумелі<sup>559</sup>. Нават у міжваеннай польскай дзяржаве здараліся выпадкі, што беларускія сяляне вельмі здзіўляліся, калі даведваліся, што ў цэнтральнай Польшчы сяляне размаўляюць на мове паноў — па-польску<sup>560</sup>.

Як мы ўжо адзначалі, кожную этнічна-моўную сялянскую супольнасьць можна ўявіць у выглядзе ланцуга або хутчэй сеткі звязаных паміж сабою лякальных супольнасьцяў. Прычым гэтыя павязі і рознага тыпу кантакты паміж асобнымі ячэйкамі-грамадамі ў эпоху традыцыйнага вясковага грамадзтва былі вельмі слабыя. Духоўным цэнтрам кожнай лякальнай сялянскай супольнасьці найчасцей была царква або касцёл, а адміністрацыйным — панскі двор або валасное праўленне (у парэформавы час). Беларускі дзяяч Янка Жамойцін апавядаў у сваіх успамінах пра родную

<sup>555</sup> “Spotyka się chłopów zwróconych miłośnie ku ojcowiznie, lecz jako ku ziemi karmicielce, dorobku ojców i dziadów, nie zaś ku ojczyźnie w naszym tego słowa znaczeniu” (Цыт. па: Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową... S. 179).

<sup>556</sup> Баршчэўскі А. Малая і вялікая айчына ва ўспрыяцці беларусаў з Усходняй Беласточчыны // Беларусь=Albarutenika б. Беларусь паміж Усходам і Захадам: Праблемы міжнацыян., міжрэлігійн. і міжкульт. ўзаемадзеяння, дыялогу і сінтэзу. Ч.1/ Рэд. Ул.Конан і інш. Мінск: ННАЦ імя Ф.Скарыны, 1997. С. 298.

<sup>557</sup> “W ich przekonaniu chłop muzyk jest na całym świecie zupełnie do nich podobny, mówi po białorusku, po prostu, i wyznaje taką samą, prawosławną wiarę” (Цыт. па: Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową... S. 183).

<sup>558</sup> “Komunikacja między jedną a drugą wsią jest nader rzadka. Zydzi ciągle się ruszają, ale wśród włościan zdarzają się ludzie, którzy przez kilkadziesiątletnie życie nie odważyli się na dalszą nad paromilową wędrowkę” (Цыт. па: Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową... S. 184).

<sup>559</sup> Улашчык М. Выбранае / М.Улашчык; Уклад. А.Каўкі і А.Улашчыка; Навук. рэд. Г.Кісялёў і В.Скалабан. Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 2001. С. 125.

<sup>560</sup> Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową... S. 150.

вёску: “У Клімавічах, як і ва ўсіх іншых вёсках, насельніцтва было амаль выключна карэннае. Хлопцы жаніліся перш за ўсё зь дзяўчатамі з свае вёскі, або з суседніх, зь якімі знаёміліся на царкоўных сьвятах ці на вечарынках. Такім чынам сваяцтва завязвалася паміж жыхарамі наагул аднаго царкоўнага прыходу. Межы такога прыходу й вызначалі абсяг вядомага сьвету для большасці прыхаджанаў, калі не лічыць тых хлопцаў, якіх бралі ў войска”<sup>561</sup>. Уладзіслаў Сыракомля пісаў пра тагачаснага селяніна: “Панскі двор, блізкае мястэчка, царква і карчма — вось адзіныя пункты, вакол якіх душой і целама кружыцца ён увесь свой век”<sup>562</sup>.

Сяляне суседняй лякальнай супольнасці хоць і разглядаліся ўжо як чужыя, але такія ж самыя мужыкі, зь якімі можна было радніцца. Тым часам мясцовы шарачковы шляхціч быў ня столькі чужым, колькі *сваім-іншым*. Такім жа *сваім-іншым* зьяўляўся габрай-карчмар і нават мясцовы пан-дзедзіч ці аканом. Гэтыя тыповыя пэрсанажы традыцыйнага грамадства адначасова належалі як да мясцовай лякальнай супольнасці, так і да іншых, надлякальных і больш мабільных структураў. Паміж імі і сялянамі пралягала глыбокая “разора” станавай адрознасці, характэрная для традыцыйнага вясковага грамадства. Напрыклад, шлюбны паміж людзьмі з гэтых групаў здараліся вельмі рэдка. Увогуле, сяляне-беларусы не былі закрытыя ў дачыненнях з тымі, хто ў іерархіі грамадства быў блізка да іх паводле сацыяльнага статусу. Б.Грабінскі ўзгадвае, што хата яго дзеда Мацея Станкевіча “была месцам начлегу ўсім, хто меў патрэбу пераначаваць у вёсцы. Жабрушчы дзед, жыд — гандляр збожжам ці жывёлаю, жыдоўка з кашом, што купляе яйкі й прадае іголки, гузікі ды цукеркі, а зімою — сям’я цыганоў, — усе ведалі, што начлег пэўны. Некаторыя зь іх былі заўсёдашнімі начлежнікамі шмат гадоў. Жыдоўку з Дубровы, Фэйгу, мы, дзеці, называлі цёткаю. Яна, як прыйдзе нанач, памагае матцы варыць вярэру (рабіла смачную зацерку), а як матка занятая, а каторае з нас, дзяцей, перад сном мовіла пацер і ня ўмела добра, то яна памагала пераказаць пацер”<sup>563</sup>.

Р.Радзік сьцьвярджаў, што тыя асобы, якія не належалі да вясковай грамады, успрымаліся сялянамі ня толькі праз прызму іх этнічнай прыналежнасці, а найперш праз катэгорыі стану, клясу, прафэсіі або спалучэння назову народу з прафэсіяй, атаясамленьне аблічча асобы з станавай прыналежнасцю і г.д.<sup>564</sup> Прычым асабліва важнымі маркёрамі былі мова і адзеньне ці, шырэй, аблічча асобы. Польскамоўны пісьменьнік Ігнат Яцкоўскі так характарызаваў беларускае сялянства ў 1858 г.: «Сялянства наша на Літве ў рускай (беларускай. — С.Т.) гаворцы ня мае выразу “войска”, пад выразам жа “маскалі” ўяўляюць сабе салдат або войска, бо “маскалёў” яно прывыкла бачыць толькі ў мундзірах, — не вайсковыя, якія зьявляцца, называюцца “бурлакамі”, і такіх селянін наш ніколі “маскалём” не назаве. Рускі у фраку называецца “панам”, а з чырвонай абводкай на шапцы — кожны “асэсар”»<sup>565</sup>. Такім чынам, падкрэсьлім яшчэ раз, і спосаб мысьленьня, і

<sup>561</sup> Жамойцін Я. З перажытага // Лёс аднаго пакалення. Беласток, 1996. С. 51.

<sup>562</sup> Сыракомля У. Добрыя весці: Паэзія, проза, крытыка / Уклад. і камент. У.Мархеля, К.Цвіркі. Мінск: Мастацкая літаратура, 1993. С. 317.

<sup>563</sup> Грабінскі Б. Сакольшчына – Горадня – Вільня // ARCHE № 5. 2000. С. 182.

<sup>564</sup> Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową... S. 178.

<sup>565</sup> Цыт. па: Кісялёў Г.В. Пачынальнікі... С.190 (Гл. арыгінал Ignacy J. Powieść z czasu mojego czyli przygody litewskie. Poznań, 1858, 1892. S. 264).



сама мова традыцыйнай вёскі ня ў стане былі адэкватна ўспрымаць ідэалгічныя катэгорыі і вобразы. Абшарніца Яленская адзначала, што “адцягнутыя паняцці ня маюць доступу да іх (сялянаў. — С.Т.) мысьленьня”<sup>566</sup>. Таму традыцыйны сялянскі сьвет быў вельмі пэрсаналізаваным. Напрыклад, дзяржаўная ўлада ўспрымалася вяскоўцамі найперш праз вобразы канкрэтных асобаў: цара, паліцыйнага спраўніка, судзьдзі і г.д. Сяляне мелі замацаванае ў шматлікіх вобразах-стэрэатыпах бачаньне гэтых чужых ці сваіх-іншых, але сутыкаліся з значнымі цяжкасьцямі, спрабуючы апісаць ўласную сялянскую супольнасьць, бо яе рысы выглядалі настолькі відавочнымі і натуральнымі, што не вымагалі ніякай рэфлексіі.

Можна сьцьвярджаць, што менавіта лякальная, або тутэйшая, ідэнтыфікацыя з асабістай айчынай зьяўлялася асновай самаідэнтыфікацыі беларускага селяніна. Яна была цесна зьвязаная з сацыяльнай ідэнтыфікацыяй. Селянін менаваў сябе мужыком-хлеббаробам і ўсьведамляў той факт, што знаходзіцца на самай нізкай прыступцы сацыяльнай лесьвіцы таго грамадства, у якім жыве. Надзвычай важным крытэрам гэтай сацыяльна-станавай ідэнтыфікацыі была мова сялянаў, якую самыя вясковыя жыхары найчасьцей называлі простаі. Трэба адзначыць, што беларуская вясковая супольнасьць была грамадствам шматмоўным. Пань размаўлялі на польскай, ці “панскай”, мове, габраі — на ідыш, у касьцёле і царкве вяскоўцы чулі лацінскую і царкоўнаславянскую мовы. Кожная з гэтых моваў займала ў “тутэйшым” сьвеце сваё, вызначанае ёй месца.

Асабліва значную ролю ў сацыякультурным жыцці беларускай вёскі ў першай палове XIX ст. адыгрывала польская мова. Сяляне чулі яе на панскім двары, на гарадзкім або местачковым кірмашы, на гэтай мове гучалі казаньні ў вуніацкай царкве і каталіцкім касьцёле. Як мы ўжо адзначалі, да 1860-х гадоў польская мова была мовай малітвы большасьці беларускіх вяскоўцаў, як каталікоў, так і праваслаўных (ранейшых вуніятаў). Прычым селянін чуў пальшчызну звычайна з вуснаў асобы, якая займала больш высокі сацыяльны статус. Таму польская мова ў вачох беларускага вяскоўца была найперш “панскай” моваю або мовай эліты мясцовага, яшчэ, па сутнасьці, фэўдальнага грамадства. З аднаго боку, сяляне ненавідзелі ўсё, што было зьвязана з панскім сьветам, з другога ж — часта імкнуліся пераймаць узоры паводзінаў шляхты, у тым ліку і яе мову. Гэта, зрэшты, уласьціва ўсім сялянскім супольнасьцям у традыцыйным аграрным грамадстве. Адсюль пашырылася традыцыя спрабаваць размаўляць з панамі або падпанкамі на іх панскай мове. Безумоўна, што калі б селянін паспрабаваў так загаварыць з сваімі аднавяскоўцамі, то быў бы тут жа жорстка высьмеяны імі, бо такая спроба ўспрымалася як імкненьне незаслужана ўзвысіцца. Аднак у пэўных выпадках польская мова ўжывалася і ў сялянскім жыцці. Напрыклад, на вясковым вясельлі гучалі на гэтай мове ўрачыстыя прамовы<sup>567</sup>. Царскія чыноўнікі ўжо пасья паўстаньня 1863 г. адзначалі ў Гарадзенскай губэрні той факт, што мясцовыя сяляне пры сустрэчы з шляхцічам або ўвогуле гарадзкім чалавекам

<sup>566</sup> Цыт. па: Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową... S. 13.

<sup>567</sup> Лобач М. Па слядах рукапіснага этнаграфічнага апісаньня Бельскага павета сваячэнніка Келясціна Брэна з 50-х гадоў XIX ст. // Studia polsko-litewsko-białoruskie. Prace Białostockiego Towarzystwa Naukowego. № 31, Warszawa: PWN, 1988. S. 358.

звычайна пачыналі размову з польскіх зваротаў. Тут варта адзначыць, што на сялянскіх вясельях ці хрэсьбінах нярэдка прысутнічалі паны і дробныя шляхцічы — мясцовыя аканомы, ляснічыя, стражнікі і г.д. Вядома, іх запрашалі найбольш заможныя вясковыя гаспадары, для якіх такія кантакты былі вельмі важнымі. Яны ж стараліся з шаноўнымі гасьцямі размаўляць па-польску, або “па-панску”, бо польская мова зьяўлялася адзнакай статусу апошніх. Ды й сярод самых сялянаў веданьне польскай мовы было пэўнай адзнакай большай культурнасьці ў параўнаньні з аднавяскоўцамі. Праўда, гэтыя намаганьні гаварыць з панамі па-польску выклікалі таксама зьдэліва насьмешліваю рэакцыю з боку аднавяскоўцаў. А.Багдановіч узгадвае, што “польскія паўшыткі” (już powszystkim — ужо ўсё, з анекдоту) была насьмешлівай мянушкай шляхты і апалячанай дворні»<sup>568</sup>.

Аднак нельга сьцьвярджаць, што кантакты сялянаў зь людзьмі іншых станаў адбываліся адно на польскай мове. Павел Баброўскі так пісаў пра беларускую мову на Гарадзеншчыне: “Мяшчане і нават арандатары ды некаторыя абшарнікі ўжываюць яе (беларускую мову. — С.Т.) у размове зь сялянамі, гэтак жа, як і габраі”<sup>569</sup>. Уладзіслаў Сыракомля ўзгадваў у артыкуле, прысьвечаным творчасці В.Дуніна-Марцінкевіча: “І я навучыўся крывіцкай мове і валодаў ёю з пэўнай элеганцыяй у размовах з добрым сялянствам Жукава Барка”<sup>570</sup>. Зрэшты, у творах самога Дуніна-Марцінкевіча паны гавораць па-польску, а сяляне — па-беларуску. Паны маглі ўжываць беларускую мову і з практычных меркаваньняў, і пад уплывам рамантызму ды асьветніцкіх ідэяў.

Трэба падкрэсьліць яшчэ адзін вельмі важны момант. Польская мова звычайна разглядалася сялянамі менавіта як мова паноў, а не як мова іншага народу. У гэтым сэнсе яна прынцыпова рознілася, напрыклад, зь ідыш. Разбагацеўшы селянін таксама мог прыдбаць шляхоцтва (што здаралася, праўда, вельмі рэдка) і стаць панам-палякам. Лібэральна арыентаваная шляхоцкая інтэлігенцыя ў духу асьветніцкіх ідэяў таксама разглядала беларускамоўнае і летувіскамоўнае сялянскае насельніцтва на абшарах былога Вялікага Княства Літоўскага як патэнцыйных паўнапраўных грамадзянаў польскай палітычнай нацыі. Менавіта найбольш заможныя сяляне, войты і дваровыя людзі, якія ставілі сябе вышэй за астатніх вяскоўцаў, пашыралі польскую мову ў сялянскім асяродзьдзі. Сьвятар Стэфан Пашкевіч так характарызаваў моўную сытуацыю ў сваім Чарнаўчыцкім прыходзе ў Берасьцейскім павеце на пачатку 1860-х гадоў: «Сяляне сваю “маларасійскую” гаворку (С.Пашкевіч далучаў мясцовую паляшукскую гаворку да украінскай мовы. — С.Т.), на якой размаўляюць, завуць простаю, а часам “рускай” мовай, адрозна ад польскай. Гэтак і ў тых мясцовасьцях, дзе гавораць па-беларуску. Гаварыць “папросту” — значыць гаварыць не па-польску; і на пытаньне: “чыя ж гэтая простая мова?”, селянін, хоць ён і рымска-каталіцкага веравызнаньня, адказвае: нашая; “ды чыя ж нашая?” — адказвае: мужыцкая “руская”»<sup>571</sup>.

<sup>568</sup> Богданович А. Мои воспоминания // Неман. 1984. № 5. С. 53.

<sup>569</sup> “Мещане и даже арендаторы и некоторые помещики употребляют его в разговоре с крестьянами, равно как и Евреи” (Бобровский П. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба, Гродненская губерния. Т. 1. Санкт-Петербург, 1863. С. 623).

<sup>570</sup> Сыракомля У. Добрыя весці: Паэзія, проза, крытыка. Мінск, 1993. С. 493.

<sup>571</sup> «Крестьяне свое малороссийское наречие, на котором говорят, называют простым, а иногда русским языком, в отличие от польского. Тоже в тех местностях, где говорят по-белорусски. Говорить по просту,

Пашкевіч таксама адзначаў, што мясцовыя сяляне, асабліва заможныя, саромеюцца размаўляць з асобамі іншых станаў на *простай* мове і імкнуцца гаварыць па-польску, “хоць бы і перакручваючы польскія словы”.

Безумоўна, вельмі важную ролю ў самаідэнтыфікацыі сялянаў адыгрывала канфэсійная прыналежнасць. Селянін адчуваў сябе хрысціянінам адрозна найперш ад юдэяў. Але розніцы паміж вуніяцкай і рымска-каталіцкай канфэсіямі ў першай палове XIX ст. у вясковым асяроддзі не былі істотнымі, пра што сведчыць вялікая колькасць мяшаных шлюбаў. Інакш кажучы, прыналежнасць да вуніацтва і рымска-каталіцкага касцёлу не стварала перашкодаў ва ўзаемных кантактах паміж вяскоўцамі дзвюх канфэсій. Праўда, у сведамасці сялянаў каталіцтва асацыявалася найперш з *панскай* верай, бо амаль усе паны былі рыма-католікамі, а вунія — зь *сялянскай*, або *мужыцкай*, верай. Прычым вуніяцкая царква не супрацьстаўлялася рымска-каталіцкай, а ўспрымалася як яе своеасаблівы мужыцкі варыянт. Таксама землеўласнікі рымска-каталіцкага вызнання ахвотна наведвалі вуніяцкія царквы сваіх падданных, хрысцілі там сваіх дзяцей, хавалі памерлых. Гэтая традыцыя ў нейкай ступені залагоджвала вострыя сацыяльныя супярэчнасці паміж вёскай і панскім дваром.

Пасля скасавання вуніі ў 1839 г. такая сытуацыя расійскімі ўладамі разглядалася ўжо як недапушчальная. Нагадаем, што паступова мовай казаньняў у праваслаўных царквах Беларусі становіцца расійская літаратурная мова. Адрозненні паміж праваслаўем і каталіцтвам ўсё болей насычаюцца ў сведамасці мясцовай супольнасці этнічнымі, ідэалагічнымі кампанэнтамі, і менавіта працы ў гэтым кірунку патрабуюць улады ад прыходзкіх сьвятароў. Каталіцтва ўсё ў большай ступені пачынае атаясамляцца з *польскай верай*, а праваслаўе — з *рускай*. Напрыклад, Павел Баброўскі пісаў, што «у заходніх губернях усе каталікі завуць сябе палякамі, прывязваючы найменне “рускія” да ўсіх праваслаўных»<sup>572</sup>. Праўда, гэтае меркаванне Баброўскага датычыла ў большай ступені шляхоцкага асяроддзя. У 1851 г. віленскі генэрал-губэрнатар загадаў мясцовай адміністрацыі сабраць звесткі пра колькасць “рускіх” паселішчаў. Земскі спраўнік Гарадзенскага павету пісаў свайму губэрнатару: «Паселішчаў, населеных толькі “рускімі” паводле веры жыхарамі, няма, і ўсе мястэчкі, сёлы, вёскі і засыценкі населеныя тутэйшымі, карэннымі людзьмі рознага веравызнання... у адных вёсках больш рыма-каталікоў, у іншых — вярнутых з былой вуніі і далучаных да праваслаўнай царквы»<sup>573</sup>. Начальнік губэрні

---

значит говорить не по-польски; и на вопрос: “чей же это простой язык” крестьянин, хотя бы то он был римско-католического исповедания, отвечает: наш, да чей же наш, отвечает, мужицкий “русский”». (Литовские епархиальные ведомости. 1863. № 14 С. 793).

<sup>572</sup> “в западных губерниях все католики называют себя поляками, относя наименование русских ко всем православным” (Бобровский П. Материалы для географии и статистики России... Т. 1. Санкт-Петербург, 1863. С. 614).

<sup>573</sup> “Селений, населенных собственно по вероисповеданию русскими жителями, не имеется, и все местечка, селения, деревни и дворянские околицы населены туземными жителями, коренно здесь обитающими, которые по вероисповеданию смешаны... в одних деревнях более римо-католиков, в других, возвращенных из бывшей унии и присоединенных к православной церкви” (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 28, спр. 349, арк. 16. [Звесткі пра колькасць “рускіх” паселішчаў у Гарадзенскай губэрні за 1851 г.]).

пісьмова патлумачыў падначаленаму: «...калі паселішчы называюцца “рускімі”, гэта значыць, што іх жыхары вызнаюць праваслаўную веру»<sup>574</sup>.

У 1863 г. невядомы аўтар “Разказов на беларусском наречии” ў апавяданьні “Большая ошибка наших белорусов” пераконваў сялянаў у памылковасці атаясамленьня нацыянальнай прыналежнасці і веравызнаньня: «Ці ж гэта ня праўда, калі ў нас мужыкоў католікаў завуць Палякамі? Прынаймней, гэтак робяць у Дзісьненскім павеце. Ідзіце вы па сялу, дзе жывуць мужыкі католікі і праваслаўныя, пытаецца: “Хто жыве ў такой-та й такой хаце?” Вам гавораць: “Католікі ці палякі”. “А ў другой хаце хто жыве?” Вам адкажуць: “Русакі жывуць, Рускія ці праваслаўныя»<sup>575</sup>. У дадзеным выпадку “рускія” й “палякі” азначалі ў сьведамасці вяскоўцаў менавіта іх канфэсійную прыналежнасць. Адам Багдановіч пісаў: «Праваслаўная вера папросту звалася рускаю, а каталіцкая — польскаю, але й каталікі-беларусы (пераважна дробная шляхта і мяшчанства), хоць у іхнай гаворцы і адчуваўся польскі ўплыў і пры нагодзе яны стараліся пафарсіць “пальшчызнай”, якую ведалі больш па малітоўніках і касцельных казаньнях, усё ж не лічылі сябе сапраўднымі палякамі...»<sup>576</sup>

Этнаграфічныя матэрыялы другой паловы XIX ст. даволі пераканаўча сьведчаць, што беларускія сяляне, як праваслаўнага вызнаньня, гэтак і каталікі, ня мелі сфармаванай нацыянальнай саматоеснасці. Больш за тое, яны часта сьведама ўхіляліся ад адказу на пытаньне пра іх нацыянальную прыналежнасць, упарта называючы сябе тутэйшымі. Гэты фэнамэн тутэйшасці, або сьведамае ўхіленьне ад выразнай нацыянальнай самаідэнтыфікацыі, у значнай ступені быў народжаны імкненьнем сялянаў унікнуць патэнцыйных канфліктаў на рэлігійнай і этнічнай глебе, а таму асабліва выразна выявіўся менавіта на абшарах канфэсійнага праваслаўна-каталіцкага сумежжа. Як слушна заўважыў Р.Радзік, ва Ўсходняй Беларусі выпадкаў тутэйшай самаідэнтыфікацыі дасьледнікамі не зафіксавана<sup>577</sup>.

Адзін з карэспандэнтаў этнографа Паўла Шэйна пісаў зь Віцебскай губэрні пра саматоеснасць тамтэйшых сялянаў каталіцкага вызнаньня: «Завуць сябе беларусы “наськімі”, тутэйшымі, але рускімі ці беларусамі — ніколі. Раскольнікаў завуць маскалямі, паноў і дробную шляхту — палякамі, на пытаньне ж, якой веры, адказваюць — панскай веры (маецца на ўвазе каталіцтва. — С.Т.)...»<sup>578</sup> Іншы карэспандэнт П.Шэйна Іван Карскі адзначаў практычна тое ж самае пра сялянаў Гарадзеншчыны: «Сяляне нашай губэрні не завуць сябе ні рускімі, ні беларусамі. Некаторыя лічаць сябе ліцьвінамі... Наагул пра сабе і пра сваёю краіну яны выказваюцца гэтак: мы тутэйшыя,

<sup>574</sup> “...под именем русских селений следует разуметь, что жители исповедуют православную веру” (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 28, спр. 349, арк. 16. [Зьвесткі пра колькасць “рускіх” паселішчаў у Гарадзенскай губэрні за 1851 г.]).

<sup>575</sup> Разказы на беларусскомъ нарѣчii... С. 19–20.

<sup>576</sup> «В просторечии вера православная называлась русскою, а католическая — польскою, но и католики-белорусы (главным образом, мелкая шляхта и мещанство), хотя в их речи и сказывалось польское влияние и при случае они старались щегольнуть “польщизной”, которую знали больше по молитвенникам и проповеди костельной, но все же не считали себя настоящими поляками...» (Богданович А. Мои воспоминания // Неман. 1994. № 5. С. 54).

<sup>577</sup> Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową... S. 173.

<sup>578</sup> «Зовут себя белоруссы наськими, тутейшами, русскими же или белоруссами — никогда. Раскольников зовут маскалями, панов и мелкую шляхту — поляками, на вопрос же: “Какой он веры?” отвечают — панской веры...» (Шейн П.В. Материалы для изучения быта и языка русского населения северо-западного края. Т.2. Санкт-Петербург, 1902. С. 21).



нашая краіна ні руская, ні польская, але забраны край! <...> Расіян сяляне завуць казакамі, маскалямі і русакамі. Палякаў яны ўвогуле ня любяць, абшарнікаў жа польскіх папросту ненавідзяць”<sup>579</sup>. Падобныя ж рысы самасьведамасці беларускага селяніна адзначаў этнограф-аматар Адам Багдановіч: «Але нават і цяпер ёсць нямала беларусаў, якія пад словам “рускія” разумеюць старавераў, што здаўна жывуць у Заходнім краі. І калі вы да такіх беларусаў звернецца з пытаньнем — хто яны паводле нацыянальнасці, дык вельмі шмат хто зь іх толькі й здаюць сказаць, што яны “тутэйшыя” або мужыкі, быццам гэта іх нацыянальная адметнасць ці быццам адным беларусам і ўласціва быць мужыкамі. А да вашых словаў, што яны рускія або беларусы, паставяцца даволі скептычна: заві, маўляў, як хочаш...”<sup>580</sup> Карэспандэнт польскага “Dziennika Poznańskiego” ўпэўнена сьцьвярджаў у 1887 г. пра беларускага селяніна, што “нацыянальнай сьведамасці ў яго няма”<sup>581</sup>.

Неабходнай умовай для пашырэння сярод беларускага сялянства нацыянальнай ідэнтычнасці было разбурэнне постфеўдальных структураў і мэнтальнасці, распаўсюджанне асветы, эканамічны і інфармацыйны выхад за рамкі лякальнай самазамкнёнасці і атаясамленне з больш шырокімі структурамі й супольнасцямі. Толькі тады ў сьведамасці вяскоўцаў мог сфармавацца вобраз *ідэалогічнай айчыны*. Як мы ўжо вышэй адзначалі, адрозна ад *асабістай* змест *ідэалогічнай айчыны* складае шэраг элементаў, якія не звязаныя з асабістым досведам чалавека. Перадусім гэта пэўны абшар, які належыць дадзенай нацыянальнай супольнасці. Канкрэтная асоба можа ніколі ў жыцці не наведаць мноства мясцінаў адзначанага абшару, але тым ня менш у яе ўяўленьні яны зьяўляюцца сваімі, роднымі, выклікаюць моцныя эмацыйныя перажываньні. Па-другое, нацыянальную супольнасць гуртуе комплекс ідэалогічных каштоўнасцяў — гістарычная міталёгія, сымболіка, літаратурная мова і культурны канон, рэлігія і г.д. Набор гэтых каштоўнасцяў можа быць розным у кожнай нацыі залежна ад спэцыфікі яе фармаваньня. У адных выпадках гэта гістарычныя каштоўнасці і міты, элементы *высокай* культуры, а ў іншых — фальклёр і традыцыйная сялянская культура, якія паддаюцца тут ідэалогізацыі.

Далучэнне асобы да каштоўнасцяў, якія складаюць змест ідэалогічнай айчыны, не адбываецца само па сабе — патрэбна мэтанакіраванае выхаваньне й адукацыя. Такое выхаваньне можа праводзіцца ў сям’і, але для большасці насельніцтва яно адбывалася праз школу, царкву, армію, друк ды іншыя інстытуцыі сучаснага грамадства. Амэрыканскі гісторык і антрапаляг Бенедыкт Андэрсан ужывае для азначэння сучасных народаў тэрмін

<sup>579</sup> “Крестьяне нашей губернии не называют себя ни русскими, ни белоруссами. Некоторые считают себя литвинами... Вообще о себе и о своей стране они выражаются так: мы тутейшие, наша страна ни руска, ни польска, але забраны край! <...> Великорусов крестьяне называют казаками, москалями и русаками. Поляков они не любят вообще, помещиков же польских просто ненавидят” (Шейн П.В. Материалы для изучения быта и языка... С. 21).

<sup>580</sup> «Но даже и теперь есть немало белоруссов, которые под словом “русские” разумеют староверов, издавна живущих в Западном крае. А если вы к таким белоруссам обратитесь с вопросом — кто они такие в смысле национальности, то очень многие вам только и могут сказать, что они “тутэйшие”, т.е. здешние, или что они мужики, словно бы это их национальное отличие или словно бы только одним белоруссам и свойственно быть мужиками. И к вашему заявлению, что они русские или белоруссы, они отнесутся довольно скептически: называй, дескать, как хочешь...» (Богданович А. Е. Пережитки древняго міросозерцання у беларусов. Гродна, 1895. С. 5).

<sup>581</sup> Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową... S. 180.

“уяўленыя супольнасці”<sup>582</sup>. Тут слова “ўяўленыя” не азначае “прыдуманя” або “сфабрыкаваня”. Даследнік апэлюе да відавочнага факту, што кожная супольнасць, не заснаваная на першаснай беспасярэдняй павязі яе супольнікаў, мае ўяўны характар. Звычайны чалавек (нават з найменшага па колькасці народу) ніколі ў жыцці не знаёмы з большасцю суайчыннікаў, больш за тое, нават нічога ня ведае пра іх існаванне, але тым ня менш мае ва ўласным уяўленьні вобраз сваёй супольнасці<sup>583</sup>.

Практычна ўсе даследнікі працэсаў фармавання сучасных “уяўленых супольнасцяў” адзначалі зававоленасць развіцця нацыянальнай самасьведамасці сярод сялянскага насельніцтва параўнальна зь іншымі сацыяльнымі групамі грамадства. Адсутнасць нацыянальнай самасьведамасці ёсць характэрнай рысай жыхароў традыцыйнай вёскі ўсіх эўрапейскіх краінаў. Адзін з польскіх аўтараў пісаў на пачатку ХХ ст.: «Галіцыйскія сяляне... на пытаньне, кім яны зьяўляюцца (да якога народу належаць), адказвалі, падумаўшы, што зьяўляюцца каталікамі ў супрацьпастаўленьні да лютэран і юдэяў, або што зьяўляюцца сялянамі, або, нарэшце, “цэзарскімі”, а на пераконваньні іх, што зьяўляюцца палякамі, абураюцца й ня хочуць далей размаўляць. Сярод малодшага пакаленьня, якое хадзіла да школы... не сустракаецца, праўда, падобных адказаў, але затое цалкавітая абьякавасць да нацыянальнай справы»<sup>584</sup>. Даследнік польскай народнай культуры Ян Быстрань адзначае: “Паляк доўгі час быў для народу кімсьці чужым: палякам быў дзедзіч, мог быць пан з гораду, палякамі называлі ўвогуле чужых (не вайскоўцаў і не чыноўнікаў); дзе-нідзе гэтакі слова ўжывалася як зьневажальнае, нават яшчэ нядаўна, асабліва ў Горным Шлёнску, здараліся судовыя працэсы пра абразы гэтым словам, прычым паміж карэннымі палякамі”<sup>585</sup>.

Каб адчуваць сябе чальцом уяўленай нацыянальнай супольнасці, сяляне павінны былі ўспрыняць яе ідэалёгію, складовымі элементамі якой выступалі:

- міт, які акрэсьліваў генэзіс, характар, а таксама мэту, якой гэтая супольнасць паклікана служыць;
- набор культурных сымбалаў, якія для гэтай супольнасці ёсць найважнейшымі;
- уяўленьне пра асобную тэрыторыю, якая лічыцца ўласнаю;
- пэўныя крытэры, якія даюць магчымасць адрознівацца ад астатняга сьвету<sup>586</sup>.

Галоўная праблема палягала ў тым, што традыцыйная сялянская культура ня мела нутранага мэханізму, які б падштурхоўваў вяскоўцаў да інтэграцыі ў надзякальную нацыянальную супольнасць. Беларускамі сялянам, як і польскім, украінскім ды іншым, ідэалёгічная айчына была непатрэбнаю ва ўмовах іх традыцыйнага жыцця. Таму іх неабходна было спачатку далучыць

<sup>582</sup> Anderson B. Wspólnoty wyobrażone. Kraków, 1997.

<sup>583</sup> Anderson B. Wspólnoty wyobrażone. S. 20.

<sup>584</sup> Цьт. па: Pawluczuk W. Swiatopogląd jednostki... S. 37.

<sup>585</sup> “Polak był przez długie czasy dla ludu kims obcym; Polakiem był dziedzic, mógł być pan z miasta, Polakiem nazywano w ogóle obcych (nie-wojskowych i nie urzędników); gdziekolwiek termin ten używany był w znaczeniu obłżymem, tak dalece, że jeszcze w ostatnich czasach zdarzały się, zwłaszcza na Śląsku Górnym, procesy o obrazie z tego tytułu, i to między rodowitymi Polakami” (Bystroń Jan S. Kultura ludowa. Warszawa, 1936. S. 432).

<sup>586</sup> Меджецький В. Селяни у націотворчих процесах // Україна Модерна. Львів, 2001. С. 60.

да нацыянальнай супольнасці, азнаёміць зь яе каштоўнасцямі і духовымі вартасцямі. Гэтакую працу маглі ажыццявіць толькі прапагандысты нацыянальнай ідэі, якія належалі да адукаваных пластоў грамадства. Прычым гэтае заданьне было вельмі нялёгкай справай. Як мы ўжо адзначалі вышэй, сялянская супольнасць вызначалася даволі моцным кансэрватызмам і бараніла сваю архаічнасць, якой часта надаваўся сакральны характар. Таму спробы нацыянальнай агітацыі вясковага насельніцтва з боку інтэлігенцыі або дзяржаўных чыноўнікаў напачатку часта ня мелі поспеху. Сяляне бачылі ў пашырэнні нацыянальнай ідэалёгіі пагрозу свайму лякальнаму традыцыйнаму сьвету, які быў па-свойму даволі гарманічным. Яны як за тарчай хаваліся за сваёй тутэйшасцю. І ў многіх выпадках была іхная праўда, бо на абшарах этна-канфэсійнага памежжа засваенне і дэкараванне нацыянальнай ідэалёгіі сапраўды магло прычыніцца і нярэдка прычынілася да міжэтнічных і міжканфэсійных канфліктаў.

Але працэсы мадэрнізацыі вясковай грамады немінуча мусілі разбурыць ізаляцыю лякальных супольнасцяў. У выніку рэформаў, якія распрыгоньвалі сялянаў і надавалі ім грамадзянскія правы, а таксама ўсё больш імклівага наступу індустрыялізацыі распачалася перабудова жыцця сялянскай грамады. Вясковыя жыхары, вымушаныя гаспадарыць ва ўмовах рынкавай эканомікі, хочаш ня хочаш, павінны былі падвышацьровень гаспадараньня і якасць сваёй прадукцыі, браць удзел у самакіраванні і палітычных структурах, цікавіцца справамі, якія датычылі ня толькі іх вёскі. У кагосьці зь сялянскай грамады зьявілася магчымасць атрымаць адукацыю і дасягнуць сацыяльнага поспеху, іншыя вымушаныя былі перабірацца ў горад у пошуках працы. Ня будучы ідэалізіраваным, сялянскі сьвет не зьяўляўся і рацыянальным. Наадварот, як мы ўжо адзначалі, ён быў прасякнуты сакральнымі або магічнымі ўяўленьнямі. Прыманьне гэтым сьветам надлякальнай нацыянальнай культуры патрабавала адначасова яго ідэалізацыі і рацыяналізацыі.

У эпоху позьняга фэўдальнага грамадства прыгонная вёска была цалкам падпарадкаваная землеўласнікам і дзяржаве. Адкрытыя бунты супроць тагачасных парадкаў здараліся рэдка. З наступам мадэрнізацыі ўлада і аўтарытэт дзедзіча слабелі, а ўплывы дзяржаўнай бюракратыі ўзмацняліся. У шмат якіх сялянскіх супольнасцях Сярэдняй і Ўсходняй Эўропы былі пашыраныя манархічныя настроі, вера ў добрага “цэсара” або “царабацюхну”. Гэтыя настроі, напрыклад, выклікалі ў Заходняй Галіцыі жорсткае вынішчэнне этнічна польскімі сялянамі сваіх жа польскіх дзедзічаў, якія паўсталі супраць аўстрыйскага імператара. Цікава, што многія сяляне-каталікі на беларускіх землях, якія не маглі сымпатызаваць расійскаму цару з тае прычыны, што ён перасьледаў іх веру, супрацьстаўлялі яму, як сьведчаць шматлікія архіўныя матэрыялы, вобраз “рымскага” або “францускага” цара.

Усё болей пранікаючы ў вясковы сьвет праз сваіх шматлікіх чыноўнікаў, дзяржава спрабавала фармаваць карысную для сябе самасьведмасць сялянаў, заснаваную на дзяржаўнай ідэалёгіі. У гэтай дзейнасці дзяржаўным інстытуцыям часта складалі канкурэнцыю царкоўныя структуры, пакуль яшчэ ўплывовыя шляхоцкія эліты, а таксама апазыцыйная да ўлады інтэлігенцыя, у тым ліку й вясковага паходжаньня. Усе яны намагаліся разарваць лякальную самазамкнёнасць сялянскай тоеснасці і далучыць сялянаў да надлякальных

уяўленых супольнасцяў. Прычым найважнейшым заданьнем было прышчапіць вясковым жыхаром гістарычную сьведамасьць, бо характэрнай асаблівасьцю перадындустрыяльнай сялянскай грамады зьяўляецца яе адсутнасьць. Мысьленьне вяскоўца мела выразнае агістарычнае вымярэньне<sup>587</sup>. Нязьменнасьць навакольнага сьвету давала яму пачуцьцё бясьпекі, а новыя зьявы часта выклікалі насыцярожанасьць і страх. Безумоўна, у часы прыгону сяляне праглі сацыяльных зьменаў — найперш скасаваньня паншчыны. Але іх грамадзкія ідэалы мелі скіраванасьць хутчэй у мінулае, чым у будучыню. Найбольшым пажаданьнем для бальшыні сялянаў было б поўнае зьнікненьне паноў зь іх падпанкамі, дзяржаўных чыноўнікаў і нават гарадоў, інакш кажучы, усяго вонкавага для лякальнай супольнасьці сьвету, які заўжды імкнуўся яе эксплёатаваць. У.Паўлючук так апісвае разуменьне часу ў традыцыйнай вёсцы: «Этнічная сьведамасьць зьяўляецца пазагістарычнай сьведамасьцю, пазбаўленай пэрспэктывы часу. Усё здарылася толькі адзін раз, “тым часам”, калі стварыўся сьвет, і былі розныя цуды, і з таго часу нічога практычна не адбывалася. Другім здарэньнем будзе канец сьвету, або вяртаньне да першапачатковага хаосу, зь якога выйшаў сьвет. Пераход ад этнічнай сьведамасьці да нацыянальнай — гэта пераход ад сьведамасьці вечнасьці да сьведамасьці часу»<sup>588</sup>.

У архаічнай вясковай супольнасьці памяць пра мінулае звычайна перадавалася вусным шляхам. Гэтая памяць ня мела ніякай упарадкаванасьці і найчасцей захоўвала найбольш дзіўныя з гледзішча селяніна факты. Розныя палітычныя падзеі, бітвы ды іншыя здарэньні вясковых жыхары разглядалі як староннія назіральнікі, не адчуваючы асаблівай сымпатыі да нейкага з варагуючых бакоў. Прыгонныя сяляне ня мелі пачуцьця супольнага лёсу ў мінулым зь мясцовай шляхтай, а гістарычныя факты адлюстроўваліся ў іх сьведамасьці без падзелу ўдзельнікаў на: нашых і чужых. На пачатку ХХ ст. вядомы этнограф і археоляг В.Шукевіч пісаў пра беларускіх сялянаў: «Наш люд ніякіх фактаў, нават самых выдатных, з гісторыі свайго краю зусім не захаваў у памяці. Відавочна, што не цікавілі яго ніякія, хоць бы і найвялікшыя перавароты, а буры, якія так часта сутрасалі нашу айчыну, праходзілі для яго “стараной”, не пакідаючы глыбокіх сьлядоў у памяці. Адзінае, што можна вылучыць з фрагмэнтаў бязладных апавяданьняў, гэта нейкія цьмяныя ўспаміны пра каралеву Бону, пра швэдаў, татараў, царыцу Кацярыну і французаў. Каралеве — Боне прыпісваюць звычайна ўсялякія руіны старажытных замкаў, а нават і ўвогуле найвялікшыя мураванья будоўлі. Швэдзкімі акопамі называюць старажытныя гарадзішчы, а дагістарычныя могільнікі заўсёды “татарскія”. Адзін селянін, жадаючы дагадзіць мне сваёй эрудыцыяй, паведаміў, што могільнік ў ваколіцах Забалаці ў Лідзкім павеце зьявіўся пасля бітвы каралевы Боны з Кацярынай»<sup>589</sup>. На Гарадзеншчыне

<sup>587</sup> Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową... S. 175.

<sup>588</sup> «Świadomość etniczna jest świadomością pozahistoryczną, świadomością pozbawioną perspektywy czasowej. Wszystko zdarzyło się tylko raz, “onego czasu”, gdy się świat tworzył i działały się różne cuda, i od tego czasu nic się faktycznie nie zdarza. Drugim zdarzeniem będzie koniec świata, czyli powrót do pierwotnego chaosu, z którego świat się wyłonił. Przejście od świadomości etnicznej do świadomości narodowej jest przejściem do świadomości wieczności do świadomości czasu» (Цьрт. па: Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową... S. 174).

<sup>589</sup> «...iż lud nasz żadnych faktów, nawet najwybitniejszych, z dziejów kraju swego wcale nie zachował w pamięci. Widocznie nie interesowały go żadne, choćby najgwałtowniejsze przewroty, a burze, tak często wstrząsające naszą ojczyznę, przechodziły dla niego “stronami”, nie pozostawiając w pamięci głębszych śladów.



сяляне такім чынам акрэслівалі лёс свайго краю: “Край наш забраны, язык наш мяшаны”<sup>590</sup>. На пытаньне, хто ж гэты край забраў, сяляне адказвалі — Кацярына (мелася на ўвазе расійская імператрыца). У памяці беларускіх вяскоўцаў да ХХ ст. захаваліся розныя гісторыі пра лютасьць швэдаў. Самым распаўсюджаным было апавяданьне пра тое, як швэдзкія жаўнеры, прыйшоўшы ў апусьцелую вёску (жыхары яе ўцяклі ў лес), пачыналі на мове сялянаў клікаць іх назад, каб потым жорстка расправіцца<sup>591</sup>. У гэтай гісторыі, як нам уяўляецца, адлюстраваліся векавы і ўжо падсьведамы страх селяніна перад пагрозай вонкавага сьвету, які тут выступае ў вобразе падступных і страшных швэдаў.

Вынікам нарастаньня дынамікі мадэрнізацыйных працэсаў сталася паступовае разбурэньне герархічнага парадку сьвету, характэрнага для традыцыйнага грамадства. Усё больш імклівае разьвіцьцё прамысловасьці, зьяўленьне розных машын і мэханізмаў падважвала веру сялянаў у яго нязьменнасьць. У архаічную вёску, якая жыла па-за часам у рытме паўтарэньня пораў году, уваходзіла гісторыя<sup>592</sup>. Па сутнасьці, менавіта зьменлівасьць ёсьць самай стабільнай рысай новага індустрыяльнага грамадства. Паводле падыходу Ю.Абрэмбскага, нацыянальныя культуры далучалі сялянскія лякальныя супольнасьці да сваіх інстытуцыяў, законаў і сыстэм каштоўнасьцяў, што суправаджалася, як правіла, раскладаньнем гэтых вясковых супольнасьцяў. У выніку такіх працэсаў фармаваліся сацыяльныя групы, якія “разьвіваюць новыя сацыяльныя прасторы, у якіх чальцы народных фармацый зьбіраюцца ня толькі як сябры толькі мясцовых грамадаў, але як удзельнікі больш шырокай міжтэрытарыяльнай супольнасьці”<sup>593</sup>. На апошнім этапе стварэньня сучасных нацыяў разнастайныя сацыяльныя перамяшчэньні скарачалі адлегласьць паміж вясковай грамадою і надзякальнымі структурамі і давалі ўсё больш магчымасьцяў выхадцам зь сялянства ўдзельнічаць у агульнанацыянальным палітычным і культурным жыцьці. Распад традыцыйнай сялянскай культуры прадугледжваў яе замену культурай надзякальнай і пісьменнай, якая звычайна мела нацыянальны зьмест і форму. У першую чаргу гэта датычыла той яе сфэры, якая была зьвязаная з мовай. Хоць шмат якія элементы гарадзкой культуры (стэрэатыпы паводзін, побытавая культура ды інш.) мелі ў значнай ступені касмапалітычны характар, аднак усё, зьвязанае з культурай

---

Jedynie co można z metów bezładnych opowiadań wyłonić, to jakieś niejasne wspomnienia o królowej Bonie, o Szwedach, Tatarach, carowej Katarzynie i Francuzach. Królowej Bonie przypisują zwykle wszelkie ruiny starożytnych zamków, a nawet w ogóle budowli większych murowanych. Szwedzkimi okopami zowią się starożytne grodziska, cmentarze zaś przedhistoryczne zawsze są “tatarskimi”. Pewen włościanin chcąc mi zapewne zaimponować swą erudycją, opowiadał o pewnym cmentarzysku w okolicy Zabłocia w pow. lidzkim, że powstało ono po bitwie królowej Bony z Katarzyną» (Цыт. па: Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową... S. 174–175).

<sup>590</sup> Шейн П.В. Материалы для изучения быта и языка... С. 98.

<sup>591</sup> У Скідзелі мая бабуля Чабатарэвіч (дзяв. Лапыш) Марыя Антонаяна (1905 г.н.) успамінала, што старыя людзі часта расказвалі пра швэдаў, якія нібыта вылучаліся асаблівай жорсткасьцю. Напрыклад, адразалі жанчынам грудзі. Людзі хаваліся ад іх у лесе. Тады, швэды нібыта клікалі ўцекачоў па-беларуску: “Маруся, Гануся, ідзеце да хаты, швэдаў ужо няма”. А калі людзі выходзілі зь лесу, то швэды хапалі іх і забівалі.

<sup>592</sup> Gellner E. *Narody i nacjonalizm*. Warszawa, 1991. S. 53–57.

<sup>593</sup> Цыт. па. Алюніна І. Брытанская сацыяльная антрапалогія ў ХХ ст.: ідэі і асобы // *Terra Historica*. № 1. 2002. С. 91.

слова, кніжнасьцю, тэатрам, уваходзіла ў прастору пэўнай нацыянальнай культуры.

Як мы ўжо адзначалі, у традыцыйным або фэўдальным грамадзтве этнічная самаідэнтыфікацыя сялянаў мала хвалявала кіраўнічую эліту. Але ў эпоху мадэрнізацыі палітычнае значэньне этнічнасьці ўзрастае. Дзяржаўная ўлада пачынае разумець фармаваньне пажаданай саматоеснасьці вясковых жыхароў важным заданьнем сваёй дзейнасьці. Шляхоцкія эліты Беларусі і пасья ўваходжаньня ў Расійскую імперыю лічылі падзеленую суседзямі і зьніклую з карты Эўропы Рэч Паспалітую сваёй айчынай. Намаганьні расійскіх уладаў выхаваць у “польскай” шляхты заходніх губэрняў пачуцьцё прыхільнасьці да імперыі Раманавых ня мелі посьпеху. Паступова барацьба за кантроль над сялянскімі масамі краю паміж імперскай адміністрацыяй і мясцовай шляхоцкай элітай становіцца надзвычай важным фактарам палітычнага і культурнага жыцьця на ўсходніх абшарах былой Рэчы Паспалітай. Мэтай кожнага з бакоў зьяўлялася выхаваньне выгаднай для сябе самасьведамасьці вясковых жыхароў, якія складалі абсалютную большасьць насельніцтва.

Пацьверджаньнем таго, што этнічнасьць пачынала адыгрываць усё больш значную ролю ў жыцьці грамадзтва, сталася зьяўленьне і разьвіцьцё этнастатыстыкі. У польскамоўных статыстычных выданьнях першай паловы XIX ст. сялянскае насельніцтва на тэрыторыі сучаснай Беларусі акрэсьлівалася паводле этнічнай прыналежнасьці як “русінскае”. У кнізе Станіслава Плятэра за 1825 г. чытаем: “Руская мова, якую можна лічыць дыялектам польскай, раней была кніжнай мовай: некаторыя гістарычныя, тэалягічныя працы і нават першае выданьне літоўскага Статуту выйшлі ў той мове. Сёньня аднак... нічога той мовай не выдаецца”<sup>594</sup>. Гэты аўтар таксама адзначаў, што мова сялян губэрняў “Беларускіх, Менскіх і Гарадзенскіх набліжаная да Польскай”<sup>595</sup>. У 1838 г. у Парыжы было выдадзена статыстычнае дасьледваньне Анджэя Славачынскага, у якім аўтар сярод іншых славянскіх народаў вылучаў “русінаў”: “Славянскі род самы шматлікі ў рускай сям’і, якая дзеліцца на тры адгалінаваньні: на беларускае і чорнарускае, на ўкраінскае, падольскае й валынскае, і на чырвонарускае, ці галіцкае. Два першых і апошняе найбольш набліжаныя да палякаў”<sup>596</sup>. Такім чынам, сялянскае насельніцтва на тэрыторыі сучаснай Беларусі Славачынскі называў “беларусамі” і “чарнарусамі”.

Назоў Беларусь ўсё часцей пачаў сустракацца ў навуковай літаратуры. У 1817 г. у Вільні зьявілася першая навуковая публікацыя, прысьвечаная беларускай народнай культуры. Гэта быў артыкул на польскай мове Марыі Чарноцкай “Помнікі славянскай міталёгіі, захаваныя ў звычаях вясковага

<sup>594</sup> “Język ruski który za dialekt polskiego uważać można, dawniej był wiegowym językiem, ponieważ niektóre dzieła historyczne i teologiczne a nawet pierwsze wydanie Statutu litewskiego w tym się okazały języku. Dziś jednak... nic w tym ruskim języku nic wychodzi” (Plater St. Jeografia wschodniej części Europy czyli opis krajów przez wielorakie narody słowiańskie zamieszkanym. Wrocław, 1825. S. 199).

<sup>595</sup> Plater St. Jeografia wschodniej części Europy... S. 200.

<sup>596</sup> “Rod słowiański, najliczniejszy jest w rodzinie ruskiej, która dzieli się na trzy gałęzy, na gałąź białoruską i czarnoruską, na ukraińską, podolską i wołyńską, i na czerwonoruską czyli galicką. Dzwie pierwsze i ostatnia najbardziej się zbliżają do Polaków” (Polska w kształcie Dykcjonariusza historyczno-statystyczno-jeograficznego opisana przez Jędrzeja Słowaczyńskiego. Paryż, 1833–1838. S. XXVI).

люду Белай Русі (Магілеўская губэрня)<sup>597</sup>. У 1822 г. К.Ф.Калайдовіч надрукаваў у “Трудах общества любителей российской словесности” артыкул “О белорусском наречии”, у якім адзначаў, што беларуская мова заслугоўвае ўвагі філэлягаў, бо розьніца ад агульнапрынятай у Расіі<sup>598</sup>. У першай палове XIX ст. Беларусью сучаснікі менавалі найперш абшар Віцебскай і Магілеўскай губэрняў. Гэтая лякалізацыя ў значнай ступені была вынікам палітыкі ўладаў Расійскай імперыі. Дзье гэтыя губэрні, вялікая частка тэрыторыі якіх увайшла ў склад імперыі яшчэ пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай 1772 г., афіцыйна называліся *Беларускімі*. Існавалі яшчэ Беларуска-вуніяцкая і праваслаўная эпархіі, Беларуска-навуцальная акруга, таксама часта называлі Беларуска-генэрал-губэрнатарства з цэнтрам у Віцебску.

Дзяржаўная статыстыка Расійскай імперыі на пачатку XIX ст., па сутнасці, не зважала на этнічныя асаблівасці насельніцтва. К.Ф.Герман у кнізе “Статистические исследования относительно Российской империи” (О народонаселении. Санкт-Петербург, 1819. Ч.1) адзначаў: “Расійскі ўрад лічыць народы за дзяцей, якія жывуць паводле аднолькавых законаў, але ніколі не загадваў рабіць падлікі па народах і нават імкнуўся як мага вынішчыць іхную адметнасць”<sup>599</sup>. Піяэрам этнічнай статыстыкі ў Расійскай імперыі можна лічыць Пятра Кеппена. У 1827 г. гэты дасьледнік выдаў працу “О происхождении, языке и литературе литовских народов”, у якой вызначыў межы расьсяленьня літоўцаў і латышоў, а значыцца, і паўночныя межы беларускай этнічнай тэрыторыі<sup>600</sup>. Магчыма, што менавіта Кеппен падзяліўся статыстычнымі дадзенымі зь вядомым славістам Паўлам Шафарыкам, які ў 1842 г. у сваім дасьледваньні “Славянскі народпіс” упершыню ў гісторыі акрэсьліў тэрыторыю пашырэння беларускай мовы і падаў звесткі пра агульную колькасць яе носьбітаў. Беларускаю мову Шафарык называў гаворкай рускай мовы. Абшар яе распаўсюджаньня, як адзначаў славацкі дасьледнік, цягнуўся з усходу на захад ад Пскоўскай губэрні да Беластоцкай вобласці, ахопліваючы цалкам Магілеўскую і Менскую губэрні, большую частку Віцебскай і Гарадзенскай губэрняў і Беластоцкай вобласці, а таксама меншую частку Віленскай губэрні<sup>601</sup>. Шафарык налічваў 2 726 000 беларусаў, зь іх 2 376 000 праваслаўных і 350 000 каталікоў. Ён таксама вылучаў “уласна беларускую гаворку” і “літоўска-рускую”. Апошняя, паводле меркаваньня аўтара, была пашыраная ў Віленскай, Гарадзенскай і Менскай губэрнях<sup>602</sup>. З твораў беларускай літаратуры Шафарык узгадваў пра выданьне каталіцкага катэхізіса на беларускай мове, пра “Энеіду навыварат” і беларускамоўныя творы Аляксандра Рыпінскага. Падзеі паўстаньня 1831 г. абудзілі ў асяродзьдзі расійскіх элітаў цікавасць да праблемы этнічнай прыналежнасці

<sup>597</sup> “Zabytki mitologii słowiańskiej w zwyczajach wiejskiego ludu na Białej Rusi dochowane (gub. Mohylewska)” (Dziennik Wileński. 1817. T. VI. S. 396–408).

<sup>598</sup> Гулицкий Н.Ф. Языкознание // Очерки истории науки и культуры Беларуси X – начала XX в. / П.Т.Петриков, Д.В.Карев, А.А.Гусак и др., Мн.: Навука і тэхніка, 1996. . 229.

<sup>599</sup> “Правительство русское считает народы за детей, живущих под одними законами, но никогда не приказывало делать исчисления по народам и даже старалось по возможности истребить народные различия” (Цыт. па: Кабузан В.М. Народы России в первой половине XIX в. Численность и этнический состав. Москва 1997. С. 6).

<sup>600</sup> Кеппен Н.Ф. Происхождении, языке и литературе литовских народов Санкт-Петербург 1827.

<sup>601</sup> Safarik P. Slowansky narodopis. W Praze, 1842. S. 30.

<sup>602</sup> Safarik P. Slowansky narodopis. S. 32.

насельніцтва заходніх губэрняў, бо гэтая праблема набывала ўсё больш выразную палітычную афарбоўку. Магілеўскі губэрнатар Міхаіл Мураўёў у сваёй запісцы ў Санкт-Пецярбург у 1830 г. так сфармуляваў уласнае бачаньне этнічнага аблічча беларускага краю: “Большасць насельніцтва Беларусі была карэнная руская, акрамя абшарнікаў, якія ёсць прыхаднямі і колькасць якіх вельмі абмежаваная...”<sup>603</sup> Зыходзячы з гэтага, Мураўёў прапанаваў разгорнутую праграму “обрусения” Беларусі. Асобныя яе элементы ён сам спрабаваў рэалізаваць, пасля таго як быў прызначаны на пасаду гарадзенскага губэрнатара. У 1834 г. Мураўёў пісаў з Горадні Літоўскаму вуніяцкаму епіскапу Сямашку з нагоды адкрыцця духоўнай сэмінарыі ў Жыровіцах, што гэта “першая спроба адраджэння ў гэтай краіне, спрадвеку рускай, сапраўднай айчыннай народнасці... сапраўднага паняцця пра гісторыю царквы ў гэтым краі”<sup>604</sup>. На пасадзе гарадзенскага губэрнатара Мураўёў актыўна падтрымліваў правядзеньне гістарычных пошукаў, скіраваных найперш на вывучэнне мінулага праваслаўнай царквы, што павінна было паслужыць пацверджанню правоў расійскай улады на гэтую тэрыторыю. Гэтакі падыход цалкам падзялялі і цэнтральныя ўлады ў Санкт-Пецярбурзе. Напрыклад, указ Мікалая I аб канчатковым скасаванні дзеяння Літоўскага Статуту ў 1840 г. утрымліваў такія радкі: “Мы прызналі карысным распаўсюдзіць цалкам моц і дзеянне расійскіх законаў на гэтыя абшары, спрадвеку рускія паводле паходжанья, правоў і заняткаў іх жыхароў”<sup>605</sup>.

Калі ў 1835 г. у Вільні быў надрукаваны катэхізіс “Кароткі збор Хрысціянскай навукі для вяскоўцаў рымска-каталіцкага вызнання, якія размаўляюць на польска-рускай мове”<sup>606</sup>, дык неўзабаве ў “Журнале Міністэрства народнага просвешчання” (1835. Ч. VIII) з’явіўся допіс, аўтар якога сьцьвярджаў, што больш правільна было б назваць мову віленскага катэхізіса беларускай. А празь некалькі дзён гэты допіс у перакладзе на польскую мову змясьціў “Tygodnik Petersburski”. На думку Міколы Хаўстовіча, аўтарам допісу хутчэй за ўсё зьяўляўся былы прафэсар Віленскага ўнівэрсытэту гісторык права Ігнат Даніловіч, які тым часам працаваў у камісіі па падрыхтоўцы спецыяльнага збору законаў для заходніх губэрняў<sup>607</sup>.

Ян Чачот у сваіх фальклёрных зборніках называў беларускую мову “кывіцкай”, а беларусаў — “кывіцкім племенем”. На думку Алега Латышонка, гэтая традыцыя была закладзеная ў польскай гістарыяграфіі XIX ст. Адамам Нарушэвічам, народзінцам Пінскага павету. Паводле складзенай ім гістарычнай карты практычна ўсю тэрыторыю сучаснай Беларусі насялялі ў

<sup>603</sup> “Большинство населения Белоруссии было коренное русское, кроме помещиков, которые суть пришельцы и число коих весьма ограничено...” (Четыре политические записки графа М.Н.Муравьева // Русский Архив. 1885. Вып. 6. С. 181).

<sup>604</sup> “первый опыт возрождению в стране сей, издревле Русской, настоящей отечественной народности... настоящих понятий о истории церкви в сем крае” (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 27, спр. 708, арк. 58. [Пра перабудову вуніяцкіх храмаў. 1834 г.]).

<sup>605</sup> “Мы признали за благо распространить вполне силу и действие Российских законов на сие издревле русские по происхождению, правам и навыкам их жителей области” (Полное собрание законов Российской империи. Собр. II. Т. 15. 1840. Отд. 1. № 13591).

<sup>606</sup> “Krótkie zebranie nauki chrześcijańskiej dla wieśniaków mówiących językiem polsko-ruskim wyznania rzymsko-katolickiego”.

<sup>607</sup> Хаўстовіч М. Ігнат Даніловіч і “Катэхізіс” 1835 г. // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 1999, № 12. S. 151.



старажытнасьці менавіта крывічы<sup>608</sup>. Тэрмін Беларусь выкарыстоўваў і Адам Міцкевіч. У адной з сваіх лекцыяў у студзені 1842 г. паэт разважаў пра беларускую мову: “Гаворкай Беларусі, якую завуць рускай ці літоўска-рускай, размаўляе <...> блізу 10 мільёнаў; гэтая найбагацейшая і найчысьцейшая гаворка была некалі вельмі разьвітая: ў часы незалежнасьці Літвы вялікія князі карысталіся ёй у дыпляматычнай перапісцы”<sup>609</sup>. У 1847 г. у размове з Аляксандрам Ходзькам Міцкевіч назваў мову русінаў “Пінскай губэрні, а часткова Менскай і Гарадзенскай” самай гарманічнай і найменш скажонай з усіх славянскіх дыялектаў, але пры гэтым паўтарыў тэзу пра іх беднасьць і забітасьць: “Уся іх гісторыя прайшла ў страшэннай галечы і ўціску. Нават зямля, дзе яны жывуць, бедная, сухая, неўрадлівая, пяскі ці багна”<sup>610</sup>. Праўда, у дадзеным выпадку Міцкевіч меў на ўвазе хутчэй за ўсё жыхароў Палесься, а не беларусаў увогуле.

Аляксандар Рыпінскі ў сваёй кнізе “Беларусь. Колькі слоў пра паэзію простага народу той нашай польскай правінцыі, пра яго музыку, сыпелы, танцы” (1840)<sup>611</sup> межы Беларусі акрэсьліў досыць прыблізна: “па леваму боку Прыпяць і Пінскія балоты, а на поўначы да Пскову, Апочкаў і Лукаў”. Пры гэтым ён адзначыў, што Беларусь “складае неадлучную частку дарагой Айчыны нашай”<sup>612</sup>. Самых жа беларусаў аўтар ахарактарызаваў наступным чынам: “Жыве там просты народ славянскага роду, здаўна моцна пароднены з ляхамі, зычлівы, але ўбогі і нават уласнай Айчыне Польшчы мала вядомы, хоць больш за ўсё яе любіць”<sup>613</sup>. Ідэалгічнай айчынай для Рыпінскага несумнеўна была Польшча-Рэч Паспалітая, якая разлягалася, паводле яго ўяўленьняў, “ад Балтыкі да Чорнага мора, ад Сілезіі да Смаленскіх брамаў”. Аўтар так акрэсьліваў паяднаньне Беларусі з Польшчай: “...калі ж абраў ён [народ беларускі] сабе нарэшце Польшчу за маці, кінуўся разам зь Літвой у яе цёплыя абдымкі і з усёй сыноўскай любоўю да яе прытуліўся”<sup>614</sup>. Рыпінскі прызнаваў самабытнасьць беларускай мовы, але сьцьвярджаў, што яна блізкая да польскай і “гэты народ шчыльней з намі, чым з Масквой, злучае”<sup>615</sup>. Апошняя цытата пераконвае, што сам аўтар не ідэнтыфікаваў сябе зь беларусамі, хоць і добра ведаў беларускую мову і нават пісаў на ёй вершы. Пафас яго кнігі падпарадкаваны мэце яднаньня ўсіх жыхароў Рэчы Паспалітай супраць

<sup>608</sup> Латышонак А. Гутарка “царкоўнага старасты Янкі” з “Яськам гаспадаром з-пад Вільні” // Дзеяслоў. 2004. № 9. С. 198.

<sup>609</sup> “Narzeczem Białej Rusi, nazywanym ruskim lub litewsko-ruskim, mówi <...> mniej-więcej 10 milionów; jest to narzecze najbogatsze i najczystsze, było ono niegdyś uprawne: za czasów odrębności Litwy wielcy książęta posługiwali się nim w korespondencji dyplomatycznej” (Цыгую па: Біалокозовіч Базылі. Міжы ўсходем а заходем. З дзейоў формаваньня сь біалорускай сьвядомасьці народовай. Біалысток, 1998. С. 30).

<sup>610</sup> “Na ziemi przeszli całą historię w okropnej nędzy i ucisku. Nawet ziemia, na której mieszkają, uboga, sucha, bezpłodna, piaski albo bagna” (Цыгую па: Біалокозовіч Базылі. Міжы ўсходем а заходем... С. 30).

<sup>611</sup> Rypiński Alexander. Białoruś. Kilku słów o poezii prostego ludu tej naszej polskiej prowincji, o jego muzyce, śpiewie, tańcach Paryż 1840.

<sup>612</sup> “na lewo Prypeć i błoto Pińskie, a ku północy po Pskow, Opoczki i Łuki” ... “stanowi niewyłączną część drogiej Ojczyzny naszej” (Rypiński Alexander. Białoruś. Kilku słów o poezii prostego ludu tej naszej polskiej prowincji, o jego muzyce, śpiewie, tańcach Paryż 1840).

<sup>613</sup> “Zamieszkał tam lud prosty Sławiańskiego rodu, od dawna ściśle z rodziną Lechów spokrewniony, poczciwy, lecz ubogi, a mało nawet Polsce własnej Ojczyźnie znany, choć ją nad wszystko ukochał” (Rypiński A. Białoruś... S. 18).

<sup>614</sup> “jakoż, obrał on (naród białoruski) sobie w końcu Polskę za matkę, rzucił się razem z Litwą w jej opiekunę objęcia i do niej z całą miłością synowską przyłgnał” (Rypiński A. Białoruś... S. 19).

<sup>615</sup> Rypiński A. Białoruś... S. 21 (naród ten ściślej z nami niż z Moskwą jednoczy).

Масквы. Дзеля гэтага можна было, на думку Рыпінскага, і ахвяраваць сваёй краёвай самабытнасцю. Аўтар заклікаў беларускіх жанчын найперш вучыць сваіх дзетак “вымаўляць сьвятое імя Польшчы” і нават не даваць ежы, “пакуль па-польску не папросіць”<sup>616</sup>.

Амаль адначасова з Рыпінскім расійскамоўны аўтар П.Шпілеўскі разглядаў паходжаньне беларускай мовы, яе гісторыю і гісторыю вывучэньня. Ён прыйшоў да высновы, што беларуская мова зьяўлялася родапачынальніцай усіх славянскіх моваў, якія “разрасьліся і разгалінаваліся да самага дрэва, заслоненага і зацемненага гэтымі прышчэпкамі”<sup>617</sup>. Шпілеўскі пісаў пра Беларусь: “Ёсьць у нас на вялікай Русі край... яго завуць Беларусью. Жывуць там людзі беларскія, нашчадкі крывічоў і дрыгавічоў, родныя браты людзей велікарускіх”<sup>618</sup>. Безумоўна, публікацыі Шпілеўскага садзейнічалі пашырэнню ўжываньня тэрмінаў *Беларусь* і *беларусы* ў адукаваным расійскім грамадстве і расійскамоўным беларускім асяродзьдзі, да якога належаў аўтар. Цікава, што Шпілеўскі, па сутнасьці, перапісаў кірыліцай і выдаў у 1858 г. у Пецяярбурзе пад уласным прозьвішчам і пад назовам “Дажынкі” фрагмэнты твора В.Дуніна-Марцінкевіча “Сялянка”<sup>619</sup>. Гэтая кампіляцыя, якую ў Беларусі ніхто не заўважыў, між іншым, сьведчыла пра тую інфармацыйную разору, якая падзяляла польскамоўную і расійскамоўную інтэлігенцыю Беларусі ў сярэдзіне XIX ст. Павел Шпілеўскі ў адрозьненьне ад многіх папярэднікаў далучаў да Беларусі ўжо і Менскую губэрню: “...Менская губэрня ёсьць часткай беларускага краю, сям’ю якога складаюць жыхары Магілёўскай і Віцебскай губэрняў. Абшары цяперашняй Беларусі ў старажытнасьці былі вядомыя пад назовамі розных славяна-рускіх плямёнаў, якія яе засялялі. Гэтымі плямёнамі, што займалі цяперашнюю Беларусь і, такім чынам, цяперашнюю Менскую губэрню... былі дрыгавічы, палачане і самае шматлікае і галоўнае славянскае племя крывічы, расьсеяныя па Дняпры, Дзвіне і Прыпяці”<sup>620</sup>. Прычым галоўным крытэрам беларускасьці для яго зьяўляецца мова. Шпілеўскі так апісвае мяжу паміж Палесьсем і Беларусью: “Сіняўка (сучасны Клецкі раён. — С.Т.) ляжыць на сярэднім шляху... і ёсьць мяжою паміж Палесьсем і Беларусью; таму па адным гасыцінцы... чуецца гаворка палеская, а па другім — беларуская...”<sup>621</sup> Незразумела, чаму Шпілеўскі не далучаў да Беларусі населеныя беларускамоўнымі сялянамі абшары Віленскай і Гарадзенскай губэрняў. У сваіх працах ён спасылаецца на “Славянскі народапіс” П.Шафарыка, дзе значная частка тэрыторыі гэтых губэрняў далучана да абшару пашырэння беларускай мовы.

<sup>616</sup> Rypński A. Białoruś... S. 11.

<sup>617</sup> Германовіч І.К. Беларускія мовазнаўцы. Мінск: “Універсітэцкае”, 1985. С. 32.

<sup>618</sup> Германовіч І.К. Беларускія мовазнаўцы... С. 38.

<sup>619</sup> Łatyszonek O., Mironowicz E. Historia Białorusi od połowy XVIII do końca XX wieku. Białystok, S. 90.

<sup>620</sup> “...Минская губерния составляет часть белорусского края, семью которого составляют жители Могилевской и Витебской губернии. Пределы нынешней Белоруссии в древности известны были под разными названиями оселищ славяно-русских племен. Этими племенами, населявшими нынешнюю Белоруссию и, следовательно, нынешнюю Минскую губернию... были дреговичи, полочане и самое многочисленное и главное племя славянское кривичи, рассеянные по Днепру, Западной Двине и Припяти” (Шпилевский П.М. Путешествие по Полесью и белорусскому краю. Минск: “Беларусь”, 2004. С. 98).

<sup>621</sup> “Сенявка лежит на срединном пути... и составляет границу между Полесьем и Белоруссией; оттого то по одному тракту... слышится речь полесская, а по другому белорусская...” (Шпилевский П.М. Путешествие по Полесью и белорусскому краю... С 51).

У “Путешествии по Полесью и Белорусскому краю” Шпілеўскі паўтарае сваю ідэю пра першынства беларускай мовы сярод іншых славянскіх моваў: “...крывіцкая, або беларуская, мова, што дайшла да нас, дае магчымасьць параўнаць сучасную расійскую мову з старажытнай славянскай <...> Своечасова адгароджаная ад уплыву мангалізму, яна дагэтуль не зазнала ўзьдзеяньня расійскай гаворкі, захавала свой старадаўні выгляд ды характар і больш прыпынілася ў сваім разьвіцьці, чым зьмянілася, як думаюць некаторыя, пад уплывам польскай і літоўскай гаворак. Яна была афіцыйнай мовай літоўскага двара і ўраду яшчэ ў часе паганства. Літоўскі Статут, помнік надзвычай важны для гісторыі нашага заканадаўства і для старажытнай рускай філялёгіі, напісаны у гэтай самай мове, якая яшчэ пры канцы XVII стагодзьдзя ўжывалася ў дакумэнтах, што прызнаваліся ў віленскім магістраце, і наагул ва ўсіх актах Заходняй і Паўднёвай Русі. На беларускай мове напісаныя і Літоўская Мэтрыка, і Акты кіеўскага суду — неацэнныя скарбы нашай гісторыі... На гэтай жа беларускай мове яшчэ пры канцы мінулага стагодзьдзя любілі гаварыць менскія, магілеўскія і віцебскія абшарнікі; на ёй дагэтуль гавораць больш за тры мільёны людзей; нават вуняты ў Менскай, Магілеўскай і Віцебскай губэрнях размаўлялі і пісалі мэтрычныя кнігі па-беларуску, або па-крывіцку”<sup>622</sup>. Як і многія адукаваныя сучасьнікі, Шпілеўскі часта называў беларускую мову “крывіцкай”: “Калі найменьне крывічоў страціла ў славяна-рускай зямлі права грамадзянства і калі яго замянілі імем Беларусь, пэўна сказаць нельга”<sup>623</sup>. Адрозна ад польскамоўных аматараў беларушчыны Шпілеўскі выказвае зусім іншы погляд на палітычны лёс сваёй краіны: “Пасьля цяжкіх гадоў чужынскай няволі нашчадкі крывічоў, менскія беларусцы, нарэшце ўздыхнулі вольна і зажылі жыцьцём родным — беларускім”<sup>624</sup>.

У канцы 1850-х гадоў у Гарадзенскай і Віленскай губэрнях адукаваныя людзі ўсё часцей пачынаюць называць мясцовых жыхароў, найперш сялянаў, беларусамі, а іхнюю мову — беларускай. Цікавай крыніцай ёсьць так званыя “прыходзкія сьпісы”, якія складалі ў 1857 г. мясцовыя сьвятары паводле прадпісаньня ўраду. У гэтых сьпісах сьвятары павінны былі падаваць этнічную прыналежнасьць сваіх прыхаджанаў. Трэба, аднак, прызнаць, што

<sup>622</sup> “...дошедший до нас кривичский, или белорусский, язык дает нам возможность сравнить настоящий великорусский язык с древним славянским <...> Устраненный благовременно от влияния монголизма и доселе не испытавший воздействия великорусского наречия, он сохранил свой старинный вид и характер и более остановился в своем развитии, чем претерпел, как думают некоторые, от польского и литовского наречий. Он был официальным языком литовского двора и правительства еще во времена язычества. Литовский Статут, памятник чрезвычайно важный для истории нашего законодательства и для древней русской филологии, писан на этом самом языке, который еще в исходе XVII века употреблялся в документах, признаваемых в виленском магистрате и вообще во всех актах Западной и Южной России. На белорусском языке писаны и Литовская Метрика, и Акты киевского суда, которые заключают в себе бесценные сокровища для нашей истории... На этом же белорусском языке любили говорить, еще в конце прошлого века, минские, могилевские и витебские помещики; на нем до сих пор говорят более трех миллионов людей; даже бывшие в Минской, Могилевской и Витебской губернях униаты говорили и писали метрические книги по-белорусски, или по-кривичски” (Шпилевский П.М. Путешествие по Полесью и белорусскому краю... С. 100).

<sup>623</sup> “Когда потеряло право гражданства в славяно-русской земле название кривичей и заменено именем Белоруссии, нельзя определенно сказать” (Шпилевский П.М. Путешествие по Полесью и белорусскому краю... С. 101).

<sup>624</sup> “После тяжких годов иноплеменного ига потомки кривичей, минские беларусцы, наконец, вздохнули свободно и зажили жизнью родной — белорусской” (Шпилевский П.М. Путешествие по Полесью и белорусскому краю... С. 105).

сабраныя матэрыялы адлюстроўвалі ня столькі этнічную структуру мясцовага насельніцтва, як гістарычныя ўяўленьні і палітычныя сымпатыі самога прыходзкага духавенства. Напрыклад, у выніковых дадзеных сустракаюцца этнонімы *крывічы, яцьвягі, бужане* ды інш., якія, зразумела, не ўжываліся самымі сялянамі ў якасьці саманазову. У Віленскай губэрні, паводле “прыходзкіх сьпісаў”, налічваліся 155 381 праваслаўны беларус і 2609 беларусаў-каталікоў, а ў Гарадзенскай губэрні — 25 421 праваслаўны беларус і 1763 беларусы-каталікі<sup>625</sup>. Каталіцкія ксяндзы рэдка называлі сваіх парафіянаў беларусамі, але часам прызнавалі, што апошнія размаўляюць на беларускай мове. Напрыклад, пробашч Квасоўскай парафіі з Гарадзенскага дэканату пісаў, што ягоныя прыхаджане належаць да “ліцьвінскага племя... наагул размаўляюць мовай беларускай”<sup>626</sup>. Менавіта прыходзкія сьвятары маглі адыграць асабліва важную ролю ў фармаваньні нацыянальнай ідэнтычнасьці вясковых жыхароў ва ўмовах распаду традыцыйнага грамадства. Прафэсар Міхаіл Каяловіч у 1863 г. на старонках “Литовских епархиальных ведомостей” разважаў пра гістарычнае прызываньне “западнарусскога” духавенства: “...жыцьці заходнерускага духавенства тры кірункі: расійскі элемэнт цягне яго да сабе, польскі — у свой бок, а элемэнт народны, заходнерускі, — да сябе”<sup>627</sup>. Каяловіч ставіць пытаньне, на якое сам не дае адназначнага адказу: “Куды ісьці заходнерускаму праваслаўнаму духавенству? Які кірунак з паказаных намі выбраць або як злучыць іх у адзін?”<sup>628</sup> Пад “западнарусским” Каяловіч разумеў праваслаўнае духавенства беларускіх і ўкраінскіх земляў.

Мітрапаліт жа літоўскі Іосіф Сямашка праблемы выбару асабліва не адчуваў, у тым жа самым нумары “Литовских епархиальных ведомостей” быў надрукаваны яго зварот да сьвятароў і парафіянаў: “Але што нам да Польшчы! Мы рускія, дзеці незлічонай рускай сям’і, нашчадкі Сьвятога Ўладзіміра, — мы нарадзіліся ў Расіі”<sup>629</sup>. Мясцовая расійская адміністрацыя таксама лічыла й называла беларускамоўнае сялянскае насельніцтва заходніх губэрняў рускім. Праўда, у службовай запісцы ў лютым 1862 г. віленскі генэрал-губэрнатар Назімаў адзначыў факт поўнай абьякаваньня беларускага сялянства да нарастаньня польска-расійскага процістаяньня ў краі: “Калі яшчэ нельга казаць, што рускае насельніцтва ў заходніх губэрнях аджыло свой век, дык не памылімся, калі скажам, што жыцьцёвая сіла ў ім яшчэ не абудзілася, скажам болей — усведамленьне народнай самабытнасьці знаходзіцца ў такім маркотным летаргічным сьне, што, абудзіўшыся, яно аднолькава гатовае рушыць сьледам як за руска-праваслаўнаю, так і за польска-каталіцкаю

<sup>625</sup> Столянский И. Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, географическом, статистическом, экономическом, этнографическом и историческом отношениях. Санкт-Петербург, 1866. С. 53.

<sup>626</sup> “племени... литовского... вообще разговаривают языком белорусским” (НГАБ у Горадні, ф. 886, воп. 1, спр. 118. [Пра колькасць парафіян рымска-каталіцкіх храмаў. 1857 г.]).

<sup>627</sup> “...в жизни западнорусского духовенства — три направления: великорусский элемент влечет его к себе, — элемент польский тянет в свою сторону, элемент народный западнорусский тянет к себе” (Каялович М. Историческое призвание западно-русского Православного Духовенства // Литовские епархиальные ведомости. 1863. № 2. С. 66).

<sup>628</sup> “Куда идти западнорусскому православному духовенству? Какому направлению из указанных нами следовать, или как соединить их в одно?” (Каялович М. Историческое призвание западно-русского Православного Духовенства // Литовские епархиальные ведомости. 1863. № 2. С. 66).

<sup>629</sup> “Но какое нам дело до Польши! Мы Русские, дети бесчисленной Русской семьи, потомки Святого Владимира, — мы родились в России” (Литовские епархиальные ведомости. 1863. № 2. С. 44).



прапагандай”<sup>630</sup>. Аднак у сакавіку 1863 г. Назімаў ужо так пісаў у Санкт-Пецярбург: “Рускі элемент, як у часе былога панавання ў гэтым краі палякаў, так і пасья, па вяртанні пад расійскі скіпэтар... захаваўся дагэтуль ва ўсёй сваёй чысціні і недатыкальнасці. Каталіцтва і вуніацтва, адарваўшы яго ад улоння праваслаўнай царквы, паспелі раз’яднаць з рускаю народнаю сям’ёю толькі ў сфэры рэлігійных перакананняў і веранняў... але не кранулі ні ягоных нораваў і звычаяў, ні самабытнасці народнага характару, прыглушанага, але ня згаслага ў масах рускага насельніцтва”<sup>631</sup>. Такім чынам, Назімаў у гэтым выпадку разглядае рэлігію як нешта другаснае параўнальна з мовай, звычаямі і нормаў паводзінаў мясцовых жыхароў. Апошнія ў яго разуменні складаюць стрыжань ідэнтычнасці беларускага сялянства.

Мы ўжо згадвалі пра выданне Віленскай навучальнай акругай у 1863 г. “Разказов на беларусском наречии”. У адным з гэтых апавяданняў — “Кто были наши найдавнейши диды и якая ихъ була доля до уніи?”, напісаным на заходнепалескай гаворцы, была выкладзена, па сутнасці, найбольш грунтоўная для ўсяго XIX ст. канцэпцыя гісторыі беларусаў як асобнага народу, хоць і “роднага з народамі, каторыя даўней жылі і цяпер жывуць у паўднёвых і ўсходніх рускіх краях”. Межы Беларусі ў апавяданні акрэслены наступным чынам: “Старана, дзе жывуць цяпер пінчукі, мінчукі, віцебцы, магілёўцы, завецца Белаю Руссю; у гэтай старане з вельмі даўніх часоў жыў народ славянскі... Народ той уперш зваўся крывічамі альбо крывіцкімі славянамі... а то яшчэ былі крывічы полацкія — вось гэтыя крывічы былі нашымі продкамі <...> Цяперашняя Віцебская, Магілёўская губерні, маленькі кавалачак Пскоўскай і Смаленскай, значная часць Мінскай губерні з Пінскам, Мозырам і Туравам, кавалак Віленскай да рэчкі Дзітвы і добры кавалак Гродзенскай з месцамі Ваўкавыскам і Бярэсцем былі тымі месцамі, дзе жыў беларускі народ <...> Такі-то досыць значны кавалак зямлі займалі нашы дзяды — крывічы полацкія. Мова ў іх была руская, падобная да цяперашняй нашай мужыцкай; мелі яны сваіх князёў, і, як усе славяне ў тую пару, і яны — дзяды нашы, жылі ў паганстве, не знаючы Бога ісціннага. Князі полацкія-беларускія былі вельмі адважныя, ваявалі з суседнімі сваімі браццямі славянамі”<sup>632</sup>. Такім чынам, гісторыю беларусаў аўтар апавядання распачынае з паганскіх часоў. Кіеўскаму князю Ўладзіміру прыпісвае іх заваёву і хрышчэнне. Прызнае таксама і “літоўскую заваёву” Беларусі, але

<sup>630</sup> “Если русское население в Западных губерниях нельзя еще назвать отжившим свой век, то не ошибемся, когда скажем, что в нем жизненная сила еще не пробудилась, скажем более — чувства народной самобытности находятся в таком безотрадном летаргическом усыплении, что вслед за наступающим пробуждением он с равной готовностью последует как за русско-православною, так и за польско-католическою пропагандою” (Цыт. па: Долбиллов М. Полонофобия и русификация Северо-Западного края (1860-е гг.): метаморфозы стереотипов // <http://mion.sgu.ru/empires/docs/dolbilov-rusifikacija.doc>).

<sup>631</sup> “Русский элемент, как во время бывшего владычества поляков в этом крае, так равно и впоследствии, по возвращении оного под державу Российскую... сохранился доньше во всей своей чистоте и неприкосновенности. Католицизм и Уния, отторгнув его от лона Православной Церкви, успели разъединить его с русскою народною семьею в отношении только одних религиозных убеждений и верований..., но не коснулись ни его нравов и обычаев, ни самобытности народного характера, притупленного, но не погасшего в массах русского населения” (Цыт. па: Долбиллов М. Полонофобия и русификация Северо-Западного края (1860-е гг.): метаморфозы стереотипов // <http://mion.sgu.ru/empires/docs/dolbilov-rusifikacija.doc>).

<sup>632</sup> Цыт. па адаптаванаму тэксту У.Казберука: Заняпад і адраджэнне: Беларуская літаратура XIX ст. / Уклад. У.Казберука, Мінск: Мастацкая літаратура, 2001. С. 320–321; Разказы на беларускомь нар’чии... С. 1–13.

супольнае жыццё беларусаў і летувісаў (якіх ён называе “літвінамі”) падае ў цэлым станоўча: “...ад нашых прадзедаў-беларусаў літвіны пераймалі і звычаі і самую мову. Пад панаваннем літоўскіх князёў літвіны жылі з беларусамі ў вялікай згодзе. Даўней беларускія князі набіралі літвінаў да свайго войска і разам з імі хадзілі ваяваці з кіеўскімі князямі; а пасля таксама літоўскія князі цэлае сваё войска мелі з беларусаў. З часам літвіны, каторыя жылі найбліжэй каля Беларусі, зусім страцілі сваю мову і пачалі гаварыці па-беларускаму. Разам са звычаямі і моваю ад славян-беларусаў пачала пераходзіці да Літвы і вера праваслаўная”<sup>633</sup>. Затое адмоўна ацэньваліся аўтарам апавяданьня дзяржаўная вунія з Польшчай і Берасцейская царкоўная вунія. Увогуле, галоўнымі крытэрыямі беларускай ідэнтычнасьці ў яго выступаюць паходжаньне ад славян-крывічоў, беларуская мова і праваслаўная вера. Менавіта ўціск на праваслаўе ў Рэчы Паспалітай зьяўляецца прычынай скайне адмоўнай ацэнкі гэтага пэрыяду беларускай гісторыі: “Не дай Божа нам пацярпеці таго, што перацярпелі нашы дзяды і бацькі за веру праваслаўную”.

У іншым апавяданьні “Розмова на цментарі старосты Янка зь братчыкомъ Хвэдосемъ”, таксама напісаным на палескай гаворцы, аўтар укладвае ў вусны старасты Янкі наступныя словы: “А и мы сами, запэвнэ зовсим не ляхи: мы сами по соби народъ особый — Бълоруссы!”<sup>634</sup>

Аўтар апавяданьня выступае супроць таго, каб называць беларускамоўных каталікоў палякамі: “Вот тутыцька і вялікая памылка наша і падабенства да цыган, што тыя з нас, каторыя веруць па-каталіцку, завуцца Палякамі. Якія яны Палякі? У іх мова простая, беларуская, звычаі простыя, беларускія; і звычаі, і мова ў мужыкоў каталікаў тыя самыя, што і ў мужыкоў праваслаўных, ці рускіх. Хто добра ведае Палякаў, іх мову і звычаі, той ніколі не скажа, каб мужык-католік быў пахож на Паляка. Зачым жа нашы мужыкі-католікі завуцца палякамі? Няўжо ж таму, што яны каталіцкай веры. Паглядзім на другіх людзей: хто робіць так, як мы? Рускі заўсёды завецца рускім; немец, якой бы ён ні быў веры, завець сябе немцам; француз — французам. Што ж мы за няшчасны народ, што ня ведаем, як назваць сябе, і, зрабіўшыся католікамі, адракаемся ад свайго роду і племені, завём сябе палякамі”<sup>635</sup>. Праўда, сканчваецца апавяданьне такімі радкамі: “Русскими, а не Поляками мы повинны называтца”. Такім чынам, аўтар дэманструе пэўную амбівалентнасьць у разуменьні беларускай ідэнтычнасьці, пашыраную ў асяродзьдзі расійскага чынавенства і мясцовых “заходнерусаў” у другой палове XIX – на пачатку XX ст. “Разказы...” прызначаліся для выкладаньня ў народных навучальнях. Гэтая кніга — адзіная спроба выкарыстаньня расійскімі уладамі друкаванага беларускага слова ў школьным навучаньні. Праўда, як успрымалі самыя сяляне кніжку на “простай мове” дасьледнікам, на жаль, нічога не вядома. Адам Багдановіч, які пайшоў у народную навучальню якраз пры канцы 1860-х гадоў, пра “Разказы...” нічога ня ўзгадвае. Дый ні ў водным прагледжаным намі сьпісе кніг сялянскіх школьных

<sup>633</sup> Цыт. па адаптаванаму тэксту У.Казбрука: Заняпад і адраджэньне... С. 322; Разказы на бълорусскомъ нарѣчїи... С. 1–13.

<sup>634</sup> Разказы на бълорусскомъ нарѣчїи... С. 28.

<sup>635</sup> Цыт. па адаптаванаму тэксту У.Казбрука: Заняпад і адраджэньне... С. 327.

бібліятэк яе таксама няма. Гэта наводзіць на думку, што імперскія ўлады, спахапіўшыся пазьней, не дапусьцілі кнігу да практычнага ўжываньня.

Аднак разьвіцьцё беларускай нацыянальнай ідэнтычнасьці, асабліва сярод праваслаўнага насельніцтва, зусім не ўваходзіла ў пляны імперскага ўраду. Новы “начальнік краю” Міхаіл Мураўёў не ўнікаў асабліва ў этнаграфічныя дэталі, а “беларускай праблемы” для яго наўпрост не існавала. У праграмных дакумэнтах віленскага губэрнатора за 1863–1865 гг. ні словам ня ўзгадваюцца беларусы. Мясцовыя беларускамоўныя сяляне для Мураўёва заўсёды былі “рускімі”. Расійскі гісторык Міхаіл Далбілаў знайшоў толькі адно выключэньне — фразу ў чарнавым варыянце справаздачы імператару (травень 1864 г.): “Заганная ідэя разьяднаньня народнасьцяў у Расіі, увядзеньня маларасійскай, беларускай ды іншых гаворак ужо глыбока ўелася ў грамадзкія погляды. Трэба трывала перасякерыць ёй шлях і абавязаць міністэрства народнай асьветы дзейнічаць у духу адзінства Расіі...”<sup>636</sup>

Для паўстанцаў 1863 г. беларуская нацыянальная праблематыка ня мела асаблівага значэньня. Напрыклад, у тэксьце славутай “Мужыцкай праўды” этнонім *беларусы* ўвогуле ня ўзгадваецца. Толькі ў “Лістох з-пад шыбеніцы” Яська-гаспадар гаворыць, што хоча “каб знаў сьвет Божы, як мужыкі Беларусы глядзяць на маскалёў і паўстаньне польскае”<sup>637</sup>. У гэтым жа пасланьні Каліноўскі сьцьвярджаў, што “маскалі” “там, гдзе жылі палякі, літоўцы й беларусы, заводзяць маскоўскія школы, а ў гэтым школах учаць па-маскоўску, гдзе ніколі не пачуеш і слова па-польску, па-літоўску да і па-беларуску, як народ таго хоча”<sup>638</sup>. Каліноўскаму таксама прыпісваюць аўтарства “Пісьма ад Яські-гаспадара з-пад Вільні да мужыкоў зямлі польскай”, у якім аўтар зьвяртаецца да беларускіх сялянаў: “...чы ж мы дзецюкі, сідзець будзем? мы, што жывем на зямлі Польскай, што ямо хлеб Польскі, мы, Палякі з векаў — вечных”<sup>639</sup>. Беларускія дасьледнікі зьняпраўджваюць аўтарства Каліноўскага, аргумэнтуючы гэта пячаткай варшаўскай друкарні на лісьце. Відаць, пад тэрмінам “Літва” Каліноўскі разумеў абшар былога Вялікага Княства Літоўскага. Гэта выразна праяўляецца ў тлумачальнай запісцы, якую Каліноўскі напісаў ужо пад час сьледзтва<sup>640</sup>. Праўда, падпольны ўрад паўстанцаў выдаў у траўні 1863 г. спэцыяльны маніфэст, адрасаваны “братом Беларусам”<sup>641</sup>. Гэты дакумэнт быў надрукаваны на беларускай мове лацінкай і зьяўляўся сьведчаньнем таго, што беларуская ідэнтычнасьць ужо ўлічвалася ў палітычнай барацьбе.

Ідэалгічная контрпрапаганда расійскіх уладаў была даволі эфэктыўнай, бо ўмела выкарыстоўвала сацыяльныя антаганізмы. Польскі этнограф Міхал Федароўскі ўжо празь дзясяткі гадоў занатоўваў згадкі вяскоўцаў пра

<sup>636</sup> “Бедственная идея о разьединении народностей в России, введении Малорос[сийского], Белорус[ского] и иных наречий уже глубоко проникла в обществ[енные] взгляды. Необходимо положить этому твердую преграду и вменить Мин. Народ. Просвещения в обязанность действовать в духе единства России...” (Долбилов М. Культурная идиома возрождения России как фактор имперской политики в Северо-Западном крае в 1863–1865 гг. // *Ab Imperio*. 2001. № 1–2. (таксама на сайце: <http://mion.sgu.ru/empires/docs/dolbilov-rusifikacija.doc>)).

<sup>637</sup> Каліноўскі За нашую вольнасць. Творы, дакументы / Уклад. Г. Кісялёў. Мінск: Беларускі кнігазбор, 1994. С. 40.

<sup>638</sup> Каліноўскі За нашую вольнасць... С. 43.

<sup>639</sup> Каліноўскі За нашую вольнасць... С. 242.

<sup>640</sup> Каліноўскі За нашую вольнасць... С. 145.

<sup>641</sup> Каліноўскі К. За нашую вольнасць... С. 241–242.

паўстаньне: “Як цар зьняў паншчыну, так паны збунтаваліся дай зрабілі мяцеж, каб мужыкі ім па-даўнейшаму служылі, але ні ўдалося ім: самыя пагінулі... а мужыкоў назад не вярнулі”<sup>642</sup>. А.Багдановіч так тлумачыў той факт, што сяляне не падтрымалі паўстанцаў 1863 г.: «Сяляне выразна бачылі або чуцьцём угадвалі, што гэты рух найперш клясавы, а ўжо тады — нацыянальны. Хто фармаваў аддзелы, або “банды”, як іх называлі царскія ўлады? Абшарнікі, былыя ўладальнікі прыгонных душаў. З каго камплектаваліся аддзелы? З тых жа абшарнікаў, дробнай шляхты і дворні, гэта значыць “падпанкаў” і “панят”, — учарашніх найпершых і лютых ворагаў сялянства, самых жорсткіх яго прыгнятальнікаў <...> Сярод сялянаў хадзілі чуткі, што рух мае на мэце вяртаньне прыгону. І склад ўдзельнікаў, падобна, пацвярджаў гэта. Тое, што за камандзірамі ішла дворня, зразумела: іхныя інтарэсы шчыльна зьнітаваныя з інтарэсамі пана ў сувязі з касаваньнем прыгону, яны шмат трацілі ў сваім паўпрывілеяваным становішчы»<sup>643</sup>. У іншым месцы сваіх успамінаў Багдановіч адзначае: “Нацыянальная афарбоўка руху для беларуса, асабліва праваслаўнага, нічога не гаварыла і мела хутчэй адмоўнае значэньне: ён адрозьніваў сябе ад паляка і ставіўся да паляка, як да чужога”<sup>644</sup>.

Пасля паўстаньня 1863 г. у праваслаўнай беларускай вёсцы пачалі адбывацца важныя зьмены ў моўнай сытуацыі. Часам сяляне ў кантактах з шляхтаю нават пераходзілі на расійскую мову (з якой, як і з польскай, ведалі, зразумела, толькі асобныя словы і выразы). Рабілі гэта дэманстрацыйна, імкнучыся падкрэсьліць сваю незалежнасьць ад іх ды псыхалягічна абразіць былых уладальнікаў, і без таго прыніжаных імперскай уладай. Такім чынам, расійская мова пакрысе пачынае займаць тое месца ў сацыякультурным жыцьці праваслаўнай беларускай вёскі, якое раней належала польскай мове. Некаторыя сяляне, асабліва адстаўныя салдаты, спрабуюць размаўляць па-расійску і ў штодзённым жыцьці. Але такія асобы заўсёды выглядалі дзівакамі і выклікалі насмешкі: “Божа ты ласкавы! Што гэта значыць быць у маскалеў, пабыць 10 рокоў і зусім язык зламаць свой”<sup>645</sup>. А.Багдановіч успамінае, што ў пэўных жыцьцёвых сытуацыях яго бацька таксама пераходзіў на расійскую мову: “Ва ўрачыстых выпадках бацька гаварыў па-расійску, як начальства. Гэтая мова, мабыць, больш адпавядала нагодзе і лічылася паважнейшай”<sup>646</sup>. Гэты працэс адлюстравана ў сваіх успамінах і М.Улашчык: “Уменьне хоць неяк гаварыць па-польску віцкаўцы ставілі вельмі высока, бо яно ў нейкай ступені

<sup>642</sup> Federowski M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. T. III. Cz. II. Kraków, 1903. S. 18.

<sup>643</sup> «Крестьяне ясно видели или чутьем угадывали, что это движение прежде всего классовое, а потом — национальное. Кто формировал отряды или “банды”, как их называли царские власти? Помещики, вчерашние владельцы крепостных душ. Из кого комплектовались отряды? Из тех же помещиков, мелкой шляхты и дворни, т.е. “подпанков” и “панят”, — вчерашних непосредственных и злейших врагов крестьянства, их самых жестоких притеснителей <...> Среди крестьян ходили слухи, что движение имеет целью восстановление крепостной зависимости. И по составу участников было похоже на то. То, что шли дворовые командующей части, было понятно: их интересы были тесно связаны с интересами пана, и с падением крепостной зависимости — крестьян, они много теряли в своем полупривилегированном положении» (Багданович А. Мои воспоминания // Неман. 1984. № 5. С. 53).

<sup>644</sup> “Национальная окраска движения для белоруса, особенно православного, ничего не говорила и имела скорее отрицательное: он различал сябе от поляка и к поляку относился, как к чужому” (Багданович А. Мои воспоминания // Неман. 1984. № 5. С. 53).

<sup>645</sup> Шейн П.В. Материалы для изучения быта и языка... С. 58.

<sup>646</sup> “В торжественных случаях отец прибегал к русской речи, как говорит начальство. Она, видимо, более приличествовала положению и считалась более внушительной” (Багданович А. Мои воспоминания // Неман. 1984. № 7. С. 70–71).



далучала чалавека да шляхецтва. Але ва ўмовах палітыкі русыфікацыі, адсутнасці беларускай школы ў Віцкаўшчыне з часам усё большую вагу набывала руская мова. Яна пачала лічыцца сьведчаньнем культурнага ўзроўню чалавека. Ці не найперш гэта выяўлялася зноў-такі ў імёнах: Міхась ператварыўся ў Мішу, Адэля — у Дуню і гэтак далей”<sup>647</sup>.

Зь зьяўленьнем у Вільні Мураўёва і масавым наездам чыноўнікаў з цэнтральных губэрняў імперыі ў асяродзьдзі мясцовай дзяржаўнай адміністрацыі запанавалі вельмі ваяўнічыя погляды, своеасаблівае пачуцьцё мэсіянства. Мураўёў пісаў міністру дзяржаўных маёмасьцяў А.А.Зеляному ў лютым 1864 г. : “...гэты край заўсёды быў расійскім і мусіць ім заставацца... польскі элемэнт тут прышлы і павінен быць цалкам і канчаткова задушаны; цяпер сама час з гэтым скончыць, у іншым разе Расія незваротна страціць Заходні край і ператворыцца ў Масковію, чаго жадаюць палякі і вялікая частка Эўропы”<sup>648</sup>. Гэтакую лінію працягваў і наступны генэрал-губэрнатар Каўфман, які заяўляў: “Гэты край быў і мусіць заўсёды заставацца расійскім. На тое воля імператара, на тое жаданьне ўсёй Расіі, на тое права дзяржаўнае, на тое і права гістарычнае... у тутэйшым краі не павінна быць і ня будзе месца ніякай іншай цывілізацыі, акрамя расійскай”<sup>649</sup>. Цікава, што тым часам у расійскіх інтэлектуальных колах пачалі выказваць перасьцярогу наконт зараджэньня “беларускага сэпаратызму”. Праўда, мясцовая дзяржаўная адміністрацыя такой пагрозы ня бачыла. Апекавальнік Віленскай навучальнай акругі і гарачы прыхільнік Мураўёва І.П.Карнілаў у красавіку 1864 г. пісаў вядомаму расійскаму публіцысту М.Каткову: “Высьцерагацца палітычных тэндэнцый і сэпаратызму на заходняй ускраіне папросту сьмешна. Які тут сэпаратызм, калі Беларусь, сутыкаючыся з моцнымі народнасьцямі і маючы справу з згуртаваным польскім грамадзтвам, можа трымацца толькі абাপіраючыся на Расію ды імкнучыся да яе. Яна ніколі ня будзе нагэтулькі моцная, каб дамагацца самостойнасьці”<sup>650</sup>. Такім чынам, немагчымаць беларускага сэпаратызму Карнілаў вытлумачваў найперш польскай пагрозай, а не адсутнасьцю ў беларусаў самабытных этнічных рысаў.

Бурлівая хваля расійскасці, якая абрынулася на Беларусь у 1860-х гадох, дала штуршок да пошукаў сваёй ідэнтычнасьці ў мясцовым адукаваным грамадзтве. Нават праваслаўнае чынавенства тутэйшага паходжаньня, сутыкнуўшыся з масавым наездам адзінаверцаў з усходу, пачало выразней адчуваць сваю *беларускасьць*. Чыноўнік канцылярыі віленскага генэрал-губэрнатара Масолаў у сваіх запісах адзначаў: “...мясцовыя расійскія

<sup>647</sup> Улашчык М. Выбранае... С. 30.

<sup>648</sup> “...здешний край искони был русским и должен им оставаться... польский элемент здесь есть пришлый и должен быть окончательно и решительно подавлен; теперь настоящее время с оным покончить, в противном случае Россия безвозвратно лишится Западного края и обратиться в Московию, т.е. в то, во что желают поляки и большая часть Европы привести Россию” (Письма М.Н.Муравьева к Зеленому // Голос минувшего. 1913. № 10. С. 207).

<sup>649</sup> “Этот край был и должен быть навсегда русским. На то воля Государя, на то желание всей России, на то право государственное, на то и право историческое... в здешнем крае не должно быть и не будет места никакой другой цивилизации, кроме русской” (Миловидов А.В. Пятидесятилетие “Виленского вестника”. Вильна, 1914. С. 26).

<sup>650</sup> “Опасаться политических тенденций и сепаратизма просто смешно на западной границе. Какой тут сепаратизм, когда Белоруссия, находясь в столкновении с сильными народностями и соприкасаясь со сплоченным польским обществом может держаться только опираясь на Россию и тяготея к ней. Она никогда не будет настолько сильна, чтобы ей пришло в голову домогаться самостоятельности” (Русское дело в Северо-Западном крае... С. 71).

чыноўнікі глядзелі на нас таксама недаверліва і нават незычліва<sup>651</sup>. Грамадовы пасярэднік з Магілёўскай губерні Захар’ін пісаў пра праваслаўных ураднікаў мясцовага паходжаньня: «...гэта былі мясцовыя народзінцы — “беларусы”, як яны сталі зваць сябе пасля задушэньня паўстаньня»<sup>652</sup>. Гэтыя “белорусы”, на думку Захар’іна, “шкодзілі, як магли, рускай справе”<sup>653</sup>. Падобныя прыклады пошукаў новай ідэнтычнасьці ў гэты час бачым і ў асяродзьдзі каталіцкай шляхты. Той жа Масолаў узгадваў, што маршалак шляхты Менскай губерні Яўстах Прушынскі напісаў цару ад імя менскага дваранства на беларускай мове: “У ім ён выказаў упэўненасьць у гістарычнай патрэбе зьліцьця заходніх губерняў з Расіяй, але разам з тым неабходнасьць гэтага зьліцьця ён даводзіў думкай пра панславизм. Думка гэтая пусьціла была карані ў Менскай губерні, бо ў ёй палягаў вядомы выкрут палякаў, якія на ўсё згодныя, абы ня быць і ня звацца рускімі”<sup>654</sup>.

Падзеі 1860-х гадоў мелі адзін вельмі важны момант з гледзішча пэрспэктываў пашырэньня беларускай ідэнтычнасьці. Адразу пасля паўстаньня 1863 г. урадам былі выдадзеныя этнаграфічныя атласы А.Рыціха і Р.Эркерта<sup>655</sup>, якія адлюстроўвалі этнічную структуру насельніцтва заходніх губерняў Расійскай імперыі. Упершыню на карце быў паказаны геаграфічны абшар расьсяленьня беларусаў. Перад расійскімі ўладамі паўстала праблема нацыянальнай ідэнтыфікацыі беларускамоўных сялянаў-каталікоў. Генэрал-губэрнатар Мураўёў у сваёй запісцы імператару сыцьвярджаў, што ў заходніх губернях “праваслаўе злучанае з паняцьцем рускай народнасьці, гэтак жа як каталік і паляк ёсьць адно”<sup>656</sup>. Таксама палкоўнік Р.Ф.Эркерт, аўтар дасьледваньня, прысьвечанага этнічнай праблематыцы Заходняга краю, пісаў: “Нішто ў заходніх губернях Расіі гэтак выразна і правільна не вызначае мяжы падзелу рускай і польскай народнасьцяў, як веравызнаньне. Такім чынам, амаль усіх славянскіх насельнікаў праваслаўнага веравызнаньня там трэба лічыць рускімі, а ўсіх тых, хто вызнае каталіцкую рэлігію, — палякамі”<sup>657</sup>. Эркерт не надаваў істотнай вагі мове сялянаў: “...каталік, які

<sup>651</sup> “...местные русские чиновники смотрели на нас тоже недоверчиво и даже неприязненно” (Масолов А.Н. Виленские очерки 1863–1865 гг. (Муравьевское время) // Русская старина. 1883. Т. 40. С. 393).

<sup>652</sup> “...это были местные уродженцы — “белоруссы”, как они стали называть себя после усмирения восстания» (Захарьин И.Н. Воспоминания о службе в Белоруссии 1864–1870 гг. (Из записок мирового посредника) // Исторический вестник. 1884. Т. 16. С. 65).

<sup>653</sup> “вредили, насколько могли, русскому делу” (Захарьин И.Н. Воспоминания о службе в Белоруссии 1864–1870 гг. (Из записок мирового посредника) // Исторический вестник. 1884. Т. 16. С. 65).

<sup>654</sup> “Он высказал в нем уверенность в исторической необходимости слияния западных губерний с Россией, но в то же время необходимость этого слияния он доказывал мыслью о панславизме. Мысль эта пустила была корни в Минской губернии, так как в ней заключалась известная уловка поляков, которые на все согласны, лишь бы не быть и не называться русскими” (Масолов И.Н. Виленские очерки 1863–1865 гг. (Муравьевское время) // Русская старина. 1883. Т. 40. С. 585).

<sup>655</sup> Батюшков П.Н., Риттих А.Ф. Атлас населения Западно-Русского края по исповеданиям, Санкт-Петербург 1864; Эркерт Р.Ф. Взгляд на историю и этнографию западных губерний России, Санкт-Петербург 1864; Carte ethnographique de la Russie occidentale et des pays limitrophes en Pologne et en Galicie // Documents servant a éclaircir l’histoire des provinces occidentales de la Russie ainsi que leurs rapports avec la Russie et la Pologne. St. Petersburg, 1865.

<sup>656</sup> “православие соединено с понятием о русской народности, как, напротив того, католик и поляк составляет одно” (Муравьев М.Н. “[Записка] лично представлена Государю в Петербурге 5-го апреля 1865 года” // Сборник статей разъясняющих польское дело по отношению к Западной России. С. 319).

<sup>657</sup> “Ничто в западных губерниях России не определяет черты, отделяющей русскую народность от польской, так отчетливо и правильно, как различие вероисповеданий. Таким образом, в западной России, с сравнительно немногими исключениями, все славянские обитатели православного исповедания должны считаться русскими, а все те, которые исповедуют католическую религию —

размаўляе на беларускай або маларускай мове, ня толькі ў вачох усіх жыхароў праваслаўнага і каталіцкага веравызнанняў паляк, але і сам сябе лічыць, ды і жадае, каб іншыя лічылі, палякам... выраз “каталіцкі беларус” не вядомы ні ў народзе, ні ў абшарнікаў і духавенства»<sup>658</sup>. Свае высновы палкоўнік грунтаваў на ўласных назіраннях пад час падзеяў 1863 г. Але ягоныя цьверджанні супярэчылі ўжо досыць пашыранай тады ў расійскіх інтэлектуальных колах міталагіме, згодна зь якой сялянства *Сьвятой Русі* (да якой малады рускі нацыяналізм далучаў і беларускія землі) ўяўляе сабой нейкае містычнае цела, што складае галоўную апору самадзяржаўнай улады.

Апанэнтам Эркерта ў расійскім друку выступіў выдатны знаўца Беларусі Павел Баброўскі. Апошні рашуча аспрэчыў нацыянальны падзел беларускамоўнага насельніцтва паводле рэлігійнай прыкметы: “...каб правільна разьмежаваць народнасьці, якія жывуць супольна, мала ведаць, хто ходзіць у касцёл, а хто ў царкву, трэба яшчэ ведаць, хто гаворыць па-беларуску, а хто па-польску”<sup>659</sup>. Баброўскі нават не надаваў істотнага значэньня саманазову сялянаў: “Што нам да таго, што беларусы не завуць сябе беларусамі, а простымі... але яны гавораць па-беларуску...”<sup>660</sup> Хоць ён і лічыў, што беларусы паходзяць “ад аднаго кораня з расейцамі”, але разам з тым сьцьвярджаў: “Зразумела, што беларусы і расіяне — два асобныя тыпы”<sup>661</sup>.

Для расійскага ўраду больш прымальным быў падыход Баброўскага, чым падыход Эркерта. Апошні быў бы апраўданым толькі ў выпадку, калі беларускамоўных сялян-каталікоў удалося навярнуць у праваслаўе. Але зрабіць гэтага ўлады ня здолелі. Калі каталіцкую шляхту зручна было называць “наносным пришлым элементом”, дык прызнаньне палякамі вялікай колькасьці беларускамоўных сялянаў — бясспрэчных аўтахтонаў — падважвала міт пра “исконно русский” характар гэтых земляў. Адданае цару сялянства складала асноўны элемент гэтага міту. Натуральна, што ўрад ня мог саступіць польскаму нацыяналізму беларускамоўных сялянаў-каталікоў Заходняга краю, якія ва ўсіх афіцыйных статыстыках пасья 1860 г. фігуруюць як *беларусы*. Як адзначае М. Далбілаў, часам віленская адміністрацыя літаральна ўсхваляла мясцовае сялянства як абсалютнага антыпода “пана-мятежніка”: “Справа тут найперш у сельскім насельніцтве, якое ў душы рускае, але было прыніжанае і прыдушанае. <...> Цяпер руская родная мова ўсюды зацьверджана сярод насельніцтва, якое яшчэ так нядаўна меркавала, што навекі ўжо прыгнечанае палякамі і павінна забыць сьвятую

---

полякамі” (Эркерт Р.Ф. Взгляд на историю и этнографию западных губерний России. Санкт-Петербург, 1864. С. 6).

<sup>658</sup> “...католик, говорящий на белорусском или малорусском языке, не только в глазах всех жителей православного и католического вероисповедания — Поляк, но и сам считает себя, да и хочет, чтобы другие считали его Поляком... выражение католический Белорусс не известно ни в народе, ни у помещиков и духовенства” (Эркерт Р.Ф. Взгляд на историю и этнографию... С. 8).

<sup>659</sup> “...не достаточно знать кто ходит в костёл и кто в церковь, надобно ещё знать, кто говорит по белоруски и кто по польски, чтобы верно разграничить соприкосновенные народности” (Бобровский П. Можно ли одно вероисповедание принять в основание племенного разграничения славян Западной России // Русский инвалид. СПб. 1864, № 78. С. 23).

<sup>660</sup> “Какое нам дело до того, что белоруссы не называют себя белоруссами, а простыми... но они говорят по белорусски...” (Бобровский П. Можно ли одно вероисповедание... С. 15-16).

<sup>661</sup> “от одного корня с великорусами” ... “Само собой разумеется, что белоруссы и великоруссы представляют два отдельные типа” (Бобровский П. Можно ли одно вероисповедание... С. 22).

сваю веру і роднае слова”<sup>662</sup>. Міністар нутраных справаў П.А.Валуеў, прачытаўшы чарнавы варыянт артыкула свайго намесніка Тройніцкага, выказаў такую крытычную заўвагу: “Я зьбялеў ад спалоху, прачытаўшы, што *большыню сельскага насельніцтва ў чатырох паўночна-заходніх губэрнях вы прызнаеце польскім племем*. Што б сталася з намі, калі б гэты выраз з вашага пярэ трапіў у друк!!! ...*Польскім* племем, акрамя абшарнікаў і часткі гараджан, мы нікога там прызнаваць ня можам”<sup>663</sup>. Праблема палягала ў тым, як прышчапіць сялянам рымска-каталіцкага веравызнання рускую самасьведамасьць? Той жа І.П.Карнілаў пісаў: “...кожны каталік у заходнім краі — паляк; адсюль вынікае, што рымска-каталіцкая рэлігія служыць тут апалячваньню народу і вызначае нацыянальнасьць. Лічу, што было б надзвычай важна зняпраўдзіць гэтае меркаваньне і ўсталяваць у народнай сьведамасьці думку, што рускі народ, які належыць паводле веры да рымскага абраду і жыве ў некаторых мясцінах заходняга краю, — гэтакі ж рускі народ, як і тыя рускія, што вызнаюць праваслаўную веру...”<sup>664</sup> Расійскія ўлады паспрабавалі зрабіць гэта праз русыфікацыю каталіцкага касьцёлу, што, як мы ўжо казалі, ня мела посьпеху.

Такім чынам, з 1860-х гадоў пад *Беларусьсю* расійскія ўлады, а таксама расійскія і мясцовыя інтэлектуальныя эліты, пачынаюць разумець ня толькі Віцебскую і Магілёўскую губэрню, але й тую тэрыторыю, дзе большасьць насельніцтва размаўляе на беларускай мове. Гэта знайшло адлюстраваньне ў тэксьце вядомага дасьледніка Адама Кіркора, падрыхтаваным для навукова-папулярнага выданьня “Живописная Россия”: «Спачатку Беларусьсю звалі толькі цяперашнія Магілёўскую і Віцебскую губэрні... але сёньня, з этнаграфічнага гледзішча, як паводле плямёнавых асаблівасьцяў, так і паводле народнага побыту Беларусьсю справядліва называюць усе тры губэрні: Магілёўскую, Віцебскую і Менскую. Вынятак складаюць толькі тры паветы Віцебскай губэрні, населеныя латышамі. Можна вылучыць яшчэ Пінскі і часткова Мазырскі паветы Менскай губэрні, дзе гаворка больш нагадвае “маларасійскую”. Але ўсе іншыя этнаграфічныя рысы нічым асаблівым не вылучаюць жыхароў гэтых паветаў з беларускага племя. Да Беларусі належыць і частка Смаленскай губэрні... Гэтага мала. Да беларускага племя трэба залічыць жыхароў Вялейскага і Дзісенскага паветаў Віленскай губэрні, паўднёва-ўсходняй часткі Ашмянскага і Сьвянцянскага паветаў і паўднёва-ўсходняй часткі Лідзкага павету... (Віленскай губэрні), вялікую частку

<sup>662</sup> “Все дело наиболее заключается в сельском населении, которое в душе русское, но было загнано и забито. <...> [Теперь] русская родная речь всюду утверждена среди населения, которое еще так недавно думало, что навеки уже порабощено поляками и должно забыть святую свою веру и родное слово” (Русская Старина. 1902. № 6. С. 497).

<sup>663</sup> “Я побледнел от испуга, прочитав, что вы признаете *большинство сельского населения* в 4-х Северо-Западных губерниях *польским племенем*. Что бы было с нами, если бы это сорвавшееся с вашего пера выражение попало в печать!!! ...*Польским* племенем, кроме помещиков и части горожан, мы никого там признавать не можем” (Русская Старина. 1899. № 8. С. 472–473).

<sup>664</sup> “...каждый римский католик в западном крае есть поляк; отсюда следует, что римско-католическая религия служит здесь к ополячению народа и определяет национальность. Полагаю, что было бы весьма важно уничтожить означенное мнение и провести в народное сознание ту мысль, что русский народ, принадлежащий по вере к римскому обряду и живущий в некоторых местностях западного края, есть такой же русский народ, как и те русские, которые исповедуют православную веру...” (Цыт. па: Сталюнас Д. Може ли католик быць рускім? О введениі рускаго язька в католическае богаслужэньне в 60-е годы XIX в. // Російская імперія в зарубежнай гісторыяграфіі. Работы последних лет: Антологія. Москва, 2005. С. 575).



Новааляксандраўскага павету Ковенскай губэрні і вялікую частку Гарадзенскай губэрні. Гэтым не абмяжоўваецца абшар беларускага племя <...> Лічыцца, што колькасць яго дасягае трох мільёнаў жыхароў, але сёння гэты лік нашмат большы»<sup>665</sup>.

Такім чынам, існавалі навуковыя і мастацкія тэксты, карты і статыстычныя даведнікі, якія акрэслівалі этнічную тэрыторыю і колькасць беларусаў, апісвалі іх мову, традыцыі, звычаі, а таксама паходжаньне і асноўныя этапы гісторыі. Таму лягічна было чакаць узнікнення нацыянальнай ідэі як праекту пабудовы беларускай нацыі. Упершыню ў гісторыі такі праект быў сфармуляваны ў выданьнях беларускіх народнікаў на пачатку 1880-х гадоў<sup>666</sup>. На старонках газэты “Минский листок” малады гісторык Мітрафан Доўнар-Запольскі у 1888 г. у артыкуле “Беларускае мінулае” сьцьвярджаў: “...беларускае племя мела сваю гісторыю, адрозную ад гісторыі суседніх, роднасных яму плямён, свае гістарычныя традыцыйныя пачаткі, што гэтыя пачаткі яно некалі ўпарта адстойвала. Акрамя таго, беларускі народ мае этнаграфічнае адрозьненне ад суседніх народнасьцяў, адрозьніваецца ад іх складам свайго разьвіцьця, паняцьцяў, схільнасьцей <...> народная наша творчасць складае наше багацьце, якім беларусы могуць ганарыцца, якое павінны падтрымліваць і зьберагчы. Нарэшце, ёсьць яшчэ заповіт у беларусаў — свая мова”<sup>667</sup>. Доўнар-Запольскі прадказваў выхад беларускага руху ў сфэру практычнай дзейнасьці: “Народ, які пазбаўлены палітычнага жыцьця, прыдушаны ўнутраным прыгнётам, які часам на цэлыя стагодзьдзі сыходзіў з палітычнай арэны і як бы заміраў, такі народ, калі ён ня страціў сваёй мовы, этнаграфічных асаблівасьцей і інш., зноў выходзіць на арэну, калі не палітычную, то, у крайнім выпадку, сацыяльнага і разумовага жыцьця. Такія ўласцівасьці і моц нацыянальнага арганізму”<sup>668</sup>.

А ў 1891 г. Францішак Багушэвіч ад імя Мацея Бурачка ў сваёй прадмове да зборніка вершаў “Дудка беларуская” спрабуе стварыць зразумелы ня надта адукаванаму сялянину вобраз беларускай ідэялягічнай айчыны, адным з галоўных сымбалаў якой выступае менавіта “мужыцкая мова”: “Можа хто спытае: гдзе ж цяпер Беларусь? Там, братцы, Яна, гдзе наша мова жывець: Яна ад Вільна да Мазыра, ад Вітэбска за малым не да Чарнігава, гдзе Гродна,

<sup>665</sup> “Сначала Белорусью называли только нынешния Могилевскую и Витебскую губернии... но в настоящее время, с этнографической точки зрения, как в племенном, так в бытовом и народном отношении, Белоруссией справедливо называют все три губернии: Могилевскую, Витебскую и Минскую. Исключение составляют только три уезда Витебской губернии, населенные Латышами. Можно-бы сделать еще изъятие для Пинского, отчасти и Мозырского уездов Минской губернии, где наречие более подходящее к малороссийскому. Но все другие этнографические условия ничем особенным не отличают жителей этих уездов от Белорусского смежного племени. К Белоруссии принадлежит и часть Смоленской губернии... Этого мало. К Белорусскому племени надобно причислить жителей Вилейского и Дисненского уездов Виленской губернии, юго-восточной части Ошмянского и Свенцянского уездов и юговосточной части Лидского уезда...(Виленской губернии), большую часть Новоалександровского уезда Ковенской губернии и большую часть Гродненской губернии. Этим не ограничиваются пределы Белорусского племени <...> Число жителей, принадлежащих к Белорусскому племени, считают до 3 миллионов, но оно в настоящее время гораздо больше” (Живописная Россия, Литовское и Белорусское Полесье, Репринтное воспроизведение издания 1882 года. 2-е издание. Минск: “Беларуская Энцыклапедыя”, 1994. С. 249–250).

<sup>666</sup> Публицистика белорусских народников: Нелегальные издания белорусских народников (1881–1884) / Уклад. С.Х.Александрович. Минск, 1983.

<sup>667</sup> Доўнар-Запольскі М.В. Гісторыя Беларусі. Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 1994. С. 394.

<sup>668</sup> Доўнар-Запольскі М.В. Гісторыя Беларусі... С. 395.

Міньск, Магілёў, Вільня й шмат мястэчкаў і вёсак...”<sup>669</sup>. Для Мацея Бурачка *простая* мова ўжо зьяўляецца найвышэйшай каштоўнасьцю: “...наша мова для нас сьвятая, бо яна нам ад Бога даная...”. Багушэвіч заклікае сялянаў берагчы сваю родную мову, “каб ня ўмерлі”.

Калі ж прыкласьці да разьвіцьця беларускага нацыянальнага руху схему М.Гроха, дык фаза нацыянальнай агітацыі па-сапраўднаму разгортваецца на пачатку ХХ ст., а калі дакладней, то з выхаду газэты “Наша Доля”, а затым “Наша Ніва”. Асабліва вялікую ролю адыгрывала “Наша Ніва”, якая друкавалася накладам некалькі тысяч паасобнікаў адначасова кірылічным і лацінскім шрыфтамі. Паводле падлікаў самых выдаўцоў “Нашай Нівы”, за першыя тры гады існаваньня газэта атрымала 906 лістоў з розных куткоў Беларусі. У 1910 г. “Наша Ніва” надрукавала 666 карэспандэнцый з 321 населенага пункту. Безумоўна, гэтыя лічбы выглядаюць даволі сьціпла на фоне размаху нацыянальных рухаў, напрыклад, летувісаў і ўкраінцаў. Але беларуская саматоеснасьць усё ж папшыралася ў асяродзьдзі інтэлігенцыі сялянскага паходжаньня і рабілася ўсё больш істотным фактарам культурнага і палітычнага жыцьця краіны. Галоўным спажыўцом беларускага друку зьяўляюцца народныя настаўнікі. Паводле дадзеных перапісу 1897 г., 8469 чалавек з інтэлігенцыі Беларусі назвалі роднай мовай беларускую. У дзяржаўнай адміністрацыі, судох і паліцыі яны складалі 32,1 % (3553 асобы), сярод праўнікаў — 10 % (105), сярод настаўнікаў — 20,9 % (3502), сярод літаратараў, мастакоў і вучоных — блізу 8 % (105)<sup>670</sup>. Калі ж вылучыць зь ліку інтэлігенцыі службоўцаў адміністрацыйных і судовых установаў (матэрыялы перапісу пераконваюць, што беларускую мову прызнавалі роднай амаль выключна службоўцы самага нізкага зьявляна дзяржаўнай адміністрацыі), дык атрымаем лік прыблізна 5 тысяч беларускамоўных інтэлігентаў, што складала менш за 0,1 % усёй беларускамоўнай супольнасьці. Прычым сярод гэтай сацыяльнай групы блізу 70 % складалі настаўнікі.

Менавіта народныя настаўнікі былі праваднікамі беларускай нацыянальнай агітацыі сярод шырокіх пластоў сялянскага насельніцтва. Пра ўласную спробу правядзеньня такой агітацыі сярод каталіцкага насельніцтва на Саколышчыне ў перадваенныя гады распавядаў невядомы аўтар на старонках газэты “Беларускі зьвон” у 1921 г. Паводле словаў аўтара, калі ў 1912 г. ён першы раз прыйшоў у клясу, то дзеці адразу запыталіся: “Ці вы паночку рускі ці паляк? (мелася на ўвазе менавіта веравызнаньне настаўніка. — С.Т.)”. На што малады настаўнік адказаў: “Я не рускі й не паляк, а вось такі самы, як і ўсе яны”. Асаблівую цікавасьць выклікае аповяд аўтара артыкула пра тое, як ён пачаў чытаць дзецям газэту “Наша Ніва”: «Дастаючы кожны тыдзень сьвежы нумар “Нашае Нівы”, я ў суботнія дні ахвяроўваў адну гадзіну на тое, каб пачытаць зь яе дзецям апавяданьні, байкі, жарты ... дзеці былі незвычайна здзіўленыя тым, што й “простаю” (як яны разумелі) моваю друкуюцца газэты. Аб “Нашай Ніве” ад дзяцей даведаліся бацькі й былі й такія зь іх, што на яе падпісаліся, просячы, каб я выпісаў ім “нашу простую газэту, але лепей каб друкованую польскімі літарамі”»<sup>671</sup>.

<sup>669</sup> Багушэвіч Ф. Творы: Вершы, паэма, апавяданні, артыкулы, лісты / Уклад. Я.Янушкевіч. Мінск: Мастацкая літаратура, 1991. С. 16.

<sup>670</sup> Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową... S. 143.

<sup>671</sup> Беларускі зьвон. № 14, 30 верасьня 1921 г.

Беларускі дзяяч міжваеннага часу Баляслаў Грабінскі ўспамінаў пра свайго школьнага настаўніка: “Прозьвішча яго было Краўцэвіч; што цікава, быў ён сьведамым беларусам. У другім аддзеле мелі мы двух праваслаўных і звалі іх *рускімі*, калі ўсе іншыя каталікі былі *польскімі*. Адноўчы Краўцэвіч кажа нам:

– Вы ані *рускія*, ані *польскія*, а ўсе вы *беларусы*.

Гэта быў першы раз, калі я пачуў назоў *беларусы*. Быў я тады ў веку 9 гадоў і з кніжак ведаў пра Расію й пра Польшчу, але ніколі не чуў пра Беларусь. Аднак жа застаўся мне ў памяці сказ настаўніка”<sup>672</sup>. У мікрагістарычным дасьледваньні рэгіёну Карэньшчына В.Насевіча прыведзены ўспаміны Адама Варлыгі (Язэпа Гладкага), што ў Кораньскай школе ў 1906 г. працаваў Аляксей Жалейка, які распаўсюджваў сярод вучняў “Нашу Ніву” і далучыў да беларускасьці мясцовых сялянскіх хлопцаў Казіміра і Язэпа Гладкіх<sup>673</sup>.

І ўсё ж асобы зь беларускай нацыянальнай самаідэнтыфікацыяй складалі меншасьць нават сярод вясковага настаўніцтва. Большыня праваслаўнай інтэлігенцыі мела “заходнерускую” самасьведамасьць і была цалкам лаяльнай да расійскай улады. Беларускі дзяяч і мовазнавец Язэп Лёсік так апісвае ўласны шлях да беларускай самаідэнтыфікацыі і рэакцыю асяродзьдзя: «Я, як і усе нашыя браты, лічу сябе “простым”, “тутэйшым чалавекам” з забранага краю. У пачатковай школе я навучыўся расійскай мове, але мне брыдка было гаварыць па-расійску дома, пры бацьку і матцы. На 16-м року аддалі мяня бацькі ў вучыцельскую сэмінарыю, каб зрабіць зь мяне пана. Тут ужо я добра вучыў расійскі “язык”, пачаў гаварыць на ём дома, з бацькамі, братамі і сёстрамі, і думаў, што зрабіўся ўжо сапраўды “рускім”. Гэтак казалі мне мае настаўнікі ў сэмінарыі, усе тыя падручнікі, па каторым я вучыўся, і ўсе тыя начальныя асобы, што нас адукоўвалі.

Адзін адно раз у пачатковай школе здарылася мне кніга на нашай мове “Як се маеш, дабрадзею?” і “Так жа сама”. Але той, чые гэтыя былі кніжкі, адабраў іх у мяне ды схваў недзе. Пэўна, баяўся вучыцеля.

У 1908 г. я дастаў ад выдавецтва “Загляне сонца і ў наша ваконца” вершы Янкі Купалы і нашыя казкі. Тагды я меў вялікую радасьць чытаць гэтыя кніжкі і радзіў сваім сябрам-вучыцелям чытаць іх, але дарэмна. Яны з пагардай адварачваліся ад роднага слова...”<sup>674</sup>

Таму беларуская нацыянальная агітацыя ў перадваенны час ахоплівала ў цэлым невялікую частку сялянскага насельніцтва, прычым пераважна ў заходніх і цэнтральных рэгіёнах Беларусі. Аляксандар Баршчэўскі так падагульняе свае размовы з старэйшымі жыхарамі Беластоцчыны пра той час: «Амаль усе мае размоўцы старэйшага пакаленьня згодна падкрэсьлівалі, што яны ў дзяцінстве і юнацтве ніколі не сутыкаліся ў школе ці царкве з папулярнасьцю беларускага патрыятызму з боку настаўнікаў ці духоўных. Наадварот, у школе, у царкве (не гаворачы ўжо аб рускай арміі) як настаўнікі, так і духоўныя й афіцэры ўбівалі ім у галовы, што кожны праваслаўны — гэта рускі, а Гарадзеншчына і ўся Беларусь — гэта спрадвечна руская зямля. Амаль ніводзін з маіх размоўцаў аж да 1917 г. не сутыкнуўся зь якімі-небудзь

<sup>672</sup> Грабінскі Б. Сакольшчына – Горадня – Вільня // АРСНЕ. № 5. 2000. С. 195.

<sup>673</sup> Носевич В. Традиционная белорусская деревня в европейской перспективе. Минск: Тэхналогія, 2004. С. 265.

<sup>674</sup> Лёсік Я. Творы: Апавяданні. Казкі. Артыкулы / Уклад. А.Жынкiна. Мiнск: Маст. Літ. 1994. С. 143.

інфармацыямі ці ідэямі, звязанымі зь беларускай дзяржаўнасьцю. Выключэньнем было некалькі жыхароў вёскі Клейнікі Гайнаўскага павету, якія гаварылі, што ў 1906–1914 гг. сутыкнуліся з “Нашай Нівай”, якая пісала пра беларускую нацыянальнасьць, як пра штосьці аддзельнае ад рускай нацыі»<sup>675</sup>.

Каталіцкае вясковае насельніцтва на пачатку XX ст. у большасьці лічыла сябе палякамі або людзьмі “польскай веры”. Польская самаідэнтыфікацыя наймацней праяўлялася сярод былой шляхты, якая, аднак, вяла ўжо сялянскі лад жыцьця: «Зазвычай гэтая шляхта была каталіцкага веравызнаньня і называла сябе палякамі, хоць па-польску такія “палякі” ў лепшым выпадку спрабавалі гаварыць толькі на сьвята, прычым са знацьцю і найперш з ксяндзом <...> Зь няшляхціцамі яна не хаўрусавала, на гасьціны да іх не хадзіла і раднілася толькі паміж сабой. Усіх няшляхціцаў, людзей праваслаўнага веравызнаньня, яна лічыла і называла мужыкамі»<sup>676</sup>. Палякамі лічылі сябе і звычайныя сяляне-каталікі. Баляслаў Грабінскі ўспамінаў пра свайго дзеда: “З усяго гэтага відаць, што за чалавек быў Мацей Станкевіч — да касцей чэсны й наўны ды, на жаль, перакананы паляк. Палянізацыя ўсёй час вялася праз каталіцкі касьцёл”<sup>677</sup>. Настаўнік Дубраўскай прыходзкай навучальнай ў Сакольскім павеце Міхал Чаквін пісаў кіраўніцтву Віленскай навучальнай акругі, што мясцовыя сяляне, якія падалі хадайніцтва аб выкладаньні Закону Божага па-польску, паведамлілі яму аб патрабаваньні ксяндзоў, каб сяляне ня толькі ў касьцёле, але і ў штодзённым сваім жыцьці карысталіся польскай моваю<sup>678</sup>. Участковы школьны інспэктар Беластоцкага павету таксама пісаў у 1908 г., што многія беларускамоўныя сяляне-каталікі з 1905 г. “ў гутарцы паміж сабой аддаюць перавагу ламанай... польскай мове”<sup>679</sup>. Мэмуарыстка Марыя Чапская зь Меншчыны ўзгадвала пра тамтэйшых сялян-каталікоў, для якіх яна арганізавала школку: «Бацькі нашых вучняў вельмі дбалі пра польскую мову, хоць між сабою гаварылі па-беларуску і ня мелі выразнае нацыянальнае сьведамасьці: на пытаньне, ці палякі яны, адказвалі, што яны “тутэйшыя”, усьведамлялі сваю адметнасьць, але каталіцтва і польскасць былі панскія і гэта іх вабіла. “Нашае мовы нам вучыцца ня трэба — мы ж яе ведаем!” — тлумачылі яны»<sup>680</sup>.

На пачатку XX ст. у каталіцкай вёсцы беларускую самасьведамасьць пачынаюць пашыраць таксама асобныя каталіцкія сьвятары. Як мы ўжо адзначалі, каталіцкі касьцёл у Беларусі вельмі моцна ўплываў на жыцьцё сваіх парафіян-сялянаў, а ксёндз часта выконваў функцыі настаўніка, судзьдзі, дарадцы ў самых розных жыцьцёвых справах. Аўтарытэт каталіцкага духавенства на вёсцы звычайна быў нагэтулькі высокі, што нацыянальная

<sup>675</sup> Баршчэўскі А. Малая і вялікая айчына ва ўспрыяцці беларусаў з Усходняй Беласточчыны // Беларусь=Albaruthenika б. Беларусь паміж Усходам і Захадам: Праблемы міжнацыян., міжрэлігійн. і міжкульт. ўзаемадзеяньня, дыялогу і сінтэзу. Ч.1. / Рэд. У.Конан і інш. Мінск: ННАЦ імя Ф.Скарыны, 1997. С. 298.

<sup>676</sup> Улашчык М. Выбранае... С. 33.

<sup>677</sup> Грабінскі Б. Сакольшчына – Горадня – Вільня... С. 183.

<sup>678</sup> НГАБ у Горадні, ф.1, воп. 18, спр. 1099, арк. 13. Перапіска гарадзенскага губэрнатара зь віленскім генэрал-губэрнатарам за 1906 г.

<sup>679</sup> “предпочитают разговаривать между собою на ломаном... польском языке” (НГАБ у Горадні, ф.1, воп. 18, спр. 1097, арк. 206. [Перапіска гарадзенскага губэрнатара зь віленскім генэрал-губэрнатарам за 1906–1910 гг.]).

<sup>680</sup> Цыт па: Вашкевіч Ю. Вобраз Беларусі і беларусаў у польскай мемуарнай літаратуры 1945–1991г. // Беларускі гістарычны агляд. Т.6. Сш. 1–2 (10–11). 1999. С. 86.



агітацыя, не падтрыманая, а тым болей асуджаная мясцовым пробашчам, практычна ня мела шанцаў на поспех. Частка каталіцкіх сьвятароў на пачатку XX ст. мела беларускую самасьведамасьць. Напрыклад, у 1904 г. Віленскае рымска-каталіцкае біскупства на запыт да сьвятароў даць інфармацыю пра сваю нацыянальную прыналежнасьць атрымала даволі шмат адказаў з пацьверджаньнем прыналежнасьці да беларускай нацыянальнасьці<sup>681</sup>. Пробашч Пяскоўскага касьцёлу Ваўкавыскага дэканату А.Асьціловіч нават пісаў: “...маю гонар з пашанаю да вас паведаміць, што я належу да крывіцкай народнасьці”<sup>682</sup>. Асабліва вялікую ролю адыгрывала навучаньне народзінцаў Беларусі ў Пецярбургскай духоўнай акадэміі, зь якой выйшлі дзясяткі нацыянальна сьведомых ксяндзоў-беларусаў: Францішак Будзька, Адам Лісоўскі, Францішак Грынкевіч, Люцыян Хвецька, Уладзіслаў Талочка, Ільдэфонс Бобіч, Фабіян Абрантовіч, Адам Станкевіч, Міхась Пятроўскі, Вінцэнт Гадлеўскі, Антон Неманцэвіч, Андрэй Цікота ды інш.<sup>683</sup> Тут, як і ў выпадку зь беларускімі народнікамі-гоманаўцамі, меў значэньне фактар адрыву ад радзімы, выхаду з-пад ціску польска-расійскага ідэалагічнага процістаяньня. Таксама вельмі важным было тое, што ў Пецярбурзе ксяндзы беларускага паходжаньня сустракаліся з нацыянальна сьведомымі летувісамі, латышамі, немцамі, а гэта прымушала іх крытычна ставіцца да аксіёмы тоеснасьці польскасці з каталіцтвам. Асабліва вялікім быў уплыў летувіскіх ксяндзоў на пашырэньне беларускай ідэнтычнасьці сярод сялянаў-каталікоў. Адзін зь лідэраў “нашаніўскага” руху Антон Луцкевіч пісаў: “Між іншым, вялікую паслугу беларускай справе аказваюць літоўскія ксяндзы патрыёты, якія жывуць у беларускіх прыходах. Справа ў тым, што віленскія эпіскапы-палякі, якія не спачуваюць літоўскаму нацыянальнаму руху <...> імкнуцца сыстэматычна выдаляць зь літоўскіх прыходаў тых ксяндзоў-літоўцаў, якія дзейсна працуюць над адраджэньнем свайго народу. Тут, ня ведаючы беларускай мовы, яны міжволі доўгі час зьяўляліся палянізатарамі беларусаў, бо ўжывалі ў стасунках з народамі толькі польскую мову. Цяпер жа, калі пачалося беларускае адраджэньне, літоўскія ксяндзы зразумелі сваю адмоўную ролю і імкнуцца выправіць міжвольнае зло, якое на працягу многіх гадоў рабілі беларусам. Цяпер яны зьяўляюцца рэўнаснымі сейбітамі ў народзе нацыянальнай сьведамасьці, і за гэта ім вялікі дзякуй!”<sup>684</sup> Напрыклад, на Коранышчыне агітатарам беларускасьці быў ксёндз Вацлаў Пацэвіч — летувіс па паходжаньні. Ён першы пачаў пераконваць мясцовых сялянаў, што яны беларусы. Гэты ксёндз таксама патрабаваў ад парафіянаў гаварыць зь ім менавіта на простае мове і на гэтай мове маліцца Богу<sup>685</sup>.

У 1913 г. пачаў выходзіць тыднёвік “*Biélarus. Tydniowaja katalickája hazeta*”, скіраваны менавіта на беларускую каталіцкую вёску. Выдаўцы газэты (рэдактарамі былі Антон Бычкоўскі і Баляслаў Пачопка) спрабавалі спалучыць нацыянальныя і рэлігійныя ідэі. Вядомы беларускі дзяяч ксёндз В.Гадлеўскі

<sup>681</sup> Трацяк Я. Беларускае духавенства ў першай палове XX ст. // *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. 1999. № 12. С. 66.

<sup>682</sup> “...имею честь почтительнейше донести, что я принадлежу к народности кривичской” (Цыт. па Трацяк Я. Беларускае духавенства... С. 66).

<sup>683</sup> Трацяк Я. Беларускае духавенства... С. 67.

<sup>684</sup> Цыт. па: А.Смалянчук. Антон Луцкевіч пра беларускае адраджэньне пачатку 20 ст. // *Гістарычны альманах*. 1998. № 1. С. 72.

<sup>685</sup> Носевич В. Традиционная белорусская деревня... С. 265.

ўзгадваў пра свайго бацьку: «Калі паўстаў беларускі рух, мой бацька прыльнуў да яго шчыраю душою і стараўся пашыраць. Бывала, стане ў Поразава перад касцёлам зь «Беларусам» у руках і чытае, а каля яго цэлая грамада людзей. Слухаюць, дзівяцца з «простаі» газеты, а бацька выказвае патрэбу беларускага друку»<sup>686</sup>. Адзін з чытачоў беларускага выданьня «Chrysčijanskaja dumka» пазней пісаў: «Беларуская нацыянальная сьведамасьць у нашай воласьці стаіць хоць ня надта высокая, але ўсё ж такі многа больш пашырана, як у суседніх. Першыя зьяўленьні гэтай былі тут пасеяны яшчэ перад вайною, прыблізна ад 1907 г., дзякуючы тутэйшаму пробашчу каталіцкаму сьв. п. кс. Л. Кавэцкаму і сьв. п. кс. Гарасімовічу...»<sup>687</sup>

І ўсё ж асобы зь беларускай нацыянальнай самасьведамасьцю сярод каталіцкіх парафіяльных сьвятароў напярэдадні Першай сусьветнай вайны складалі меншасьць. Паводле дадзеных мясцовай дзяржаўнай адміністрацыі за 1911 г., з 118 ксяндзоў у Гарадзенскай губэрні толькі 31 (26 %) лічыў сябе беларусам<sup>688</sup>. Сярод навучэнцаў Віленскай сэмінарыі за 1912 г. 119 задэкляравалі сябе палякамі, 34 летувісамі і 25 беларусамі<sup>689</sup>. Аднак нацыянальна сьведамья беларусы ўжо ўтваралі даволі арганізаваную сілу сярод каталіцкіх сьвятароў, зь якой нельга было не лічыцца. Адзначым, што сярод праваслаўных сьвятароў такой зьявы, як фармаваньне асяродку нацыянальна сьведамых беларусаў, не назіралася. А.Луцкевіч так пісаў пра праваслаўнае духавенства: «Што датычыцца духавенства, то праваслаўнае настолькі цьвёрда трымаюць у сваіх руках чорнасоценныя ўладыкі, што сьвятары, якія нават спачуваюць беларускаму адраджэньню, баяцца чым-небудзь публічна выяўляць сваё спачуваньне. Да таго ж прыток маладых сьвятароў, якія сталі сьведамымі беларусамі яшчэ ў часе навучаньня ў сэмінарыях, вельмі слабы, таму што... усе яны імкнуцца ва унівэрсытэты»<sup>690</sup>.

Такім чынам, асяродкі беларускіх нацыяналістаў на пачатку ХХ ст. фармуюцца найперш у дзвюх сацыяльных групах беларускай вясковай грамады — народным настаўніцтве і каталіцкім духавенстве. Яны стваралі надзякальную камунікацыйную прастору беларускага нацыянальнага руху, а іх узьдзеяньне на сялянскае насельніцтва было важным мадэрнізацыйным чыньнікам, бо ўплывала на тутэйшую кансэрватыўную супольнасьць у кірунку яе ідэалізацыі і рацыяналізацыі. Аднак эфэктыўнасьць беларускай нацыянальнай агітацыі была невысокай з тае прычыны, што ў рэчаіснасьці адсутнічала хоць нейкая больш-менш значная беларуская гарадзкая (вонкавая да вясковага сьвету) прастора. Веданьне беларускай мовы ня грала ніякай ролі пры ўладкаваньні выхадцаў зь вёскі ў гарадзкім сьвеце, бо апошнія проста губляліся ў іншамой асяродзьдзі. Адзінымі рэальна дзейнымі інстытуцыямі сучаснага грамадзтва, якія стварылі беларускія нацыяналісты на пачатку ХХ ст., зьяўляліся нешматлікія рэдакцыі беларускамоўных газэт і выдавецкія суполкі. Але для звычайнага селяніна яны не існавалі ў расійска-

<sup>686</sup> Трацяк Я. З жыцця і дзейнасці кс. В.Гадлеўскага: Аўтабіяграфічны нарыс // Гарадзенскія запісы. Вып. I. Гародня, 1993. С. 130.

<sup>687</sup> Трацяк Я. Беларускае духавенства... С. 68.

<sup>688</sup> НГАБ у Гародні, ф. 1, воп. 18, спр. 1745, арк. 1–25. [Статэстыка пра рымска-каталіцкія парафіі Гарадзенскай губэрні за 1911–1912 гг.].

<sup>689</sup> Беларускія рэлігійныя дзеячы ХХ ст. / Уклад. Ю.Гарбінскі. Мн.-Мюн.: Беларускі кнігазбор, 1999. С. 487–491.

<sup>690</sup> Антон Луцкевіч пра беларускае адраджэньне... С. 70.

польска-габрайскамоўным гарадзкім сьвеце, дзе ён мусіў неяк уладкавацца. Затое ўсялякі сацыяльны посьпех быў звязаны зь неабходнасьцю засваеньня расійскай або польскай моваў, а часта таксама з дэкляраваньнем расійскага ці польскага патрыятызму.

Апрача таго, нацыянальная самаідэнтыфікацыя не была адзіна магчымым шляхам інтэграцыі выхадцаў з лякальнай вясковай супольнасьці ў структуры сучаснага грамадзтва. Дзеячы сацыялістычных партый прапаноўвалі былым сялянам найперш адчуць сваё адзінства з працоўнымі масамі ўсяго сьвету. Такі спосаб мысьленьня быў даволі блізкі вяскоўцам, шмат хто зь іх яшчэ нядаўна верыў, што ўсе мужыкі на зямлі размаўляюць на аднолькавай мове і маюць адзіны стыль жыцьця. Клясавая ідэалёгія добра клалася на архаічныя структуры сьветаўспрымання жыхароў традыцыйнай вёскі. Адсюль вялікая яе папулярнасьць сярод беларускіх сялянаў, асабліва праваслаўных, і спробы сынтэзу сацыялістычных і нацыянальных ідэяў, якія рабіліся многімі беларускімі дзеячамі.

Увогуле даволі складана рэканструяваць палітычную сьведамасьць беларускіх сялянаў у гэты пэрыяд. Зразумела, што сярод значнай часткі вясковых жыхароў была пашыраная вера ў добрага цара-бацюхну. Прычым гэтая вера магла ўжывацца побач з варожасьцю да мясцовых уладаў і гатоўнасьцю бунтаваць супроць іх. Разам з тым значная частка вяскоўцаў ужо не адчувала ніякай пашаны да манарха. Алесь Смалянчук прааналізаваў 239 справаў гарадзенскай губэрнатарскай канцылярыі пра абразы асобы імператара<sup>691</sup>. Сярод зьневажальнікаў бальшыню складалі якраз сяляне, прычым пераважалі каталікі. Гэта зусім невыпадкова, бо менавіта абмежаваньні каталіцкай веры з боку ўладаў часта служылі прычынай абразы імператара. Але й сярод праваслаўных сялянаў было шмат прыкладаў адкрытай непавагі да царскай асобы. Прычым, на нашу думку, радыкалізацыя настрояў узрасла, і тут можна пагадзіцца з высновамі беларускай савецкай гістарыяграфіі. Рэвалюцыйныя, сацыялістычныя ідэі даходзілі да вёскі рознымі шляхамі і па-свойму ўспрымаліся і пераасэнсоўваліся тамтэйшымі жыхарамі.

Заснаваньне Дзяржаўнай Думы Расійскай імперыі ўпершыню ў гісторыі давала сялянам магчымасьць паўдзельнічаць у выбарах цэнтральнай дзяржаўнай установы. Праўда, для сялянаў гэтыя выбары зьяўляліся шматступеневымі, а ў заходнебеларускіх землях да гэтага дадаваўся яшчэ падзел выбарцаў на “польскую” і “рускую” курыі. Пад час выбараў мясцовыя чыноўнікі і праваслаўныя сьвятары праводзілі агітацыю пад нацыянальнымі лёзунгамі абароны правоў “рускага насельніцтва”. У 1912 г. высокапастаўлены чыноўнік Гарадзенскай губэрні адзначаў: “Сярод сялянства назіралася імкненьне кожнага, хто меў права ўдзельнічаць у выбарах, трапіць у Дзяржаўную Думу; сьведчаньнем было тое, што на кожным валасным сходзе кандыдатуру на абраньне ва упаўнаважанья ад воласьцяў вылучаў шэраг асобаў, прычым посьпех мелі людзі, уплывовыя у гэтай мясцовасьці; з тае прычыны ў лік упаўнаважаных трапілі пераважна службовыя асобы сялянскага самакіраваньня”<sup>692</sup>. Той факт, што на валасных сходах існавала

<sup>691</sup> Смалянчук А.Ф. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй... С. 97.

<sup>692</sup> “Среди крестьянского населения наблюдалось стремление каждого из лиц, имеющих право участия в выборах, попасть в Государственную Думу, на что указывает то обстоятельство, что на каждом из

ўжо нейкая канкурэнцыя паміж кандыдатамі, сьведчыў пра пэўны ровень актыўнасьці вяскоўцаў і зацікаўленасьць выбарамі, прынамсі сярод часткі насельніцтва. І ўсё ж палітычная праблематыка заставалася, як нам уяўляецца, на маргінальным полі вясковага жыцця ў перадваенны час. Падзеі ў далёкім Пецярбурзе або нават у мясцовых губэрнскіх гарадах падаваліся вяскоўцам як нешта вельмі аддаленае, амаль казачнае, пра гэта можна было пагаварыць у вольны час, але нашмат больш важнымі й надзённымі заставаліся мясцовыя, лякальныя праблемы, якія па-ранейшаму вызначалі стаўленьне селяніна да навакольнай рэчаіснасьці.

Такім чынам, можна пагадзіцца з тэзісам Міраслава Гроха, што дэінтэграцыйныя чыннікі, якія перашкаджалі пасьпяховаму разьвіццю беларускай нацыянальнай самаідэнтыфікацыі сярод масаў сялянства Беларусі, былі асабліва моцнымі і эфэктыўнымі ў кантэксце нацыянальных рухаў народаў Цэнтральнай і Ўсходняй Эўропы. Расійская самаідэнтыфікацыя пашыралася на вёсцы ў выніку рэалізацыі палітыкі ўрадавага нацыяналізму і пры падтрымцы магутнага дзяржаўна-бюракратычнага апарату. Польская самасьведамасьць сярод каталіцкага сялянства падтрымлівалася намаганьнямі касьцёлу і часткі заможнай, добра адукаванай шляхты. Перавага расійскасьці і польскасьці над іх простаю моваю і вясковай культурай для большасьці сялянаў уяўлялася бясспрэчнай. Гэта спараджала насмешліва-пагардлівае стаўленьне да ўсяго свайго, вясковага, сярод бальшыні тых, хто змог узяцца па сацыяльнай лесьвіцы, бо *вясковасьць* ня ўтрымлівала ў сабе ідэалгічных чыннікаў. Беларускія ж дзеячы апэлявалі якраз да этнічнай культуры і гэтай самай *простай* мовы сялянскага насельніцтва, а таксама да гістарычнай спадчыны свайго народу, абвешчаючы адной з мэтаў нацыянальнага руху *Адраджэньне* былога высокага статусу беларускай культуры і мовы.

Таксама можна прыняць тэзу Гроха, што сыстэма камунікацыі ў беларускім грамадстве часоў Расійскай імперыі была яшчэ вельмі слаба разьвітая, каб пасьпяхова даносіць да вясковых жыхароў нацыянальныя ідэі. Зь іншага боку, гэта зьяўлялася адначасова й перашкодай на шляху моўна-культурнай русыфікацыі і палянізацыі сялянаў-беларусаў. Многім адукаваным сучаснікам здавалася, што беларускі рух у такіх умовах ня мае шанцаў на посьпех. Але беларуская ідэя мела і свае перавагі. Безумоўна, этнічная блізкасьць расійскай і польскай культурай спрощвала працэс асыміляцыі вясковых жыхароў. Аднак канфэсійны чыннік рабіў амаль немагчымымі русыфікацыю беларусаў-каталікоў і палянізацыю праваслаўных беларусаў. На абшарах канфэсійнага памежжа было шмат людзей, якія паходзілі зь мяшаных паводле веравызнаньня сем'яў. Простая мадэль самаідэнтыфікацыі з гледзішча канфэсійнай прыкметы (каталік — паляк, праваслаўны — рускі) тут ужо часта не спрацоўвала. Колькасны рост інтэлігенцыі сялянскага паходжаньня спрычыніўся да павелічэньня сацыяльнай групы дзвюхмоўных (як найменш) адукаваных асобаў, для якіх праблема самаідэнтыфікацыі была вельмі актуальнай. Для шмат каго сярод гэтай інтэлігенцыі мова дзяцінства і

---

волостных сходов кандидатура на избрание в уполномоченные от волостей выставлялась целым рядом лиц, причем успех оставался на стороне тех, кто пользовался на месте известным влиянием, вследствие сего в число уполномоченных попали большею частью должностные лица крестьянского самоуправления" (НГАБ у Горадні, ф. 17, воп. 1, спр. 390, арк. 236 адг.).



культура іхнай вёскі заставаліся (а часам якраз станавіліся ў новых умовах) важнай каштоўнасьцю. Далучэньне іх да нацыянальнага руху было галоўным шанцам для беларускіх дзеячоў.

Бясспрэчна, што беларускі рух разьвіваўся ў найбольш неспрыяльных умовах. П.Вандыч прызнаў у сваёй працы: “...факт, што беларусы і славакі не рашчыніліся сярод вялікіх народаў, як брэтонцы ў Францыі, здзіўляе болей, чым тое, што яны стварылі эфэмэрную дзяржаўнасьць”<sup>693</sup>. На пачатку XX ст. беларускія дзеячы стварылі даволі шмат тэкстаў, якія складалі канон нацыянальнай культуры і адрасаваліся менавіта сялянам. У тагачасных палітычных умовах гэтыя тэксты не маглі мець шырокага распаўсюджаньня сярод вясковага насельніцтва. Вельмі цяжка сказаць, як бы разьвіваліся працэсы самаідэнтыфікацыі сялянства Беларусі, калі б ня выбухнула Першая сусьветная вайна. Гэтая падзея сталася пачаткам вялікіх палітычных і сацыяльных узрушэньняў, якія істотным чынам паўплывалі на разьвіцьцё сацыякультурных працэсаў у беларускай вёсцы.

---

<sup>693</sup> Wandycz P. Odrodzenie narodowe i nacjonalizm ( XIX-XX ww.) // Historia Europy Srodkowo-Wschodniej. T.2. Lublin, 2000. S. 161.

## **РАЗЪДЗЕЛ ІІІ**

# **ЗАХОДНЕБЕЛАРУСКАЯ ВЁСКА Ў МІЖВАЕННЫЯ ГАДЫ: СТРАЧАННЯ НАДЗЕІ**

КАМУНІКАЦЫЯ

## У новых умовах

Велізарны ўплыў на жыццё сялянскага насельніцтва Беларусі зрабілі падзеі Першай сусветнай вайны. У 1915 г. заходнебеларускія землі апынуліся ў зоне нямецкай акупацыі. Большая частка праваслаўнага сялянства зь Беласточчыны, Віленшчыны і Гарадзеншчыны, паддаўшыся прапагандзе (а часцяком прымуова) расійскіх уладаў, пакінула родныя мясціны і накіравалася на ўсход. Колькасць ўцекачоў ацэньваецца гісторыкамі прыблізна ў 1,4 млн<sup>694</sup>. Беларускія сяляне каталіцкага веравызнання ў большасці засталіся ў родных вёсках. Галоўную ролю ў гэтым адыграла пазыцыя касцёлу, бо ксяндзы заклікалі вернікаў не пакідаць сваіх дамоў.

Даволі складана адказаць на пытаньне, як вайна і бежанства паўплывалі на беларускае сялянства. Несумнеўна, працяглае падарожжа на ўсход і перажытае там у часе рэвалюцыі і грамадзянскае вайны стала моцным псыхалагічным сутрасеньнем для вяскоўцаў, многія зь якіх ніколі ў жыцці не пакідалі межаў сваёй малой радзімы. Фактычна, гэтыя падзеі гвалтоўна разбурылі лякальную “тутэйшую” самасьведамасць сялянаў, падважылі іх веру ў традыцыйныя каштоўнасці. У першую чаргу гэта датычыла вясковай моладзі. Знаёмства з жыццём расійскіх гарадоў і вёсак пераканала ўцекачоў-беларусаў у іх этнакультурнай рознасці з тамтэйшым насельніцтвам, прымусіла многіх задумацца над уласнай ідэнтычнасцю. Неабходнасць выжываць у чужой краіне ва ўмовах бязладзды грамадзянскай вайны навучыла беларусаў гуртавацца і дапамагаць адзін аднаму. Найбольш актыўныя далучаліся да працы нацыянальных арганізацый, камітэтаў узаемадапамогі і г.д. Разам з тым беларускія ўцекачы, асабліва моладзь, зь лёгкасцю засвойвалі панавальныя ў рэвалюцыйнай Расіі радыкальныя сацыяльныя ідэі, зь якіх ім найбольш імпанавала ідэя экспрапрыяцыі зямлі і маёмасці ў паню.

Працяглае знаходжаньне ў “бежанстве” ці ў расійскім войску моцна ўплывала на сьветапогляд сялянаў і зьмяняла іхнае ўяўленьне пра сваю айчыну. Бацька вядомага беларускага навукоўца зь Беласточчыны А.Баршчэўскага ўспамінаў, як зьмянялася яго ўласнае разуменьне паняцця “айчына”: “А калі ўзялі мяне ў руску армію ў Модлін пад Варшаваю, то бывало, як спаткаю салдата і дазнаюся, што ён з Гарадзеншчыны або з-пад Брэста, то ўжэ мне здавалася, што ў нас тая самая родзіна. А калі ў 1917 року пасле бальшавіцкае рэвалюцыі мене зьнялі з фронту і направилі на ахрану жалезнае дарогі ў Маскву, то там калі толькі спаткаў чалавека зь Беластоку, зь Менска, зь Віцебска чы Полацка, то мне ўжэ здавалася, што гэта свой чалавек і што ў нас адна і тая самая родзіна. І адразу было нам аб чым пагаварыці,

<sup>694</sup> Міколаевіч А. Бежанцы першай сусветнай вайны // Спадчына. 1994. № 3. С. 20–21; Łatyszonek O. Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923. Białystok, S. 35; Mironowicz E. Kształtowanie się struktury narodowościowej ziem północno-wschodnich II Rzeczypospolitej // Zmiana struktury narodowościowej na pograniczu polsko-białoruskim w XX wieku. Białystok, 2005. S. 25.

паўспамінаці, хоць часта той чалавек ніколі і ня чуў пра мае Бандары, Ялоўку чы Гайнаўку”<sup>695</sup>. Адзін з карэспандэнтаў А.Баршчэўскага — Піліп Карэтка згадваў пра першае спатканьне зь беларускімі дзеячамі: “Я то вядома, што лічыў сябе рускім праваслаўным чалавеком. Аж тут у наш полк пачалі прыяжджаць агітатары, каторы гаварылі, што рускі народ і беларускі народ то гэта разны народы і што Беларусь павінна мець свае аддзельнае гасударство. Ты знаеш, брацішку, як я гэта пачуў, то пару начэй нават ні спаў, усё думаў і думаў пра гэту штуку... выходзіло, што гэта ж было б добра”<sup>696</sup>. Так у беларускіх сялянаў, вырваных з родных мясцін, фармавалася ўяўленьне пра сваю айчыну, межы якой ужо перасягалі абшар лякальнай малой радзімы. Да гэтай уяўленай айчыны яны далучалі тых, хто гаварыў на адной зь імі мове і меў падобную мэнтальнасьць, хоць пра родныя вёскі гэтых землякоў яны можа ніколі і ня чулі. Асаблівае разьвіцьцё адзначаны працэс атрымаў у часе рэвалюцыі, калі ў арміі і сярод уцекачоў сфармаваліся арганізацыйныя структуры нацыянальнага руху, якія прапагандавалі беларускую ідэю. Існуе аднак і іншы погляд на бежанства. Беластоцкі гісторык Яўген Мірановіч у цэлым адмоўна ацэньвае ягоньні ўплыў на фармаваньне беларускай нацыянальнай сьведомасьці: “Найбольш шкодным для беларускага руху на гэтай тэрыторыі (маецца на ўвазе Беласточчына. — С.Т.) быў пэрыяд бежанства. Некалькі гадоў адсутнасьці на сваёй зямлі ў той час, калі наступаў уздым нацыянальных настрояў, замест росту пачуцьця этнічнай супольнасьці далі разгубленасьць і адкрытасьць на зьнешнія культурныя і палітычныя ўплывы”<sup>697</sup>.

Ратуючыся ад жахаў грамадзянскай вайны, якая ахапіла Расію ў 1918–1922 гг., пераважная большасьць беларускіх уцекачоў накіравалася на радзіму. Але да родных ніваў вярталіся ўжо шмат у чым іншыя людзі. Адбылася, так бы мовіць, своеасаблівае мутацыя даўно сфармаванай мэнтальнасьці. А родныя вёскі звычайна сустракалі ўцекачоў папялішчамі і зарослымі бэльбам палеткамі. Умовы жыцьця спачатку для большасьці сялянаў былі надзвычай цяжкімі. Камэндант польскай паліцыі гміны Свідзель Гарадзенскага павету ў 1921 г. адзначаў, што ўцекачы, якія вярнуліся з Расіі, “з прычыны адсутнасьці сродкаў для жыцьця вымушаны жабраваць па ваколчных вёсках, апрача таго многія паміраюць ад зьямогі й голаду”<sup>698</sup>. І такая сытуацыя была амаль усюды. Прычым вяртаньне ўцекачоў новая ўлада ўспрымала без асаблівай радасьці, бо лічыла іх неляяльнымі да польскай дзяржавы грамадзянамі.

Беларускія сяляне, якія ў 1915 г. засталіся ў сваіх вёсках, пазьбеглі тых пакутаў, што выпалі на долю ўцекачоў. Нямецкая акупацыйная ўлада ў пэўнай ступені падтрымоўвала нацыянальныя памкненьні беларускай інтэлігенцыі, шукаючы ў гэтым, вядома ж, уласную карысьць. Першым яе крокам стаў дазвол на афіцыйнае выкарыстаньне ў мясцовым грамадзкім жыцьці беларускай мовы побач з польскай і летувіскай. Зьявілася таксама

<sup>695</sup> Баршчэўскі А. Малая і вялікая айчына ва ўспрыяцці беларусаў з Усходняй Беласточчыны // Беларусь=Albarutenika б. Беларусь паміж Усходам і Захадам: Праблемы міжнацыян., міжрэлігійн. і міжкульт. ўзаемадзеяння, дыялогу і сінтэзу. Ч.1/ Рэд. Ул.Конан і інш. Мінск: ННАЦ імя Ф.Скарыны, 1997. С. 298.

<sup>696</sup> Баршчэўскі А. Малая і вялікая айчына... С. 301.

<sup>697</sup> У новай айчыне: Штодзённае жыцьцё беларусаў Беласточчыны ў міжваенны перыяд. Беласток 2001. С. 23.

<sup>698</sup> Дзяржаўны архіў Гарадзенскай вобласьці (далей — ДАГВ), ф. 17, воп. 1, спр. 3, арк. 8.



магчымасьць разьвіваць беларускамоўнае школьніцтва. Аднак перашкодай на шляху нацыянальнай працы беларускіх дзеячоў пад нямецкай акупацыяй стала тое, што каталіцкая вёска апынулася пад моцным уплывам польскіх арганізацыяў, якія блякавалі беларускую агітацыю. Становішча пачало зьмяняцца разам зь вяртаньнем з Расіі і франтоў вайны праваслаўных сялянаў. Для найбольш актыўнай і адукаванай часткі вясковага насельніцтва — народных настаўнікаў, службовых асобаў былога валаснога самакіраваньня, дробных служачых — актуальнай стала праблема палітычнага і нацыянальнага самавызначэньня ў новых рэаліях. За царом большасьць зь іх знаходзілася пад уплывам ідэалёгіі заходнерусізму, якую ўспрымала ўжо ў пачатковых навучальных установах. У выніку вайны расійскае чынавенства, якое раней складала вышэйшы ровень мясцовага дзяржаўнага кіраваньня, або зьехала зь Беларусі, або страціла свой былы ўплыў, ператварыўшыся, па сутнасьці, у маргінальную групу грамадства. Рэвалюцыя і грамадзянская вайна ў Расіі, якія выклікалі хаос і разбурэньне на абшарах былое імперыі, падштурхнулі мясцовую сялянскую эліту да думкі пра неабходнасьць самой вызначаць лёс свайго краю. Многія бачылі ў гэтым магчымасьць уласнай самарэалізацыі. Праваслаўных сялянаў да палітычнай актыўнасьці мабілізаваў якраз польскі нацыянальны рух, бо польскасць у іх сьведамасьці ў значнай ступені асацыявалася з “панскасьцю”, зь вяртаньнем прыгонных часоў.

Так, у Горадні 15–16 сьнежня 1918 г. адбыўся сялянскі зьезд Гарадзеншчыны, які абраў Павятовую сялянскую раду ў складзе 14 чалавек. Гэты зьезд прыняў палітычную рэзалюцыю наступнага зьместу: “Дзеля абароны правоў беларускага народу на яго родную зямлю і вольнае нацыянальнае разьвіцьцё, зьезд пастанаўляе: патрэбна моцная арганізацыя па вёсках і паветах. Беларускі народ павінен быць цэлым і ні ад кога нізалежным. Сваіх правоў ён будзе дабівацца разам с суседнімі дэмакратычнымі народамі, а перад усім з народамі літоўскім”<sup>699</sup>. У канцы 1918 – на пачатку 1919 г. у вёсках і мястэчках Заходняй Беларусі пачалі стварацца валасныя беларускія рады, у дзейнасьці якіх ужо адчуваўся заўважны нацыянальны аспэкт. Арганізацыя гэтых радаў адбывалася ў надзвычай складаных умовах. Напрыклад, польскія салдаты арыштавалі дзесяцёх сялянаў зь вёскі Бацюты Харашчанскай воласьці Беластоцкага павету толькі за тое, што яны пасламі сваіх дэлегатаў на сялянскі зьезд у Горадню<sup>700</sup>. З трывалым усталяваньнем у 1919 г. на заходнебеларускіх землях польскай улады распачаліся масавыя арышты мясцовых беларускіх актывістаў і разгром валасных радаў. Напрыклад, паводле карэспандэнцыі газэты “Беларуская думка”, быў арыштаваны і ў поўным складзе вывезены ў Кракаў Скідзельскі валасны камітэт<sup>701</sup>. На жаль, нам нічога невядома пра яго склад і характар дзейнасьці.

Аднак, нягледзячы на ўсе цяжкасьці, агітацыя беларускіх дзеячоў прыносіла свой плён і ўсё большая колькасць вяскоўцаў пачынала ўсьведамляць сваю прыналежнасьць да беларускай нацыі. У лістападзе 1920 г. карэспандэнт газэты “Беларускае слова” зь мястэчка Новы Двор пісаў пра

<sup>699</sup> Пратакол Беларускага Сялянскага з’езду ў Гародні // Гарадзенскія запісы. Вып. I. Горадня, 1993. С. 131.

<sup>700</sup> Латышонак А. Беларускі нацыянальны цэнтр у Гродне і палітыка незалежнай польскай дзяржавы // Мінулае Гарадзеншчыны. Вып. 2. Горадня: ГАІУН, 1995. С. 42.

<sup>701</sup> Беларуская думка. № 17. 04.06.1919.

мясцовых жыхароў: “Усё-ж сяляне нашыя цяпер лепі ведаюць аб Беларусі — ці то з газэт, ці зь беларускіх кніжак; некаторыя смела лічаць і завуць сябе беларусамі”<sup>702</sup>. Яго калега з гэтае ж газеты зь мястэчка Глыбокае зазначаў у сьнежні 1920 г. пра мясцовых сялян-каталікоў: “...дужа чутка прыслушаюцца да размоў аб Беларусі. Іншыя толькі нядаўна зразумелі, што хоць яны й каталікі, але тутэйшыя і што каталікі, прыйшоўшыя спад Варшавы, Кракава і Познані — інакшыя, што апроч рэлігіі трэба разьлічваць яшчэ па нацыям і што тутэйшыя каталікі ёсьць беларусы”<sup>703</sup>. Зразумела, што беларускі нацыянальны друк выказваў больш аптымістычны погляд на пашырэнне нацыянальнай самасьведамасці сярод мясцовага насельніцтва, чым гэта было ў рэчаіснасці, але рэзкае актывізацыя адзначанага працэсу зьяўлялася несумнеўнай.

У выніку заканчэння савецка-польскай вайны і падпісаньня ў 1921 г. Рыскай мірнай дамовы заходнебеларускія землі апынуліся ў складзе Польшчы, што значна паўплывала на спэцыфіку жыцця мясцовага сялянства і далейшае разьвіццё яго нацыянальнай сьведамасці. Істотным фактарам тут стала палітыка польскай дзяржавы ў дачыненні да беларускай меншасці. Адзін з палітычных лідэраў Польшчы Раман Дмоўскі ў 1919 г. заяўляў: “Найслабейшым месцам польскай тэрыторыі ёсьць абшар, які ляжыць на ўсход ад Берасьця. Як і Гарадзенская губэрня, гэта край, дзе жыве суцэльнае няпольскае насельніцтва, але, на жаль, геаграфічна ад Польшчы яго нельга адлучыць. Калі хочам мець з аднаго боку Вільню, з другога ўсходнюю Галіцыю, то ня можам дазволіць, каб чужая тэрыторыя сягала аж да Бугу”<sup>704</sup>. Таму фактычна ад самага пачатку польскага панаваньня на этнічна беларускіх абшарах улады пачалі праводзіць палітыку асыміляцыі мясцовага насельніцтва ў галіне культурнага жыцця. Гэта адкрыта прызнавалі вышэйшыя дзяржаўныя асобы і вядомыя грамадзкія дзеячы. Міністар рэлігійных вызнаньняў і публічнай асьветы С.Грабскі зазначаў: “...найбольшай жыццёвай патрэбаю для Польшчы ёсьць тое, каб ужо цягам бліжэйшых гадоў адрэзак нашай усходняй мяжы на поўнач ад Прыпяці быў мяжою ня толькі польскай дзяржавы, але й польскай нацыі”<sup>705</sup>. Прычым С.Грабскі такім чынам адкідаў абвінавачанні польскага ўраду ў асыміляцыі беларусаў: «Пра асыміляцыю там некага на карысьць Польшчы ня можа быць і размовы. Бо нельга дэнацыяналізаваць таго, хто ня мае нацыянальнай сьведамасці, хто проста “тутэйшы”»<sup>706</sup>. На думку С.Грабскага, так званае беларускае пытаньне

<sup>702</sup> Беларускае слова. № 47. 27.11.1920.

<sup>703</sup> Беларускае слова. № 65. 18.12.1920.

<sup>704</sup> “Najsłabszym punktem terytorium polskiego jest to terytorium... leżące na wschód do Brześcia. To terytorium, jak również gubernia grodzieńska, są to kraje, w których jest zwarta ludność niepolska, ale niestety, geograficznie nie można tego od Polski odkroić. Jeżeli chcemy posiadać Wilno z jednej strony, z drugiej wschodnią Galicję, to nie możemy pozwolić, aby się nam obce terytorium werżnęło aż po Bug” (Marszewski M. Narody i nacjonalizm według Ernesta Gellnera a konflikt polsko-ukraiński na Wołyniu do 1939 roku // Sprawy narodowościowe. Seria nowa. 1998. Z. 12–13. S. 89–90).

<sup>705</sup> “najwyższą koniecznością życiową jest dla Polski, by w ciągu najbliższych już lat kilkunastu cały odcinek wschodniej naszej granicy na północ od Prypeci był granicą nie tylko państwa polskiego, ale i narodowego terytorium polskiego” (Siemakowicz M. Założenia programowe głównych obozów politycznych wobec szkolnictwa dla ludności białoruskiej w II Rzeczypospolitej // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 1998. № 9. S. 60).

<sup>706</sup> «O wynaradawianiu tam kogokolwiek na rzecz Polski nie może być serio mowy. Bo nie można wynaradawiać tego, kto nie ma świadomości narodowej, kto jest tylko “tutejszy”» (Siemakowicz M. Założenia programowe ... S. 61).

— толькі культурна-гаспадарчая праблема: “...належага разьвіцця польскага школьніцтва, разьвіцця ... польскіх грамадзкіх і асьветных інстытуцыяў і павелічэння колькасці польскай інтэлігенцыі, нарэшце прыстасавання з дапамогай мэліярацыі таго краю да мацнейшай калянізацыі”<sup>707</sup>. Такія погляды дамінавалі ў польскай палітычнай і грамадзкай думцы. Нават такі дзяяч, як Лявон Васілеўскі, які з шчырай сымпатыяй ставіўся да беларусаў, прызнаваў, што яны “зьяўляюцца племем з даволі слабой нацыянальнай індывідуальнасцю і недастаткова моцным яшчэ нацыянальна-палітычным рухам. Дагэтуль беларусы-каталікі падлягаюць палянізацыі, а праваслаўныя — расійскім уплывам”<sup>708</sup>. Л.Васілеўскі ня бачыў прычынаў для спынення “натуральнай”, як яму здавалася, палянізацыі беларусаў-каталікоў, а асноўную ўвагу лічыў патрэбным скіраваць на супрацьдзеянне русыфікацыі праваслаўных.

Як адзначае Яўген Мірановіч, дзяржаўную палітыку на “ўсходніх крэсах” вызначала найперш мясцовая адміністрацыя, якая “беларусаў лічыла элементам ніжэйшай катэгорыі, адсталым, прымітыўным, якога лёгка можна апалячыць”<sup>709</sup>. Беларускі пасол у польскім Сэйме Васіль Рагуля так пісаў у сваіх успамінах: “Польскую палітыку да беларусаў можна схарактэрызаваць словамі: дэнацыяналізацыя і палянізацыя. Надзею на поўную і хуткую ўдачу палянізацыі адчынена выказаў у Ўставадаўчым Сойме прэм’ер Скульскі. Ён сказаў, што за 50 год ніякіх беларусаў у Польшчы ня будзе, што ўсіх беларусаў у Польшчы можна будзе пасадзіць на адной канапцы. Усе мерапрыемствы наступных польскіх урадаў на нашай прасторы кіраваліся на дасягненне гэтай мэты, бяз розніцы, якая там партыя ні стаяла на чале ўраду”<sup>710</sup>.

У 1921 г. у Польшчы быў праведзены ўсеагульны перапіс насельніцтва. У перапісных лістох было два асноўныя пытаньні, якія датычылі самаідэнтыфікацыі: “Нацыянальная прыналежнасьць” і “Родная мова”. Заўважым адразу, што дадзеныя па другім пытаньні так і не былі апрацаваныя. Як адзначыў польскі дасьледнік Мар’ян Семаковіч, на гэта паўплывала ня толькі нястача грашовых сродкаў, што сьцьвярджала афіцыйная вэрсія, але, магчыма, таксама дзяржаўная “рацыя стану”<sup>711</sup>. Паводле перапісу, у міжваеннай Польшчы налічвалася ўсяго 1035 тыс. беларусаў. Прычым сярод іх абсалютную большасць складалі праваслаўныя — 960,5 тыс. (92,7 %). Беларусаў-каталікоў налічвалася 60,1 тыс. (5,8 %). Большасць дасьледнікаў лічыць гэтыя дадзеныя моцна заніжанымі. Напрыклад, у Беластоцкім ваяводзтве, паводле перапісу, налічвалася 116 тыс. праваслаўных беларусаў і 76,3 тыс. праваслаўных палякаў. У той жа час у гэтым ваяводзтве да беларусаў далучалі толькі 2,8 тыс. каталікоў з 894 тыс. У Віленскай акрузе, паводле перапісу, налічвалася 35,5 тыс. беларусаў-каталікоў, у Наваградзкім ваяводзтве — 18,4 тыс., у Палескім — 2,9 тыс.

<sup>707</sup> “...należytego rozwoju szkolnictwa polskiego, rozwinięcia... polskich instytucji społecznych i oświatowych oraz zwiększenia w nich inteligencji polskiej, wreszcie uprzystępnienia przez odpowiednie prace melioracyjne kraju tego dla silniejszej kolonizacji” (Siemakowicz M. Założenia programowe ... S. 61).

<sup>708</sup> “sa szczerem o dość słabej indywidualności narodowej i dość jeszcze nikłym ruchu polityczno-narodowym. Dotychczas jeszcze Białorusini-katolicy ulegają polonizacji, zaś prawosławni wpływowi rosyjskim” (Siemakowicz M. Założenia programowe ... S. 67).

<sup>709</sup> Siemakowicz M. Założenia programowe ... S. 67.

<sup>710</sup> Рагуля В. Успаміны. Мінск: ВЦ “Бацькаўшчына”, 1993. С. 27.

<sup>711</sup> Siemakowicz M. Spisy ludności a zagadnienia narodowościowe z uwzględnieniem spraw szkolnictwa dla mniejszości białoruskiej w II Rzeczypospolitej // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 1998. № 10. S. 84.

Апрача таго, у Палескім ваяводстве перапіс знайшоў 38,6 тыс. “тутэйшых”. Беларускі нацыянальны друк шмат пісаў пра перакручваньне звестак чыноўнікамі, якія праводзілі перапіс. Вядома ж, многія сяляне Заходняй Беларусі яшчэ ня мелі нацыянальнай самасьведамасьці ў сучасным яе разуменьні. А гэта давала ўрадавым чыноўнікам вялікія магчымасьці маніпуляваць дадзенымі, каб яны адпавядалі палітычным інтарэсам польскай дзяржавы на “ўсходніх крэсах”.

У Гарадзенскім павеце (з улікам самой Горадні. — С.Т.) у 1921 г. налічвалася 53,4 % палякаў і 26,2 % беларусаў<sup>712</sup>. У сельскіх жа гмінах гэтага павету беларусаў было 34,1 тыс. (32,6 %) <sup>713</sup>. Але такім дадзеным часта прэрэчылі сьведчаньні самых урадавых чыноўнікаў, а найперш камэндантаў паліцыі, якія ў сваіх справаздачах амаль заўсёды называлі беларусамі ўсіх праваслаўных сялянаў, а сялян-каталікоў — палякамі. Адступленьні ад гэтага правіла назіраліся вельмі рэдка<sup>714</sup>.

Наступны ўсеагульны перапіс, праведзены ў 1931 г., улічваў этнічны склад насельніцтва ўжо толькі паводле роднае мовы, як і царскі перапіс 1897 г. У выніку выявілася, што ў Польшчы 989,9 тыс. беларускамоўных жыхароў. Нават дапускаючы значныя поспехі асыміляцыйнай палітыкі ўраду, гэтыя лічбы вельмі недакладныя. У Беластоцкім ваяводстве ў 1931 г. перапісчыкі “знайшлі” ўсяго 205,6 тыс. носьбітаў беларускай мовы, тым часам як толькі праваслаўных жыхароў тут налічвалася 304,7 тыс.<sup>715</sup> У Гарадзенскім павеце беларусаў паводле роднае мовы налічвалася 29,9 %, а палякаў — 47,4 %.

## Палітызацыя вёскі

Бурлівыя падзеі сусьветнай вайны і расійскай рэвалюцыі выклікалі імклівы рост палітызацыі значнай часткі сялянскага насельніцтва. У першую чаргу гэта датычыла моладзі, якая ў сваёй большасьці адкідае пасіўную стратэгію выжываньня і спрабуе браць актыўны ўдзел у палітычных падзеях, што разгортваюцца вакол іх малой радзімы. На рэзкую радыкалізацыю настраюў вясковых жыхароў зрабіў уплыў зьбег некалькіх істотных чыннікаў: адсутнасьць ва ўмовах вайны трывалай дзяржаўнай улады і зьмены акупацыйных рэжымаў, рабаваньне вёскі вайскоўцамі, наяўнасьць у руках сялянаў вялікай колькасьці зброі<sup>716</sup> і баявы вопыт большасьці мужчын, які яны набылі на франтах. Асабліва ж палітызавалася праваслаўнае насельніцтва, якое вярталася на радзіму з Расіі. Яно было моцна прасякнута духам рэвалюцыі, чакала вялікіх сацыяльных зьменаў. Крушэньне такой, здавалася

<sup>712</sup> Siemakowicz M. Spisy ludności... S. 102.

<sup>713</sup> Siemakowicz M. Spisy ludności... S. 92.

<sup>714</sup> Напрыклад, Казімір Нагацкі, камэндант паліцыі Дубнаўскай гміны, называў мясцовых сялян каталіцкага веравызнаньня беларусамі. У сваіх справаздачах за 1928 г. далучаў да беларусаў і мясцовую засьцяпковую шляхту [ДАГВ, ф.17, воп. 1, спр. 172, арк. 49]. Калі яго перавялі пазьней у Берштаўскую гміну, дык і там Нагацкі называў беларусамі сялян-каталікоў, якіх яго папярэднікі акрэсьлівалі палякамі. У той жа час намі ня знойдзена ніводнага выпадку акрэсьленьня мясцовымі паліцыйнымі камэндантамі праваслаўных сялян палякамі.

<sup>715</sup> Siemakowicz M. Spisy ludności... S.100–101.

<sup>716</sup> Дзед аўтара Павел Чабатарэвіч успамінаў, што ў ваколіцах Скідзеля ў 1920 г. адступаючы аддзел польскага войска пакінуў у лесе цэлы абоз са зброяй. У выніку амаль кожны мясцовы хлопец набыў сабе вінтоўку ці рэвальвер.



б, непарушнай інстытуцыі ўлады, як царскае самаўладзьдзе, рэзкая зьмена становішча праваслаўнай царквы, якая страціла статус панавальнай у дзяржаве канфэсіі, выклікалі востры духоўны крызыс і разгубленасьць старэйшага пакаленьня вяскоўцаў. Апрача таго, амаль усе праваслаўныя вёскі, жыхары якіх пабывалі ў бежанстве, знаходзіліся на пачатку 1920-х гадоў у страшэнным матэрыяльным становішчы, што таксама моцна ўплывала на радыкалізацыю настрояў.

Польская дзяржава ўспрымалася праваслаўным сялянствам Заходняй Беларусі як чужая і варожая, атаясамлялася з “панскай” уладай. Вяскоўцы лічылі, што гэтая ўлада накладвае непасільныя падаткі, нават значна вышэйшыя, чым у царскія часы. Напрыклад, жыхары мястэчка Орля Бельскага павету падлічылі, што яны плоцяць падаткаў у сярэднім па 10 злотых з аднае дзесяціны, тым часам як за царом плацілі па 50 капеек, або ў 7 разоў меней<sup>717</sup>.

Падпісаньне Рыскай мірнай дамовы паміж Польшчай і Савецкай Расіяй не азначала ўсталяваньня спакою на заходнебеларускіх землях. На пачатку 1922 г. сфармавалася цэлая канспірацыйная сетка пераважна ў памежных зь Летувай паветах Беластоцкага і Віленскага ваяводзтваў. Партызанскі камандзір Герман Шыманюк (“Скамарох”), які дзейнічаў у ваколіцах Белавескай пушчы, распаўсюджваў сярод мясцовых сялянаў часопіс “Беларускі партызан”, які ён нібыта і выдаваў недзе ў пушчы. Арганізатары гэтага руху, каб падкрэсьліць менавіта сялянскі яго характар, карысталіся назовам “Брацтва сялян-беларусаў”. Галоўнай задачай патэнцыйных партызанаў зьяўлялася арганізацыя дывэрсій і масавага сялянскага паўстаньня ў выпадку вайны паміж Польшчай і Летувай, якая на той момант здавалася беларускім сялянам цалкам магчымай. Ад летувіскага ўраду беларускія партызаны на Гарадзеншчыне і Віленшчыне мелі матэрыяльную і арганізацыйную падтрымку. А на абшарах Заходняй Беларусі, памежных з савецкай краінай, актыўна дзейнічалі партызанскія аддзелы, якія базаваліся на савецкай тэрыторыі.

Наколькі важнай у разьвіцьці гэтага партызанскага руху была роля менавіта беларускай нацыянальнай агітацыі і самасьведомасьці? З аналітычнай запіскі афіцэра польскага генштаба вынікае, што антыўрадавыя агітатары падкрэсьлівалі найперш сацыяльныя аспекты сялянскіх праблемаў: «Ведаючы псыхалёгію селяніна, беларускія агітатары ўмеюць прамовіць да зачарсьцьвелага сэрца люду, катаванага пад час навароту ў праваслаўе ў 1839 г. і ў часе нацыянальных паўстаньняў (меліся на ўвазе паўстаньні 1831 г. і 1863 г. — С.Т.). Агітуючы, “добразычліўцы” кранаюць слабую струнку селяніна: у яго нядолі вінаватыя “пань”; з большавіцкага раю вярнулася шмат згаладалых, бяздомных і абрабаваных сялян, таму агітацыя знайшла ў гэтым асяродзьдзі адпаведную глебу»<sup>718</sup>. Зразумела, польскім уладам нявыгадна было

<sup>717</sup> Беларуская доля. № 11. 04.02.1925.

<sup>718</sup> «Znając psychologię chłopca — agitatorzy białoruscy umieją przemówić do twardego serca ludu, - katowanego podczas nawracania na prawosławie w 1839 roku, i podczas powstań narodowych. Agitując “dobroczyńcy” ludu, biją w słabą stronę chłopską: niedoli chłopskiej, winni są “pany”, a że z raju bolszewickiego powróciło wielu zgłodniałych, bezdomnych i zniszczonych włościan, agitacja znalazła w tej sferze gruntu odpowiedni» (Дзяржаўны архіў Берасьцейскай вобласці, ф. 67, воп. 1, спр. 22, арк. 45. [Рапарт па беларускай справе супрацоўніка II аддзела Генштаба палкоўніка Заморскага]. Выказваю падзяку за гэты матэрыял гісторыку Андрэю Чарнякевічу).

зв'язваць партызанскі рух з нацыянальнымі памкненнямі мясцовага насельніцтва, якія яны проста адмаўлялі. Але несумнеўна, што нацыянальнае пытаньне ўвязвалася беларускімі агітатарамі з сацыяльным, у сьведамасьці сялян адбывалася атаясамленьне паноў-землеўласнікаў з палякамі ўвогуле.

Аднак цытаваная намі запіска афіцэра генштаба сьведчыла і пра дастатковую пашыранасьць менавіта беларускай нацыянальнай агітацыі: «Народная школа, духавенства, легальны і нелегальны друк, вусная агітацыя — усё гэта ліхаманкава працавала над згуртаваньнем, навучаньнем і падрыхтоўкай сялянства да масавай антыпольскай збройнай акцыі <...> Таксама ў часе выбараў (люты гэтага году) шырока распаўсюджваліся звесткі пра збройнае аднаўленьне Беларусі беларускімі вайсковымі фармаваньнямі. Брашурны, адозвы, а таксама антыпольская прэса (амаль адкрыта) пашыраліся далёка за межы плебісцытавай Віленшчыны, і паўсюль узмацнялі незадаволенасьць кіраваньнем “польскіх паноў”, а таксама агітавалі за далучэньне Беларусі да Летувы»<sup>719</sup>. Праўда, аўтар падкрэсьліваў, што праграма далучэньня Беларусі да Летувы не знайшла вялікага прызнаньня сярод беларускіх масаў і амаль не фігуравала ў непасрэднай агітацыі: “Цьвярозы сэнс беспамылкова падказваў тым масам, што гэтая праграма магла ажыцьцявіцца толькі шляхам новай, згубнай для краю, збройнай завірухі — а таму была для іх непрымальнай”<sup>720</sup>.

Зрэшты, радыкалізацыі поглядаў беларускага насельніцтва спрыяла сама палітыка польскіх уладаў. Напрыклад, у 1921 г. былі разгромленыя амаль усе легальныя беларускія арганізацыі ў Гарадзенскім павеце. Паводле звестак паліцыі, толькі ў мястэчку Крынкі афіцыйна дзейнічаў гурток беларускае моладзі, пра ліквідацыю якога мясцовы пастарунак таксама хадайнічаў перад павятовым стараствам. Такія дзеяньні ўладаў толькі ўзмацнялі антыпольскія настроі найбольш адукаваных і актыўных супольнікаў беларускага грамадства. Яны знаходзілі выхад у стварэньні сельскагаспадарчых суполак, якія былі формай самаарганізацыі сялянства і да якіх улады таксама ставіліся зь вялікім падазрэньнем. Напрыклад, толькі ў адной Горніцкай гміне Гарадзенскага павету на пачатку 1922 г. дзейнічалі 5 такіх сельскагаспадарчых гурткоў<sup>721</sup>.

Паведамленьні паліцыйных камэндантаў Гарадзенскага павету за 1922 г. таксама выразна сьведчылі пра нарастаньне антыўрадавых настрояў. Камэндант зь Вялікай Бераставіцы паведамляў у Горадню, што сяляне, у якіх паліцыянтны знаходзяць зброю, прызнаюць на допытах: «Мы пратаем гвінтоўкі на “Кліч”(так запісаў па-беларуску польскі чыноўнік. — С.Т.)»<sup>722</sup>. Чаканьнем гэтага “клічу” і хуткіх пераменаў была прасякнутая сьведамасьць сялянскага

<sup>719</sup> «Szkoła ludowa, kasalnica, konfesjonal, prasa legalna i nielegalna, agitacja ustna — wszystko to gorączkowo pracowało nad ukształtowaniem, szkoleniem i przygotowaniem szerokich mas osiadłych, włościańskich do masowej akcji przeciwpolskiej zbrojnej <...> Jakoteż w czasie wyborów (luty b.r.) usilnie lansowano wieści o zbrojnej rewindykacji Białorusi przez oddziały białoruskie. Broszury, odezwy, oraz prasa antypolska (nieomal jawnie) szerzyły się daleko poza obręb plebiscytowy Wilenszczyzny, a wszędzie podsycaly niezadowolnienie z rządów “panów polskich” oraz agitowały za przyłączeniem Białorusi do Litwy» (ДАБВ, ф. 67, воп. 1, спр. 22, арк. 45–46).

<sup>720</sup> “Zdrowy rozsądek mówił masom tym nieomylnie, że program ten urzeczywistnić możnoby tylko drogą nową, rujnującą kraj ostatecznie, zawieruchy zbrojnej — a więc był dla nich nie do przyjęcia” (ДАБВ, ф. 67, воп. 1, спр. 22, арк. 45).

<sup>721</sup> ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 12, арк. 21.

<sup>722</sup> ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 12, арк. 21 адг.

насельніцтва Гарадзеншчыны. Паліцыйны камэндант Каменскай гміны адзначаў у справаздачы за I квартал 1922 г.: “Беларускае насельніцтва натхнёнае духам Летувы, лічыць, што яна (Летува. — С.Т.) дасць ім збаўленьне і свабоду, бо польскі ўрад душыць рознымі падаткамі і паборамі”<sup>723</sup>. Павятовы камэндант падсумоўваў: “Стасункі зь беларускім насельніцтвам напружаныя з прычыны злачыннай агітацыі, якая шырыцца сярод гэтага насельніцтва асобамі зь левага лягеру, на чале якіх стаяць Баранаў, Якавюк ды іншыя, якіх падтрымлівае ўрад Ластоўскага з Коўна”<sup>724</sup>. Інфарматар польскай паліцыі Ян Шурпа з Скідзельшчыны паведамаў, што сярод мясцовых жыхароў “ходзяць чуткі, быццам неўзабаве мае быць вайна, быццам паўстане беларуская рэспубліка”<sup>725</sup>. У кастрычніку 1922 г. у Скідзель прыехаў вядомы дзяяч Сяргей Баран. Некаторыя хлопцы атрымалі ад яго спецыяльныя запрашэньні на сустрэчу, напісаныя па-беларуску. Адзін з удзельнікаў тае сустрэчы (ён быў канфідэнтам паліцыі), сьцьвярджаў, нібыта Баранаў агітаваў моладзь уступаць у беларускія вайсковыя фармаваньні<sup>726</sup>.

Аднак польска-летувіская вайна неўзабаве стала малаверагоднай, бо Рада Лігі нацый прызнала у сакавіку 1923 г. усходнія межы Польшчы<sup>727</sup>. Тады створаныя канспірацыйныя збройныя групы распачалі самастойныя дзеянні. Гэта былі напады на пастарункі, маёнткі абшарнікаў, цягнікі, масты, склады і крамы. Адным з найбольш гучных стаў разгром аддзела “Скамароха” пастарунку паліцыі ў мястэчку Кляшчэлі Бельскага павету. Але празь некаторы час войскам і паліцыі ўдалося арыштаваць многіх удзельнікаў гэтага паўстанцкага руху. Даволі шмат партызанаў, ратуючыся ад перасьледу, перайшлі польска-летувіскую мяжу, многія зь іх пазней перабраліся ў савецкую краіну. Прычыну паразы партызанскага руху даволі трапна вызначыў аналітык польскага генштаба: “Мясцовы селянін ужо даволі нагараваўся, таму пэрспэктыва новай вайны ці нейкіх забурэньняў тут пагражае канчатковым зруйнаваньнем усяго, што ў яго яшчэ засталася, і таго, што ён пасьпеў адбудаваць... Падтрымаць пляны (паўстанцаў. — С.Т.) насуперак сваім жыцьцёвым інтарэсам тутэйшыя сяляне не маглі; што ж да іх этнаграфічнай беларускасьці, дык выявілася, што гэты фактар з гледзішча здольнасьці ахвяравацца дзеля гэтай справы сваімі інтарэсамі роўны нулю”<sup>728</sup>. Меркаваньне пра “этнаграфічную беларускасьць” тут ня надта пераканаўчае, пра што гаворка яшчэ будзе.

<sup>723</sup> “Ludność białoruska jest nadchniona duchem Litwy, iż da im wyzwolenie i swobodę, gdyż polski rząd sciska różnemi podatkami i daninami” (ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 12, арк. 19 адг. –20).

<sup>724</sup> “Stosunek do ludności białoruskiej naprężony z powodu szerzącej się pośród tej ludności agitacji wywrotowej, prowadzonej przez osobników z obozów lewicowych na czele których stoją Baranow, Jakowiuk i inni, wspierani przez Rząd Łastowskiego w Kownie” (ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 12, арк. 2).

<sup>725</sup> “wszędzie chodziły pogłoski, że ma w prędkim czasie być wojna, że powstanie republika białoruska” (Archiwum Państwowe w Białymstoku (далей — АРВ), Пракурор акруговага суду, спр. 86, арк. 137).

<sup>726</sup> АРВ, Пракурор акруговага суду, спр. 86, арк. 137. [Матэрыялы судовага працэсу супраць беларускіх дзеячоў. Акт абвінавачаньня пасла Сяргея Барана].

<sup>727</sup> Мірановіч Я. Навейшая гісторыя Беларусі. Беласток, 1999. С. 85.

<sup>728</sup> “Włocianin tutejszy osiadły — dość ma już wszelkiej niepewności, zaś perspektywa nowej ewentualnej wojny lub bodaj zamieszek na jego roli — grozi mu ostateczną ruiną tego, co mu jeszcze po wojnach ostatnich zostało, lub co już odbudować potrafił... Włocianie tutejsi poprzec planu wbrew swym żywotnym interesom nie mogli, etnograficzna zaś białoruskość ich okazała się czynnikiem równym zeru pod względem uzdolnienia, szkolenia ich do zamierzonej akcji wbrew ich materialnym interesom” (ДАВВ, ф. 67, воп. 1, спр. 22, арк. 29–30).

У траўні 1923 г. у Беластоку адбыўся судовы працэс над 45 арыштаванымі ўдзельнікамі партызанскага руху. На лаву падсудных трапілі многія арганізатары і шэраговыя ўдзельнікі гэтага руху. Сярод абвінавачаных было сем настаўнікаў, некалькі былых афіцэраў расійскай арміі, інжынэр, фэльчар, некалькі гандляроў і работнікаў, але найбольш сялянаў — 22<sup>729</sup>. Да іх былі далучаныя і беларускія паслы ў польскім Сэйме — Сяргей Баран і Сымон Якавюк (апошні пасыпеў зьбегчы ў Летува). У красавіку–траўні 1925 г. у Горадні адбыўся яшчэ адзін працэс супраць 72 беларуска-летувіскіх партызанаў з Гарадзенскага павету, якія дзейнічалі пераважна ў памежных зь Летувай гмінах. Пераважную большасьць зь іх склалі мясцовыя сяляне. Паводле нацыянальнасьці сярод іх налічвалася 40 беларусаў, 20 летувісаў, 4 палякі (насамрэч гэта былі беларусы-каталікі. — С.Т.) і адзін габрай<sup>730</sup>. Яшчэ да суду пяцёра абвінавачаных памерлі ў астросе, а адзін звар’яцеў. У выніку гэтых працэсаў асобы, падазраваныя ў арганізацыйнай дзейнасьці, атрымалі розныя тэрміны турэмнага зьнявольенья.

На сёньняшні дзень з прычыны недахопу крыніцаў цяжка дакладна рэканструяваць палітычную і нацыянальную сьведамасьць удзельнікаў антыпольскай партызанкі пачатку 1920-х гадоў. Як зазначыў Яўген Мірановіч: “Праўдападобна, што патэнцыяльныя паўстанцы ня надта добра арыентаваліся таксама, у якім палітычным кантэксьце адбывалася іх канспірацыйная дзейнасьць”<sup>731</sup>. Партызанскі друк пісаў найперш пра зьдзекі польскай улады з беларускіх сялян, а нацыянальна-дзяржаўная ідэя была ледзь прыкметнай. І ўсё ж многія партызаны, як мы мяркуем, усьведамлялі, што змагаюцца менавіта за Беларусь. Безумоўна, гэтая Беларусь уяўлялася ім нейкай ідылічнай сялянскай краінай без паліцыі, абшарнікаў і падаткаў. На судовым працэсе ў Горадні была зачытаная беларуская ўлётка, у якой гаварылася: “...трэ не дапускаць асаднікаў, што зямля беларускага насялення, што трэ выгнаць войска, і калі будзе свая Беларуска-Народная Рэспубліка, дык і ўсё будзе для беларусаў”<sup>732</sup>. Такія ўлёткі даволі актыўна распаўсюджваліся сярод вяскоўцаў. У аднаго з арыштаваных у Гарадзенскім павеце партызанаў паліцыянт знайшлі карту Беларусі і паштоўкі зь беларускім гербам і надпісам “Ніхай жыве Беларуска-Народная Рэспубліка”. На судзе гаварылася, што такія карты й паштоўкі ёсьць ва ўсіх жыхароў памежных зь Летувай вёсак. Натуральна, падобная наглядная агітацыя ўжо фармавала ў сьведамасьці сялянаў пэўны вобраз ідэалгічнай беларускай айчыны.

Несумнеўна таксама, што заходнебеларуская партызанка пачатку 1920-х гадоў мела рысы сялянскіх войнаў, якія шугалі тады ў шмат якіх мясцінах былое Расійскае імперыі, а асаблівага размаху дасягнулі на поўдні Украіны. Для гэтага існаваў шэраг аб’ектыўных умоваў, зь якіх варта вылучыць надзвычай цяжкае гаспадарчае становішча беларускае вёскі і дэмаграфічную сытуацыю з высокім працэнтам моладзі ва ўзросьце ад 15 да 30 гадоў. Але галоўная прычына вынікала з істотных зьменаў у мэнталітэце сялян, а найперш тае ж моладзі, якія адбыліся цягам некалькіх гадоў. Перажытае ў

<sup>729</sup> У новай айчыне... С. 14.

<sup>730</sup> Беларуска-Доля. № 29. 29.04.25.

<sup>731</sup> Мірановіч Я. Навейшая гісторыя Беларусі... С.85.

<sup>732</sup> Беларуска-Доля. № 32. 09.05.1925.



бежанстве і на вайне зрабіла вясковых хлопцаў дзёрзкімі і агрэсіўнымі, хоць гэтыя рысы праяўляліся ў іх і да вайны як вынік дэградацыі традыцыйных нормаў паводзін. У асяродзьдзі сялянскай моладзі фармуецца культ героя-канспіратара. Пра гэта цудоўна сьведчаць здабытыя паліцыяй фотаздымкі беларускіх партызанаў, дзе яны пазавалі з зброяй у руках. Погляды моладзі, аднак, не падзяляла большыня старэйшых, якія захоўвалі вернасьць традыцыйнай сялянскай мэнтальнасьці і стратэгіі выжываньня. Паводле гэтай мэнтальнасьці, любы ціск чужой сілы трэба проста ператрываць, перажыць, бо супраціў толькі пагоршыць становішча, прывядзе да яшчэ большай бяды. Даволі жорсткія пацыфікацыі партызанскіх вёсак войскамі і паліцыяй з жорсткім зьбіцьцём усяго мужчынскага насельніцтва толькі ўмацоўвалі старэйшае пакаленьне ў правільнасьці іх жыцьцёвай філязофіі.

Важным аспэктам партызанскай вайны было тое, што яна накіроўвалася супраць дзяржавы ды яе чыноўнікаў, якіх сяляне лічылі чужымі для свайго лякальнага сьвету. Паводле клясычных сялянскіх уяўленьняў, галоўнае — прагнаць гэтых чужынцаў, бо яны рознымі падаткамі і прымусамі толькі жыць не даюць. Аслабленьне дзяржаўнага апарату ў часе ваенных катаклізмаў усяляла ў моладзь надзею на посьпех у такой барацьбе. Разам з тым больш ляяльныя да польскай дзяржавы сяляне-каталікі не ўспрымаліся праваслаўнымі вяскоўцамі як ворагі і лічыліся сваімі. Апошнія ў сваю чаргу таксама імкнуліся захоўваць нэўтралітэт у стасунках “партызанскіх” вёсак і дзяржавы. Сялянская сьведамасьць як бы прызнавала права кожнай вёскі вызначаць характар дачыненняў з уладамі. Таму, напрыклад, на судзе супраць партызанаў у Горадні не было сьведкаў зь ліку мясцовых сялян. Больш за тое, у абарону абвінавачаных нават выступаў тутэйшы каталіцкі ксёндз.

Больш памяркоўныя дзеячы крыла беларускага нацыянальнага руху лічылі беспэрспэктывнай збройную барацьбу з польскай дзяржавай. Яны імкнуліся дзейнічаць мірнымі і цалкам легальнымі палітычнымі мэтадамі. Несумнеўна, што міжваенная Польшча мела непараўнальна больш дэмакратычную палітычную сыстэму, чым былая Расійская імперыя. Удзел насельніцтва ў выбарах вышэйшых дзяржаўных уладаў даваў беларускім дзеячам выдатны шанец легальнай нацыянальнай агітацыі. Увосень 1922 г. адбыліся першыя ўсеагульныя выбары ў парлямэнт польскай дзяржавы. Лідэры беларускіх партый пастанавілі далучыцца да выбарчага Блёку нацыянальных меншасьцяў. Дастаткова хутка аформіліся структуры, якія пачалі праводзіць агітацыю на карысьць кандыдатаў ад гэтага блёку. Напрыклад, у верасьні 1922 г. у Горадні быў утвораны Беларускі выбарчы камітэт<sup>733</sup>. А неўзабаве ў павеце ўтварыліся мясцовыя выбарчыя камітэты ў вёсках Ляткі, Стругі, Алекшыцы, Бераставіца, Кавалі, Ярмолічы, Жыдомля, Верцялішкі, Бершты, Гарковічы, Дубна, Баранава, Лаша, Лазы і ў мястэчку Скідзель<sup>734</sup>. Гэта сьведчыла пра дастатковую моц і разгалінаванасьць структур беларускага палітычнага руху.

<sup>733</sup> Глагоўская Л. З дзейнасці беларускіх парламентарыяў на Гродзеншчыне ў 1922–1930 г. // *Культура Гродзенскага рэгіёну: праблемы развіцця ва ўмовах поліэтнічнага сумежжа*: Зб. навук. прац. Гродна: ГрДУ, 2003. С. 128.

<sup>734</sup> Глагоўская Л. З дзейнасці беларускіх парламентарыяў... С.129.

У Гарадзенскай выбарчай акрузе беларускімі кандыдатамі па сьпісе № 16 (Blok Mniejszości narodowych Rzeczy Pospolitej Polskiej — Блэк нацыянальных меншасцяў) сталі Сяргей Баран і Аляксандар Сініла, якія паходзілі з мясцовага сялянства. У барацьбе за галасы вяскоўцаў ім даводзілася канкураваць з камуністамі і польскімі партыямі левай арыентацыі. Беларускія дзеячы павялі выбарчую кампанію пад наступнымі лёзунгамі: “Хочаш, каб уся **тутэйшая** (выдзелена аўтарам. — С.Т.) зямля дасталася **тутэйшаму** працоўнаму сялянству? Хочаш школы ў **роднай** мове? Хочаш, каб уся адміністрацыя была **свая, тутэйшая**, каб урадоўцамі былі **нашы** людзі? Хочаш служыць у войску ў **сваім родным** краю? Хочаш быць гаспадаром на **сваёй** зямлі, хочаш аўтаноміі **нашага** краю з **сваім** Соймам у Вільні?”<sup>735</sup> Гэтакія лёзунгі выразна сьведчылі пра імкненьне беларускіх актывістаў выкарыстаць характэрную сялянам сьведамасьць *тутэйшасьці*, давер да *сваіх, нашых*, замілаваньне малой айчынай ці *роднай* старонкай. Беларускі пасол В.Рагуля ўспамінаў пра хаду гэтай выбарчай кампаніі: “Нам заставалася іграць галоўным чынам на дзвюх струнах: нацыянальнай і эканамічнай. Першая была ў той час слабая, другая — моцная. Мы націскалі на адсутнасць беларускіх школаў і на польскае вайсковае асадніцтва. Гэты другі выбарчы конік быў вельмі карысны. Ён вырашыў пытаньне галасаваньня сялянскай масы на нашу карысьць”<sup>736</sup>. Мы мяркуем, што пры ўсёй важнасці сацыяльнага фактару і праблемы польскага асадніцтва нельга ўсё ж прыніжаць і нацыянальны фактар. Як сьведчаць архіўныя матэрыялы, посьпех спадарожнічаў беларускім кандыдатам і там, дзе не было ні асаднікаў, ні абшарнікаў. Шмат жа якія каталіцкія вёскі, дзе відавочнымі былі ўсе сацыяльныя праблемы мясцовага сялянства, галасавалі за польскія сьпісы, бо беларуская нацыянальная сьведамасьць там адсутнічала, нягледзячы на “простую” мову жыхароў.

У выніку выбараў, якія адбыліся ў 1922 г. (5 лістапада — у Сэйм, 22 лістапада — у Сэнат), у польскі парлямэнт прайшлі 11 беларускіх паслоў. Напрыклад, у Гарадзенскім павеце за сьпіс № 16 прагаласавалі пад час выбараў у Сэйм 26 732 выбарнікі, а пад час сэнацкіх выбараў — 10 541 (сэнатараў выбірала меншае кола выбарнікаў). Вынікі астатніх партый і блёкаў на выбарах у Сэйм па гэтым павеце выглядалі наступным чынам: сьпіс № 1 (Polskie Stronnictwo Ludowe “Piast” — Польская сялянская партыя “Пяст”) — 21 507, № 2 (Polska Partia Socjalistyczna — Польская сацыялістычная партыя) — 2892, № 3 (Polsko Stronnictwo Ludowe “Wyzwolenie” — Польская сялянская партыя “Вызваленьне” і Polskie Stronnictwo Ludowe Lewica — Польская левая сялянская партыя) — 12 566, № 4 (Ogólny Zydowski Związek Robotniczy w Polsce — Агульнагабрайскі рабочы зьвяз) — 500, № 5 (Związek Robotniczy Miast i Wsi — Зьвяз пралетарыяту гораду і вёскі) — 4425, № 7 (Narodowa Partia Robotnicza — Нацыянальная рабочая партыя) — 1125, № 8 (Chrześcijański Związek Jedności Narodowej — Хрысьціянскі зьвяз нацыянальнага адзінства) — 7698, № 10 (Unia Narodowo-Państwowa — Нацыянальна-дзяржаўная вунія) — 680, № 12 (Polskie Centrum — Польскі цэнтар) — 3425, № 20 (Zydowski demokratyczny Blok Ludowy — Габрайскі нацыянальна-дэмакратычны блэк) — 111, № 23 (Narodowa Partia Pracy —

<sup>735</sup> Беларускі зьвон. № 30. 01.11.1922.

<sup>736</sup> Рагуля В. Успаміны... С. 18.

Народная партыя працы) — 155, № 18 (Komitet wyborczy inwalidów i zdemobilizowanych wojskowych — Зьвяз вайсковых інвалідаў) — 271<sup>737</sup>.

На Скідзельскім вясковым участку за Блёк нацыянальных меншасцяў аддалі галасы 615 выбарнікаў, а за пракамуністычны сьпіс № 5 — 222. Іншыя партыі і блёкі набралі тут усяго 38 галасоў. На Хвайнянскім участку, да якога належала частка вёсак Скідзельскай гміны, упэўнена перамаглі камуністы — 432 галасы, а на другім месцы апынуўся сьпіс № 3 (ПНП “Вызваленьне” і “Народная лявіца”). Блёк нацыянальных меншасцяў, за які агітаваў Беларускі камітэт, атрымаў у Хвайнянах усяго 11 галасоў. На выбарчым участку ў вёсцы Карашава за сьпіс № 16 прагаласавалі 246 выбарнікаў з 311, якія ўдзельнічалі ў галасаваньні<sup>738</sup>. Сьпіс ПНП “Вызваленьне” і “Народная лявіца” набраў большасць у мястэчку Скідзель — 245 галасоў, на другім месцы быў Блёк нацыянальных меншасцяў — 183, на трэцім — камуністы (102 галасы). На гэтым участку большасць выбарнікаў складалі габраі. Такім чынам, мясцовыя сяляне-беларусы аддавалі свае галасы за Блёк нацыянальных меншасцяў, камуністаў і польскія лева-радыкальныя партыі.

Даволі масавая палітычная падтрымка на выбарах 1922 г. беларускім сялянствам сваіх нацыянальных дзеячоў засьведчыла, што беларускі нацыянальны рух, паводле мадэлі Міраслава Гроха, перайшоў ад фазы В (нацыянальная агітацыя) да фазы С (масавы палітычны рух). Але ж вынікі галасаваньня таксама засьведчылі, што вельмі вялікая частка сялянаў-каталікоў Заходняй Беларусі падтрымлівала польскія партыі, а ня Блёк нацыянальных меншасцяў. Галоўную ролю тут адыгрывалі ўплывы каталіцкага духавенства, якое ў большасці сваёй мела польскую нацыянальную сьведамасць. У тых жа каталіцкіх парафіях, найперш на Віленшчыне, дзе каталіцкія ксяндзы сымпатызавалі беларускай хрысьціянскай дэмакратыі, сяляне-каталікі даволі актыўна падтрымалі беларускіх кандыдатаў.

Статус дэпутата парламэнту даваў беларускім дзеячом магчымасьць легальных сустрэчаў з выбарнікамі, якія сталі найбольш эфэктыўнай формай нацыянальнай агітацыі. Такія сустрэчы звычайна ладзіліся на месцачковых кірмашох. На іх збіраліся тысячы сялянаў з вакольных вёсак. Найбольш актыўна працаваў у гэтым кірунку пасол ад Гарадзеншчыны Сяргей Баран, якога, аднак, ужо ў 1923 г. пасадзілі ў турму, абвінаваціўшы ў антыдзяржаўнай дзейнасьці. Карэспандэнт газэты “Наш сьцяг” пісаў: “Пакуль пасол С.Баранаў ня быў арыштаваны, дык Горадзеншчына была ажыўлена ад часу да часу мітынгамі, якія рабіў пас. Баран. Цяпер як страцілі мы пасла С.Барана — нашага дарадчыка і абаронцу нашых правоў — апынуліся мы ў загнаным бяспрасветным палажэньні <...> Вельмі пажадана, каб беларускія паслы, якія разьяжджаюць па Віленшчыне, не забыліся аб Горадзеншчыне, расказалі б аб працы ў Сойме, выслухалі нашы крыўды і далі парады для нас вельмі дарагія і неабходныя”<sup>739</sup>.

Нацыянальнае пытаньне мусілі закранаць у сваіх выступак і канкурэнты беларускіх дзеячоў зь левых польскіх групавак. Так, 15 сакавіка 1924 г. у мястэчку Азёры Гарадзенскага павету выступіў з прамовай пасол клюбу

<sup>737</sup> ДАГВ, ф. 59, воп. 1, спр. 6. [Вынікі выбараў 1922 г. па Гарадзенскім павеце].

<sup>738</sup> ДАГВ, ф. 59, воп. 1, спр. 10. [Прагаколы выбарчых камісій 1922 г. па Гарадзенскім павеце].

<sup>739</sup> Наш Сьцяг. № 24. 12.08.1923.

“Вызваленне” Антон Шапель. У гэтай прамове ён сыцьвярджаў, што “кожны беларус, як і паляк, калі жыве на тэрыторыі Польшчы, дык ёсць палякам і мае права дамагацца пэўных правоў... нават беларускіх школ, як і на пасадзе старасты павінен быць беларус”<sup>740</sup>. Цікава, што выступіўшы спачатку па-польску, празь некалькі хвілін пасол паўтарыў усё сказанае па-беларуску. Тое, што сябры польскіх партый мусілі ўлічваць дадзены чыньнік у сваёй агітацыйнай дзейнасці, сьведчыла пра дастатковую пашыранасць беларускай самасьведамасці на Гарадзеншчыне.

Палітыка дзяржаўных уладаў на “ўсходніх крэсах”, якая ігнаравала нацыянальныя патрэбы беларускага насельніцтва і фактычна не давала магчымасці нармальнага легальнага разьвіцця беларускіх палітычных структураў, толькі радыкалізавала настроі як сярод сялянскага насельніцтва, так і сярод палітычных дзеячоў. Улетку 1924 г. кіраўніцтва Гарадзенскага павяту адзначае ўзмацненне на вёсцы беларускай нацыянальнай агітацыі. 24 чэрвеня 1924 г. павятовы стараста пісаў камэнданту паліцыі: “Сэпаратысцкі беларускі рух, кіраваны найпрост зь Вільні праз Горадню... узмацніўся і набірае цяпер ужо выразны характар антыдзяржаўнай акцыі... Галоўным заданнем кіраўнікоў беларускага руху ёсць апанаванне вёскі, і для гэтай мэты спецыяльнымі пасланцамі зь Вільні й Горадні ліхаманкава ствараюцца правінцыйныя камітэты. Яны, як вядома, існуюць ужо ў Горадні, Скідзелі і ў Скідзельскай гміне, Азёрах, Каменцы, Друскеніках. У склад правінцыйных камітэтаў уваходзяць 3–4 асобы, якія аб’яджаюць вёскі, у зручны момант склікаюць сход і без увагі на колькасць прысутных сеюць агітацыю, рыхтуючы такім спосабам грунт для будучых актыўных выступленьняў <...> Варожы настрой беларускага насельніцтва да дзяржавы і ўладаў яскрава пацьвярджае вельмі адмоўны ўплыў на яго гэтых эмісараў”<sup>741</sup>. Пры гэтым стараста наракаў на бяздзейнасць мясцовай паліцыі, якая быццам зьвяртае мала ўвагі на беларускіх актывістаў. Гэтыя нараканні былі не зусім абгрунтаванымі. Як сьведчаць архіўныя матэрыялы, паліцыя мела сваіх агентаў у беларускіх структурах. Так, улетку 1924 г. гарадзенская паліцыя атрымала даволі падрабязную інфармацыю пра тое, як Беларускі цэнтральны нацыянальны камітэт праводзіў 9–10 чэрвеня 1924 г. зьезд сваіх правінцыйных дэлегатаў у Вільні. Паводле паведамленьня канфідэнта, на зьездзе, у якім ён сам удзельнічаў, сабралася 18 чалавек. З прамовай выступіў адзін зь лідэраў беларускага руху Сымон Рак-Міхайлоўскі. Калі верыць канфідэнту, ён заявіў прысутным, што беларускаму руху “ўдалося ўжо апанаваньне гарады, мястэчкі й вёскі, пра што сьведчаць сьпісы новадалучаных

<sup>740</sup> “każdy czy to białorusin czy polak, o ile zamieszkuje na teritorjum Polski, jest polakiem, mając prawo domagać się według praw... nawet szkół Białoruskich, jak również na urzędach starostwiskich — starosta był również białorusin” (ДАГВ, ф.17, воп. 1, стр. 40, арк. 51 адг. [Сытуацыйныя справаздачы паліцыйнага камэнданта Гарадзенскага павяту за 1924 г.]).

<sup>741</sup> “Ruch separatystyczny, białoruski, kierowany bezpośrednio z Wilna przez Grodno od połowy kwietnia r.b. ... dziś już nabiera wyraźnego charakteru akcji antypaństwowej łącznie z akcją komunistyczną — Głównym zadaniem przywódców ruchu białoruskiego jest opanowanie wsi i w tym celu gorączkowo tworzone są komitety prowincjonalne przez specjalnych wysłanników z Wilna i Grodna — Komitety takie jak wiadomo istnieją już w Grodnie, Skidlu na gminę Skidel i Jezioro, w Kamionce, Druskienikach — W skład komitetów prowincjonalnych wchodzi 3–4 osoby, które objeżdżają wsie i w momentach sprzyjających zwołują zebrania i bez względu na ilość obecnych się agitating antypaństwową w duchu niepodległościowym-białoruskim, przygotowując w ten sposób grunt do przyszłych czynnych wystąpień <...> Wrogi nastroj ludności białoruskiej w stosunku do państwowości i władz polskich aż nadto stwierdza b. ujemny wpływ na nią jednostek — emisariuszy białoruskich” (ДАГВ, ф.17, воп. 1, стр. 41, арк. 239).



сяброў, дасланья правінцыйнымі камітэтамі; што папярэдняя праца здабывае падтрымку беларускага грамадства і калі ў такім тэмпе будзе пасоўвацца, можам быць упэўненымі, што неўзабаве дамо пытлю польскай дзяржаве і пераканам сьвет, што беларусы жывуць і ўмеюць змагацца за свабоду”<sup>742</sup>. Дэлегатам канфэрэнцыі былі ўручаныя пячаткі з надпісам НЖНБ (Няхай Жыве Незалежная Беларусь) і выявай герба Францішка Скарыны.

Як вынікала з паведамленьняў гмінных пастарункаў, беларускія дзеячы ў гэты час актыўна езьдзілі па мястэчках і вёсках, каб “пад прыкрыцьцём збору ахвяраваньняў на беларускія інстытуцыі” ствараць партызанскія аддзелы<sup>743</sup>. Цяжка адназначна адказаць на пытаньне, ці адпавядалі страхі мясцовых уладаў рэальнай сытуацыі і наколькі моцна беларускі рух уплываў на вясковае насельніцтва. Цалкам магчыма, што паліцыя перабольшвала небясьпеку і такім чынам выбівала для сябе лепшае фінансаваньне і розныя льготы. Разам з тым данясеньні таемных паліцыйных інфарматараў сьведчаць, што нацыянальная ідэнтычнасьць мясцовага беларускага сялянства часта выглядала яшчэ даволі аморфнай. Цікавае паведамленьне інфарматара з Скідзельскай гміны, на тэрыторыі якой антыпольскія настроі былі вельмі моцныя: “Спроба высвятленьня сытуацыі, тыповай для беларусаў Гарадзенскага павету, паказала, што стаўленьне беларускага насельніцтва, асабліва ў ваколіцах Скідзеля й Азёр да польскай дзяржавы можна ахарактарызаваць як нянавісьць. Антыпольская агітацыя да гэтага часу праводзіцца, як бачна, без сыстэмы — па хатах, цяперашняе яе ўзмацненьне мае выразны намер выклікаць неспакой і паніжэньне аўтарытэту дзяржавы <...> З размоваў зь людзьмі відаць пэўнае расчараваньне з прычыны невыступленьня Летувы, ад якой чакалі большай ваеннай авантуры. Калі пытаецца пры нагодзе, ці не баяцца яны матэрыяльных стратаў, якія прыносяць вайна, то адказваюць, што страты і так непазьбежныя ад празьмерных падаткаў і ўвогуле ад панаваньня палякаў. Характэрным ёсьць факт, што ў гэтых размовах ніхто ня ўзгадвае пра Беларусь, толькі пра Расію і пра тое, што пасьяя вызваленьня з-пад Польшчы злучацца з Расіяй. Пра Беларусь людзі згадваюць неахвотна”<sup>744</sup>.

Выказваньне агента дэфэнзывы, што беларускае насельніцтва больш гаворыць пра Расію, чым пра Беларусь, уяўляецца нам занадта катэгарычным і магло быць вынікам палітычных перакананьняў самога паліцыйнага

<sup>742</sup> “zdołano już opanować miasta, miasteczka i wsie co świączą wykazy nowo-zaciągniętych członków, nadsyłane przez poszczególne komitety prowincjonalne; że dotychczasowa praca zyskuje poparcia społeczeństwa białoruskiego i gdy w tem tempie posuwać się będzie, możemy być pewni że w niedługim czasie zadamy cios Państwu Polskiemu i przekonamy świat, że białorusini żyją i potrafią walczyć za wolność” (ДАГВ, ф.17, воп. 1, спр. 41, арк. 513–514. [Сытуацыйныя справаздачы паліцыйнага камэнданта Гарадзенскага павету за 1924 г.]).

<sup>743</sup> ДАГВ, ф.17, воп. 1, спр. 41, арк. 285.

<sup>744</sup> “Ogólny wywiad przeprowadzony w kierunku oświeślenia sytuacji panującej wśród białorusinów na terenie pow. Grodzieńskiego wykazał, że nastroj ludności białoruskiej zwłaszcza w okolicach Skidla i Jezior w stosunku do państwowości polskiej jest nienawisny. Agitacja antypaństwowa prowadzona dotychczas jak widać bez systemu — domowym sposobem, wzmacniana obecnie nosi wyraźnie zamiary wywołania niepokoju i obniżenia autorytetu Państwa <...> Z rozmów z ludźmi daje się zauważyć pewne rozczarowanie z powodu niewystąpienia Litwy, z którego oczekiwano większej авантуры wojennej. Zapytywano przy tej okazji czy się nie liczą ze zniszczeniem materialnym, jakie powoduje wojna, odpowiadano, że zniszczenia i tak jest nieuniknione z powodu nadmiernych podatków i wogóle z powodu panowania polaków. Charakterystycznym jest fakt, że przy podobnych rozmowach nikt się nie wspomina o Białorusi, lecz o Rosji, to jest, że po wyzwoleniu się z pod panowania Polski zleją się z Rosją. O Białorusi ludność nie chętnie wspomina” (ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 41, арк. 289).

інфарматара. Хоць трэба прызнаць, што частка мясцовай інтэлігенцыі сапраўды мела заходнерускія погляды. Паліцыйны камэндант Луненскай гміны Гарадзенскага павету адзначаў у сваёй справаздачы, што мясцовае праваслаўнае насельніцтва, “якое афіцыйна мусіць быць беларускім, у сапраўднасьці расійскае, пра што сьведчаць яго звычаі”. Пры гэтым ён таксама дадаваў, што “10 % гэтага насельніцтва — былыя настаўнікі, чыноўнікі, а таксама даўня расійская паліцыя, і яны найбольш незадаволеныя сваім сучасным становішча”<sup>745</sup>. Скідзельскі камэндант Вронскі таксама пісаў у 1921 г.: “У гміне Скідзель шмат даволі інтэлігентных расіян, якія вярнуліся з Расіі; людзі гэтыя ў царскія часы займалі розныя пасады, а цяпер сядзяць без занятку. Усё гэта ўплывае на іх незадавальненне і нават варожасьць”<sup>746</sup>. Расейцамі ён называў мясцовых беларусаў — настаўнікаў, дробных чыноўнікаў, паліцыянтаў, якія атрымалі адукацыю на расійскай мове ў часы імперыі, дамагліся пэўнага сацыяльнага пасьпеху, а цяпер адчувалі сваю незапатрабаванасьць у новых палітычных рэаліях. Гэтая група, найперш народныя настаўнікі, і папаўняла шэрагі актывістаў беларускага руху.

Улетку 1926 г. на беларускай вёсцы разгортваецца арганізацыя мясцовых структураў Беларускай сялянска-работніцкай грамады. Працэс стварэньня гэтай партыі распачаўся яшчэ летам 1925 г., калі некалькі паслоў Сэйму на чале з Браніславам Тарашкевічам выйшлі зь Беларускага пасольскага клюбу і ўтварылі новы клуб Беларускай сялянска-работніцкай грамады. У яго стварэньні вельмі істотную ролю адыгралі ўплывы з СССР, а прасавецкія сымпатыі многіх яе дзеячоў былі відавочнымі. Імклівы ж рост шэрагаў БСРГ распачаўся ўлетку 1926 г. Яшчэ ў чэрвені Грамада налічвала толькі крыху болей за паўтысячу сяброў, хоць і гэты лік быў немалы для беларускіх палітычных арганізацый<sup>747</sup>. Але затым пачынаецца маланкавае разрастаньне яе мясцовых структураў. У лістападзе 1926 г. дзейнічала ўжо каля 800 гурткоў Грамады, якія ядналі блізу 60 тыс. сяброў<sup>748</sup>. А напярэдадні ліквідацыі, на пачатку 1927 г., налічвалася ўжо каля 2000 гурткоў і больш за 100 тыс. сяброў. У Гарадзенскім павеце гурткі Грамады ўтварыліся амаль у кожнай дастаткова вялікай праваслаўнай вёсцы, хоць палітычная актыўнасьць насельніцтва не была аднолькавай у розных рэгіёнах. У некаторых гмінах, дзе беларускі рух быў моцна рэпрэсаваны пад час партызанкі 1922–1923 гг., працэс арганізацыі гурткоў пасоўваўся больш марудна. Грамадоўская газета “Народная справа” пісала ў лістападзе 1926 г.: “Не можна абмінуць мястэчка і гміну Крынкі, Мала-Бераставіцкую і Вяліка-Бераставіцкую гміны, дзе ёсьць многа сьведамых і інтэлігентных хлопцаў, а тым часам не чуваць там існаваньня гурткоў (за малым выняткам). Чаму ж гэта? А таму, што гэтыя хлопцы калісьці многа працавалі ў гэтым напрамку (1918–1922 гг.) і многа пацярпелі ад паліцыі і адміністрацыі, былі катаваны, суджаны, адседжвалі ў

<sup>745</sup> “która mimo iż oficjalnie ma być białoruską — jest w rzeczywistości rosyjska, co wskazują obyczaje i zwyczaje danej ludności” ... “...około 10 % tej że ludności to byli nauczyciele, urzędnicy, oraz dawna policja rosyjska i ci najwięcej są niezadowoleni z obecnego stanu rzeczy” (ДАГВ, ф. 17. воп. 1, спр. 173, арк. 51).

<sup>746</sup> “Gmina Skidel posiada dość inteligentnych rosyjan, którzy powrócili z Rosyi, ludzmi za czasów carskich zajmujących stanowiska, a obecnie siedzących bez zajęcia. Wszystko to wpływa na niezadowolenie i nawet wrogość” (ДАГВ, ф. 17. воп. 1, спр. 3, арк. 33).

<sup>747</sup> Мірановіч Я. Навейшая гісторыя Беларусі... С. 91.

<sup>748</sup> Gomółka Kr. Białorusini w II Rzeczypospolitej // Zeszyty naukowe Politechniki Gdańskiej. Ekonomia XXX. Gdańsk. 1992. S. 82.

турмах і цяпер адны баяцца гэтых рэпрэсіяў, другія зусім страцілі ахвоту да працы, а трэція проста... жаніліся...”<sup>749</sup>

У вёсцы Раўкі Свідзельскай гміны да шэрагаў Грамады ў поўным складзе далучыўся мясцовы гурток польскай партыі “Пяст”. Яго сябры напісалі зварот у газету “Народная справа”: «Мы, ніжэй падпісаныя, быўшыя сябры “Пяста”, пераканаўшыся, што гэта — ашуканская партыя, што яна бароніць паноў і асаднікаў — нашых ворагаў, а нас беларусаў, у вострагі садзіць — выступаем з гэтай кулацкай партыі і запісваемся у БСРГ, зь якую толькі адною можна перамагчы зло»<sup>750</sup>. Прыведзеная цытата — характэрны прыклад сінтэзу сацыяльна-клясавай і нацыянальнай рыторыкі: беларусам тут супрацьстаўляліся паны й асаднікі. Яўным запазычаньнем з бальшавіцкай рыторыкі зьяўляўся і тэрмін “кулацкая партыя”. Слова “кулак” у тагачаснай заходнебеларускай вёсцы да заможных гаспадароў не ўжывалася. У тых жа Раўках ня ўсе сяляне былі прыхільнікамі Грамады, некалькі гаспадароў падтрымлівалі палянафільскага дзеяча Паўлюкевіча і нават ездзілі на зьезд яго партыі ў Вільню, што выклікала іх крытыку ў грамадоўскім друку<sup>751</sup>. Усё гэта сьведчыць пра высокі ровень палітызаванасьці сялянскага насельніцтва.

Мясцовыя дзяржаўныя ўлады амаль не перашкаджалі росту БСРГ. Актывісты гурткаў Грамады трымаліся наступальнай тактыкі, арганізуючы складаньне сялянамі пратэстаў супраць кожнага незаконнага кроку паліцыі. У жніўні 1926 г. камэндант паліцыі Гарадзенскага павету загадаў кіраўніком гмінных пастарункаў больш асьцярожна зьбіраць зьвесткі пра новаўтвораныя гурткі БСРГ: “...апошні раз паўтараю, што пастарунак дзяржаўнай паліцыі, выведваючы інфармацыю пра гэтыя арганізацыі, павінен здабываць зьвесткі толькі таемным шляхам або з дапамогай канфідэнтаў ці людзей, вартых даверу; і так, каб тая арганізацыя нічога пра гэта ня ведала”<sup>752</sup>.

Свой погляд на прычыны ўзнікненьня Грамады выказаў Васіль Рагуля, які быў адным з кіраўнікоў Беларускага сялянскага саюзу. На яго думку, імклівы рост БСРГ быў інспіраваны самымі польскімі ўладамі дзеля наступнага разгрому беларускага руху: «Увесь палітычна сьведамы элемент уліўся ў гурткі і пацягнуў за сабою менш сьведамую большасьць. Разам з доказамі нацыянальнага характару кіраўнікі гурткаў гаварылі маласьведамым: “На весну адбудзецца падзел абшарніцкіх маёмасьцяў і ты, калі ня ўвойдзеш у Грамаду, ня будзеш дапушчаны да падзелу” <...> Пры слабой нутраной дысцыпліне гурткі самацёкам рэвалюцыянізаваліся ўсё больш і больш. На гэтую дарогу штурхала іх польская дэфэнзыва»<sup>753</sup>.

Хто складаў мясцовы актыў Грамады? Аналіз паліцыйных матэрыялаў дазваляе сьцьвярджаць, што сярод мясцовых лідэраў было нямала настаўнікаў, а таксама людзей, якія праявілі сябе ў часе вайны і рэвалюцыі, здолеўшы стаць вайсковымі камандзірамі, рознага рангу чыноўнікамі, пісарамі і г.д. Звычайная сялянская праца ўжо не магла задаволіць іх

<sup>749</sup> Народная справа. № 27. 23.10.26.

<sup>750</sup> Народная справа. № 22. 07.10.1926.

<sup>751</sup> Народная справа. № 25. 16.10.26.

<sup>752</sup> “... poraz ostatni pouczam, że Post. P.P. prowadząc wywiad o rzekomych organizacjach, winien zasięgać informacji drogą ściśle poufną, czy to za pomocą konfidentów, czy też u ludzi godnych zaufania i tak aby zainteresowana organizacja o tym nie wiedziała” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 19, арк. 165. [Палітычны рух у Бершгаўскай гміне. 1926 г.]).

<sup>753</sup> Рагуля В. Успаміны. Мінск: ВЦ “Бацькаўшчына”, 1993. С. 52–53.

асабістыя амбіцыі, а жыццёвы крутагляд сягаў за межы лякальнага вясковага сьвету. На падставе паліцыйных звестак, можна скласьці ўмоўны тыповы вобраз актывіста Грамады. Звычайна гэта малады чалавек узростам каля 30 гадоў, за плячыма якога было бежанства ў Расіі або служба ў войску.

Звесткі пра матэрыяльны стан беларускіх дзеячоў Свідзельскай гміны, сабраныя паліцыяй, сьведчаць, што сярод іх сустракаліся як беднякі, так і заможныя гаспадары. Напрыклад, у вёсцы Пяшчанка кіраўнікамі беларускага руху былі даволі багатыя сяляне. Міхал Каскевіч, які пазьней быў сакратаром гуртка Таварыства беларускай школы, меў 6 дзесяцін зямлі, добрую забудову, трымаў 2 коней, 3 кароў, звыш 10 галоў дробнай жывёлы. Пётр Мышко меў 10 дзесяцін, добрую забудову, трымаў каня і 2 кароў. Старшыня гуртка ТБШ у Хвайнянах Павел Лазовік меў 12 дзесяцін зямлі, што зьяўлялася на той час для Свідзельшчыны вялікім надзелам<sup>754</sup>. Дасьледваньне паводле матэрыялаў перапісу 1897 г. становішча сем'яў, зь якіх выйшлі актыўныя грамадоўцы вёсак Шчанец, Сухары, Шкленск і Навасёлкі Бершчэўскай гміны, дазваляе сьцьвярджаць, што амаль у кожнага з будучых актывістаў бацька, а часам і маці былі пісьменнымі. Шмат у каго дзядзькі і старэйшыя браты працавалі ў горадзе, на чыгунцы ці ў дзяржаўным апарце. У часе вайны і рэвалюцыі гэтыя людзі пабывалі на франтах, некаторыя сталі афіцэрамі, дробнымі чыноўнікамі. Такім чынам, “грамадоўскі актыў” належаў да найбольш пасіянарнай часткі вясковага насельніцтва, якая ўжо не магла заставацца ў рамках традыцыйнага сялянскага жыцця і актыўна шукала для сябе новую нішу ва ўмовах непазьбежнага пашырэння працэсаў мадэрнізацыі ў тагачасным грамадстве.

Аднак усё больш моцны пракамуністычны ўхіл Грамады абвастраў палітычныя разыходжаньні ў беларускім руху. Яны выявіліся найперш у асяродзьдзі партыйных элітаў. Але, цалкам магчыма, што гэтыя разыходжаньні ўзьніклі і на лякальным роўні. У складзе вясковых гурткоў Грамады часта не было адукаваных людзей і заможных гаспадароў, якія раней актыўна ўдзельнічалі ў нацыянальным руху, але адмоўна ставіліся да яго камунізацыі. Наяўныя крыніцы не дазваляюць дэталёва прааналізаваць гэтае пытаньне на лякальным роўні.

У цэлым жа грамадоўскі актыў складала найбольш энэргічная частка заходнебеларускай вёскі. Асаблівых шанцаў дасягнуць пасьпеху ў камэрцыі або зрабіць кар'еру ў мясцовым дзяржаўным апарце амбітны і адукаваны вясковец ў тагачасных умовах амаль ня меў. Зь перамогай Грамады ён зьвязваў надзею на рэалізацыю сваіх амбітных плянаў. З каго складаўся мясцовы актыў БСРГ? Паводле падлікаў Аляксандры Бергман, сярод 56 дзеячоў, абвінавачаных на віленскім працэсе ў антыдзяржаўнай дзейнасьці, было 34 селяніны (у тым ліку адзін селянін-гандляр), 6 рабочых, 5 народных настаўнікаў, 6 чалавек розных прафэсій (фэльчар, радыётэхнік і г.д.), 3 чалавекі вольных прафэсій, 2 праваслаўныя сьвятары. Паводле ж адукацыі, 5 асобаў мелі вышэйшую, 13 — сярэдняю і няпоўную сярэдняю адукацыю, 6 чалавек скончылі настаўніцкія сэмінарыі і 2 — духоўныя сэмінарыі<sup>755</sup>. Такім чынам, на лаве падсудных апынуліся людзі самых розных сацыяльных групаў беларускага грамадства міжваеннай польскай дзяржавы.

<sup>754</sup> ДАГВ, ф. 24, воп. 1, с. 20, арк. 54–57. [Палітычны рух у Свідзельскай гміне. 1926 г.]

<sup>755</sup> Biergman A. Sprawy białoruskie w II Rzeczy-Pospolitej. Warszawa: PWN, 1984. S. 120–121.



Чаму звычайныя вяскоўцы, якія заўжды як агню баяліся хоць бы і фармальнай прыналежнасці да небяспечнай антыўрадавай арганізацыі, масава запісваліся ў шэрагі Грамады, ставілі свае подпісы на шматлікіх пратэстах і зваротах? І гэта пры відавочнай слабасці і недастатковай арганізаванасці надзякальных палітычных структураў беларускага руху. На думку Я. Мірановіча, форма дзейнасці Грамады ў цэлым мела характар бунту, што для сялянскага асяроддзя было цалкам прымальным і нават прывабным спосабам стаўлення да існага парадку<sup>756</sup>. Тыя беларускія партыі, якія прапаноўвалі легальныя і досыць памяркоўныя мэты дзейнасці, разлічаныя на паступовае дасягненне нацыянальных і сацыяльных мэтаў, не маглі здабыць сярод вяскоўцаў папулярнасці і найчасцей успрымаліся як “згоднікія” ці нават “здроднікія”. Грамадоўскі рух у многіх момантах падобны на хіліястычныя рэлігійныя рухі, якіх нямала было ў гісторыі сялянства розных краін Эўропы і астатняга сьвету. Прамовы дзеячоў перад вясковым насельніцтвам па сваёй стылістыцы нагадвалі выступленні рэлігійных прарокаў. Гэтыя прамовы былі насычаныя прапагандысцкімі штампамі і радыкальнымі лезунгамі, якія большасцю сялянаў успрымаліся як рэлігійныя сымбалі і не патрабавалі ніякага рацыянальнага вытлумачэння. Сацыяльная праграма Грамады ў цэлым была вельмі папулісцкай, а некаторыя яе пункты абсалютна нерэальнымі для выканання. Аднак гэта, відаць, мала цікавіла яе прыхільнікаў. Такое стаўленне сялянскага насельніцтва, асабліва неабгрунтаваная вера ў кардынальны зьмены да лепшага, якія неўзабаве маюць адбыцца, несла ў сабе пагрозу беларускай культурна-асветнай працы. Нават беластоцкі ваявода ў справаздачы за снежань 1926 г заўважыў, што “па меры разьвіцця на вёсцы Грамады замірае культурніцкая праца на карысьць хаатычнай палітызацыі той вёскі”<sup>757</sup>. Ваявода назваў Грамаду калёсам на гліняных нагах. І ў значнай ступені ён меў рацыю.

На пачатку 1927 г. дзяржаўныя ўлады арыштавалі кіраўнікоў БСРГ, а самую партыю афіцыйна забаранілі. Гэтыя крокі ўраду былі незаконнымі з гледзішча канстытуцыі міжваеннай Польшчы. Дзейнасць структур Грамады ёй не супярэчыла, хоць, несумнеўна, на вясковых сходах часта гучалі антыўрадавыя выказваньні і заклікі. Аднак жорсткія захады ўладаў выявілі слабасць палітычнай арганізацыі, што аб’яднала вялікія масы жыхароў у цэлым архаічнай яшчэ вёскі. Незаконная забарона Грамады не выклікала грознай хвалі супрацьўрадавых выступленьняў, якіх, здавалася б, можна было чакаць у такім выпадку, зважаючы на колькасць сяброў. Так, у Гарадзенскім павеце самым значным выступленьнем стаў дэманстрацыйны паход жыхароў вёскі Масяны 7 лютага 1927 г., у якім удзельнічалі каля 300 асобаў<sup>758</sup>. Адбылося таксама 10 нелегальных сходаў з асуджэннем разгрому Грамады. У Скідзельскай гміне такі сход прайшоў 30 студзеня ў вёсцы Галавачы. Паліцыйнае расследваньне ня выявіла яго арганізатараў, бо “шматлікія

<sup>756</sup> У новай айчыне... С. 18.

<sup>757</sup> “w miarę rozwoju Hromady na wsi — zamiara praca kulturalna na korzyść bezplanowego rozpolityzowania tej wsi” (АРВ, Адміністрацыя беластоцкага ваяводы, спр. 35, арк. 2 адг. [Справаздачы за 1926 г.]).

<sup>758</sup> АРВ, Адміністрацыя беластоцкага ваяводы, спр. 36, арк. 28 адг. [Справаздачы за 1927 г.].

сьведкі ў часе рассьледваньня адмаўляліся даваць паказаньні... баючыся помсты камуністычных элемэнтаў”<sup>759</sup>.

Арганізаваны ў пэрыяд стварэньня БСРГ вясковы актыў ня быў разгромлены і захоўваў здольнасьць да супольнай мэтанакіраванай дзейнасьці. Адным з важных кірункаў гэтай дзейнасьці стала атрыманьне пасадаў у органах самакіраваньня на вёсцы і ў мясцовых грамадзкіх і гаспадарчых арганізацыях. Паводле заканадаўства Польскай рэспублікі, гмінныя і павятовыя самаўрады адыгрывалі даволі істотную ролю ў мясцовым жыцьці. У новых умовах яны станавіліся дзейным сродкам далучэньня сялянскай эліты да надзякальных палітычных і грамадзкіх структураў.

Гмінныя рады абіраліся самым вясковым насельніцтвам, таму беларускія актывісты мелі выдатны шанец павялічыць свае ўплывы сярод сялянства, што добра разумелі і дзяржаўныя ўлады. Яны імкнуліся адміністрацыйнымі сродкамі забясьпечыць ляяльна да ўраду склад самакіраваньня. Гэта адзначаў у сваіх успамінах В.Рагуля: «Войтам павінен быў быць паляк. Калі-ж на месцы ня было адпаведнага паляка ... дык назначалі мясцовага беларуса, але такога, які быў, як гаворыцца “ні ў горадзе Багдан, ні ў сяле Сяліван”. Валасную раду камплектавалі з палякаў, у бальшыні асаднікамі й іх жонкамі. Толькі солтысы былі беларусы. ... Усё ішло па лініі ўзмацненьня польскага элемэнта, толькі ня якасна, а колькасна. Якасна гэта быў элемэнт самага подлага гатунку»<sup>760</sup>.

Аднак улетку 1927 г., у часе ўздыму беларускага руху, былыя грамадоўцы і актывісты гурткоў ТБШ дасягнулі значнага посьпеху на выбарах у мясцовыя самаўрады. Так, у Віленскім ваяводзтве нацыянальны склад абраных дэпутатаў быў наступным: палякаў — 558 (да іх таксама далучалі і мясцовых беларусаў-каталікоў. — С.Т.), беларусаў — 355, летувісаў — 70, габраяў — 41, расіян — 23, украінцаў — 2, татараў — 2<sup>761</sup>. Сярод беларускіх дэпутатаў паводле сваёй партыйнай арыентацыі вылучаліся: грамадоўцы — 102, камуністы — 47, хадэкі — 19, сельсаюзьнікі (прыхільнікі Васіля Рагулі) — 10, паўлюкевічаўцы (прыхільнікі палянафільскага дзеяча Паўлюкевіча) — 7.

Выбары ў гмінныя самаўрады праходзілі ў два этапы. Напачатку ў асобных акругах сяляне вылучалі самых выбарнікаў, а апошнія ўжо непасрэдна абіралі сяброў гміннай рады. Напрыклад, у Гудзевіцкай гміне Гарадзенскага павету склад гміннай рады выбіралі 118 выбарнікаў ад 4801 жыхара<sup>762</sup>. Прычым галасаваньне адбывалася паводле асобных сьпісаў кандыдатаў. У праваслаўных гмінах Гарадзеншчыны былыя грамадоўцы мелі на гэтых выбарах поўны посьпех. Так, у Скідзельскай гміне, як пісала газэта “Наша праўда”, у гмінную раду 3 жніўня 1927 г. былі абраныя 13 “сьведамых беларусаў” і 1 мясцовы шляхціч, які лічыў сябе палякам<sup>763</sup>. Паводле ж мясцовага камэнданта паліцыі, у гмінную раду прайшлі 2 чалавекі з польска-беларускага блёку, 11 беларусаў і 1 дэпутат ад Блёку гаспадарчай наравы<sup>764</sup>. У гарадзкую ж раду Скідзеля на выбарах, якія адбыліся 17 ліпеня 1927 г.,

<sup>759</sup> “liczni świadkowie w czasie badania odmawiali istotnych zeznań, jak ustaliło dochodzenie w obawie zemsty ze strony elementów komunistycznych” (АРВ, Адміністрацыя беластоцкага ваяводы, спр. 36, арк. 12 адг. [Справаздачы за 1927 г.]).

<sup>760</sup> Рагуля В. Успаміны. Мінск: ВЦ “Бацькаўшчына”, 1993. С. 30.

<sup>761</sup> Наша Праўда. № 38. 13.08.1927.

<sup>762</sup> Наша Праўда. № 38. 13.08.1927.

<sup>763</sup> Наша Праўда. № 38. 13.08.1927.

<sup>764</sup> АРВ, Адміністрацыя беластоцкага ваяводы, спр. 37, арк. 153. [Справаздачы за 1927 г.].

увайшлі 4 чалавекі з Партыі працы (сярод іх адзін беларус) і 8 сяброў Агульнага жыдоўскага блёку. Беларускі работніцка-сялянскі сьпіс да ўдзелу ў выбарах улады не дапусьцілі.

Камэндант Гарадзенскага павету пісаў ваяводу, што “беларускае насельніцтва вельмі зацікаўленае выбарамі і зь нецярплівасьцю чакае зацьвярджэньня іх вынікаў”<sup>765</sup>. Увосень 1927 г. адбыліся выбары ў Гарадзенскі павятовы сэймік, які складаўся з 48 дэпутатаў. І тут большыня месцаў дасталася былым грамадоўцам. На першым паседжаньні Міхал Трусць з Азёрскай гміны прапанаваў весьці пратаколы сэйміку адначасова па-польску і па-беларуску<sup>766</sup>. Але павятовы стараста Бяньковіч адхіліў гэтую прапанову. Падобныя прапановы вылучалі беларускія дзеячы і на паседжаньнях гмінных радаў. Напрыклад, у гміне Волпа радныя Мікалай Адамішка і Эліяш Дземяшкевіч таксама запатрабавалі пісаць пратаколы па-беларуску<sup>767</sup>. На паседжаньні гміннай рады Скідзеля, якое адбылося 9 кастрычніка 1927 г., былі прынятыя наступныя пастановы: 1) выдаткаваць з гміннага бюджэту сродкі на ўтварэньне пры гміне беларускай бібліятэкі; 2) вырашаць усе справы наведвальнікаў гміны вусна і пісьмова на беларускай мове; 3) інфармацыйная дошка павінна быць на беларускай мове. Праўда, паліцыйны камэндант паведаміў, што пад час паседжаньня некаторыя радныя гаварылі па-расійску і ўжывалі зварот “таварыш”<sup>768</sup>. Войтам Скідзельскай гміны стаў былы грамадовец Рыгор Сіцко, якога таксама абралі ў павятовы сэймік.

Паліцыйныя чыноўнікі называлі дамінаваньне беларускіх актывістаў у мясцовым самакіраваньні адной з галоўных прычынаў варожага стаўленьня насельніцтва да польскай дзяржавы. Перавага нацыянальна сьведомых беларусаў у структурах мясцовага самакіраваньня была сур’ёзнай перашкодай найперш на шляху палітыкі асыміляцыі беларускага сялянства, што выклікала вострае незадавальненьне дзяржаўнай улады. У справаздачы беластоцкага ваяводы за кастрычнік 1927 г. гаварылася, што “Таварыства беларускай школы знайшло гарачых прапагандыстаў сваёй ідэалёгіі сярод радных беларусаў, якія што раз усё больш энэргічна падтрымліваюць Таварыства”<sup>769</sup>. У справаздачы за лістапад таго году сьцьвярджалася, што гурткі ТБШ арганізуюць беларускія бібліятэкі “пры моцнай падтрымцы беларускіх радных”<sup>770</sup>. Улада пачала выпраўляць сытуацыю адміністрацыйнымі мэтадамі. Супраць непажаданых з палітычнага гледзішча радных выстаўляліся самыя розныя, часта надуманыя абвінавачваньні, што мела вынікам пазбаўленьне іх з пасадаў. Такім спосабам адбылася чыстка самаўрадавых устаноў. Калі ў вёсках адбываліся выбары солтысаў (старастаў), то камэнданты паліцыі звычайна зьвярталася да павятовага стараста з просьбай не зацьвярджаць на пасадах неляяльных кандыдатаў. У 1929 г. камэндант паліцыі Мастоўскай гміны хадайнічаў перад павятовымі ўладамі, каб тыя не зацьвярджалі на

<sup>765</sup> “Ludność zaś białoruska silnie zainteresowana jest wyborami i oczekuje z niecierpliwością wyników zatwierdzenia” (АРВ, Адміністрацыя беластоцкага ваяводы, спр. 37, арк. 162. [Справаздачы за 1927 г.]).

<sup>766</sup> АРВ, Адміністрацыя беластоцкага ваяводы, спр. 38, арк. 33. [Справаздачы за 1927 г.].

<sup>767</sup> ДАГВ, ф.17, воп. 1, спр. 172, арк. 34. [Сьтуацыйныя справаздачы камэнданта паліцыі Гарадзенскага павету за 1928 г.].

<sup>768</sup> АРВ, Адміністрацыя беластоцкага ваяводы, спр. 38, арк. 91.

<sup>769</sup> “...Towarzystwo Szkoły Białoruskiej znalazło gorliwych propagatorów swej ideologii w radnych białorusinach, którzy z coraz większą energią przystępują do popierania T-wa” (АРВ, Адміністрацыя беластоцкага ваяводы, спр. 38, арк. 65).

<sup>770</sup> АРВ, Адміністрацыя беластоцкага ваяводы, спр. 38, арк. 162.

пасадзе войта былога грамадоўца Максіма Здановіча, бо “праз гэта беларусы мелі б перавагу над палякамі”<sup>771</sup>. Былыя грамадоўцы, на думку камэнданта, “лічацца найлепшымі дарадцамі беларусаў, якія з далёкіх вёсак прыходзяць да іх па раду”<sup>772</sup>. Узгаданы М.Здановіч уваходзіў у склад Гарадзенскага павятовага сэйміку. У гэтай якасці ён разам зь іншымі гарадзенцамі ездзіў у Познань для азнаямлення з тамтэйшым жыццём і вопытам мясцовага самакіравання. Паліцыя даведалася ад свайго інфарматара, што Здановіч “пад час падарожжа да Познані... крытыкаваў стаўленьне ўраду да беларусаў на крэсах, крытычна апісваючы сваё становішча і малое зацікаўленне беларусамі з боку ўраду”. Калі ж пад час дыскусіі ў Познані яго абвінавацілі ў камунізме, то Здановіч адказаў на гэта: “...нам кепска, і мусім таму быць камуністамі — а вам добра, то й не зьяўляецеся камуністамі”<sup>773</sup>.

З якой бы ініцыятывай, нават проста гаспадарчага характару, ні выступалі былыя грамадоўцы, яны заўсёды натыкаліся на абвінавачванні ў палітычнай матывацыі сваёй дзейнасці. Напрыклад, у вёсцы Магіляны Індурскай гміны ў сакавіку 1929 г. былыя грамадоўцы стварылі беларускі гаспадарчы каапэратыў. Паліцыйны камэндант Ржэвускі так пракаментаваў гэты факт: “Беручы пад увагу мінулае стваральнікаў, варта прызнаць, што стварэнне апошняга мае грунт і мэты палітычныя, аднак за такі кароткі час... нагляд за дзейнасцю каапэратыву ня даў пакуль канкрэтных вынікаў... Лічу, што беларускі каапэратыў — тое самае, што БСРГ і Таварыства беларускай школы, толькі пад іншым назовам”<sup>774</sup>. Улетку 1928 г. былы арганізатар гуртка БСРГ Мікалай Сенька заснаваў у вёсцы Чарлётка Дубнаўскай гміны сельскагаспадарчы каапэратыў і набыў для яе розныя тэхнічныя механізмы. Павятовы зямельны інспектар Атанасевіч наконт гэтага адзначаў: “Тыя зацяттыя антыдзяржаўнікі, як толькі атрымаюць якую-небудзь пасаду, становяцца найлепшымі працаўнікамі і прыцягваюць людзей да розных арганізацый, бо маюць уплыў сярод насельніцтва”<sup>775</sup>.

Пікам масавай палітычнай актыўнасці насельніцтва на беларускай вёсцы сталі парламэнцкія выбары 1928 г. Былыя грамадоўцы разам з камуністамі вылучылі на выбарах сьпіс “Змаганьня за Інтэрэсы Сялянаў і Работнікаў” і некалькі яму падобных. Гэта сьведчыла пра ўсё большы ўплыў на масавы беларускі рух структураў КПЗБ, а значыцца — Савецкага Саюза. Частка беларускіх дзеячоў, якія не падтрымлівалі леварадыкальных настрояў і выступалі найперш з нацыянальных пазыцый, далучылася, як і ў 1922 г., да Блёку нацыянальных меншасцяў. А некаторыя схіліліся да супрацоўніцтва з уладамі і склалі так званыя “ўгадоўскія” (згодніцкія) сьпісы. Такім чынам,

<sup>771</sup> ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 201, арк. 27. [Сытуацыйныя справаздачы камэнданта паліцыі Гарадзенскага павету за 1929 г.].

<sup>772</sup> ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 201, арк. 113. [Сытуацыйныя справаздачы камэнданта паліцыі Гарадзенскага павету за 1929 г.].

<sup>773</sup> ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 201, арк. 102 адг. [Сытуацыйныя справаздачы камэнданта паліцыі Гарадзенскага павету за 1929 г.].

<sup>774</sup> “Biorąc pod uwagę przeszłość założycieli i organizatorów kooperatywy należy wnioskować, iż założenie ostatniej ma tło i cele polityczne, jednak za tak krótki czas... moja obserwacja za działalnością kooperatywy nie dała na razie żadnych konkretnych wyników... Wnosi jednak, że kooperatywa białoruska jest to samo, co i B.W.R.H. i T-wo Szkoły Białoruskiej, tylko pod inną nazwą” (ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 200, арк. 95).

<sup>775</sup> “ci najgorsi antypaństwowcy, z chwilą gdy dostaną zajęcie i jakikolwiek zarobek, okazują się najlepszymi pracownikami i najczęściej ludzi ściągają na członków rozmaitych organizacji, gdyż wśród ludności mają wpływ” (ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 173, арк. 60 адг. [Сытуацыйныя справаздачы камэнданта паліцыі Гарадзенскага павету за 1928 г.]).



назіралася выразнае драбленне беларускага руху ў параўнаньні з папярэднімі выбарамі. Галоўнай яго арганізацыйнай структурай у выбарчай кампаніі 1928 г. стала сетка гурткоў Таварыства беларускай школы, у якія пераважна ўваходзілі былыя грамадоўцы. Паліцыйныя справаздачы выразна засьведчылі актывізацыю працэсу закладаньня гурткоў ТБШ менавіта ў канцы 1927 – на пачатку 1928 г. Дзяржаўныя ўлады ацэньвалі гэта, як спробу “такім спосабам згуртаваць шэрыя масы беларускага насельніцтва, каб у гэтых выбарах дамагчыся перамогі беларусаў”<sup>776</sup>. Беластоцкі ваявода, напрыклад, заўважыў, што “гурткі Таварыства беларускай школы арганізуюцца з хуткасьцю, якая назіралася некалі пры стварэньні гурткоў Беларускай сялянска-работніцкай грамады, асабліва ў Гарадзенскім павеце”<sup>777</sup>. У паліцыйных паведамленьнях адзначалася, што ў вёскі прыходзіць усё большая колькасць беларускіх газэтаў. Беластоцкі ваявода яшчэ ў траўні 1927 г. адзначаў, што ўсе гурткі ТБШ бясплатна атрымліваюць па 10–20 паасобнікаў газэт “Наша праўда”, “Народны звон”, “Маланка”<sup>778</sup>. Разам з тым мясцовая паліцыя доўгі час не магла вызначыць сапраўдных перадвыбарных сымпаты сялянаў і за які менавіта выбарчы сьпіс яны будуць галасаваць. Рэч у тым, што ў сьведамасьці большасці сялянаў адсутнічалі больш ці менш ясныя ўяўленьні пра спэктар палітычных партый і кірункаў, якія вялі барацьбу за галасы выбарнікаў.

Напярэдадні выбараў у шэрагах мясцовых беларускіх актывістаў нярэдка адбываліся разыходжаньні. Ня ўсе зь іх падтрымоўвалі ўзмацненьне леварадыкальнага пракамуністычнага кірунку. Многія жадалі большай ляяльнасьці да дзяржаўнай улады і спрабавалі зь ёй супрацоўнічаць. Напрыклад, у Свідзельскай гміне пераход некалькіх беларускіх актывістаў у праўрадавы блэк прывёў да распаду тых гурткоў ТБШ, якія яны да гэтага ўзначальвалі. Мясцовы камэндант паліцыі Чартарыскі ў студзені 1928 г. паведамляў: “Важным зьяўляецца факт, што некалькі беларусаў — раней перакананых гурткоўцаў, зараз прызнаюць і шырока агітуюць за ідэалёгію пана маршалака”<sup>779</sup>. Мясцовыя суполкі праўрадавага выбарчага Беспартыйнага блёку супрацоўніцтва з урадам (Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem) Пілсудзкага неўзабаве ўзьніклі ва ўсіх вялікіх вёсках Гарадзенскага павету. Напярэдадні выбараў улады актывізавалі рэпрэсіўныя дзеяньні супраць мясцовых беларускіх актывістаў. Праўрадавыя ж агітатары пры падтрымцы паліцыі праводзілі свае перадвыбарныя мітынгі. Прычым яны часта выступалі на беларускай мове і нават абяцалі сялянам, што маршалак Пілсудзкі дасць беларусам аўтаномію. Пасьля выступленьня ў вёсцы Міклашоўцы Дубнаўскай гміны агітатара ад Беспартыйнага блёку супрацоўніцтва з урадам мясцовыя сяляне “зажадалі даць ім беларускія школы, калі не дзяржаўныя, то хоць бы прыватныя”<sup>780</sup>.

<sup>776</sup> “...w ten sposób skupia szerze masy ludności białoruskiej by przy przyszłych wyborach doprowadzić do zwycięstwa białorusinów” (ДАГВ, ф.38, воп. 1, спр. 23, арк. 4. [Сакрэтныя тыднёвыя справаздачы камэнданта паліцыі ў Бершчах за 1927 г.]).

<sup>777</sup> “Kola T-wa Szkoły Białoruskiej organizowane są z szybkością, obserwowaną w swoim czasie przy organizowaniu hurtków B.W.R.Hromady, zwłaszcza w powiecie Grodzieńskim” (АРВ, Адміністрацыя беластоцкага ваяводы, спр. 35, арк. 2 адг. [Справаздачы за 1926 г.]).

<sup>778</sup> АРВ, Адміністрацыя беластоцкага ваяводы, спр. 37, арк. 29. [Справаздачы за 1927 г.].

<sup>779</sup> “Znamiennym jest fakt, iż kilku białorusinów — nieprzejednanych poprzednie hurtkowców obecnie szeroko głoszą i wyznają ideologię Pana Marszałka” (ДАГВ, ф.17, воп. 1, спр. 171, арк. 2,16. Сытуацыйныя справаздачы камэнданта паліцыі Гарадзенскага павету за 1928 г.)

<sup>780</sup> ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 171, арк. 72.

На выбарах у Сэйм, якія адбыліся 5 сакавіка 1928 г., большасць праваслаўных сялянаў Гарадзеншчыны па закліку былых грамадоўцаў падтрымала пракамуністычны сьпіс № 13. Каталіцкія ж вёскі галасавалі пераважна за праўрадавы блёк № 1. Сьпіс Блёку нацыянальных меншасцяў атрымаў у Гарадзенскім павеце вельмі мала галасоў, здолеўшы перамагчы толькі ў Крынкаўскай гміне<sup>781</sup> (Табл. 17).

Табліца 17

**Вынікі выбараў 1928 г. у польскі Сэйм па вясковых выбарчых участках Гарадзенскага павету**

Выбарчы ўчастак	№1	№2	№3	№4	№13	№18	№20	№25	№33	№36
Капліца	228	285	–	–	196	13	7	142	–	–
Верцялішкі	318	–	–	–	520	9	4	8	–	–
Жыдомля	298	–	–	–	393	1	–	209	–	–
Капцёўка	467	3	–	–	392	12	15	334	–	–
Азёры	414	–	–	–	57	62	17	56	73	–
Губінка	256	–	–	–	697	–	1	1	–	–
Ляхнова	270	–	–	–	541	7	12	312	–	–
Глебавічы	149	–	–	–	186	2	1	425	–	–
Індур	187	1	–	–	248	237	1	122	260	–
Эйсманты	295	3	–	–	839	–	–	194	–	–
В. Ёдкевічы	213	–	–	–	273	2	–	302	–	–
Гудзевічы	584	20	23	–	684	14	12	159	–	–
Жылічы	242	–	–	–	644	–	2	306	–	–
Дубна	213	–	–	–	1046	–	–	11	–	–
Волпа	295	13	–	116	296	177	10	567	–	–
М.Бераставіца	465	5	–	–	733	108	–	44	–	146
Крушыняны	127	18	–	–	249	6	2	60	–	–
Галынка	340	1	–	–	585	16	10	30	–	4
В.Бераставіца	301	–	–	10	353	207	1	74	–	–
Друскенікі	828	9	–	–	–	124	3	94	1	–
Сабаляны	70	70	–	–	12	61	1	–	–	–
Пагарэнда	69	1	–	–	2	19	–	–	–	154
Бершты	321	3	–	–	441	41	1	59	–	–
Сухары	74	–	–	–	117	–	3	–	–	–
Грандзічы	153	253	–	–	4	29	25	339	–	–
Гожа	233	47	–	–	–	5	–	–	–	–
Скідзель 1	405	–	–	–	146	585	–	13	39	–
Скідзель 2	407	1	–	–	579	–	1	110	–	–
Каменка	815	5	–	–	41	6	–	38	3	–
Ротніца	620	–	–	–	–	34	–	15	–	–
Марцінканц	832	115	–	–	–	62	–	8	–	–

<sup>781</sup> ДАГВ, ф. 63, воп. 1, с. 5. Вынікі выбараў 1928 г. па Гарадзенскім павеце.

Ы										
Нетупы	282	41	–	2	30	18	2	–	–	–
Крынкi 1	166	–	–	157	235	366	1	54	98	–
Крынкi 2	192	1	–	130	193	328	5	112	188	–

**Крыніца:** Дзяржаўны архіў Гарадзенскай вобласці, ф. 63, воп. 1, спр.

5.

№ 1 — Беспартыйны блёк супрацоўніцтва з урадам; № 2 — Польская сацыялістычная партыя; № 3 — Польская сялянская партыя “Вызваленне”; № 4 — “БУНД” Агульнажыдоўскі работніцкі з’вяз; № 13 — Работніцка-сялянскае адзінства; № 18 — Блёк нацыянальных меншасцяў; № 20 — Рускае нацыянальнае аб’яднанне; № 25 — Польская партыя хрысціянскай дэмакратыі; № 33 — Агульнажыдоўскі выбарчы блёк да Сэйму і Сэнату; № 36 — Беларускае сялянска-работніцкае аб’яднанне.

Адразу ж пасля выбараў на былых грамадоўцаў хваляй абрынуліся паліцыйныя рэпрэсіі. Таму ў дзень выбараў у Сэнат на выбарчыя ўчасткі прыйшло ўжо значна менш людзей, якія мелі права голасу. Вынікі выбараў выклікалі расчараванне сялян, бо, нягледзячы на самаахвярнасць мясцовых актывістаў, перамогу атрымалі праўрадавыя сілы. Сярод значнай часткі вяскоўцаў гэта спарадзіла пачуццё безвыходнасці і марнасці далейшай барацьбы. Выбары таксама дазволілі паліцыі высветліць настроі вясковых жыхароў, выявіць найбольш актыўны элемент, каб абрынуць на яго рэпрэсіі. Тыя ж асобы, якія агітавалі за праўрадавы сьпіс, наадварот, атрымалі ад уладаў розныя матэрыяльныя дапамогі. Менавіта пасля выбараў 1928 г. беларускі рух паступова пачынае траціць масавую падтрымку сялянства.

На працягу 1928–1929 гг. адбываецца ліквідацыя большасці мясцовых гурткоў ТБШ, якія ўтваралі пасля разгрому Грамады яго найбольш моцную арганізацыйную структуру. Ціск на беларускія арганізацыі ўлады ажыццяўлялі пад лёзунгам барацьбы з камунізмам. Гарадзенскі староста Зыгмунт Рабакевіч на сходзе мясцовага чынавенства гаварыў: “КПЗБ зьяўляецца партыяй жывучай і агрэсіўнай, nota bene, папраўдзе дзейнічае з дапамогай і паводле інструкцый вонкавых сілаў. Камуністычныя камітэты, ці ячэйкі, раз-пораз ліквідуюцца, але з часам паўстаюць і зноў дзейнічаюць, і ня толькі найпрост, а й празь іншыя партыі, як ППС Лявіца, або арганізацыі, як гурткі Таварыства беларускай школы, якія, дарэчы, ніякіх рысаў культурна-асветных арганізацый ня маюць; такім чынам КПЗБ рыхтуе сабе кадры прыхільнікаў на выпадак сутыкнення з Савецкай Расіяй”<sup>782</sup>. Але ці наносіла практыка татальнага ціску на ўсе беларускія арганізацыі вялікую шкоду дзейнасці КПЗБ? Як нам здаецца, вынікі хутчэй былі адваротнымі.

Чым увогуле зьяўляліся мясцовыя палітычныя структуры беларускага руху на той момант? Камэнданты паліцыі збіралі падрабязныя звесткі пра мясцовых беларускіх актывістаў. Напрыклад, у 1928 г. у Крынкаўскай гміне паліцыя налічыла 28 актыўных палітычных дзеячоў, зь іх 17 праваслаўных, 1

<sup>782</sup> “...KPZB jest partią bardzo żywotną i agresywną, nota bene, mówiąc otwarcie działającą przy pomocy i według instrukcji czynników zewnętrznych. Aczkolwiek komitety względnie jaczejki komunistyczne zostają od czasu do czasu likwidowane, to jednak z biegiem czasu po przeprowadzeniu odpowiednich reorganizacji znów one powstają i działają i to nie bezpośrednio, ale za pośrednictwem innych partyi jak P.P.S. Lewica albo organizacyi, jak kół Towarzystw Szkoły Białoruskiej, które właściwie żadnych cech instytucyj kulturalno-oświatowych nie mają; w ten sposób K.P.Z.B. przygotowuje sobie kadry sympatyków na wypadek starcia z Rosją Sowiecką” (APB, спр. 11, арк. 6).

каталік (сябра КПЗБ) і 10 габраяў-кэпэзэбоўцаў. Сярод праваслаўных актывістаў 2 былі вызначаныя кэпэзэбоўцамі, а астатнія — актывістамі БСРГ і ТБШ<sup>783</sup>. У Малабераставіцкай гміне налічвалася 56 палітычна падазроных асобаў, сярод якіх 5 сяброў КПЗБ. Да ліку антыўрадавых актывістаў камэндант паліцыі далучыў таксама 2 радных мясцовай гміны і намесьніка войта<sup>784</sup>.

Вынікам рэпрэсій стала значнае зьніжэньне палітычнай актывісткі беларускага сялянства. У справаздачы беластоцкага ваяводы за кастрычнік 1930 г. гаварылася: “У перадвыбарны пэрыяд цалкам згасла і без таго слабое грамадзкае жыцьцё беларускага насельніцтва. Яно пасіўна ставіцца да выбараў і, нягледзячы на ўсе высілкі як польскіх палітычных партый, так і радыкальных беларускіх сілаў, у масе сваёй абьякавае да перадвыбарных справаў. Нярэдка людзі кажуць, што калі выбары ў 1927 і 1928 гадох нічога ім не далі, а выбраныя паслы кармілі іх толькі абяцанкамі, а абяцанак тых не хацелі ці не змаглі рэалізаваць, дык і зараз ня бачаць яны патрэбы цікавіцца выбарамі, якія таксама не дадуць ніякай карысьці”<sup>785</sup>. Зразумела, што такая пазыцыя цалкам задавальняла ўлады. Вынікі выбараў 1930 г. на заходнебеларускіх землях былі для ўраду даволі прымальнымі (Табл. 18). Беластоцкі ваявода ў лістападзе 1930 г. зазначыў: “Адной з найбольш характэрных рысаў выбараў да Сэнату зьяўляецца факт масавага галасаваньня беларускага насельніцтва за ліст № 1”<sup>786</sup>.

Табліца 18

**Вынікі галасаваньня ў Сэнат у 1930 г. па беларускіх паветах  
Беластоцкага ваяводзтва**

Павет	Усяго выбарнікаў	Прагаласавалі		Адалі галасы за ўрадавы сьпіс	
		<i>n</i>	%	<i>n</i>	%
Гарадзенскі	72 048	43 423	60,27	32 522	45,14
Бельскі	70 562	28 395	40,24	18 277	25,902
Беластоцкі	47 841	24 118	50,41	10 952	22,89
Ваўкавыскі	59 466	48 061	80,82	42 954	72,23

**Крыніца:** АРВ, Адміністрацыя беластоцкага ваяводы, спр. 56, арк.191.

Матэрыялы паліцыйных справаздач за 1930-я гады выразна сьведчаць пра апалітычнасьць балшыні сялянаў у Заходняй Беларусі. Спробы беларускіх дзеячоў розных плыняў ажывіць нацыянальны рух ня мелі посьпеху. Падобная сытуацыя была характэрнай для ўсёй заходнебеларускай вёскі, як праваслаўнай, так і каталіцкай. Беларускі дзяяч С.Грынкевіч у сваёй рэцэнзіі на кнігу інжынэра Крыштопіка пра вёску Ясянёўка Сакоўскага павету

<sup>783</sup> ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 172, арк. 25. [Сытуацыйныя справаздачы камэнданта паліцыі Гарадзенскага павету за 1928 г.].

<sup>784</sup> ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 172, арк. 4-5.

<sup>785</sup> “Okres wyborczy przytępił całkowicie i bez tego nikłe życie społeczne ludności białoruskiej. Ludność ta ustosunkowana się biernie do wyborów i pomimo wszelkie wysiłki, zarówno ze strony politycznych stronnictw polskich, jako też radykalnych czynników białoruskich w masie swej odnosi się obojętnie do spraw wyborczych. Nierzadko wypowiada się ona, że skoro wybory w roku 1927 i 1928 nic jej nie dały, a wybrani przez nią posłowie karmili ją tylko obietnicami i obietnic tych albo nie dotrzymali albo też zrealizować nie mogli, to i obecnie nie widzi ona potrzeby interesowania się wyborami, które również nie dadzą jej żadnych korzyści” (АРВ, Адміністрацыя беластоцкага ваяводы, спр. 56, арк. 88).

<sup>786</sup> АРВ, Адміністрацыя беластоцкага ваяводы, спр. 56, арк. 186.



адзначаў: “Сьведамасьці нацыянальнае беларускае масавае няма. Няма затое ніякае іншае. Няма, можна казаць, і сьведамасьці палітычнае <...> Дагэтуль народ жыве з дня на дзень, цікаючы аб вельмі дробных праблемах, не выходзячы за межы сваёй вёскі ці парафіі. Народ ня верыць у свае сілы, глядзіць зь недаверам на ўсё навакольнае. Змаганьне палітычных партыяў польскіх ня выклікае рэха. У найбольш гарачую пару калатні соймавых партыяў людзі кінуўшы картачку на адзін з шматлікіх нумароў, больш ня цікавіліся, каго выбралі, які лёс сабе яны нарыхтавалі”<sup>787</sup>.

Аднак заняпад палітычнай актыўнасьці беларускага сялянства не азначаў кардынальнай зьмены стаўленьня да польскай дзяржаўнасьці, якая паранейшаму ўспрымалася большасьцю вяскоўцаў, у першую чаргу праваслаўнага веравызнаньня, як чужая для іх. Зьняверыўшыся ў сваіх сілах і магчымасьцях штосьці самастойна зьмяніць, многія сяляне Гарадзеншчыны, як і іншых рэгіёнаў Заходняй Беларусі, ускладалі надзею на дапамогу Савецкага Саюза. Жыцьцё там уяўлялася сялянам вельмі прывабным, што было вынікам камуністычнай прапаганды, але такія ўяўленьні ня мелі нічога агульнага з рэчаіснасьцю.

Пра гэтую веру вяскоўцаў у савецкую краіну выдатна напісаў у аўтабіяграфічнай аповесьці гарадзенскі пісьменьнік Аляксей Карпюк:

“Многія мае аднавяскоўцы былі дзёрзкія да ўрада, бо ведалі: на ўсходзе ёсьць магутныя заступнікі. Пагражала хлопцу турма за палітычную дзейнасьць — ён уцякаў на ўсход. З гарачкі ажэняцца маладыя, убачаць, што ў іх ні кала, ні двара, ні работы, — бягуць на ўсход; там усім хопіць і работы й прытулку. Тыя, хто ўцячы ня мог, пацяшалі сябе: нічога, тут Пілсудзкі, але і ў нас ёсьць Радзіма.

Ва ўяўленьні нашых людзей Радзіма тая была раем на зямлі, дзе цякуць малочныя рэкі, людзі ходзяць у шаўкох і жывуць у палацах. Ого, савецкія людзі ўсё могуць.

Нельга было выжыць пырнік з палёў, то скрыжавалі яго з пшаніцай і здымаюць па сто цэнтнэраў з гектара!

Пачынаецца засуха ў якім-небудзь раёне? Нічога! Рускія вучоныя пашлюць туды дажджавыя хмары.

Пагражаюць бальшавіком японцы? Няхай заварушацца толькі! Савецкія інжынэры выкапаюць канал, пусьцяць па ім Ледавіты акіян і японцаў прымарозяць!

Маўчаў бы лепш і немец, бо толькі загадаюць Тэльману — і заўтра ж будзе ў Германіі рэвалюцыя!

І Пілсудзкаму паголяць вусы, няхай толькі паткнецца!..

Вера людзей была сьвятой да наіўнасьці, упартай да сьмерці, часамі гранічыла з сэктанцтвам”<sup>788</sup>.

Польскі дасьледнік Ф.Селіцкі ўзгадваў, што жыхары вёскі Крупнікі цярпліва чакалі прыходу “бальшавікоў” з 1921 г.: “Штовосень стараліся як мага раней пасеяць жыта, верачы, што якраз раньняй восеньню прыйдуць бальшавікі. Іх непрыязь да польскіх парадкаў выяўлялася, напрыклад, у тым, што, ня хочучы сьвяткаваць дзяржаўныя сьвяты, яны 3 траўня і 11 лістапада працавалі ў

<sup>787</sup> Грынкевіч С. З роднае Сакольшчыны // Вяртанне да сваіх. Беласток, 1999. С. 17.

<sup>788</sup> Карпюк А. Мая Джамаалунгма // Выбраныя творы ў двух тамах. Т.1. Мінск: “Мастацкая Літаратура”, 1991. С. 353.

полі, хоць гэта і пагражала паліцыйнымі штрафамі”<sup>789</sup>. Такім чынам, менавіта СССР уяўлялася “ідэалогічнай айчынай” для многіх вясковых жыхароў Заходняй Беларусі. Пра тое, як сапраўды жывецца ў гэтай цудоўнай краіне, заходнебеларускія сяляне ведалі вельмі мала і нават не жадалі слухаць, калі хтосьці распавядаў гісторыі, якія супярэчылі міту пра камуністычны рай. Аляксея Карпюк успамінаў, што жыхар суседняй вёскі, які пабываў два месяцы ў Савецкім Саюзе, пасля вяртаньня стаў распавядаць, што там многія людзі ходзяць у галошах на босую нагу і стаяць у вялізных чэргах па чорны хлеб. Тады бацька пісьменьніка заявіў таму: “А-а, мязотнік, ужо купілі цябе паны!.. Прэч з маёй хаты, прадажная шкура!”<sup>790</sup> Няшчасны пайшоў і ўтапіўся ў рэчцы, бо ўсе вакол лічылі яго здраднікам. Варта нагадаць, што бацька Аляксея Карпюка быў заможным гаспадаром. Звесткі пра прымусовую калектывізацыю і масавыя рэпрэсіі ў СССР вясковыя жыхары звычайна ўспрымалі як антысавецкую прапаганду польскіх уладаў. А камуністычныя агітатары распавядалі пра багатае жыццё сялян на ўсходзе, падараваныя савецкай дзяржавай трактары на калгасных палетках і г.д.

Таму да самага 1939 г. у Заходняй Беларусі не ўзьнікала фактычна ніякіх перадумоваў, якія б выклікалі сярод сялянскага насельніцтва адмоўнае стаўленьне да камунізму і СССР<sup>791</sup>. Як адзначыў М.Маршэўскі: “У часе станаўленьня сучаснага прамысловага грамадства міленарыстычнае бачаньне сялянскага раю ў сьведамасьці вяскоўцаў сутыкнулася з навуковымі утопіямі левых радыкалаў”<sup>792</sup>. Гэты левы радыкалізм уключаў у сябе і этна-нацыянальныя складнікі. Тое, што польскі ўрадавы аналітык пісаў пра распаўсюджаньне камуністычнай ідэалёгіі на Валыні, можна, як нам здаецца, цалкам дастасаваць і да Заходняй Беларусі: “...камунізм на Валыні, як і ў іншых крэсовых рэгіёнах, мае спэцыфічнае аблічча і можна сьцьвярджаць, што зараз — хоць і падтрымліваецца агентамі Масквы — у большасьці выпадкаў абсалютна не грунтуецца на ідэалёгіі Маркса-Леніна, а зьяўляецца часта вынікам памылак у рэгуляваньні нацыянальных і сацыяльных працэсаў. Агенты Камінтэрну спрытна выкарыстоўваюць усялякія праявы незадавальненьня сярод масаў, заахвочваюць яго, імкнучыся пафарбаваць у чырвонае, а малакультурныя шырокія масы прымаюць усё некрытычна, зразумела запамінаючы толькі тое, што ім здаецца карысным ...”<sup>793</sup>

Самай моцнай палітычнай структурай у заходнебеларускай вёсцы ў 1930-х гадох былі ячэйкі КПЗБ. Як вынікае з справаздач мясцовай паліцыі,

<sup>789</sup> «Każdej jesieni starali się jak najwcześniej siać, wierząc, że właśnie wczesną jesienią przyjdą bolszewicy. Ich niechęć do “polskiego prawa” wyrażała się m.in. w tym, że wyjeżdżali w pole 3 maja i 11 listopada, nie chcąc świętować, mimo że groziło to mandatami policyjnymi» (Sielicki Fr. Region Dolhinowo-Budslawo-Krzywicki na dawnej Wilenszczyźnie. Kronika historyczna. Warszawa-Wrocław, 1989. S. 161).

<sup>790</sup> Карпюк А. Мая Джамалунгма //Выбраныя творы ў двух тамах. Т.1. Мінск: “Мастацкая Літаратура”, 1991. С. 355.

<sup>791</sup> У новай айчыне... С. 17.

<sup>792</sup> “...podczas powstawania nowoczesnego, przemysłowego społeczeństwa, millenarystyczna wizja chłopskiego rajy spotkała się w umysłach włościan z naukowymi utopjami lewicy” (Marszewski M. Narody i nacjonalizm... S. 98).

<sup>793</sup> “...komunizm na Wołyniu, jak i ogóle w innych dzielnicach kresowych ma specyficzne oblicze i można twierdzić, iż obecnie — chociaż zasilany agentami Moskwy — w większości wypadków nie opiera się wcale na ideologii Marksa-Lenina, jest natomiast wynikiem często niewłaściwie kierowanych procesów narodowych i socjalnych. Agenci Kominternu sprytnie wykorzystują wszelkie przejawy niezadowolnienia wśród mas, podniecają go, chcąc zabarwić na czerwono, a szerokie rzesze małokulturalne przyjmują wszystko bezkrytycznie, oczywiście zapamiętując tylko to, co dla nich zdaje się być korzystnym” (Marszewski M. Narody i nacjonalizm... S. 97).

ліквідацыя гурткоў БСРГ і ТБШ толькі ўзмацніла ўплывы кампартыі, якая не патрабавала афіцыйнага дазволу на існаванне. Прагнаў да дзейнасці вясковае моладзь знаходзіла ў камуністычных гуртках прымяненне сваёй энэргіі ды спаталяла пачуццё крыўды за нацыянальную дыскрымінацыю. Паліцыйныя рэпрэсіі й арышты не маглі зменшыць уплывы КПЗБ, бо на месца арыштаваных дзеячоў прыходзілі новыя, а кіраўнічыя структуры фінансава і арганізацыйна падтрымліваліся з СССР.

Пасля разгрому большасці легальных структураў беларускага руху сяляне ня верылі ў поспех якіх-небудзь законных дзеянняў у кірунку здабыцця незалежнасці Беларусі ці хоць бы аўтаноміі. Штодзённы ўціск з боку “крэсовай” адміністрацыі рабіў іх прыхільнымі да радыкальных лезунгаў: “Характэрнай з’явай усяго міжваеннага дваццацігоддзя было нарастанне ірацыянальных паводзінаў — пошукі выйсця зь нясыцерпнай сытуацыі шляхам удзелу ў рэлігійных сэктах або ячэйках КПЗБ. Стыль функцыянавання тых апошніх быў зрэшты вельмі падобны да жыцця рэлігійных сэктаў”<sup>794</sup>.

Папулярнасць КПЗБ сярод значнай часткі вясковага грамадства ня сьведчыла, на нашу думку, пра панаванне ў гэтым асяроддзі камуністычных поглядаў на перабудову грамадства, жаданне пазбавіцца зямельнага надзелу, няхай і вельмі маленькага, і ўступіць у калгасы. Сялянам найперш імпанавалі радыкалізм кэпэзэбоўцаў і іх бескампрамісная варожасць да польскай дзяржавы. Тое, што Я. Мірановіч адзначае пра сялян Беласточчыны, было, на нашу думку, характэрным для ўсёй заходнебеларускай вёскі: “Прыналежнасць сялян да камуністычнага руху напамінала больш удзельніцтва ў структурах рэлігійнай сэкты, чым палітычнай арганізацыі. Абраднасць, таямнічасць і чаканне моманту, калі раптам усё адменіцца, было характэрным для большасці тагачасных рэлігійных рухаў на Беласточчыне. Камунізм ствараў сялянам атракцыйны спосаб паводзін у адносінах да неакцэптаванага рэжыму, супакойваў перш за ўсё псыхалягічныя патрэбы гэтага асяроддзя”<sup>795</sup>. Рэвалюцыйны стыль жыцця вабіў актыўных маладых хлопцаў, надаваў пачуццё прыналежнасці да чагосьці вельмі важнага, нават сакральнага. Зноў жа зьвернемся да ўспамінаў А. Карпюка:

“Ноччу мы недзе збіраліся — у лесе, на балоце. Кудысьці ішлі на спатканне з чалавекам, якога потым ніколі ў жыцці ня бачылі.

Хавалі ў гумнах, перапраўлялі ў суседнія вёскі нейкіх людзей.

Пераносілі пакеты кніжчак, брашур, праклямацый. Браліся ня раз калектыўна чытаць падпольную літаратуру, ды мова яе была для нас занадта вучонай. Не даслухаўшы, мы прымалі ўсё на веру. Толькі нямногія хлопцы на ляту схоплівалі доўгія вучоныя фразы, потым імі бравіравалі, а мы, слухаючы іх, заміралі ад таямнічага і незразумелага сэнсу і зайздросцілі.

<sup>794</sup> “Charakterystycznym zjawiskiem całego dwudziestolecia międzywojennego było narastanie zachowań irracjonalnych — poszukiwania dróg wyjścia wobec upokarzającej sytuacji poprzez uczestnictwo w sektach religijnych lub jacejkach KPZB. Styl funkcjonowania tych ostatnich był zresztą bardzo podobny do życia sekt religijnych” (Mironowicz E. Politycy i społeczeństwo białoruskie II Rzeczypospolitej wobec idei własnego państwa // Białoruskie Zeszyty Historyczne. № 9. 1998. S. 57).

<sup>795</sup> У новай айчыне... С. 16.

Затое ўсе мы дружна білі правакатараў, падпальвалі іхнія будынкі. У Страшаве нас было 5 камсамольцаў, а на нашу вёску і Бялявічы — 4 члены партыі, але менавіта мы задавалі тон цэлай акрузе.

Мы давалі клятву ніколі ня піць гарэлкі і не курыць — і клятву нашу падхапілі сяляне.

Аднойчы калектыўна зарабілі грошай ды купілі радыёпрыёмнік. З той пары, выставіўшы варту ля дома, цэлай вёскай слухалі перадачы зь Менску, Масквы”<sup>796</sup>.

Вясковыя кэпэзэбоўцы сапраўды вылучаліся стойкасьцю і салідарнасьцю. Як пісаў А.Карпюк, калі яго бацьку пасадзілі ў турму, то “незнаёмыя людзі прывозілі нам на хутар дровы. Малацілі нашае збожжа. Зьбіралі бацьку грошай на адваката. Нават заставаліся ў нас нанач, каб не баяліся мы спаць”<sup>797</sup>.

Чорнай старонкай у жыцці тагачаснай заходнебеларускай вёскі стала змаганьне кэпэзэбоўцаў з правакатарамі-канфідэнтамі. Ва ўмовах беднасьці сяляне часам за колькі залатовак згаджаліся даносіць паліцыі на сваіх аднавяскоўцаў. Камуністы спрабавалі супрацьставіць гэтаму тэрор, забіваючы даносчыкаў. Нярэдка гінулі невінаватныя людзі. А.Карпюк успамінаў, як стрэлам у вакно быў забіты малады прыгожы хлопец Юзік Цішэўскі, якога запозрылі ў супрацоўніцтве з дэфэнзывай. У Скідзельскай гміне стаў працаваць на паліцыю адзін з былых актывістаў ТБШ, які ў свой час актыўна зьбіраў подпісы на адкрыцьцё беларускай школы. У ліпені 1929 г. ён напісаў у павятовую паліцыю ліст на кепскай польскай мове з просьбай выплаціць яму 70 злотых за тое, што дапамог высачыць мясцовага хлопца-кэпэзэбоўца, якога паліцыянты застрэлілі. Між іншым канфідэнт адзначыў: “Даводзіцца мне вельмі кепска, на кожным кроку чагосьці асьцерагаюся. Увесь час знаходжуся ў хаце, нават адлучыцца на гаспадарку для работы няма як...”<sup>798</sup> Зрэшты, грошы яму так і ня выплацілі. Часам даходзіла проста да неймаверных сытуацый. У вёсцы Стральцы Скідзельскай гміны адзін зь сяброў ячэйкі КПЗБ, што адначасова быў, як выявілася, і інфарматарам паліцыі, атрымаў у 1933 г. партыйнае даручэньне застрэліць правакатара Мізевіча (паліцыйны псэўданім). Апошні, папярэджаны паліцыяй, хуценька зьехаў з сваёй вёскі ў Горадню<sup>799</sup>.

## Змаганьне за школу на роднай мове

У айчыннай гістарыяграфіі тэрмін “беларусізацыя” выкарыстоўваецца для акрэсьленьня палітыкі ўраду Савецкай Беларусі ў 1920-х гадох і тых працэсаў, што адбываліся ў культурным жыцці БССР гэтага пэрыяду. Між тым, беларусізацыя як працэс даволі масавага пашырэння і папулярнасьці сярод

<sup>796</sup> Карпюк А. Мая Джамалунгма // Выбраныя творы ў двух тамах. Т.1. Мінск: “Мастацкая Літаратура”, 1991. С. 356.

<sup>797</sup> Карпюк А. Мая Джамалунгма // Выбраныя творы ў двух тамах. Т.1. Мінск: “Мастацкая Літаратура”, 1991. С. 355.

<sup>798</sup> “I przychodzi się bardzo źle, za kuźnym swoim krokiem ostrzegać się czego. Stale te czasy znajduje się w domu, nawet odłączyć się na gospodarskie swoje roboty nie ma jak...” (ДАГВ, ф. 24, воп. 1, спр. 24, арк. 89. [Палітычны рух у Скідзельскай гміне. 1929 г.]).

<sup>799</sup> ДАГВ, ф. 24. воп. 1, спр. 70, арк. 119. [Палітычны рух у Скідзельскай гміне. 1933 г.]



сялянскага насельніцтва ўзораў беларускай нацыянальнай культуры (маецца на ўвазе *высокая*, ці прафэсійная, культура), літаратурнай мовы, нацыянальнай (а не рэгіянальнай) самаідэнтыфікацыі адбываецца ў 1920-х гадох і ў Заходняй Беларусі. І тут гэты працэс праходзіць ня дзякуючы волі дзяржаўнай улады, а насуперак ёй, а калі весці гаворку пра яго падтрымку з боку шырокіх пластоў насельніцтва, дык такога энтузіязму і масавага ўздому ў грамадстве беларусізацыя ў БССР несумнеўна не выклікала.

Найбольш выразна пашырэнне нацыянальнай культуры ў заходнебеларускай вёсцы выявілася ў разьвіцці школьніцтва на роднай мове сялянаў. У часы Расійскай імперыі адукацыя на беларускай мове практычна ня мела шанцаў на масавае разьвіццё. Сьтуацыя зьмянілася ў часе Першай сусьветнай вайны. У зоне нямецкай акупацыі беларуская мова атрымала роўныя правы з польскай і летувіскай і таксама магла выкарыстоўвацца ў школьніцтве. Адначасова выкарыстаньне расійскай мовы ў школах нямецкімі ўладамі было забароненае. У выніку першыя беларускія школы зьявіліся ўжо ў 1915 г. На Гарадзеншчыне беларускае школьніцтва ўзьнікае ў 1916 г. У тым жа годзе была заснаваная Сьвіслацкая настаўніцкая сэмінарыя зь беларускай мовай выкладаньня, у якой да восені 1918 г. прайшлі перападрыхтоўку 144 настаўнікі<sup>800</sup>.

Беларускі сялянскі зьезд у Горадні ў сьнежні 1918 г. пастанавіў, што “школьная навука у ніжэйшай школе па меры можнасьці павінна вясьціся у беларускай мове”<sup>801</sup>. У сакавіку 1919 г. у Горадні быў утвораны Беларускі настаўніцкі саюз<sup>802</sup>. На той час на Гарадзеншчыне ўжо функцыянавала блізу 150 беларускіх школ<sup>803</sup>. Напрыклад, у вёсцы Прыгодзічы Верцялішкаўскай воласьці паўстала беларуская школка, якую ў 1919 г. наведвалі 23 вучні зь дзьвюх вёсак. Карэспандэнт газэты “Беларуская думка” пісаў пра яе: “Асабліва пацешна тое, што ходзяць у школу як дзеці праваслаўных, так і каталікоў”<sup>804</sup>. У большасьці такіх беларускіх школак яшчэ выкарыстоўваліся старыя расійскія падручнікі, хоць паступова яны замяняліся на новыя — беларускамоўныя. Часта адмоўнае стаўленьне да навучаньня на “простай” мове назіралася сярод старэйшага насельніцтва. У сьведамасьці многіх вяскоўцаў беларускасьць яшчэ ўспрымалася як нейкі *краёвы* варыянт расійскасьці ці “рускасьці”, а ідэя незалежнай Беларусі мусіла часта ўступаць у канфрантацыю з стэрэатыпам немагчымасьці асобнага існаваньня безь вялікай і магутнай Расіі.

Сярод праваслаўных вяскоўцаў навучаньнем дзяцей займаліся пераважна былыя настаўнікі, якія скончылі царскія настаўніцкія сэмінарыі. А сярод сялян-каталікоў справу стварэньня беларускіх школак рабілі найперш ксяндзы, якія мелі беларускую нацыянальную сьведамасьць. Як гэта адбывалася, апісаў у сваіх успамінах ксёндз Казімір Сваяк: «Ад часу, як Край быў заняты сілай нямецкай, пачулі ўсе адразу, што школа зусім мае быць

<sup>800</sup> Siemakowicz M. Polityka polska wobec szkolnictwa białoruskiego w okresie odbudowy państwowości polskiej // Białoruskie Zeszyty Historyczne. № 15. 2001. S. 42.

<sup>801</sup> Праатакол Беларускага Сялянскага зьезду ў Гародні // Гарадзенскія запісы. Вып. I. Горадня, 1993. С. 131.

<sup>802</sup> Чарнякевіч А. Беларускі нацыянальны рух у Гародні (1918–1920 гады). Беларускія апосталы. [б.г.в.] С. 20.

<sup>803</sup> Siemakowicz M. Polityka polska wobec szkolnictwa białoruskiego... S. 43.

<sup>804</sup> Беларуская думка. № 13. 26.05.1919.

іначай у нас арганізавана. У часе калядным зладзілі мы тут “курсы”, каб на скорую руку прыгатаваць вучыццалеў вясковых. Аснавалі 7 школкаў <...> Усюды было дадзена права для роднае мовы. Было пастаноўлена, каб пачатковая навука адбывалася па-беларускаму, а старшыя дзеці мелі побач і папольску. Работа пайшла ахвотна, хоць некаторыя гаспадары спачатку крывіліся на язык “просты”<sup>805</sup>. Як можна меркаваць на падставе ўспамінаў К.Сваяка, аўтарытэт ксяндза дазваляў пераадольваць традыцыйнае стаўленне часткі сялянаў да роднай мовы як да простаі і мужыцкай, а таму й ня вартай навучанья ў школе.

З усталяваньнем на заходнебеларускіх землях польскай улады пачынаецца імклівае згортваньне беларускага школьніцтва. Кіраўнік аддзела Таварыства крэсвай стражы ў Гарадзенскім павеце Стэфан Мыдзяж у кастрычніку 1919 г. пісаў: “(Школьны) інспэктар і адміністрацыйныя ўлады не дазваляюць беларускім настаўнікам праводзіць сярод сялянаў агітацыю за адкрыццё беларускіх школ з тае прычыны, што паколькі настаўнік займаецца агітацыяй, ён перастае быць настаўнікам <...> Беларусы перанеслі ўласную дзейнасць на пашырэнне беларускай адукацыі, падрыхтаваўшы сабе ў Вільні добрую грамадку настаўнікаў — каля 40 чалавек з Гарадзенскага павету, а на самой справе палітычных агітатараў”<sup>806</sup>. Такім чынам, новая польская адміністрацыя разглядала беларускае школьніцтва найперш у палітычным кантэксце і слухна бачыла ў ім пагрозу для асыміляцыйнай палітыкі ўраду ў дачыненні да беларусаў.

У 1920 г. у Віленскай акрузе дзейнічалі 523 польскія школы і толькі 3 беларускія, зь якіх адна ў Гарадзенскім павеце<sup>807</sup>. Праўда, многія вясковыя школьнікі функцыянавалі нелегальна, хоць ім пагражалі рэпрэсіі. У снежні 1920 г. газета “Беларускае слова” пісала: “Летась празь Беларускаю школьную раду Гарадзеншчыны было падана польскаму школьнаму інспэктару на Гарадзеншчыне пану Вазьнякоўскаму да соткі прыгавораў ад сялян з просьбай аб дазvole адчыніць беларускія школы, а адчынены былі толькі шэсьць школаў”<sup>808</sup>. Карэспандэнт “Беларускай Нівы” паведамляў, што ў 1920 г. Беларускі нацыянальны камітэт на Гарадзеншчыне арганізаваў школы ў Верцялішкаўскай, Берштаўскай, Горніцкай і Крынкаўскай валасьцях, а “ўсяго было складзена каля 40 прыгавораў”<sup>809</sup>. У 1922–1923 гг. у Заходняй Беларусі афіцыйна існавалі толькі 32 беларускія пачатковыя школьнікі<sup>810</sup>.

Звычайна арганізатарамі беларускіх школак, як мы ўжо вышэй адзначылі, станавіліся былыя настаўнікі народных навучальняў. Адзін зь іх, Язэп Баліцкі, паспрабаваў у 1923 г. заснаваць беларускую школу ў вёсцы Лаша. Мясцовая паліцыя пісала пра яго дзейнасць: “...жыхары вёскі Лаша Ян Варанец і Язэп Баліцкі стаяць на чале беларускай арганізацыі і агітуюць мясцовых людзей, каб не плацілі падаткаў і не пасылаі сваіх дзяцей у польскія школы, бо польскі ўрад тады нібыта змушаны будзе даць беларусам аўтаномію і адчыніць

<sup>805</sup> Сваяк К. Дзея маёй мыслі, сэрца і волі. 4-е выд. Мінск, 1992. С. 24.

<sup>806</sup> Чарнякевіч А. Беларускі нацыянальны рух у Гародні ... С. 32–33.

<sup>807</sup> Glogowska H. Białoruś. Kultura pod presją polityki. Białystok, 1996. S. 47.

<sup>808</sup> Беларускае слова. № 58. 10.12.1920.

<sup>809</sup> Беларуская Ніва. № 7. 09.12.1925.

<sup>810</sup> Вабішчэвіч А. Нацыянальная школа ў Заходняй Беларусі (1921–1939 г.) // Беларускі гістарычны часопіс. № 2. 1994. С. 39.

на ўсходніх крэсах беларускія школы”<sup>811</sup>. У выніку гэтай агітацыі “аніводнае дзіця не пайшло ў школу, дарма што настаўнік ня раз прасіў пра гэта”<sup>812</sup>. Праведзенае па дадзенай справе сьледства прызнала галоўнай прычынай варожага стаўленьня людзей да польскай дзяржавы менавіта агітацыю Баліцкага, які “дамагаецца ўтварэньня беларускай школы, маючы на мэце атрыманьне пасады настаўніка”<sup>813</sup>. Змаганьне за сваё права на прафэсію лягічна прыводзіла такіх былых настаўнікаў, як Язэп Баліцкі, да беларускага руху. Пазьней Баліцкі стаў адным з кіраўнікоў БСРГ на Гарадзеншчыне.

Моцным штуршком для актывізацыі барацьбы за беларускую школу стала прыняцьце Сэймам 31 ліпеня 1924 г. закону аб школьніцтве для нацыянальных меншасьцяў. Гэты закон дазваляў утвараць дзяржаўныя школы як зь беларускай мовай навучаньня, так і дзвьохмоўныя. Аднак адкрыцьцё падобных школ абстаўлялася цэлым шэрагам умоваў, якія давалі мясцовай адміністрацыі магчымасьць пасьпяхова тармазіць яго рэалізацыю. Разам з тым выданьне гэтага закону дало беларускім дзеячам добрую магчымасьць актывізаваць нацыянальную агітацыю. У 1925 г. толькі ў Гарадзенскім павеце былі пададзены ўладам дэкларацыі на адкрыцьцё 22 беларускіх школаў<sup>814</sup>. Пратэставы патэнцыял беларускага насельніцтва быў нагэтулькі моцным, што да пачатку 1926 г. ва ўсёй Заходняй Беларусі ўдалося сабраць і падаць мясцовым уладам каля 16 тыс. заяваў на адкрыцьцё больш як 400 беларускамоўных школ<sup>815</sup>. Прычым, як пісаў беларускі друк, былі выпадкі, калі беларускай мовы ў школе хацелі ня толькі праваслаўныя, але й сяляне-каталікі. Карэспандэнт газэты “Наша справа” ў канцы 1926 г. пісаў: «Жыхары мястэчка Ліпнішак, Лідзкага павету, крэпка былі атуманены клярыкалізмам і ксяндзы вытраўлялі ўсялякае прабуджэньне беларускасьці. Аднак цяпер ужо зразумелі, што польская школа не дае добра й карысьці ім — беларусам, што там дзеці нічога не навучаюцца, апрача пяняньня “не жуцім зямі”, а зразумеўшы гэта, большая частка ліпнішчан злажыла падпісы, дамагаючыся ўвядзеньня ў існуючую там школу беларускай мовы»<sup>816</sup>.

Аднак і праз год пасья ўвядзеньня закону беларуская меншасьць, якая нават паводле афіцыйнай статыстыкі налічвала болей за мільён чалавек, мела ўсяго тры беларускія школы з 425 вучнямі і ўсяго 19 дзвьохмоўных, у якіх на роднай мове вучыліся 1683 вучні<sup>817</sup>. Усіх жа дзяцей, якія гаварылі па-беларуску і наведвалі ўсеагульныя школы, налічвалася звыш 125 тыс. Такім чынам, на кожную тысячу беларускіх дзетак толькі 3 мелі магчымасьць вучыцца на роднай мове<sup>818</sup>.

<sup>811</sup> “mieszkańcy wsi Łasza Jan Woroniec i Józef Balicki stoją na czele organizacji białoruskiej i agituja tamtejszą ludność, aby nie płacili podatków i nie wysyłali swoich dzieci do polskiej szkoły, a Rząd Polski wówczas zmuszony będzie wydać białorusinom autonomię oraz odkryć na całych kresach wschodnich szkoły białoruskie” (ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 42, арк. 148. [Палітычны рух у Гарадзенскім павеце. 1924 г.]).

<sup>812</sup> ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 42, арк. 148. [Палітычны рух у Гарадзенскім павеце. 1924 г.].

<sup>813</sup> “ubiega się u władz... o utworzenie szkoły białoruskiej, mając na celu uzyskać posadę nauczyciela w tej że szkole” (ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 42, арк. 148).

<sup>814</sup> Жьцьцё беларуса. № 10. 10.10.1925.

<sup>815</sup> Вабішчэвіч А. Асветніцтва ў кантэксьце нацыянальна-вызваленчага руху Заходняй Беларусі // Праблемы ўз’яднаньня Заходняй Беларусі з БССР: гісторыя і сучаснасьць. Матэрыялы Міжнароднай навукова-тэарэтычнай канферэнцыі 17–18 верасня 1999 г. Мінск, 2000. С. 74.

<sup>816</sup> Наша Справа. № 3. 04.12.1926.

<sup>817</sup> Мірановіч Я. Навейшая гісторыя Беларусі... С. 87.

<sup>818</sup> Мірановіч Я. Навейшая гісторыя Беларусі... С. 87.

У так званых утравістычных школах выкладаньне на беларускай мове часта выглядала як звычайная пародыя. В.Рагуля пісаў у сваіх успамінах: «Што ж гэта былі за беларускія школы? Беларускага было ўсяго толькі, што шыльда была напісана пабеларуску. Навучаньне адбывалася ў польскай мове. Беларуска ж мова талеравалася толькі на лекцыях гімнастыкі і рысункаў. Зь бегам часу былі зняты і шыльды <...> Рэшта школаў былі ўтравістычныя, дзвюхмоўныя — польска-беларускія, хоць беларускім духам там і ня пахла. Усё вялося папольску»<sup>819</sup>.

Газэта «Сьцяг працы» ў лістападзе 1928 г. зьмясьціла ліст зь мястэчка Астрыны Лідзкага павету: «У нашай школе апрача польскай мовы «існуе» беларуская. Але як яна існуе — вось пытаньне. Вучыцелька перадусім ня ведае зусім беларускае мовы, бо прыехаўшая дзесь з Познані, ці-што. Калі і навучылася якіх два ці тры словы беларускія, ды яна знарком так перакручвае, каб выклікаць у вучняў сьмех і гэтым ганьбіць беларускую мову»<sup>820</sup>. Іншая газэта «Права працы» пісала ў 1927 г., што вучні гэтай самай Астрынскай школы, даведаўшыся пра цяжкае становішча Беларускай гімназіі ў Вільні, сабралі і адаслалі на яе патрэбы 6 золотых<sup>821</sup>.

Барацьба за школу на роднай мове аб'яднала найбольш адукаваную і актыўную частку жыхароў беларускай вёскі. За кароткі час існаваньня БСРГ менавіта збор дэкларацый на адкрыцьцё беларускамоўных школ стаўся галоўным кірункам яе практычнай дзейнасьці. Гэтую акцыю актыўна падтрымалі былыя народныя настаўнікі, якія складалі большую частку беларускай інтэлігенцыі. У навуковую літаратуру трывала ўвайшло сьцьверджаньне пра вельмі нізкі працэнт адукаваных людзей сярод беларускага насельніцтва Польшчы. Польская дасьледніца К.Гамулка падае лічбы, паводле якіх асобаў з вышэйшай адукацыяй налічвалася сярод беларусаў толькі 0,17 %, а зь сярэдняй спэцыяльнай 0,27 %<sup>822</sup>. В.Рагуля так пісаў пра вясковую інтэлігенцыю: «Інтэлігенцыя была непрыкметнаю, як непрыкметны капелькі тлушчу, пяць грамаў якога былі кінуты ў вялікі кацёл стравы. Вялізарны процэнт яе застаўся на ўсходзе і не таму, што яны сымпатызавалі бальшавікам, а толькі таму, што, ведаючы палякаў з гісторыі нашага народу, яны пабаяліся ехаць на Бацькаўшчыну. Інтэлігенцыя, што жыла пад польскаю ўладаю, як я ўжо сказаў, была застрашана магчымасьцю быць выкінутаю сілкам на ўсход. Праваслаўная частка нашага народу, не выключаючы і вяскавай інтэлігенцыі, была настроена, я сказаў-бы, не прабальшавіцка, а прарасійска, сярод яе пераважала русафільства»<sup>823</sup>.

Разам з тым нельга ігнараваць і той факт, што беларуская вёска, асабліва праваслаўная (сяляне-каталікі, пра што мы ўжо вышэй гаварылі, у царскія часы дыскрымінаваліся пры паступленьні ў настаўніцкія сэмінарыі), магла б быць фактычна цалкам забясьпечана ўласнымі настаўніцкімі кадрамі. І адначасова ў 1925 г. 640 настаўнікаў-беларусаў ня мелі працы. Толькі ў 1921–1922 гг. 240 беларускіх настаўнікаў прайшлі перападрахтоўку пад

<sup>819</sup> Рагуля В. Успаміны. Мінск: ВЦ «Бацькаўшчына», 1993. С. 37.

<sup>820</sup> Сьцяг працы. № 3. 11.07.28.

<sup>821</sup> Права працы. № 6. 24.12.27.

<sup>822</sup> Górnika Kr. Białorusini w II Rzeczypospolitej // Zeszyty naukowe Politechniki Gdańskiej. Ekonomia XXX. Gdańsk, 1992. S.11.

<sup>823</sup> Рагуля В. Успаміны... С. 30.



Кракавам<sup>824</sup>. Аднак іх пасья курсаў звычайна размяркоўвалі з палітычных меркаванняў у этнічна польскія ваяводзтвы. А ў дзяржаўнай пачатковай школе на заходнебеларускіх землях існаваў востры дэфіцыт настаўніцкіх кадраў, які ўлады імкнуліся ліквідаваць найперш за кошт прыцягнення спецыялістаў з цэнтральнай Польшчы. Так, у Віленскім ваяводзтве ў 1925 г. працавалі 324 настаўнікі мясцовага паходжання і 441 быў прысланы з захаду<sup>825</sup>.

Праўда, былі настаўнікі мясцовага паходжання, якія захавалі месца працы ў школе. Напрыклад, ў вёсцы Парэчча Слонімскага павету настаўнічаў Восіп Кісель, які пачаў тут працаваць яшчэ перад вайной. У 1922 г. ён прайшоў курсы ў Кракаве і вярнуўся ў родную школу. Паводле ўспамінаў жыхароў вёскі: «Калі рашалі задачку, то Кісель спачатку чытаў яе па-польску, потым тлумачыў сэнс на “тутэйшай” беларускай мове, і пасья гэтага вучні яе рашалі. Пытанні па рашэнню задачы вучні спачатку фармулявалі па-беларуску, а потым разам з настаўнікамі пераводзілі на польскую мову»<sup>826</sup>. У канцы 1930-х гадоў гэтага настаўніка адправілі на пэнсію, якая, праўда, дазваляла падтрымліваць высокі, па тутэйшых мерках, ровень жыцця.

У Свідзельскай гміне ў вёсцы Стральцы настаўнічаў Васіль Сіткевіч, які паходзіў з заможнай сялянскай сям’і з суседняй вёсачкі Мастаўляны. Ён таксама пачаў настаўнічаць яшчэ да вайны. Мясцовы паліцыйны камэндант пісаў пра Сіткевіча: “...з увагі на тое, што паходзіць з тутэйшага абшару і зьяўляецца ўласнікам зямлі, ён карыстаецца вялікім даверам мясцовых жыхароў, якія з палітычнага гледзішча — элемент да дзяржавы непрыхільны”. А таму, падсумоўваў камэндант: “...школа ў вёсцы Стральцы, пакуль яе кіраўніком ёсць Сіткевіч, як пляцоўка (мелася на ўвазе пляцоўка палянізацыі. — С.Т.) страчана»<sup>827</sup>. У 1934 г. Сіткевіч спачатку быў пераведзены ў іншае месца працы, а потым і зусім адпраўлены на пэнсію.

Улада не давярала інтэлігенцыі беларускага паходжання. Доступ да дзяржаўных структураў для яе быў вельмі абмежаваны, а найчасцей проста закрыты. Фактычна вясковым інтэлігентам прапаноўвалася вярнуцца да земляробчай працы, або, у лепшым выпадку, паехаць на адпаведную свайму адукацыйнаму роўню працу ў этнічную Польшчу. Таму барацьба за беларускую школу для большасці былых настаўнікаў стала змаганнем за сваё права на інтэлектуальнае жыццё на радзіме. Беларуская дзяржава ці нават аўтаномія беларускіх земляў у складзе Польшчы давалі б ім таксама добры шанец заняць месца ў мясцовых структурах улады. У тагачасных сацыякультурных умовах гэта быў найбольш даступны шлях сацыяльнага поспеху для выхадцаў зь беларускай вёскі, бо ў сфэры бізнэсу трэба было вытрымаць надта цяжкую канкурэнцыю з габраямі.

Увядзенне беларускай мовы ў школу і мясцовы адміністрацыйны апарат абараніла б беларускую інтэлігенцыю ад канкурэнцыі з наезнымі чыноўнікамі

<sup>824</sup> Вабішчэвіч А. Нацыянальная школа ў Заходняй Беларусі (1921–1939 г.) // Беларускі гістарычны часопіс. 1994. № 2. С. 40.

<sup>825</sup> Вабішчэвіч А. Нацыянальная школа ў Заходняй Беларусі... С. 40.

<sup>826</sup> Талерчык А. Парэчча: Гістарычна-краязнаўчы нарыс пра в. Парэчча Слонімскага раёна. Горадня: Рагуша, 2002. С. 114.

<sup>827</sup> “...ze względu na to, że jest urodzony na tut. terenie i że jest posiadaczem ziemi, darzony jest przez okolicznych mieszkańców, którzy pod względem politycznym stanowią element nieprzychylny dla Państwa, dużem zaufaniem” ... “szkółka na terenie wsi Strzelcy, do czasu pobytu Sitkiewicza, jako kierownika jej, jest placówka zgubiona” (ДАГВ, ф. 24, воп. 1, стр. 70, арк. 21. [Палітычны рух у Свідзельскай гміне. 1934 г.]).

і настаўнікамі польскага паходжаньня. Таму яна ў большасьці ахвотна ўспрымала і вивучала літаратурную беларускую мову. Аднак карпаратыўныя інтарэсы гэтай інтэлігенцыі не былі дастаткова падмацаваныя падтрымкай надзякальных палітычных структур, занадта слабых і, апрача таго, падзеленых на асобныя лягеры, якія да таго ж часта варагавалі. Гэтая раздробленасьць беларускага палітычнага руху ў вялікай ступені штучна інспіравалася і падтрымлівалася ўплывамі з СССР праз структуры КПЗБ.

Заняпад мясцовых гурткоў ТБШ азначаў правал найважнейшай задачы беларускага нацыянальнага руху — арганізацыі школьніцтва на беларускай мове. Калі б гэтай мэты ўдалося дасягнуць, то былі б створаны трывалыя надзякальныя структуры, неабходныя для захаваньня й аднаўленьня кадрў нацыянальнай інтэлігенцыі. Менавіта вясковыя настаўнікі сталі б у такім выпадку прафэсійнымі працаўнікамі беларускага руху. Падобную ролю сярод летувіскага насельніцтва міжваеннай Польшчы адыгрывалі настаўнікі культурна-асьветнага таварыства “Рытас”. Аднак разьвіцьцё беларускага школьніцтва разглядалася ўладамі як пагроза польскай дзяржаўнасьці і нацыі на “ўсходніх крэсах”. Пра гэта пісаў публіцыст віленскага выданьня “Slowo” В.Студніцкі ў 1932 г. у артыкуле “У справе беларускага школьніцтва”: “...стварэньне беларускіх школ спрыяла б крышталізацыі гэтага парастку (этнічнага. — С.Т.) у беларускую нацыю. Доступ да значнейшых скарбаў літаратуры й навукі быў бы для гэтага насельніцтва ўскладнены. Цывілізацыйны ровень краю панізіўся б, яго здольнасьць да супраціву расійскім уплывам зьменшылася <...> Беларускаясьць на нашых усходніх землях зьяўляецца мастком да бальшавізму”<sup>828</sup>.

Як мы ўжо адзначалі вышэй, частка беларускіх настаўнікаў атрымала ад ураду накіраваньне пасья перападрахтоўкі на працу ў этнічна польскія ваяводзтвы. Умовай быў адыход ад беларускага руху і поўная ляяльнасьць да ўрада. В.Рагуля так акрэсьліў сутнасьць гэтай акцыі ўладаў: «... сярод сялянскай масы была невялікая колькасьць настаўнікаў. Гэта былі дрожджы, што выклікалі палітычны фэрмэнт. Вось палякам і стрэліла ў галаву думка нэўтралізаваць іх шляхам выцягненьня іх з народнай гущы і выкарыстаньня як дзяржаўна-творчага элемэнта, але на тэрыторыі з чыста польскім жыхарствам або на заходніх “Крэсах” (Памор’е і Пазнаншчына). Для гэтых настаўнікаў і былі зарганізаваны на дзяржаўны кошт курсы паляністыкі ў Кракаве. Да курсантаў уважна прыглядалася начальства, вынюхваючы, хто якою пахне палітыкай. Пасья заканчэньня курсаў адзінкам зь іх, найбольш спрытным і пранырыстым, удалося ўладзіцца настаўнікам у польскіх школах Заходняй Беларусі. Іншыя былі расьцярушаны па школах Кангрэсоўкі і заходніх “Крэсаў”»<sup>829</sup>.

У артыкуле “Кракаўскія ластаўкі” карэспандэнт газэты “Наша праца” напісаў пра настаўнікаў з Гарадзенскага павету, якія скончылі курсы ў Кракаве. Адзін зь іх яшчэ пад час выбараў 1922 г. актыўна агітаваў за сьпісак № 16: “Праз увесь час шчыра працаваў на ніве беларускага адраджэнскага руху і цярэў уціск з боку паліцыі і адміністрацыі. Многа палажыў працы пры

<sup>828</sup> “...tworzenie szkół białoruskich sprzyjałoby krystalizowaniu się tego pierwiastka w narodowość białoruską. Dostęp do znaczniejszych skarbów literatury i nauki byłby tej ludności utrudniony. Poziom cywilizacyjny kraju obniżyłby się, odporność jego na wpływy rosyjskie zmalała... Białorusinizm w naszych ziemiach wschodnich z łatwością staje się pomostem do bolszewizmu” (Sielicki Fr. Region Dolhinowo-Budslawo-Krzywicki... S. 153).

<sup>829</sup> Рагуля В. Успаміны. Мінск: ВЦ “Бацькаўшчына”, 1993. С. 36.

складаньні дэкларацыі на беларускую школу. Сваім вясковым характарам і невычарпаным юмарам ён заахвочваў нас да працы. Да яго мы збіраліся ў цяжкія часіны жыцця і заўсёды выходзілі адтуль вясёлыя, поўныя надзеі”. Але як толькі гэты настаўнік быў вызначаны на кракаўскія курсы, ён забраў са школьнага інспэктарату ім жа сабраныя дэкларацыі на беларускую школу. Пасля заканчэння курсаў В.М. атрымаў прызначэнне ў Ломжынскае ваяводзтва і цалкам парваў зь беларускім рухам. Паводле аўтара артыкула, яго любімым выразам стала: “Теперь мне всё равно — русский, польский, белорусский”. Другі настаўнік, нехта А.К., пасля кракаўскіх курсаў «не прызнае беларускай нацыянальнасці наагул і сьмяецца зь беларускай літаратуры. Лічыць сябе расейцам і лятуціць аб “Единой и неделимой”»<sup>830</sup>. Тыя ж настаўнікі, якія не згаджаліся спыніць нацыянальную агітацыю, непазьбежна станавіліся ахвярамі палітычных рэпрэсій або мусілі вяртацца да звычайнай сялянскай працы, каб здабыць сродкі на пражыццё.

Прыватнае беларускае школьніцтва таксама не змагло атрымаць разьвіцця. Нелегальнай асьветы, падобнай на тую, якая існавала сярод каталіцкага насельніцтва ў царскія часы, беларускі рух стварыць ня змог зь некалькіх прычын. Па-першае, польская паліцыя мела куды большы кантроль за мясцовым жыццём, чым калісьці царская. Таму таемныя школы непазьбежна выкрываліся, а настаўнікаў і бацькоў рэпрэсавалі. За адмову вучыць дзяцей у дзяржаўнай польскай школе на бацькоў накладалі вялікія штрафы. Па-другое, польскае школьніцтва ў царскія часы існавала толькі дзякуючы падтрымцы каталіцкага духавенства, беларускае ж школьніцтва ў міжваенным часе такой падтрымкі зь вядомых прычын ня мела. Праваслаўнае ж духавенства ў большасці сваёй абьякава, а часта нават ваража ставілася да беларускамоўнага школьніцтва. Таму рэлігійны чыньнік ня мог адыграць тут сваёй ролі. Працягваць навучаньне пасля беларускай школы і дамагацца сацыяльнага поспеху для большасці сялянаў было амаль немагчыма.

Напрыклад, за пяць гадоў беларуская гімназія ў Вільні выпусціла 141 вучня, зь іх 59 хлопцаў і 82 дзяўчынкі. Сярод іх беларусаў налічвалася: 1920 г. — 25 %, 1921 г. — 28,5 %, 1922 г. — 28 %, 1923 г. — 50 %, 1924 г. — 58 %<sup>831</sup>. Але й пасля заканчэння беларускай гімназіі вясковаму хлопцу было надзвычай цяжка паступіць ва унівэрсытэт ці атрымаць працу ў якой-небудзь дзяржаўнай установе. Большасць сялянаў выдатна разумела гэта. Таму прагматычны аспект у разьвіцці беларускага школьніцтва быў вельмі слабы. І ўсё ж, нягледзячы на ўсе цяжкасці, беларуская адукацыя праіснавала да 1939 г. у форме сямейнага хатняга навучаньня. Але такое навучаньне, на нашу думку, абымала ў цэлым нязначную частку сялянскага насельніцтва. Сярод большасці вясковых жыхароў у 1930-х гадох зноў запанавала характэрнае для царскіх часоў бачаньне беларускай мовы, як мовы “простай”, “мужыцкай”. Прычыну гэтай зьявы вельмі дакладна ахарактарызаваў Я. Мірановіч: «Свая мова — “простая” — у перакананьні сялян была мовай вёскі, ніхто на ёй не вучыў ні пісаць, ні чытаць, таму і не адчувалася імі патрэбы змаганьня за яе прысутнасць у царкве ці школе. Мясцовыя дзеячы зьвязаны былі з арганізацыямі, якія праслаўлялі Савецкі Саюз, новую Расію і

<sup>830</sup> Народная справа. № 29. 28.10.1926.

<sup>831</sup> Сын Беларуса. № 6. 21.06.1924.

ня надта бачылі яны патрэбу намаганьняў на тое, каб беларуская мова заняла месца рускай, тым больш што большасьць зь іх чытаць і пісаць умела толькі па-руску»<sup>832</sup>. Такім чынам, беларускае школьніцтва ў міжваеннай польскай дзяржаве ня стала масавым. Дасягнуць гэтай мэты ў тых палітычных і сацыякультурных умовах было вельмі складана, а можа — і проста немагчыма.

## Беларуская культурна-асьветная праца сярод сялянства

Адным з найбольш эфэктыўных шляхоў папулярызацыі нацыянальнай культуры і пашырэння беларускай самасьведомасьці сярод сялянства Заходняй Беларусі ў 1920-х гадох зьяўлялася культурна-асьветная праца на беларускай мове, асноўнымі формамі якой былі: стварэньне вясковых бібліятэк, распаўсюджаньне газэт і часопісаў, арганізацыя аматарскіх тэатральных пастацовак. Гэтая праца станавілася, па сутнасьці, тым мастком, які далучаў традыцыйнае вясковае грамадства да *высокай* нацыянальнай культуры. Галоўнай яе перавагай была даступнасьць фактычна да ўсіх пластоў вясковага грамадства. Прычым культурна-асьветная праца беларускіх актывістаў не была шляхам з аднабаковым рухам. Сялянскае насельніцтва, асабліва моладзь, у 1920-х гадох само ўжо прагна цягнулася да прафэсійнай нацыянальнай культуры. Архаічная і паўзамкнёная для вонкавага сьвету вёска цяпер усё актыўней і ахвотней адгукалася на вонкавыя культурныя ўплывы.

Заснаваньне ў вёсках беларускіх культурна-асьветных гурткоў пачынаецца ў нямецкую акупацыю. Напрыклад, карэспандэнт газэты “Наш сыцяг” пісаў зь Дзятлаўшчыны, што ў яго вёсцы ў 1919 г. быў заснаваны гурток, сябры якога падрыхтавалі пастаноўкі “Наша цемната”, “Калісь”, “Квартэт”, “Цыганка і дэмакрат”. Арганізатарамі гэтай справы сталі мясцовыя настаўнікі. Але, як паведаміў аўтар карэспандэнцыі: “Вучыцеляў саслалі ў Беластоцкую турму (калі ўсталявалася ўжо польская ўлада. — С.Т.), дзе яны памерлі”<sup>833</sup>.

У Гарадзенскім павеце асаблівай актыўнасьцю на ніве беларускай культурна-асьветнай працы на пачатку 1920-х гадоў вылучалася мястэчка Крынкі. Мясцовы гурток беларускай моладзі 25 верасьня 1921 г. паставіў драму “Манька” і камэдыю “Модны шляхцюк”. 30 кастрычніка таго ж году была пастаўлена камэдыя Л.Родзевіча “Зьбянтэжаны Саўка”, а 20 лістапада — “Калісь” Ф.Аляхновіча і “Кепскі партрэт” Л.Родзевіча<sup>834</sup>. У першай палове 1920-х гадоў падобныя імпрэзы мясцовыя актывісты ладзілі ў многіх мясцінах Заходняй Беларусі, часта з уласнай ініцыятывы.

Аднак сапраўднага масавага размаху беларуская культурна-асьветная праца сярод сялянства дасягнула дзякуючы дзейнасьці Таварыства беларускай школы. Гэтая арганізацыя была заснаваная ў Вільні ў 1921 г. і стала самай масавай і ўплывовай беларускай культурніцкай арганізацыяй. Праўда, да 1926 г. ТБШ ня мела разгалінаваных лякальных структур у

<sup>832</sup> У новай айчыне... С.21.

<sup>833</sup> Наш Сыцяг. № 24. 12.08.1923.

<sup>834</sup> Беларускія ведамасьці. № 4. 03.10.1921; № 11. 25.11.1921; № 14. 14.12.1921.



заходнебеларускай вёсцы. Такія структуры пачалі дынамічна разрастацца ў канцы 1926 г., што стала вынікам паспяховай працы Грамады. Але адначасова адбылася і выразная яе палітызацыя, выгнаньне з шэрагаў арганізацыі многіх людзей, якія не падзялялі леварадыкальных пракамуністычных поглядаў. Гэта адразу адзначылі ўлады, якія бачылі ў ТБШ найперш палітычную, а не культурна-асьветную арганізацыю.

Як можна меркаваць па матэрыялах беларускага друку, першыя мясцовыя гурткі ТБШ створаны летам 1926 г. у Любчы, Міры й Скідзелі<sup>835</sup>. А ў лістападзе 1926 г. у шэрагах таварыства налічвалася звыш 3 тыс. сяброў, аб'яднаных у 156 гурткоў<sup>836</sup>. На тэрыторыі Беластоцкага ваяводства ў гэтым часе было 38 гурткоў і 700 сяброў. Асабліва вылучаўся якраз Гарадзенскі павет, у якім дзейнічалі 19 гурткоў і 348 сяброў<sup>837</sup>. У першай палове 1927 г. працягваўся дынамічны рост мясцовых структур ТБШ. На 1 ліпеня 1927 г. толькі ў Беластоцкім ваяводстве існаваў 91 гурток. У Гарадзенскім павеце на той час дзейнічалі ўжо 48 гурткоў і блізу 1000 сяброў, якія ўтваралі асобную акругу ТБШ. Ва ўсёй Заходняй Беларусі колькасць сяброў арганізацыі перасягнула 10 тысяч. Гурткі стваралі тканку беларускай культурна-камунікатывнай прасторы, паміж імі фармаваліся і ўмацоўваліся надзякальныя сувязі. Напрыклад, 10 красавіка 1927 г. у Горадні адбыўся зьезд мясцовых дзеячоў ТБШ, перад якімі выступіў пасол Сэйму і вядомы дзеяч “нашаніўскага” пэрыяду Аляксандар Уласаў. У сваёй прамове ён заклікаў прысутных да актыўнай нацыянальнай працы і прыводзіў прыклад украінцаў, чэхаў і сэрбаў<sup>838</sup>.

Аднак трэба прызнаць, што хуткі колькасны рост мясцовых структур ТБШ у вялікай ступені меў палітычныя, а не культурніцкія прычыны. Дзяржаўныя ўлады ўвесь час закідвалі на адрас мясцовых гурткоў абвінавачаньні ў палітычнай дзейнасьці. Неаднаразова назіралася сытуацыя, калі гурткі распушчанае БСРГ у поўным складзе рэгістраваліся зноў як гурткі ТБШ і ўспрымаліся самым вясковым насельніцтвам менавіта як працяг Грамады. Але трэба таксама прызнаць, што паліцыя амаль ніколі не знаходзіла непасрэдных доказаў палітычнай дзейнасьці гурткоў. Напрыклад, у справаздачы беластоцкага ваяводы за травень 1927 г. прыводзілася паведамленьне скідзельскага камэнданта, што гурткі ТБШ у Каўшове, Пяшчанцы, Бандарох, Стральцах і Скідзелі арганізавалі вечарыны, на якіх прагучалі прамовы, “не пазбаўленыя палітычных момантаў”<sup>839</sup>.

На нашу думку, ідэалёгію вясковага гурткоўцаў добра адлюстроўвае рэзалюцыя, якую прыняў на сваім сходзе гурток ТБШ у вёсцы Хвайняны Скідзельскай гміны: “Дзеля таго, што мы, беларусы, з-прадаўна засяляем наш Родны Край Беларусь — мы, сучаснае пакаленьне, дасталі ад дзядоў і прадзедаў сваіх, як спадчыну, цэлы акіян гора й мук, якія яны пераносілі ад веку. Але галоўнай прычынай мук гэтых была цэпра, што акружала іх з усіх

<sup>835</sup> Народная справа. № 22. 07.10.26.

<sup>836</sup> Majecki H. Działalność Towarzystwa Szkoły Białoruskiej na Białostocczyźnie // Studia polsko-litewsko-białoruskie. Prace Białostockiego Towarzystwa Naukowego. № 31. / Red. J.Tomaszewkiego, E.Smułkowej, H. Majeckiego. Warszawa: PWN, 1988. S. 208.

<sup>837</sup> Majecki H. Działalność Towarzystwa Szkoły Białoruskiej na Białostocczyźnie // Studia polsko-litewsko-białoruskie. Prace Białostockiego Towarzystwa Naukowego. № 31. / Red. J.Tomaszewkiego, E.Smułkowej, H. Majeckiego. Warszawa: PWN, 1988. S. 208.

<sup>838</sup> Наша Праўда. № 7. 22.04.1927.

<sup>839</sup> АРВ, Адміністрацыя беластоцкага ваяводы, спр. 36, арк. 29.

бакоў. І мы, як дзеці іх, унаследавалі ад іх гэту цемру, а разам зь ёй і ўсе няшчасці, што сягонья вісяць над намі. Мы пэўны ў тым, што няшчасці гэтыя будуць вісець над намі да таго часу, пакуль будзе жыць між намі цемраняпісьменнасць. Дзеся гэтага мы дамагаемся сваёй роднай беларускай школы, у якой бы мы вучыліся на сваёй — беларускай мове. Мы перакананы ў тым, што толькі з адчыненнем сваіх школаў мы зможам паставіць сваю культуру на роўні з культурамі іншых свабодных народаў, апярэдзіўшых нас у сваім развіцці...”<sup>840</sup>

Працытаваная рэзалюцыя, якую, напэўна, склаў хтосьці зь мясцовых актывістаў, а пасля яшчэ адрэдагаваў супрацоўнік газеты, сьведчыла пра хіліястычную веру вяскоўцаў, што хутка надые сьветлая будучыня. Дасягненне гэтай будучыні яны зьвязвалі ў ліку іншых сацыяльных зьменаў і з адукацыяй на роднай мове. Мінулае ў рэзалюцыі вызначалася вельмі змрочным, як “цэлы акіян гора й мук”. Гэта вынікала з спэцыфікі гістарычнай памяці сялянскай грамады. Успаміны пра мінулае абрываўліся звычайна звесткамі пра цяжкія часы паншчыны, што ў сваю чаргу было выдатнай глебай для сацыяльнага радыкалізму і веры ў хуткія зьмены да лепшага. З рэзалюцыі таксама вынікае, што пад беларусамі хвайнянцы разумелі найперш сялян, выключаючы зь іх ліку шляхту. Патэтыка адраджэньня даўняй велічы, напрыклад часоў Вялікага Княства Літоўскага, у цытаванай рэзалюцыі, як і ў многіх іншых, вельмі падобных да яе, зусім адсутнічала. Затое моцна акцэнтавалася ідэя дагнаць у культурным развіцці іншыя народы, якія апярэдзілі беларусаў. Прычым гэтая ідэя зьвязвалася з развіццём беларускамоўнай культуры. Адзначым, што на згаданым сходзе жыхары Хвайнян сабралі 28 злотых на адкрыццё беларускай бібліятэкі ў сваёй вёсцы.

Адным з самых актыўных мясцовых дзеячоў ТБШ быў малады паэт Міхал Касьцевіч (літаратурны псеўданім Міхась Васілёк) зь лясной вёсачкі Баброўня Скідзельскай гміны, які выконваў абавязкі сакратара гуртка ТБШ у вёсцы Шкленск Бершгаўскай гміны. 27 лістапада 1927 г. шкленскі гурток наладзіў у сваёй вёсцы вечарыну-спэтакль. Пра тое, як адбываўся гэты вечар, Міхал Касьцевіч напісаў у газэту “Права працы”: «Былі згуляны дзьве п’есы: “Міхалка” і “Суд”, пасля чаго пяліся беларускія песьні, дэкламаваліся вершы беларускіх паэтаў і ўрэшце пад гучныя воплескі сабраўшыхся — ня гледзячы на мокрую пагоду — з суседніх вёсак публікі, вечар быў закончаны сваёй “Лявоніхай”. Увесь прыбытак ад вечарыны пайшоў на бібліятэку-чытальню, існуючую пры гуртку». Далей М.Касьцевіч пісаў, што арганізацыя такіх вечарын патрабавала ад мясцовых дзеячоў велізарных высілкаў і часу, пераадолення супраціву мясцовых уладаў: «Пералічыўшы ўсё гэта, ці-ж не становіцца ясным, што той аматар-артыста, каторы выконвае тую ці іншую ролю — кладзе ў яе сваю душу, выкоўвае зь сябе тое вялікае зразумелае для ўсіх, якое гаворыць славамі: “Глядзіце: мы — самы, ня просячы ласкі чужой, мы — цёмныя, спанявераныя, мы жыўшыя да гэтага часу толькі зьдзекам для другіх, мы — сваёю воляй буйным запалам маладых сілаў, паднімаемся зь нізін, маўляў — сакаліная сям’я і нясем на сваіх крыльях магутных сьвет зьніштажэньнем цемры, сьвет адраджэньня, падняцця на адпаведную вышыню свае роднае беларускае культуры, свае мовы і ўсяго роднага, што жывець у нашым сэрцы і што ў лучнасці з намі творыць нешта вялікае,

<sup>840</sup> Наша Праўда. № 8. 28.04.1927.

магутнае, расквітаючае для будучыні яскравым вобліскам шчасыця, тваіх працоўных сыноў, Беларусь!»<sup>841</sup> У гэтых вельмі эмацыйных радках маладога аўтара зноў жа бачым супрацьстаўленьне цемры і сьвету, змрочнага мінулага і шчаслівай будучыні. Хоць Міхал Касьцевіч і ўжывае тэрмін “адраджэньне”, прыкладаў былой велічы беларускага народу, на якія можна было б раўняцца, ён не падае.

Іншае стаўленьне да гісторыі дэманстравалі дзеячы Беларускага інстытуту гаспадаркі і культуры, у значнай ступені альтэрнатыўнай да ТБШ культурна-асьветнай арганізацыі, дзе значную ролю адыгрывалі беларускія каталіцкія ксяндзы. Сябры інстытуту адкрыта адмяжоўваліся ад камунізму і на першы плян ставілі менавіта нацыянальныя мэты і задачы. Напрыклад, 26 чэрвеня сябар БІГК Павел Каруза наведваў гурток гэтай арганізацыі ў мястэчку Нараўка, дзе прачытаў даклад на гістарычную тэматыку. Паліцыйны камэндант занатаваў, што Каруза адмоўна ацаніў вунію Польшчы і Літвы, абяцаньні Пілсудзкага беларусам, а таксама засьцярог прысутных сяброў гуртка ад захапленьня камунізмам<sup>842</sup>. У верасьні таго ж году ў Нараўку прыехаў з дакладам зь Вільні Ян Васілеўскі. Паслухаць яго сабралася больш за 150 чалавек<sup>843</sup>. Аднак Беларускі інстытут гаспадаркі і культуры ня мог і блізка параўнацца з Таварыствам беларускай школы па колькасьці сяброў.

Але і сябры ТБШ вялі спрэчкі наконт прыярытэтнасьці палітыкі ці культурна-асьветнай працы. Гэта знайшло адлюстраваньне і ў паліцыйных матэрыялах. У справаздачы беластоцкага ваяводы за кастрычнік 1927 г. гаварылася пра канфлікт паміж “камуністамі і групай апалітычнай” у Сьвіслацкім гуртку ТБШ Ваўкавыскага павету<sup>844</sup>. У справаздачы за лістапад 1927 г. узгадана пра тое, што ягоньня сябры 13 лістапада пастанавілі ўтварыць бібліятэку і назваць яе імем Кастуся Каліноўскага. У той жа справаздачы ваявода згадваў, што старшыня Мацей Астапчык рабіў усё магчымае каб зьменшыць уплывы ідэалёгіі былой БСРГ на сяброў гуртка<sup>845</sup>.

Галоўнай мэтай дзейнасьці ТБШ абвяшчалася барацьба за навучаньне дзяцей на беларускай мове. Аднак у тых умовах арганізаваць масавае беларускае школьніцтва было немагчыма, хоць для гэтага актывісты ТБШ рабілі ўсе неабходныя крокі — толькі ў Гарадзенскім павеце за 1927 г. гурткоўцы сабралі 1500 пісьмовых дэкларацый для адкрыцьця беларускіх школ<sup>846</sup>. Таму на практыцы галоўнай задачай гурткоў ТБШ стала папулярызацыя сярод вясковага насельніцтва нацыянальнай беларускай культуры. Найбольш эфэктыўным спосабам для гэтага стала арганізацыя тэатральных спэктакляў і літаратурных вечарын на беларускай мове. Гарадзенская акружная ўправа ТБШ прыняла ў траўні 1927 г. пастанову пра неабходнасьць утварэньня пры кожным гуртку драматычнай сэкцыі: “Спэктакль для нашай малапісьменнай вёскі зьяўляецца найлепшым пашырэньнем мастацкай красы, якая ўсьведамляе чалавека і дае зразуменьне жыцьця. Чым больш чалавек разумее, тым больш ён адчувае, тым больш ён даходзіць да зразуменьня праўды жыцьцёвае, а зразуменьне праўды

<sup>841</sup> Права працы. № 6. 24.12.27.

<sup>842</sup> АРВ, Адміністрацыя беластоцкага ваяводы, ф. 37, арк. 89 адг.

<sup>843</sup> АРВ, Адміністрацыя беластоцкага ваяводы, ф. 38, арк. 91.

<sup>844</sup> АРВ, Адміністрацыя беластоцкага ваяводы, ф. 38, арк. 65 адг.

<sup>845</sup> АРВ, Адміністрацыя беластоцкага ваяводы, ф. 38, арк. 162 адг.

<sup>846</sup> Наша Праўда. № 47. 14.09.1927.

падыймае культурны стан чалавека да вышыні чалавечае годнасці, вызваляючы яго з цемры”<sup>847</sup>. Дзеля гэтага пры ўправе была адчынена мастацкая сэкцыя. Іншыя кірункі дзейнасці акрэслівала пастанова гэтай акруговай рады аб патрэбе ўтварэння лекцыйнай сэкцыі, арганізацыі сельскагаспадарчай і гандлёвай каапэрацыі ды правядзенні кампаніі барацьбы з п’янствам<sup>848</sup>. 24 чэрвеня 1927 г. адбыўся сход Гарадзенскай управы, на якім прысутнічаў пасол Сэйму Ігнат Дварчанін. Сход прыняў рашэнне прызначыць асобнага інструктара па сувязях з паветам, якім стаў ужо знаёмы нам Язэп Баліцкі<sup>849</sup>. У верасні 1927 г. Гарадзенская акруговая ўправа ТБШ ізноў зазначыла на сваім сходзе, што “ладжаньне спэктакляў на вёсцы ёсць адна з болей даступных формаў прапаганды беларускага руху”<sup>850</sup>.

Беларуская культурна-асветніцкая праца дасягнула найбольшага свайго размаху менавіта ў 1927 г., дзякуючы актыўнасці гурткоў ТБШ. У той ці іншай ступені практычна ўсё заходнебеларускае сялянства было закранутае гэтай працай. Эмацыйны ўздым, які ахапіў тады мясцовых беларускіх актывістаў, выдатна адлюстравану Міхась Васілёк у адным з газетных артыкулаў у снежні 1927 г.: “Магутная хваля адраджэнскага руху, ламаючы на сваім шляху, злепленыя з чорнага бруду перашкоды — збудаваныя дзякуючы адвечнай цемры — гору нашаму — збаўчым сьвятаром разьлілося па роднаму краю, ахапіўшы запалам да адраджэнскае працы самыя захалусныя куточки Беларусі. Трэба ня бачыць, зь якой упартасцю, зь якімі вялікімі высілкамі вядзецца праца ў нашай беднай, вылазячай з-пад адвечнага ярма панавання чорнай рэакцыі, вёскі — каб не адчуваць у душы вялікай асалоды, каб не пакладаць яснае надзеі на гэту жывую творчую сыяну, вырастаючую штораз вышэй і вышэй з-паміж заросшай палын травой — дзікім зельлем роднае мясціны; сыяну, якая будзецца магутнай сілай мазолістых рук, закладаючых сталёвы фундамент свае сьветлае будучыні”. Настрой гэтых радкоў Міхала Касьцевіча вельмі сугучны цытаванай раней рэзалюцыі гурткоўцаў зь вёскі Хвайняны. Ідэя пераадолення “адвечнай цемры” і “адвечнага ярма” шляхам асветнай працы адыгрывае тут стрыжнёвую ролю. Зазначым, што ў тэксьце ізноў адсутнічаюць элементы гістарызму, мінулае малюецца адно чорнымі фарбамі.

Сувязі паміж асобнымі вясковымі гурткамі ТБШ стваралі надзякальную камунікацыйную прастору беларускага руху. Рэальнае існаваньне гэтае прасторы рабіла магчымым правядзеньне асобнымі гурткамі нацыянальна-асветнай працы. Напрыклад, гурток ТБШ у вёсцы Галавачы Свідзельскай гміны ахвяраваў 650 золтых на адбудову беларускай гімназіі ў мястэчку Глыбокае, пра якое большыня жыхароў той вёскі, напэўна, ніколі да гэтага ня чула<sup>851</sup>. Зьвесткі пра існаваньне і дзейнасць вялікай колькасці вясковых гурткоў у розных мясцінах Заходняй Беларусі, трансляваныя празь беларускамоўны друк, фармавалі ўяўленьне пра сваю ідэалягічную беларускую айчыну ў самасьведамасці вясковых жыхароў.

Аднак у рэчаіснасці ня ўсё было так ідылічна, як гэта часам апісвалі мясцовыя карэспандэнты беларускіх газэт. Вясковым актывістам у

<sup>847</sup> Наша Праўда. № 9. 04.05.1927.

<sup>848</sup> Наша Праўда. № 8. 04.05.1927.

<sup>849</sup> Наша Праўда. № 33. 27.07.1927.

<sup>850</sup> Наша Праца. № 1. 01.10.1927.

<sup>851</sup> Наша Праўда. № 20. 11.06.27.



арганізацыі культурна-асветнай працы даводзілася пераадоўваць ня толькі супраціў уладаў, але і руціну штодзённага сялянскага жыцця ды пасіўнасьць (як яны лічылі) аднавяскоўцаў. У газэце “Наша праца” за травень 1928 г. даволі падрабязна апісаная дзейнасьць гуртка ТБШ зь мястэчка Казлоўшчына Слонімскага павету, які быў арганізаваны 2 ліпеня 1927 г. і налічваў 28 сяброў. Прычым на арганізацыйны сход сабраліся толькі 10 чалавек, а астатнія папросту пабаяліся рэпрэсій з боку паліцыі. Наступны сход адбыўся праз паўтара месяцы. За гэты час гурткоўцы наладзілі адзін спэтакль і аформілі патрэбныя для рэгістрацыі паперы. Яшчэ праз паўтара месяцы правялі трэці сход, на які прыйшлі ўсяго 13 сяброў. За гэты час гурткоўцамі былі пастаўлены 3 спэтаклі і створана бібліятэка-чытальня, якую назвалі імем Алеся Гаруна. У гэтай бібліятэцы налічвалася 149 кніжак, зь якіх 89 на беларускай мове. Прычым сярод беларускіх кніг пераважалі драматычныя творы. Бібліятэку стала наведвалі 45 чытачоў. Гурткоўцы развучылі 4 п’есы: “Паўлінка”, “Заручыны Паўлінкі”, “Страхі жыцця”, “Елка дзеда Мароза”, а таксама 15 песен, сярод якіх — “А хто там ідзе” на словы Янкі Купалы. Галоўнай праблемай у дзейнасьці гуртка, на думку аўтара нататкі, была пасіўнасьць многіх яго сяброў, якія часта адказвалі на папрокі актывістаў у такім духу: “А што мне рэпеецраваць, трэба гараць, баранаваць”<sup>852</sup>. Другой праблемай стала нявыплата сябрамі складак — усяго 50 грошай у месяц (гэтулькі каштаваў бохан хлеба).

Разгледзім падрабязней дзейнасьць гурткоў ТБШ на прыкладзе Скідзельскай гміны. Першы гурток быў утвораны ў Скідзелі 23 верасня 1926 г. Старшынёй стаў 21-гадовы паэт і філёзаф-самавук Пётра Сяўрук. Гурток налічваў 36 сяброў<sup>853</sup>, яго сядзібай і бібліятэкай стала хата Сяўрука. Цікава, што Пётра Сяўрук і яго бліжэйшыя сябры былі пасьядоўнікамі філязофіі расійскага пісьменьніка Льва Талстога. Яны прызнавалі толькі негвалтоўныя сродкі барацьбы за нацыянальнае адраджэньне, а таму ў цэлым крытычна ставіліся да дзейнасьці БСРГ і КПЗБ. У гэтым пляне скідзельскі гурток быў не зусім тыповым. Прычына нетыповасьці палягала ў тым, што местачкоўская моладзь мела даволі добрую адукацыю (Пётра Сяўрук, напрыклад, пад час бежанства скончыў гімназію ў расійскім Ліпецку). Як хлопцы, так і асабліва дзяўчаты шмат чыталі, па-гарадзкому апрачаліся, ганарыліся сваім местачковым паходжаньнем. Але магчыма, галоўнай прычынай спэцыфікі скідзельскага гуртка была ўсё ж незвычайная асоба яго лідэра Пётры Сяўрука.

9 лістапада 1926 г. быў заснаваны наступны гурток ТБШ у Скідзельскай гміне — у прынёманскай вёсцы Каўшова, які аб’ядноўваў 65 чалавек<sup>854</sup>. Старшынёй каўшоўскага гуртка стаў Сьцяпан Шыла. У той жа дзень паўстаў гурток ТБШ у вёсцы Раўкі (27 сяброў). У канцы 1926 г. і на пачатку 1927 г. узьніклі гурткі ў вёсках Галавачы (11 сяброў), Пузавічы (32), Пяшчанка (15), Хвайняны (26), Хваты (10). Агульная колькасць сяброў таварыства ў Скідзельскай гміне дасягнула 195 чалавек. Пераважна гэта былі маладыя людзі ва ўзросьце ад 20 да 30 гадоў, але сустракаліся і старэйшыя. Напрыклад, у Галавачах у гурток уступіў Захар Батура, які меў 49 гадоў. Праявай паступовай эмансыпацыі вясковага грамадства стала тое, што ў

<sup>852</sup> Голас працы. № 7. 05.05.1928.

<sup>853</sup> ДАГВ, ф. 24, воп. 1, с. 18, арк. 229. [Палітычны рух у Скідзельскай гміне. 1927 г.].

<sup>854</sup> ДАГВ, ф. 24, воп. 1, с. 18, арк. 136.

гурткі ўступалі й дзяўчаты. Напрыклад, у Хвайнянскім гуртку зь ліку 26 сяброў дзяўчат было дзевяць. А ў Пузавіцкім гуртку Марыя Воранава была скарбнікам. Кожную нядзелю гурткоўцы ладзілі ў мястэчку і вёсках Скідзельскай гміны тэатральныя імпрэзы. Вось як газета “Праца” пісала пра пастаноўку п’есы Ф.Аляхновіча “Дрыгва” ў вёсцы Раўкі ў лютым 1927 г.: «Перад пачаткам спэктакля выступіў хор. Як толькі паднялася заслона, глядзельнікі былі зачараваны выгодам нацыянальных вопратак. Прапяялі: “Не пагаснуць зоркі ў небе”. Пяючы гэту песьню кожны з глядзельнікаў адчуваў у сэрцы нейкі жаль і спачуцьцё да свайго роднага»<sup>855</sup>.

11 верасня 1927 г. скідзельскі гурток ТБШ адсвяткаваў свае ўгодкі. У справаздачы яго старшыні Пётры Сяўрука было адзначана, што гурток адчыніў бібліятэку, якая налічвала 280 кніг. Зь іх больш за 100 кніг гурток купіў, каля 100 пазычыў і блізу 60 ахвяравалі розныя прыватныя асобы. Хаты-чытальні былі адчынены таксама ў суседніх з Скідзелем вёсках — Пяшчанцы і Пузавічах. Агульныя выдаткі скідзельскага гуртка за год склалі 260 злотых, а прыбытак — 400 злотых. Складкі сяброў далі 145 злотых, а спэтаклі — 112. На ўрачыстым сходзе, які завершыўся калектыўным сьпяваньнем гімна “Не пагаснуць зоркі ў небе”, было вырашана назваць гурток імем Максіма Багдановіча<sup>856</sup>. Можна дадаць, што 29 траўня 1927 г., на 10-я ўгодкі, у Скідзелі была праведзена вечарына памяці паэта<sup>857</sup>. У вёсцы Стральцы мясцовы гурток ТБШ заснаваў бібліятэку-чытальню імя Антона Луцкевіча. Яна налічвала 70 беларускіх, расійскіх і польскіх кніг. Прычым тры кнігі для яе ахвяраваў сам А. Луцкевіч<sup>858</sup>. Кіраўніка скідзельскага гуртка Пётру Сяўрука абралі старшынёй Акруговай Рады ТБШ у Гарадзенскім павеце. Ён самааддана працаваў на гэтай пасадзе, дарма што быў цяжка хворы на сухоты. Вялікую ролю ў дзейнасьці ТБШ на Скідзельшчыне адыгрываў таксама ўжо ўзгаданы намі паэт Міхась Васілёк зь вёскі Баброўня.

На актывістаў гурткоў ТБШ дзяржаўная ўлада абрынула рэпрэсіі, імкнучыся змусіць іх спыніць актыўную працу. Гэтых людзей арыштоўвалі, зьбівалі, штрафавалі з розных надуманых прычын. Напрыклад, у лістападзе 1927 г. паліцыя правяла ў памяшканьні скідзельскага гуртка вобшук, пад час якога канфіскавалі пячатку, усе канцылярскія паперы, некаторыя кнігі, у тым ліку “Гісторыю беларускай літаратуры”<sup>859</sup>. На скаргі цэнтральнага кіраўніцтва ТБШ пра незаконны ўціск з боку мясцовых дзяржаўных чыноўнікаў ваяводзкія ўлады звычайна адказвалі наступным чынам: “Адміністрацыйныя ўлады, як выразьнікі волі ўраду, ня маюць на мэце задушэньня культурнай і асьветніцкай працы Таварыства беларускай школы, калі яна будзе праводзіцца менавіта ў адзначаным кірунку”<sup>860</sup>.

Рэпрэсіі ўладаў паступова давалі свой вынік. У студзені 1928 г. камэндант скідзельскага пастарунку паведамляў у Горадню: “У мінулым месяцы дзейнасьць таварыства беларускай школы значна аслабла й не пашыралася

<sup>855</sup> Праца. № 3. 12.11.1927.

<sup>856</sup> Праца. № 4. 16.11.1927.

<sup>857</sup> Наша Праўда. № 23. 22.06.1927.

<sup>858</sup> Наша Праўда. № 7. 22.04.1927.

<sup>859</sup> Наша Праўда, № 1. 30.03.1927.

<sup>860</sup> “Władze administracyjne jako wyraziciele woli Rządu nie mają na celu krępowania kulturalnej i oświatowej pracy Towarzystwa Szkoły Białoruskiej, o ile praca ta w tym kierunku będzie się obracać” (ДАГБ, ф.24, воп. 1, спр. 18, арк. 171).

так інтэнсіўна, як у папярэднім месяцы, калі кожнае свята іх кіраўніцтва арганізоўвала тэатральныя паказы, на якія збіралася шмат гледачоў і ня **выключана** (вылучана намі. — С.Т.), што на тых зборках праводзілася антыдзяржаўная праца. Зараз у сувязі з узмоцненым наглядом за дзейнасцю таварыства з боку паліцыі і солтысаў дзейнасць іх заўважна зменшылася”<sup>861</sup>. Пасля парлямэнцкіх выбараў 1928 г. актыўнасць гурткоў ТБШ яшчэ больш імкліва пайшла на спад, што пасьпяшаліся адзначыць шмат якія камэнданты паліцыі. Напрыклад, у красавіку 1928 г. камэндант скідзельскага пастарунку адзначаў: “...гурткі знаходзяцца ў стадыі распаду, бо не выклікаюць такой вялікай цікавасці ў мясцовага насельніцтва, як раней. Галоўныя актывісты гурткоў у выніку рэпрэсій з боку пастарунку пакідаюць свае пасады й гурткі без апекі”<sup>862</sup>. Паліцыйны камэндант гміны Галынка ў Гарадзенскім павеце таксама паведамляў, што ТБШ у ягоным раёне ўжо амаль ня дзейнічае: “А гэта дзякуючы таму, што самыя выдатныя актывісты беларускага руху выехалі: адныя — на настаўніцкія курсы, астатнія — на іншыя пасады”<sup>863</sup>.

Такім чынам, ціск і рэпрэсіі з боку ўладаў пасьпядоўна прыводзілі да знікнення гурткоў ТБШ. Да канца 1929 г. на тэрыторыі Скідзельскай гміны працягвалі рэальна дзейнічаць толькі гурткі ў Скідзелі і Каўшове. Гэта выклікала незадавальненне павятовага камэнданта паліцыі, які пісаў у скідзельскі пастарунак: “Ва ўсім павеце ўжо, дзякуючы зацікаўленасці камэндантаў пастарункаў, гурткі ТБШ зліквідаваныя, а ў даверанай вам мясцовасці яны яшчэ існуюць: у вёсцы Каўшова і ў самым мястэчку Скідзель. Рэкамэндую распачаць адпаведныя крокі ў духу шматразовых павучанняў пана старасты, скіраваныя да іх ліквідацыі. Сродкаў яўных, адкрытых і легальных, зразумела, ужываць нельга. Аднак у вашым распараджэнні, як камэнданта, ёсць тысячы спосабаў, з дапамогай якіх, пры адпаведным спрыце й такце, можна ўскосна паўплываць на актывістаў ТБШ, адбіваючы ў іх ахвоту працаваць у Таварыстве, і схіліць да самароспуску гурткоў”<sup>864</sup>.

У Скідзельскай гміне пераход некалькіх беларускіх актывістаў у праўрадавы блёк прывёў да распаду гурткоў ТБШ, якія яны да гэтага ўзначальвалі. Камэндант паліцыі Чартарыскі ў студзені 1928 г. паведамляў у Горадню: “Важна тое, што некалькі беларусаў — раней перакананых

<sup>861</sup> “W ubiegłym miesiącu działalność Towarzystwa szkoły białoruskiej znacznie osłabła i nie rozszerza się tak intensywnie jak w miesiącu poprzednim, kiedy co święto zarządy takowych urzędowały przedstawienia teatralne, na które zbierało się sporo widzów i nie wykluczono jest że podczas tych zbiórek prowadziła się robota antypaństwa. Obecnie w związku ze zwiększonym nadzorem nad działalnością towarzystwa ze strony policji i soltysów działalność takowych widocznie się zmniejszyła” (ДАГВ. ф.17, воп. 1, спр. 172, арк. 48).

<sup>862</sup> “...hurtki znajdują się w stadium rozkładu, gdyż nie wzbudzają już tak wielkiego, jak poprzednio zainteresowania wśród miejscowej ludności. Człowi działacze hurtków ze względu na represję ze strony posterunku wycofują się ze stanowisk pozostawiając hurtki bez opieki” (ДАГВ, ф.17, в.1, спр. 173, арк. 77 адг.).

<sup>863</sup> “A to zawdzięczając temu, że najwybitniejsi działacze ruchu białoruskiego wyjechali jedni na kursa nauczycielskie, inni na inne posady” (ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 200, арк. 94. [Сьтуацыйныя справаздачы камэнданта паліцыі Гарадзенскага павету за 1929 г.]).

<sup>864</sup> “W całym powiecie już, prócz Posterunka Skidel, dzięki zainteresowaniu się Komendantów Posterunków, zostały zlikwidowane Towarzystwa Szkoły Białoruskiej, na powierzonym zaś Panu rejonie, istnieją one jeszcze we wsi Kowszowo i samym m. Skidlu. Polecam Panu poczynić odpowiednie kroki w myśl kilkakrotnych pouczeń Pana Starosty... zmierzające do ich zlikwidowania. Rzecz oczywista, środków jawnych otwartych i legalnych, stosować Pan przytem nie może, są jednak w rozporządzeniu Pana, jako Komendanta Posterunku, tysiące sposobów za pomocą których może Pan, przy odpowiednim sprycie i takcie, pośrednie wpływać na członków zarządu T-wa S.B., niezachęcić ich do dalszej pracy w T-wie i skłonić do rozwiązania zarządu” (ДАГВ, ф. 24, воп. 1, спр. 24).

гурткоўцаў, цяпер прызнаюць ідэалёгію пана маршалка (Юзэфа Пілсудзкага. — С.Т.) і шырока агітуюць за яе”<sup>865</sup>. Некаторыя лідэры гурткоў адчайна імкнуліся ўтрымаць салідарнасьць сваіх сяброў і ажывіць культурніцкую дзейнасьць. Скідзельскі камэндант у верасьні 1928 г. пісаў пра гэтыя намаганьні: “Галоўныя дзеячы ТБШ — Касьцевіч Міхал зь вёскі Баброўня, Сяўрук Пётра з Скідзеля, а таксама радны Кізевіч Міхал зь вёскі Стральцы — ўсімі сіламі і сродкамі намагаюцца захаваць гурткі, аднак натыкаюцца ў сваёй працы на абьякавасьць шырокіх масаў”<sup>866</sup>. Тут камэндант сапраўды часткова меў рацыю. Масавы энтузіязм папярэдніх гадоў паволі ішоў на спад. Спадзяваньні вяскоўцаў на хуткія і цудоўныя зьмены ня спраўджваліся, і ў выніку шырыліся расчараваньне і скептыцызм.

Усе спробы актывізаваць беларускую культурніцкую працу блякаваліся паліцыяй. Напрыклад, у канцы 1928 г. беларускія актывісты ў Крынках паспрабавалі ўтварыць суполку беларускай моладзі, але не атрымалі дазволу ўладаў<sup>867</sup>. Камэндант паліцыі Азёрскай гміны паведамляў у Горадню: “...гурткі ў Лакне, Стрыеўцы і Бандарох узнавілі сваю дзейнасьць, пачаўшы з арганізацыі бібліятэк, аднак ціск пастарунку на іх з мэтай ліквідацыі дае спадзяваньне, што неўзабаве мы будзем мець ўдалы вынік”<sup>868</sup>. Гурток у Вялікіх Грыньках Ваўкавыскага павету ў верасьні 1928 г. адчыніў бібліятэку імя Івана Луцкевіча. 27 верасьня кіраўнік гэтага гуртка Макар Захарчук прачытаў лекцыю “Алкаголь і яго згубны ўплыў на здароўе людзей”. Праўда, прысутнічалі пры гэтым толькі 15 асобаў<sup>869</sup>. 30 кастрычніка быў заснаваны гурток у Раманаўцах Сьвіслацкай гміны, а ваўкавыскае стараства адмовіла ў рэгістрацыі гуртка ў Клепачох. Але самую вялікую шкоду асьветнай працы прыносілі спробы палітызацыі гурткоў. Напрыклад, на акруговым зьездзе ТБШ у Горадні радыкалы дамагліся прыняцьця рэзалюцыі выразна палітычнага зьместу, асудзілі “зраднікаў” Радаслава Астроўскага ды інш.<sup>870</sup> Такія крокі толькі аблягчалі ўладам справу над гурткамі.

У 1929 г. большасьць гурткоў ТБШ у Беластоцкім ваяводстве ўжо спыніла ўсялякую дзейнасьць, а многія афіцыйна паведамлілі ўладам пра свой самароспуск. Камэндант Скідзельскага пастарунку ў чэрвені 1929 г. занатаваў у сваёй справаздачы: “Адзначаем, што асобныя дзеячы беларускай школы ўсяляк намагаюцца, каб іхнае таварыства стаяла на адпаведным роўні і паспяхова разьвівалася, аднак шырокія масы насельніцтва ніякага ўдзелу ў гэтым руху не бяруць і той акцыяй зусім не цікавяцца”<sup>871</sup>. У верасьні 1929 г.

<sup>865</sup> “Znamiennym jest fakt, iż kilku białorusinów — nieprzejednanych poprzednio hurtkowców obecnie szeroko głoszą i wyznają ideologię Pana Marszałka” (ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 171, арк. 2, 16).

<sup>866</sup> “Główni działacze T-wa jak-to Kościewicz Michał ze wsi Bobrownia, Siewruk Piotr ze Skidla oraz radny Kościewicz Michał ze wsi Strelcy wszelkimi siłami używają swych wpływów ażeby utrzymać w życiu organizację, lecz w pracy swej napotykają obojętność szerszych mas” (ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 176).

<sup>867</sup> ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 176, арк. 58 адг. [Сьтуацыйныя справаздачы камэнданта паліцыі Гарадзэнскага павету за 1928 г.].

<sup>868</sup> “...hurtki w Łoknie, Stryjowce i Bandarach działalność swą wznowiły przystępując do organizowania bibliotek, wywierana jednak przez Posterunek tutaj w stosunku do tych że hurtków presję w celu zlikwidowania tych że przypuszczają należy w najbliższym czasie wzdzięczona zostanie pomysłnym skutkiem” (ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 201, арк. 24).

<sup>869</sup> АРВ, Адміністрацыя беластоцкага ваяводды, спр. 41, арк. 7 адг., 76.

<sup>870</sup> АРВ, Адміністрацыя беластоцкага ваяводды, спр. 41, арк. 7 адг., 106.

<sup>871</sup> “Stwierdzono, iż pojedyncze działacze Szkoły białoruskiej wszelkimi siłami robią starania wśród miejscowej ludności ażeby T-wa tej szkoły stały na odpowiednim poziomie i pomysłnie rozwiąły się gdyż szersze warstwy ludności żadnego udziału w tym ruchu nie biorą... wcale nie interesują się tą akcją” (ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 201, арк. 78).



некалі вельмі актыўны гурток у Скідзелі налічваў усяго 12 сяброў<sup>872</sup>. Яго кіраўнік Пётра Сяўрук цяжка хварэў на сухоты, але, нягледзячы на гэта, усімі сіламі намагаўся падтрымаць жыццё гуртка. П.Сяўрук крытычна ставіўся да палітызацыі Таварыства, на якую штурхалі гурткі эмісары КПЗБ. У траўні 1929 году ён нават даслаў у Галоўнае праўленне ТБШ у Вільні і акружнае праўленне ў Горадні пратэст на рэзалюцыю, прынятую 19 траўня на зьездзе дэлегатаў Таварыства беларускай школы у Вільні, бо лічыў, што гэты дакумэнт “кампрамітаваў ТБШ і культурніцка-просьветную дзейнасьць беларусаў”.

Трэба адзначыць, што прыхільнікі дэпалітызацыі ТБШ знаходзіліся ў вельмі складаным становішчы. Значная частка моладзі прагнула радыкальнай дзейнасьці і штурхала гурткі на палітычныя акцыі, абвясчаючы памяркоўных дзеячоў здраднікамі і згоднікамі. Пасьля выбуху зацікаўленасьці вяскоўцаў да тэатральных пастановак ды іншых відаў асьветнай працы надыходзіў спад эмоцый. Толькі адзінкі былі здольныя да рэгулярнай руцінай працы, якая да таго ж не прыносіла ніякіх матэрыяльных выгадаў. Паліцыя ўмела выкарыстоўвала такія настроі, каб шляхам адміністрацыйнага ціску прывесці гурткі да самароспуску. Там, дзе гэта не атрымоўвалася, ужывалі банальныя забароны. Напрыклад, згодна з пастановай павятовага старасты ад 2 ліпеня 1929 г., прыпынялася дзейнасьць вельмі дзейнай і згуртаванай суполкі ў Шкленску, а памяшканьне яе бібліятэкі было апячатана<sup>873</sup>. Незваротнай стратай для беларускага культурнага жыцця на Гарадзеншчыне стала сьмерць у 1929 г. кіраўніка скідзельскага гуртка ТБШ Пятра Сяўрука. Камэндант паліцыі толькі скупа адзначаў у сваёй справаздачы: “У мястэчку Скідзель актыўнасьць Таварыства зьменшылася пасьля сьмерці выдатнага дзеяча Пётры Сяўрука”<sup>874</sup>. Кіраўніком Скідзельскага гуртка стала малодшая сястра Пётры Вольга Сяўрук. Шкада, што такіх адукаваных і таленавітых энтузіястаў беларускасьці, як Пётра Сяўрук, у заходнебеларускай вёсцы было няшмат.

Упарта трымаўся ў Скідзельскай гміне таксама гурток у Каўшове. У справаздачы за люты 1929 г. камэндант паліцыі адзначаў: “З усіх гурткоў на тэрыторыі гміны толькі гурток у вёсцы Каўшова выяўляе дзейнасьць, пэрыядычна арганізоўваючы сходы, абмяркоўваючы асьветныя справы... Душой гэтых сходаў ёсьць нейкі Сыцяпан Шыла — асоба палітычна падазроная, які некалі праводзіў арганізацыйную працу ў Беларускай сялянска-работніцкай грамадзе”<sup>875</sup>. У ліпені таго ж году камэндант зноў жа адзначаў: “Толькі пры суполцы Таварыства ў вёсцы Каўшова існуе драматычны гурток, які час ад часу арганізоўвае аматарскія спэктаклі”<sup>876</sup>.

<sup>872</sup> ДАГВ, ф. 24, воп. 1, спр. 24, арк. 75. [Палітычны рух у Скідзельскай гміне. 1929 г.]

<sup>873</sup> ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 35, арк. 34. [Сакрэтныя справаздачы камэнданта паліцыі ў Берштах за 1929 г.]

<sup>874</sup> “W miasteczku Skidel działalność T-wa zmniejszyła się po śmierci Siewruka Piotra, sekretarza T-wa wybitnego działacza” (ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 203. [Сытуацыйныя справаздачы камэнданта паліцыі Гарадзенскага павету за 1929 г.]

<sup>875</sup> “Ze wszystkich istniejących na terenie gminy hurtków białoruskiej szkoły hurtek we wsi Kowszowo daje o sobie znać, urządzając od czasu do czasu zebrania poruszając na takowych sprawy oświatowe... Duszą takich zebrań bywa niejaki Szyła Stefan — osobnik politycznie notowany, który w swoim czasie prowadził organizacyjną robotę w BWRH” (ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 200. [Сытуацыйныя справаздачы камэнданта паліцыі Гарадзенскага павету за 1929 г.]

<sup>876</sup> “Jedynie przy hurtku towarzystwa we wsi Kowszowo istnieje kółko dramatyczne, które od czasu do czasu urządza przedstawienia amatorskie” (ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 201. [Сытуацыйныя справаздачы камэнданта паліцыі Гарадзенскага павету за 1929 г.]

Улады часта спрабавалі супрацьпаставіць актыўнасьці ТБШ дзейнасьць праўрадавых культурна-асьветных устаноў. Карэспандэнт газэты “Беларуская доля” пісаў зь вёскі Сялявічы Міжэвіцкай гміны Слонімскага павету: «З рухам нашых беларускіх вёсак да сваіх беларускіх школ заварушылася і “Кою Мłodzieży” (польскае) у нашай вёсцы: пачало ставіць спэктаклі. Гэтак 13 красавіка была пастаўлена п’еса “Адам і Ева”. Але дзякуючы таму, што спэтакль адбываўся ў польскай мове й польскім духу, наша моладзь, хоць і ўсе яны каталікі, на спэтакль не пайшла»<sup>877</sup>. Да вольнай канкурэнцыі паміж беларускімі і польскімі культурна-асьветнымі ўстановамі справа дайсьці не магла, бо галоўным сродкам барацьбы з гурткамі ТБШ урад абраў несупынны адміністрацыйны ціск. Паліцыя звычайна выкарыстоўвала любыя даступныя сродкі, у тым ліку й незаконныя, каб перашкодзіць іх дзейнасьці.

У студзені 1930 г. гурток ТБШ у Скідзелі налічваў усяго 11 сяброў<sup>878</sup>. Тым часам Польскае школьнае таварыства (Polska Macierz Szkolna) налічвала там 15 сяброў, габрайскія арганізацыі “Гарбум” і “Культура” — адпаведна 150 і 70 чалавек. Але пад паліцыйныя рэпрэсіі падпадалі найперш менавіта беларусы. Пры гэтым камэндант паліцыі сыцьвярджаў, нібыта гурток ТБШ “у камуністычным духу ўплывае на беларускае насельніцтва”<sup>879</sup>, што зусім не адпавядала рэчаіснасьці. Неўзабаве гэты гурток канчаткова спыніў сваю працу. У матэрыялах мясцовай паліцыі за 1931 г. мы ўжо не знайшлі зьвестак пра яго існаваньне<sup>880</sup>. Тым жа часам увесь актыў гуртка ТБШ у Каўшове, зноў жа паводле інфармацыі паліцыі, уліваецца ў шэрагі КПЗБ. Арганізаваная беларуская культурна-асьветная праца на тэрыторыі Скідзельшчыны фактычна спыняецца. У выніку разгрому гурткоў ТБШ сялянскае насельніцтва было сілай адлучана ад беларускай кніжнай культуры. І ўсё ж беларускія настроі сярод мясцовай моладзі ня згаслі. Напрыклад, 28 лютага 1931 г. скідзельскія хлопцы Міхал Стальбоўскі, Міхал Трусь, Уладзімір Шань і Аляксандар Фурман прыйшлі на паседжаньне аддзелу шавіністычнага “Стралецкага зьвязу” (Związek Strzelecki) і засьпявалі там “Ад веку мы спалі”<sup>881</sup>. Інфармацыя пра гэты смелы ўчынак дайшла нават да беластоцкага ваяводы. Нам невядома, чым скончылася справа, але тады за гэтую песьню ўжо і ў турму можна было трапіць, а тут хлопцы прасьпявалі яе сярод сяброў ваенізаванай польскай арганізацыі, дзе рэй вялі асаднікі і дзеці чыноўнікаў.

Такім чынам, польскім уладам у канцы 1920-х гадоў удалося цалкам зьнішчыць легальныя структуры беларускага руху на Гарадзеншчыне. Падобная сытуацыя ў цэлым характэрная для ўсёй Заходняй Беларусі. У выніку гэтага вёска была фактычна адарваная ад *высокай* беларускай

<sup>877</sup> Беларуская доля. № 35. 20.06.1925.

<sup>878</sup> ДАГВ, ф. 24, воп. 1, спр. 29. [Палітычны рух у Скідзельскай гміне. 1930 г.].

<sup>879</sup> ДАГВ, ф. 24, воп. 1, спр. 29, арк. 201. [Палітычны рух у Скідзельскай гміне. 1930 г.].

<sup>880</sup> Паводле ўспамінаў пісьменьніка Мікалая Дзелянкоўскага, пляменьніка Пётры Сяўрука й сына актывіста ТБШ Івана Дзелянкоўскага, удзельнікі скідзельскага гуртка ў большасьці сваёй на ўсё жыцьцё засталіся шчырымі беларускімі патрыётамі. Некаторыя захавалі вернасьць ідэям “талстоўства”, непраціўленьня злу насіьлем. У 1937 г. малады Янка Брыль, які таксама тады захапляўся “талстоўствам”, прыяжджаў у Скідзель, каб сустрэцца з аднадумцамі. Былы гуртковец Даніла Скварнюк, пячнік па прафэсіі, правіў вершы Брыля і даваў парады маладому літаратару. У ліпені 1943 г. Даніла Скварнюк і яго жонка Вольга (была кіраўніком скідзельскага гуртка ТБШ пасля сьмерці свайго брата Пятра Сяўрука) загінулі разам з астатнімі жыхарамі вёскі Пузавічы, спаленай фашыстамі. Іх трагічны лёс падказаў Янку Брылю тэму для апаਵяданьня “Memento mori”. Выказваю падзяку за гэтыя звесткі шанюўнаму Міколу Іванавічу Дзелянкоўскаму.

<sup>881</sup> АРВ, Адміністрацыя беластоцкага ваяводы, спр. 58, арк. 56.

культуры. Спыніўся або катастрафічна зьменшыўся доступ да мясцовых сялян беларускага друкаванага слова, а большасць сялянскай моладзі адрываецца ад усялякай культурна-асветнай працы. Значная ж частка вясковых актывістаў пад ціскам паліцыйнага пераследу ўсё больш схіляецца ў сваёй дзейнасці да канспірацыі і радыкалізацыі. Паліцыя ня раз фіксуе выпадкі, калі актыў гурткоў ТБШ у поўным складзе ўступае ў КПЗБ. Аднак для гэтай партыі беларуская культурна-асветная праца была далёка не прыярытэтным кірункам.

У выніку разгрому мясцовых структураў нацыянальнага руху ў канцы 1920-х гадоў беларускае сялянскае насельніцтва было фактычна пазбаўленае ўсякіх формаў арганізаванага грамадскага жыцця, апрача кантраляваных уладамі самаўрадаў і грамадзкіх суполак (у праваслаўных вёсках моладзь звычайна ўтварала добраахвотныя пажарныя каманды, якія пад наглядом паліцыі ладзілі танцы, а часам нават і тэатральныя пастаноўкі на беларускай мове). Камэндант скідзельскага пастарунку пісаў у лістападзе 1929 г.: “Беларусы настроены варожа (да дзяржавы. — С.Т.), ім не стае толькі арганізацыі і літаратуры, затое габраі ўжо амаль змалку знаходзяцца ў арганізацыях, нехта ў спартовых (ва ўзросце дапрызыўным — у арганізацыях нелегальных), але галоўным чынам у прафэсійных”<sup>882</sup>.

Таму ў 1930-х гадох назіраецца ў значнай ступені своеасаблівае аднаўленне інфармацыйнай самаізаляцыі вясковых грамадаў, асабліва заўважнае параўнальна з папярэднімі гадамі. Гэтую ізаляцыю прарывалі кур’еры КПЗБ, якія дастаўлялі вясковым ячэйкам партыйныя прапагандысцкія лісткі і розную забароненую літаратуру. Часцьком гэта былі лісткі на беларускай мове, але ніякай беларускай культурна-асветнай дзейнасці кэпэзэбоўцы мэтанакіравана не вялі, хоць і маглі арганізоўваць, напрыклад, акцыі ў падтрымку беларускай школы. Але такія акцыі служылі мэтам палітычнай агітацыі, а барацьба за беларускую мову і школу ўяўлялася вясковым камуністам другараднай справай у параўнанні з будучай кардынальнай перабудовай усяго грамадства, якая зробіць вольным і шчаслівым увесь народ.

## Польскі чыноўнік у беларускай вёсцы

Змагаючыся зь беларускім палітычным і культурна-асветным рухам, польская ўлада мусіла прапанаваць вясковаму насельніцтву сваю альтэрнатыву. Гэтай альтэрнатывай з пазыцыі ўраду ў ідэале зьяўлялася засваенне польскай нацыянальнай самасьведамасці, мовы і культуры, а як мінімум — поўная лаяльнасць да польскай улады, апалітычнасць і абьякавасць да беларускай справы. Дзяржава праз усе свае інстытуцыі імкнулася праводзіць адпаведную культурна-асветную працу. Але насамрэч яна ўскладалася на плечы дастаткова значнай групы мясцовых урадавых чыноўнікаў і настаўнікаў, зь якімі ў часы міжваеннай Польскай рэспублікі даводзілася кантактаваць беларускаму сялянству.

<sup>882</sup> “Białorusini wrogo usposobieni tylko brak im organizacji i literatury, natomiast żydzi już prawie od najmłodszych są w organizacjach, jedni w sportowych, w wieku przedpoborowym w organizacjach wywrotowych, zaś głównie w fachowych” (ДАГВ ф. 17, воп. 1, спр. 203, арк.101).

У большасці сваёй гэтая сацыяльная група на “крэсах” фармавалася з палякаў паводле нацыянальнасці. Прыкладом толькі адзін прыклад. У 1926 г. у Гарадзенскім павеце налічвалася 498 службоўцаў ва ўстановах паліцыі. Зь іх толькі двое запісаліся беларусамі і адзін — габраем, а ўсе астатнія — палякамі. Паводле веравызнання, сярод гэтых службоўцаў, апрача каталікоў, налічвалася 10 праваслаўных, 1 юдэй і 4 эвангелікі. Асабліва цікавы той факт, што толькі чацвёра паліцыянтаў пазначылі, што ведаюць беларускую мову<sup>883</sup>. Напэўна, у сапраўднасці яе ведалі значна больш паліцыянтаў, але хутчэй за ўсё яны не лічылі яе асобнай мовай, веданьне якой варта адзначаць у службовай справе.

У беларускім нацыянальным друку польскае чыноўніцтва ацэньвалася пераважна адмоўна. Газэта “Змаганьне” ў 1924 г. пісала пра мясцовых польскіх ураднікаў: “Край залілі наездныя з Варшавы, з Галічыны, з Пазнаншчыны людзі, займаючы ўсе ўрадавыя становішчы, школы, гміны. Уся паліцыя, якая павінна бараніць жыццё і маёмасць насялення, скомплектавана з людзей, незнаёмых ані з гэтым краем, ані з насяленнем, да якога зразумела, адносяцца як да чужынцаў”<sup>884</sup>. Прыкладам такіх адносін да беларускага насельніцтва можна лічыць камэнданта Каменскай гміны Гарадзенскага павету, які крытыкаваў у сваёй справаздачы занадта лібэральнае, на яго думку, стаўленьне ўраду да мясцовых жыхароў: “...беларускае насельніцтва прасякнутае ідэямі камунізму і будзе небяспечным элементом для Польскай дзяржавы, а ўсё таму, што ўлада занадта далікатна зь імі абыходзіцца, а канстытуцыя іх паўсюль бараніць, і таму яны што хочуць, тое й робяць. Калі такога камуніста зловяць, то ён піша скаргу на паліцыю, падае фальшывыя звесткі і ў выніку паліцыя вінаватая і на ёй усё сыходзіцца. Калі хочам змагацца з камунізмам, дык на гэта патрэбныя грошы, каб можна было мець добрых агентаў — а так змаганьне вельмі слабое, бо на ўсё не стае часу і адпаведных людзей”<sup>885</sup>.

Падобныя погляды дэманстраваў і камэндант скідзельскага пастарунку Нойбаўэр, які ў кастрычніку 1929 г. наступным чынам характарызаваў мясцовае насельніцтва: “Беларусы гэтак жа ўпарта сабатуюць выкананьне ўсялякіх распараджэньняў, як і выплату падаткаў, вечно незадаволеныя, аддаюцца п’янству і бойкам. Варожа ставяцца да ўсяго польскага, асабліва ненавідзяць асаднікаў. І доўжыцца гэта будзе столькі, колькі ў гміннай радзе будуць сядзець антыдзяржаўнікі”<sup>886</sup>. Праўда, папярэднік Нойбаўэра на

<sup>883</sup> ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 111, арк. 11–16. [Асабовы склад паліцыі Гарадзенскага павету за 1926 г.].

<sup>884</sup> Змаганьне. № 3. 06.01.24.

<sup>885</sup> “...ludność białoruska jest przesiąknięta doktrynami komunizmu, i w przyszłości jest niebezpiecznym elementem w stosunku do Państwa Polskiego — a to dla tego że za delikatnie się z nimi władza obchodzi, a konstytucja ich broni wszędzie, wobec czego co oni sobie chcą to robią. Jeżeli takiego komunistę się stiga — to on na policję pisze skargi przedstawiające fałszywe dane i w rezultacie policja jest najgorsza i na policji się wszystko skupia. Chcąc walczyć z komunizmem potrzeba na to pieniędzy ażeby można było mieć dobrych konfidantów — a tak walka jest bardzo słaba gdyż na wszystko brak czasu i odpowiednich ludzi” (ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 201, арк. 102 адг.).

<sup>886</sup> “Białorusini uporni tak w wykonaniu wszelkich rozporządzeń jak i w płaceniu podatków, wicznie nie zadowoleni oddają się pijanństwu i wywołują bójki. Wrogo odnoszą się do wszystkiego co polskie, a największą nienawiścią palają do osadników. Stan ten nie da się poprawić tak długo, jak długo rada gminna będzie się składać z wywrotowców” (ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 203, арк. 64). Што да абвінавачаньня мясцовых жыхароў у п’янстве, цікава будзе прывесці зварот павятовага паліцыйнага камэнданта Міцінскага да самога Нойбаўэра ў лістападзе 1929 г.: “Дайшлі да мяне звесткі, што пан часу да часу напіваецца. Папярэджваю, што калі гэта паўторыцца, вы адразу будзеце знятыя з сваёй пасады” (ДАГВ, ф. 24, воп. 1, спр. 24, арк. 42).



пасадзе паліцыйнага камэнданта Скідзеля Чартарыскі дэманстраваў іншы падыход да мясцовага насельніцтва Скідзельскай гміны. У адной з сваіх справаздач ён сьцьвярджаў, што варожае стаўленьне тутэйшых жыхароў да Польшчы “паглыбленае палітыкай папярэдніх урадаў, што звычайна ставіліся да гэтых людзей як да пасынкаў, захоўваецца надалей і паварот да лепшага можа адбыцца тады, калі насельніцтва адчуе зьмены ў такім стаўленьні”<sup>887</sup>. У іншым рапарце Чартарыскі адзначаў, што толькі “ўмелае абыходжаньне зь людзьмі, клопат і паважлівае стаўленьне да іх пераканае, што ўлада ім не варожая”<sup>888</sup>. Такім чынам, гэты паліцыйны чыноўнік, прозьвішча якога сьведчыла пра яго “крэсовае” паходжаньне, прызнаваў і віну ўладаў у тым, што беларускае насельніцтва варожа ставіцца да польскай дзяржавы.

Сярод мясцовых чыноўнікаў, вядома, сустракаліся асобы, якія спрабавалі зразумець псыхалёгію беларускага насельніцтва і ставіліся да яе з добразычлівасьцю і спачуваньнем. Даволі цікавым прыкладам у гэтым пляне зьяўляўся паліцыйны камэндант Дубнаўскай гміны Гарадзенскага павету Казімір Нагацкі, які заўсёды пісаў у Горадню вельмі вялікія і падрабязныя справаздачы пра розныя падзеі мясцовага жыцця й становішча насельніцтва. Што да дзейнасьці гурткоў ТБШ, дык камэндант лічыў: мясцовая моладзь проста жадала мець нейкую арганізацыю, каб можна было супольна рабіць тэатральныя пастаноўкі, і абгрунтоўваў гэта тым, што пазней да добраахвотнай пажарнай варты запісалася шмат былых сяброў ТБШ<sup>889</sup>. Камэндант нават асуджаў мясцовага настаўніка Альфрэда Міхалка, які не дазваляў моладзі ладзіць беларускія драматычныя спэктаклі ў памяшканьні школы.

Калі дубнаўскі гурток ТБШ аднойчы зьвярнуўся да кіраўніка школы з просьбай даць ім пустую залю для арганізацыі тэатральных імпрэзаў, то апошні паставіў умову, што яны мусяць адбывацца толькі на польскай мове. Моладзь не пагадзілася на гэтую ўмову, сьцьвярджаючы, што ў такім разе “яны будуць рабіць спэктаклі не для сябе, а для палякаў; палякі ж, калі хочучь, то няхай самыя для сябе арганізуюць”<sup>890</sup>. Шчыра расчараваны такім зыходам справы, камэндант Нагацкі ахарактарызаваў псыхалёгію мясцовых сялян: “...усялякае тлумачэньне — як гарохам аб сьцяну, тактоўнае пераконваньне таксама застаецца без аніякага выніку. Наагул тутэйшы люд вельмі цяжкі да грамадзкай працы, ніколі не задаволены тым, да чаго імкнуўся і што ўрэшце ўдалося дасягнуць, зноў хоча таго, чаго мець ня можа і без канца наракае”<sup>891</sup>.

Калі ў сьнежні 1928 г. моладзь вёскі Дубна зноў зьвярнулася ў павятовае стараства з просьбай дазволіць ёй арганізаваць у мясцовай школе тэатральны

<sup>887</sup> “pogłębiony polityką poprzednich rządów traktujących ludność po macoszemu za małymi wyjątkami trwa i zwrót ku lepszemu może nastąpić wówczas kiedy ludność odczuje zmianę tego stosunku” (ДАГВ, ф.17, воп. 1, спр. 172, арк. 125 адг. [Сьтуацыйныя справаздачы камэнданта паліцыі Гарадзенскага павету за 1928 г.]).

<sup>888</sup> “umiejętne postępowanie z ludźmi oraz otoczenie ich swoją opieką i traktowanie po ludzku przekona ich iż stosunek władzy do nich nie jest wrogi” (ДАГВ, ф.17, воп. 1, спр. 173, арк. 77 адг.).

<sup>889</sup> ДАГВ, ф.17, воп. 1, спр. 201, арк. 15. [Сьтуацыйныя справаздачы камэнданта паліцыі Гарадзенскага павету за 1929 г.].

<sup>890</sup> “ona nie będzie robić przedstawienia dla siebie, lecz dla Polaków, a “polaki jak chcą, niech sami sobie urządzają” (ДАГВ, ф.17, воп. 1, спр. 174, арк. 16 адг.).

<sup>891</sup> “...tłumaczenie zaś najwymowniejsze odnosi taki skutek, jak groch o scianę, a przekonanie na takcie też pozostaje bez najmniejszego skutku. W ogóle ludność tutaj do pracy społecznej jest bardzo ciężka i leniwa, nigdy nie jest zadowolona z tego czego pragnęła i w końcu udało się jej osiągnąć, natomiast żąda znowu tego czego mieć nie może i narzekanie bez końca” (ДАГВ, ф.17, воп. 1, спр. 174, арк. 16 адг.).

спэктакль на сьвята Божага Нараджэньня, дык стараста даў дазвол пры ўмове, што будучь адыграныя дэзьве п'есы на польскай мове й адна на беларускай. Але кіраўнік школы Міхалок зноў жа катэгарычна адмовіўся даць памяшканьне. Такія паводзіны настаўніка выклікалі асуджэньне кіраўніка паліцыі: “Лічу, што трэба было б падтрымаць жаданьні мясцовай моладзі ў дадзеным выпадку, бо сапраўды яна ў грамадзкай працы ёсьць заняўдбаная, а добрыя памкненьні, умела выкарыстаныя, маглі б падштурхнуць яе на добрую грамадзкую дарогу”<sup>892</sup>. Пад “добрай дарогай” Казімір Нагацкі разумеў згоду мясцовых сялянаў на палянiзацыю і адмаўленьне ад беларускай нацыянальнай ідэі. Ён мусіў змагацца зь мясцовымі гурткамі ТБШ, хоць і рабіў гэта, як можна меркаваць, без асаблівага задавальненьня. У справаздачы за люты 1929 г. Нагацкі сьцьвярджаў, што гурткі ТБШ на абшары яго пастарунку фактычна ня дзейнічаюць, але зьліквідаваць іх фармальна немагчыма, бо асобныя сябры не здаюць сваіх білетаў і тлумачаць гэта тым, што “будучь лічыць іх здрайцамі”. Камэндант зрабіў з гэтага выснову: “Адсюль вынікае, што сябры Таварыства беларускай школы апрача культурна-асьветных мэтаў маюць яшчэ іншую, больш глыбокую мэту, якую ня хочучь выдаць”<sup>893</sup>.

Акрамя паліцыі, штодзённы кантакт зь беларускім насельніцтвам мелі польскія настаўнікі. Дзяржаўная ўлада разглядала іх як асноўную культурную сілу ў справе палянiзацыі беларусаў. У беларускай жа прэсе пераважаў адмоўны вобраз польскага настаўніка. Напрыклад, карэспандэнт газэты “Беларускія ведамасьці” пісаў у сьнежні 1921 г.: «У Крынках польскія вучыцелькі надта цёмныя: уважаюць беларускую мову за “папсуты ензык польскі”. Бядуюць, што “народ польскі, ензык такі брыдкі”, і што трудна ім вучыць тутэйшых дзяцей. Ато зьбяруцца ў нядзелю ў быўшай беларускай школе, адна скажа: “Каб чябе трасца взіала!” і ўсе рагочуць. Трудна зразумець, дзе польскі школьны інспэктар знаходзіць такое духоўнае ўбоства на вучыцельскія пасады для беларускага насялення?»<sup>894</sup> Хоць трэба прызнаць, што былі і выключэньні. Так ужо цытаваны намі камэндант паліцыі Дубнаўскай гміны станоўча адзываўся пра дзейнасьць настаўніка школы ў вёсцы Княжаводцы Гераніма Ядкоўскага. Той, паводле меркаваньня камэнданта, знайшоў паразуменьне зь мясцовай беларускай моладзьдзю. Ядкоўскі заснаваў у Княжаводцах пажарную варту, курсы пісьменнасьці для дарослых вяскоўцаў і аматарскі драматычны гурток, які наладзіў імпрэзу ў гонар дзяржаўнага сьвята 3 траўня. Аднак калега Г.Ядкоўскага з Дубнаўскай школы, ужо ўзгаданы вышэй Альфрэд Міхалок, паскардзіўся павятоваму школьнаму інспэктару, “што Ядкоўскі выступіў з прамовай на беларускай мове”. У абарону апошняга выказаўся камэндант Нагацкі, які пісаў у Горадню: “Сьцьвярджаю, што Ядкоўскі апрача таго, што мае дачыненьні зь беларускай моладзьдзю, так наблізіў яе да сябе, што спэтаклі пераважна адбываюцца на польскай мове і ахвотных удзельнічаць у іх вельмі шмат”<sup>895</sup>.

<sup>892</sup> “Nadmieniam się że należałoby poprzec i intencję miejscowej młodzieży w tym wypadku, gdyż naprawdę takowa w pracy społecznej jest zaniedbana i opuszczona, a dobre chęci umiejętnie wykorzystane mogłyby pchnąć ją na dobre drogi społeczne” (ДАГВ, ф.17, воп. 1, спр. 176, арк. 134. [Сьтуацыйныя справаздачы камэнданта паліцыі Гарадзэнскага павету за 1928 г.]).

<sup>893</sup> “Z tego wynika, że członkowie T-wa B.Szkoły prócz celów kulturalno-oświatowych mają jeszcze inny cel głębszy, którego nie chcą zdradzić” (ДАГВ, ф.17, воп. 1, спр. 171, арк. 72).

<sup>894</sup> Беларускія ведамасьці. № 14. 14.12.1921.

<sup>895</sup> “Nadmieniam że Jodkowski mimo iż ma do czynienia z młodzieżą białoruską, zbliżył ją tak do siebie że przedstawienia odbywają się przeważnie w języku Polskim chętnych do ich odgrywania jest dużo” (ДАГВ, ф.

Міхалка ж камэндант характарызаваў наступным чынам: “Мясцовы кіраўнік школы ад часу свайго прыезду ў Дубна стараўся паказаць сваю вышэйшае над мясцовым людзям <...> аднак праца яго паслядоўная і мэтанакіраваная, і першы досвед пераконвае, што некалі яна дасць добрыя вынікі”<sup>896</sup>. Такім чынам, асуджаючы паводзіны дубнаўскага настаўніка, камэндант паліцыі разам з тым прызнаваў каштоўнасьць яго працы на ніве палянізацыі мясцовых жыхароў. Менавіта гэта было адным з галоўных крытэраў ацэнкі дзейнасьці настаўніцтва на “крэсах”.

Беларускі дзяч Янка Жамойцін, народзінец Шчучыншчыны, прыгадваў у сваіх успамінах пра школьную настаўніцу, якая ўмела знайсці паразуменьне з сваімі вучнямі і абуджала іх давер і сымпатыю: “Дзеці, перакананыя сваёй настаўніцай у багацьці, красе і сусветным значэньні Польшчы — іх *ойчызны* — захапляліся гераічным рыцарствам, слаўнымі каралевамі і абагаўляным Першым Маршалкам, які адваяваў зь няволі тую *айчызну*, ды ўспрымалі геаграфічныя і гістарычныя навукі сваёй пані як дзівосны, казачны сьвет”. Але кожны дзень, закончыўшы школьную навуку, вясковыя хлапчукі разбегаліся ў свой “неказачны, басаногі, зрэбна-шарачковы сьвет”: “Такім чынам у галовах чацьвёртаклясьнікаў замацоўвалася ўяўленьне аб двух сьветах. Першы зь іх быў школьным, заможным, панскім сьветам з панскай уладай, панскай мовай, панскімі маэнткамі й паліцыяй, якой пужалі дзяцей. Другі — гэта іх хатні, штодзённы сьвет, падпарадкаваны таму першаму, перад якім бацькі здымалі шапкі і адчувалі страх. Гэта і было дастатковай адукацыяй выпускнікам чатырохкласнай школы ў Ігнаткаўцах, каб пасеяць у іх душах комплекс непаўнацэннасьці і неабходнасьць пакорлівага падпарадкаваньня”<sup>897</sup>.

Пэўнае ўражаньне пра польскае настаўніцтва можна таксама скласці на падставе апісаньняў школьных раёнаў, якія рабіліся настаўнікамі паводле загаду павятовага кіраўніцтва ў 1924 і 1934 гг. і павінны былі ўлучаць усебаковую характарыстыку мясцовасьці і жыхароў<sup>898</sup>. Гэтыя апісаньні выразна засьведчылі паскарэньне працэсу распаду традыцыйнай сялянскай культуры. Некаторыя зь іх падаюць вельмі цікавую і падрабязную карціну тагачаснай беларускай вёскі, адлюстроўваюць добрае веданьне яе жыхароў і шчырую да іх сымпатыю. Аднак пра беларускі рух усе аўтары апісаньняў пішуць вельмі скупа й стрымана, адзначаючы звычайна, што ўрад забараніў беларускія культурныя арганізацыі з прычыны іх заангажаванасьці ў антыдзяржаўную палітычную дзейнасьць.

У 1930-х гадох бальшыня настаўнікаў на заходнебеларускіх землях складалася з палякаў. Напрыклад, у 1934 г. у Свідзельскай гміне ў розных дзяржаўных і прыватных школах працавалі 34 настаўнікі, якія падзяляліся паводле нацыянальнасьці: палякі — 21, габраі — 10, расіяне — 1, беларусы — 1, украінцы — 1<sup>899</sup>. Прычым менавіта беларус і ўкраінец выклікалі асаблівую

---

17, воп. 1, спр. 201, арк. 14 адг. [Сьтуацыйныя справаздачы камэнданта паліцыі Гарадзенскага павету за 1929 г.]

<sup>896</sup> “Miejscowy kierownik szkoły od czasu swojego przybycia do Dubna zoakcentował swoją wyższość ponad miejscową ludnością <...> jednakże systematyczność pracy takowego jest celowa i pierwsze doświadczenia wiele dokonały, co w przyszłości może przynieść dobre wyniki” (ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 201, арк. 89 адг.).

<sup>897</sup> Жамойцін Я. З перажытка // Лёс аднаго пакаленьня. Беласток, 1996. С. 57–58.

<sup>898</sup> ДАГВ, ф. 87, воп. 1, спр. 100, 101. [Характарыстыка школьных раёнаў Гарадзенскага павету за 1924 і 1934 г.]

<sup>899</sup> ДАГВ, ф. 24, воп. 1, спр. 70, арк. 21. [Палітычны рух у Свідзельскай гміне. 1934 г.]

падазронасьць паліцыйных уладаў. Пра настаўніка зь вёскі Бубны Уладзіміра Држэвецкага, які паходзіў з Вальні, мясцовы камэндант паліцыі пісаў: “Хоць мае скрытны характар, але відавочная непрыязь да Польшчы, салідарызуецца зь беларускім рухам і нават горача падтрымлівае яго; мае вялікую папулярнасьць сярод мясцовага насельніцтва, непрыхільнага да дзяржавы, і ўвогуле, як у школе, так і па-за школай прапагандуе беларускую мову”<sup>900</sup>.

Разграміўшы амаль усе мясцовыя беларускія арганізацыі, улады адначасова імкнуліся далучыць вясковае насельніцтва да праўрадавых гурткоў і аб’яднаньняў. Выкананьне гэтага ўскладалася зноў жа на мясцовых ураднікаў і настаўнікаў. Цікава, што нягледзячы на падтрымку, апошнія часта мелі вартае жалю існаваньне. Напрыклад, камэндант Крынкаўскай гміны пісаў пра мясцовую суполку “Стралецкага зьвязу”: “...фінансавы стан нагэтулькі благі, што няма чым плаціць за памяшканьне. Складак сяброўскіх ня плоцяць, бо няма каму... скарбнік зусім не цікавіцца сваімі абавязкамі”<sup>901</sup>. У іншым месцы ён таксама адзначаў: “Кола моладзі (польскае. — С.Т.) у мястэчку ніякай актыўнасьці не праяўляе, бо няма арганізатараў”<sup>902</sup>. Падобнага зьместу паведамленьні дасылалі й іншыя камэнданты паліцыі. У сьвятле гэтых фактаў інакш выглядае дзейнасьць беларускіх мясцовых арганізацый, тых жа гурткоў ТБШ, якія падтрымлівалі мясцовае грамадзкае жыцьцё насуперак шалёнаму ціску дзяржаўнага апарату.

## Праваслаўныя і каталікі

Бурлівыя 1920-я гады вельмі ярка выявілі спэцыфіку палітычнага, грамадзкага й культурнага жыцьця праваслаўнага і каталіцкага сялянства Заходняй Беларусі. Калі праваслаўная вёска актыўна падтрымлівала радыкальныя плыні беларускага руху, то каталіцкая ў цэлым захоўвала лялянасьць да дзяржаўных уладаў. Так, на выбарах 1922 г. у Гарадзенскім павеце беларускія кандыдаты атрымалі абсалютную большасьць галасоў у праваслаўных вёсках, а мясцовыя сяляне-каталікі галасавалі пераважна за агульнапольскія партыі левага кірунку. На выбарах 1928 г. праваслаўнае сялянства ў асноўным падтрымала былых грамадоўцаў і камуністаў, а каталіцкае — праўрадавы сьпіс маршалка Пілсудзкага. Мясцовыя гурткі БСРГ і ТБШ паўставалі пераважна ў праваслаўным асяродзьдзі. Там жа найперш атрымала разьвіцьцё беларуская культурна-асьветная праца. У чым палягала прычына гэтых адрозьненняў? Шукаць яе, на нашу думку, трэба ва ўплывах на вясковае грамадзтва прыходзкага духавенства, якое захоўвала сваю сілу ў мясцовых сялянскіх супольнасьцях, нягледзячы на ўсе палітычныя і сацыяльныя катаклізмы.

<sup>900</sup> “...pomimo swego skrytego charakteru zdradza niechęć do Państwa, solidaryzuje się z ruchem białoruskim, a nawet gorąco go popiera, jest bardzo popularnym wśród miejscowej ludności nieprzychylniej do Państwa i w ogóle tak w szkole, jak i poza szkołą propaguje język białoruski” (ДАГВ, ф. 24, воп. 1, спр. 70, арк. 118. [Палітычны рух у Свідзельскай гміне. 1934 г.]).

<sup>901</sup> “Stan finansowy do tego stopnia jest zły, że nie mają czym spłacić komornego za lokal. Składek członkowskich nie płacą dla tego, że nie ma komu... skarbnik całkiem się nie interesuje swoimi czynnościami” (ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 200, арк. 23. [Сытуацыйныя справаздачы камэнданта паліцыі Гарадзенскага павету за 1929 г.]).

<sup>902</sup> “Koło Młodzieży w miasteczku obecnie żadnej działalności nie przejawia, a to z braku orgnizatorów” (ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 200, арк. 30 адг.).



Ролю, якую ў развіцці беларускага руху адыграла мясцовае праваслаўнае духавенства, паспрабуем разгледзець на матэрыялах Гарадзеншчыны. У 1924 г. у вёсках Гарадзенскага павету выконвалі душпастырскую працу 34 праваслаўных сьвятары. Паводле звестак польскай паліцыі, некаторыя зь іх падтрымлівалі сувязі зь беларускімі дзеячамі і сымпатызавалі нацыянальнаму руху. Так, паліцыя адзначала, што лашанскі сьвятар Міхал Бароўскі “як беларус займаецца беларускай агітацыяй сярод сваіх парафіянаў, намагаецца замяніць польскую школу ў Лашы на беларускую, але канкрэтных фактаў такой агітацыі здабыць не ўдалося”<sup>903</sup>. Таксама пра масалянскага сьвятара Пахома Мартыняка ў паліцыйных паведамленьнях гаварылася: “...будучы ў 1920 г. на “рэлігіі” ў адной з тутэйшых школ, зьвяртаўся да дзяцей беларусаў, каб іхныя бацькі патрабавалі ў навучаньні беларускай мовы як сваёй роднай”<sup>904</sup>. Пры гэтым камэндант паліцыі дадаваў, што таго бацюхну “парафіяне так моцна шануюць, што нічога благога пра яго ня кажучь”. Пра сьвятара з Парэччаў Філімона Безюка паліцыйны камэндант паведамляў: “Магчыма, працуе канспірацыйна, з таго гледзішча, што зьяўляецца беларусам”<sup>905</sup>. Гэтага падазрэння хапіла, каб за ім быў устаноўлены таемны нагляд. Асаблівай жа актыўнасьцю ў беларускай справе вызначыўся праваслаўны сьвятар з Малой Бераставіцы Ўладзімір Хоміч, якога мясцовая паліцыя характарызавала так: “...настроены варожа да польскасці, кантактуе з асобамі, якія маюць на мэце барацьбу з польскім дзяржаўным ладам. Быў у прыязных стасунках з былым паслом Баранавым, які з агітацыйнымі мэтамі часта наведваў яго на выбарах у Сэйм і Сэнат. Хоміч і далей праводзіць антыдзяржаўную агітацыю, але вельмі асьцярожны і дзейнічае канспірацыйна”<sup>906</sup>. Яшчэ ў сьнежні 1920 г. польскі настаўнік з Малой Бераставіцы паведамляў у павятовы школьны інспэктарат: “...сёлета колькасць праваслаўных дзяцей у школе значна меншая. Летась жа большасць была праваслаўных. Тлумачыцца гэта знаходжаньнем тут праваслаўнага сьвятара і яго агітацыяй, у выніку якой дзяк, што жыве ў вёсцы Кавалі Малабераставіцкай гміны, заклаў там школку, дзе вучыць парасійску і па-беларуску кірыліцкімі літарамі”<sup>907</sup>.

Беларускі дзяч Сяргей Баранаў, паводле звестак паліцыі, таксама часта сустракаўся зь сьвятаром зь Вялікай Бераставіцы Анатолям Касьперскім, за

<sup>903</sup> “jako białorusin wśród swych parafjan trudzi się agitacją białoruską, stara się o zamianie szkoły polskiej w Łaszy na białoruską lecz konkretnych faktów co do agitacji ustalić nie zdołano” (ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 41, арк. 115. [Палітычны рух у Гарадзенскім павеце. 1924 г.]).

<sup>904</sup> “będąc na religii w jednych ze szkół tutaj rejonu w 1920 miał się wyrazić do dzieci białorusinów, by ich rodzice żądali języka białoruskiego jako ich rodzinnego” (ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 40, арк. 248. [Характарыстыка прыходзкага духавенства ў Гарадзенскім павеце. 1924 г.]).

<sup>905</sup> “możliwym jest że pracuje konspiracyjnie ze względu na to, iż jest Białorusinem” (ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 40, арк. 250. [Характарыстыка прыходзкага духавенства ў Гарадзенскім павеце. 1924 г.]).

<sup>906</sup> “...jest wróg polskości, utrzymuje kontakt z osobnikami, którzy mają na celu walkę z ustrojem Państwowym Polskim. Był w przyjaznych stosunkach z b. posłem Baranowym, przez którego podczas wyborów do Sejmu i Senatu był b. często odwiedzany w celach agitacyjnych. Chomicz uprawia nadal agitację antypaństwową lecz jest ostrożnym i działa b. Kkonspiracyjnie” (ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 40, арк. 118. [Характарыстыка прыходзкага духавенства ў Гарадзенскім павеце. 1924 г.]).

<sup>907</sup> “...w bieżącym roku daje się zauważyć znacznie mniejszą ilość dzieci prawosławnych w szkole. W roku ubiegłym większość dzieci było prawosławnych. Tłomaczy się to pobytem tu duchownego prawosławnego i jego agitacją z ramienia którego dziak mieszkający we wsi Kowale założył w Kowalach gm. Mało-Brzostowickiej szkołę w której uczy po rosyjsku i po białorusku o druku rosyjskim” (ДАГВ, ф. 87, воп. 2, спр. 72, арк. 45. [Перапіска школьнага інспэктара Гарадзенскага павету за 1920–1921 гг.]).

якім паліцыя адразу наладзіла таемны нагляд<sup>908</sup>. Благачыннага Зіновія Чаквіна з Крынак вінавацілі ў кантактах з былым біскупам Уладзімірам, якога паліцыя падазравала ў сымпатыях да беларускай партызанкі. Камэндант паліцыі сьцьвярджаў, што Чаквін — «гарачы прыхільнік партыі “Вызваленне” і з паслом Валашыным яго зьвязваюць прыязныя дачыненні»<sup>909</sup>.

Большасць жа праваслаўнага сьвятарства на Гарадзеншчыне, як вынікае зь звестак паліцыйных уладаў, была паводле сваіх перакананьняў прыхільнай да расійскай нацыянальнай ідэі. Напрыклад, пра сьвятара зь мястэчка Лунна Аляксандра Калішэвіча камэндант паліцыі паведамляў, што ён “гарачы расійскі патрыёт... да польскай дзяржаўнасьці ставіцца прыхільна”<sup>910</sup>. У Скідзельскай гміне, дзе беларускі рух быў асабліва моцным, праваслаўныя сьвятары атрымалі наступную характарыстыку: “расійскія патрыёты, варожа настроеныя супраць усяго польскага, пашыраюць сярод мясцовага насельніцтва чуткі, нібыта польскі ўрад хоча забраць іхныя цэрквы”<sup>911</sup>. Выняткам тут быў толькі сьвятар у вёсцы Галавачы Міхал Паўлоўскі, які выказваў поўную ляяльнасьць да дзяржавы, што моцна абурыла яго прыхаджан, якія “выдумалі сабе, што яго прыслаў польскі ўрад, каб апалячыць іх”<sup>912</sup>.

Падобная сытуацыя, як нам уяўляецца, характэрная для заходнебеларускай вёскі ў цэлым. В.Рагуля дае праваслаўнаму духавенству наступную характарыстыку: “Праваслаўнае сьвятарства было разглядана палякамі як актыўны русафільскі элемент. Яно было пад падозраньнем і наглядам паліцыі. Сьведамых беларусаў-незалежнікаў сярод гэтага сьвятарства было вельмі мала, процант блізка да нуля. Амаль усе сьвятары былі расіяне і па духу і па паходжаньню”<sup>913</sup>. Трэба, аднак, зазначыць, што праваслаўнае духавенства знаходзілася ў вельмі складанай сытуацыі. Большасць сьвятароў ня мела польскага грамадзянства і юрыдычна была амаль безабароннай перад самавольствам мясцовых уладаў. Крах магутнай Расійскай імперыі, якая ўяўлялася для большай часткі праваслаўнага кліру падмуркам іх дабрабыту, страшэнныя рэпрэсіі большавікоў супраць сьвятарства — усё гэта выклікала востры духоўны крызіс і разгубленасьць. На заходнебеларускіх землях прыходзілі сьвятары мелі справу з насельніцтвам, вялікая частка якога выразна сымпатызавала большавіцкай Расіі. У гэтых умовах большыня вясковых бацюнаў рабіла выбар на карысьць супрацоўніцтва з уладамі, што аўтаматычна прыводзіла да заняпаду іх маральнага аўтарытэту і рэлігійнасьці мясцовага сялянства. Даволі часта на вёсцы пачынаюць праяўляцца прапагандаваныя дзеячамі КПЗБ ідэі атэізму. Гэтую зьяву фіксуюць у сваіх рапартах і справаздачах камэнданты пастарункаў. Прыкладам тут можа паслужыць фрагмэнт справаздачы камэнданта паліцыі Дубнаўскай гміны

<sup>908</sup> ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 40, арк. 117 адг.

<sup>909</sup> «jest gorącym zwolennikiem stronnictwa “Wyzwolenie” i łączy go przyjazne stosunki z posłem Wołoszynem» (ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 40, арк. 117 адг. (Як можна меркаваць, айцец Чаквін так і не схіліўся да беларускасьці, паколькі ў 1923 г. газета “Народная справа” пісала, што айцец Чаквін з Крынак “ніяк ня можа навучыцца гаварыць па-беларуску” [Народная справа. № 25. 16.10.26])).

<sup>910</sup> ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 40, арк. 118.

<sup>911</sup> “sa patriotami rosyjskimi, wrogo usposobieni do wszystkiego co Polskie, agitując ludność jako bym Rząd Polski miał im zabierać cerkwi” (ДАГВ, ф.17, воп. 1, спр. 40, арк. 117).

<sup>912</sup> “wyobraża sobie, że takowy jest nasłannikiem przez Rząd Polski w celu spolonizowania ich” (ДАГВ, ф.17, воп. 1, спр. 40, арк. 117).

<sup>913</sup> Рагуля В. Успаміны. Мінск: ВЦ “Бацькаўшчына”, 1993. С. 11.

К.Нагацкага: «Вера для мясцовага люду зусім лішняя і калі б не патрэба пісаць акты цывільнага стану, то царкву можна было б разабраць, бо з добрага матэрыялу. Могілка, апрача таго, што знаходзяцца паблізу вёскі, служаць такой жа пашай для свойскай жывёлы, як і іншыя неагароджаныя мясыціны. Тутэйшага сьвятара не называюць іначай, як толькі па прозьвішчы — Мантур, а моладзь пераважна “чортам” (таму, што мусяць плаціць яму за рэлігійныя паслугі). Мясцовы сьвятар Мантур вызначаецца сымпатыяй да Польскай дзяржавы, у гадавіну 10-годзьдзя вельмі шчыра й ахвотна правіў набажэнства і паход. Ён прыхільны да людзей каталіцкага вызнаньня, сваю ж парафію й парафіянаў ненавідзіць за крыўды, атрыманыя ад іх як у царкве, так і па-за царквой... у сьвяты й нядзелі мясцовых людзей прыходзіць да царквы найболей 15 асобаў і тыя старэйшага ўзросту, моладзі ж зусім няма»<sup>914</sup>. Школьны настаўнік Э.Барташ так апісваў рэлігійнасьць сялянаў у вёсцы Мастаўляны Гарадзенскага павету: “Гэтая царква не асабліва ім (праваслаўным. — С.Т.) патрэбная. З агульнай колькасьці парафіянаў 4750 у царкву звычайна ходзяць 30 асобаў, на споведзь цягам году — звычайна чалавек 500. Каталікі затое вельмі рэлігійныя. Кожнага сьвята дома застаецца сама болей два чалавекі, а ўсе астатнія ідуць да касьцёлу»<sup>915</sup>.

Разгром беларускага руху ў канцы 1920-х гадоў і крах спадзяваньняў сялян на хуткую перамогу й зьмены да лепшага выклікалі рост містычных настройў сярод праваслаўнага сялянскага насельніцтва. Найбольш яркім прыкладам зьявілася паўстаньне сэкты *ільлінцаў*, заснавальнік і кіраўнік якой Ілья Клімовіч, народзінец вёскі Грыбаўшчына ў Сакольскім павеце, абвесьціў сябе жывым прарокам і прапаведваў хуткі надыход канца сьвету. Яго вучэньне набыло велізарную папулярнасьць сярод ваколічных сялян<sup>916</sup>. Псыхалогічны стан заходнебеларускага сялянства быў добрай глебай для зьяўленьня такіх прарокаў і розных містычных вучэньняў. Масавыя псыхозы сталі звычайнай справай. Напрыклад, у тыя гады па Заходняй Беларусі некаторыя авантурысты выдавалі сябе за цара Мікалая II, які цудам выратаваўся ад бальшавікоў. Шмат хто, асабліва жанчыны, шанавалі такіх прайдзісьветаў і ахвотна абдорвалі іх грашыма й прадуктамі. Толькі сустрэчы з прыхільнікамі КПЗБ не абяцалі гэтым *Мікалаям* нічога добрага.

У многіх мясцовасьцях назіраўся пераход часткі праваслаўных сялян у баптызм ды іншыя рэлігійныя сэкты, што можна акрэсьліць як своеасаблівую ўнутраную эміграцыю. У больш інтэлектуальным асяродзьдзі папулярнасьць набывала філязофія “талстоўства” — негвалтоўны супраціў ліху. Гэтая

<sup>914</sup> «Wiera dla miejscowej ludności jest zupełnie zbyteczna, i gdyby nie to że trzeba pisać akta stanu cywilnego, to cerkiew trzeba byłoby rozebrać, bo jest z dobrego materiału. Cmentarz pomimo tego że stoi w pobliżu wsi jest pastwiskiem takim że jak i inne miejscowości nieogrodzonym dla domowych zwierząt. Ksiądz miejscowego ludność inaczej nie nazywa jak tylko po nazwisku Mantur, a przeważnie z młodzieży “czortem”, a to dla tego że muszą mu płacić za udzielane usługi religijne. Ksiądz miejscowy Mantur odznacza się przychylnością względem Państwa Polskiego, w rocznicę 10 lecia bardzo szczerze i chętnie odprawił... nabożeństwo i pochód. Przychylny jest do ludzi wyznania katolickiego, lecz swojej parafji i parafjan nienawidzi, wskutek otrzymanych obelg od takowych jak w cerkwi tak i po za cerkwią... w święta i niedziele przybywa ludność do miejscowej cerkwi najwyżej 15 osób, że starszych osób, młodzieży wcale nie ma» (ДАГВ, ф 17. воп. 1, спр. 176, арк. 193 адг. – 194).

<sup>915</sup> «Cerkiew ta jednak nie jest im zbyt potrzebna. Na ogólną liczbę 4750 parafjan uczęszcza do cerkwi przeciętnie 30 osób, u spowiedzi jest w ciągu roku przeciętnie 500 osób. Katolicy są natomiast bardzo religijni. W każde święto pozostają najwyżej dwoje ludzi, a wszyscy pozostali idą do kościoła» (ДАГВ, ф. 87, воп. 1, спр. 101. арк. 36. [Характарыстыка школьных раёнаў Гарадзенскага павету за 1934 г.]).

<sup>916</sup> Глядзі падр.: Pawluczuk W. Wierszalin. Reportaż o końcu świata. Kraków, 1974.

філязофія зьяўлялася вельмі папулярнай, напрыклад, сярод былых сяброў гуртка ТБШ у Скідзелі, якіх мясцовыя сяляне называлі “малаканами” (за адмову ўжываць у ежу мяса).

Праявай духоўнага радыкалізму былі таксама праваслаўны фундаменталізм і містыцызм, асабліва характэрныя для вясковых жанчын старэйшага ўзросту. Так, у некаторых праваслаўных вёсках Заходняй Беларусі назіраліся зьявы цудоўнага абнаўленьня абразоў. Напрыклад, у жніўні 1929 г. сялянка вёскі Фальваркі-Тыльвіцкія Заблудаўскай гміны Сафія Трахімчук паведаміла, што “абраз Хрыста у стадоле цудоўна абнавіўся і блішчыць”<sup>917</sup>. Мясцовы сьвятар Кадлубоўскі правёў набажэнства, абраз урачыста перанеслі да царквы. На працягу жніўня й верасня цудоўны абраз прыйшлі пабачыць 20 000 пілігрымаў. На сабраныя грошы нават пачалося будаўніцтва дома для іх размяшчэння. У лістападзе таго ж году ў гэтай мясцовасці абнавіліся яшчэ дзевяць абразоў.

Усе адзначаныя зьявы былі адлюстраваньнем глыбокага духоўнага крызісу, які ахапіў жыхароў заходнебеларускай вёскі, асабліва праваслаўнай. Разгром польскімі ўладамі беларускага нацыянальнага руху, успрыняцце якога значнай часткай сялянства было таксама па сутнасці вельмі блізім да рэлігійнага, выклікаў глыбокае расчараваньне й страх перад будучыняй, што пацягнула за сабой новы ўздым містычных настрояў. Аднак па нейкім часе адбылося пэўнае заспакаенне эмоцыяў і рэлігійная сьведамасьць большыні праваслаўных сялян вярнулася прыблізна да таго роўню, які існаваў напярэдадні Першай сусьветнай вайны. Сутнасць “праваслаўнасьці” ў заходнебеларускай вёсцы грунтоўна акрэсьліў Яўген Мірановіч: «У сьведамасьці большай часткі вясковага насельніцтва веравызнаньне й тэрмін “праваслаўны” былі нечым унівэрсальным, заступалі нацыянальнасьць, вызначалі кола культурнай прыналежнасьці й месца ў грамадзкай герархіі, абазначалі акрэсьлены сьветапогляд, і стаўленьне да існуючага палітычнага парадку. “Праваслаўным” называў сябе ня толькі чалавек, які хадзіў у царкву і верыў у Бога, быў ім таксама камуніст, які адкрыта заяўляў пра свой атэістычны сьветапогляд і сэктант, які нарадзіўся і выхаваўся ў праваслаўнай сям’і. Перш за ўсё быў гэта чалавек, які меў пачуцьцё іншасьці ў адносінах да каталікоў. Пачуцьцё прыналежнасьці да праваслаўнай супольнасьці дамінавала над нацыянальнымі й палітычнымі падзеламі. Камуніст, беларус, праваслаўны паляк і рускі — усе яны былі “сваімі”, таму што адчувалі падобны маральны парадак і выраслі на базе адной традыцыі і абрадасьці. Іх рэакцыі найчасцей не былі залежныя ад дэклараванай нацыянальнасьці ці палітычнай арыентацыі»<sup>918</sup>.

Акрэсьленае Я. Мірановічам “пачуцьцё іншасьці ў адносінах да каталікоў” у меншай ступені датычыла, на нашу думку, лякальнага этнічнага сьвету праваслаўнага селяніна. Фармавалася яно ўжо на выхадзе з гэтага сьвету і самаатаямленьня з надзякальнымі ідэалгічнымі й палітычнымі структурамі. Для селяніна-каталіка атаясамленьне з гэтай надзякальнай польскасьцю звычайна выглядала цалкам натуральным. Як зазначыў Я. Мірановіч: “...на Беласточчыне да 1939 г. большасьць беларускамоўных каталікаў нават не сумнявалася ў тым, што яны зьяўляюцца часткай польскай

<sup>917</sup> АРВ, Пракурор акруговага суду, спр. 7, арк. 80.

<sup>918</sup> У новай айчыне... С. 22.



нацыянальнасці”<sup>919</sup>. Праваслаўныя ж сяляне самаатаямленне з Польшчай успрымалі на псыхалогічным роўні як адступніцтва ад свайго, хоць сутнасць гэтага *свайго* часта не маглі дакладна акрэсліць. Апрача таго, іх часта лічыла і ўспрымала *чужымі* мясцовая польская адміністрацыя, і пераадолець такое стаўленне не дапамагалі ніякія дэкларацыі ляльнасці.

Нацыянальная беларуская культура і літаратурная мова не былі ўспрынятыя і падтрыманыя большасцю прыходзкага праваслаўнага духавенства. І гэта таксама вельмі істотна паўплывала на стан беларускага руху, што становіцца асабліва заўважным у параўнанні зь летувіскім рухам у міжваеннай Польшчы, які разьвіваўся найперш дзякуючы падтрымцы нацыянальна сьведамага духавенства. Камэндант памежнай паліцыі Гарадзенскага павету Слушаноўскі пісаў пра летувіскіх сьвятароў у 1925 г.: “Ксяндзы таксама варожа настройваюць тутэйшы люд да Польшчы, увесь час цьвердзяць, што неўзабаве тут будзе Летува, заклікаюць жыць паміж сабой у згодзе (бо палякі заўсёды выкарыстоўваюць усялякія спрэчкі і шмат праз гэта даведваюцца), намаўляюць хаваць асобаў, якія з рознымі мэтамі нелегальна пераходзяць летувіска-польскую мяжу, не дазваляюць быць сьведкамі ў судох з боку палякаў і ў тых выпадках дапускаюць нават парушаць прысягу, забараняюць пасылаць дзяцей у польскія школы, а таксама размаўляць па-польску — адным словам, яны таемныя агітатары на карысьць Летувы і заўзятыя летувісы. Калі іх перавесці ў іншыя парафіі, адразу адбудзецца аздараўленне становішча”<sup>920</sup>. Гэтая фанатычнасць і зацягасць летувіскіх ксяндзоў у нацыянальным пытанні і дазволіла, па сутнасці, захаваць летувіскую сьведамасць ва ўмовах асыміляцыйнай палітыкі ўладаў і сувязь сялян-летувісаў з нацыянальнай культурай і літаратурнай летувіскай мовай, якая найперш падтрымлівалася праз рэлігійныя грамадзка-культурныя арганізацыі.

У тых каталіцкіх парафіях, дзе працавалі ксяндзы зь беларускай нацыянальнай сьведамасцю, мясцовае сялянства таксама звычайна даволі актыўна далучалася да беларускай нацыянальнай культуры. Самым яскравым у гэтым пляне прыкладам стала дзейнасць ксяндза Вінцэнта Гадлеўскага ў мястэчку Жодзішкі Ашмянскага павету Віленскага ваяводства<sup>921</sup>. Большасць сялянаў яго парафіі падтрымала касцельныя казанні на беларускай мове і бараніла свайго пробашча, калі яго вінавацілі ў распальваньні нацыянальнай варожасці. Нават тады, калі ў Жодзішкі прыслалі новага ксяндза, які варожа ставіўся да беларускасці, мясцовыя жыхары змусілі яго прамаўляць казанні па-беларуску. У Ваўкавыскім павеце ў Лапеніцы беларускую працу праводзіў ксёндз Язэп Германовіч. Яго блізкі сябар Казімір Сваяк так апісаў свае

<sup>919</sup> У новай айчыне... С. 21.

<sup>920</sup> “Księża w równy sposób wrogo usposobniają tutejszą ludność względem Państwa Polskiego, ciągle twierdząc że już wkrótce będzie tu Litwa, a żeby ze sobą w zgodzie żyli, bo wszelkie sprzeczki, nawet najmniejsze polacy zawsze wykorzystują i dużo przez to dowiedzą się, polecają ukrywać osoby, które czasowo w jakich bądź celach przychodzą z Litwy nieliegalnie na stronę Polska, nie pozwalając być świadkami w sądach ze strony polaków i w tych wypadkach zezwalają nawet krzywoprzysięstwo, zabraniają posyłać dzieci do szkół polskich, jak również po polsku rozmawiać, jednym słowem są tajnymi agitatorami na rzecz Litwy Kowieńskiej i są zjadliwi litwini. Z chwilą usunięcia ich i przeniesienia na inne parafie odrazu nastąpi zmiana i uzdrowienie stosunków” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 13, арк. 74).

<sup>921</sup> Глядзі: Zatarg o język kazań w Zodziskach w kwietniu 1925 roku // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 1996. № 1(5). S. 123–165; Zatarg o język kazań w Zodziskach // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 1998. № 10. S. 124–165.

ўражаньні ад беларускага казаньня ў Лапеніцы: «Прамаўляў тут па-беларуску. Неспадзявана добрай душой была выслухана прамова, хоць колькі асоб зь мясцовай шляхты спачатку ўсьміхнуліся, што “папросту” аб Богу стаў вучыць. Людцы прывыклі клясьці толькі долю сваю і грашыць па-беларуску, вось дзіўным здалося, што можна і хваліць Бога гэтай мовай...»<sup>922</sup> У Беластоцкім павеце актыўна праводзіў беларускую культурна-асьветную працу ксёндз Язэп Рэшаць<sup>923</sup>. У тых парафіях, дзе дзейнічалі ксяндзы-беларусы, рост беларускай нацыянальнай сьведамасьці сярод сялянаў часта быў больш моцным у параўнаньні з праваслаўнымі вёскамі, бо ў апошніх гэтая сьведамасьць звычайна перапляталася з камуністычнымі ідэямі й прасавецкімі сымпатыямі, а многія праваслаўныя сяляне яшчэ ўспрымалі беларускасьць як нейкі варыянт расійскасьці, “рускасьці”. Мясцовыя гурткі Беларускага інстытуту гаспадаркі і культуры больш увагі аддавалі пытаньням беларускай гісторыі, стараліся пераадолець стэрэатып успрыняцьця беларускага руху як сялянскага. Аднак каталіцкія ксяндзы, якія праводзілі беларускую нацыянальную працу, цяжкімі ўціск з боку духоўных і сьвецкіх уладаў і звычайна пазбаўляліся сваіх парафій і магчымасьці ўплываць на вернікаў-сялянаў. А галоўнае, што яны знаходзіліся ў відавочнай меншасьці. У большыні каталіцкіх парафій сяляне, як і ў царскія часы, атаясамлялі сваю веру з польскасьцю і нават ня мелі ў тым ніякіх сумневаў і ваганьняў. Пра гэта пісаў Казімір Сваяк: “У парафіі Карыцін большасьць беларусаў гавораць чуць ня ўсе па-беларуску. Гутарка мала розьніцца і ад нашай надвялейскай. Ідэя маладой Беларусі тутака нязнана ... Польшча тут палітыку можа вясьці ўдачна на сваю карысьць, бо: каталік усё роўна, што і паляк...”<sup>924</sup>

Пасіўнае стаўленьне сялянаў-каталікоў да беларускага руху ў Гарадзенскім павеце вынікала ў найбольшай ступені менавіта з пазыцыі мясцовага духавенства. Згодна з дадзенымі паліцыі, усе каталіцкія ксяндзы ў Гарадзенскім павеце лічылі сябе палякамі і адмоўна ставіліся да беларускай ідэі. Многія праводзілі актыўную працу ў кірунку пашырэння польскай нацыянальнай самасьведамасьці сярод сваіх прыхаджан, арганізавалі культурна-асьветныя гурткі і грамадзкія аб’яднаньні. Роля ксяндза ў жыцьці каталіцкай сялянскай супольнасьці была вельмі важнай, таму гэты фактар звычайна адыгрываў вызначальную ролю.

## Вяртаньне да тутэйшасьці

Пасьля бурлівых 1920-х гадоў наступнае дзесяцігодзьдзе ў заходнебеларускай вёсцы працякала нашмат спакайней. Гэта, напрыклад, выдатна адлюстравалася ў параўнальна (з папярэднімі гадамі) бедных на зьмест і тэматыку паліцыйных справаздачах. Тая пляяда мясцовых актывістаў сялянскага паходжаньня, якая здолела стварыць структуры беларускага руху, арганізавала і падтрымлівала сетку культурных і інфармацыйных сувязяў паміж вясковымі грамадамі, была ў большасьці рэпрэсаваная дзяржаўнымі

<sup>922</sup> Сваяк К. Дзея маёй мысьлі, сэрца і волі. 4-е выд. Мінск, 1992. С. 33.

<sup>923</sup> Choruży W. Białoruskie organizacje centrowe w powiatach białostockim, bielskim i sokolskim w latach 1925-1929 // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 1995. № 2(4). S. 170-175.

<sup>924</sup> Сваяк К. Дзея маёй мысьлі ... С. 28-29.

ўладамі. Хтосьці зь іх трапіў у турмы, хтосьці нелегальна перайшоў у СССР, а многія ўвогуле адышлі ад палітыкі і засяродзіліся на ўласнай гаспадарцы<sup>925</sup>. З усіх беларускіх палітычных арганізацый толькі КПЗБ мела ў 30-х гадох разгалінаванья і даволі моцныя структуры на вёсцы. Аднак трэба прызнаць, што ўплывы і гэтай партыі былі ў значнай ступені абмежаванымі.

Больш спакойнае палітычна-культурнае жыццё заходнебеларускай вёскі ў 1930-х гадох дае падставы лічыць, што выбух 20-х у вялікай ступені быў абумоўлены катаклізмамі Першай сусьветнай вайны і расійскай рэвалюцыі, якія ў сваю чаргу выклікалі востры духоўны крызыс і радыкальныя зьмены ў самасьведамасьці сялянаў: найперш гвалтоўнае разбурэньне лякальнай тутэйшасьці, страту пэўнай бясьпекі і спакою. Аднак паступова стыль вясковага жыцця ў значнай ступені вярнуўся ў старую каляіну. Заходнебеларускія землі зьяўляліся адным з самых адсталых у гаспадарчым пляне рэгіёнаў Польшчы. Мясцовая эканоміка пасля вайны шмат у чым нават здэградавала параўнальна з царскімі часамі. Таму даволі складана гаварыць пра імклівы надыход індустрыі ў гэты пэрыяд і рэзкае паскарэньне мадэрнізацыйных працэсаў. Асаблівых зьменаў у тэхналёгіі й прыладах працы ў сялянскай гаспадарцы не адбывалася. Ужо цытаваны настаўнік Барташ зь вёскі Мастаўляны ў 1930 г. так апісваў гаспадарчае жыццё сялян свайго школьнага раёну: “Найбольшыя гаспадаркі мелі па 15 га, найменшыя 2 га. Большасць не пагаджалася на правядзеньне камасацыі зямлі.. Найбольш сеюць жыта, аўсу, грэчкі, бульбы й лёну. Гародніны, апрача капусты, садзяць вельмі мала ... У большай гаспадарцы з жывёлы звычайна трымаюць 3 каровы, 2 коней і 4 авечкі, у сярэдняй — 2 каровы, 1 каня, 3 авечкі, у малой — 1 карову й 2 авечкі. Найчасцей сустракаюцца каровы галляндзкай пароды. Гэтая колькасць жывёлы ў стасунку да абшару зямлі ёсьць вельмі малая. Гною на паляпшэньне глебы не стае. Штучных угнаенняў не выкарыстоўваюць. Таму ўрадлівасьць слабая. Зямлю апрацоўваюць, аднак, даволі добра. Земляробчая асьвета слаба пашырана. Людзі з адукацыяй, вышэйшай за пачатковую, не сустракаюцца. Бальшыня жыве зь земляробства, а таксама з дадатковых заняткаў. Найболей людзей выяжджае на часовыя заробкі на дзяржаўны тартак у Валілах і Белавежы. У раёне ёсьць 4 краўцы, 2 шаўцы, 2 кавалі й 3 сталяры. Гэтыя рамёствы — не асноўны іх занятак, а толькі дадатковы. Такім спосабам падтрымліваюць свае гаспадаркі... Шмат моладзі выяжджае на службу ў горад, пераважна дзяўчаты”<sup>926</sup>.

<sup>925</sup> Камэндант аднаго з пастарункаў паліцыі пісаў у 1932 г.: “Партызанка, Т-ва Беларускай школы і Б.С.Р.Грамада на тут[эйшым] абшары не існуюць, а былыя прыхільнікі і дзеячы ніякай актыўнасьці не праявілі, паколькі па прашэсьці некалькіх гадоў некаторыя пастарэлі і з прычыны сямейных і матэрыяльных клопатаў пакінулі палітычную дзейнасьць” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 52, арк. 349–350).

<sup>926</sup> “Przeciętna większość gospodarstw większych wynosi 15 ha, średnie 8 ha, najmniejszych 2 ha. Większość nie zgadza się na przeprowadzenie komasacji. Przyczyną tego jest wielka różnica w urodzajności ziemi. Ziemia jest przeważnie piaszczysta. Czarnoziem znajduje się tylko nad rzeką. Najwięcej sieją żyta, owsa, gryki, kartofli i lnu. Warzyw uprawiają bardzo mało, oprócz kapusty. Ze zwierząt wypada przeciętnie na większe gospodarstwo 3 krowy, 2 konia i 4 owce, na średnie 2 krowy, 1 koń, 3 owce, na małe 1 krowa i 2 owce., Najwięcej spotyka się krów rasy holenderskiej. Ta ilość zwierzyny w stosunku do obszaru ziemi jest bardzo mała. Obornika nie wystarcza na nawożenie ziemi. Nawozów sztucznych nie sprowadzają. Zbiory z tego powodu są słabe. Ziemie wyrabiają jednakże dostatecznie. Oświata rolnicza jest bardzo słabo rozwinięta. Ludzi o większym wykształceniu niż powszechnem nie spotyka się. Większa część ludności utrzymuje się częściowo z uprawy roli; częściowo z doraźnych zarobków. Najwięcej ludzi wyjeżdża na zarobki do Państwowego Tartaku w Waliłach i do Białowieży. Zarobki te sezonowe. W rejonie jest 4 krawce, 2 szewców, 2 kowali i 3 stolarzy.

Людзкія страты ваенных часоў і тое, што нямала мясцовых жыхароў засталася ў Расіі, трохі аслабіла дэмаграфічны ціск. Але праблема зямельнага “голаду” нікуды ня знікла. На зьездзе павятовых старастаў Беластоцкага ваяводства ў 1929 г. гаварылася: “Сялянскія гаспадаркі ў Беластоцкім ваяводстве пераважна карлікавыя, зь цераспалосіцай, якая часам даходзіць да 50 дзялянак на адну гаспадарку; у выніку гаспадары ня могуць утрымліваць сям’ю з 4–5 чалавек. Вышэй акрэсьленыя прычыны здаўна прымушаюць мясцовую люднасьць шукаць пабочныя заняткі для здабыцця неабходных для выжываньня сродкаў”<sup>927</sup>.

Усё больш сялян, асабліва маладых хлопцаў, усьведамлялі, што ў іх няма ніякіх пэрспэктываў у жыцці на здрабнелай бацькоўскай гаспадарцы. Але магчымасьці міграцыі з роднай вёскі параўнальна з даваеннымі часамі значна пагоршыліся. Гарады не патрабавалі шмат новай рабочай сілы. Больш за тое, у крызісныя гады на “ўсходнія крэсы” наплывалі беспрацоўныя з цэнтральнай Польшчы. Эканамічная дэпрэсія ў Паўночнай Амэрыцы моцна абмежавала паток мігрантаў зь Беларусі, які назіраўся ў даваенныя гады. Тое, што пісаў настаўнік з Мастоўлянаў пра тамтэйшых сялян, было характэрным шмат для якіх мясцінаў Заходняй Беларусі: “Людзі надта прывязаныя да бацькоўскай зямлі. Вяжджаюць вельмі неохвотна, хоць бы і часова і дзеля заробку. У часе маёй 11-гадовай працы адсюль назаўсёды выехала толькі адна сям’я. Бацькі дзеляць зямлю, таму гаспадаркі моцна драбнеюць. За мяжу зусім не вяжджаюць”<sup>928</sup>. Такім чынам, назіралася своеасаблівае кансэрвацыя традыцыі, імкненьне захаваць звыклы стыль жыцця. Хоць зьмены ў жыццёвых стратэгіях вясцоўцаў назіраліся. Напрыклад, настаўнікі ў сваіх апісаньнях школьных раёнаў адзначалі, што больш заможныя сяляне стараліся мець менш дзяцей, каб забясьпечыць ім лепшыя ўмовы ў будучым. Гэта зьяўлялася відавочнай праявай дэмаграфічнага пераходу. Аднак мы маем замала матэрыялаў, каб больш грунтоўна прасачыць разьвіццё гэтага працэсу.

Такім чынам, мадэрнізацыя, хоць і марудна, працягвала няўхільна насоўвацца на аграрны сьвет заходнебеларускай вёскі. Праўда, у міжваенныя гады, як і ў царскія часы, яе самым актыўным чыньнікам зноў жа выступала дзяржава, якая праз сваіх шматлікіх чыноўнікаў не давала спакойнага жыцця сялянам, то сілай змушаючы ісьці на рынак, каб зарабіць грошы на шматлікія падаткі, то, часта таксама сілай, спрабуючы далучыць да польскай нацыянальнай культуры і выхаваць польскую самасьведамасьць. Паступова з нармалізацыяй гаспадарчай сытуацыі больш актыўна запрацавалі й эканамічныя фактары. Мясцовыя дзяржаўныя чыноўнікі адзначалі ў 1930-х

---

Rzemiosła te nie są ich wyłącznym utrzymaniem, lecz tylko dorabiają. Zasilają tym sposobem swoje gospodarstwo... Dużo wyjeżdża na służbę do miast i to przeważnie dziewczęta” (Штодзённае жыццё беларусаў Беластоцчыны ў міжваенны перыяд. Беласток, 2001. С.287)

<sup>927</sup> “Gospodarstwa rolne w woj. Białostockim są przeważnie gospodarstwami karłowatymi z szachowością, dochodzącej czasami do 50 działek na jedno gospodarstwo, wskutek czego właściciel takiego gospodarstwa nie jest w stanie dać utrzymanie rodzinie składającej się z 4–5 osób. Powyższe przyczyny zmuszają oddawna miejscową ludność do szukania ubocznego zajęcia dla żłobycia koniecznych środków dla swej egzystencji” (АРВ, Адміністрацыя беластоцкага ваяводдзі, с. 2, арк. 26).

<sup>928</sup> “Ludność jest bardzo przywiązana do ziemi rodzinnej. Z wielką niechęcią opuszczają strony rodzinne. Wyjeżdżają z niechęcią, chociaż by czasowo i w celach zarobkowych. W czasie mojej 11-tniej pracy w tutejszej miejscowości wyjechała na stałe tylko jedna rodzina. Ziemię dzielą ojcowie, dlatego gospodarstwa bardzo się rozdrobniają. Zagranicę w ogóle nie wyjeżdżają” (ДАГВ, ф. 87, воп. 1, с. 101, арк. 38. [Характарыстыка школьных раёнаў Гарадзенскага павету за 1934 г.]).



гадох, што сяляне пачалі набываць розныя сельскагаспадарчыя механізмы, чаго доўга не маглі сабе дазволіць пасяля ваеннага разбурэння. Нават да самых аддаленых лясных вёсчак дабіраюцца з прапановамі набыць прамысловыя тавары пранырлівыя камэрцыйныя агенты розных фірмаў. У цэлым станоўча ўплывала на гаспадарчы стан вёскі правядзеньне палітыкі камасацыі. Праўда, значная частка сялянства працівілася гэтай палітыцы. Аднак гэты супраціў, якім звычайна кіравалі мясцовыя кэпээбоўцы, усё ж ня меў рацыянальнага абгрунтавання. Проста вяскоўцы верылі ў цуд, што раптам прыйдуць большавікі і дадуць ім панскую зямлю без усялякай камасацыі.

Нягледзячы на ​​своеасаблівую кансэрвацыю архаічнасці, у выніку супольнага дзеяння многіх фактараў паступовае, але ўсё больш нарастальнае размыванне традыцыйнай вясковай культуры становілася зьявай непазбежнай. Патрыярхальны й нязьменны лад жыцця ўжо ня мог забяспечыць стабільнага існавання вясковых жыхароў. Большасць сялянскай моладзі зарабляла сабе на жыццё з дапамогай працы па найме па-за бацькоўскай гаспадаркай, бо пражыць адно зь зямельнага надзелу было немагчыма. І зямлі ўвесь час становілася ўсё меней у разліку на асобную сям'ю і сялянскую душу. Хтосьці шукаў шчасся ў горадзе, а самыя смелыя адважваліся на далёкае падарожжа ў Лацінскую Амэрыку. Гэты экзатычны край стаў найбольш прывабным для беларускіх сялян у міжваенны пэрыяд. Цікава, што некаторыя сяляне, якія дрэнна ведалі дзяржаўную польскую мову, рыхтуючыся адправіцца па слядох Ігната Дамейкі, спрабавалі вучыць гішпанскую<sup>929</sup>. І гэтыя спробы — яскравы прыклад мадэрнізацыі вясковай мэнтальнасці.

Зарабляючы грошы па-за сямейнай гаспадаркай, моладзь становілася ўсё больш незалежнай ад бацькоўскай улады. Бацька ня мог перадаць сыну дастатковы для пражыцця надзел зямлі, дык і ня мог мець над ім неабмежаванай улады. Таму аўтарытэт старэйшых людзей, які грунтаваўся на традыцыйных каштоўнасцях архаічнай вёскі, а найперш на каштоўнасці зямлі, усё болей падаў. Пра гэта, зрэшты, выразна сведчыў і малады ўзрост большасці беларускіх актывістаў у 1920-х гадох. Старэйшыя ж людзі звычайна ставіліся пасіўней і асыярожней да палітычнага жыцця і нацыянальнага руху. Моцна панізіўся і аўтарытэт духавенства, перадусім у праваслаўным вясковым асяроддзі. Праўда, падобныя праывы назіраліся, хоць і ў значна меншай ступені, і ў каталіцкіх вёсках, дзе актывісты польскіх партый левага кірунку пашыралі сярод сялянаў крытычнае стаўленне да ксяндзоў.

Звыклыя ўзоры паводзін вяскоўцаў разбураліся, што выклікала нараканні старэйшага пакалення. Пра гэта сведчаць шматлікія паведамленні дзяржаўных чыноўнікаў і настаўнікаў. У першую чаргу адзначаны працэс закранаў сялянскую моладзь, асабліва ў мястэчках. Паступова там знікаў фальклёр і традыцыйная абраднасць. У побытавае жыццё сялянскай сям'і пранікала ўсё болей розных рэчаў прамысловай вытворчасці. Моладзь апранала фабрычнага вырабу адзеньне, пачала сьпяваць “гарадзкія” песні, чытаць сьлязьлівыя раманы пра няшчаснае каханне (найперш местачковыя

<sup>929</sup> Гэтыя факты былі запісаныя аўтарам у ходзе збірання матэрыялаў вуснай гісторыі ў вёсцы Новая Руда Гарадзенскага раёну Гарадзенскай вобласці ў 2003 г.

дзяўчаты), высьмейваць старыя звычаі, саромецца старажытных абрадаў. Разбурэнне элементаў традыцыйнай культуры сярод прыхаджанаў Янаўскай каталіцкай парафіі ў Сакольскім павеце апісаў ксёндз С.Шырокі ў 1936 г.: “Зьніклі з аблічча зямлі ў той ваколіцы народныя звычаі, сьпевы, адзеньне — словам, уся народная культура. Нічога свайго люд тут ня мае, апроча беларускай мовы, якой таксама хіба стыдаецца. Ня ўзгадваюць тут ужо пра вясельныя сьпевы, безь якіх дзесьці нельга ўявіць сабе вясельля: у Янаўскай парафіі вясельных сьпеваў няма ўвогуле, бо моладзь саромеецца іх або забылася сыпяваць па-беларуску, а па-польску сыпяваць яшчэ не навучылася”<sup>930</sup>. Безумоўна, гэтыя працэсы пачалі набіраць сілу яшчэ ў даваенны пэрыяд, а ў “польскія часы” працягвалі разьвівацца. І толькі беднасьць заходнебеларускай вёскі была самым зацятым абаронцам яе архаікі.

Найбольш відавочнай адмоўнай зьявай гэтага працэсу, якая асабліва кідалася ў вочы, стала пашырэнне сярод сялянскай моладзі п’янства й боек. Карэспандэнт беларускай газеты “Наш сыцяг” зь мястэчка Скідзель пісаў у 1923 г.: «У нашым баку, дык бяда, а не жыцьцё — людзі пачалі гінуць ад “Солтысаў” і “Войтаў” (гарэлка з гэткімі назовамі). Так у вёсцы Гліняны нашае гміны забілі праз гэтую старую бяду на новы лад — гарэлку — маладога дзяцюка, а 15 ліпеня ў вёсцы Сухаўляны таксама забілі чалавека на вясельлі. Народ цёмны, бо школ няма, праступленьні растуць, вастрогі напаўняюцца. А палякі ня хочуць разумець тэй праўды, што хто школу адчыняе, той вастрог закрывае»<sup>931</sup>. Карэспандэнт газеты “Змаганьне” ў тым жа 1923 г. пісаў пра норавы моладзі ў Вязыньскай гміне Вілейскага павету: “Як толькі настане вечар, та паказацца на вуліцы, асабліва ў сьвяточны вечар і чужому чалавеку прыемнасьці мала. Абсьмяюць, аблаюць, а калі блізка стаіць і швыргацца пачнуць... Гарэлку піць лічаць за гонар, а чуць толькі панюхаюць гэтае гары, стараюцца ўдаць зь сябе п’яных... калі толькі прыцямнее, то ізноў новая гульня: зьвіняць вокны, трашчаць платы, а іншы раз і галавы, — дзеля гэтае мэты адзін для аднаго прыгатавалі добрыя свінцоўкі...”<sup>932</sup> Галоўную прычыну маральнай дэградацыі моладзі гэты аўтар таксама бачыў у адсутнасьці беларускай школы. Карэспандэнт газеты “Наш голас” з Пружаншчыны заклікаў: “Беражыцеся гэтага алкагольнага яду, дык ня будзеце пасьмешышчам для другіх, а чым траціць грошы на гарэлку — лепш выпісаць газэт, кніг у сваёй роднай беларускай мове”<sup>933</sup>. Асабліва вострую характарыстыку сялянскай моладзі падаў карэспандэнт газеты “Праца” пад псеўданімам “Вораг цемры” у лістападзе 1927 г.: «Пра нашу моладзь у большасьці выпадкаў стыдна і гаварыць; гэта ня моладзь, а як кажучь “быдло” без пастуха, марнуюць яны свае маладыя сілы ў п’янстве, дзеля чаго нясуць да жыда апошні пуд жыта. Вышэйшай мэтай нашай моладзі з’яўляецца здабыць сабе “галіфэ” і павесіць “галстук”, а калі да гэтага ёсьць яшчэ і на “бутэльку” —

<sup>930</sup> “Zniknęły z oblicza tej ziemi w tej okolicy ludowe zwyczaje, śpiewy, stroje — słowem — cała kultura ludowa. Nic tu bowiem lud swojskiego nie ma, prócz języka białoruskiego, do którego też nie wie, czy się przyznawać. Nie wspomiano tu nic o śpiewach weselnych, bez których gdzie indziej nie można sobie wesela wyobrazić: w parafii janowskiej ludowe śpiewy weselne nie istnieją wcale do tej racji, że młodzież po białorusku śpiewać albo się wstydzi, albo zapomniła, a po polsku jeszcze się nie nauczyła” (Цыт. па: Pawluczuk W. Swiatopoglad jednostki... S. 17).

<sup>931</sup> Наш Сыцяг. № 24. 12.08.1923.

<sup>932</sup> Змаганьне. № 18. 14.12.1923.

<sup>933</sup> Наш голас. № 11. 28.02.1927.

тады яму і сам чорт ня брат, ходзяць па вуліцы з “шыкам”, абражаючы бруднымі словамі ўсіх хто нарвецца, або гуляюць у карты. А пагаварэце вы зь якім і спытайце, напрыклад, што чуваць новага — дык атрымаеш такія апавяданьні: у вёсцы Б. было гульбішча, усе былі п’яныя нат і дзяўчаты, дайшло да бойкі і г.д. Або: У вёсцы Н. хлопцы зьбілі да паўсьмерці дзяцюка зь вёскі Л., бо, бачыш, мелі на яго злобу. Больш нічога ад яго не пачуеце, а калі вы пачнеце яму казаць, што пара ўжо кінуць гэтыя дурныя звычаі і разам зь іншымі вёскамі ўзяцца да працы на агульную карысьць, дык вас асьмяюць і скажуць, што гэта ня наша справа»<sup>934</sup>.

Гарадзенскі краязнаўца Апанас Цыхун пісаў пра звычаі, распаўсюджаныя сярод моладзі яго родных мясьцінаў у Лашанскай гміне ў 1930-х гадох: “Гуляньне амаль кожны раз скончвалася трагічна, асабліва перад нямецка-польскай вайной 1939 году. У кожнай вёсцы была моднай панажоўшчына. Амаль кожны хлопец, кавалер (як тады называлі дарослага хлопца), на гуляньне не ішоў з голымі рукамі, а меў з сабой фінку ці складны або звычайны нож. Некаторыя прыходзілі на гуляньне з гірамі, прымацаванымі ў рукавах на спецыяльных спружынах. Амаль не было такога гуляньня, вечарыны, каб каго-небудзь з хлопцаў не забілі, або не парэзалі. Польскія ўлады ў тыя часы за гэта моцна не каралі, не судзілі. Абы толькі ў палітыку хлопцы ня ўмешваліся. Гэта было самым страшным для беларусаў, бо яны самыя сябе зьнішчалі. Завадатараў панажоўшчыны ў вёсках тады называлі збойцамі. Кожная вёска мела свайго збойцу. Нават ганарыліся імі”<sup>935</sup>. Дзед аўтара дадзенага дасьледваньня Павел Чабатарэвіч успамінаў, што сярод маладых хлопцаў у Скідзелі ў міжваенныя гады модна было заўсёды мець пры сабе нож, які часта не раздумваючы даставалі пад час бойкі. Праўда, нажы рабілі адмыслова з кароткім лязом, каб не забіць суперніка. Праўдзівыя нажы мелі толькі бандыты.

Гэтая зьява мела пад сабой і эканамічныя падставы, а найперш — малазямельле. Усё большая колькасць маладых хлопцаў ня мела магчымасьці атрымаць ад сваіх бацькоў у спадчыну дастатковай колькасці зямлі, каб завесці ўласную гаспадарку і стварыць сям’ю. Зноў зьвернемся да ўспамінаў А.Цыхуна: “Іх было каля 15 чалавек, старых кавалераў. Не жаніліся, бо мала было зямлі. Не было на чым жыць, разводзіць гаспадарку, абзаводзіцца сям’ёй. Гэтыя старыя кавалеры й хадзілі па фэстах, шукалі прыгодаў”<sup>936</sup>.

Падобныя адмоўныя зьявы былі характэрныя для жыцьця кожнага традыцыйнага сялянскага грамадства ў фазе яго распаду пад наступам мадэрнізацыі. Паводле У.Паўлючука, на месца занепадалых вартасцяў традыцыйнага грамадства павінны былі прыйсьці новыя каштоўнасьці і ўзоры паводзін, якія дае нацыянальная культура. Іх стрыжнем звычайна становілася любоў да радзімы і патрыятызм, прыкладам для перайманьня — жыцьцё нацыянальных герояў, якое паказвалася ў творах літаратуры, тэатра, кіно. Ролю транслятараў новых каштоўнасьцяў звычайна ўскладала на сябе маладая інтэлігенцыя вясковага паходжаньня, да паводзінаў якой вяскоўцы стасавалі высокія маральныя стандарты і зь якой бралі прыклад.

<sup>934</sup> Праца. № 3. 12.11.1927.

<sup>935</sup> Цыхун А. Пройдзеныя шляхі-пуцявіны (Запіскі, успаміны, аўтабіяграфія). Горадня, 2003. С. 36.

<sup>936</sup> Цыхун А. Пройдзеныя шляхі-пуцявіны... С. 36.

Польская дзяржава, як мы ўжо раней адзначылі, рабіла даволі шмат, каб далучыць беларускае сялянства да каштоўнасьцяў польскай нацыянальнай культуры. У гэтым многія ўрадавыя чыноўнікі нават бачылі яе высокую місію на “ўсходніх крэсах”. І трэба прызнаць, што ў каталіцкіх вёсках гэтыя намаганьні часткова давалі свой плён. У тым выпадку, калі мясцовы ксёндз быў патрыётам польскай “ідэалігічнай айчыны”, этнічная беларускасьць не стварала істотнага псыхалігічнага бар’еру на шляху ўспрыняцьця беларускамоўным селянінам-каталіком польскай культуры як “сваёй”. І тады толькі эканамічная адсталасьць “крэсаў” заставалася перашкодай на шляху пасьпяховай палянізацыі беларускай каталіцкай вёскі. Да таго ж, прыцягнуўшы на беларускія землі масу чынавенства з этнічнай Польшчы, урад фактычна перакрыў для мясцовых сялян-каталікоў магчымасьць сацыяльнага пасьпеху на дзяржаўнай службе. Прыкладаў такога пасьпеху было вельмі мала. Усё гэта спрычынілася да таго, што каталіцкая вёска заставалася беларускамоўнай.

Інжынэр Вінцэнт Крыштопік пісаў пра жыхароў Сакоўскага павету, самага заходняга ўскрайку беларускага этнічна-моўнага абшару: «Мовай штодзённага жыцьця ёсьць беларуская, якую народ называе простаі, бо ўжываюць яе толькі простыя людзі. Назоў “беларус” тут зусім не ўжываецца, замяняюць яго словы “просты”, “просты чалавек” ці ўвогуле “чалавек” у адрозьненне асабліва ад жыда, ксяндза ці інтэлігента. Апрача беларускай мовы, як простаі, ужываецца адначасова польская мова, праз старэйшых часам называная панскай. Польскую мову каталікі ўжываюць для малітвы і прыватнага ліставаньня. Яна прыйшла разам з каталіцкай верай і духавенствам. Доўгі час была для насельніцтва адно касцельнай мовай, літургічнай, чымсьці кштальту лаціны»<sup>937</sup>. Далей гэты ж аўтар заўважаў, што як мясцовыя каталікі, гэтак і праваслаўныя ня маюць нацыянальнай сьведамасьці. Аднак, як прыйшлі да высновы ў 1935 г. складальнікі спецыяльнага рапарту польскага Міністэрства нутраных справаў, у шмат якіх паветах Наваградзкага і Віленскага ваяводзтваў значная частка мясцовага каталіцкага насельніцтва пачала ўсьведамляць сябе беларусамі, прычынай чаго, на іх думку, было пагардлівае стаўленьне да тамтэйшых сялян з боку чыноўнікаў, якія папрыяжджалі з этнічнай Польшчы. Тут варта заўважыць, што пагардлівае стаўленьне да беларускіх сялян было заўсёды. Яно не магло быць вызначальным фактарам нацыянальнай самаідэнтыфікацыі. Натуральна, што ўсьведоміць сябе беларусамі сялянам-каталіком дапамагала дзейнасьць Таварыства беларускай школы і Беларускага інстытуту гаспадаркі і культуры, беларускія кнігі, газэты, спэктаклі, выступленьні паслоў.

Пасьля разгрому беларускага палітычнага й культурна-асьветнага руху вясковая моладзь была амаль цалкам адсечаная ад *высокай*, ці прафэсійнай, беларускай культуры. Таму ва ўмовах разбурэньня патрыярхальнага ладу

<sup>937</sup> «...językiem w powszechnym użyciu jest język białoruski, przez ludność zwany prostym, ponieważ używany jest tylko przez ludzi prostych. Nazwy “Białorusin” wcale się tu nie używa, zastępuje je słowo “prosty”, “człowiek prosty” lub po prostu “człowiek” (“czelawiek”) w odróżnieniu zwłaszcza od Żyda, księdza, czy inteligenta. Obok języka białoruskiego, jako prostego, jest w użyciu jednocześnie język polski, przez starszych niekiedy pańskim zwany. Języka polskiego ludność katolicka używa do modlitwy i nim też posługuje się w piśmie i korespondencji prywatnej. Język polski przeniknął wraz z religią katolicką i duchowieństwem. Długi czas był dla ludności wyłącznie językiem kościelnym, liturgicznym, czymś w rodzaju łaciny» (Цыт. па: Mironowicz E. Zmiana struktury narodowościowej na pograniczu polsko-białoruskim w XX wieku. Białystok, 2005. S.40).



жыцця гэтая моладзь ня мела магчымасці далучыцца да яе ўзораў і каштоўнасцяў. Цяжка было знайсці кнігу на беларускай мове, нават часопіс ці газету, ня кажучы ўжо пра іншыя праявы нацыянальнай культуры, такія, як тэатр, кіно ці мастацкая выстава. Што да праваслаўных сялян, то на шляху ўспрыняцця імі каштоўнасцяў польскай нацыянальнай культуры знаходзіўся вельмі моцны псыхалягічны бар’ер — гэтая культура выразна ўспрымалася як чужая, бо па-ранейшаму польскасць атаясамлялася з каталіцкасцю і панскасцю. Беларускаю інтэлігенцыю мясцовага сялянскага паходжання ўлады мэтанакіравана прынізілі, пазбавілі належнага матэрыяльнага статусу. Дамагчыся сацыяльнага пасьпеху выхадцу з праваслаўнай вёскі было вельмі цяжка. Гарадзенскі краязнавец Апанас Цыхун так успамінаў пра сваю вучобу: «У польскай настаўніцкай сэмінарыі ў той час вучыліся амаль адныя палякі, часткова рускія, дзеці эмігрантаў, беларусаў зусім мала — на ўсіх курсах чалавек шэсьць. Вучыцца было цяжка, асабліва беларусам, сялянскім дзецям <...> выкладнікі розных прадметаў з пагардай ставіліся да беларусаў, іхнай мовы <...> У вучобе вялікае значэнне мела й веравызнанне. Ксёндз Чарняўскі не адзін раз нагадваў мне, што трэба будзе жыць, а “państwo, koteczku, polskie”. Прапанаваў мне прыходзіць на заняткі рэлігіі. Але я не пайшоў, трымаўся веры бацькоў сваіх. Пасля гэтага паводзіны мае выклікалі з боку дырэктцыі сэмінарыі, прафэсуры і ксяндза антыпатыю»<sup>938</sup>.

Мясцовыя дзяржаўныя ўлады зь вялікай падазронасцю ставіліся нават да цалкам лягальных праваслаўных беларусаў, якія ніколі і ня бралі ўдзелу ў нацыянальным руху. У 1929 г. камэндант паліцыі мястэчка Крынкі падаў такую характарыстыку мясцовых грамадзкіх дзеячоў беларускага паходжання: «...сярод беларусаў грамадзкімі дзеячамі лічацца: сьвятар дэкан Зінові Чаквін, пробашч праваслаўнай парафіі ў Крынках, Савіцкі Васіль, сакратар магістрату ў Крынках, Анісімовіч Вінцэнт, лаўнік магістрату ў Крынках, Міхалоўскі Марцін і <...> судовыя абаронцы пры Гродзкім судзе ў Крынках. Камароўскі Павел, працаўнік касы Стэфчыка ў Крынках і Камароўскі Сьцяпан, памочнік сакратара гміны, — усе беларусы-нацыяналісты, якія ўжо апанавалі касу Стэфчыка ў Крынках і хочуць апанаваць Зямельна-гандлёвы каапэратыў; а дзеля гэтага арганізуюць аднадумцаў, бо на выбарах хочуць правесці беларусаў у кіраўніцтва. Да Стралецкага зьвязу настроены варожа»<sup>939</sup>. Усе названыя камэндантам асобы захоўвалі поўную лягальнасць да польскай дзяржаўнасці і ня бралі ўдзелу ў беларускім руху, але ўсё адно заслужылі назоў “нацыяналістаў”.

Польская інтэлігенцыя на “крэсах” — настаўнікі, лекары, інжынэры — нярэдка дэманстравала вельмі высокія маральныя стандарты паводзінаў, але гэтая інтэлігенцыя была для праваслаўных сялян чужой, “польскай”. І гэты бар’ер адчужанасці дзяржаўным уладам, нягледзячы на ўсе намаганні, не

<sup>938</sup> Цыхун А. Пройдзеныя шляхі-пуцявіны... С. 25–26.

<sup>939</sup> “... wśród ludności białoruskiej uchodzą za działaczy społecznych: Ks. Dziekan Czakwin Zinowiej, proboszcz parafji prawosławnej w Krynkach, Sawicki Bazyli, sekretarz magistratu Krynek; Anisimowicz Wincenty, ławnik magistratu Krynek. Michałowski Martin i ... obrońcy sądowi przy Sądzie Grodzkim w Krynkach. Komarowski Paweł pracownik Kasy Stefczyka w Krynkach i Komarowski Stefan, pomocnik sekretarza gminy, wszyscy białorusini — nacjonaliści, którzy już oponowali Kasę Stefczyka w Krynkach i dążą do opanowania Spółdzielni Rolniczo handlowej i w tym celu organizują członków białorusinów, gdyż przy wyborach będą chcieli białorusinów wybrać do zarządu. W stosunku do Związku Strzeleckiego wrogo usposobieni” (ДАГВ, ф. 17. воп. 1, спр. 203, арк. 165. [Сытуацыйныя справаздачы камэнданта паліцыі Гарадзенскага павету за 1929 г.]).

ўдалося пераламаць. Варта было польскай дзяржаве апынуцца ў крытычным становішчы, як варожасьць праваслаўнай вёскі ў верасьні 1939 г. праявілася ў шматлікіх збройных нападах на польскіх вайскоўцаў, чыноўнікаў і асаднікаў.

Праваслаўнае сялянскае насельніцтва Заходняй Беларусі перажыло ў выніку ваенных і рэвалюцыйных падзей асабліва моцны духоўны крызіс. Наступствам разбурэння лякальнай самазамкнёнасьці сталі пакутлівыя пошукі страчанага гарманічнага сьвету. А зрабіць правільны выбар было зусім ня проста. Як адзначыў Я. Мірановіч, “свае праўды прапаведавалі Царква, дзяржава, камуністы, сэктанты і беларускія дзеячы”. У гэтай сытуацыі беларускі селянін, як праваслаўны, так і каталік, ахвотней карыстаўся сваёй жыцьцёвай філязофіяй і звычайна заставаўся “тутэйшым”, “простым чалавекам”<sup>940</sup>. У дадзенай сытуацыі гэта быў для яго самы прагматычны і бясспечны жыцьцёвы выбар. Пра тутэйшую самаідэнтыфікацыю сваіх землякоў пісаў і Аляксей Карпюк: «У вёсачцы Грыбоўшчына праваслаўныя жылі побач з католікамі. Адны і другія гутарылі тым самым, што і ў маім Страшаве, беларускім дыялектам са значным уплывам украінскай і польскай моў, густа перасыпанай германізмамі. На пытаньне ж — беларусы яны ці палякі, упэўнена заяўлялі: “Не-е, мы тутэйшыя! Нават гаварыць ні па-польску, ні па-беларуску не ўмеем! Па-просту гаворым! Гэта за каралём нас пісалі палякамі, за царом — рускімі; халера іх бяры, няхай сабе так і пішучь — абы нас не чапалі!”»<sup>941</sup>

Паколькі “вонкавы” сьвет часта бесцэрымонна й нахабна ўрываўся ў тутэйшае жыцьцё селяніна, то і стаўленьне апошняга да гэтага сьвету было таксама адпаведнае. Папулярнасьць радыкальных ідэалёгіяў сярод сялянскага насельніцтва ў міжваенны пэрыяд спалучалася з спробай утварэння мясцовымі жыхарамі сувязяў паміж традыцыйнымі лякальнымі супольнасьцямі, што было выклікана, на думку М. Маршэўскага, глыбокім крызісам, які ўзьнік менавіта ў сувязі з мадэрнізацыйным пераломам. У зьмененым сьвеце сяляне ліхаманкава шукалі новыя сувязі й ідэнтычнасьці<sup>942</sup>. Адначасова для сялянскай эліты — найбольш адукаванай і энэргічнай часткі вясковага грамадства — гэта быў выдатны шанец сацыяльнага пасьпеху, магчымасьць апанаваць структуры мясцовага кіраваньня. Гэтая частка беларускага насельніцтва была найбольш рацыянальнай і здольнай да арганізаванай дзейнасьці. Але пошукі новай ідэнтычнасьці завяршыліся няўдачай, бо дзяржава мэтанакіравана рэпрэсавала найбольш актыўны элемент вёскі. Падставы для гэтага давалі радыкальныя настроі сялянскай масы і яе пракамуністычныя сымпатыі, кіданьне ад экзальтаванай актыўнасьці да поўнай апатыі й абьякавасьці. У выніку ўсіх сутрасеньняў самасьведамасьць большасьці вяскоўцаў звычайна зноў вярталася да тутэйшай дэідэалёгізаванай этнічнасьці. Асновай іх сьветапогляду заставалася па-ранейшаму лякальная прыватная айчына. Вобраз жа ідэалёгічнай айчыны для большыні сялянаў быў яшчэ вельмі размытым і несфармаваным. У такім стане заходнебеларуская вёска набліжалася да карэннага мадэрнізацыйнага пералому, які непазьбежна мусіў разьбіць ужо досыць нетрываляыя структуры архаікі і прывесці да паўставаньня грамадства новага тыпу.

<sup>940</sup> У новай айчыне... С. 23.

<sup>941</sup> Карпюк А. Вершалінскі рай. Аповесць. Мінск: Мастацкая літаратура, 1974.

<sup>942</sup> Marszewski M. Narody i nacjonalizm według Ernesta Gellnera a konflikt polsko-ukraiński na Wołyniu do 1939 roku // Sprawy narodowościowe. Seria nowa. Z. 12–13. 1998. S. 101.

# **ДАДАТАК 1.**

## **ГІСТОРЫЯ ВЁСКИ БЕРШТЫ (XVI–XX стст.)**

КАМУНІКАТ.ORG

## Кароткі нарыс старажытнай гісторыі Берштаў

Вёска Бершты — гэта звычайная беларуская вёска, размешчаная ў паўночна-заходнім куце сучаснага Шчучынскага раёну Гарадзенскай вобласці недалёка ад летувіскай мяжы. Калісьці вельмі вялікая, сёння яна запусьцела і страціла нават статус сельсавецкага цэнтру. Толькі маленькая (паводле колькасці навучэнцаў) шkolка, якая месціцца часткова ў будынку, узведзеным мясцовымі сялянамі на пачатку XX ст., уяўляе апошні “бастыён”, страціўшы які, вёска канчаткова згубіць сваё былое значэнне. Можна, таму берштаўцы так зацята змагаюцца за яе захаванне з раённымі чыноўнікамі. Ёсць, вядома, яшчэ лясніцтва, “сельпо”, фэльчарскі пункт. Але старажытная пушча паволі насоўваецца на вясковую прастору, паглынаючы былыя калгасныя палаткі і апусьцелыя лясныя сядзібы. Зьніклі пад маладым хвойнікам нават сляды вялізнага вайсковага палігона, які за саветаў добра паслужыў арміі магутнай імперыі і быў густа нашпігаваны розным жалеззем. Так пушча паступова адваёўвае пазыцыі, страчаныя ў выніку шматвяковага наступу чалавека.

Можна сказаць, што сучасная гісторыя Берштаў падобная да гісторыі многіх іншых вёсак Беларусі. Пра даўнейшую гісторыю вядома няшмат, з выняткам цікавага эпізоду пра любімае месца палявання вялікіх князёў літоўскіх. Зрэшты, вусная памяць берштаўцаў гэтага факту не захавала. Тут мы паспрабавалі максымальна поўна рэканструяваць гісторыю вёскі цягам паўтара стагоддзья, грунтуючыся на аналізе дакументальных матэрыялаў. Адрозна трэба адзначыць, што Бершты — радзіма аўтара. Гэтым і выклікана нашая цікавасць да іх. Увесці звычайнага чалавека ў гістарычны аповяд, знайсці цікавае ў штодзённасці, выявіць гераічнае сярод шэрасці — такіх прынцыпаў мы імкнуліся трымацца. А галоўным прынцыпам было імкненне да праўдзівасці, нават калі гэтая праўда была й ня вельмі прыемная. Багацце гісторыі Берштаў стала нечаканасцю для самога аўтара, з’явілася своеасаблівым адкрыццём сваёй *малой айчыны*. Напэўна, падобнае назіраецца пры вывучэнні кожнай іншай беларускай вёскі. Дасюль мы ўсё яшчэ вельмі мала ведаем пра *сваю малую* гісторыю. І гэты кірунак навуковых даследаванняў, які таксама называюць *лякальнай гісторыяй* ці *мікрагісторыяй*, вельмі перспектыўны ў Беларусі.

Як вынікае з матэрыялаў археалагічных даследаванняў ваколцаў вёскі Бершты, людзі жылі тут ужо ў каменным веку. Навукоўцы выявілі старажытныя стаянкі, дзе знайшлі шмат крамянёвых прыладаў працы, фрагменты ганчарных вырабаў і зброі. Недалёка ад Берштаў, на беразе ракі Котра знаходзіцца гарадзішча ранняга жалезнага веку, якое, хутчэй за ўсё, служыла сховішчам для мясцовых жыхароў на выпадак варожага набегу. Даследнік Ф.В.Пакроўскі ў сваёй працы “Археологическая карта Гродненской губернии” (1895 г.) з спасылкай на мясцовага праваслаўнага святара ўзгадвае курганную групу ва



ўрочышчы Мольчын Рог, дзе пасьяя веснавой паводкі на беразе возера жыхары Берштаў знаходзілі чалавечыя косыці, керамічны посуд, шклянныя пацеркі і мэталічныя прадметы. У 1995 г. гарадзенскі археолаг Генадзь Семянчук правёў папярэдняе дасьледваньне таго месца, у выніку чаго пацьвердзілася інфармацыя Пакроўскага. Курганны могільнік, разьмешчаны на ўсходнім беразе возера Берштаўскае, налічвае каля 30 курганных насыпаў дыямэтрам 10–15 м і вышыняй 0,5–1,5 м. У працэсе дасьледваньня былі выяўленыя фрагмэнты ганчарнага посуду XV–XVI стст.<sup>943</sup>

Упершыню ў гістарычных крыніцах Бершты згадваюцца блізу 1460 г. У XV–XVI стст. тут месціўся двор вялікіх князёў літоўскіх. Сюды на паляваньне зьяжджаліся вяльможныя асобы з усяе дзяржавы. Тут жа яны абмяркоўвалі розныя дзяржаўныя праблемы. Гэтыя абмеркаваньні ў дакумэнтах Літоўскай мэтрыкі часта нават называліся *соймамі*. Вялікі князь прымаў на гэтых соймах розныя пастановы, надаваў прывілеі асобам і населеным пунктам. Так, у 1496 г. у Берштах атрымала магдэбургскае права Горадня. Дзе знаходзіўся двор (а магчыма, і драўляны палац) вялікага князя, дасьледнікам дакладна невядома. Магчыма, паблізу вясковай царквы. Там, на пагорку, які мясцовыя жыхары называюць “дварэц”, археолаг Генадзь Семянчук знайшоў фрагмэнты кафлі і ганчарную кераміку XVII–XVIII стст.

У лістападзе 1526 г. вялікі князь Жыгімонт надаў прывілей на дванаццаць гадоў волі людзям, якія сяліліся ў Берштаўскай пушчы<sup>944</sup>. Пры гэтым акрэсьлівалася месца, на якім войту Мікалаю Гаіку дазвалялася *садзіць* людзей: “... месьце таковае нашодши ограничилъ тыми границами: почонъши отъ реки Пашковъки границы Новодворское рекою Невешю внизъ до Чемерова мосту, а отъ Чемерова моста границю и дорогою, которая идетъ до Освяницы, где овъсы наши изсыпывали, просто в реку Котру, а рекою Котрою вверхъ до ели, поколь сеножати наши дошли, а от реки просто через бор мимо круглыи оступъ, не занимаючи того оступа, к Олсову лесу, и не доходячи того леса, до дороги зимнее Заболотъское, а тою дорогою засе в реку Пашковъку; и вжо несколько в тыхъ границахъ осадилъ, а воитовъство тамъ далъ землянину берестейскому Миколаю Федоровичу Гаику, и земли ему ку воитовъству в тыхъ же границахъ далъ и ограничилъ, почонъши отъ Чемерева мосту рекою Невишею вниз до того места, где ся зняла Котра з Невишею, а Котрою вверхъ до Освяницы, а отъ Освяницы до Чемерова мосту дорогою, которая дорога будетъ делити з воляны...” Нам невядома, колькі людзей пасяліў у Берштаўскай пушчы гэты берасьцейскі (магчыма, што ён паходзіў зь Берасьця, але, зь іншага боку, частка Берштаў да сёньняшняга дня называецца Бераставіцай, а сам назоў вёскі можа адлюстроўваць спэцыфіку вымаўленьня слова Бераставіца на абшары славяна-балцкага сумежжа) “зямянін” Мікалай Гаік, і адкуль прыходзілі гэтыя “валяне”. Таксама невядома, колькі сялян на той час ужо жыло ў Берштах, якім быў іх сацыяльны статус, якія павіннасьці на карысьць вялікага князя яны выконвалі.

Наступнае апісаньне Берштаўскай пушчы й яе насельніцтва датуецца 1641 г. Тады каралеўскі сакратар Пётра Далмат Ісайкоўскі і ўпіцкі маршалак Хрыстафор Белазор склалі *Ардынацыю каралеўскай пушчы Берштаўскага*,

<sup>943</sup> Выказваю падзяку за дадзеную інфармацыю Генадзю Семянчуку.

<sup>944</sup> Літовская мэтрыка. Кніга запісей 25 (1387–1546). Вільнюс, 1998. С. 253–254. 1526.09.16. Листъ от короля его милости Жикгимонъта людемъ в пуши Бирштанъской, через Миколая Гаика, воита ихъ, осажоным, на дванадцать лет воли.

*Навадворскага й Забалоцкага лясніцтваў*<sup>945</sup>. Паводле гэтага дакумента, бальшыня жыхароў Берштаўскай пушчы належала да катэгорыі сялян-асочнікаў ці, як гаварылася ў дакумэнце, *сядзела на асоцы*. Гэта значыла, што галоўным іх абавязкам была ахова лясных багаццяў і дапамога каралю на паляванні — найперш яны высочвалі зьвера і заганылі яго на знатных паляўнічых. Невялікую частку насельніцтва пушчы складалі *цягля* сяляне, якія мусілі хадзіць у каралеўскі двор на працу і плаціць чынш. У Берштаўскай пушчы налічвалася 15 лясных уступаў ці *оступаў* (некранутых чалавекам і багатых зьверам участкаў пушчы): Вязовіца (Wieżowica), Лебядзінае (Lebedzino), Алесец (Olesiec), Карэнік (Korzenik), Ольсаў Лес (Olszow Las), Зубрава (Zubrowo), Арлова Гара (Orłowo gniazdo), Залескаў Стан (Zeleskow stan), Ардыншча (Ordyniszce), Бабіна (Babie), Кашалі (Koszele), Старына (Starzyna), Ізбіншча (Jzbiszczce), Ямішча (Jamiszce), Старынка (Starzynka). Асочнікі мусілі таксама пракладваць дарогі паміж гэтымі ўступамі і захоўваць лясныя пераходы для зьвяроў з адных уступаў у другія. Усяго ў Берштах тады налічвалася 34 “дымы” асочнікаў. Мы прыводзім іх імёны й прозьвішчы: Мікалай Даніловіч (дзясятнік), Баўтрук Наўмовіч, Станіслаў Стасевіч, Ждан Ласевіч, Пётра Ласевіч, Васіль Лагайновіч, Васіль Мацяёвіч, Прох Астапковіч, Мікуць Ласевіч, Пракоп Паўлюковіч, Станіслаў Ласевіч, Сыцяпан Касьцевіч, Конан Паўлюковіч, Мікалай Паўлюковіч, Яська Стасюковіч, Міхалка Паўлюковіч, Якуб Наўмовіч, Мацей Ушкевіч, Шчасны Шымковіч, Ждан Стасюковіч, Яська Наўмовіч, Конан Даніловіч, Барталамей Ласевіч, Яська Амярковіч, Сымон Васілевіч, Яська Сянькевіч, Панас Барэйшыч, Сымон Марковіч, Міхал Барэйшыч, Вайцех Юшкевіч, Васіль Юшкевіч, Крысь Мікалаевіч, Якаў Федаровіч, Сава Алексеевіч.

Гэтыя асочнікі разам з 4 дымамі з суседняй вёскі Якубавічы мусілі ахоўваць наступны лясны абшар: “...ад рэчкі Пашкоўкі, ракой Нявішай да вусьця ракі Котры, а ад ракі Котры да Козяга Хрыбта, да Дубічаў, на Кашалі да ўрочышча Вызногі, краем Вязовіцы да Буды пад Лебядзінае, да селішча Кабялёў, да ракі Руды і Мустэйкі павінны пільнаваць”<sup>946</sup>. Кожнаму з асочнікаў давалі паўвалокі зямлі, а дзясятніку Мікалаю Даніловічу — цэлую валоку. Як мы ўжо адзначалі, апрача асочнікаў у Берштах жылі й *цягля* сяляне, якія павінны былі адпрацоўваць паншчыну ў каралеўскім фальварку. На жаль, якраз той ліст дакумента, дзе апісваліся цягля двары вёскі Бершты ды іх павіннасьці, не захаваліся.

У сярэдзіне XVII ст. Рэч Паспалітую ахапілі крываўныя і зьнішчальныя войны, якія моцна закранулі й Гарадзеншчыну. Зноў жа нам нічога невядома, як берштаўцы перажылі гэтае ліхалецце. А на пачатку XVIII ст. выбухнула новая вайна. Войскі швэдзкага караля Карла XII і расійскага цара Пятра I нанеслі новыя шматлікія страты мясцоваму насельніцтву. Да нашага часу ў памяці старэйшых жыхароў Берштаў захаваліся паданьні пра зьверствы, якія чынілі швэдзкія салдаты.

Зьвесткі пра жыхароў вёскі зьмяшчаюцца ў гаспадарчым інвэнтары Берштаўскага каралеўскага лясніцтва за 1737 г. Паводле яго, у Берштах было

<sup>945</sup> Ординация королевских пуц в лесничествах бывшего Великого княства Литовского, составленная по инструкции короля Владислава 4 комиссарами Виленским каноником и королевским секретарём Петром Далматом Исайковским и Упитским маршалком Христофором Белозором в 1641 г. Вильня, 1871.

<sup>946</sup> У арыгінале дакумента: “Ci pomiemieni osoczniczy ze wsi Berszt i Jakubowicz od Paszkowki rzeczeki, Niewiszą rzeką do ujścia Kotry rzeki, a od Kotry do Koziego Chrybta, do Dubiszcz, na Koszele do Weznohi urocyszczca, kraj Weżowicy do Budy pod Lebedziny, do siedliska Kobielow, do Rudy rzeki i Mostejki rzeki pilnować powinni”.

19 валокаў зямлі, зь якіх у карыстаньні сялян знаходзілася 14. Па паўвалоцы зямлі належала двару і карчме, а больш за тры валокі ляжала ў пустцы<sup>947</sup>. З дадзенае крыніцы таксама вынікае, што за жыхарамі вёскі ўжо замацаваліся сучасныя прозьвішчы: Міхал Ількевіч, Ян Ількевіч, Аляксей Буцько, Гаўрыла Капльш, Павел Ганевіч Баярын, Юрка Бомбліс, Пётра Даніловіч, Стафан Гардзеі, Аляксей Шымкевіч, Гаўрыла Васілевіч, Юрка Васілевіч, Сымон Васілевіч, Мікалай Павядайка, Язэп Аверка, Стафан Аверка, Марцін Сарока, Якуб Міткевіч, Юрка Міткевіч, Бартламей Воўк, Міхал Ласевіч, Хведар Голуб, Сымон Голуб, Мацей Дзямеша, Мацей Хвілон, Ян Хвілон, Пётра Голуб, Васіль Голуб, Раман Язэпчык, Стафан Бяляк, Ілюк Бяляк, Максім Ушкевіч, Юрка Новік, Стафан Ушкевіч, Язэп Саковіч, Юрка Саковіч, Мікалай Гардзеі, Юрка Паўлюковіч, Аляксей Гардзеі, Ян Касьцевіч, Васіль Касьцевіч, Якуб Кавалеўскі.

Жыхары Берштаў плацілі тады 180 злотых падаткаў за год. Апрача таго, у 1737 г. ім давялося заплаціць яшчэ 1120 зл. *гібэрны* і 130 зл. *чопавога*. Гэтыя падаткі ішлі на ўтрыманьне харугвы каралеўскай татарскай коньніцы, якую выклікалі, каб ахоўваць пушчу ад набегу ваколічнай шляхты. Рэч у тым, што ў XVIII ст. Гарадзенская пушча (у якой, паводле словаў аднаго каралеўскага чыноўніка, Белавеская “два разы памясьцілася б”) няўхільна памяншалася ў выніку няспыннай высецкі. Даць рады гэтаму мясцовая каралеўская адміністрацыя не магла. У “Пісцовай кнізе Гарадзенскай эканоміі” адзначалася, што ваколічная шляхта з сваімі падданымі рабіла сапраўдныя набегі на пушчу: “Бойкі і гвалтоўнае адбіраньне збожжа, сена і лесу не спыняюцца.. з усялякай прылеглай шляхтай бяда; таксама як і стараства Навадворскае і іх пань Александровічы — гарадзенскія судзьдзі, асоцы вёскі Бершты раз-пораз адбіраюць лугі над рэчкай Котрай і штогод людзей сварачь”<sup>948</sup>. Ваколічныя землеўласнікі зьбіралі вялізныя абозы з сотні і болей вазоў сваіх падданых і ўрываліся ў пушчу, бязьлітасна яе высякаючы. Каралеўскі чыноўнік нават прапаноўваў, каб пушчанскія сяляне-асочнікі таксама зьбіраліся цэлымі вёскамі і давалі адпор захопнікам, але тут жа агаворваўся, што такі мэтад не зусім адпавядае дзяржаўнаму праву. Даходзіла да таго, што, як мы ўжо адзначылі, каралеўская адміністрацыя мусіла прыцягваць для абароны пушчы вайсковыя аддзелы татарскай коньніцы, утрыманьне якіх цяжкай ношай клалася на пушчанскіх сялян.

Разам з тым каралеўскі чыноўнік прызнаваў, што “праўду кажучы, ад самых асочнікаў найбольшая шкода, бо на таргі лес вывозяць”. Канешне ж, асочнікі больш дбалі пра сваю гаспадарку, чым пра каралеўскую пушчу. Таму ўлады пастанавілі галоўны абавязак аховы пушчы ўскласьці на стральцоў, якіх набіралі зь лепшых асочнікаў, добра забяспечыўшы матэрыяльна: “...абы заможны быў, каб, ня маючы сыноў, мог трымаць на сваім хлебе парабка”. Так паўстала сацыяльная група *стральцоў*, якая складала эліту пушчанскага сялянства. Аднак і асочнікі заставаліся патрэбнымі для наравы дарог і мастоў, высяканьня трыбаў, ды й “паляваньне каралеўскае... безь людзей, без аблавы... немагчымае”<sup>949</sup>. Гэтае новаўвядзеньне ўсё ж азначала істотную зьмену ў статусе мясцовых сялянаў.

<sup>947</sup> Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Менску, ф. 1928, воп. 1, спр. 3.

<sup>948</sup> Пісцовая кніга Гродненскай эканоміі, изданная Виленскою комиссией для разбора Древних актов. Т. 2. Вильно, 1882. С. 220.

<sup>949</sup> Пісцовая кніга Гродненскай эканоміі, изданная Виленскою комиссией для разбора Древних актов. Т. 2. Вильно, 1882. С. 220–221.

## Бершты ў часы Расійскай імперыі (1795–1915 гг.)

У 1795 г. пасля апошняга падзелу Рэчы Паспалітай берштаўцы сталі падданымі Расійскай імперыі. Як гэта ўспрынялі самыя вяскоўцы, нам невядома. Зрэшты, яны, бадай, не адразу адчулі змены. Абшары старадаўняй пушчы былі аб'яднаныя ў Гарадзенскім дзяржаўным лясніцтве, а мясцовыя жыхары далучаныя да катэгорыі казённых сялянаў. На пачатку XIX ст. гэтае лясніцтва ўлучала 27 вёсак у паўночнай частцы Гарадзенскага павету, падзеленыя на тры так званыя кватэры: Берштаўскую, Матыльскую і Стрыеўскую. Аховай лясных багаццяў займаліся стральцы, якія стваралі прывілеяваную групу сярод мясцовых жыхароў і падпарадкоўваліся ляснічаму й стражнікам. Апошніх наймалі зь ліку шляхты. Астатнія сяляне пушчанскіх вёсак, якіх у дакумэнтах па-ранейшаму называлі асочнікамі (хоць гэты назоў ужо фактычна страціў свой пачатковы сэнс), падпарадкоўваліся адміністрацыі казённага маёнтку Гарадзенскага лясніцтва. Гэты маёнтак цалкам ці па частках аддавалі ў арэнду багатым землеўласнікам. Тут налічвалася 6 фальваркаў — Бершты, Баброўшчына, Стрыеўка, Матылі, Крапіўніца і Пальніца. Да ўсіх гэтых фальваркаў належалі жылыя дамы арандатараў, гаспадарчыя пабудовы, ворыва й пашы агульнай плошчай каля 26 валокаў. Сяляне павінны былі адпрацоўваць на карысьць арандатараў павіннасці, а таксама плаціць дзяржаве новыя падушны падатак і даваць рэкрутаў.

Даволі падрабязную інфармацыю пра матэрыяльнае становішча мясцовых сялянаў, іх землекарыстаньне і павіннасці ўтрымліваюць гаспадарчыя інвэнтары казённага маёнтку за розныя гады. Інвэнтар Гарадзенскага лясніцтва быў складзены ў 1803 г. на польскай мове асэсарам ніжняга земскага суду Гарадзенскага павету Ражкоўскім для сапраўднага стацкага дарадцы Яна Беберава<sup>950</sup>. Паводле гэтага дакумэнта, у Берштах на той час налічвалася 66 сялянскіх двароў і 355 жыхароў (170 мужчын і 185 жанчын). Тут колькасць насельніцтва можна лічыць моцна заніжанай, пра што гаворка пойдзе далей.

Агульная плошча прыдатнай для земляробства зямлі складала ў Берштах блізу 26 валокаў. Прычым тры валокі належалі фальварку, а адна аддавалася ў арэнду карчмару. Апрача таго, асьміна валокі знаходзілася пад “зарасьнікамі” і на той час не абраблялася. Сялянская зямля падзялялася на *сядзібныя* й *прыёмныя* надзелы. За карыстаньне сядзібным надзелам трэба было адпрацоўваць паншчыну ў фальварку або плаціць арандатару грашыма *зямяншчыну*. Звычайным сядзібным надзелам у Берштах быў участак зямлі велічынёй  $\frac{1}{4}$  валокі — такія надзелы мелі 48 гаспадароў (72 %). Акрамя сядзібных надзелаў жыхары пушчанскіх вёсак маглі браць у карыстаньне прыёмныя землі, за якія выплочвалі чынш. Прыёмныя надзелы ў Берштах абраблялі 34 гаспадары (51,5 %). Найчасцей гэта былі надзелы памерам  $\frac{1}{4}$  валокі (14) і  $\frac{1}{8}$  валокі (10). Найбольшы ж участак зямлі ў вёсцы меў сотнік (выконваў паліцыйныя функцыі) Ян Васілевіч — цэлая валока. Гаспадары Ян Русілка і Казімір Мышкевіч абраблялі па  $\frac{3}{4}$  валокі. Сяляне, якія апрацоўвалі

<sup>950</sup> Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Горадні (далей — НГАБ у Горадні), ф. 1143, воп. 1, спр. 84. [Інвэнтар Гарадзенскага дзяржаўнага лясніцтва за 1802 г.]



сядзібныя й прыёмныя надзелы, лічыліся *цяглымі*. Апрача іх, у інвэнтары паказаны адзін *халупнік* і тры *кутнікі*. Адзін сядзібны надзел быў у карыстаньні ляснога стральца Лебядзевіча зь вёскі Матылі, які трымаў яго па памерлым браце.

Трэба адзначыць, што ня ўсе землі, якія апрацоўваліся сялянамі, былі паказаны ў дадзеным інвэнтары. Берштаўцы таксама разгорвалі *засьцяжковыя* ці *трацьцяковыя* *грунты*, якія называліся *дубровамі*. Гэта былі шматлікія лясныя паляны, раскіданыя сярод пушчы. За карыстаньне імі вяскоўцы ўносілі асобную плату лясному ведамству. Праўда, сяляне патрабавалі ад дзяржаўных чыноўнікаў дакладнага абмеру тых тэрыторыяў і падзелу іх паміж усімі жыхарамі вёскі. Як вынікае з архіўных матэрыялаў, яны часыцяком самавольна расчышчалі і ўзгорвалі ўчасткі *казённага* лесу пад ворыва, а лясная варта была ня ў стане гэтаму процістаяць.

Інвэнтар утрымліваў дастаткова падрабязныя звесткі пра свойскую жывёлу сялянаў, наяўнасьць якой, а найперш цяглавай, была галоўным паказьнікам “энэргазабясьпечанасьці” сялянскай гаспадаркі. Як і ў многіх іншых мясцінах Беларусі, галоўнай цяглавай жывёлай у Гарадзенскай пушчы былі валы. Запрэжка з пары валоў выкарыстоўвалася для ворыва. Паводле інвэнтару, у берштаўскіх сялянаў было 116 валоў. Значна горш выглядала справа з коньмі. У вёсцы іх налічвалася толькі 12. Гэта вынікала з тае прычыны, што лёгкія пясчаныя глебы добра апрацоўваліся й валамі, а ўтрыманьне каня было значна больш дарагім. Кароў у вёсцы налічвалася 54, а цялушак — 24. Ня мелі сваёй каровы 14 сялянскіх двароў. Аднак, як адзначыў складальнік інвэнтару, цяжкая сытуацыя з свойскай жывёлай была абумоўлена нядаўняй эпідэміяй. Акрамя буйной жывёлы сяляне Берштаў трымалі яшчэ 24 авечкі і 59 сьвіней. Трэба прызнаць, што, паводле забясьпечанасьці свойскай жывёлай, вёска Бершты належала да ліку найбяднейшых у пушчы. Прычына гэтага — перанаселенасьць. Берштаўцы пакутвалі ад цеснаты сядзібаў, цераспалосіцы й раскіданасьці ворыўных палеткаў і лугоў. Інвэнтар таксама паказваў наяўнасьць у карыстаньні берштаўскіх сялян 58 пчаліных борцяў.

Як мы ўжо адзначалі, жыхары пушчанскіх вёсак мусілі выконваць шматлікія грашовыя й натуральныя павіннасьці на карысьць арандатара маёнтку і плаціць падушны падатак дзяржаве. Памеры павіннасьцяў сялян Гарадзенскага лясніцтва былі вызначаны ў *Ардынацыі каралеўскіх пушчаў 1780 г.* Паводле гэтага дакумэнта, кожны гаспадар, які апрацоўваў чвэрць аселага ці сядзібнага грунту ( $\frac{1}{4}$  валокі), павінен быў у тыдзень адрабіць тры дні пешай ці коннай паншчыны, 12 дзён у год адпрацаваць гвалты “на жніве і на іншых работах, з чым двор загадае”, гэтулькі ж дзён адбыць такую павіннасьць, як аблавы (на гвалты і аблавы павінны былі выходзіць усе дарослыя людзі, акрамя тых, якія глядзелі за агнём у хаце), а таксама адзін тыдзень на год адбыць варту пры двары<sup>951</sup>. Сялянскія двары, якія мелі ў карыстаньні толькі асьміну сядзібнага грунту, і павіннасьцяў выконвалі на палову менш. Працоўны дзень паншчыны, як і гвалту, доўжыўся ўлетку “ад усходу да заходу сонца”, а ўзімку — “ад сьвітання да зьмярканьня”<sup>952</sup>.

<sup>951</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1143, воп. 1, спр. 50. [Інвэнтар Гарадзенскага дзяржаўнага лясніцтва за 1815 г.].

<sup>952</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1143, воп. 1, спр. 50. [Інвэнтар Гарадзенскага дзяржаўнага лясніцтва за 1815 г.].

Паводле інвэнтару, берштаўцы штотыдня мусілі адпрацаваць 63 дні паншчыны, а таксама 635 дзён гвалтаў і 662 дні аблаваў у год на ўсю вёску.

Да таго ж вяскоўцы павінны былі плаціць фальварку даніну, у склад якой уваходзілі адна курыца, 6 яек, два фунты пянькі, два фунты смалы-жывіцы, вясло ільняной пражы з кожнага дыму і адна гуска з 10 дымоў. Аблавы, на якіх раней асочнікі былі абавязаныя дапамагаць каралеўскай сьвіце на паляваньні, захавалі адно свой назоў і, паводле каралеўскай ардынацыі, гэтыя дні маглі выкарыстоўвацца для рамонту дарог, фальварковых будынкаў ды іншых работ.

У 1803 г. сяляне Берштаў выплочвалі 1880 золотых розных павіннасьцяў арандатару і 364 золотыя падушнага падатку дзяржаве, які ў інвэнтары яшчэ называецца па-старому *падымным* і *шэлежным*. За карыстаньне зямельнымі надзеламі берштаўцы плацілі зямляншчыну — 1188 зл., падарожчыну (гэты падатак вынікаў з даўняга абавязку пушчанскіх сялян трымаць у парадку мясцовыя дарогі) — 490 золотых, чынш — 194 золотых (яго сяляне плацілі за прыёмныя землі). У 1803 г. зямляншчыну плацілі 34 гаспадары, а 24 адбывалі паншчыну. Напэўна, сяляне тут мелі права выбару. Ад паншчыны і ўсіх падаткаў вызваляўся паліцыйны сотнік Ян Васілевіч, а вайт Тамаш Казун не плаціў падарожчыны.

Вызваляліся ад павіннасьцяў на карысьць фальварка і стральцы, якія ахоўвалі *казённы* лес. Гэта была найбольш заможная частка пушчанскага сялянскага насельніцтва. Звычайна стральцы сяліліся асобнымі сядзібамі ў лясных урочышчах. Напрыклад, ва ўрочышчы Зубраўка каля Берштаў жыў стралец Крыштаф Будзька, які меў у карыстаньні 2 валокі зямлі. Яго сям'я складалася з 6 асобаў. У гаспадарцы ён меў каня, 4 валы, 3 каровы, 5 цялушак, 4 сьвіньні ды 13 борцяў. Праўда, як вынікае з архіўных матэрыялаў, калі стральцы дапускалі занадта вялікія незаконныя высечкі на сваім лясным участку, дык на загад ляснічага бывалі за гэта бітыя дубцамі.

Такім чынам можна падлічыць, колькі ж усяго падаткаў даводзілася плаціць звычайнаму жыхару Берштаў. Калі ён не хацеў хадзіць на паншчыну, то мусіў заплаціць за  $\frac{1}{4}$  валокі сядзібнай зямлі 36 золотых зямляншчыны. Калі ж браў яшчэ  $\frac{1}{2}$  прыёмнай валокі, то мусіў за іх плаціць 12 золотых чыншу. Да гэтага трэба дадаць амаль 10 золотых падарожчыны і 6 золотых падымнага падатку дзяржаве. Усяго выходзіць каля 64 золотых, ці прыблізна 10 царскіх рублёў срэбрам. Трэба таксама ўлічваць, што сяляне звычайна яшчэ плацілі лясному ведамству за засьцяжковыя лясныя дубровы. Паводле звестак мясцовай адміністрацыі, чвэрць жыта (7 пудоў 10 фунтаў) каштавала ўзімку 1802 г. у Горадні 3,13 руб., а ў Гарадзенскім павеце — 2,7 руб. У выніку за 10 рублёў на Гарадзеншчыне можна было купіць 22,5–26 пудоў жыта ў залежнасьці ад месца й пары году.

Усяго ж прыбытак дзяржаўнай казны ад усіх вёсак і пяці фальваркаў Гарадзенскага лясніцтва, паводле інвэнтару, складаў 22 138 золотых. Больш за 50 % з гэтага прыносілі корчмы. Так, берштаўская карчма разам з кабельскім шынком за год давала 1800 золотых. На 1 мужчынскую душу выходзіла каля 10 карчмарскіх золотых. У інвэнтары ёсьць апісаньне берштаўскай карчмы: “Карчма заезная старая, знаходзіцца наводдаль за вёскай, збудаваная з брусовага дрэва, сорок два локці даўжыні, дваццаць сем локцяў шырыні (адзін локаць — прыблізна 65 см. — С.Т.)”. Палову карчмы займаў *шынок*. Ён

меў чатыры акны, цагляную печ з комінам, *скарбовы* стол і лавы. У другой палове размяшчаліся два *гасьцінныя* пакоі. Яны ня мелі печы, дзвярэй, а вокны ў іх былі бяз шыбаў. Напэўна, там рэдка хто спыняўся, асабліва ўзімку. Побач з карчмой знаходзілася складзеная з круглякоў *важыўня*.

Берштаўскі фальварковы двор месціўся каля ўезду ў вёску. У двары быў жылы дом, збудаваны з брусавага дрэва і накрыты дахам з дранкі. Прычым у інвэнтары адзначалася, што дах гэты “зусім дзіравы”. Хата мела тры вакны і печ з старое цэгля з комінам. Празь дзверы з хаты можна было трапіць у сені й камору, адтуль — у кухню й пякарню з глінабітнай печчу. Да жылога дома былі прыбудаваныя тры хлявы пад адным дахам. Далей ішлі вазоўня, стайня, піўніца, сьвіран, гумно, адрына, сялянскі запасны магазын (у ім на выпадак няўроду захоўвалася сабраное ў сялянаў зерне). Усе гэтыя будынкi былі складзеныя зь бярэнаў-круглякоў, накрытыя дранкай ці чаротам, а ўвесь фальварковы двор агароджваў тын.

У інвэнтары нічога не гаварылася аб прыбытку ад рыбных ловаў. А Гарадзенская пушча была багатая на рыбныя азёры. Так, сялянам вёскі Кабялі належалі язы (прыстасовы для лоўлі рыбы) на возеры Груда. Возера Груда злучалася з возерам Падруднік (Стары Стаў), якое з прычыны завалаў бярэвенья для рыбалоўства не выкарыстоўвалася. Але зь яго выцякала рэчка Руднік, якая ўпадала ўжо ў Берштаўскае возера. Пры ўпадзеньні быў таксама пастаўлены яз (у інвэнтары ня згадвалася, належаў ён сялянам ці арандатару). Берштаўскае возера двума пратокамі злучалася з рэчкай Котрай. І на гэтых пратоках стаялі рыбалоўныя язы. У Берштаўскім возеры, паводле інвэнтару, вадзіліся шчупакі, самы, акуні, ляшчы, язi, ліны, плоткі, верхаводкі. Гэтую рыбу лавілі на возеры вялікім невадам. Рака Котра — галоўная водная артэрыя Гарадзенскай пушчы. Па ёй сяляне сплаўлялі лес да Горадні і далей да самога Каралёўца (Кенігсбэрга).

Што да вёсак Гарадзенскага лясніцтва, дык захаваліся матэрыялы рэвіскага перапісу насельніцтва, які быў праведзены расійскімі ўладамі ў 1811 г. Гэты перапіс, праўда, ўлічваў толькі мужчынскае насельніцтва. Затое ён змяшчаў звесткі перапісу 1795 г., на падставе якіх мы ведаем, што ў 1795 г. у Берштах налічвалася 66 двароў і 248 душ мужчынскага роду<sup>953</sup>. Імёны й прозьвішчы ўсіх гаспадароў у перакладзе з расійскай на беларускую мову былі наступныя: Іван Ханевіч (55 гадоў), Пётр Ількевіч (60), Пётр Хвайніцкі (51), Юры Ількевіч (20), Іван Будзька (74), Адам Ількевіч (38), Іван Ількевіч (74), Якуб Ханевіч (50), Хведар Ханевіч (74), Сямён Токць (50), Восіп Токць (41), Сьцяпан Русілка (50), Вікенці Мышкевіч (27), Аляксей Даніловіч (71), Сьцяпан Даніловіч (78), Блажэй Даніловіч (71), Тамаш Казун (45), Якім Гіль (36), Андрэй Варонка (56), Іван Даніловіч (36), Барталамей Васілевіч (86), Кузьма Васілевіч (53), Юры Русілка (81), Іван Васілевіч (37), Адам Павядайка (61), Антон Хвілон (86), Якуб Шаставіцкі (45), Даніла Русілка (56), Станіслаў Шаставіцкі (45), Кузьма Аверка (45), Васіль Аверка (45), Казімір Шынкевіч (64), Адам Мышкевіч (71), Мацьвей Васілевіч (50), Рыгор Воўк (44), Сьцяпан Воўк (46), Адам Воўк (60), Мацьвей Шаставіцкі (69), Васіль Гардзеі (40), Іван Мышкевіч (59), Фадзей Ласевіч (29), Язэп Седлярэвіч (43), Сямён Голуб (51), Юры Ушкевіч (51), Крыштаф Хвілон (63), Мацьвей Ількевіч (60), Канстанцін Язэпчык (41),

<sup>953</sup> НГАБ у Горадні, ф. 24, воп. 7, спр. 26. [Матэрыялы рэвіскага перапісу дзяржаўных вёсак Гарадзенскага павету за 1811 г.]

Крыштаф Радзюкевіч (58), Васіль Язэпчык (50), Васіль Язэпчык (51), Антон Мышкевіч (58), Марцін Мышкевіч (76), Раман Мышкевіч (25), Крыштаф Саковіч (52), Адам Саковіч (49), Іван Лебядзевіч (51), Лявонці Лебядзевіч (45), Антон Паўлюкевіч (79), Верамей Гардзей (98), Марцін Гардзей (53), Іван Гардзей (42), Язэп Даніловіч (84), Гаўрыла Касьцевіч (50), Раман Касьцевіч (59), Рыгор Касьцевіч (91), Юры Голуб (57 гадоў).

Складана адказаць на пытаньне, чым абумоўлена істотнае разыходжаньне ў колькасьці мужчынскага насельніцтва ў матэрыялах рэвізіі 1795 г. і гаспадарчага інвэнтару 1803 г. У гістарычнай навуцы найбольш дакладнай крыніцай зьвестак пра насельніцтва прынята лічыць менавіта матэрыялы рэвіскіх перапісаў, бо яны служылі падставай для налічэньня падушнага падатку. У гаспадарчых жа інвэнтарох галоўная ўвага зьвярталася на маёмасны стан сялянаў і фальварка.

Паводле рэвіскай сказкі ў Берштах у 1795 г. было чацьвёра бабылёў (адзінокіх сялян безь нерухомай маёмасьці): Раман Юшкевіч, Іван Язэпчык, Крыштаф Пецька, Сыцяпан Розмысл. Апрача таго, яшчэ чацьвёра мужчын зь сем'яў берштаўскіх гаспадароў названьня “работнікамі”. Напэўна, бабылі і работнікі розніліся сваім статусам, бо ў сьпісе яны пададзеныя асобна. Акрамя работнікаў, якія жылі ў сем'ях сялян, 15 работнікаў паказаныя асобным сьпісам. Хутчэй за ўсё гэта былі парабкі, якія жылі й працавалі пры фальварку.

У 1811 г. колькасьць мужчынскіх душ у Берштах дасягнула 273 чалавек<sup>954</sup>. Атрымліваецца, за 16 гадоў, што прайшлі пасьля папярэдняга перапісу, мужчынскае насельніцтва вёскі вырасла на 17 %. За гэты пэрыяд зь ліку жыхароў, зафіксаваных перапісам 1795 г., памерлі 54 чалавек, 10 маладых хлопцаў былі ўзятыя рэкрутамі ў царскае войска, 14 чалавек перасяліліся ў іншыя вёскі (пайшлі ў прымакі ці наняліся парабкамі), а 4 — зьбеглі. Такім чынам, страты мужчынскага насельніцтва дасягнулі 82 асобаў. Аднак за гэты ж час нарадзіліся 122 хлопчыкі, што забясьпечыла даволі высокі прырост. Цікава, што зь вёскі зьніклі амаль усе “работнікі”. Напэўна, гэта было сьведчаньнем, што фальварак прыйшоў у поўны заняпад.

У вёсцы пераважалі асобы маладога ўзросту. Сярод мужчынскага насельніцтва дзеці да 10 гадоў складалі 30,4 %, а мужчыны за 40 гадоў — толькі 28,3 %. Праўда, былі й доўгажыхары. Рыгор Касьцевіч, калі верыць рэвіскай сказцы, пражыў 107 гадоў і памёр у 1811 годзе.

Трагічныя наступствы для жыхароў пушчанскіх вёсак мела вайна 1812 г. Пра гэта яскрава сьведчаць вынікі рэвіскага перапісу 1816 г., паводле якога ў казённых вёсках Гарадзенскага лясніцтва налічваліся 833 мужчынскія рэвіскія душы і 946 жаночых. Няцяжка падлічыць, што колькасьць мужчын параўнальна з 1811 г. зьменшылася на 32 %. У Берштах у 1816 г. налічвалася 192 душы мужчынскага роду і гэтулькі ж жаночага. Вынікае, што за пяць гадоў страты мужчынскага насельніцтва склалі 81 чалавек, ці амаль 30 %<sup>955</sup>. Гэта было вынікам збройных нападаў з боку вайсковых аддзелаў. У архіўным дакумэнце можна прачытаць наступнае: “18 ліпеня зь Мерачы у казённае сяло прыйшоў аддзел францускага войска. Жаўнеры паранілі шмат сялян, узялі з

<sup>954</sup> НГАБ у Горадні, ф. 27, воп. 7, спр. 26, арк. 124 адг.

<sup>955</sup> НГАБ у Горадні, ф. 24, воп. 7, спр. 31, арк. 3. [Матэрыялы рэвіскага перапісу дзяржаўных вёсак Гарадзенскага павету за 1816 г.].



сабой большую частку іх маёмасці і накіраваліся ў іншыя вёскі<sup>956</sup>. Пры няўстойлівасці традыцыйнай сялянскай гаспадаркі перажыць такое сутрасенне было вельмі цяжка.

У 1815 г. быў складзены новы гаспадарчы інвэнтар дзяржаўных маёнткаў Гарадзенскай пушчы. Рэч у тым, што ў ліпені 1809 г. лясніцтва было аддадзенае царом на 12 гадоў былому сібірскаму генэрал-губэрнатару Пестэлю, а той перадаў гэтакія права паводле кантракту ад 23 красавіка 1815 г. калезскаму саветніку Максімовічу<sup>957</sup>. З гэтай нагоды і быў падрыхтаваны новы інвэнтар. Склаў яго асэсар ніжэйшага земскага суду Дабравольскі. Паводле яго, у Берштах было тады 60 дымоў, зь іх 57 цяглых, а таксама сям'я *кутніка*, якая не абрабляла зямлі. Насельніцтва вёскі налічвала 346 чалавек, у ліку іх 184 мужчыны і 162 жанчыны (гэтыя дадзеныя зноў жа трэба лічыць моцна заніжанымі). Як можна меркаваць на падставе інвэнтару 1815 г., сытуацыя зь сялянскім землекарыстаннем параўнальна з 1803 г. істотна не змянілася. Па-ранейшаму ў карыстаньні жыхароў вёскі лічыліся 26 валокаў зямлі, зь іх 14,5 сядзібнай і каля 7 прыёмнай. Пад зарасьнікамі ляжала  $\frac{1}{2}$  валокі. Прыёмныя ўчасткі абраблялі 32 гаспадары (53,3 %). Гэтыя ўчасткі былі рознай велічыні, але найбольш сялянаў (12) карысталася  $\frac{1}{8}$  прыёмнай валокі. Самы ж вялікі зямельны надзел быў у Данілы Русілка, які апрача  $\frac{1}{4}$  валокі сядзібнай зямлі меў яшчэ  $\frac{3}{8}$  прыёмнай валокі. Вялікі кавалак зямлі таксама быў у карыстаньні Міхала Васілевіча —  $\frac{7}{12}$  валокі.

Некалькі палепшылася ў параўнаньні з 1803 г. забяспечанасць свойскай жывёлай. Праўда, колькасць коней (14), валоў (114) і кароў (52) засталася амаль такой самай. Затое вырасла пагалоўе цялушак (55), авечак (37) і свіней (81). Зноў жа трэба адзначыць, што на той час вёска, напэўна, яшчэ не залячыла раны ад вайны 1812 г. Найбольш свойскай жывёлы трымаў *басьняк* Барталамей Будзька: конь, 4 валы, 2 каровы, 6 цялятаў, 6 авечак. Заможным гаспадаром быў і стараста Берштаў Кандрат Ханевіч. Ён меў каня, 2 валы, 2 каровы, 2 цяляці, 2 авечкі.

У 1815 г. сяляне Берштаў выплочвалі грашовыя павіннасці на суму 2064 злотых. Гэтыя выплаты падзяляліся на падарожчыну — 537 злотых, чынш — 176,2 злотых, зямляншчыну — 1188 злотых, даніну — 163,3 злотых. Параўнальна з 1803 г. грашовыя павіннасці павялічыліся на 184 злотых. Найперш гэта адбылося ад пераводу даніны на грошы. У інвэнтары таксама адзначалася, што ўсе разам берштаўцы мусілі адрабіць 162 дні паншчыны за тыдзень, 642 дні гвалтаў і 642 дні аблаваў за год. Але колькасць дзён паншчыны ня ўлічвала тых, хто плаціў замест яе зямляншчыну. А памер зямляншчыны застаўся на роўні 1803 г. Ад паншчыны і зямляншчыны былі вызваленыя стараста Кандрат Ханевіч і дзясятнік Сыцяпан Ушкевіч. За  $\frac{1}{4}$  прыёмнай валокі зямлі трэба было плаціць 6,14 злотых чыншу, што адпавядала прыблізна 1 рублю срэбрам. Улетку 1816 г. у Гарадзенскім павеце чвэрць жыта каштавала 14,3 руб. асыгнацыямі (за срэбны рубель давалі 3,5–4 “асігнаткі”), пуд мяса — 4,8 асігнатак, вядро гарэлкі — 5,5 асігнатак, дзённая

<sup>956</sup> “18 июля из Меречи в казённое селение пришел отряд французского войска. Солдаты изранили многих крестьян, взяли с собой большую часть их имущества и направились в другие деревни” (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 19, спр. 1141, арк. 130 адг. [Збор звестак пра вайну 1812 г.]).

<sup>957</sup> НГАБ у Горадні, ф. 6, воп. 1, спр. 195. арк. 1. [Справа з канцылярый цэсарэвіча Канстанціна аб разарэнні сялян Гарадзенскага лясніцтва віцэ-губэрнатарам Максімовічам].

аплата вольнанаёмнага пешага работніка складала 88 кап., коннага — 2,4 асігнатак.

Усяго ж сяляне вёсак Гарадзенскай пушчы ў 1815 г. выплочвалі 6 280 золотых грашовых павіннасьцяў. Але агулам прыбытак ад маёнткаў лясніцтва складаў 22 136 золотых. Найважнейшай грашовай крыніцай па-ранейшаму заставаліся корчмы, якія прыносілі 8 717 золотых (39,4 % усіх даходаў). Прыбытак ад рыбных ловаў ацэньваўся ў 3720 золотых. Гаспадаркі пяцёх фальваркаў, паводле падлікаў чыноўнікаў, павінны былі прыносіць у год 2628 золотых. Арэндная плата з рудняў вёсак Новая і Старая Руды складала 781 золоты. Тамтэйшыя сяляне выраблялі жалезныя нарожнікі для сохаў і сякераў, якія прадавалі жыхаром навакольных вёсак.

У сакавіку 1820 г. імператар Аляксандар падараваў генэрал-ад'ютанту князю Васільчыкаву Гарадзенскае лясніцтва і суседняе зь ім Навадворскае староства на 12 гадоў бяз “выплаты кварты”. У валоданьне лясніцтвам Васільчыкаў павінен быў уступіць 12 красавіка 1826 г. Але папярэдне ён паслаў туды свайго даверанага, які й паведаміў князю, што “сяляне гэтага маёнтку даведзеныя кіраваньнем віцэ-губэрнатора Максімовіча да вялікага заняпаду, яны ня толькі ня могуць даваць аніякага даходу, але й самыя ўвесь час будуць мець патрэбу ў яго дапамозе”<sup>958</sup>. Васільчыкаў зьвярнуўся да міністра фінансаў, той у ліпені 1826 г. — да цэсарэвіча Канстанціна, а ўжо цэсарэвіч — да гарадзенскага губэрнатора. Апошні накіраваў у Гарадзенскую пушчу чыноўніка для надзвычайных даручэньняў Філеўскага і судзьдзю гродзкага суду Бараноўскага. У жніўні яны пабывалі ў пушчанскіх вёсках, пасья чаго падрыхтавалі для начальства грунтоўную справаздачу. Побит мясцовых сялянаў чыноўнікі апісвалі так: “Глеба ў Гарадзенскім лясніцтве ўвогуле пяшчаная, у некаторых вёсках адзін пясок, вецер нясе яго на ворныя землі, навявае пяшчаныя пагоркі, і зямля робіцца зусім непридатнаю для ворыва ды неўрадліваю; а таму вымагае адпачынку, аж пакуль ня вырасьце на ёй кустоўе ды розная трава; тады яе зноў аруць і дае яна ня надта вялікі ўраджай. Гэтакі спосаб земляробства практыкуецца на палёх далёка ад жытла, а таксама на трацяку пасярод лесу. Сяляне Гарадзенскага лясніцтва здаўна мелі абавязак пільнаваць казённы лес і апрацоўваць некаторыя кавалкі зямлі для начальнікаў тагачаснага ляснога кіраўніцтва; яны мелі найпершым абавязкам, перасяліўшыся з сваіх хат у буды, адрабляць некалькі дзён паншчыны на тыдзень, 12 дзён на год так званых гвалтаў, а ў некаторых маёнтках выкарыстоўваліся даўней увосень і ўзімку на ловах, каб гнаць на стральцоў зьвера; за польскім часам хадзілі нават да Варшавы, калі здаралася паляваць польскім каралям. Акрамя таго, плацілі чынш за зямлю, а як прыналежныя да лясоў мелі права расчышчаць там зямлю пад ворыва, дзе сеялі збожжа, і лугі, дзе зьбіралі сена; з ворыва давалі трэці сноп збажыны або плацілі за яго, зь сенажацяў жа за трэці воз плацілі грашыма, гэтае ворыва і сенажаці вядомыя пад назовам трацякі”<sup>959</sup>. Стральцы плацілі толькі за

<sup>958</sup> “крестьяне сего имени доведены да крайнего разстройства управлением Вице Губернатора Максимовича, не только не могут давать никакого дохода, но и сами будут требовать от него постоянно пособий” (НГАБ у Горадні, ф. 6, воп. 1, сгр. 195, арк. 1).

<sup>959</sup> “Почва земли в лесничестве Гродненском вообще песчаная, в некоторых деревнях доходит да высочайшей степени, что при воздушном влиянии при ветрах наносится песок на пахотные земли, делаются песчаные бугры, и земля становится вовсе неудобною к хлебопашеству, которая вообще не есть плодородна; а потому требует отдыха доколе не прорастет по ней кустарник и другие травы, тогда она

пушніну й дзічыну, зямiane — падарожчыну, чынш і зямяншчыну, а сочнікі ды рыбакі выконвалі паншчыну. Сяляне скардзіліся, што віцэ-губэрнатар Максімовіч спаганяў зямяншчыну з  $\frac{1}{4}$  сядзібнай валокі па 12 руб. срэбрам, а з  $\frac{1}{12}$  валокі — па 6 руб. Калі пасья Максімовіча адміністратарам маентку стаў чыноўнік Раўлушкевіч, дык прызначыў памеры зямяншчыны адпаведна 10 і 5 руб. серабром. Паводле ж лустрацыі 1798 г., найбольшы памер гэтай павіннасьці ў пушчы складаў 7,80 руб. Жыхар урочышча Чырвоны Бор Павайба плаціў аж 24 руб. зямяншчыны. Каб атрымаць прыбытак ад жыхароў лясніцтва, Максімовіч выкарыстоўваў іх у сваім уласным маентку Русота. Ён загадваў ім вазіць з пушчанскага фальварку Баброўня ў Русоту дошкі, а назад бульбу й зерне для бровару, на якім, напэўна, выраблялі гарэлку для мясцовых корчмаў. Таксама сяляне “штогод зімою ў аблаўныя дні нарыхтоўвалі лес, звозілі яго на сваёй жывёле да ракі Котры і сплаўлялі ў Горадню да віцэ-губэрнатара”<sup>960</sup>. Вяскоўцы скардзіліся чыноўнікам, што “аблаўныя дні... здаўна выкарыстоўваліся толькі для ловаў”<sup>961</sup>.

Паводле скаргаў пушчанскіх сялянаў, вакольных абшарнікі ўвесь час адбіралі ў іх зямельныя ўгодзьдзі. Так, уладальніца Скідзеля княгіня Чацьвярцінская адабрала ў жыхароў вёскі Шчанец 6 валокаў ворыўнай зямлі й сенажаці, якія давалі 136 вазоў сена, а таксама 130 пчаліных борцяў. Жыхары вёскі Глушнява мусілі плаціць 30 рублёў за 6 валокаў зямлі, “якой яны ніколі не абраблялі і нават ня ведаюць, дзе яна знаходзіцца”. Дзяржаўныя чыноўнікі адной з прычынаў пагаршэньня становішча пушчанцаў бачылі драбленьне сялянскіх надзелаў: “Сяляне паводле старажытнага звычаю дзеляць свае сем’і, а разам з тым маёмасьць і зямлю; часта на чвэртцы ўвалокі — дзьве, а то й тры хаты; ад такога раздрабненьня становіцца меней зямлі, жывёлы і работнікаў, але тыя ўсё адно мусяць выконваць павіннасьці, прызначаныя з адной сядзібы... Нястачу зямлі ім замяняюць трацякі — сенажаці і ворыва, валоданьне якімі абмяжоўваецца: калі хутка нарасьце малады лясок, дык яго ўжо нельга высякаць і ператвараць у паляны, а тыя сенажаці і ворыва, нарэшце зьвернутыя ў лік чыншавых, ад 1824 г. здаюцца ў арэнду”<sup>962</sup>. Як сяляне выконвалі накладзеныя на іх плацяжы, чыноўнікі апісалі

---

вновь пашется и дает весьма посредственное плодородие. Такой образ хлебопашества производится на полях, отдаленных от жилищ, также на третьяковых участках расположенных посреди леса. Крестьяне лесничества Гродненского из давних времен были в обязанности оберегать казенный лес и обрабатывать некоторые участки земли для начальников бывшего тогда лесного управления, они в предмете первой своей обязанности выходили из домов в так называемые буды, а в последней исполняли некоторые по несколько дней барщины в неделю по 12 дней в год известных в здешнем крае под именем гвалтов, и при бывших Зверных ловах употреблялись осенью и зимою к облавам, то есть изгонять на стрельцов зверей, в каковом предмете употреблялись в других имениях, и за польских времен ходили даже к Варшаве, когда случилось польским королям охотиться. Сверх того платили оброки за землю, а как принадлежащие к лесам имели право в оных разчищать участки земли и лугов на коих производили хлебопашество и собирали сено, из коих за пашенные земли или платили или давали третий сноп пожатого хлеба с натуры — из лугов же за третий воз платили деньгами, каковыя земли и луга сделались известными под именем третьяковых” (НГАБ у Горадні, ф. 6, воп. 1, спр. 195, арк. 13 адг.).

<sup>960</sup> “ежегодно зимою в облавные дни приготавливали лес, свозили его на своем скоте к реке Котре, и сплавливали его в Гродно к Г.Вице-Губернатору” (НГАБ у Горадні, ф. 6, воп. 1, спр. 195, арк. 15 адг.).

<sup>961</sup> “облавные дни... издавна обращались на одну только охоту” (НГАБ у Горадні, ф. 6, воп. 1, спр. 195, арк. 14 адг.).

<sup>962</sup> “Крестьяне по древнему своему обыкновению разделяют семейства свои с тем вместе разделяют свое имущество и землю, часто на  $\frac{1}{4}$  уволок находится по 2, а иногда и по три избы, от такового раздробления происходит оскудение в земле, скоте и рабочих людях, но и сии отдельные исполняют повинности токмо назначенные по инвентарю с одной усадьбы... Таковой недостаток земли заменяют из третьяковые луга и поля, владение коими стесняется тем, что козь скоро произрастет маленький лесок, то

так: “Каб зрабіць усе выплаты казыне, двару і дзеля сваіх патрэбаў сяляне прадавалі хмель, а таксама жывёлу і грыбы; акрамя таго, нярэдка па асыгноўках бралі зьмясо павал, завозілі або сплаўлялі яго ў Горадню і прадавалі. Даўней, калі ўсё было даражэйшае, яны бязь цяжкасцяў пакрывалі свае грашовыя выдаткі і выплаты. Але гэтыя сродкі кожнага году памяншаюцца, кошты на хмель і жывёлу неймаверна панізіліся. І сяляне, нямогучы ўсё сплочваць, церпяць штогод экзэкуцыі: за сельскі магазын, за лясныя і лугавыя штрафы, за дзяржаўныя падаткі, чынш ды іншыя павіннасці; каб пазьбегнуць гэтага, некаторыя прадаюць апошняю жывёлу і адзежу, закладваюць адзін аднаму кавалкі зямлі”<sup>963</sup>. У выніку жыхары лясніцтва сталіся вінаватыя арандатару Максімовічу 5632 руб. Сялянам не хапала нават свайго хлеба, які яны дакуплялі на рынках, а “асабліва ўвесну харчуюцца гароднінай, а вёска Матылі — рознымі травамі”<sup>964</sup>. 6 жніўня сяляне лясніцтва ў Берштах падалі чыноўнікам Філеўскаму і Бараноўскаму пісьмовае “доношение” аб прычынах іх цяжкага становішча. Паводле іх меркавання, гэтыя прычыны былі наступныя: “Далучэньне лугоў да ўладанняў абшарніка Валицкага і княгіні Чацьвярцінскай; перадача ў арэнду трацякоў сенажацяў, безь якіх яны нямогуць трымаць досыць жывёлы; раўнамерная перадача ў арэнду трацякоў ворыва, што ўзняло іхныя кошты; уціск сялянаў лясным кіраўніцтвам, які палягае ў забароне пасьвіць жывёлу ў лясох, у падвышэньні платы за борці, у забароне продажу лесу з зарасьнікаў на іх увалоках, у адмове даваць лыка на абутак, у паніжэньні коштаў на хмель ды іншыя прадукты”<sup>965</sup>. Справаздача Філеўскага і Бараноўскага 16 лістапада 1826 г. была пакладзеная на стол цэсарэвіча Канстанціна.

Табліца 1

**Маёмасны стан сялянаў вёскі Бершты ў 1798–1826 гг.**

Год	Дымы	Коні	Валы	Каровы	Цялушкі	Авечкі	Сьвіньні	Борці
1798	65	12	129	75	71	41	78	122
1803	65	12	112	53	24	11	59	68
181	61	14	114	52	55	37	81	няма

уже возбраняется им таковой рубить и обращать их в поляны, и что сии луга и поля быв наконец обращены в число оброчных статей отдаются с 1824 г. в аренду” (НГАБ у Горадні, ф. 6, воп. 1, спр. 195, арк. 16).

<sup>963</sup> “На удовлетворение всех следующих от крестьян платежей казне, двору и своих нужд продавали они хмель, за сим скот и грибы, да сверх того нередко по ассигновкам брали из лесов валежник, отвозили или сплавливали его в Гродно и продавали. Прошедших лет когда цены на все были высокие, они без нужды удовлетворяли свои денежные расходы и платежи. Но сии средства год от году уменьшаются, цены на хмель и скот неизмеримо унизились. По чему крестьяне затруднясь в платежах, терпят ежегодно экзекуции за сельский магазин, за штрафы лесные, за луга, государственные подати, оброк и прочие повинности к избежанию коей некоторые продают последний скот и одежду, закладывают один другому участки земель” (НГАБ у Горадні, ф. 6, воп. 1, спр. 195, арк. 17).

<sup>964</sup> “в особенности весной пропитываются огородными овощами, а деревня Мотыли разными травами” (НГАБ у Горадні, ф. 6, воп. 1, спр. 195, арк. 17).

<sup>965</sup> “Отмежевание лугов к именьям помещика Валицкого и княгини Четвертинской, отдача таковых же третьяковых в аренду, без коих они не могут содержать достаточно скота. Равномерная отдача в аренду третьяковых пахотных полей, чем возвысились на оные цены, притеснение лесным управлением, состоящее в воспрещении пастбищ по лесам, в взыскании за борти высшей как прежде оплаты, в воспрещении продажи леса из зарослей на их увалоках, в неопуске на обувь лык, унижение цен на хмель и прочие продукты” (НГАБ у Горадні, ф. 6, воп. 1, спр. 195, арк. 19–19 адг.).



5								звестак
182	59	29	123	77	15	49	125	98
6								

**Крыніцы:** НГАБ у Горадні, ф. 6, воп. 1, спр. 195, арк. 22–23 адв.

Як вынікае з табл. 1, інвэнтары 1803 г. і 1815 г. фіксуюць пагаршэнне становішча берштаўцаў у параўнанні з 1798 г. І толькі ў 1826 г. назіраецца пэўная тэндэнцыя да паляпшэння. Можна сцвярджаць, што далучэнне да Расійскай імперыі пагоршыла гаспадарчае становішча берштаўцаў. Чыноўнікі прычыну гэтае змены бачылі ў кан'юнктуры рынку, сяляне — ва ўзмацненні ціску і зьяўленьні новых абмежаванняў з боку адміністрацыі. Сапраўды, інтарэсы дзяржавы і сялянаў разыходзіліся. Дзяржава атрымоўвала галоўны даход ад продажу лесу, які сяляне расчышчалі, адчуваючы недахоп зямлі. Зрэшты, мясцовыя сяляне маглі б жыць і з продажу лесу, але тут зноў жа выступалі ў якасці канкурэнтаў дзяржавы. Для ўладаў ідэальнай сытуацыяй было перасяленне большасці мясцовых жыхароў куды-небудзь у іншае месца, але для гэтага яны таксама ня мелі сродкаў. Цікава, што хоць сяляне і жылі ў пушчы, іхныя хаты й гаспадарчыя пабудовы, паводле сведчаньняў дзяржаўных чыноўнікаў, былі вельмі старыя, збуцьвелыя<sup>966</sup>. На сялянскую хату выдавалася 50–60 бярэнаў даўжынёй 3 сажні (1 сажань — 2,134 м), 12 крокваў і ад 60 да 100 латаў на дах. Такім чынам, пушчанскія жыхары жылі ў даволі маленькіх цесных хатках.

У 1839 г. у Расійскай імперыі пачалася рэформа казённая вёскі, ініцыяванай міністрам дзяржаўных маёмасцяў графам П.Д.Кісялёвым. Гэты граф меў аўтарытэт лібэральнага рэфарматара ў кіраўнічых колах імперыі. Зь яго падачы ў снежні 1839 г. былі выдадзены царскія ўказы, якія вызначалі парадак рэалізацыі рэформы на беларускіх і летувіскіх землях. Згодна зь імі спецыяльныя люстрацыйныя ўстановы складалі інвэнтары казённых маёнткаў дзеля спарадкаваньня сялянскіх павіннасьцяў і землекарыстаньня. Паводле рэформы сяляне мусілі паступова пераходзіць з паншчыны на грашовы чынш і арганізоўваць мясцовае самакіраваньне. Аднак на практыцы яна рэалізоўвалася даволі марудна. Як вынікае з новага гаспадарчага інвэнтару 1844 г., заўважных зьменаў у жыцці пушчанскіх вёсак не адбылося<sup>967</sup>. Згодна зь ім, насельніцтва Берштаў складала 718 душ, а сялянскіх дымоў налічвалася 56<sup>968</sup>. Памянішэнне колькасці дымоў можна патлумачыць тым, што некалькі сялянскіх сем'яў ядналіся для сумеснага выкананьня павіннасьцяў. Апрача таго, у вёсцы было шэсьць бабылёў.

У землекарыстаньні сялян істотных зьменаў параўнальна з папярэднімі інвэнтарамі не адбылося. Па-ранейшаму берштаўцам належала 21 валока сядзібнай і прыёмнай зямлі. Прыёмныя ўчасткі апрацоўвалі 37 гаспадароў. Калі ж улічваць рост насельніцтва, то ў разліку на рэвіскую душу назіралася даволі істотнае скарачэнне зямельных надзелаў.

У 1844 г. забеспячэнне берштаўцаў свойскай жывёлай у параўнанні з папярэднімі інвэнтарамі выглядае лепш: 31 конь, 151 вол, 81 карова, 50 цялушак, 149 авечак, 110 свіней. Самым багатым гаспадаром у вёсцы быў

<sup>966</sup> НГАБ у Горадні, ф. 6, воп. 1, спр. 195, арк. 40.

<sup>967</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1143, воп. 1, спр. 51. [Інвэнтар маёнтку Гарадзенскага дзяржаўнага лясніцтва за 1844 г.]

<sup>968</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1143, воп. 1, спр. 51, арк. 81–82.

Сыцяпан Будзька: 2 кані, 4 валы, 4 цяляты, 15 авечак, 6 сьвіньняў, 6 калодаў пчол. Праўда, у яго была і самая вялікая ў вёсцы сям'я — 19 асобаў. Аднак проці іншых пушчанскіх вёсак берштаўцы жылі бядней.

У 1844 г. грашовыя павіннасьці сялянаў паказаныя ўжо ня ў золтых, а ў расійскіх рублях. Паводле гэтага інвэнтару, жыхары Берштаў плацілі ў год 29,1 руб. чыншу і 78,6 руб. падарожчыны. Параўнальна з дадзенымі папярэдніх інвэнтароў, калі ўлічыць курс расійскага рубля да златага, дык істотных зьменаў не адбылося. Напрыклад, гаспадар Сыцяпан Будзька плаціў 1 руб. 30 кап. падатку, Блажэй Ханевіч — 1 руб. 37,5 капеек. Іншыя вясцоўцы плацілі крыху меней. У студзені 1845 г. чвэрць жыта ў Гарадзенскім павеце каштавала блізу 3 руб. срэбрам, а ў чэрвені — каля 6 руб. У інвэнтары ня быў пазначаны памер зямляншчыны, але можна меркаваць, што і тут істотных зьменаў не адбылося. Берштаўцы былі абавязаныя адпрацаваць на карысьць фальварка 168 дзён паншчыны (ці заплаціць замест яе зямляншчыну), таксама 672 дні гвалтаў і гэтулькі ж шарваркаў.

У 1850 г. у рэчышчы рэалізацыі кісялёўскай рэформы сяляне Гарадзенскага лясніцтва былі пераведзеныя з гаспадарчага становішча ці паншчыны на абавязковы чынш, адказнасьць за збор і выплату якога ўскладвалася ўжо не на арандатара, а на самую сялянскую грамаду. З гэтай нагоды люстратар, нейкі Шумовіч, склаў часовы аброчны інвэнтар маёнтку Бершты. У склад гэтага маёнтку і аднайменнай сялянскай грамады ўвайшлі наступныя вёскі: Бершты, Глушнева, Дудкі, Замасьцяны, Зубрава, Кабялі, Краснае, Матылі, Навасёлкі, Новая Руда, Пілаўня, Танявічы, Стаўраўцы, Сухары, Шчанец, Якубавічы. Станоўчыя і адмоўныя бакі гаспадаркі пушчанскіх вёсак ацэньваліся так: “Выгоды маёнтку — у вялікай колькасьці лесу і блізім размяшчэньні яго; недахопы — дрэнная глеба і раскіданасьць дробных участкаў ворыва па лясох; шмат яго з прычыны неўрадлівасьці змушаны пакідаць на папар, гэта датычыць і зямлі ляснога ведамства, якую апрацоўваюць за асобны чынш”<sup>969</sup>. Якасьць зямлі й спосаб яе апрацоўкі ў інвэнтары апісваліся наступным чынам: “Палі падзяляюць паводле якасьці: пустыя, пяшчаныя на восем зьменаў, іншыя на тры зьмены; апрацоўваюць іх звычайнай сахою (у якую запрагаюць валоў), а таксама драўлянаю бараною (на аднаго каня), якой, аднак, на пустой пяшчанай зямлі не карыстаюцца; сеюць пераважна жыта і грэчку, а на лепшых землях — авёс”<sup>970</sup>. Ня вельмі станоўча характарызаваў складальнік інвэнтару самых сялян: “Найбольшыя заганы сялянаў — нядбаласьць і лянота”<sup>971</sup>. Для лепшага ўладкаваньня маёнтку і аховы лясоў ад высечкі й расчыстак ён прапанаваў “расчышчаныя

<sup>969</sup> “Выгоды имения составляют большое количество леса и близкое расстояние оно — к неудобствам следует отнести худую почву земли и отдаленность таковой в мелких участках по лесам состоящих, которых по неплодородию своему обделывают перелогамы большое пространство, а в том числе и лесного ведомства за особо платимый оброк” (НГАБ у Горадні, ф. 1143, воп. 1, спр. 52, арк. 2 адг.).

<sup>970</sup> “Поля разделяются по качеству, тощия, песчанья, на восем смен, прочия на три сменя, обрабатываются обыкновенною сохою — с упряжью волов и деревянною бороною в одну лошадь, которой однакож на тощей песчаной земле не употребляют — засеваются предпочтительно ржою и гречихою — а на лучших землях овсом” (НГАБ у Гродне, ф. 1143, воп. 1, спр. 52, арк. 2).

<sup>971</sup> “Замечательнейшие пороки крестьян суть беспечность и леность” (НГАБ у Гродне, ф. 1143, воп. 1, спр. 52, арк. 2 адг.).

паляны пакінуць, каб зарасталі лесам, прывёўшы вёскі, наколькі магчыма, да адных аднасельяў<sup>972</sup>.

Паводле дадзеных інвэнтару 1850 г., насельніцтва Берштаў дасягнула ліку 779 асобаў, зь іх 369 мужчын і 410 жанчын<sup>973</sup>. Пры гэтым працаздольных сялянаў налічвалася 387 чалавек, а непрацаздольных (дзяцей, старых і калек) — 392. Колькасць сялянскіх двароў у вёсцы дасягнула 76, у іх ліку 56 цяглых, 13 паўцяглых і 7 агародных. Апрача таго, у інвэнтары паказаныя бабыль Раман Лебядзевіч і бабылка Ева Воўк, якія ня мелі ні хатаў, ні якой іншай маёмасці. У агароднікаў Максіма Гардзея, Паўла Паўлюкевіча і ўдавы Евы Язэпчык былі толькі хаты без гаспадарчых пабудоваў і маёмасці. Усе агароднікі ня мелі рабочай жывёлы — коней і валоў (толькі ў Паўла Шведа быў адзін вол), а таму яны не маглі абрабляць зямельныя надзелы.

Інвэнтар асобна вылучаў так званых “староньніх людзей”. Да гэтае катэгорыі ў Берштах належалі адстаўныя салдаты Крыштоп Аверка, Міхал Язэпчык і Іван Паўлюкевіч, “салдатка” Алена Ількевіч, рэкруткі Марыя Валентукевіч, Крысыціна Мышкевіч, Ганна Ханевіч, удава Крысыціна Гіль, шынкарка аднадворка Ганна Круповіч (да аднадворцаў належала дробная шляхта, якая ня здолела даказаць сваіх шляхоцкіх правоў) з Васілішак. Яны не плацілі падаткаў, а таму й былі пададзеныя асобным спісам.

Паводле часовага аброчнага інвэнтару 1850 г., у карыстаньні сялянаў вёскі Бершты знаходзілася 53,5 дзес. сядзібнай зямлі, 2390,5 ворыва, 216,7 дзес. сенажацяў<sup>974</sup>. Рэзкае павелічэнне плошчы сялянскіх надзелаў адбылося за кошт замацаваньня за сялянамі засыянковых земляў — шматлікіх лясных палянаў. Прычым, як можна меркаваць з матэрыялаў інвэнтару, дакладны іх падзел паміж сялянамі яшчэ ня быў праведзены. Інвэнтар зафіксаваў далейшае паляпшэнне забеспячэння берштаўскіх гаспадарак свойскай жывёлай. Паводле яго дадзеных, сяляне мелі ў сваім карыстаньні: 37 коней, 163 валы, 131 карову й цялушку, 383 галавы дробнай жывёлы (авечкі й сьвіньні) (Табл. 2–3). Самым багатым гаспадаром у вёсцы заставаўся Сьцяпан Будзька, сям’я якога трымала 2 коней, 6 валоў, 7 кароў і цялушак і 16 галоў дробнай жывёлы. Сяляне невялікіх навакольных вёсак жылі багацей за берштаўцаў. Напрыклад, стралец з суседняй вёскі Зубрава Юрай Мілінкевіч, сям’я якога складалася з 11 асобаў, меў хату і 7 гаспадарчых пабудоваў, утрымліваў 2 коней, 3 валоў, 6 кароў і цялят, 14 галоў дробнай жывёлы.

Паводле інвэнтару, у Берштах налічваліся 83 хаты і 153 пабудовы гаспадарчага прызначэння. Такім чынам, у сярэднім на двор прыпадала адна хата і тры гаспадарчыя пабудовы. Дзьве сям’і кутнікаў у Берштах ня мелі ўласных хатаў, а яшчэ тры сям’і апрача хаты ня мелі ніякіх гаспадарчых пабудоваў. Можна меркаваць, што блізу таго часу сяляне зь Берштаў пачынаюць рабіць у сваіх хатах печы з комінамі. Як сьведчыць архіўны дакумэнт, у верасні 1863 г. у берштаўца Франца Будзькі ад іскраў з коміну адбыўся пажар, ад якога ў гэтага гаспадара, а таксама яго суседзяў — Лаўрэна Ханевіча і Юр’я Токця згарэлі хаты й амбары, у Хрыстафора Вераб’я — хата, а ў Хрыстафора Русілкі — амбар. Паводле падлікаў дзяржаўных

<sup>972</sup> “расчищенные поляны среди лесов оставит под заросение леса приведа во сколько возможность позволит деревни до одних обрубков” (НГАБ у Гродне, ф. 1143, воп. 1, спр. 52, арк. 7 адг.).

<sup>973</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1143, воп. 1, спр. 52, арк. 8–33. [Інвэнтар маёнтку Гарадзенскага дзяржаўнага лясніцтва за 1844 г.].

<sup>974</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1143, воп. 1, спр. 52, арк. 8–33.

чыноўнікаў, агульная сума стратаў складала 1012 руб. Палата дзяржаўных маёмасцяў выдала пацярпелым 290 руб. наяўнымі, а таксама па 20 бярвёнаў і 15 жэрдак на будоўлю. Каб памагчы пагарэльцам, быў прызначаны шарварак: усе вяскоўцы разам паставілі ім новыя хаты і гаспадарчыя пабудовы<sup>975</sup>. У студзені таго ж 1863 г. з невядомай прычыны адбыўся таксама пажар у селяніна вёскі Зубрава Якуба Сакалоўскага, пад час якога згарэў хлёў разам з жывёлай. Страты склалі 20 руб., а палата выплаціла пагарэльцу 8 рублёў<sup>976</sup>. Праўда, неўзабаве сям'я Сакалоўскага была выслана ў Сібір за дапамогу паўстанцам.

Інвэнтар 1850 г. зьмяшчаў апісаньне фальварку. Жылы “эканамічны” дом з брусовага сасновага дрэва памерамі 4×3 сажні, ці 8,5×6,4 м (1 сажань роўны 213,36 см) меў дах з дранкі, тры пакоі, кухню, кладоўку, сені, простую галяндзкую печ, пяць акаваных росчынкавых вокнаў, шэсьць дзвярэй, падлогу з дошак. Паводле складальніка інвэнтару, гэты дом быў узьведзены 15 гадоў назад і каштаваў каля 60 руб. Берштаўская карчма ў інвэнтары 1850 г. апісаная так: “Карчма з хваёвага дрэва, шырынёй 1<sup>1</sup>/<sub>3</sub>, а даўжынёй 4 сажні (2,8×8,5 м), дах з дранкі, у ёй хата, кладоўка, вокнаў — 4, дзвярэй акаваных — 2, печ простая каменная — патрабуе рамонт”. Да карчмы была прыбудаваная вазоўня даўжынёй 5 і шырынёй 4 сажні (10,7×8,5 м). Паводле інвэнтару, будынак карчмы быў узьведзены 20 гадоў назад і ацэньваўся ў 60 руб.

Пад час пераводу ў 1850 г. маёнтку Бершты з гаспадарчага кіраваньня на чынш апошні быў пачаткова вызначаны ў памеры 1673,8 руб. Жыхары вёскі Бершты мусілі плаціць за зямлю 430,35 руб., ці 7,7 руб. з двара. Сума чыншу ці аброку (паводле афіцыйнай тэрміналёгіі) вылічвалася на аснове меркаваных прыбыткаў, якія павінны былі прынесці аддадзеныя ў карыстаньне сялянам землі. Напрыклад, дзесяціна ворыўнай “сярэдняй” зямлі, паводле падлікаў дзяржаўных чыноўнікаў, давала ў Берштах ўраджай азімага жыта 2 чвэрці 5 чацьверыкоў. Сярэдні кошт чвэрці жыта для вёскі быў вызначаны ў памеры 2 рублёў. Такім чынам, прыбытак зь дзесяціны азімага жыта складаў 5,25 руб., яравога — 3,34 руб., а за тры гады пры трохпольнай сыстэме — 9 руб. 18 кап. У выніку гадавы даход з такой зямлі атрымліваўся ў памеры 3 руб. 6 кап., а падатак дзяржаве — 1 руб. 2 кап, або траціна прыбытку. Па такой самай сыстэме разьлічваўся падатак з астатніх земляў — сядзібных, пераложных, сенажацяў і выганаў. Але звычайна гэтыя разьлікі моцна перавышалі рэальныя даходы сялян з сваіх надзелаў, што перадвызначала ў будучым хранічныя недаборы падаткаў. Памылковасьць гэтай мэтодыкі была яшчэ і ў тым, што берштаўцы ня толькі не прадавалі свайго хлеба, а часта нават вымушаныя былі дакупляць яго ў суседніх збожжавых вёсках. Грошы на выплату падаткаў яны зараблялі ў пушчы, але як падлічыць іхныя прыбыткі зь лясных промыслаў, улады ня ведалі.

Усяго ж агульны даход ад казённага маёнтку Бершты, паводле разьлікаў люстратараў за 1850 г., мусіў складаць у год 2 950,43 руб. Другім па значнасьці артыкулам пасья пазямельнага аброку быў даход ад корчмаў — 784,5 руб. Гэты даход атрымоўваўся паводле наступнага разьліку — 3 руб. з поўнага зямельнага надзелу і 2 руб. з палавіннага. Чысты даход ад

<sup>975</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1143, воп. 1, спр. 52, арк. 8–33.

<sup>976</sup> НГАБ у Горадні, ф. 31, воп. 4, спр. 21.



берштаўскай карчмы павінен быў складаць 202,5 руб. у год. Пры карчме знаходзіліся *вінакурня* (бровар) (6×2,3 сажня) і хатка *вінакура* (2,7×2,25 сажня). Гэтыя будынкі амаль збуцьвелі, і іх ўжо трэба было зносіць. Натуральна, што гарэлку там ўжо не рабілі. Спарахнелая вінакурня, як нам здаецца, была яскравым помнікам глупства ўладаў, якія спрабавалі рабіць стаўку на разьвіццё збожжавай гаспадаркі ў пушчы (праз паўтара стагодзьдзя тое самае ў Берштах рабіць ужо савецкая ўлада). Дзеля таго каб такі бровар працаваў, збожжа ў Бершты трэба было завозіць. Выходзіла, што таньней прывозіць ужо гатовую гарэлку.

Апрача карчмы, у цэнтры Берштаў знаходзіўся яшчэ шынок памерам 2×2 сажня (4,3×4,3 м), накрыты дахоўкай. У ім былі хата, каморка, хлебная печ, 3 акны і 2 дзвярэй. Гэты шынок ужо быў ў вельмі кепскім стане, і яго варта было зьнесці. А побач стаяў яшчэ адзін стары шынок такога ж памеру, які таксама ўжо амаль разваліўся. Маленькія памеры гэтых будынін трохі зьдзіўляюць.

Яшчэ адным даходным артыкулам была рыбныя ловы, якая мусіла прыносіць у год 265 руб.

З агульнага даходу вылічваўся вінны падатак па 58 капеек з рэвіскае душы — 600 руб., і грамадзкі збор па 50 кап. з душы — 518 руб. Чысты прыбытак арандатара маёнтку ў такім выпадку склаў бы 1832 руб. Але на практыцы ўсё, напэўна, выглядала значна горш. Таму й лічбы падаткаабкладаньня былі неўзабаве перагледжаныя. Інвэнтар 1850 г. для нас ёсьць апошнім дакумэнтам, які ўтрымлівае досыць падрабязныя звесткі пра гаспадарчае жыццё берштаўцаў. Сялянскае самакіраваньне складаньнем падобнага роду статыстыкі не займалася, або такія матэрыялы проста не захаваліся.

Табліца 2

**Забясьпечанасьць жыхароў вёскі Бершты свойскай жывёлай у 1803–1850 гг.**

Год	Коні	Валы	Каровы	Цяляты	Авечкі	Сьвіньні	Вульлі
1803	12	116	54	24	24	59	58
1815	14	114	52	55	37	81	няма звестак
1826	29	123	77	15	49	125	98
1844	31	151	81	50	149	110	8
1850	37	163	131	383			6

**Крыніцы:** НГАБ у Горадні, ф. 6, воп. 1, спр. 195; НГАБ у Горадні, ф. 1143, воп. 1, спр. 51, 52.

Табліца 3

**Забясьпечанасьць жыхароў вёскі Бершты свойскай жывёлай у 1803–1844 гг. у разьліку на душу насельніцтва**

Год	Каровы	Цяляты	Авечкі	Сьвіньні
1803	0,15	0,07	0,07	0,17
1815	0,15	0,16	0,1	0,23
1844	0,11	0,06	0,2	0,15

**Крыніцы:** НГАБ у Горадні, ф. 1143, воп. 1, спр. 50, 51, 84.

У кастрычніку 1850 г. быў таксама праведзены рэвіскі перапіс насельніцтва (IX рэвізія). Паводле яго дадзеных, у Берштах налічвалася 813

жыхароў, у тым ліку 377 мужчын і 426 жанчын, а таксама 74 сялянскія двары і 6 бабылёў<sup>977</sup>. Папярэдні рэвіскі перапіс быў праведзены ў 1834 г. Тады ў вёсцы налічвалася 291 душа мужчынскага роду. За 16 гадоў рост склаў 30 %. За гэты час 76 асобаў мужчынскага роду памерлі, 24 былі ўзятыя ў рэкруты, адзін перасяліўся ў іншую вёску і адзін кудысьці зьбег. Такім чынам, страты склалі 102 асобы мужчынскага роду. Нарадзілася ж за гэтыя гады 188 хлопчыкаў. У параўнаньні з 1795 г. колькасць мужчын у Берштах вырасла на 56 %. Самай вялікай у Берштах была сям'я Дамініка Ількевіча — 18 душ. У сям'і Івана Даніловіча налічвалася 17 душ. Пераважалі складанія ці пашыраныя сем'і, у якіх разам жылі жанатыя браты ці швагры. Такіх сем'яў было 55 (68,75 %). У трох дварах жылі адразу чатыры сямейныя пары, у 15 — тры, у 37 — дзве пары. Малых, ці нуклеарных, сем'яў (складаліся з шлюбнай пары ды іх дзяцей) налічвалася ўсяго 4 (5 %). Таксама было 13 пашыраных сем'яў, дзе разам з адной сямейнай парай жылі сваякі — бацькі, нежанатыя браты, сёстры ці пляменьнікі. Няпоўных сем'яў, дзе адсутнічалі сямейныя пары, налічвалася 8, сярод іх 5 бабыльскіх. Напрыклад, пасья сьмерці гаспадара Мікалая Ількевіча яго жонка Марыя засталася адна з трыма дзецьмі. Разам з Мацеем Хвілонам жыў “полудомник” Іван Арлоўскі, які ўзяў удаву Крысьціну Русілкаву з дачкой. Адзін з бабылёў — Фадзей Будзька — акрэсьлены як *сьляпы пры царкве*. Да ліку бабыльскіх належала і сям'я 73-гадовай Марыяны Шаставіцкай. Зь ёй жыла дачка Петранэля і ўнучка, пазашлюбная Лізавета. Усяго пазашлюбных дзяцей у вёсцы налічваліся тры дзяўчынкі ды адзін хлопчык.

Склад звычайнай сялянскай сям'і перадвызначаўся гаспадарчымі патрабаваньнямі. Больш устойлівымі й трывалымі зьяўляліся гаспадаркі, дзе было ня менш, чым два дарослыя працаздольныя мужчыны (цалкам працаздольнымі лічыліся мужчыны ад 18 да 55 гадоў). У Берштах у 2 сем'ях налічвалася па пяць працаздольных мужчын, у 8 — па чатыры, у 21 — па тры, у 30 — па два мужчыны. Толькі ў 14 сем'ях (17,5 %), прычым 3 зь іх бабыльскія, быў усяго адзін паўнаватарасны работнік. І ў чатырох сем'ях, зь іх тры бабыльскія, зусім не было працаздольных мужчын.

Як вынікае з архіўных матэрыялаў, сяляне Гарадзенскага лясніцтва былі пераведзеныя з гаспадарчага становішча на аброчнае 12 красавіка 1850 г. У 1851 г. жыхары ўсіх вёсак Берштаўскага маёнтку заплацілі ў дзяржаўную скарбонку 1265 руб. Гаспадары выплочвалі па 7 руб. 25 кап., а агароднікі і бабылі — па 2 руб. серабром. Апрача таго, сяляне яшчэ плацілі дзяржаве падушны падатак. Паводле акладнога ліста палаты дзяржаўных маёмасцяў насельніцтва казённага маёнтку Бершты разам з лясной вартай складала тады 1768 мужчынскіх душ. Падушны падатак складаў 1 руб. 12,5 кап., або 1988 руб. зь вёскі.

Недабор падаткаў быў зьявай вельмі распаўсюджанай. Ужо пры пераходзе на аброк у 1850 г., як вынікае з дадзеных Гарадзенскай казённай палаты, недабор дзяржаўных падаткаў складаў па Берштаўскім маёнтку 5629,5 руб., а агульных земскіх павіннасьцяў — 2005 руб. Прычым, дзяржаўная адміністрацыя часам увогуле сьпісвала гэтыя недаборы з прычыны немагчымасьці іх спагнаць.

<sup>977</sup> НГАБ у Горадні, ф. 27, воп. 2, спр. 72. [Матэрыялы рэвіскага перапісу вёсак Гарадзенскага лясніцтва за 1850 г.].

У 1852–1853 гг. чыноўнікі губэрнскай палаты дзяржаўных маёмасцяў правялі люстрацыю маёнтку Бершты<sup>978</sup>. Становішча мясцовых сялянаў ацэньвалася імі як “ніжэйшае за сярэдняе”. Галоўныя недахопы маёнтку, на іх думку, наступныя: неўрадлівасць земляў, пашкоджаньне агародаў і лепшых палеткаў перавейнымі пяскамі, аддаленасць ад рынкаў збыту (ад губэрнскае Горадні і ад ракі Нёман). Галоўная ж выгода была ў багацьці лясоў і лугоў. Чыноўнікі люстрацыйнай камісіі прапанавалі “для ўраўняльнага надзяленьня сялянаў” стварыць на сялянскіх землях 236 поўных і 109 палавінных надзелаў. Поўны надзел мог складаць ад 9 да 40 дзес. ворыва залежна ад якасьці зямлі і 5 дзес. сенажаці, а палавінны — удвая меней. Таксама палічылі патрэбным узараць землі на ўскрайках лесу, дзе знаходзіліся сялянскія сядзібы, сенажаці й выганы. Усяго ж, паводле вынікаў люстрацыі, у маёнтку Бершты налічвалася 11 462 дзес. прыдатнай для земляробства зямлі. Нязручная для апрацоўкі зямля складала 1074 дзес., лес і зарасьнікі — 10 758 дзес. Уся зямля маёнтку, у нейкай ступені прыдатная для гаспадараньня, дасягала 24 015 дзес. Апрача таго, у матэрыялах люстрацыі згадваюцца зусім непрыдатныя для земляробства землі: азёры — 721 дзес., перавейныя пяскі — 350,5 дзес., балоты — 224,6 дзес., рэкі — 140,3 дзес., сухі бор — 41,5 дзес., яры ды яміны — 4,7 дзес. З дакумэнта таксама вынікае, што праз абшар маёнтка ўжо пралягла тэлеграфная лінія, якая займала 0,27 дзес. Пастановай люстрацыйнай камісіі, у карыстаньне сялянаў дадаткова перададзена 3020 дзес. зямлі, што амаль напалову павялічвала іх зямельныя надзелы. Але, як можна меркаваць, гэтыя землі сяляне *дэ факта* апрацоўвалі і раней, а калі не апрацоўвалі, дык значыцца вартасць іх была надзвычай нізкая.

Грашовыя павіннасьці сялян маёнтку Бершты новы інвэнтар 1853 г. вызначаў наступным чынам: за сядзібныя землі — 223 руб., за ворыва і сенажаці — 1212 руб., за землі, якія патрабуюць паляпшэньня — 129 руб., за пашу — 25 руб. Агульная сума складала 1591 руб. На 28 беззьямельных агароднікаў і бабылёў быў накладзены асабісты аброк па 1 руб. 50 кап., што ў суме давала 51 руб. Разам атрымалася 1642 руб. На сялянскую гаспадарку па маёнтку выходзіў сярэдні аброк 5 руб. 77 кап., а на адну мужчынскую рэвіскую душу — 1 руб. 4 кап. Звыш таго, кожны сялянскі двор мусіў адпрацаваць за год шэсьць будаўнічых дзён на грамадзкія патрэбы і ссыпаць у запасны хлебны магазын пэўны аб’ём яравога й азімага зерня.

Паводле падлікаў люстратарай, агульны прыбытак ад Берштаўскага маёнтку мусіў складаць 2709 руб.: ад сялянскіх земляў — 1656 руб., ад рыбных ловаў — 174 руб., ад корчмаў і шынкоў — 797,4 руб., ад сялянскіх рудняў — 30,8 руб., ад асабістага аброку бабылёў і агароднікаў — 51 руб. Пасьяя вылічэньня грамадзкага збору (788 руб.) чысты прыбытак павінен быў дасягнуць 1921 руб. Грунтуючыся на такіх падліках, агульны рынкавы кошт маёнтку быў вызначаны сумай 54 185 руб., ці 34,4 руб. за рэвіскую сялянскую душу. Але, як нам здаецца, падлікі гэтыя былі занадта аптымістычныя, а прыбыткі — завышаныя.

Па выніках рэвізіі 1853 г. люстратар прапанаваў такія захады для паляпшэньня гаспадарчага стану казённага маёнтку Бершты: 1) перабудаваць корчмы і шынкі, зьнесці млын (які й так не выкарыстоўваўся); 2) аднавіць

<sup>978</sup> НГАБ у Горадні, ф. 31, воп. 2, спр. 856. [Матэрыялы люстрацыі дзяржаўнага маёнтку Бершты за 1852–1853 гг.].

рудню ў Новай Рудзе (гэтая ідэя была бессэнсоўная, бо прадукцыя сялянскіх рудняў ўжо не магла канкураваць з жалезнымі вырабамі прамысловай вытворчасці; 3) узьвесці новы будынак сельскай управы; 4) знесці большасць былых фальварковых пабудоваў (ужо зусім спаракнелых); 5) дзеля лепшага ўладкаваньня вёсак прызначыць новае разьмяшчэньне сялянскіх сядзібаў і паступова ўзводзіць жылыя і гаспадарчыя пабудовы згодна з адмыслова складзеным плянам і прыгаворам сялянаў; 6) засадзіць вярбой сыпкія перавейныя пяскі; 7) скласці праект абмену цераспалосных земляў з суседнімі землеўладальнікамі; 8) выселіць сялян з маланаселеных вёсак.

Люстратар аптымістычна дакладваў губэрнскаму кіраўніцтву, што пасля праведзенай ім працы сяляне маёнтку Бершты дадаткова атрымалі 3020 дзес. зямлі, а чысты прыбытак казны павінен павялічыцца на 788 руб., ці прыблізна на 40 %. Што гэта ўсё насамрэч азначала для мясцовых сялянаў? Так, паводле інвэнтару 1815 г., іхныя павіннасьці ацэньваліся ў 1921,2 руб. Але гатоўкай (наяўнымі грашыма) яны плацілі толькі 837,5 руб. (43,6 %), а астатняя частка сумы прыпадала на паншчыну, гвалты й аблавы. Цяглы дзень паншчыны ацэньваўся амаль у 5 капеек, а паўцяглы — трохі больш за 3 капейкі. Цяпер жа берштаўцы і жыхары іншых пушчанскіх вёсак на паншчыну не хадзілі, але затое значна болей плацілі “жывымі” грашыма, зарабіць якія было вельмі няпроста. Напрыклад, калі сярэдні пазямельны падатак на сялянскі двор складаў 6 руб., то гэта было супастаўна з коштам 3 чвэрцяў жыта (нагадаем, што чвэрць жыта каштавала тады мінімум 2 руб.). Акрамя ж пазямельнага, вяскоўцам трэба было плаціць дзяржаве яшчэ й падушны падатак. І ўсё ж, калі параўнаем становішча берштаўцаў з пачаткам XIX ст., дык і тады гаспадар, які не жадаў ісьці на паншчыну, мусіў плаціць прыблізна гэтулькі ж падаткаў у пераліку на асноўныя, неабходныя для жыцця тавары. Але цяпер выбару ў сялянаў ужо не было.

Прыбытковыя аброчныя артыкулы маёнтку Бершты па-ранейшаму аддаваліся ў арэнду. Так, шляхціч Сакоўскага павету нехта Імбра арандаваў за 85 руб. у год былыя фальварковыя землі (да 1856 г.), 17 корчмаў за 462 руб. (да 1855 г.), рыбныя ловы за 265 руб. (да 1857 г.), млын за 10 руб. (у вёсцы Новая Руда), жалезны завод за 7,5 руб. (таксама ў Новай Рудзе). За гэтымі лічбамі хаваліся нейкія хітрыя камбінацыі, бо ні млын, ні так званы *жалезны завод* насамрэч не працавалі. Так, у лістападзе 1857 г. сяляне вёскі Новая Руда пісалі кіраўніку палаты дзяржаўных маёмасьцяў Кажэўнікаву, што ў іхнай вёсцы знаходзіўся *кавальскі завод* на рацэ, да якога належала 9 валокаў ворыўнай зямлі. За гэта сяляне выплочвалі ў казну 64,5 руб. серабром арэнды. Цяпер жа кузьня разбурылася, а каб аднавіць яе, трэба 500 руб. Сяляне адзначылі, што тут ўжо 5 гадоў не працуюць, і прасілі вызваліць іх ад аброку за кузьню, што ўрэшце й было зроблена<sup>979</sup>.

Важнай крыніцай прыбыткаў ад маёнтку Бершты заставаліся рыбныя ловы. Усяго тут налічвалася 20 азёраў, якія, паводле люстрацыі, былі падзеленыя на тры групы. Да першай належалі “сярэднія” паводле рыбага багацьця азёры: Груды, Дзерванішкі, Карп, Зубраўка, Ант, Сасновае. Да другой — “маларыбныя азёры”: Берштаўскае, Доўгае, Шчука, Сарога, Суботнае, Гнілец. На азёрах трэцяй групы — Акліва, Ячменка, Акунёвае,

<sup>979</sup> НГАБ у Горадні, ф. 31, воп. 2, спр. 856, арк. 73.



Чорнае, Безыменнае, Круглае, Матора й Дуб рыбалоўства не вялося ўвогуле<sup>980</sup>. Ад студзеня 1857 г. рыбныя ловы былі перададзеныя ва ўласнасць сялянам. Але ў жніўні 1858 г. берштаўскае сельскае кіраваньне скардзілася губэрнскім уладам, што паловаю азёр Матора й Карп карыстаюцца габрай Бэрка і ксёндз навадворскага касьцёлу Райцэвіч, тым часам як падатак за гэтыя азёры плоцяць сяляне<sup>981</sup>. Напэўна, розныя аброчныя артыкулы перадаваліся афіцыйным арандатарам у карыстаньне трэцім асобам, якія нейкім шляхам, хутчэй за ўсё незаконным, атрымлівалі прыбыткі. Калі арандатараў-шляхцічаў зьмяніла сялянскае самакіраваньне, яно пайшло дзейнічаць тым жа шляхам. Дарэчы, той самы Імбра быў арандатарам маёнтку Бершты і да яго поўнага пераводу на чынш у 1850 г. Тады ён плаціў дзяржаве за арэнду 1315 руб. у год.

Люстрацыя 1853 г. стварала досыць аптымістычны прагноз гаспадарчага разьвіцьця маёнтку Бершты. Але наступныя гады абярнуліся для жыхароў пушчы сапраўднай катастрофай. Яскравай праявай гэтага стала істотнае скарачэньне насельніцтва. Рэвіскі перапіс 1858 г. зафіксаваў у Берштаўскай сельскай грамадзе ўсяго 2497 чалавек, зь іх 1187 мужчын і 1310 жанчын. У параўнаньні з дадзенымі рэвізіі 1850 г. колькасць насельніцтва зьменшылася на 705 чалавек, або на 22 %. Пагалоўе рабочай жывёлы скарацілася за гэты час з 832 да 707, буйной рагатай жывёлы — з 734 да 660, дробнай жывёлы — з 1620 да 772<sup>982</sup>.

Адказ на пытаньне, што ж адбылося з пушчанскімі сялянамі, мы можам знайсці ў матэрыялах новай люстрацыі Берштаў за 1859–1869 гг.<sup>983</sup> Тут прыведзены дадзеныя пра ўраджай азімага жыта ў канцы 1840-х і ў 1850-х гадох XIX ст. (табл. 4.). Яны сьведчаць пра катастрафічнае скарачэньне пасяўных плошчаў і падзеньне ўраджайнасьці ў 1854–1855 гг. У 1848–1850 гг. ураджайнасьць у Берштах складала сам-4, што была даволі тыповым паказьнікам для тагачаснай Беларусі. Але з 1851 г. пачынаецца зьніжэньне. У 1855–1856 гг. ураджай складаў сам-1, а плошча пасеваў скарацілася больш як удвая. Гэта значыць, што сяляне сабралі з палеткаў збожжа столькі ж, колькі і пасяялі вясной.

Табліца 4

**Збор азімага жыта ў вёсках Берштаўскай грамады ў 1847–1858 гг.**

Год	Пасяўная плошча, дзес.	Збор, чвэрці	Ураджайнасьць
1847	1 300	991	сам-3
1848	1 303	1 129	сам-4
1849	1 306	977	сам-4
1850	1 313	977	сам-4
1851	1 298	970	сам-3
1852	1 338	1 159	сам-3
1853	1 343	1 163	сам-3
1854	1 258	1 092	сам-2

<sup>980</sup> НГАБ у Горадні, ф. 31, воп. 2, спр. 2409, арк. 94.

<sup>981</sup> НГАБ у Горадні, ф. 31, воп. 2, спр. 856, арк. 100.

<sup>982</sup> НГАБ у Горадні, ф. 31, воп. 2, спр. 1218, арк. 6 адг. [Матэрыялы люстрацыі маёнтку Бершты за 1859–1869 гг.].

<sup>983</sup> НГАБ у Горадні, ф. 31, воп. 2, спр. 1218, арк. 6 адг.

1855	500	422	сам-1
1856	685	568	сам-1
1857	862	611	сам-2
1858	874	622	сам-2

**Крыніца:** НГАБ у Горадні, ф. 31, воп. 2, спр. 2410, арк. 18.

Такім чынам, няўрод стаў галоўнай бядой берштаўскіх сялянаў, гаспадарка якіх не была дастаткова трывалай. Нават да начальніка Гарадзенскай губэрні ўвосень 1854 г. дайшлі чуткі, “што ў казённай вёсцы Бершты празь нядбайнасьць старшыні Ханевіча і пісара Крыгера сяляне зусім ня мелі хлеба і елі ліпаваю кару ды папараць і што ў гэтай вёсцы памерлі ад голаду каля ста чалавек”<sup>984</sup>. Губэрнатар даў чыноўнікам загад праверыць гэтыя звесткі. У кастрычніку 1854 г. засядальнік палаты крымінальнага суду Наглоўскі паведамаў: “Прыехаў я ў гэтую вёску зь іншай нагоды; пытаўся, дарэчы, шмат у каго зь сялянаў, ці ўрадзіла сёлета збожжа, ці даволі будзе хлеба да новага ўраджаю, ці галадавалі яны летась і г.д. На такія пытаньні ўсе аднолькава адказвалі, што летась не было чаго есьці, што зьбіралі вядомае ім пажыўнае зелье, а таксама кару, таўклі яе і, дамешваючы да мукі, пяклі хлеб і гэтым жывіліся; што сапраўды ў вёсцы Бершты памерла блізу ста чалавек ад розных хваробаў — ліхаманкі, гарачкі і халеры, якія лютавалі больш за два месяцы, што ўраджаю сёлетняга ня хопіць да новага хлеба і што яны чакаюць такой жа нястачы, як і летась”<sup>985</sup>.

У траўні 1855 г. тлумачальную запіску аб прычынах цяжкага становішча берштаўскіх сялян даслаў віленскаму генэрал-губэрнатару старшыня Гарадзенскай палаты дзяржаўных маёмасьцяў Кажэўнікаў: “Сяляне Берштаўскай і Сабальянскай грамадаў, што здаўна жывуць сярод лясоў Гарадзенскай пушчы, маюць самыя неўрадлівыя, пяшчаныя, пустыя і месцамі нізінныя, балоцістыя землі; напачатку жылі яны не зь земляробства, якое не магло іх забясьпечыць, а самавольна расчышчаючы лес, займаючыся кантрабандаю і разводзячы хмель; першыя два заняткі як незаконныя строгімі і пільнымі захадамі спыненыя, разьвядзеньне ж хмелю значна паменшылася само ад заняпаду і скарачэньня вінакурства. Гэтыя промыслы прывязалі сялян да няўдзячнай глебы, якая ім дасталася; для павелічэньня нормы надзелу паводле люстрацыі ім было прапанавана высяленьне, па колькі сем’яў з кожнага паселішча, на што і яны пагаджаліся, але, не атрымаўшы ад ураду грашовай дапамогі, дзеля сваёй незаможнасьці не маглі на гэта наважыцца, і таму зь перасяленьня нічога ня выйшла <...> паводле люстрацыі сялянам далі зямлю ў падвойнай прапорцыі, але й гэтага мала. Палата

<sup>984</sup> “что в казенной деревне Бершты по нерадению старшины Ханевича и писаря Кригера крестьяне не имели вовсе хлеба и питались липовою корою и папоротником и что в этой деревне умерли от голода около ста человек” (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 28, спр. 584, арк. 1. [Справа пра сьмерць ад голаду сялянаў вёскі Бершты. 1854–1855 гг.]).

<sup>985</sup> “Прибыл я в эту деревню под другим предлогом, спрашивал между прочим многих крестьян, каковы урожаи у них в нынешнем году, будет ли достаточно хлеба до нового урожая, не терпели ли они в прошлом году голода и прочее. На таковые вопросы все согласно отвечали, что в прошедшее лето они терпели большой недостаток в продовольствии, что собирали известные им питательные травы и древесную кору, толкли ее и примешивая к муке пекли хлеб и этим питались, что действительно в одной деревне Бершты умерло до ста человек от разных болезней, лихорадки, горячки и холеры, продолжавшихся у них более двух месяцев, что урожая нынешнего недостаточно до нового хлеба, и что они в предыдущее лето ожидают такого же недостатка как и в прошедшее” (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 28, спр. 584, арк. 2 ад.).

дзяржаўнай маёмасці склала асобны праект і прасіла крэдыт на высяленне 150 сем'яў<sup>986</sup>.

Паводле высновы палаты дзяржаўных маёмасцяў: “Страта 100 душ адбывалася цягам двух гадоў, у 1853 г. яны (сяляне. — С.Т.), акрамя ліхаманкі і гарачкі, пакутвалі ад халеры, а ў 1854 г. эпідэмія тыфусу пакінула тут свой страшны сьлед”<sup>987</sup>. Чыноўнікі сьцьвярджалі, што імі былі прынятыя ўсе неабходныя захады для ратаваньня сялян ад голаду: быў выдадзены ўвесь хлеб з запаснога хлебнага магазына і таксама падвезена зерне з суседніх вёсак і сельскіх грамадаў дзяржаўных сялянаў. Палата бараніла таксама службоўцаў сялянскага самакіраваньня: “...сельскі старшыня Ханевіч, адзін з найлепшых гаспадароў усёй грамады паводле прыстойнага жыцьця, цьвярозых паводзінаў і руплівасьці карыстаецца павагай сялян... а сельскі пісар проці Ханевіча ніякай вагі і тым больш улады ня мае”<sup>988</sup>.

Голад і пошасьці 1853–1854 гг. не паўплывалі на падатковую палітыку ўраду ў дачыненні да казённых сялянаў Гарадзенскай пушчы. Пра гэта сьведчыць параўнаньне дадзеных люстрацыі 1853 г. і праверкі 1859 г.<sup>989</sup>. Пазямельны аброк у 1853 г. складаў па маёнтку Бершты 1565,5 руб., а ў 1859 г. — 3116 руб. Рост грашовых выплат дасягнуў 1551 руб., або амаль 100 %. З аднаго цяглага надзелу зямлі аброк павялічыўся з 5,5 да 11,5 руб., а з аднае рэвіскае душы — з 99 кап. да 2 руб. 62 кап. Такім чынам, у разьліку на адну рэвіскую душу пазямельны аброк вырас амаль утрая. Пасьля правядзеньня праверкі галоўны люстратар, разумеючы нерэальнасьць спагнаньня вызначанай сумы, прапанаваў часова зьменшыць грашовыя выплаты сялянаў маёнтку Бершты на 45 %. Агульная сума пазямельнага аброку пасьля гэтага склала 1714 руб., што ўсё роўна на 148 руб. перасягала паказьнік 1853 г. Зь цяглага зямельнага надзелу аброк склаў 6 руб. 15 кап., або на 62 кап. больш, чым у 1853 г., а з рэвіскае душы — 1 руб. 44 кап., або на 45 кап. болей, чым у 1853 г.

Наколькі цяжкімі для берштаўскіх сялянаў былі гэтыя павіннасьці? Адразу неабходна падкрэсьліць пэўную абстрактнасьць нашых разважаньняў. Праблема палягала ў тым, як зарабіць гэтыя грошы, бо зерневая гаспадарка ў Берштах была разьвітая вельмі слаба. Таму, як мы ўжо адзначалі, грошы на

<sup>986</sup> “Крестьяне Берштовского и Соболянского обществ поселенные с давнего времени среди лесов Гродненской пушчи имеют земли самые бесплодные, песчанья, тощя, и местами низменныя, болотистыя, первоначально быт их поддерживался не хлебопашеством, которое не могло их обеспечить, но самовольными расчистками леса, контрабандою и разведением хмеля, две первые промышленности, как незаконные, мерами строгости и бдительности прекращены, разведение же хмеля значительно уменьшилось само собою, по случаю упадка и сокращения винокурения. Эти промыслы привязали крестьян к неблагоприятной почве, доставшейся им в удел; для увеличения нормы надела угодиями, по люстрации предложено было им назначить выселение, по несколько семейств из каждого селения, что и они признали необходимым, но как правительству неугодно было ссудить выселяющихся денежным пособием, то они по своей маложажиточности не могли на это решиться и за тем переселение не возымело действия <...> по люстрации крестьяне были наделены землёй по удвоенной пропорции, но и этого мало. Палата государственных имуществ составила особый проект и запросила ссуду на выселение 150 семейств” (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 28, спр. 584, арк. 9 адг. – 10).

<sup>987</sup> “Убыль 100 душ происходила в течение двух лет, в 1853 г. они кроме лихорадки и горячки поражены были и холерою, а в 1854 г. повсеместный тифус оставил у них следы своей свирепости” (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 28, спр. 584, арк. 9 адг. – 10).

<sup>988</sup> “...сельский старшина Ханевич принадлежащий к лучшим хозяевам всего общества по порядочному образу жизни, трезвому поведению и усердной заботливости пользуется уважением крестьян... а сельский писарь при распорядительности Ханевича никакого веса и тем менее власти не имеет” (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 28, спр. 584, арк. 7 адг.).

<sup>989</sup> НГАБ у Горадні, ф. 31, воп. 2, спр. 1218, арк. 6 адг. – 7.

выплату падаткаў жыхары пушчы зараблялі з дапамогай лясных промыслаў. Напрыклад, архіўныя матэрыялы сьведчаць, што ў 1846 г. берштаўскія сяляне, каб пакрыць недабор падаткаў, падпісалі кантракт з гарадзенскімі бізнэсоўцамі-габраямі на сплаў да Горадні 300 бярэнаў будаўнічага лесу і 300 сажняў дроў<sup>990</sup>. І хутчэй за ўсё, такія заробкі былі рэгулярнымі. Так ці інакш, але пушчанскія сяляне ня мелі магчымасьці спраўна выплочваць падаткі дзяржаўнай казне. У галодных 1855–1856 гадох недабор падаткаў у Берштах склаў 424,5 руб. У 1859 г. да гэтай сумы дадаліся яшчэ 394 руб. Агулам выйшла 819 руб.<sup>991</sup> У некаторых сялянскіх сем'ях недабор аброчных выплат перавышаў 7 руб.

Паводле гаспадарчага інвэнтару 1859 г., ворыўнай зямлі ў маёнтку Бершты было 10 328 дзес., малапрыдатнай для ворыва — 13 322, лесу — 10 131 дзес.<sup>992</sup> Люстратар прапанаваў перадаць сялянам таксама “вакантную” (ачышчаную ад лесу) зямлю — 1179 дзес. Па маёнтку, паводле праверкі, налічвалася 279,5 сялянскіх надзелаў: 235 дзес. сядзібнай зямлі, 7790 дзес. ворыва, 1801 дзес. сенакосаў, 619 дзес. выганаў. Параўнальна зь люстрацыяй 1853 г. плошча сялянскай зямлі вырасла з 9956 да 11 135 дзес. А ў пераліку на адну рэвіскую душу — з 6,32 да 8,35 дзес. Усяго ў маёнтку Бершты на 1859 г. налічвалася 445 сялянскіх двароў, гэта значыць у сярэднім на 1 двор прыпадала блізу 25 дзес. зямлі. Цікава, што адна з прапанаваў люстратара па сутнасьці апярэджвала добра вядомую пазьнейшую *сталыпінскую* рэформу: “...землі маёнтку падзяліць на асобныя ўчасткі (асабнякі) пры шматпольным севазвароце ад 20 да 50 дзес. прапорцыі і адпаведна гэтаму каляніяльнае ўладкаваньне ў вёсках праводзіць паступова, пераконваючы сялян у карысьці такой сыстэмы гаспадараньня”<sup>993</sup>.

Самыя ж берштаўцы лічылі, што зямлі ім паводле люстрацыі нарэзана мала. 30 чэрвеня 1858 г. сход сялянаў пастанавіў: “Хоць нам на кожны двор, акрамя сялібы, дадзена 40 дзесяцін, але з увагі на нізкую ўрадлівасьць тых земляў, якія амаль цалкам складаюцца з сыпкіх пяскоў і вымагаюць шматгадовага адпачынку, мы маем яшчэ пільную патрэбу ў землях... зь лясных палян і сенажацяў, здаўна абробленых нашымі рукамі”<sup>994</sup>. Такім чынам, сяляне перанейшаму трымаліся экстэнсіўнай стратэгіі выжываньня.

Як мы ўжо адзначалі, неўрадлівасьць пячаных глебаў падштурхоўвала жыхароў Берштаўскай пушчы да заняткаў ляснымі промысламі, сярод якіх асаблівую ролю адыгрывалі высечка і сплаў лесу па рацэ Котра да Горадні. Апрача таго, яны выкопвалі асмол (карані дрэваў) і здабывалі зь яго драўняны вугаль. Варта адзначыць, што зарабляць грошы ляснымі промысламі было даволі няпроста. Напрыклад, у 1846 г. берштаўцы сплавілі ў Горадню лес,

<sup>990</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 13, спр. 524, арк. 36. [Скарга сялянаў Берштаўскай грамады на злоўжываньні сельскага начальства. 1852–1853 гг.].

<sup>991</sup> НГАБ у Горадні, ф. 31, воп. 2, спр. 2410, арк. 17.

<sup>992</sup> НГАБ у Горадні, ф. 31, воп. 2, спр. 1218, арк. 1.

<sup>993</sup> “...земли имения поделить на отдельные участки (особняки) при многопольном севообороте от 20 до 50 дес. пропорции и соответственно этому колониальное устройство деревень проводит постепенно по мере убеждения крестьян в полезности такой системы хозяйствования” (НГАБ у Горадні, ф. 31, воп. 2, спр. 1218, арк. 5 адг. [Праект інвэнтару маёнтку Бершты. 1859 г.]).

<sup>994</sup> “Хотя нам на всякий двор наделено 40 десятин, кроме усадьбы, но как по плодородности таковых земель, составляющихся почти из сыпучих песков и требующих долголетнего отдыха, мы необходимо нуждаемся в добавке нам еще земель... из лесных полян и сенокосов обделанных нашими собственными силами с давних времен” (НГАБ у Горадні, ф. 31, воп. 2, спр. 2410, арк. 21. [Інвэнтар маёнтку Бершты за 1859–1860 гг.]).



куплены гарадзенскім купцом Мендзелем Собалем. Апошні падпісаў зь імі кантракт на суму 314 руб.<sup>995</sup> Аднак потым Собаль адмовіўся плаціць па кантракце нібыта дзеля адсутнасці свайго даверанага Бэркі Флета, у якога быццам знаходзіліся ўсе рахункі. А пазьней ён ужо сыцьвярджаў, што увогуле ня меў ніякіх справаў зь берштаўскімі сялянамі. Урэшце Собаль абвесціў, што сяляне не выканалі нейкіх умоваў кантракту, і зьехаў па сваіх справах у Пецярбург. Праўда, пры асабістых сустрэчах зь сялянамі ў прысутнасці губэрнскіх чыноўнікаў габрайскія бізнэсоўцы абяцалі выплаціць усе грошы. На загад губэрнатара гарадзенская паліцыя ўсё ж такі спагнала 307 рублёў на карысьць берштаўцаў з даверанай асобы Собаля Бэркі Флета, які й падпісваў той няўдалы кантракт зь сялянамі. Для дзяржавы гэта было выгадна: большая частка тых грошай пайшла якраз на выплату сялянамі падаткаў. Бэрка Флет у сваю чаргу зьвярнуўся з скаргай у вышэйшую судовую ўстанову Расійскай імперыі — Сэнат. У студзені і чэрвені 1852 г. там двойчы разглядалася справа аб спрэчцы габрайскіх купцоў і берштаўскіх пльытагонаў. Сэнат пастанавіў, што губэрнскія ўлады незаконна спагналі грошы з купца, і рэкамэндаваў перадаць справу на новы разгляд у губэрнскія судовыя ўстановы. Чым усё гэта скончылася, з архіўных дакумэнтаў невядома.

Дачыненні зь мясцовымі паліцыйнымі ўладамі ў берштаўскіх сялянаў таксама складваліся няпроста. У 1841 г. у гарадзенскае губэрнскае праўленне прыйшла скарга на паліцыйнага прыстава Віткоўскага, які крыўдзіў жыхароў Гарадзенскай пушчы. Так, Віткоўскі прымушаў працаваць на сваёй гаспадарцы вясковых паліцыйных дзясятнікаў, загадваў берштаўскім сялянам ачысьціць лясную паштовую дарогу (замест азёрскіх габраяў, якія ад гэтай працы адкупіліся). Урэшце, ён забраў у берштаўца Мацея Будзькі 120 руб. серабром “нібыта за вызваленне ад арышту”<sup>996</sup>. Зразумела, што той Мацей Будзька, напэўна, меў нейкія непаразумы з законам. Бо зарабіць такія грошы можна было толькі кантрабандай ці незаконнай расчысткай лесу. Мясцовыя службовыя асобы часьціком заплюшчвалі на гэта вочы. У выніку сфармавалася складаная сетка сацыяльных узаемадачыненьняў, утрунтаваная на дробных хабарах, пачастунках, узаемных саступках. Калі нехта, як той Віткоўскі, перабіраў меру, дык сяляне скардзіліся вышэйшым уладам. У цэлым жа гэтая сыстэма выяўляла вельмі моцную жывучасьць.

У выніку рэформы графа Кісялёва ў дзяржаўных вёсках паўставалі ўстановы сялянскага самакіраваньня. На яго сходах вяскоўцы абіралі з свайго асяродзьдзя старшыню грамады, сельскіх старастаў, судзьдзяў і зьбіральных падаткаў. Менавіта стварэньне самакіраваньня можна лічыць, на нашу думку, першай заўважнай праявай працэсу мадэрнізацыі мясцовага сялянскага грамадства. Трэба адзначыць, што выбарныя асобы падпадалі пад поўны кантроль дзяржаўных чыноўнікаў, аднак гэта не перашкаджала ім злоўжываць сваімі паўнамоцтвамі. У красавіку 1851 г. некаторыя берштаўскія жыхары скардзіліся ў палату дзяржаўных маёмасьцяў і асабіста губэрнатару на сваё выбарнае сельскае начальства — старшыню Канстанціна Ханевіча,

<sup>995</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 21, спр. 1002, арк. 19–20. [Справа пра ўхіленьне купцоў ад сплаты грошай берштаўскім сялянам. 1846 г.]

<sup>996</sup> НГАБ у Горадні, ф. 2, воп. 30, спр. 2055. [Скарпі сялянаў Гарадзенскай пушчы на начальства. 1843–1845 гг.]

збіральніка падаткаў Казіміра Ушкевіча і пісара Крыгера<sup>997</sup>. Выканаўца абавязкаў гарадзенскага губэрнатара Сымон Парай-Леанткоўскі прызначыў сьледства па гэтай справе. У Бершты было накіравана часовае аддзяленьне земскага павятовага суду. Пад час сьледства селянін Франц Будзька пасля допыту адмовіўся падпісваць свае ўласныя паказаньні, за што быў пасаджаны пад арышт. Страх падпісваць любыя паперы і даваць прысягу быў тады агульнай зьявай сярод беларускага сялянства. Часовае аддзяленьне паліцыйнага суду нават зьвярнулася да губэрнатара з просьбай прыслаць у Бершты жандарскага афіцэра, які б мог адпаведна паўздыейнічаць на сялянаў. Але тыя неўзабаве пакаяліся і пагадзіліся падпісваць свае ўласныя паказаньні. Паводле іх, палясоўшчык Казімір Ушкевіч спаганяў з аднавяскоўцаў падаткі і не заводзіў пры гэтым ніякіх рэгістраў: “...таму невядома, колькі з каго ўзяў”. Часовае паліцыйнае судовае аддзяленьне пастанавіла, каб кожны гаспадар быў забяспечаны аркушам паперы, у які б запісваў плату за палі і лугі, а Казімір Ушкевіч быў адхілены ад пасады збіральніка падаткаў.

У студзені 1852 г. берштаўскія сяляне Рыгор Васілевіч, Якуб Будзька й Хведар Касьцевіч зноў скардзіліся на сваё сельскае начальства. Паводле іхнае скаргі, у 1841 г. стральцу Казіміру Ушкевічу і Хведару Касьцевічу былі аддадзеныя ў арэнду казённыя лугі за 462 руб. у год. Але гэтыя лугі прыняў адзін Казімір Ушкевіч і разам з старшынёй Ханевічам пакрываў арэндную плату, па меркаваньні сялянаў, за кошт казённых падаткаў. Навакольных ж азёры былі аддадзеныя сельскім начальствам у арэнду габраям бяз права лову для сялян, і габраі “з згоды старшыні Ханевіча забараняюць сялянам гэтую выгоду”. За недабор падаткаў старшыня, паводле аўгараў скаргі, выганяў сялян на розныя работы, але атрымліваючы за іх грошы, ня ўносіў гэтыя грошы ў казначэйства для пагазэньня доўту, а клаў сабе ў кішэню. Сяляне таксама скардзіліся, што разьмешчаныя ў вёсках корчмы аддадзеныя ў арэнду габраям, а старшыня прымушае вяскоўцаў рамантаваць іх за ўласныя грошы. Так, у 1849 і 1850 гг. Ханевіч аддаваў берштаўскую карчму ў арэнду габраю зь мястэчка Каменка — нейкаму Бэрку, а ў 1851 г. тры шынкі ў Берштаўскім маёнтку трымаў габрай зь мястэчка Азёры Вулька Баравік. Сяляне таксама скардзіліся, што старшыня пасылаў іх сплаўляць лес і капаць асмол. За кожны сажань асмолу паводле кантракту мусілі плаціць 3 руб., але старшыня, на думку сялянаў, браў з габрая Давыда Гінзбурга па 3 руб. 60 кап., а рэшту пакідаў сабе. Акрамя ўсяго іншага, сяляне скардзіліся, што старшыня спаганяў большую суму падаткаў, чым належала па законе. Ён, напрыклад, абклаў чыншам у памеры 1 руб. бабылёў Максіма Гардзея, Восіпа Грыгарэвіча і Паўла Паўлюкевіча, якія зусім не карысталіся зямлёй. Плацілі чынш удовы Кацярына Даніловіч і Крысьціна Стасюкевіч, якія таксама не карысталіся зямлёй, а іхныя надзелы ўтрымліваў сам старшыня Ханевіч. Апрача таго, сельскае начальства несправядліва, на думку сялянаў, карала вяскоўцаў дубцамі.

Аднак вынікі рассьледваньня, праведзенага чыноўнікамі, фактычна былі на карысьць службовых асобаў. Аргумэнты сельскага кіраваньня былі такія: Казімір Ушкевіч узяў у арэнду 130 дзес. ворыва і 317 дзес. сенакосаў, якія

<sup>997</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 13, спр. 524. [Скаргі сялянаў Берштаўскай грамады на сельскае начальства. 1852–1853 гг.].

знаходзіліся ў казённых лясных дачах, з умовай выплаты ў год 190 руб. Прыблізна столькі ж узяў і Хведар Касьцевіч, аднак ня выплаціў грошы паводле кантракту й перадаў сваю частку ў 1845 г. таму ж Ушкевічу, а ягоную нядоімку бралі з грамады, бо яна за яго паручылася. Наконт перадачы корчмаў габраям сельскае кіраўніцтва тлумачыла, што ўсе аброчныя артыкулы Гарадзенскага лясніцтва 15 красавіка 1850 г. былі аддадзеныя ў арэнду ўжо згаданаму шляхцічу Імбру, які ў сваю чаргу таксама меў права аддаваць на водкуп трэцім асобам корчмы, млын, рыбныя ловы ды іншыя аброчныя артыкулы. Для рамонту карчмы берштаўскія сяляне прыцягваліся паводле шарварку на падставе пастанаўленьня самой палаты дзяржаўных маёмасцяў. Дзеля пагашэння недабору дзяржаўных падаткаў сельскае кіраваньне 15 сакавіка 1846 г. падпісала з габраямі кантракт на сплаў у Горадню 300 бярэнаў для будаўніцтва і 300 сажняў дроў. Сплаў капы лесу (60 штук) каштаваў 14 руб. 50 кап., сажань дроў — 1 руб. 20 кап. Сельскае кіраваньне атрымала з гэтага толькі 50 руб., а астатнія 314 руб. спаганяліся на той момант з габрайскіх купцоў гарадзенскай паліцыяй, пра што мы ўжо гаварылі. У сплаве лесу бралі ўдзел 30 сялянаў, кожны зь якіх атрымаў па 15 кап., а астатнія 44 руб. 30 кап. былі пералічаныя ў казначэйства з улікам у асабовыя падатковыя кніжкі сялянаў па 35 кап. 14 жніўня 1852 г. сельскае кіраваньне падпісала кантракт з габраем Гінзбургам на пастаўку 50 сажняў асмолу па 3 руб. за кожны сажань. Кошт 3,5 руб. за сажань асмолу, паводле старшыні Ханевіча і чыноўнікаў палаты, прыдумалі самыя сяляне. І нарэшце, адкідаючы адно з апошніх абвінавачваньняў, сельскае кіраваньне сьцьвярджала, што сяляне вёскі Шчанец Іван і Рыгор Хохі і Раман Токць паводле прыгавору сельскай расправы былі пакараныя 30 дубцамі за зьбіцьцё нейкага Сакалоўскага, “прыказчыка” абшарніка Мацееўскага, які за патраву забраў у панскі двор іхнюю жывёлу. Кіраўніцтва палаты дзяржаўных маёмасцяў палічыла прыведзеныя аргумэнты досыць грунтоўнымі і старшыня Ханевіч застаўся на сваёй пасадзе. Тут выклікае цікавасьць той факт, што сяляне, якія скардзіліся на тутэйшых службовых асобаў, зусім ня згадвалі арандатара “чыншавых артыкулаў” Імбру. Напэўна, пра яго яны нават ня ведалі, бо мелі справы толькі зь сельскім старшынёй і пісарам.

28 чэрвеня 1852 г. сяляне Берштаў Іван Ушкевіч, Сямён і Міхал Сяргейчыкі, Хведар Касьцевіч і Лаўрэн Саковіч зноў пішучь скаргу з просьбай пазбавіць пасадаў старшыню Ханевіча (якую той займаў з 1840 г., а раней солтысам Берштаў быў ягоны бацька) і сельскага пісара Крыгера, а таксама прыслаць для правядзеньня сьледства жандарскага афіцэра і чыноўніка для надзвычайных даручэньняў<sup>998</sup>. З архіўных дакумэнтаў па гэтай справе, якія захаваліся, цяжка высветліць, на чым баку была праўда. Хутчэй за ўсё, старшыня Ханевіч супольна зь пісарам Крыгерам дапускаў пэўныя злоўжываньні і прысвойваў нейкую частку грамадзкіх грошай. Аднак гэтая практыка была ўсеагульнай і адступленьняў ад яе практычна не было. Натуральна, што службовыя асобы звычайна карысталіся падтрымкай чыноўнікаў палаты дзяржаўных маёмасцяў, якім патрэбны былі паслухмяныя выканаўцы ў сялянскім самакіраваньні. Цалкам магчыма, што гэта быў канфлікт розных сялянскіх групавак у барацьбе за ўладу ў сельскім кіраваньні. Прынамсі “апазыцыя” вызначалася настойлівасьцю і пасьядоўнасьцю.

<sup>998</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 13, спр. 524, арк. 40–41.

Прычым сяляне, у большасці сваёй непісьменныя (праўда, асабістыя подпісы на дакумэнтах сьведчаць, што некаторыя зь іх умелі расьпісвацца па-польску), карысталіся пад час судовых працэсаў паслугамі адукаваных людзей іншых станаў. У архіўнай справе захаваўся цікавы дакумэнт — запіска губэрнатару нейкага гарадзенскага абываталя Язэпа Грушчынскага, які быў даверанай асобай берштаўскіх сялянаў у судовых справах: “Грамада казённых сялян, адпаведна 1049 арт. Крымінальных законаў, прасіла мяне быць пасярэднікам у іхнай справе, у адказ на што часовае аддзяленьне <...> дапусьціла мяне да выкананьня гэтага прашэньня”<sup>999</sup>. За гэта чыноўнікі губэрнскай палаты дзяржаўных маёмасьцяў намерыліся, на думку Грушчынскага, “загубіць” яго, абвінаваціўшы ў прысвойваньні казённых сялян<sup>1000</sup>. Такім чынам, малапісьменныя сяляне карысталіся паслугамі адукаваных мяшчан ці дробных шляхцічаў, якія, фактычна, выступалі ў ролі адвакатаў вяскоўцаў, а таксама перакладалі і тлумачылі ім афіцыйныя дакумэнты з расійскай і польскай моваў. Нярэдка гэтыя грамацеі, як правіла небагатыя, прыносілі ў вясковае асяродзьдзе радыкальныя сацыяльныя ідэі ды бунтарскі дух, таму стаўленьне да іх з боку ўладаў звычайна было вельмі непрыязным. Напрыклад, у вёсках Азяркі і Яскялевічы, якія знаходзіліся ў заходняй частцы Гарадзенскай пушчы, сяляне ў 1809 г. адмовіліся выконваць усе павіннасьці на карысьць арандатара віцэ-губэрнатара Максімовіча, спасылаючыся на нейкі царскі дакумэнт. Гэты дакумэнт, які сяляне старанна захоўвалі, у вёску прынёс адстаўны пратакаліст Ляшчынскі. Ён і жывіў у вёсцы на поўным утрыманьні мясцовых сялянаў<sup>1001</sup>. Ну а стараста Канстанцін Ханевіч урэшце вымушаны быў пакінуць сваю пасаду і, больш за тое, разам з сваёй сям’ёй перасяліўся зь Берштаў у іншую пушчанскую вёску Навасёлкі.

У студзені 1858 г. у Берштах быў праведзены новы рэвіскі перапіс<sup>1002</sup>. Паводле яго, у вёсцы налічвалася 77 двароў і 6 бабылёў. Насельніцтва складала 538 душ (247 мужчын і 291 жанчына) і ў параўнаньні з папярэднім перапісам скарацілася на 34 %. Такімі былі наступствы голаду і пошасьцяў 1853–1854 гг. Так, пасья 1850 г. памерлі 129 мужчын, а нарадзіліся і дажылі да часу перапісу толькі 20. У некаторых дварах іх зусім не засталася. Адзінокімі сталі жанчыны Разалія Васілевіч і Агата Мышкевіч. Нягледзячы на гэта, 22 хлопцы былі ўзятыя ў рэкруты, прычым у некаторых сем’ях бралі адразу двух. Імпэрыі патрэбна было гарматнае мяса для бойні пад Севастопалем, а лёсы сялян яе цікавілі ў апошнюю чаргу. Колькасць мужчын у вёсцы нават зьменшылася параўнальна зь перапісам 1795 г. (тады было 248). Такім чынам, два дэмаграфічныя правалы — 1812 і 1853–1854 гг. — паглынулі ўвесь 60-гадовы прырост насельніцтва.

У 1863 г. абшар Гарадзенскай пушчы стаў месцам актыўнай дзейнасьці паўстанцкіх аддзелаў пад камандаваньнем Лянкевіча й Нарбута. Так, Берштаўскае валасное праўленьне паведаміла губэрнскім ўладам, што 18 сакавіка 1863 г. у вёсцы Шумы (цяпер тэрыторыя Летувы) быў адзел

<sup>999</sup> “Общество казенных крестьян просило меня со стороны их находится сообразно 1049 ст. Уголовных законов переводчиком, на что по поданному ими прошению временное отделение <...> допустило меня к исполнению сего крестьян домогательства” (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 20, спр. 521, арк. 40–41).

<sup>1000</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 13, спр. 524, арк. 28.

<sup>1001</sup> НГАБ у Горадні, ф. 2, воп. 2, спр. 216. [Справа пра адмову сялян Гарадзенскага лясніцтва выконваць павіннасьці. 1809–1810 гг.].

<sup>1002</sup> НГАБ у Горадні, ф. 24, воп. 15, спр. 552. [Рэвіскія сказкі Гарадзенскага павету за 1858 г.].



паўстанцаў колькасьцю блізу 30 чалавек (службовыя асобы сялянскага самакіраваньня пад страхам жорсткага пакараньня павінны былі паведамляць царскім уладам пра кожнае зьяўленьне паўстанцаў у іх мясцовасьці). Да паўстанцаў далучыліся некалькі жыхароў Шумаў. 4 красавіка, паводле зьвестак чыноўнікаў палаты дзяржаўных маёмасьцяў, інсургенты (так улады называлі паўстанцаў) пашкодзілі масты праз рэчку Котру каля Берштаў і праз рэчку Нявішу каля Якубавічаў. На наступны дзень яны забралі стрэльбы у стральцоў Міхала Ушкевіча з Пілаўні і Язэпа Лебядзевіча з Падберштаў. 21 красавіка аддзел колькасьцю амаль у тры сотні паўстанцаў увайшоў у мястэчка Азёры (суседняя зь Берштамі воласьць). Яны спалілі ўсе паперы ў канцылярні лясьніцтва, забралі 316 казённых рублёў за продаж лесу і 134 рублі, прыгатаваньня на пабудову дома пад лясьніцтва, а таксама 125 рублёў у самога лясьнічага Дольмаца. Паўстанцы таксама захапілі ў Азёрах 55 стрэльбаў, 2 пісталеты й рэвальвэр. Да іх далучыліся каля 20 жыхароў мястэчка. У пошуках паўстанцаў па пушчы гойсалі і ўрадавыя войскі. Так, паводле скаргі валаснога праўленьня, у ноч з 4 на 5 красавіка салдаты разабралі хлеб ля берштаўскай карчмы, каб раскласьці агонь.

24 чэрвеня 1863 г., паводле зьвестак губэрнскай адміністрацыі, паўстанцы былі ў вёсцы Лакно Азёрскай гміны, дзе “сталі чытаць абуральныя праклямацыі, але жыхары разышліся, а слухалі толькі дзеці”<sup>1003</sup>. У гаспадара гэтай вёскі Адама Карэлы паўстанцы ўзялі хлеб і квас, прычым, калі гаспадыня адмовілася браць грошы, паўстанцы паклалі іх на зямлю. Такія паводзіны сялянаў былі прадыктаваньня страхам перад пакараньнем з боку ўладаў за ўсякую дапамогу інсургентам. Вайскоўцы зусім не цырымоніліся зь мясцовымі жыхарамі, калі падазравалі іх у сувязях з паўстанцамі. Чыноўнікі палаты дзяржаўных маёмасьцяў нават паскардзіліся гарадзенскаму губэрнатару на царскіх салдат за зьдзекі зь сям’і палясоўшчыка Івана Ушкевіча з урочышча Пагарэнда: “Капітан... двойчы загадаў вешаць 67-гадовага гаспадара гэтай сям’і, дапытваючыся, куды ён схваў нейкага Гудачэўскага, пра якога Ушкевіч зусім ня ведаў. Затым загадаў прывязаць яго да дрэва і пасьяля доўга катаваньня і страшэнных пагроз нарэшце адпусьціў... Астатніх сямейнікаў... загадаў біць перш нагайкамі, зь якіх дзьве пасьяля некалькіх удараў паламаліся, а потым розгамі”<sup>1004</sup>. Нават 70-гадовая Разалія Ушкевіч атрымала 4 удары нагайкай “из уважения, что более не выдержит”, а жонка стральца Мар’яна атрымала 20 нагаек. Праз два тыдні той самы капітан загадаў сваяку палясоўшчыка Хрыстафору Ушкевічу весьці салдат у лес і паказаць, дзе хаваюцца паўстанцы. Калі апошні адмовіўся, дык атрымаў 350 нагаек.

Паводле дадзеных мясцовых уладаў, зь Берштаўскай воласьці за ўдзел у паўстаньні былі высланыя ў Сібір і Астраханскую губэрню жыхары вёскі Шумы: Іван Юр’евіч Сяргейчык, ягоны сын Марцін, Іван Міхайлавіч

<sup>1003</sup> “стали читать возмутительные прокламации, но жители разошлись, а слушали только дети” (НГАБ у Гродне, ф. 3, воп. 1, спр. 15, арк. 77).

<sup>1004</sup> “Капитан... приказал вешать двукратно хозяина этого семейства 67-и летнего старика, допытываясь, куда он спрятал какого-то Гудачевского, о котором хозяин Ушкевич вовсе не знал. Затем велел привязать его к дереву и после долгого мучения и страшных угроз наконец отпустил... остальных членов семейства... приказал бить сперва нагайками, из которых две после нескольких ударов перешиблись, а потом розгами” (НГАБ у Горадні, ф. 3, воп. 1, спр. 15, арк. 86. [Падзеі паўстаньня 1863 г. у Гарадзенскай губэрні]).

Сяргейчык і яго брат Дамінік, Аўгусьцін Юр'евіч Малевіч, яго сын Міхал і брат Бенедыкт, Казімір Ігнатавіч Саковіч, бабыль Казімір Андрэевіч Гудачэўскі; зь вёскі Зубрава: Якуб Паўлавіч Сакалоўскі з сынамі Пятром, Адамам і Апанасам; з Новай Руды: Іван Тамашавіч Абухоўскі<sup>1005</sup>. Усе яны належалі да рымска-каталіцкага веравызнаньня. Найбольш актыўна падтрымалі паўстаньне жыхары вёскі Шумы. Таму ўлады таксама прызналі карысным пасяліць у Шумах “некалькі сем’яў земляробаў-расіян”<sup>1006</sup>. Але апошняя ідэя так і не была рэалізаваная.

Ужо ў 1864 г. за дапамогу паўстанцам былі выселены з сваёй вёскі сяляне Зубрава. Іх пазбавілі нерухомай маёмасьці і параскідвалі па розных вёсках Берштаўскай воласьці. У лютым 1868 г. выселенья сяляне зьвярнуліся да гарадзенскага губэрнатара з просьбай дазволіць ім вярнуцца ў родную вёску. Прашэньне падпісалі 11 гаспадароў: Міхал, два Сымоны, Ігнат і Іван Сяргейчыкі, Ігнат Грык, Андрэй Багдзевіч, Антон Мышкевіч, Варфаламей Сакалоўскі, Якуб Павядайка, Рыгор Швед і Сымон Мілінкевіч. За добрыя іх паводзіны паручылася ўсё валасное праўленьне. Гарадзенскі губэрнатар паслаў запыт у далёкі Краснаярск з просьбай да Енісейскага губэрнскага праўленьня прыслаць паказаньні ў гэтай справе палітычнага ссыльнага Якуба Сакалоўскага, які разам зь сям’ёй быў высланы з Зубрава ў студзені 1864 г. Аднак зубраўскім сялянам усё ж адмовілі вярнуцца ў родную вёску<sup>1007</sup>.

Трэба адзначыць, што пад час паўстаньня ў пушчанскіх сялянаў канфіскавалі ўсю агняпальную зброю. Гэта ў сваю чаргу спрычынілася да вялікай шкоды ад ваўкоў. У кастрычніку 1863 г. палата дзяржаўных маёмасьцяў пісала гарадзенскаму губэрнатару: “Дзяржаўныя сяляне вёсак, разьмешчаных пры Гарадзенскай пушчы: Берштаў, Новай Руды, Глушнева, Кабялёў, Сухароў, Навасёлкаў, Якубовічаў, Пілоўні, Зуброва, Замасьцянаў і Матылёў, заходзячы ў сельскую ўправу, скардзіліся, што пасья канфіскацыі ў іх стрэльбаў у скарбовым лесе разьвялося гэтулькі драпежных зьвяроў, што ваўкі амаль штоночы прыходзяць у вёску, падкопваюцца пад адрыны і выпягваюць па некалькі штук рознай жывёлы, а ўдзень нападаюць на статкі рагатай жывёлы, сьвіньняў, авечак і коней, хапаюць здабычу і цягнуць у лес; таму сяляне, ня маючы як зьнішчаць ваўкоў і штораду ўсё болей церпячы ад іх, просяць дазволу набыць хоць па тры стрэльбы на вёску для аховы ад ваўкоў, як і дзеля бясьпекі начной варты пры вясковых заставах”<sup>1008</sup>. Рэакцыя

<sup>1005</sup> НГАБ у Горадні, ф. 3, воп. 1, спр. 43. [Сьпісы асобаў, высланых з Гарадзенскай губэрні за ўдзел у паўстаньні 1863 г.]

<sup>1006</sup> НГАБ у Горадні, ф. 31, воп. 2, спр. 2409, арк. 107. [Інвэнтар маёнтку Бершты за 1859 г.]

<sup>1007</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 6, спр. 1288. [Прашэньне сялян вёскі Зубрава пра дазвол вярнуцца на ранейшае месца жыхарства. 1868 г.]

<sup>1008</sup> “Государственные крестьяне деревень, расположенных при Гродненской пушце, как то: Бершт, Новой Руды, Глушнево, Кобель, Сухаров, Новоселок, Якубович, Пиловни, Зуброва, Замостян и Мотылей являясь в сельское правление жаловались, что за отнятием у них ружей размножились в казенном лесу хищных зверей до той степени, что волки почти всякую ночь приходят в деревню, подкапываются под сараи и вытаскивают по несколько штук разного скота, а днем нападают на стада пасущегося рогатого скота, свиней, овец и лошадей, хватают добычу и уносят в лес, посему крестьяне не имея средств к истреблению волков и испытывая от них с каждым днем все более вреда, просят дозволить им приобрести хотя бы по три ружья на деревню, для ограждения их от причиняемых волками значительных убытков, как равно для обеспечения их к безопасному отбыванию ими ночных караулов при деревенских заставах” (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 6, спр. 361, арк. 1. [Справа пра дазвол жыхарам Берштаў мець зброю для абароны ад ваўкоў. 1863 г.]

гарадзенскага губэрнатара на гэтую просьбу нам невядомая. Як невядомае і стаўленьне да паўстаньня жыхароў Берштаў.

У 1850–1860-х гадох у жыцці берштаўскіх сялян назіраюцца новыя зьявы, якія, на нашу думку, можна лічыць пачатковымі праявамі глябальнага працэсу мадэрнізацыі традыцыйнага аграрнага грамадства. Істотным чыннікам гэтай мадэрнізацыі зьяўлялася дзяржаўная палітыка. Да яе станойчых момантаў можна аднесці арганізацыю мэдычнай дапамогі сялянам. Ужо ў канцы 1850-х гадоў у Берштаўскай сялянскай грамадзе дзейнічаў стацыянарны фэльчарскі пункт, хоць дакладная дата яго ўтварэньня нам невядомая. Прычым у якасьці аплаты за працу ўлады спрабавалі перадаць у карыстаньне фэльчару Пагоскаму былую фальварковую зямлю. Але з прычыны супраціву сялянаў з гэтай задумы нічога не атрымалася, а былы фальварак проста быў падзелены паміж імі. А самыя першыя звесткі пра мэдычную дапамогу жыхаром вёскі датычаць 1843 г. У жніўні таго ж году палата дзяржаўных маёмасьцяў губэрні паведамляла губэрнатару, што штатны лекар палаты “гарадзенскага лясніцтва ў казённай вёсцы Бершты выявіў 63 чалавекі, якія маюць запушчаную вэнэрычную хваробу, пасья ж поўнага агляду іх, мабыць, будзе больш за сто, таму просім прызначыць аднаго з акруговых лекараў, які неадкладна заняўся б лячэньнем хворых у часовай лякарні, якую варта заснаваць у Берштах”<sup>1009</sup>. На заснаваньне гэтай больніцы патрэбна было каля 100 руб. серабром, каб утрымоўваць лекара і двух фэльчараў, а таксама для набыцьця “патрэбных прыпасаў — воцату, цукру, мёду, бінтоў <...> п’явак, свечак <...> віна хлебнага і вінаграднага, розных зёлак, якія ў крамах набыць можна значна таньней, чым у аптэках, і забесьпячэньне таго мэдыка сшыткам для занатоўваньня выдаткаў”<sup>1010</sup>. Напэўна, пошасьць вэнэрычных захворваньняў, якая дзесяцігодзьдзямі цяжкім грузам ускладняла жыццё сялянаў, засталася ў спадчыну ад вайны 1812 г.

У 1862 г. у Берштах ужо дзейнічала пачатковая школа Міністэрства дзяржаўных маёмасьцяў, хоць дакладная дата яе ўтварэньня нам невядомая. У гэтай школе выкладаў настаўнік Харламповіч. Пазьней яна была пераўтворана ў народную навучальню, падпарадкаваную Міністэрству асьветы. У канцы 1860-х гадоў настаўнікам Берштаўскай навучальні быў Іван Восіпавіч Ігнатавіч. У архіўных матэрыялах за сьнежань 1884 г. сустракаем звесткі, што настаўнік Берштаўскай навучальні Андрэй Ясінскі атрымаў ад губэрнскіх уладаў кнігі й дапаможнікі<sup>1011</sup>. У 1906 г. берштаўскі селянін Венедыкт Сямёнавіч Гардзеі працаваў настаўнікам народнай навучальні ў вёсцы Ліхачы суседняй Сабальянскай воласці, і водгукі пра яго былі самыя добрыя. Праўда, школа спыніла сваю дзейнасьць, бо ўлады патрабавалі, каб выкладаньне вялося толькі па-расійску. Пасья гэтага мясцовыя сяляне-

<sup>1009</sup> “гродненского лесничества в казенной деревне Бершты открыто им 63 человека страдающих закоренелюю венерическою болезнью после же полного осмотра наверно окажется слишком ста человек, просит о назначении одного из окружных врачей, который непрерывно занялся б лечением больных во временной больнице, которую следует учредить в Берштах” (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 5, спр. 365, арк. 1).

<sup>1010</sup> “нужных припасов как то уксусу, сахара, меду, бинтов <...> пъявиц, свечей <...> вина хлебного и виноградного, разных трав и медицинских растений коих в лавках достать можно гораздо дешевле нежели в аптеках и снабжении того медика шнуровою тетрадкою на записку расхода” (НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 5, спр. 365, арк. 7 адг.).

<sup>1011</sup> НГАБ у Горадні, ф. 38, воп. 1, спр. 31.

каталікі адмовіліся пасылаць дзяцей у школу, хоць асабіста да настаўніка прэтэнзій ня мелі. Венедыкт Гардзеі пасыла гэтага эміграваў у Амэрыку<sup>1012</sup>.

Усё больш адчувальна на жыццё сялянаў пачынаюць уплываць і першыя праявы **індустрыялізацыі**. Старажытную Гарадзенскую пушчу з поўначы на поўдзень у 1862 г. перасякла чыгунка Вільня–Горадня, што карэнным чынам змяніла жыццё сялянаў бліжэйшых вёсак. Некаторыя зь іх уладкаваліся працаваць на чыгунку, а іншыя выкарыстоўвалі яе як выгодную камунікацыю для збыту сваіх тавараў.

У 1867 г. у Расійскай імперыі была праведзеная рэформа дзяржаўнай вёскі, паводле якой *казённых* сялянаў пераводзілі на выкуп. Апошнія фактычна станавіліся ўласнікамі сваіх зямельных надзелаў. У 1869 г. у Берштаўскай воласьці пачалася новая люстрацыя сялянскіх зямельных надзелаў. Яе вынікі былі зацьверджаныя ў Губэрнскай па сялянскіх справах прысутнасьці ў лютым 1870 г. Сяляне Берштаўскай воласьці атрымалі ў карыстаньне 17 378,7 дзес. зямлі, якая пасыла канчатковай выплаты выкупных плацяжоў станавілася іх прыватнай уласнасьцю. Гэтая зямля падзялялася на 240 поўных, 139 палавінных і 39 агародных надзелаў. Найбольшыя ў воласьці надзелы былі ў Шумах — 67,34 дзес., і Засадах — 66,52 дзес. Вялікія сялянскія сем’і атрымлівалі паўтарачныя надзелы, а маленькія — палавінныя. У гэты час у Берштаўскай воласьці налічвалася 1882 мужчынскія душы. Такім чынам, у сярэднім на адну душу мужчынскага роду прыпадала блізу 9,2 дзес. Па мерках Беларусі гэта быў вельмі высокі ровень забяспечанасьці зямлёю. Але тут трэба ўлічваць нізкую якасьць пушчанскіх глебаў.

Сялянам Берштаўскай сельскай грамады было выдзелена 6372 дзес. зямлі, сярод якой было 5206 дзес. прыдатнай для апрацоўкі і 1166 дзес. нязручнай<sup>1013</sup>. У параўнаньні з 1859 г. плошча прыдатнай для карыстаньня зямлі вырасла ў 1,5 раза. Сядзібнай зямлі было 76 дзес., ворыва — 3422, сенажаць — 472,32 дзес., выганаў, аддадзеных у калектыўнае карыстаньне ўсіх жыхароў вёскі — 1112 дзес. Гэтая зямля падзялялася на 106 падворных участкаў: паўтаракаў — 4, асабнякоў — 9 (гэта былі зямельныя надзелы былых стральцоў ва ўрочышчах Бабіна, Засады, Зубрава, Зубраўка, Крапіўніца, Мустэйка, Прыдоўтае), поўных — 53, палавінных — 28, агародных — 4, салдацкіх — 8. Уласна ў Берштах налічваліся 73 зямельныя участкі, а сялянскіх двароў было 88. На поўны надзел у вёсцы звычайна прыпадала 41,96 дзес. ворыва, 5,4 дзес. сенажаць і блізу дзесяціны на сядзібу. На адну мужчынскую рэвіскую душу (усяго ў вёсцы налічвалася 371 мужчынская душа, а ва ўсёй сельскай грамадзе з улікам былых стральцоў — 469) прыпадала ў сярэднім 12,6 дзес. Да нязручнай зямлі былі аднесеныя: пяскі — 576,6 дзес., балоты — 425 дзес., дарогі й вуліцы — 96,3 дзес., азёры й рэкі — 62,3 дзес., могілкі — 5,9 дзес.

У матэрыялах люстрацыі знаходзім падрабязнае геаграфічнае апісаньне зямельных надзелаў пушчанскіх вёсак, у тым ліку й Берштаў. Берштаўскія землі складаліся з аднаго вялізнага суцэльнага і 37 цераспалосных кавалкаў<sup>1014</sup>. У матэрыялах люстрацыі пададзеныя назовы ўрочышчаў, якія належалі берштаўцам, але знаходзіліся па-за межамі суцэльнага зямельнага

<sup>1012</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 18, спр. 1084, арк. 206.

<sup>1013</sup> НГАБ у Горадні, ф. 31, воп. 2, спр. 2410. [Інвэнтар маёнтку Бершты. 1859 г.].

<sup>1014</sup> НГАБ у Горадні, ф. 870, воп. 1, спр. 1064, арк. 1. [Люстрацыйны акт вёскі Бершты. 1869 г.].



надзелу вёскі. Паводле дакумэнта, зямельныя ўчасткі Бабіна і Плашчызна ляжалі на адлегласьці 17 вёрст на поўдзень ад Берштаў. Урочышча Крапіўніца знаходзілася за 15 вярстаў на паўночны ўсход ад вёскі, а ўрочышчы Мустэйка, Цэльтавічы, Падкуяла й Купалішча — за 10 вёрстаў на поўнач. Гэтыя лічбы сьведчаць пра раскіданасьць зямельных надзелаў.

Такім чынам, сялянам берштаўскай грамады, якая на той час складалася з 106 двароў і налічвала 469 душ мужчынскага роду, належаў велізарны абшар, пакрыты пераважна лясамі й балотамі. Апрача ўрочышчаў, матэрыялы паверачнай люстрацыі ўзгадваюць яшчэ 22 лясныя паляны, аддадзеныя ў карыстаньне сялянам. За кошт чаго была павялічаная плошча сялянскай надзельнай зямлі? На нашу думку, гэта адбылося ад перадачы сялянам менш каштоўных земляў ляснога ведамства. Паводле дадзеных дзяржаўнай адміністрацыі, каля 3 тыс. дзес. сваёй зямлі сяляне Берштаўскай воласьці так і пакінулі пад лесам. Новыя надзелы прыразаліся сялянскім дваром адпаведна колькасьці душ і якасьці глебы. Самы вялікі зямельны надзел у Берштаўскай воласьці мела сям'я Траяновічаў зь летувіскай вёскі Кабялі. Гэтая сям'я налічвала 6 мужчынскіх душ і мела ў карыстаньні надзел плошчай аж 110 дзесяцін. У Берштах чатыры сям'і мелі надзелы-паўтаракі пад 80 дзес.

За нарэзаньня па люстрацыі землі сяляне павінны былі выплочваць у казну выкупныя плацяжы. Інвэнтар 1870 г. вызначыў для жыхароў Берштаўскай воласьці суму 2671 руб. у год. У сярэднім на адну мужчынскую рэвіскую душу прыпадала 1,4 руб. Выкупных плацяжоў берштаўцы плацілі 567 руб. Найбольш у вёсцы мусілі выплочваць сям'і Франца Будзькі, Юр'я Токця, Кузьмы Паўлюкевіча й Мікалая Ханевіча за надзелы-паўтаракі — у сярэднім па 8 руб. 40 кап. Пазямельны падатак сям'і Івана Павайбы з урочышча Краснае (16 рэвіскіх душ) дасягаў ажно 17 руб. 15 кап. А найбольшы памер падатку ў Берштаўскай воласьці ў разьліку на адну рэвіскую душу выплочвала сям'я Траяновічаў зь вёскі Кабялі — амаль 2 руб. на душу. Акрамя выкупных плацяжоў, на сялян ускладаліся іншыя дзяржаўныя падаткі і “мірскія” зборы на валасное самакіраваньне. На гарадзенскім гарадзкім рынку ў 1869 г. сярэднія кошты былі наступныя: чвэрць жыта — ад 9 да 10,4 руб., чвэрць грэчкі — ад 8 да 9,7 руб., пуд сала — 8,2 руб., пуд масла — 10,5–11,5 руб., вядро гарэлкі — да 4,6 руб., дзённая аплата пешага работніка — 45 кап., дзённая аплата коннага работніка — каля 1 руб. На падставе гэтых коштаў можна ўявіць і рэальную вартасьць сялянскіх падаткаў.

Як вынікае з архіўных матэрыялаў, бальшыня сялянаў ня вельмі добра арыентавалася ў падатковай сыстэме. У 1868 г. 76 гаспадароў Берштаўскай воласьці скардзіліся губэрнатару, што зь іх няправільна спаганяюць падаткі. Разабрацца з гэтым даручылі міравому пасярэдніку. Зь яго тлумачэньня вынікала, што 19 сакавіка 1868 г. у Берштах праходзіў валасны сход. Некалькі сялянаў зь вёскі Баброўня нібыта прыйшлі туды нападпітку і пачалі шумна абурацца празьмернымі падаткамі. Валасны старшыня Бенедыкт Мышкевіч загадаў пасадзіць іх у халодную цэлю, але яны самавольна выйшлі адтуль і рушылі дадому. На думку міравога пасярэдніка, іх зьбіў з панталыку нейкі габрай, які параіў сялянам зьвярнуцца ў павятовае казначэйства. Там ім назвалі суму казённых падаткаў. Але апрача гэтых вяскоўцы цяпер плацілі яшчэ й валасныя падаткі. Напрыклад, невялічкая вёска Баброўня, якая

складалася ўсяго з 5 двароў, выплочвала ў 1868 г. 118 руб. усіх падаткаў. У сярэднім выходзіла каля 24 руб. на двор<sup>1015</sup>.

Пасья 1863 г. Берштаўская сельская грамада стала называцца воласьцю, а яе старшыня — валасным старшынёй. У воласьці дзейнічаў сялянскі валасны суд, у які абіралі паважаных гаспадароў старэйшага ўзросту. Напрыклад, у 1872 г. берштаўскі суд прысудзіў селяніну вёскі Куляшы Пакроўскай воласьці Адаму Сядлярэвічу штраф 10 руб. і 10 дубцоў за крадзеж сена ў жыхара вёскі Матылі Фадзея Саковіча<sup>1016</sup>. Апошні аспрэчваў гэты прысуд ужо ў міравым судзе. Зрэшты, хто і як выконваў пакараньне, з архіўных матэрыялаў невядома.

У другой палове XIX ст. валасным судом усё часцей даводзілася разьвязваць сямейныя спрэчкі, якія становяцца цяпер звычайнай зьявай. Іх прычынай былі падзелы зямлі і маёмасьці паміж сваякамі. Неаспрэчная раней улада гаспадара над сваімі сямейнікамі паступова занепадае. Напрыклад, у сьнежні 1882 г. у берштаўскі валасны суд зьвярнуўся адстаўны унтэр-афіцэр Мікалай Паўлюкевіч. Калі ён вярнуўся з войска, дык аддаў свайму бацьку і роднаму брату 95 руб. на гаспадарку, але “нягледзячы на такую матэрыяльную дапамогу, ягоны бацька Кузьма, брат Франц і астатнія сямейнікі ўціскаюць яго, Мікалая Паўлюкевіча, не даюць нават хлеба, праз тое яму, Мікалаю Паўлюкевічу, з малымі дзецьмі цяжка пражыць разам”<sup>1017</sup>. Мікалай Паўлюкевіч быў згодны пакінуць бацькоўскі дом, калі яму вернуць укладзеныя ў гаспадарку грошы. Валасны суд у складзе Бенедыкта Токця, Казіміра Мілінкевіча і Міхала Фурмана прапанаваў баком прымірыцца, на што яны і пагадзіліся: “Кузьма і Франц Паўлюкевічы абавязаліся добраахвотна за ўзятыя 95 рублёў даць з правага боку хату і сенцы, старое гумно і адзін хлёў, агарод ва ўрочышчы Міжлужках, чатыры загоны ў сядзібе ад возера да Котры і сенажаць ва ўрочышчы Бохан ад завоіны палову рыскі назаўсёды і яшчэ жыта 12 пудоў, ячменю два пуды і грэчкі два пуды”<sup>1018</sup>.

У 1899 г. валасны суд разглядаў скаргу Уладзіміра Лебядзевіча, які “атрымаўшы крайнюю частку агароду ад свайго дзядзькі і бацькі і таму найбольш церпячы страту, бо родзічы топчуць ягоную зямлю, прасіў крайнюю частку пакінуць для праезду, а астатнюю падзяліць”<sup>1019</sup>. Прапанову судзьдзяў разьвязаць справу мірам бакі не прынялі. Тады суд пастанавіў “абавязаць бакі крайні ад мяжы загон пакінуць для праезду, а агародам... карыстацца пароўну, не разьдзяляючы зямлі, а працуючы ва ўсю даўжыню да мяжы”<sup>1020</sup>.

<sup>1015</sup> НГАБ у Горадні, ф. 10, воп. 15, спр. 257, арк. 5 адг. [Скарга сялянаў на валасное праўленьне Берштаў. 1868 г.].

<sup>1016</sup> НГАБ у Горадні, ф. 10, воп. 1, спр. 865, арк. 1.

<sup>1017</sup> “несмотря на такое материальное пособие, отец его Кузьма, брат Франц и их остальное семейство притесняют его Николая Павлюкевича, даже не дают ему хлеба, чрез то ему Николаю Павлюкевичу с малолетними детьми нельзя жить вместе” (НГАБ у Горадні, ф. 84, воп. 2, спр. 6, арк. 112).

<sup>1018</sup> “Кузьма и Франц Павлюкевичи обязались добровольно за взятых 95 рублей дать с правой стороны дом и сени, старое гумно и один хлев, огород в урочище Мьжы Лужках, четыре загона в усадьбе от озера до Котры и сенокос в урочище Бохан от завои пол резки на завсегда и еще дадут ржи 12 пудов, ячменя два пуда и гречихи два пуда” (НГАБ у Горадні, ф. 84, воп. 2, спр. 6, арк. 112. [Пра паляпшэньне землекарыстаньня сялян Берштаўскай воласьці. 1910–1914 гг.]).

<sup>1019</sup> “получив часть огорода от дяди и отца своих и будучи крайним терпит убытков, так как родичи топчут его землю, а потому он просил крайнюю часть огорода оставить для проезда, а остальную поделить” (НГАБ у Горадні, ф. 84, воп. 2, спр. 6, арк. 87 адг.).

<sup>1020</sup> “обязать стороны крайний от границы загон оставить для проезда, а огородом... пользоваться доходами по равной части не раздробляя, а работая во всю длину до границы” (НГАБ у Горадні, ф. 84, воп. 2, спр. 6, арк. 87).

Такім чынам, нават самыя блізкія сваякі ўжо не маглі даць рады сваім праблемам і зьвярталіся спачатку ў валасны суд, а затым у міравы зьезд і далей, у губэрнскую прысутнасьць. Безумоўна, што гэта толькі аслабляла салідарнасьць вясковай грамады, служыла прычынай варожасьці паміж суседзямі і сваякамі, якая магла доўжыцца дзясяткі гадоў.

Трэба прызнаць, што падатковы ціск на сялянства ў канцы XIX ст. ужо істотна не павялічваўся. Так, у 1892 г. жыхары Берштаўскай воласьці па-ранейшаму ўносілі ў казну 2651,83 руб. выкупных плацяжоў. Яшчэ яны выплочвалі 898,5 руб. казённых падаткаў і земскіх збораў, 1201 руб. “мірскіх” збораў і 776,9 руб. абавязковых страхавых выплатаў, што ў суме складала 5528 руб.<sup>1021</sup>. На 1 зямельны надзел па воласьці ў сярэднім выходзіла 17,2 руб., а на 1 сялянскі двор (большыня сялянскіх двароў валодала ўжо падзеленымі і здрабнелымі зямельнымі надзеламі) — каля 6 руб. падаткаў. Па вялікім рахунку, гэта, можа, была не такая ўжо і вялікая сума. Аднак пытаньне па-ранейшаму палягала ў тым, як гэтыя грошы зарабіць.

На працягу другой паловы XIX ст. назіраюцца высокія паказьнікі дэмаграфічнага росту. Паводле дадзеных люстрацыі 1869 г., у Берштах налічвалася 371 душа мужчынскага роду. Колькасць мужчынскага насельніцтва ва ўсёй Берштаўскай воласьці складала 1882 чалавекі<sup>1022</sup>. У 1895 г. лік мужчынскіх душ дасягнуў 3189, што складала 169 % колькасці 1869 г. У 1895 г. лік мужчынскага насельніцтва ў Берштах дасягнуў 603 душ, што складала 162,5 % у параўнаньні з 1869 г.

Ці можна гаварыць пра пачатак дэмаграфічнага пераходу ў сялянскай папуляцыі Гарадзенскай пушчы. Каб адказаць на гэтае пытаньне, варта зьвярнуцца да царкоўных мэтрычных кніг, якія захоўваюць багатую інфармацыю пра дэмаграфічнае разьвіцьцё грамадства. Берштаўцы былі прыхаджанамі Глыбоцкай праваслаўнай, а раней вуніацкай царквы. Гэтая царква знаходзілася ў маёнтку Глыбокае Лідзкага павету Віленскай губэрні і, як можна меркаваць на падставе дакумэнтаў, дзейнічала ўжо ў XVII ст. Так, 23 красавіка 1641 г. Літавор Храбтовіч надаў Глыбоцкай царкве тры валокі зямлі<sup>1023</sup>. Цікава, што ў архіўных матэрыялах першай паловы XIX ст. амаль няма зьвестак пра рэлігійнае жыцьцё пушчанскіх сялянаў. Таму пра ступень іх пабожнасьці нам асабліва няма чаго сказаць. У Берштах у 1816 г. сялянамі была збудаваная драўляная капліца сьв. Параскевы-Пятніцы. У ёй у некаторыя сьвяты бацюхна з Глыбокага праводзіў набажэнства. У траўні 1866 г. царскі чыноўнік, які пабываў у Берштах, знайшоў мясцовую капліцу “в самом разрушенном состоянии”<sup>1024</sup>. Пасьля паўстаньня 1863 г. імперскія ўлады надавалі асаблівае значэньне падтрымцы праваслаўнай царквы, таму сялянам бясплатна выдзелілі казёны лес на перабудову капліцы. Самыя берштаўцы сабралі на гэтую справу 137 руб.

Зьвесткі пра дэмаграфічнае разьвіцьцё зьмяшчаюцца ў мэтрычных кнігах Глыбоцкага прыходу. Там фіксаваліся нараджэньні, шлюбы й сьмерці прыхаджан. На жаль, мэтрычныя кнігі Глыбоцкай царквы захаваліся толькі за

<sup>1021</sup> НГАБ у Горадні, ф. 14, воп. 1, спр. 265. [Статыстычныя дадзеньня пра памер падаткаў зь сялян Гарадзенскай губэрні за 1892.].

<sup>1022</sup> НГАБ у Горадні, ф. 14, воп. 1, спр. 265, арк. 4.

<sup>1023</sup> НГАБ у Горадні, ф. 2, воп. 11, спр. 119. [Справа пра захоп панам Вільканцам участка зямлі, які належаў Глыбоцкай вуніацкай царкве. 1820 г.].

<sup>1024</sup> НГАБ у Горадні, ф. 97, воп. 1, спр. 141.

1843–1877 гг. Зь іх вынікае, што за гэты час у вёсках Глыбоцкага прыходу нарадзілася 3846 дзяцей (сярод іх 126, ці 3,3 % пазашлюбных), памерла 2550 чалавек, зафіксавана 936 шлюбаў. Найбольшая сьмяротнасьць была ў сярэдзіне 1850-х гадоў у сувязі з страшэннымі няўродамі і голадам. У гэтыя ж гады вельмі моцна зьменшылася й нараджальнасьць. Так, у 1856 г. ва ўсім прыходзе нарадзілася ўсяго 44 дзіцяці. Магчыма, што ў цяжкі час большасьць дзяцей нараджаліся ўжо мёртвымі, а таму гэтыя народзіны не фіксаваліся ў царкве.

За пэрыяд 1843–1877 гг. у Берштах нарадзіліся 1144 дзіцяці (10 зь іх, або 0,9 %, пазашлюбных), памерлі 793 чалавекі, шлюбаў было 328 (табл. 5). Дэмаграфічная яміна прыпадае на 1854–1855 гг., калі сьмяротнасьць значна перасягнула нараджальнасьць. У крытычным 1854 годзе ў вёсцы нарадзілася ўсяго 8 дзяцей, тым часам як памерлі 103 чалавекі. Пасьля дэмаграфічнага крызысу 1850-х гадоў перавышэньне сьмяротнасьці над нараджальнасьцю назіраецца ў Берштах яшчэ ў 1868 г. Але на гэты раз вёска хутка пераадолела спад (Мал. 1).

Табліца 5

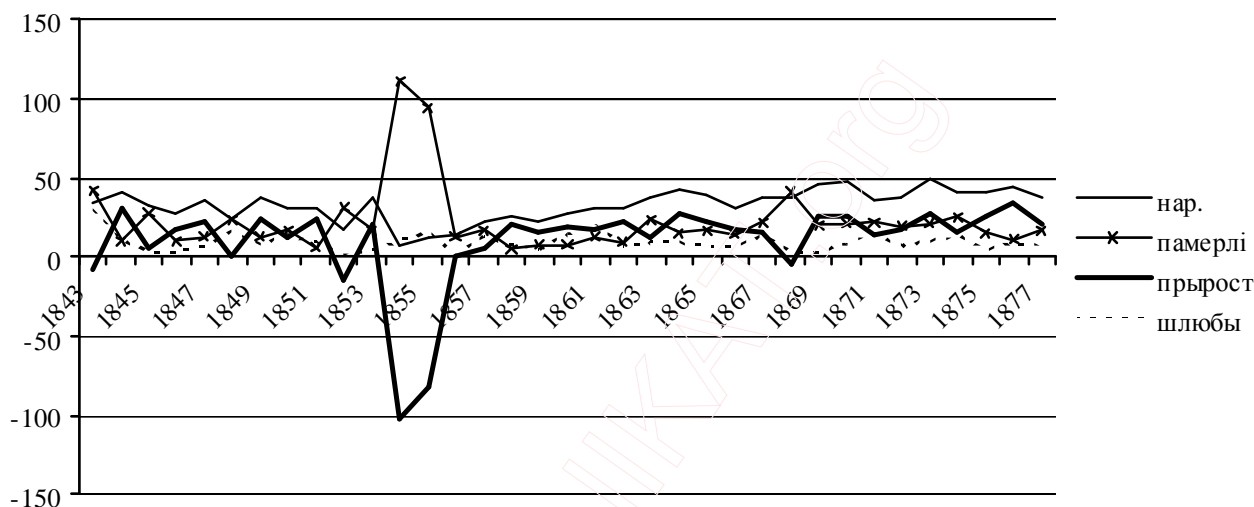
**Дэмаграфічнае разьвіцьцё вёскі Бершты ў 1843–1877 гг.**

Год	Колькасьць		Прырост	Колькасьць шлюбаў
	народжаных	памерлых		
1843	34	42	-8	30
1844	41	10	31	11
1845	33	28	5	3
1846	28	10	18	3
1847	36	13	23	7
1848	24	24	0	16
1849	37	13	24	8
1850	30	17	13	14
1851	30	6	24	9
1852	17	31	-14	2
1853	37	17	20	4
1854	8	111	-103	10
1855	12	94	-82	16
1856	14	13	1	1
1857	22	17	5	13
1858	25	5	20	8
1859	23	8	15	5
1860	27	8	19	14
1861	31	13	18	21
1862	31	9	22	7
1863	37	24	13	9
1864	42	15	27	9
1865	40	17	23	7
1866	31	14	17	7
1867	38	22	16	13
1868	37	41	-4	4
1869	46	20	26	3



1870	47	21	26	8
1871	36	22	14	15
1872	37	19	18	7
1873	49	21	28	10
1874	41	25	16	13
1875	41	15	26	5
1876	45	11	34	9
1877	37	17	20	7
Разам	1144	793	351	328

**Крыніцы:** НГАБ у Горадні, ф. 291, воп. 1, спр. 1–12; воп. 2, спр. 1–4. Мэтрычныя кнігі Глыбоцкай царквы за 1843–1877 гг.

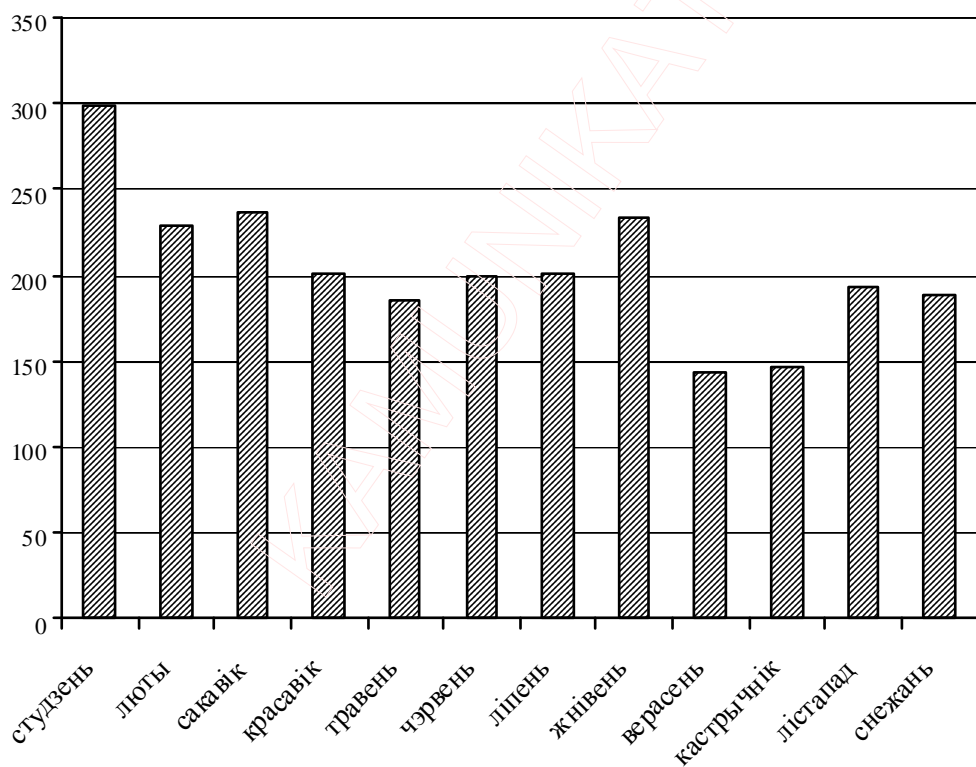


**Мал. 1. Дэмаграфічнае развіццё вёскі Бершты ў 1843–1877 гг.**

Матэрыялы рэвізій 1850 г. дазваляюць падлічыць паказьнікі нараджальнасьці, сьмяротнасьці і натуральнага прыросту ў Берштах. У 1850 г. нараджальнасьць складала 37 ‰, сьмяротнасьць — 21 ‰, натуральны прырост — 16,4 ‰, шлюбнасьць — 17,3 ‰. У 1858 г. карціна выглядала наступным чынам: нараджальнасьць — 46 ‰, сьмяротнасьць — 9,2 ‰, натуральны прырост — 36,8 ‰, шлюбнасьць — 14,7 ‰. Надзвычай высокі прырост 1858 г. стаў кампэнсацыяй за вялізныя страты папярэдніх гадоў. Можна меркаваць, што паказьнікі сьмяротнасьці і нараджальнасьці ў Берштах на працягу 1843–1877 гг. заставаліся вельмі высокімі, і нейкай выразнай тэндэнцыі іх паніжэньня не назіралася. Галоўнай прычынай сьмяротнасьці былі інфэкцыйныя хваробы ды пошасьці. Так, у мэтрычнай кнізе за 1877 г. чытаем: “Памерлых ад пухліны мужчынскіх душаў чатыры, а жаночых тры, ад вераду — мужчынскіх душаў восем, а жаночых чатыры, ад крупы — жаночых душ дзьве, ад сухотаў — мужчынскіх душ сем, а жаночых дзесяць, ад адру — мужчынскіх душаў чатырнаццаць, а жаночых дванаццаць, ад кашлю — мужчынскіх душ адна і жаночых адна, ад дачаснага нараджэньня — мужчынскіх чатыры, а жаночых дзьве, ад запаленьня лёгкіх — мужчына адзін, ад кілы — мужчына адзін, ад радоў — жанчына

адна”<sup>1025</sup>. Калі чалавек паміраў пасля 60 гадоў, дык сьвятар нярэдка пісаў — “памёр ад старасьці”. Гвалтоўных сьмерцяў было вельмі мала. Толькі ў 1846 г. жыхар вёскі Сухары памёр “ад нажавой раны”. А ў 1863 г. жыхар Раганічаў Сьцяпан Парфёнчык быў выпадкова, як запісана ў мэтрычнай кніжцы, застрэлены пад час сутычкі царскіх войскаў з паўстанцамі Нарбута пад Дубічамі. У 1870–1877 гг. сьвятаром было зафіксавана 17 “ненатуральных сьмерцяў”: 12 жанчын памерлі пры родах, два мужчыны ўтапіліся, аднаго забіла паваленым дрэвам, адзін селянін памёр, расьсекшы сабе нагу сякерай, адзін памёр ад раку. Сьмерць жанчын пад час родаў была справай даволі звычайнай. У 1867 г. так памерла жонка настаўніка Берштаўскай навучальні Сафія Ігнатовіч, а неўзабаве памерла й народжаная ёю дачка. Вельмі высокім быў паказьнік смяротнасьці сярод дзяцей. Так, паводле нашых падлікаў, ад 1843 да 1872 г. 37,9 % сьмерцяў датычыла дзяцей ва ўзросьце да 5 гадоў. І толькі 2,7 % сьмерцяў прыпадала на людзей з узростам за 70 гадоў.

Мы паспрабавалі падлічыць колькасць сьмерцяў сярод жыхароў Глыбоцкай парафіі па месяцах ад 1846 да 1877 г. (Мал. 2). Выйшла, што найбольш людзей памерла за гэтыя гады ў студзені (299), а найменш у верасні (143) і ў кастрычніку (146). Не зусім паказальныя лічбы за жнівень, бо менавіта на гэты месяц 1855 г. прыпаў пік пошасьці халеры й тыфу.

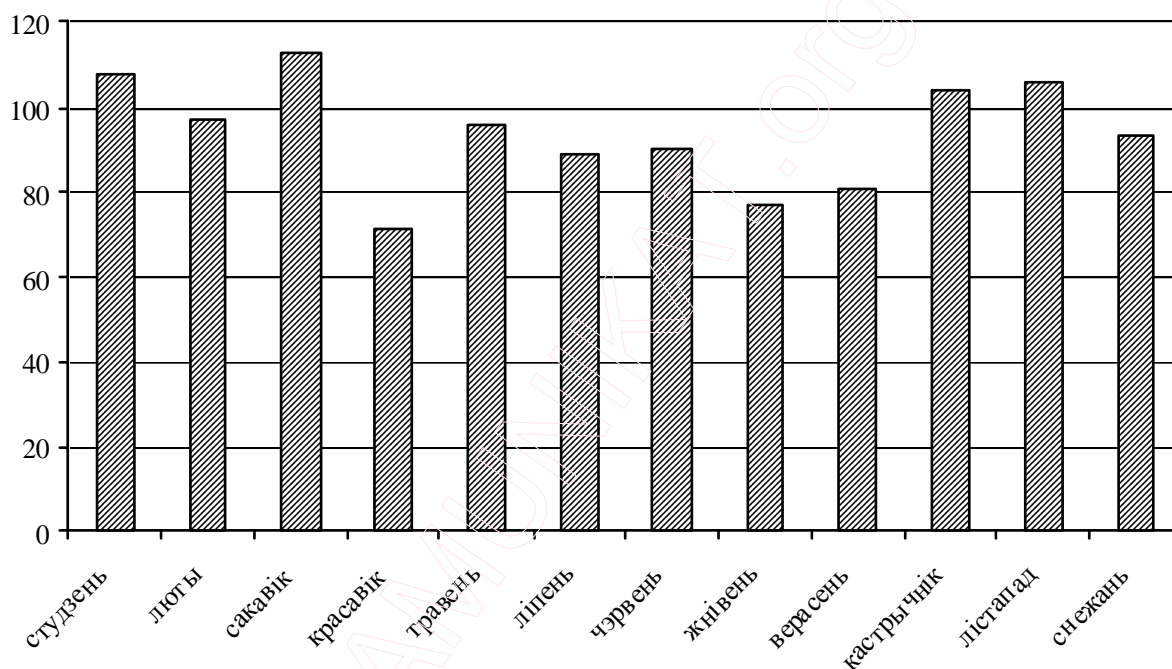


**Мал. 2. Смяротнасьць па месяцах (1846–1877)**

<sup>1025</sup> “Умерших от опухоли мужских душ четыре, а женских три, от вереда мужских душ восем, а женских четыре, от круша женских душ две, от чахотки мужских душ семь, а женских десять, от кори мужских душ четырнадцать, а женских двенадцать, от кашля мужских душ одна, а женских одна, от преждевременного рождения мужска четыре, а женска две, от воспаления легких мужска один, от гръжи мужска один, от родов женска одна” (НГАБ у Горадні, ф.291, воп. 2, спр. 4. [Мэтрычная кніга Глыбоцкай царквы за 1877 г.]).

Як сьведчаць матэрыялы мэтрычных кніг, за 1843–1877 гг. нарадзілася 271 дзіця ад мяшаных шлюбаў паміж праваслаўнымі і каталікамі, што складала 7 % усіх народжаных. У Берштах за 1846–1877 гг. нарадзілася 98 дзяцей ад мяшаных шлюбаў (9,5 % іх агульнай колькасці). Такім чынам, рэлігійныя адрозьненні не стваралі нейкага істотнага бар'еру паміж мясцовымі сялянамі. Больш за тое, не стваралі такога бар'еру і этнічныя адрозьненні. Шлюбы паміж берштаўцамі і сялянамі-летувісамі зь вёскі Кабялі былі звычайнай зьявай.

Мы таксама паспрабавалі раскласьці паказьнік нараджальнасьці па асобных месяцах за 1870–1877 гг. Выйшла, што найбольш дзяцей нараджалася ў сакавіку, студзені і лістападзе, а найменш — у красавіку, жніўні й верасні (Мал. 3). Як бачым, зьніжэньне нараджальнасьці па пералічаных месяцах карэлюе з найбольшай занятасьцю жанчын у гэты час.



**Мал. 3. Сярэдняя нараджальнасьць у Глыбоцкай парафіі па месяцах за 1870–1877 гг.**

У 1843–1877 гг. у Глыбоцкай парафіі было зафіксавана 109 шлюбаў паміж праваслаўнымі й каталікамі, што складала 11,6 % агульнай колькасці шлюбаў. У Берштах за гэтыя гады мяшаных шлюбаў было 48, або 14,6 %. Падлічыўшы колькасць шлюбаў па асобных месяцах за 1870-я гады, мы даведаліся, што часцей жаніліся ў траўні й ліпені (Табл. 6).

Табліца 6

**Шлюбы ў Глыбоцкай парафіі па месяцах за 1870–1877 гады**

Месяц году	Колькасць шлюбаў	
	<i>n</i>	%
Студзень	25	10,7
Люты	33	14,2
Сакавік	—	—

Красавік	9	3,9
Травень	57	24,5
Чэрвень	27	11,6
Ліпень	59	25,3
Жнівень	4	1,7
Верасень	1	0,4
Кастрычнік	9	3,9
Лістапад	9	3,9
Сьнежань	–	–
Усяго	233	100

**Крыніцы:** НГАБ у Горадні, ф. 291, воп. 1, спр. 1–12; воп. 2, спр. 1–4.

У 1843 г. сярэдні ўзрост уступленьня ў першы шлюб складаў у Глыбоцкай парафіі 22,3 году сярод хлопцаў і 21,7 году сярод дзяўчат. У далейшым заўважаецца пэўнае падвышэньне сярэдняга ўзросту ўступленьня ў шлюб сярод хлопцаў. Так, у 1877 г. ён быў 25,4 году, тым часам як у дзяўчат — 21 год.

Такім чынам, вельмі заўважных зьменаў асноўных дэмаграфічных паказнікаў у разгледжаны час не было. Высокі дэмаграфічны рост у другой палове XIX ст. быў абумоўлены найперш адсутнасьцю дэмаграфічных ямінаў, падобных да 1812 г. і 1853–1854 гг. Гэты рост істотным чынам адбываўся на жыцці пушчанскіх вёсак, бо няўхільна зьмяншалася плошча зямлі ў разьліку на адну душу, а магчымасьцяў для асвойваньня новых зямельных участкаў ужо амаль не было. Бацькоўская зямля дзялілася паміж сынамі, якія будавалі сабе хаты і заводзілі новыя гаспадаркі. Так, паводле інвэнтару 1850 г. у Берштах было 82 хаты, а ў 1883 г. — 132. За 33 гады рост склаў 60 %. Гэта выдатна адлюстроўвае працэс драбленьня пашыраных сялянскіх сем'яў. Праўда, калодзежаў у вёсцы было толькі 28<sup>1026</sup>.

У 1896 г. з 240 поўных зямельных надзелаў Берштаўскай воласьці, нарэзаных сялянам у 1870 г., непадзеленымі засталіся толькі 102 (42,5 %), а 2 былі ўвогуле падзеленыя аж на 8 частак. Усяго ж, паводле люстрацыі 1869–1870 гг., жыхаром Берштаўскай воласьці было нарэзана 240 поўных, 139 палавінных і 39 агародных участкаў зямлі. Аднак да 1896 г. 114 участкаў падзяліліся на дзьве часткі, 70 — на тры, 31 — на чатыры, 12 — на пяць, 10 — на шэсьць, 3 — на сем, 2 — на восем. Непадзеленымі ад 1869 г. засталіся 176 поўных і палавінных участкаў. Калі ад гэтага ліку адкінем агародныя надзелы, якія, напэўна, не дзяліліся, дык атрымаем, што захаваліся непарушнымі 137 (36 %) поўных і палавінных надзелаў<sup>1027</sup>. На адну мужчынскую душу ў Берштаўскай воласьці ў 1896 г. у сярэднім прыпадала прыблізна 5,4 дзес. зямлі (у 1870 г. — 9,2 дзес.). Акрамя таго, сфармавалася група й зусім беззямельных сялянаў, якая складалася з 31 чалавека.

У самой вёсцы Бершты, як вынікае з дадзеных дзяржаўнай адміністрацыі, зь ліку 48 поўных зямельных надзелаў у 1869–1870 гг., у 1895 г. 20 ужо падзяліліся на дзьве часткі, 13 — на тры і 1 — на чатыры. З 28 палавінных надзелаў 8 падзяліліся на дзьве часткі, 3 — на тры і 1 — на чатыры. Непадзеленымі засталіся 14 поўных надзелаў (29 %) і 16 палавінных (21,4 %). Чацьвёра

<sup>1026</sup> НГАБ у Горадні, ф. 1, воп. 8, спр. 705, арк. 79, адг. 80. [Сьпісы вёсак Гарадзенскай губэрні з дадзенымі пра колькасьць хатаў, калодзежаў, рэчак. 1882–1883 гг.].

<sup>1027</sup> НГАБ у Горадні, ф. 14, воп. 1, спр. 248, арк. 59–68. [Ведамасьці валасных старшыняў Гарадзенскага павету пра колькасьць надзеленай сялянам зямлі].



берштаўцаў у 1895 г. былі беззямельнымі. На адну мужчынскую душу (усяго ў вёсцы ў 1895 г. налічваліся 603 мужчынскія душы) прыпадала 7,7 дзес. зямлі (у 1870 г. — 12,6 дзес.). На пачатку XX ст. працэс драбленьня сялянскіх гаспадарак стаў яшчэ больш імклівым. У 1913 г. з 235 гаспадароў Берштаўскай сельскай грамады толькі 3 захавалі поўныя зямельныя надзелы, вызначаныя люстрацыяй 1870 г., палавінныя ўчасткі зямлі мелі 57 гаспадароў, трацінныя — 39, чацьвяртныя — 54, шасьціярыя — 28, васьмярыя — 27 і г.д.<sup>1028</sup> Такім чынам, адваротным бокам шпаркага дэмаграфічнага росту сялянскага насельніцтва было ня менш шпаркае яго абеззямельваньне.

Праўда, час ад часу дзяржава прадавала сялянам невялікія ўчасткі казённай пушчы, але такое разьвязаньне праблемы ня мела асаблівай пэрспэктывы. Напрыклад, у 1907 г. Берштаўскае лясніцтва выдзеліла для продажу сялянам кавалак пушчы плошчай 42 дзесяціны, які знаходзіўся за 6 вёрстаў на поўнач ад Берштаў і за 4 ад вёскі Кабялі і прылягаў непасрэдна да Кабельскага возера<sup>1029</sup>. Купіць гэты ўчастак, палова якога, зрэшты, была зусім непрыдатная для земляробства, выказалі жаданьне 22 селяніны, сярод іх 7 берштаўцаў.

Але большасьць мясцовых сялянаў ня мела грошай, каб набыць зямлю, хоць яна й была тут даволі танная. У 1910 г. памёр абезьнік Берштаўскага лясніцтва Васіль Сініла, які паходзіў зь мястэчка Краснасток Сакоўскага павету. Ягонныя сыны Аляксандар і Уладзімір прасілі ўлады прадаць ім на льготных умовах надзел зямлі ва ўрочышчы Засады, дзе жыла сям'я Сінілаў. Яны ўласнымі сіламі пераўтварылі ў ворыва 12 дзесяцін казённай зямлі, раней парослай лесам і кустамі. Улады падлічылі, што кошт гэтага ўчастку складае 760 рублёў, ці болей за 60 руб. за дзесяціну<sup>1030</sup>. Гэта была вялізная сума для мясцовых сялянаў. Праўда, сям'я Сінілаў належала да найбагацейшых у воласьці. Арэндная плата за дзесяціну зямлі ў Берштах вагалася ад 3 да 4 руб. у год.

Склалася сытуацыя, якая, пры захаваньні традыцыйных спосабаў гаспадараньня, рэальна пагражала існаваньню жыхароў Берштаў і суседніх лясных вёсак, якіх пушча карміла на працягу многіх стагодзьдзяў. Праўда, тут трэба адзначыць, што значная частка сялянскіх зямельных надзелаў не апрацоўвалася, а была пакінута пад заросчваньне лесам. Сяляне разумелі, што такім чынам яны змогуць атрымаць большы прыбытак, чым калі разараюць і засеюць гэты ўчастак. Адбывалася і ўдасканалваньне мэтадаў земляробства і прыладаў працы, што давала вяскоўцам магчымасьць пражыць зь меншага надзела. Напрыклад, у 1914 г. сяляне Берштаўскай воласьці мелі ў карыстаньні 817 жалезных плугоў і толькі 104 драўляныя, а таксама 162 ужо архаічныя сахі. Аднак бароны заставаліся пераважна драўляныя. На 1150 такіх баронаў жалезных было толькі 3, а яшчэ 120 — драўляных, але з жалезнымі зубамі. У воласьці таксама налічваліся 23 мэханічныя малацілкі і 3 веялкі. Трэба адзначыць, што ў забесьпячэньні сучаснымі прыладамі працы жыхары Берштаўскай воласьці не саступалі іншым валасьцям Гарадзенскага павету<sup>1031</sup>. Істотнай зьменай у спосабе гаспадараньня стала таксама паступовая замена

<sup>1028</sup> НГАБ у Горадні, ф. 84, воп. 2, спр. 6, арк. 61 адг.

<sup>1029</sup> НГАБ у Горадні, ф. 84, воп. 1, спр. 134. [Справа аб продажы сялянам участка зямлі ў Берштаўскім лясніцтве. 1907 г.].

<sup>1030</sup> НГАБ у Горадні, ф. 32, воп. 1, спр. 747. [Пра выдзяленьне ўчастку зямлі сям'і Сінілаў. 1910–1913 гг.].

<sup>1031</sup> НГАБ у Горадні, ф. 14, воп. 1, спр. 575, арк. 38. [Ведамасьці валасных старшынёў Гарадзенскага павету пра колькасьць сельскагаспадарчых машын. 1915 г.].

пары валоў канём у якасці галоўнай цяглавай сілы. У 1893 г. на тэрыторыі 5-га паліцыйнага стану Гарадзенскага павету, у склад якога ўваходзіла Берштаўская воласць, налічваліся 2054 валы і 1901 конь. Нагадаем, што ў 1803 г. у вёсках Гарадзенскага лясніцтва, якое амаль супадала па тэрыторыі з гэтым 5-м станам, было 265 коней і 895 валоў. Але ўсё адно, у замене валоў коньмі пушчанскія вёскі на пачатку ХХ ст. саступалі іншым вёскам павету. Напэўна, справа была ў тым, што лёгкія лясныя глебы нядрэнна апрацоўваліся й валамі<sup>1032</sup>.

Дадзеныя валаснога праўлення за 1905 г. сведчаць, што самай папулярнай сельскагаспадарчай культурай у Берштаўскай воласці заставалася жыта, пад якое адводзілася амаль 60 % пасяўной плошчы. Паводле ж валавага збору на пачатку ХХ ст. на першае месца ўжо выйшла бульба — 119 463 пуды (жыта — 54 168 пудоў). Ураджайнасць бульбы ў воласці, калі меркаваць па дадзеных за 1905 г., была зусім неаблой — 212 пудоў зь дзесяціны (Табл. 7).

Табліца 7

**Пасевы і збор сельскагаспадарчых культур у Берштаўскай воласці ў 1905 г.**

Культура	Засеяна, дзес.	Сабраны ўраджай, пудоў	Ураджайнасць, пуд/дзес.
Азімае жыта	2 567	49 648	19
Яравое жыта	270	4 520	16
Авёс	393	5 240	13
Ячмень	235	5 910	25
Грэчка	545	5 269	9,7
Струковыя	113	4 240	37,5
Бульба	563	119 463	212
Лён	49	1 940	39,6
Каноплі	11,5	530	46

**Крыніца:** НГАБ у Горадні, ф. 305, воп. 1, спр. 18.

Надалей плошча пад жыта памяншаецца, затое істотна ўзрастае плошча пад бульбу (Табл. 8). У развіцці новых агракультур, як сведчаць статыстычныя дадзеныя, сяляне пушчы саступалі жыхаром іншых валасцей Гарадзенскага павету. Яны высявалі менш тэхнічных культур, кармавых траў. Гэта тлумачылася тым, што земляробства тут адыгрывала хутчэй дапаможную, чым галоўную ролю. Як бы шмат ні працаваў, разбагацець з працы на сваім палетку берштаўскі селянін ня мог.

Табліца 8

**Пасевы сялянаў Берштаўскай воласці ў 1915 г.**

Сельскагаспадарчая культура	Плошча	
	дзес.	%
Азімае жыта	1 658	40,6

<sup>1032</sup> НГАБ у Горадні, ф. 14, воп. 1, спр. 575, арк. 38..

Яравое жыта	217	5,3
Ячмень	310	7,6
Грэчка	507	12,4
Струковыя	64	1,6
Авёс	436	10,8
Бульба	838	20,5
Лён, каноплі, кармавыя травы	58	1,4
Разам	4088	100

**Крыніца:** НГАБ у Горадні, ф. 536, воп. 1, спр. 11, арк. 81–82.

Адным з галоўных фактараў, які стрымліваў пашырэнне новых спосабаў гаспадарання на зямлі, была цераспалосіца сялянскіх надзелаў. Адлегласць паміж зямельнымі ўчасткамі сялянскай сям’і ў Берштаўскай воласці нярэдка дасягала дваццаці кілямэтраў. Напрыклад, 14 ліпеня 1911 г. берштаўскі селянін Якуб Лебядзевіч падараваў свайму сыну Хрыстафору палавінны ўчастак надзельнай зямлі плошчай 24 дзесяціны 1768 сажняў, што знайшло адлюстраванне ў дакумэнце Гарадзенскай натарыяльнай канторы. Надзел гэты складаўся з 26 частак: “Сядзібны кавалак 800 сажняў, 2) ворная зямля ва ўрочышчы Груды 1 — 810 сажняў, 3) Груды 2 — 1992 саж., 4) Руднік 1 — 2602 саж., 5) Руднік 2 — 2602 саж., 6) канец возера — 5425 саж., 7) Здуха — 3448 саж., 8) Востраў — 5400 саж., 9) таксама дзьве паляны — 3743 саж., 10) таксама адна паляна — 5700 саж., 11) ур. Кашалі — 2100 саж., 12) Прыдаткі — 2600 саж., 13) Мітошава — 1360 саж., 14) Гарачы Лес — 1905 саж., 15) Старынка I — 828 саж., 16) Старынка II — 2400 саж., 17) Валокі — 2 тыс. саж., 18) Сыцежка — 360 саж., 19) Ацішча і Барсуковічы — 3480 саж., 20) Міжлужкі — 114 саж., 21) Падсады — 184 саж., 22) Сенакосная зямля ва ўр. Аўсяніца — 2400 саж., 23) ур. Чаляраў Мост — 2 тыс. саж., 24) ур. Канецполе — 1200 саж., 25) ур. Івачы — 4125 саж., 26) ур. Ліхі Груд — 600 саж.”<sup>1033</sup>.

Каб апрацаваць усе надзелы зямлі на такім абшары, трэба было прыкладаць велізарныя высілкі. Таму часта практыкавалася перадача аддаленых участкаў у арэнду іншым сялянам, што жылі паблізу. Невялікая ж частка гаспадароў, найперш былых стральцоў, якія здаўна жылі аднасяямі ці “асабнякамі”, такое праблемы ня ведала. Лепш жылі й гаспадары невялікіх вёсак, дзе ровень цераспалосіцы ня быў такі высокі. Таму сяляне Берштаўскай воласці ў цэлым станоўча прынялі вядомую *стальнінскую* аграрную рэформу, паводле якой вёскі рассяляліся на калёніі-аднаселі. 16 чэрвеня 1913 г. гаспадары Берштаўскай сельскай грамады пастанавілі перайсці на аднаселевую сыстэму гаспадарання. А 20 чэрвеня таго ж году Гарадзенская павятовая камісія па землеспарадкаванні

<sup>1033</sup> “Усадебный кусок 800 сажень 2) пахотная земля в урочище Груды 1 — 810 сажень 3) Груды 2 — 1992 саж. 4) Рудник 1 — 2602 саж. 5) Рудник 2 — 2602 саж. 6) конец озера — 5425 саж. 7) Здуха — 3448 саж. 8) Остров — 5400 саж. 9) тоже две поляны — 3743 саж. 10) тоже одна поляна — 5700 саж. 11) ур. Кошели — 2100 саж. 12) Придатки — 2600 саж. 13) Митошево — 1360 саж. 14) Горячий лес — 1905 саж. 15) Старинка I — 828 саж. 16) Старинка II — 2400 саж. 17) Валокі — 2 тыс. саж. 18) Стежка — 360 саж. 19) Атище и Барсуковичи — 3480 саж. 20) Мышилужки — 114 саж. 21) Подсады — 184 саж. 22) Сенокосная земля в ур. Овсяница — 2400 саж. 23) ур. Челяров Мост — 2 тыс. саж. 24) ур. Конечполе — 1200 саж. 25) ур. Ивачы — 4125 саж. 26) ур. Лихи Груд — 600 саж.” (НГАБ у Горадні, ф. 84, воп. 2, спр. 6).

прызнала, што хадайніцтва сялян трэба задаволіць. Падрыхтоўка справы была даручаная чыноўніку О.І.Магазіну. Апошні пісаў у сваім дакладзе: “Хадайніцтва сялян сур’ёзнае, бо з прычыны вялікай аддаленасці земляў ад селішча і надзвычайнай цераспалосіцы даглядаць гаспадарку надта цяжка, акрамя таго, некалькі чалавек, што выселіліся на свае рыскі і вядуць падобную да аднаселевай гаспадаркі, — яскравы прыклад паляпшэння гаспадаркі ў новай форме землекарыстання”<sup>1034</sup>. Зямельныя надзелы берштаўцаў чыноўнік апісваў так: “Зямля складаецца з аднаго суцэльнага водруба і аднаго кавалка сенажаці, разьмешчанага за 12 вёрстаў ад селішча. Мясцовасць мае ўхіл да паўднёвага захаду. Глеба пяшчаная, сярод пяскоў разьмешчаныя ворныя землі, прычым шмат мясцін заняджаных, недагледжаных, пад зараснікамі... Неабходнае ачышчэнне сенажацяў у паўднёвай частцы каля рэчкі Котры, якія цяпер з прычыны вялікай забалочанасці уяўляюць пашу, дый то ня вельмі якасную. Гэтую працу варта пачаць разам з працай па разьмеркаваньні. Прычына такой забалочанасці — вельмі мелкае рэчышча ракі Котры, куды зьбіраецца ўся вада з канаваў Гарадзенскай пушчы, і таму ўвесь лішак вады затапляе Берштаўскія землі; каб не было гэтага, трэба таксама паглыбіць і расчысціць рэчышча Котры <...> У агульным валоданьні застаюцца дзесяціна зямлі з глінішчам і берагавая палоса Котры для прыстані <...> Праца, якую трэба ажыццявіць, паводле свайго характару ўяўляе шэраг цяжкіх, вельмі складаных і прыватнапраўных апэрацый, што патрабуюць шмат рупнасці, цярпеньня і настойлівасці з боку землеўпарадкаў”<sup>1035</sup>.

Землеўладкаваньне берштаўцаў патрабавала разьвязаньня памежных спрэчак зь сялянамі вёсак Пілаўня, Пагарэнда, Савічы, Ляхаўцы, Якубавічы, а таксама з уладальнікамі маёнтку Куліга Мікульскім. На вырашальным сходзе, які адбыўся 12 лістапада 1913 г., прысутнічаў 191 гаспадар з 235. Зь іх 166 выказаліся за пераход да аднаселевай сыстэмы, а 25 — супраць. Рэалізацыя рэформы адразу сутыкнулася зь цяжкасьцямі. Сяляне ўрочышча Зубраўка Язэп і Адам Мілінкевічы 21 сакавіка 1914 г. пісалі ў губэрнскую камісію па землеспарадкаваньні: “Сяляне вёскі Бершты, выказаўшы паводле сваёй пастановы згоду на пераход да аднаселевага валоданьня... хадайнічалі, каб частку іх зямлі, разьмешчаную сярод нашых земляў, замяніць на нашую зямлю, разьмешчаную пры іх мяжы; на такую замену мы ніяк ня згодныя, бо зямля іхняя, разьмешчаная сярод нашай, складаецца з сыпкіх пяскоў, ніколі не засяваецца і ніякай каштоўнасьці ня мае, наш жа надзел угноены, і мы ня можам пагадзіцца на такую замену, бо ў нас і без

<sup>1034</sup> “Ходагайство крестьян серьезно, так как ввиду крайней отдаленности земель от селения и чрезвычайной чрезполосицы ведение хозяйства крайне затруднительно, кроме того несколько человек выселившихся на свои рыски и ведущих как бы хуторское хозяйство является ярким образом улучшения хозяйства в новой форме землепользования” (НГАБ у Горадні, ф. 84, воп. 2, спр. 6, арк. 53).

<sup>1035</sup> “Земля состоит из одного сплошного отруба и одного куска сенокоса, расположенного в 12 верстах от селения. Местность уклончива к юго-западу. Почва песчаная, среди песков расположены пашни, причем много мест запущенных под порослями... Необходима очистка сенокосов расположенных в южной части дачи около речки Котры, которые ныне ввиду крайней заболоченности представляют пастбище и то не первого разряда. Работы должны быть начаты совместно с работами по разверстанию. Причиной такой заболоченности служит крайне мелкое русло речки Котры, в которую скапливается вся вода из канав, находящихся в пределах Гродненской пуши и вследствие чего весь избыток затапливает Берштовские земли, чтобы избежать этого необходимо также углубить и расчистить русло речки Котра <...> Остаются в общем владении участок земли в 1 десятину под копку глины и береговая полоса на берегу реки Котра для пристани <...> По характеру предстоящая работа представляет ряд трудных, крайне сложных землеустроительных и частноправовых действий, требующих много усидчивого труда, терпения и настойчивости со стороны землеустроителей” (НГАБ у Горадні, ф. 84, воп. 2, спр. 6, арк. 53 адг.).



таго зямлі мала, не стае нават для сябе”<sup>1036</sup>. Сяляне ўрочышча Падбершты, былыя стральцы Мікалай, Міхал, Іван, Аляксандар, Адам і Мацей Лебядзевічы таксама былі нязгодныя з прыговарам берштаўцаў і пісалі 17 красавіка 1914 г. у Горадню: “У нас з грамадой сяла Бершты няма нічога агульнага, бо кожны мае асобную аднасель, якімі мы валодаем самастойна, незалежна адзін ад аднаго, гэтымі асобнымі сялібамі валодалі нашыя бацькі і дзяды спрадвеку <...> Усе казённыя павіннасьці за нашыя аднаселі кожны з нас адрабляў асобна, самастойна і незалежна ад сяла Бершты <...> Пераход на новыя сялібы бяз нашай згоды пры даўно ўсталяванай у нас сыстэме — гэта поўнае разбурэнне ўсёй нашай гаспадаркі”<sup>1037</sup>. Лебядзевічы прасілі пакінуць за імі землі ўрочышчаў Будкі, Смуга, Востраў і Крывая Гара. Паводле пастановы Гарадзенскай губэрнскай камісіі па землеспарадкаваньні ад 27 сакавіка 1914 г., берштаўская грамада была ўлучана ў гадавы плян землямерных работ пад № 9. Іх правядзеньне даручалася землямеру Карчэўскаму. Аднак рэалізаваць дадзеную зямельную рэформу перашкодзіла Першая сусьветная вайна.

Па-ранейшаму вельмі вялікую ролю ў жыцці берштаўцаў адыгрывалі розныя лясныя промыслы. Шмат сялянаў працягвала займацца пчалярствам. Так, у 1914 г. у Берштаўскай воласьці было 135 пчалярняў, у якіх налічвалася 607 “калодаў” і 29 больш сучасных “рамкавых” вульляў. Гэтыя пчалярні давалі ў год 109 пудоў мёду і 23 пуды воску на агульную суму 1036 руб. Больш мёду ў Гарадзенскім павеце здабывалі толькі ў Каменскай воласьці<sup>1038</sup>. На пачатку XX ст. усё большае значэнне набываў збор на продаж грыбоў і ягад. Па-ранейшаму вельмі важным было вырошчваньне хмелю для піўных бровараў. Але галоўнай крыніцай заробку грошай жыхарамі пушчы зьяўляліся высечка ды вываз лесу. Усходняя частка былой Гарадзенскай пушчы ўвайшла ў склад Берштаўскага лясніцтва, якое мела плошчу 20 365 дзесяцін. Толькі ў 1913 г. гэтае лясніцтва прадало на высечку 6102,7 м<sup>3</sup> лесу коштам 27 715 руб. Усяго ж гадавы прыбытак лясніцтва дасягнуў 45 930 руб. Шмат драўніны з пушчы ішло на абсталяваньне Паўночна-Заходняй чыгункі, а лепшы будаўнічы лес сплаўляўся па Котры і Нёмане ва Усходнюю Прусію. Пачала разьвівацца й мясцовая дрэваапрацоўчая прамысловасьць. Каля чыгуначнай станцыі Марцінканцы (цяпер тэрыторыя Летувы) запрацаваў лесапільны завод Шмуйлы Каплана з паравой пілой і прадукцыйнасьцю 250 бярвёнаў за суткі. А каля ўрочышча Агародзішча габрайскі бізнэсовец Давід Бранцоўскі заснаваў фанэрны завод з паравой пілой, які за суткі перапрацоўваў 1,5 м<sup>3</sup> драўлянай масы, пераважна альховай. У пушчанскіх лясох апрача мясцовых сялянаў працавалі работнікі зь Віленскай, Віцебскай, Ковенскай і Сувалкаўскай губэрняў. Дрывасек звычайна зарабляў за дзень 1,5 руб., возьнік з

<sup>1036</sup> “Крестьяне села Бершты, по приговорам своим, изъявивши согласие на переход к хуторному владению и при проверке этих приговоров... ходатайствовали, чтобы часть их земли, расположенная среди наших земель, была заменена на нашу землю, расположенную при их границе, на какую замену мы положительно не согласны, так как принадлежащая этим крестьянам земля, расположенная среди нашего надела, состоит из сыпучих песков, никогда не обсеменяется и никакой ценности не имеет, наш же надел удобрен и мы не можем согласиться на такой замен, так как у нас и без того мало земли и недостаточно даже для себя” (НГАБ у Горадні, ф. 84, воп. 2, спр. 6, арк. 14).

<sup>1037</sup> “Мы с обществом села Бершты ничего общего не имеем, так как каждый из нас имеет отдельный и самостоятельный хутор, которыми мы владеем самостоятельно, независимо друг от друга, этими отдельными хуторами владели наши отцы и деды с незапамятных времен <...> Все казенные повинности за наши хутора мы отбывали каждый из нас отдельно самостоятельно и независимо от села Бершты <...> Переход наш на новый хутора, без нашего согласия, при существующей у нас давно системе хозяйства равносильна полному разорению всего нашего имущества” (НГАБ у Горадні, ф. 84, воп. 2, спр. 6, арк. 15).

<sup>1038</sup> НГАБ у Горадні, ф. 14, воп. 1, спр. 575. [Статыстыка Гарадзенскай губэрні за 1914 г.]

канём — 5,25 руб., а палытагон — 1,25 руб. Пушчанскія сяляне, апрача таго, паранейшаму актыўна займаліся нелегальным продажам лесу пры дапамозе габраяў-перакупнікаў. Толькі за 1913 г. у Берштаўскім лясніцтве было зафіксавана 90 незаконных высечак лесу<sup>1039</sup>.

Пэўнае ўяўленне пра структуру грашовых прыбыткаў жыхароў Берштаўскай воласці падаюць матэрыялы валаснога праўлення, якія складаліся адмыслова для павятовага падатковага інспэктара. Напрыклад, у 1911 г. у воласці налічвалася звыш 200 сялянаў, якія падаліся на заробкі ў ЗША і Канаду. Яны, паводле звестак валаснога старшыні, штогод прысылалі дадому блізу 6000 рублёў (або ~ 3000 даляраў). Тут нам цяжка меркаваць, наколькі дакладнымі былі гэтыя звесткі. Але толькі ў 1906 г. зь Берштаўскай воласці выехалі ў Амэрыку 49 мужчын і 19 жанчын<sup>1040</sup>. Таксама паводле падлікаў валаснога праўлення, у 1911 г. працай у лесе займаліся ў Берштаўскай воласці 2500 мясцовых мужчын, якія за год зарабілі блізу 4000 рублёў. Акрамя таго, у гэтым жа годзе валасное праўленне выдала 218 пашпартоў для выезду на заробкі ў межах Расійскай імперыі. Праўда, не ўдакладнялася, куды дакладна выязджала найбольш мясцовых жыхароў. У тым жа годзе 30 чалавек з воласці выехалі на заробкі ў Амэрыку, а 25 асобаў перасяліліся ў Сібір<sup>1041</sup>.

На пачатку XX ст. узрастаюць выдаткі сялян на патрэбы самакіравання. Галоўныя справы мясцовага жыцця павінен быў вырашаць валасны сход. Такі сход адбыўся, напрыклад, у Берштах 4 студзеня 1905 г. Сабралася ўсяго 58 асобаў — валасное праўленне, сельскія старасты і выбарныя дэпутаты ад кожных дзесяці двароў. На той час у Берштаўскай воласці налічвалася ўсяго 328 сялянскіх двароў. Удзельнікі сходу склалі “прыгавор” на разьмеркаванне валасных сродкаў на 1905 г. (Табл. 9).

Табліца 9

**Бюджэт Берштаўскага валаснога праўлення на 1905 г.**

Артыкул выдаткаў	Сума, руб.
Заробак валаснога старшыні	70,00
Заробак валасных судзьдзяў	168,00
Заробак валаснога пісара	320,00
На канцылярскія выдаткі валасному пісару	40,00
На канцылярскія расходы валасному суду	32,00
На кнігі й бланкі	30,00
На набыццё Памятнай кніжкі Гарадзенскай губэрні	1,41
Падпіска на “Губэрнскія ведамасыці”	5,78
Вартаўніку пры валасным праўленьні	20,00
Падпіска на часопіс “Беседа”	1,66
Падпіска на законы й газэты	9,69

<sup>1039</sup> НГАБ у Горадні, ф. 352, воп. 1, спр. 8. [Справаздача Берштаўскага лясніцтва за 1913 г.].

<sup>1040</sup> НГАБ у Горадні, ф. 305, воп. 1, спр. 47. [Статыстыка збору падаткаў з валасцей Гарадзенскага павету за 1907 г.].

<sup>1041</sup> НГАБ у Горадні, ф. 305, воп. 1, спр. 39, арк. 16. [Справаздачы пра паступленне падаткаў ад сялян Гарадзенскага павету за 1911 г.].

Выпіска білетаў на атрыманьне карэспандэнцыі	1,00
Ачыстка комінаў і мыцьцё падлогі ў валасным праўленьні	5,00
Утрыманьне вясковай бібліятэкі	5,16
Стыпэндыя ў рамесную навучальню	13,79
Утрыманьне Берштаўскай народнай навучальні	48,00
Найманьне прыслугі настаўніку	30,00
Страхоўка будынку навучальні	40,00
На асьвятленьне навучальні	19,00
На пісьмовыя прылады для вучняў	10,00
Дробныя расходы	10,00
На непрадбачаныя патрэбы	25,00
Лаўрэну Токцю за калодзеж	2,00
Стойка (утрыманьне пошты)	850,00
Усяго	1 757,50

**Крыніца: НГАБ у Горадні, ф. 305, воп. 1, спр. 17, арк. 36–38.**

Усяго на ўтрыманьне Берштаўскага валаснога праўленьня ў 1905 г. сяляне выдаткавалі 758,54 руб. з 321,5 зямельных надзелаў. На адзін надзел выходзіла 2,36 руб. На стойкавую павіннасьць (пошта) з кожнага двара выходзіла яшчэ па 2,75 руб. Мясцовыя габраі плацілі на стойку па 2 руб. На падставе пастановы валаснога сходу ад 19 лютага 1903 г. быў устаноўлены збор на патрэбы Берштаўскай двухкляснай народнай навучальні ў памеры 1 кап. зь дзесяціны зямлі. Апрача таго, сяляне воласьці ссыпалі па 3 <sup>1</sup>/<sub>4</sub> гарца (адзін гарнец — 3,28 літра) жыта валасному пісару і вартаўніку праўленьня, а таксама па гарцы з 273 участкаў настаўніку (з выняткам жыхароў вёсак Шчанец і Цёмнае Балота, якія не пасылалі дзяцей у Берштаўскую навучальню). Таксама ад кожнага надзелу неабходна было прывезьці па адным возе дроў.

У 1906 г. жыхаром Берштаўскай воласьці трэба было выплаціць ужо 1220 руб. валасных збораў і 1951 руб. страхавых. Паступіла ж у касу 1158 руб. валасных і 2049 страхавых. У нядоімцы засталася 106 руб. валаснога збору. Цікава, што ў 1906 г. берштаўскія сяляне пастанавілі адмяніць выдзяленьне з валаснога капіталу для пазыкаў 19 руб. на вясковую бібліятэку і на стыпэндую ў рамесную навучальню. Напэўна, яны палічылі гэта марнатраўствам.

Усяго ж сяляне вёскі Бершты ў 1906 г. выплацілі 502,14 руб. выкупных плацяжоў, 55,81 руб. пазямельных збораў, 184,4 руб. земскіх падаткаў, 293,6 руб. страхавых плацяжоў, 162,84 руб. валасных плацяжоў, 187 руб. на ўтрыманьне “стойкі”, 59 руб. паддзяціннага збору. У суме гэта складала 1444,8 руб., або амаль 20 руб. на адзін зямельны надзел. Праўда, у наступным годзе выкупныя плацяжы ўжо былі скасаваныя і падатковы ціск на вяскоўцаў зьменшыўся. У 1905 г. у Горадні чвэрць жыта (7 пудоў 10 фунтаў) каштавала блізу 6 рублёў, пуд ялавічыны — 4,1 руб., пуд масла — 12,2 руб., пуд свінога сала — 8,45 руб. Дзённая аплата работніку з канём складала 1,6 руб., пешаму — 50 кап., дрывасеку — 64 кап. Калі ўзяць за аснову кошт чвэрці жыта, дык у параўнаньні з 1803 г. памер грашовых падаткаў істотна не зьмяніўся. І тады і цяпер гаспадар, які карыстаўся поўным надзелам, на суму сваіх падаткаў мог

бы купіць каля трох чвэрцяў жыта. Праўда, магчымасцяў зарабіць грошы на пачатку XX ст. у селяніна было ўсё ж значна больш.

Пасля рэвалюцыі 1905 г. і заснавання Дзяржаўнай думы, берштаўскія жыхары ўпершыню атрымалі магчымасць браць удзел у выбарах дэпутатаў у вышэйшую дзяржаўную ўстанову. Напрыклад, у 1909 г. упаўнаважаным ад Берштаўскай воласці на павятовы выбарчы сход быў абраны Язэп Міхайлавіч Мышкевіч<sup>1042</sup>. У тым годзе ў сувязі з думскімі выбарамі і падрыхтоўкай да ўвядзення земскіх устаноў у Заходніх губэрнях дзяржаўная адміністрацыя паспрабавала дакладна высветліць этнічную і канфэсійную структуру насельніцтва. У Берштаўскай воласці на той час налічвалася 1007 сялянскіх гаспадарак у 50 вясковых грамадах<sup>1043</sup>. Паводле дадзеных земскага начальніка, сярод гэтых гаспадарак 742 належалі праваслаўным сялянам, 188 беларусам-каталіком і 77 летувісам-каталіком. Іх агульная плошча складала 19 631 дзесяціну, а кошт — 278 096 рублёў (Табл. 10).

Табліца 10

**Этнаканфэсійныя групы насельніцтва Берштаўскай воласці паводле колькасці гаспадарак і маёмаснага стану за 1909 г.**

Група насельніцтва	Колькасць		Плошча надзельнай зямлі, дзес.	Кошт усёй зямлі, руб.	Сярэдні кошт гаспадаркі, руб.
	жыхароў	асобных гаспадарак			
Беларусы-праваслаўныя	6 179	742,0	14 094	193 232	260,0
Беларусы-каталікі	1 750	188,0	3 707	55 328	294,0
Летувісы-каталікі	415,0	77,0	1 831	29 536	383,5
Разам	8 344	1 007	19 632	278 096	276,2

**Крыніца:** НГАБ у Горадні, ф. 17, воп. 1, спр. 340б.

У 1914 г. сяляне Берштаўскай воласці заплацілі 1268,48 руб. казённых падаткаў, 3181,45 руб. валасных падаткаў і 165,5 руб. падзесяціннага збору. На адзін зямельны надзел гэта складала 14,4 руб. Жыхары Берштаў казённых падаткаў заплацілі 348,8 руб., валасных — 794,2 руб., а падзесяціннага збору — 52 руб. Аднак трэба ўлічваць, што сялянам у абавязковым парадку даводзілася яшчэ выплочваць грошы ў страхавы фонд і фонд пазычковага капіталу.

28 снежня 1914 г. адбыўся валасны сход для зацвярджэння валаснога бюджэту, у якім узялі ўдзел 26 службовых асобаў з 37 і 71 выбарны дэпутат з 113. Гэта быў апошні падобны сход часоў Расійскай імперыі. Ён зацвердзіў бюджэт Берштаўскай воласці на 1915 г., які з прычыны вайны так і ня быў выкананы (Табл. 11).

<sup>1042</sup> НГАБ у Горадні, ф. 17, воп. 1, спр. 370, арк. 42. [Сьпісы выбарнікаў у Дзяржаўную думу Расійскай імперыі ад валасцей Гарадзенскай губэрні. 1912 г.]

<sup>1043</sup> НГАБ у Горадні, ф. 17, воп. 1, спр. 340б. [Ведамасці пра склад насельніцтва Гарадзенскай губэрні паводле нацыянальнай прыналежнасці і веравызнання і ацэнка нерухомай маёмасці. 1909 г.]



**Бюджэт Берштаўскага валаснога праўлення на 1915 г.**

Артыкул выдаткаў	Сума, руб.
Заробак валаснога старшыні	100
Заробак валасных судзьдзяў	168
Заробак валаснога пісара	720
На канцылярскія выдаткі валасному пісару	70
На кнігі і блянкі	70
На набыццё “Памятнай кніжкі Гарадзенскай губэрні”	1
Падпіска на “Губэрнскія ведамасыці”	3
Вартаўніку пры валасным праўленьні	60
Падпіска на “Известия земского отдела”	3
Дровы на ацяпленне валаснога праўлення і “арыштанцкага” памяшканьня	100
Страхоўка будынкаў	27
Стыпэндыя ў рамесную навучальню	13
Падзесяцінны збор на ўтрыманьне Берштаўскай народнай навучальні	165
На непрадбачаныя патрэбы	35
Міхалу Токцю за карыстаньне калодзежам	2
Стойка	1000
Усяго	2538

**Крыніца:** НГАБ у Горадні, ф. 536, воп. 1, спр. 10.

Валасны падатак (без падзесяціннага збору) складаў 2359 руб., або 7,18 руб. з аднаго зямельнага надзелу. У Берштаўскай грамадзе налічвалася 82 надзелы, а сума валаснога збору дасягала 589 руб. Падзесяцінны збор у вёсцы складаў 52,06 рублі, ці 1 кап. з 5206 дзесяцін зямлі. Параўнальна з 1905 г. больш як у два разы ўзрос заробак валаснога пісара, а таксама іншыя адміністрацыйныя выдаткі. На адукацыю грошай ішло няшмат. У Берштаўскай двухкляснай навучальні тады працавалі настаўнікі А. Міранюк, М. Бедысь і У. Сініла (мясцовы народзінец), а ў жаночым аддзяленьні — К. Аўчыньнікава.

Валасное праўленьне, апрача “мірскіх” падаткаў, распараджалася таксама штрафнымі зборамі. У 1914 г. такіх збораў паступіла 34 рублі наяўнымі грашыма і 55 фінансавымі дакумэнтамі. У 1914 г. воласьць таксама атрымала *азёрнага* прыбытку 2216 руб. наяўнымі і 609,8 руб. у дакумэнтах. Гэтыя грошы плацілі арандатары рыбных ловаў. Яны дзяліліся паміж усімі сялянамі, бо возера было ўласнасьцю грамады. Прычым за 1914 г. засталіся нявыплачанымі яшчэ 1108 руб. “азёрных” грошай. Пазычковы капітал у Берштаўскай воласьці складаў на 1 студзеня 1914 г. 5692,7 руб. Мясцовым сялянам (154 асобам) было пазычана 5473 руб. Цягам 1914 г. паступіла яшчэ 194,5 руб. у скарбонку пазычковага капіталу.

Шмат працы на пачатку XX ст. было і ў валаснога суду. Напрыклад, у 1914 г. берштаўскі валасны суд разгледзеў 171 грамадзянскую і 52 крымінальныя справы. Сярод крымінальных большасць складалі так званыя “асабістыя крыўды” — 33 справы. Супраць парадку кіравання мясцовыя сяляне выступілі ў 1914 г. толькі аднаго разу (нам не вядома, што гэта было за выступленне). Крадзяжоў было таксама няшмат — 4<sup>1044</sup>. За крадзяжы ды іншыя крымінальныя злачынствы валасны суд мог прысудзіць арышт тэрмінам да 1 месяца.

Валасны суд кіраваўся ў сваёй працы нормаў звычайнага права. Праўда, нават гэтыя нормы цяпер нярэдка атрымоўвалі адпаведнае пісьмовае афармленне. У якасці прыкладу можна прывесці пісьмовую дамову берштаўскага гаспадара Мікалая Мышкевіча з сваім зяцем-прымаком, складзеную ў Берштаўскім валасным праўленні ў 1897 г.: “Я, Мікалай Мышкевіч, маючы паўучастка зямлі пры сяле Бершты, жылы дом зь сенцамі ды іншыя халодныя пабудовы, а таксама чатырох дачок: Феафілу, Мар’ю, Кацярыну і Дамініку Мышкевічанак, спадчынінікаў мужчынскага роду ня маю; ня могучы абрабляць зямлю і добра даглядаць астатнюю гаспадарку, хачу прыняць да дачкі сваёй Феафілы прымака, селяніна ўрочышча Падбершты Яна Мікалаевіча Лебядзевіча, якому пры жаніцьбе з маёй дачкой саступаю гэтыя паўучастка зямлі, усе жыллыя і гаспадарчыя будынкi на маёй сядзібе, а таксама ўсю рухомую і нерухомую маёмасць, якая ў мяне ёсць і якой Лебядзевіч, калі ўвойдзе ў мой дом, мае права распараджацца нароўні са мною. 2) Лебядзевіч, увайшоўшы ў мой дом і завалодаўшы ўсёй маёмасцю, мусіць утрымліваць усё ў добрым стане і пра ўсё рупіцца, як пра сваю уласнасць. 3) Мяне, Мікалая Антонова Мышкевіча, як і жонку маю Агапу, Лебядзевіч абавязаны шанаваць, адзяваць і ўсё неабходнае для жыцця даваць, ня робячы ніякае крыўды, у выпадку ж маёй, як і мае жонкі, сьмерці Лебядзевіч мусіць пахаваць нас сваім коштам паводле хрысціянскага звычаю. 4) Дачок жа маіх — Мар’ю, Кацярыну і Дамініку Мышкевічанак — Лебядзевіч павінны выдаць замуж пасья паўналецця і даць ім прыстойны пасаг, а менавіта: кожнай кажух, суконны каптан, адну карову, аднаго вала, адну авечку і сьвіньню і кухаль <...> б) Пакуль я жыву, Лебядзевіч мусіць слухацца маіх парад і загадаў, калі толькі яны будуць карысныя для яго і гаспадаркі; акрамя таго, нічога не рабіць бяз рады маёй і наагул сямейнай, бо як ня слухаць адно аднаго ды кіравацца з думкамі і меркаваннямі ў розныя бакі, то гаспадарка ня можа ісьці як мае быць, а таксама пачынаецца сямейны разлад. 7) Калі ж хто з сваякоў маіх ці зь сям’і захоча аддаць Лебядзевіча і яго жонку Феафілу з маёй гаспадаркі, то мусіць выплаціць Лебядзевічу аднаразова дзевяць рублёў, а за кожны пражыты ў мяне <...> год <...> па 30 рублёў”<sup>1045</sup>. Такім чынам, старадаўнія звычайныя нормы

<sup>1044</sup> НГАБ у Горадні, ф. 536, воп. 1, спр. 6. [Статыстыка валасцей Гарадзенскага павету за 1914 г.].

<sup>1045</sup> “Я, Николай Мышкевич, имея поучасток земли при селе Берштах, жилой дом с сенцами и прочие холодные постройки, а также четырех дочерей: Феофилу, Марию, Екатерину и Доминику Мышкевичей, но наследников мужского пола не имею, будучи же не в состоянии обрабатывать землю и хорошо смотреть за остальным хозяйством, желаю принять к дочери своей Феофиле примака, крестьянина урочища Подбершты Ивана Николаева Лебедевича, которому при женитьбе его на моей дочери уступаю поучасток земли, все имеющиеся на моей усадьбе жилые и холодные строения, а также все движимое и недвижимое имущество, которое у меня есть и которым Лебедевич со дня вступления в мой дом имеет право распоряжаться на равне со мною. 2) Лебедевич, вступив в мой дом и завладев всем имуществом, обязан содержать все в приличном благоустройстве и обо всем заботится, как о своей собственности. 3)

паводзінаў працягвалі рэгуляваць жыццё, але сяляне ўжо ўлічвалі і новыя выклікі часу. Прынамсі запісвалі патрабаванні гэтых нормаў у правільна аформленых юрыдычных паперах. Памянёная дамова цесця зь зяцем-прымаком яскрава дэманструе характар маёмасных дачыненняў вяскоўцаў, іх стаўленне да перадачы спадчыны. Зь яе тэксту вынікае, што прымак меў меншыя правы на нерухомую ўласнасць жонкі, чым кроўныя сваякі цесця. Вялікую цікавасць уяўляе той фрагмент дамовы, дзе гаворыцца пра неабходнасць забяспечыць пасагам сясьцёр жонкі. Ягоны памер звычайнае права вызначала такім чынам, што пры ўмове наяўнасці ў жаніха хоць якога кавалка зямлі, маладым можна было завесці ўласную гаспадарку.

Ці назіраліся ў Берштах праявы раскладання традыцыйных спосабаў паводзінаў і маралі? Што спадарожнічала паступовай мадэрнізацыі аграрнага грамадства? Напэўна, да такіх праяваў можна аднесці гісторыю Канстанціна Шышко. У жніўні 1907 г. берштаўская грамада асудзіла гэтага селяніна 33-гадовага ўзросту “як шкоднага і разбэшчанага, які пагражае дабрабыту і бясцпецы мясцовых жыхароў, аддаць у распараджэнне ўраду, выгнаўшы яго з грамады”<sup>1046</sup>. Сяляне сьцьвярджалі, што ён “увесь час займаецца крадзяжом і запалохвае мясцовых сялян сваімі пагрозамі, сяляне ж, баючыся помсты, змушаныя цярпець Шышковае зладейства, хоць маюць ад гэтага вялізныя страты, таму шмат якія з учыненых ім крадзяжоў застаюцца не раскрытымі і беспакаранымі”<sup>1047</sup>. Шышко ня меў дзяцей, хоць і быў жанаты. Аднак жонка Алена ўжо 10 гадоў не жыла зь ім і, зразумела, адмовілася ехаць з такім мужыком у Сібір. У сходзе грамады прынялі ўдзел 129 гаспадароў з 165. Усе яны адзінагалосна выступалі за выдаленне Канстанціна Шышко зь Берштаў.

На пачатку ХХ ст. працягваўся імклівы рост насельніцтва Берштаўскай воласці. У 1905 г. у ёй налічвалася 50 населеных пунктаў з агульнай колькасцю жыхароў 7724. А ў пачатку 1909 г. у Берштаўскай воласці налічвалася ўжо 8183 асобы абодвух родаў, якія жылі ў 114 вёсках і лясных урочышчах<sup>1048</sup>. У самых Берштах у 1909 г. было 1460 жыхароў. У параўнанні з 1850 г. насельніцтва вёскі вырасла амаль на 80 % (Мал. 4). Найбольш

---

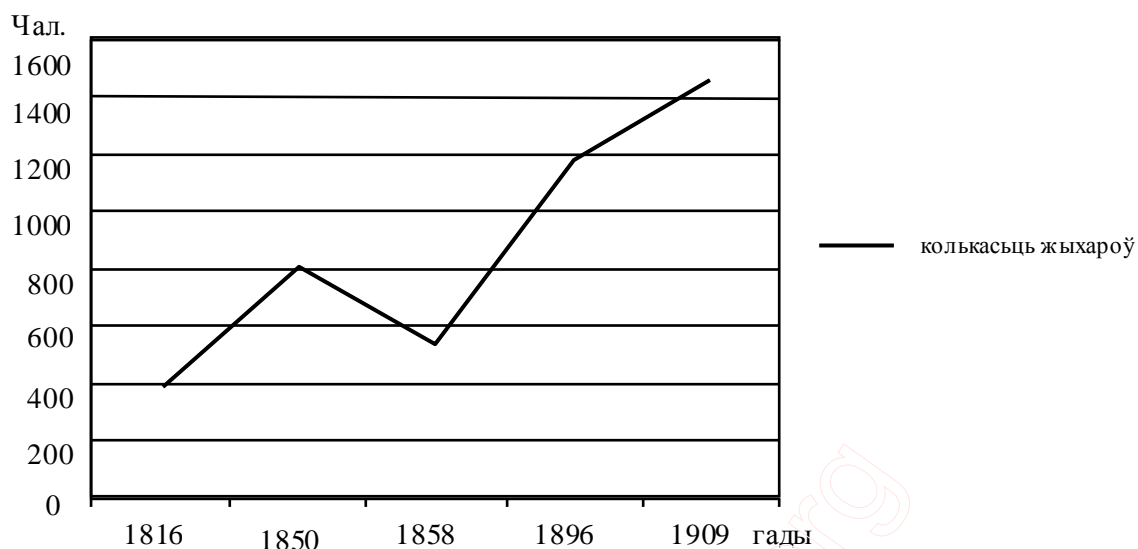
Меня Николая Антонова Мышкевича, а равно и жену мою Агафью Лебедевич обязан беречь, одевать и все необходимое к жизни доставить ни в чем не обижая, в случае же моей, а равно и жены моей смерти, Лебедевич обязан похоронить нас по христианскому обычаю на свой счет. 4) Дочерей же моих Марью, Екатерину и Доминику Мышкевичей Лебедевич обязан выдать замуж по достижении совершеннолетия и при выходе дать им приличное приданное, а именно: каждой овчинную шубу, суконный кафтан, по одной корове, по одному волу, по одной овце и свинье и куфель <...> 6) При жизни моей Лебедевич обязан слушать моих советов и указаний, если только оные советы будут полезны для него и хозяйства, кроме того ничего не делать без совета моего и вообще семейного, так как не слушая друг друга и идя с мыслями и мнениями в разные стороны, хозяйство существовать не может в должном порядке, а также пойдут семейные разлады. 7) Если же кто из родственников моих или же из семейства пожелает удалить Лебедевича и его жену Феофилу из моего хозяйства, то обязаны уплатить Лебедевичу единовременно двести рублей, а за каждый прожитый у меня <...> год <...> по 30 рублей” (НГАБ у Горадні, ф. 84, воп. 2, спр. 6, арк. 119. [Пра паляпшэнне землекарыстанья сялян Берштаўскай воласці. 1910–1914 гг.]).

<sup>1046</sup> “как вредного и порочного члена общества угрожающего благосостоянию и безопасности местных жителей, отдать в распоряжение правительства, удалив его из среды общества” (НГАБ у Горадні, ф. 18, воп. 4, спр. 837, арк. 13. [Пра выдаленне зь Берштаў К.Шышко. 1907 г.]).

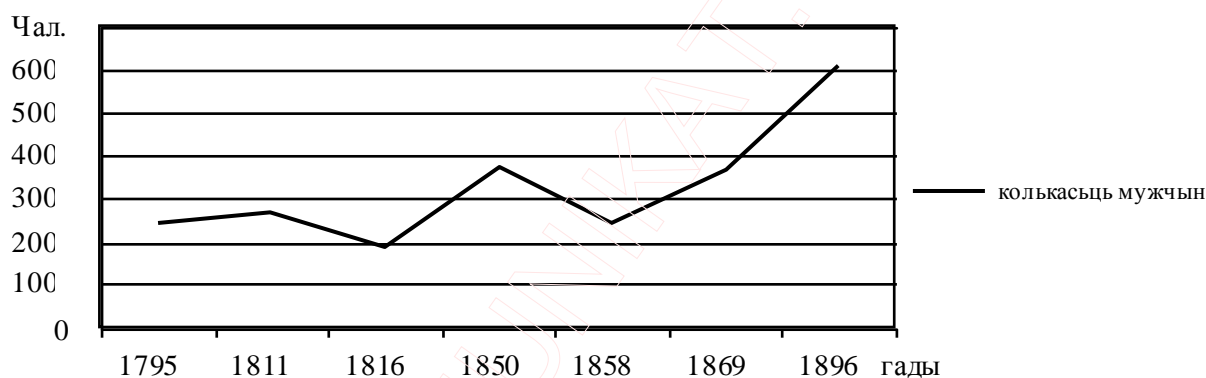
<sup>1047</sup> “постоянно занимается кражами и наводит страх на местных крестьян своими угрозами и крестьяне, боясь мести, вынуждены переносить все совершаемые Шышко кражи с громадным для себя убытком, благодаря чему многие из учиненных им краж остаются не обнаруженными и безнаказанными” (НГАБ у Горадні, ф. 18, воп. 4, спр. 837, арк. 13).

<sup>1048</sup> НГАБ у Горадні, ф. 17, воп. 1, спр. 341, арк. 492–494. [Ведамасці пра склад насельніцтва Гарадзенскай губэрні. 1909 г.]

дакладныя звесткі мы маем пра мужчынскае насельніцтва вёскі ў XIX ст., што дае нам досыць поўную карціну яго дэмаграфічнай дынамікі (Мал. 5).



**Мал. 4. Дынаміка насельніцтва Берштаў у 1816–1909 гг.**



**Мал. 5. Дынаміка мужчынскага насельніцтва Берштаў у 1795–1896 гг.**

Няўхільны дэмаграфічны рост і звязаная зь ім праблема зямельнага “голаду” прымушалі ўсё большую колькасць пушчанскіх сялянаў пакідаць родныя вёскі і шукаць шчасця ў горадзе або нават на далёкай чужыне. Некаторыя здолелі ўладкавацца работнікамі на чыгунку, якая пралягла праз Гарадзенскую пушчу. Для здольных да навукі дзяцей магчымасцю сацыяльнага пасьпеху стала Сьвіслацкая настаўніцкая сэмінарыя, заканчэнне якой давала права працаваць настаўнікам у вясковых народных навучальных. Напярэдадні Першай сусветнай вайны сяляне з Берштаў Уладзімір Сініла, Мікалай Касьцевіч і Уладзімір Русілка сталі школьнымі настаўнікамі.

У этнаканфэсійнай структуры насельніцтва Гарадзенскай пушчы ды яе гаспадарчым жыццём вельмі важнае месца займалі габраі — дробныя гандляры і рамеснікі. Яны скуплялі ў сялянаў грыбы, ягады, хмель, лес, бралі



ў арэнду аброчныя артыкулы, трымалі корчмы, млыны й пошту. Дачыненні габраяў з мясцовымі сялянамі былі, наколькі можна меркаваць паводле архіўных матэрыялаў, даволі прязнымі. Праўда, у кастрычніку 1908 г. гарадзенскі губэрнатар атрымаў ананімны данос, накіраваны супраць габраяў Берштаўскай воласці. У гэтым даволі непісьменным лісьце былі самыя розныя абвінавачваньні: “Маю гонар пакорліва данесьці Вашай Ягамосці была пастанова пра высяленьне жыдоў зь вёскі Бершты, але наш пасярэднік Сямёнаў не прыйшоў у рэзон нашага грамадзкага прысуду, так што жыды пачалі ўціскаць сялян усімі магчымымі спосабамі і сяліцца ў Берштах <...> Мы не жадаем, каб яны сяліліся ў Берштах, бо яны дрэнныя людзі, могуць зрабіць усякія нядобрыя паскудзтвы, а менавіта ўчынілі ўжо некалькі паскудзтваў сялянам Берштаў. Сялянцы Альжбеце Абухоўскай спалілі адрыну і атруцілі ёй адну карову, а за што менавіта? За тое, што яна пачала гандляваць усялякім пітвом <...> Маю гонар пакорліва прасіць Вашу Ягамосць каб <...> выгнаць гэтых габраяў зь вёскі Бершты, такіх шкодных габраяў <...> каб яны не ўціскалі усімі магчымымі спосабамі нашага беднага сялянскага становішча”<sup>1049</sup>.

Мясцовы паліцыйны прыстаў распачаў у гэтай справе сьледства. Высьветлілася, што ў Берштах жыве 8 габрайскіх сем’яў: Нарадоўскіх, Беразоўскіх, Крусподзіных, Меераў і Шэйко. Старэйшыя жыхары вёскі паведамлілі прыставу: “...гэтыя жыды жывуць у Берштах здавён, і нічога благога нашыя сяляне ніколі ад іх ня бачылі”<sup>1050</sup>. Як высветлілася пад час разьбіральніцтва, аўтарам даносу быў мясцовы габрай Эльфман Перац, якога яшчэ ў 1884 г. сход берштаўцаў пастанаўіў выгнаць з вёскі за амаральныя паводзіны. Па нейкім часе ён зноў вярнуўся ў родную вёску. Але неўзабаве, пасварыўшыся з берштаўскімі габраямі, няўрымсьлівы Перац вырашыў ім насаліць такім даволі арыгінальным спосабам.

Падсумоўваючы ўсё сказанае, можна зрабіць наступныя вывады. У сялянаў было два шляхі, дзьве стратэгіі выжываньня. Першы шлях можна назваць традыцыйным для беларускай вёскі — пашырэнне ворыўнага земляробства. Другі — здабыцьце грошай з дапамогай розных лясных промыслаў — вымагаў энэргічнасьці, рызык і дакладнага разьліку. Берштаўскія сяляне імкнуліся іх спалучаць. Засуха і няўрод 1853–1854 гг. прынеслі Берштам вялізныя людзкія страты. Гэта сьведчыла пра важнасьць ворыўнай гаспадаркі ў цыкле жыцьцезабеспячэньня сялян. Цяжка адзначна акрэсьліць стасункі берштаўцаў з дзяржаўнай уладай. Апошняя разглядала іх як перашкоду і канкурэнта ў выкарыстаньні рэсурсаў пушчы. Калі б маглі, улады з радасьцю перасялілі б пушчанскіх сялянаў у якое іншае месца. Для часткі вёсак такі

<sup>1049</sup> “Имею честь покорнейше донести Вашему Превосходительству был приговор аб выселении евреев из села Бершт, но наш г. Посредник Семенов не пришел в резон нашего общественного приговора, так что евреи начали крестьян притеснять все возможными причинами и начали поселяться в Берштах <...> мы не желаем, чтобы они поселялись в Берштах, так что они вредные люди могут причинить всякие нехорошие пакости, а именно причинили уже несколько пакостей крестьянам в селе Берштах. Крестьянке Елизавете Обуховской сожгли сенной сарай и отравили ей одну корову, а именно за что? За то, что она начала торговать всевозможным питьем <...> имеем честь покорнейше просить Вашего Превосходительства, чтобы <...> выгнать этих евреев из села Бершты, таковых вредных евреев <...> чтобы они не притесняли все возможными причинами нашего бедного крестьянского положения ” (НГАБ у Горадні, ф. 2, воп. 30, спр. 911. [Скарга Эльфмана Пераца на забарону яму жьць у Берштах. 1908 г.]).

<sup>1050</sup> “...эти евреи никогда в дурных поступках крестьянами нашего села не замечались и проживают в Берштах с давних пор” (НГАБ у Горадні, ф. 2, воп. 2, спр. 216, арк. 13).

варыянт разглядаўся ў 1860 г., але так і ня быў рэалізаваны праз адсутнасць сродкаў. А так увесь час існавала нейкая хісткая, але разам з тым даволі ўстойлівая раўнавага інтарэсаў. Значную частку сваіх даходаў сяляне атрымоўвалі рознымі незаконнымі ці, прынамсі, не зусім законнымі спосабамі, але ж і дзяржаўныя чыноўнікі з гэтага нешта мелі. Зрэшты, калі б берштаўцы сумленна трымаліся ўсталяваных дзяржавай законаў, дык, напэўна, хутка вымерлі б з голаду. І такая сытуацыя трывала цягам стагодзьдзяў.

Але на пачатку ХХ ст. мясцовае вясковае насельніцтва знаходзілася ўжо напярэдадні кардынальных зьменаў. Традыцыйны лад жыцця і архаічныя спосабы гаспадарання не маглі захоўвацца надалей у сваёй нязьменнасці. Дэмаграфічны ціск усё больш настойліва прымушаў самую дзейную й адважную частку сялянскага насельніцтва шукаць новага выйсьця. Нехта перабіраўся ў горад ці ішоў у “навуку”, нехта ехаў у далёкую Амэрыку, а нехта спрабаваў гаспадарыць па-новаму, арыентуючыся на гарадзкі рынак. Некаторыя берштаўцы, амаль закінуўшы палеткі, пачалі прафэсійна займацца лоўляй рыбы, іншыя заняліся садоўніцтвам з разьлікам на продаж садавіны. Гэтыя працэсы былі даволі складанымі і часта балючымі для сялянства. Вынікам іх у ідэале мусіла стаць трансфармацыя традыцыйнай вясковай гаспадаркі, спрадвечу скіраванай на звычайнае выжываньне сялянскай сям’і, у гаспадарку фэрмэрскую, арыентаваную на рынак, рызыку і атрыманьне максымальнага грашовага прыбытку. Гэта вымагала зьменаў у сьветапоглядзе самога селяніна, у ягоным разуменьні часу, у стаўленьні да працы. Але ў натуральную, здавалася б, хаду падзеяў умяшалася Першая сусьветная вайна, якая ўзарвала звыклае жыцьцё пушчанскіх сялянаў.

## Бершты ў міжваеннай польскай дзяржаве

Велізарны ўплыў на жыцьцё сялянаў Берштаўскай воласьці зрабілі падзеі Першай сусьветнай вайны. Паводле пазьнейшых дадзеных польскай адміністрацыі, у 1915 г. каля 60 % мясцовага насельніцтва, найперш праваслаўнага веравызнаньня, было вывезена расійскімі ўладамі ўглыб імперыі. Многія мужчыны прайшлі празь пекла вайны. Вяртаньне берштаўцаў у родную вёску расьцягнулася на некалькі гадоў. Але ў 1919 г. большасьць уцекачоў ужо знаходзілася на бацькаўшчыне. У сьнежні таго ж году новая польская ўлада правяла перапіс насельніцтва, які ўлічваў яго нацыянальны й канфэсійны склад. У Берштаўскай гміне, тэрыторыя якой амаль цалкам супала з былой аднайменнай воласьцю, па выніках перапісу, налічвалася 5905 жыхароў<sup>1051</sup>. Сярод іх пераважалі беларусы — 67,4 %. Палякаў было 22,3 %, летувісаў — 8 %, габраяў — 2,3 %. Паводле канфэсійнай прыналежнасьці большасьць складалі праваслаўныя — 66,7 %, доля каталікоў — 31 %, юдэяў — 2,3 %.

У 1921 г. быў праведзены ўсеагульны перапіс насельніцтва польскай дзяржавы. Ён паказаў, што ў гміне Бершты налічвалася 6119 жыхароў, сярод іх 3002 мужчыны і 3117 жанчын; паводле нацыянальнай прыналежнасьці

<sup>1051</sup> Romer E. Spis ludności na terenach administrowanych przez zarząd cywilny ziem wschodnich (grudzień 1919). Lwow; Warszawa, 1920.

беларусаў было 4121, палякаў — 1418, летувісаў — 472, габраяў — 58, расіян — 50 (цікава, што расейцамі зь невядомай нам прычыны запісаліся беларусы невялікай вёскі Бабіна); па канфэсійнай прыналежнасці склад насельніцтва выглядаў наступным чынам: праваслаўныя — 4244, каталікі — 1767, юдзі — 108<sup>1052</sup>. У вёсцы Бершты налічвалася 207 жылых будынкаў і 1120 жыхароў, сярод іх 565 мужчын і 555 жанчын. Гэта складала 76,6 % ліку жыхароў у 1909 г. Такім чынам, страты склалі амаль чвэрць даваеннай колькасці жыхароў.

Жыхары вёскі Бершты паводле нацыянальнасці падзяляліся гэтак: 1051 беларус, 55 палякаў, 6 габраяў і 8 чалавек іншых нацыянальнасцяў. Канфэсійны склад насельніцтва Берштаў выглядаў наступным чынам: 1044 праваслаўных, 46 каталікоў, 30 юдэяў. З гэтых лічбаў вынікае, што частка берштаўскіх габраяў запісалася беларусамі й палякамі.

Згодна з інфармацыяй мясцовай паліцыі, у 1924 г. насельніцтва гміны дасягнула ўжо 6652 чалавек. А паводле дадзеных за 1928 г., у Берштаўскай гміне налічвалася 6998 жыхароў, зь іх 70 % складалі беларусы, 15 % — палякі, 14 % — летувісы і 1 % — габраі. Трэба адзначыць, што гэтыя “палякі” польскай мовы ня ведалі і размаўлялі паміж сабой па-беларуску.

Уцекачы, якія вярталіся дадому з Расіі, прыяжджалі ўжо ў новую, польскую, дзяржаву. Стаўленьне большасці мясцовых жыхароў да гэтай дзяржавы было вельмі адмоўным. Спрыялі гэтаму і катастрафічныя ўмовы жыцця. Да таго ж новыя ўлады абклалі насельніцтва пушчы высокімі падаткамі, якія, на думку берштаўцаў, значна перавышалі цяжар царскіх падаткаў, а ва ўмовах пасляваеннага разбурэння ўспрымаліся сялянамі як рабаўніцкія.

Акрамя таго, падзеі вайны і рэвалюцыі далі штуршок росту нацыянальнай самасьведамасці беларускіх сялянаў, як тых, хто апынуўся ў бежанстве, так і тых, хто заставаўся на радзіме. Ужо ў часе нямецкай акупацыі і савецка-польскай вайны ў Берштах працавала беларуская школа. Настаўнік Пётра Васілевіч паведамляў у красавіку 1919 г. у газету “Беларусь”, што ў яго вёсцы Бершты частка жыхароў з энтузіязмам успрыняла беларускую школу, а частка ставіцца да яе адмоўна і жадае навучаньня па-расійску<sup>1053</sup>. Такое стаўленьне праяўлялася найперш сярод старэйшага насельніцтва. У сьведамасці значнай часткі вясковых жыхароў Гарадзеншчыны беларускасць яшчэ ўспрымалася як нейкі варыянт расійскасці, ці “рускасці”, а ідэя незалежнай Беларусі мусіла часта ўступаць у канкурэнцыю з стэрэатыпам немагчымасці існаваньня безь “вялікай Расіі”.

Мясцовыя актывісты Аляксандар Сініла (браў удзел у зьездзе сялянаў Гарадзеншчыны ў 1918 г.), Аляксандар Мілінкевіч (да рэвалюцыі жыў у Пецярбурзе, дзе працаваў чыгуначнікам) ды іншыя наладзілі сувязі з беларускімі арганізацыямі ў Горадні. Ідэя ўласнай беларускай дзяржаўнасці шырылася сярод найбольш актыўнай часткі мясцовага грамадства. Таму ўсталяваньне польскай улады было ўспрынята жыхарамі Берштаў як акупацыя роднага краю чужынцамі. І ў гэтым беларусы знайшлі паразуменьне з насельніцтвам суседніх летувіскіх вёсак Кабялі, Мустэйка, Шумы, якое

<sup>1052</sup> Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej, opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. T. V. Województwo Białostockie. Warszawa, 1924. S. 30.

<sup>1053</sup> Гэтую інфармацыю аўтару паведаміў гарадзенскі гісторык Андрэй Чарнякевіч.

таксама перажывала бурны ўздым нацыянальных настрояў. У 1921–1922 гг. на абшарах Гарадзенскай пушчы супраць польскай улады разгараецца беларуска-летувіская партызанка. Паводле дадзеных паліцыі, зь вёсак Берштаўскай гміны ў партызаны пайшло больш 200 чалавек, пераважна моладзь. Бальшыню партызанаў складалі берштаўскія хлопцы. У справаздачы за I квартал 1922 г. камэндант пастарунку польскай паліцыі ў Берштах пісаў у Горадню: «...у вёсцы Бершты таемным наглядам выяўлена існаваньне Беларускага камітэту. Сядзіба яго — дом Уладзіслава Паўлюкевіча ў Берштах, а таксама Кузьмы Касьцевіча з тае ж вёскі. Як вынікае з нагляду за перамяшчэньнем падазроных асобаў, названы камітэт наладзіў шчыльныя кантакты з Парэчамі, Астрыном, Новым Дваром, Скідзелем. Уся арганізацыя хаваецца пад шыльдай сельскагаспадарчага гуртка, утворанага 8 жніўня 1921 г. Галоўнымі яе дзеячамі ёсць наступныя асобы: Паўлюкевіч Уладыслаў — псеўданім “Суслік”, Касьцевіч Кузьма — псеўданім “Банадысь”, Уладзімір Ількевіч — псеўданім “Воўк”, Казун Ян, Руль Міхал — псеўданім “Войтаў”. Прозьвішчы астатніх сяброў арганізацыі не ўстаноўленыя. Нагляд за названымі асобамі працягваецца»<sup>1054</sup>. Названыя псеўданімы хутчэй за ўсё былі звычайнымі вясковымі мянушкамі. Аднак паліцыйная справаздача па Берштаўскім пастарунку за II квартал 1922 г. выглядае яшчэ больш трывожнай: “Беларуска-летувіскае насельніцтва тутэйшага рэгіёну, загітаванае празь летувіскіх агентаў безьліччу адозваў пераважна на беларускай мове, вельмі варожа ставіцца да дзяржавы. Паводле сакрэтнай інфармацыі, яно рыхтуецца да збройнага паўстаньня; гэта пацвярджаецца тым, што вельмі шмат моладзі зьбягае да Мерачы (мястэчка на тэрыторыі Летувы. — С.Т.), дзе ўступае ў беларускія фармаваньні, прычым некаторыя, атрымаўшы зброю і запісаўшыся ў войска, узброеныя вяртаюцца дадому. Таму можна дапусьціць, што маладыя людзі, якія яшчэ засталіся на месцы, належаць да вайсковых арганізацый і ўсе без вынятку маюць зброю. Было высьветлена, што зь Мерачы часта высылаюць выдатна ўзброеныя беларускія банды з мэтай раскідваньня агітацыйнай літаратуры і ажыццяўленьня тэрарыстычных акцыяў”<sup>1055</sup>. Паводле загаду кіраўніка Аддзела бясьпекі пры Гарадзенскім старастве Ядкоўскага ў Бершты была накіраваная карная экспэдыцыя, якая, аднак, не знайшла партызанаў, бо тыя былі папярэджаныя.

<sup>1054</sup> «...we wsi Berszty ustalono drogą obserwacji tajnej istnienie Komitetu białoruskiego. Siedzibą tego komitetu jest dom we wsi Berzsty Pawlukiewicza Władysława, a także tej że wsi Kostiewicza Kuźmy. Jak wynika z obserwacji nad ruchem podejrzanych jednostek wymieniony komitet nawiązuje ścisły kontakt z m. Porzecze, Ostryna, Nowy-dwór, Skidel. Cała organizacja jest pod pokrywką tut. kółka rolniczego utworzonego dn. 8 sierpnia 1921 r. Głównymi działaczami są następujące osoby: Pawlukiewicz Władysław pseudonim “Suslik”, Kostiewicz Kuźma — pseudonim “Benedys”, Włodzimierz Pkiewicz pseudonim Wołk, Kozun Jan, Rul Michał, pseud. — “Wojtow” — nazwiska reszty członków organizacji nie wykryto, obserwacje nad wymienionymi trwają w dalszym ciągu» (ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 12, арк. 26. [Справаздачы камэндантаў пастарункаў паліцыі Гарадзенскага павету за першы квартал 1922 г.]).

<sup>1055</sup> “Ludność białoruska-litewska tut. rejonu zaagitowana przez agentów litewskich wielką ilością stale rozzucanych adegw w języku przeważnie białoruskim jest b. wrogo usposobiona. Według wiadomości konfidentnych wymieniona ludność przygotowuje się do zbrojnego powstania — co potwierdza się, iż młodzież w znacznej części zbiega do m. Merezca, w którym to wstępuje do formacji białoruskich, zaś niektórzy otrzymawszy broń i zapisawszy się do organizacji wojskowej powracają z bronią do domów. Wobec powyższego jest przypuszczenie że młodzie ludzie, którzy jeszcze pozostali się na miejscu — należą do organizacji wojskowych i bezwzględnie wszyscy posiadają broń. Stwierdzono zostało, że z Merezca często wysyłają uzbrojone świetnie bandy białoruskie celem rozzucania literatury agitacyjnej oraz dla dokonania zamachów” (ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 3, арк. 35).



23 чэрвеня 1922 г. аддзел партызанаў напаў на маёнтак Глыбокае суседняй з Берштамі Навадворскай гміны Лідзкага павету. Былі спаленыя дамы й гаспадарчыя пабудовы. Партызаны пры гэтым не дазвалялі парабкам тушыць пажар, заявіўшы, што будучь нішчыць “усіх польскіх паноў і ўсё, што польскае”. Да барацьбы з паўстанцамі былі прыцягнутыя рэгулярныя вайсковыя часткі. У Берштах ўлады разьмясьцілі 76-ты пяхотны полк. Беларускі друк паведамляў, што берштаўскія партызаны ў баях з вайсковымі аддзеламі забілі 10 польскіх уланаў, але пацьверджаньняў гэтага факта ў паліцыйных матэрыялах намі ня знойдзена. Мы толькі даведаліся, што ў траўні 1921 г. паліцыянт Берштаўскага пастарунку Эдвард Лукашэвіч сьмяротна параніў пры спробе ўцячы жыхара вёскі Сухары Яна Курылу, абвінавачанага ў забойстве польскага жаўнера<sup>1056</sup>.

Паліцыя арыштоўвала і жорстка катавала тых, каго падазравала ў сувязях з партызанамі. Пра гэта нават выступіў з заявай беларускі пасол ў Польскім Сойме Сымон Рак-Міхайлоўскі: “Мікалай Сяргейчык, 25 гадоў, паходзіць з вёскі Бершты Берштаўскай гміны Горадзенскага павету, быў арыштаваны ў ліпені 1922 г. у асадзе Кабялі, дзе служыў як ляснік. Ужо прайшло 20 месяцаў, як ён сядзіць у горадзенскай турме і судовага разгляду яшчэ не было. Як паведаміла мне ў гмаху акруговага суду ў Горадні 19 студзеня 1924 г. яго цешча Ганна Валентукевічава ў прысутнасьці сьведкаў, пры арыштаваньні М.Сяргейчыка зьбілі да непрытомнасьці; разкрыжавалі яго на сьцяне, трымалі яго за рукі, а паліцыя і вывядоўцы білі галавой у грудзі; клалі яго на лаву, прывязвалі і білі нагайкамі; лежачаму зьвязвалі ногі, прасоўвалі кій пад перавязкай, уздымалі ўверх і білі жалезнымі прутамі ў падэшвы; нарэшце ставілі яго босага на гарачую бляху. Такія катаваньні стасуюць у Горадні ў паліцыйным урадзе, які месціцца пры вул. Кірхавай. На працягу 5 месяцаў пасья арышту не дазвалялі яму бачыцца з роднымі, пакуль не загіліся яго раны і знакі біцьця і катаваньня”<sup>1057</sup>. Беларускі пасольскі клюб неаднаразова складаў інтэрпэляцыі да польскага ўраду й адпаведных міністраў у справах злоўжываньня ўладаў у дачыненні да беларускіх сялян і арыштаваных. Падобная інтэрпэляцыя была складзеная таксама пра ігнараваньне мясцовымі польскімі ўладамі ў Берштах школьнага закону.

Вайсковыя апэрацыі супроць партызанаў напачатку не выглядалі эфэктыўнымі. Напрыклад, акруговая адміністрацыя дзяржаўных лясоў зьвярталася да паліцыйнага ўпраўленьня Горадзенскага павету: “...пасья адыходу войска бандыты-партызаны зноў пачалі гойсаць па тэрыторыі лясніцтва і ўжо за некалькі апошніх дзён адбыліся тры сутычкі лясной адміністрацыі з бандытамі”<sup>1058</sup>. І ўсё ж паступова партызанскі рух быў заддушаны. Сяляне стаміліся ад працяглай вайны, бясконцыя паліцыйныя рэпрэсіі выклікалі адмоўнае стаўленьне старэйшых жыхароў пушчанскіх вёсак да ўзброенага падполья. Паводле дадзеных паліцыі, ня менш як 47 самых актыўных удзельнікаў партызанкі перайшлі польска-летувіскую мяжу. А

<sup>1056</sup> ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 2, арк. 7. [Матэрыялы камэнданта паліцыі ў Берштах за 1922 г.].

<sup>1057</sup> Глагоўская Л. З дзейнасці беларускіх парламентарыяў на Гродзеншчыне ў 1922–1930 г. // Культура Гродзенскага рэгіёна: праблемы развіцця ва ўмовах поліэтнічнага сумежжа. Гродна: ГрДУ, 2003. С.134.

<sup>1058</sup> “po usunięciu się wojska bandyci-partyzanci z powrotem zaczęli grasować na terenach nadlesnictwa i że w przeciągu ostatnich kilka dni zaszły trzy potyczki administracji leśnej z bandytami” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 2, арк. 494).

затым многія перабраліся ў БССР<sup>1059</sup>. Некаторым зь іх нават удалося зрабіць там паспяховаю кар’еру. Так, адзін з партызанскіх камандзіраў Клімент Русілка з Берштаў скончыў пэдагагічны тэхнікум, працаваў загадчыкам аддзелаў народнай адукацыі ў некалькіх раёнах БССР<sup>1060</sup>.

Праводзілася ў Берштах і легальная беларуская агітацыя, якая асабліва актывізавалася ў часе парлямэнцкіх выбараў 1921 г. Увосень 1922 г. тут было створана аддзяленьне Беларускага выбарчага камітэту<sup>1061</sup>. У сьпіс кандыдатаў Блёку нацыянальных меншасцяў па Гарадзенскай акрузе ўвайшоў Аляксандар Сініла з Берштаў<sup>1062</sup>. У Берштаўскай гміне былі створаныя тры выбарчыя ўчасткі — у Берштах, Пагарэндзе й Сухарох. Прычым у складзе ўсіх участкавых выбарчых камісій знаходзіліся мясцовыя беларускія актывісты. Вынікі выбараў па гміне былі наступныя: № 1 (Польская народная партыя) — 22 галасы, № 2 (Польская сацыялістычная партыя) — 2, № 3 (Польская сялянская партыя “Вызваленьне” і “Народная лявіца”) — 119, № 5 (Зьвяз пралетарыяту гораду і вёскі) — 35, № 7 (Нацыянальная рабочая партыя) — 3, № 8 (Хрысьціянскі зьвяз нацыянальнага адзінства) — 48, № 10 (Нацыянальна-дзяржаўная унія) — 2, № 12 (Польскі цэнтар) — 38, № 16 (Блёк нацыянальных меншасцяў) — 1064<sup>1063</sup>. Такім чынам, за Блёк нацыянальных меншасцяў у Берштаўскай гміне аддалі свае галасы амаль 80 % тых, хто прыйшоў на выбарчыя ўчасткі. Толькі частка жыхароў каталіцкіх вёсак Новая Руда і Глушнева галасавала за польскія палітычныя групыкі левага кірунку — “Вызваленьне” і “Народная лявіца”.

Калі ў 1923 г. беларускі пасол Сяргей Баран быў арыштаваны ўладамі паводле абвінавачаньня ў антыдзяржаўнай дзейнасьці, дык на яго месца зьбіраўся заступіць Аляксандар Сініла. Аднак і яго ўлады адразу зьвінавацілі ў антыдзяржаўнай дзейнасьці. Газэта “Сын Беларуса” 9 ліпеня 1924 г. пісала: “30 чэрвеня ў Горадні на станцыі быў заарыштаваны праз паліцыю А.Сініла, кандыдат на дэпутата ў Сэйм, які павінен увайсці ў склад Бел. Пас. Клубу на месца Сяргея Барана. Прычына арышту невядома. У хаце Сінілы быў праведзены вобшук, але нічога не знайшлі. Праз 5 дзён выпусцілі пад залог у 200 злотых <...> факт арышту такога спакойнага, здавалася-б чалавека, як Сініла, дае нам шмат да разважаньняў і домьслаў”<sup>1064</sup>. А.Сінілу ўдалося пазьбегнуць турмы, бо паліцыі не хапіла доказаў яго “злачыннай” дзейнасьці, аднак і дэпутатам Сэйму ён стаць ня змог.

Пасьля арышту Аляксандра Сінілы пасады настаўніка быў пазбаўлены яго родны брат Уладзімір. Газэта “Сялянская праўда” ў лістападзе 1924 г. пісала, што жыхары вёскі Матылі Берштаўскай гміны ў 1921 г. падалі просьбу на адкрыцьцё беларускае школы. Прычым ад польскае школы яны рашуча

<sup>1059</sup> Паводле ўспамінаў Воьгі Шаставіцкай (1908 г.н.) “спярва іх (партызанаў. — С.Т.) Літва брала, моладзеж пайшла на Літву, але Літва не прыняла, усе яны пайшлі ў Мінск, а там іх у турму пасадзілі на 10 лет”.

<sup>1060</sup> Пазьней ён быў рэпрэсаваны сталінскай уладай. Такі лёс напаткаў у Савецкім Саюзе амаль усіх былых партызанаў.

<sup>1061</sup> Глагоўская Л. З дзейнасці беларускіх парламентарыяў на Гродзеншчыне... С. 129.

<sup>1062</sup> А.Сініла нарадзіўся ва ўрочышчы Засады пад Берштамі ў сям’і ляснога аб’ездчыка Андрэя Сінілы, народзінца вёскі Ружаны Сток з Саколышчыны. У часе першай сусветнай вайны быў афіцэрам у расійскім войску. Вярнуўшыся на радзіму, разам з братамі Уладзімірам і Юрыем актыўна далучыўся да беларускага нацыянальнага руху.

<sup>1063</sup> ДАГВ, ф. 59, воп. 1, спр. 6. [Вынікі выбараў 1922 г. па ўчастках Гарадзенскага павету].

<sup>1064</sup> Сын Беларуса. № 12. 09.07.1924.

адмовіліся. У канцы лютага 1922 г. Аляксандар і Уладзімір Сінілы прапанавалі матыльскім сялянам стварыць беларускую школу на ўласныя сродкі. Матыльскі актывіст Клімук Грымута прывёз з Вільні падручнікі на беларускай мове. Настаўнікам стаў Уладзімір Сініла, які да вайны выкладаў у Бершталёўскай двухкляснай народнай навучальні. Гэтая школа праіснавала да лета 1924 г., калі У.Сініла быў адхілены ад пасады якраз з прычыны палітычнай справы супраць яго брата Аляксандра. У верасні таго ж году ў Матылі школьнымі ўладамі была прысланая новая настаўніца, некая Нарбутова, якая “гутарачы чуць ня чыста па-беларуску з сялянамі, сказала, што яна ня будзе вучыць па-беларуску, а па-польску”<sup>1065</sup>. Матылёўцы спрабавалі байкатаваць польскую школу, але былі пакараныя вялікімі грашовымі штрафамі (па 30 злотых з бацькоў кожнага дзіцяці школьнага ўзросту) і мусілі ўрэшце саступіць.

Пасля паразы беларуска-летувіскай партызанкі на абшарах пушчы хоць і настала пэўнае зацішша, усё ж варожае стаўленьне большасці мясцовага насельніцтва да польскай улады не змянілася. Напрыклад, улетку 1924 г. дэфэнзыва паспрабавала выявіць настроі беларускага й летувіскага насельніцтва ў гэтай мясцовасці. 26 ліпеня некалькі пераапанутых агентаў прайшліся па лясных вёсках Бершталёўскай гміны, выдаючы сябе за беларуска-летувіскіх дывэрсантаў. Зробленае імі апісаньне паводзінаў мясцовых жыхароў падае надзвычай цікавы зрэз нацыянальнай і палітычнай сьведамасці тамтэйшага насельніцтва. Працытуем некалькі ўрыўкаў з гэтага апісаньня: “Парабак гаспадара Ушкевіча абяцаў пераконваць, каб людзі ішлі ў партызаны. Мае сяброў, што самыя жадаюць гэтага і лічаць польскі ўрад несправядлівым да беларусаў <...> Ідучы зь вёскі Гародзішчы да вёскі Дудкі, спаткалі мы на дарозе гаспадара Саковіча зь вёскі Бянькі гміны Бершты, які наракаў на ўсю Польшчу і ўлады, абяцаў дапамагаць у арганізацыі; прасіў зайсьці да яго, дзе, казаў, нам будзе бяспечна і дзе ніхто нас ня выдасць паліцыі. Не даходзячы да вёскі Дудкі, спаткалі мы ў лесе Адама Аўтухевіча, які апантаным ідэяй стварыць Беларусь. Той адзначыў, што як толькі ў Польшчы будзе нейкі пераварот, дык паўстане адзел партызанаў, які падтрымае яго; ведае шмат асобаў, якія здольныя на гэта <...> Ідучы лесам у бок Шумаў, спаткалі мы лесніка, які паведаміў, што ў яго было ўжо шмат такіх людзей і ён заўжды добра іх прымаў, бо Польшчу гатоў зьнішчыць”<sup>1066</sup>. Праз два тыдні, 9 жніўня псэўдапартызаны зноў паўтарылі паход і ўсе свае назіраньні занатавалі: “Вёска Засады: Той жа парабак гаспадара Ушкевіча абяцаў загітаваць сялянаў зь вёскі Бершты пайсьці ў партызаны, каб наступным разам мы ўжо ведалі, колькі будзе ахвотных. Гаспадар Саковіч з Бянькоў гаварыў, што зможа схаваць партызанаў і ня выдасць іх паліцыі. Калёнія

<sup>1065</sup> Сялянская праўда. № 19. 12.11.1924.

<sup>1066</sup> “Parobek gospodarza Uszkiewiczza obiecuje namówiać do wstapienia partyzantów. Ma takich kolegów którzy mają do tego dążenie, uważając Rząd Polski za niesprawiedliwy w stosunku do Białorusinów <...> Powracając ze wsi Horodyszczce do wsi Dudki, na drodze spotkaliśmy gospodarza Sakowicza ze wsi Beńki gm. Berszty, którzy narzekał na całą Polskę i rządu i obiecywał okazać pomoc w organizacji; prosił by zejść do niego gdzie będziemy spokojni i nikt nie wyda policji. Niedochodząc do wsi Dudki w lesie spotkaliśmy Adama Awtuchewicza, którzy dąży do tego by stworzyć Białoruś. Nadmieniam, że skoro tylko w Polsce będzie jakiś przewrót, to powstanie oddział partyzantów który pomoże w przewrocie; zna je już kilkanaście osób, którzy zdolni do tego <...> Idąc lasem w stronę Szumów spotkaliśmy gajowego, który powiedział, że u niego było już dużo takich ludzi, i on zawsze przychylnie ich przyjmował, gdyż Polskę gotów zniszczyć” (ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 41, арк. 611. [Палітычны рух у Гарадзенскім павеце ў 1924 г.]).

Стралкі: Мясцовы ляснік паведаміў, што яшчэ з часу нямецкай акупацыі хаваліся ў яго людзі і ён прыхільнік змаганьня, бо пры цяперашнім урадзе цяжка жыць <...> Вёска Матылі: Насельніцтва настроенае варожа. Гаспадар Грымута займаецца агітацыяй на карысьць Беларусі, атрымлівае розныя беларускія кніжкі й газеты”<sup>1067</sup>. Кіраўнік павятовай дэфэнзывы падсумоўваў: “Праведзеная такім чынам выведка паказала, што агульны настрой беларускага насельніцтва і летувісаў варожы да Польскай дзяржавы, а жыхары тых вёсак лёгка паддаюцца варожай агітацыі і імкнуцца да незалежнасьці. Галоўная прычына гэтага, як мы выявілі, вялікія падаткі, бо людзі тамтэйшых ваколіц бедныя. Пасланых агентаў, што выдавалі сябе за летувісаў і беларусаў, ўсюды прымалі гасьцінна, давалі ім начлег, кармілі і нават хавалі ад паліцыі, якая знаходзілася паблізу. Устаноўлена, што вёскі маюць паміж сабой добрую сувязь і кантакты”<sup>1068</sup>.

Цытаваныя вышэй матэрыялы паліцыйнае выведкі пераканаўча сьведчаць пра даволі высокіровень нацыянальнай сьведамасьці ў памежных зь Летувой пушчанскіх вёсках Берштаўскай гміны. Праўда, даверлівасьць і нават найўнасьць тамтэйшых жыхароў адначасова сьведчылі пра недахоп арганізаванасьці. Камэндант памежнай паліцыі Слушаноўскі аб’ехаў гэтыя мясцовасьці ў жніўні 1924 г. і занатаваў у сваёй справаздачы: “У часе аблавы <...> даведаўся ад асобаў, якія заслужваюць даверу, што ў некаторых вёсках ёсьць палітычна падазроныя людзі, якія падтрымліваюць вельмі шчыльную сувязь зь беларускімі арганізацыямі ў Саўдэпіі (СССР. — С.Т.), а таксама з Ковенскай Летувой і праводзяць сярод тутэйшага насельніцтва антыдзяржаўную агітацыю, імкнуцца пераканаць яго, што панаваньне Польшчы неўзабаве скончыцца і надыдуць лепшыя часы, калі ўжо самыя будуць кіраваць сабой. Агітуюць, каб не пасылалі дзяцей у польскія школы, а адміністрацыйныя штрафы яны быццам пакрыюць. Моцна ўжо загітаваная беларуская моладзь, што нават звонку прыкметна”<sup>1069</sup>. Слушаноўскі падаў таксама даволі падрабязную характарыстыку мясцовых беларускіх дзеячоў, сярод якіх пераважалі былыя настаўнікі, і адзначыў, што “ўсе яны падтрымліваюць паміж сабой шчыльныя сувязі і зьяўляюцца на тамтэйшым

<sup>1067</sup> “Wieś Zasady: Tenże parobek gospodarza Uskiewicza obiecywał namawiać chłopów ze wsi Berszty do wstąpienia do partyzantki i gdy przyjdzie po raz drugi to już będzie wiadomo ile jest zgodnych ludzi. Gospodarz Sakowicz z Bieniek mówił, że będzie mógł ukryć partyzantów i nie wyda policji. Kolonia Strzelki: Zamieszkały tam gajowy powiedział, że u niego za czasów niemieckiej okupacji ukrywali się ludzie i jest przychylny do organizacji, gdyż przy obecnych rządach jest ciężko żyć <...> Wieś Motyle: Ludność wrogo usposobiona. Gospodarz Grymuta zajmuje się agitacją na rzecz Białorusi, otrzymuje rozmaite książki i gazety białoruskie” (ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 41, арк. 613).

<sup>1068</sup> “Z przeprowadzonego w ten sposób wywiadu dało się ustalić, że ogólny nastrój ludności białoruskiej i litwinów jest względem Państwa Polskiego wrogi, a ludność tych wiosek łatwo poddaje się agitacji wywrotowej dążąc do samodzielności. Główną przyczyną tego, jak się dało zauważyć są duże podatki nakładane na ludność tamtejszą, a okolice biedne. Wysłani na wywiad udając białorusinów i litwinów, wszędzie przyjmowani byli gościnnie, dawano nocleg i jedzenie, a nawet uprzedzono i ukrywano przed policją, która znajdowała się w pobliżu. Ustalono, że wioski między sobą mają dobrą łączność i kontakt” (ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 41, арк. 613).

<sup>1069</sup> “Podczas obławy <...> dowiedziałem się od osób zasługujących na zaufanie, że w niektórych wioskach są ludzie politycznie poszokowani, którzy podtrzymują bardzo ściśły kontakt z organizacjami Białoruskimi w Sowdepji, ewent. z Litwą Kowieńską i prowadzą wśród ludności tutejszej agitację antypaństwową, starają się ją przekonać, że już prędko skończą się rządy Polski i nastąpią lepsze czasy, kiedy będą mogli rządzić sami sobą. Agitują, by dzieci do szkół nie posyłać, a kary nakładane administracyjne, oni pokryją. Specjalnie jest już rozagitowana młodzież wśród tamtejszej ludności białoruskiej, co daje się już zauważyć na zewnątrz” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 13, арк. 74. [Перапіска берштаўскага камэнданта паліцыі за 1924 г.]).



абшары выдатнымі беларускім дзеячамі, а на людзей маюць вельмі вялікі ўплыў”<sup>1070</sup>.

Паліцыя ажыццяўляла таемны нагляд за мясцовай беларускай інтэлігенцыяй. У справаздачы за студзень 1925 г. камэндант пастарунку ў Берштах А.Сламычынскі паведамляў: “Аднак можна заўважыць, што большая частка беларускага і летувіскага насельніцтва варожа ставіцца да польскай дзяржавы. Беларусы і летувісы тутэйшай гміны ведаюць пра свае правы і да т.п. (ад асобаў, што карыстаюцца іх даверам, а таксама зь беларускіх газэт) і вераць, нібыта пасля здабыцця незалежнасці Беларусі жыць стане лепш”<sup>1071</sup>. У справаздачы за люты гэтага ж году камэндант сьцьвярджаў, што мясцовая беларуская насельніцтва падзяляецца на дзве часткі. Першая пагаджаецца з правам ды існым станам рэчаў. Другая ж паддаецца ўплыву асобаў, якія працуюць на шкоду дзяржаве і, на думку камэнданта, “выказваюць нібыта свой патрыятызм да Беларусі, але ў сапраўднасці хацелі б дамагчыся матэрыяльнай карысці толькі для самых сябе, забыўшыся пазней пра астатніх”<sup>1072</sup>. Ён таксама пісаў у лісьце да камэнданта 3-й кампаніі памежнай паліцыі, якая базавалася ў вёсцы Пугачы, пра моцную веру мясцовых беларусаў у тое, “што настануць лепшыя часы — нібыта будзе беларуская дзяржава”<sup>1073</sup>.

У паліцыйных справаздачах падаваліся сылісы мясцовых беларускіх актывістаў. Галоўнымі сярод іх паліцыя лічыла братаў Аляксандра і Уладзіміра Сінілу зь вёскі Засады. Пра Аляксандра Сінілу мы ўжо згадвалі. Ягоны брат Уладзімір да вайны настаўнічаў у Берштах, вярнуўся ў родную вёску ў 1918 г. і зноў пачаў працаваць настаўнікам ужо ў Матылех, але, як мы ведаем, у 1924 г. быў звольнены. Паводле паліцыйных дадзеных, ён рэгулярна сустракаўся з каталіцкім ксяндзом зь летувіскай вёскі Кабялі, што дало паліцыі падставы падазраваць яго ў каардынацыі дзейнасці мясцовых беларускіх і летувіскіх актывістаў.

Яшчэ адным вядомым у гэтай мясцовасці беларускім інтэлігентам быў Уладзімір Русілка. Да 1925 г. ён працаваў настаўнікам Берштаўскай пачатковай школы. Цікава, што, паводле сьведчаньняў павятовага школьнага інспэктара, Русілка дрэнна валодаў польскай мовай, таму можна меркаваць, што ён вучыў дзяцей па-беларуску. Аднак у 1925 г. Русілка пагадзіўся з прапановай уладаў паехаць працаваць настаўнікам недзе пад Ломжу й пакінуў родную вёску<sup>1074</sup>.

У вёсцы Зубрава беларускую агітацыю праводзілі Канстанцін і Антон Федаровічы. Канстанцін Федаровіч перад вайной скончыў Сьвіслацкую

<sup>1070</sup> “Wszyscy wyżej wymienieni utrzymują między sobą najściślejszy kontakt i są na tamtejszych terenach wybitnymi działaczami białoruskimi, a wśród ludności mają bardzo wielkie wpływy” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 13, арк. 74).

<sup>1071</sup> “Jednakże daje się zauważyć, iż po większej części ludność białoruska i litewska jest usposobiona złowrogo do Państwa Polskiego. Ludność białoruska i litewska w tut. gminie jest oświadciana przez jednostki cieszące się opinią tej że, czy też z gazet białoruskich, o ich prawach i t.p. i jest jakoby pewną siebie <...> staci najlepiej z odzyskaniem samodzielności Białorusi” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 17, арк. 182).

<sup>1072</sup> “wykazującym jakoby swój patriotyzm ku białorusi, lecz w rzeczywistości te osoby chcieliby osiągnąć korzyść materialną tylko dla siebie zapominając później o pozostałych” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 13, арк. 29).

<sup>1073</sup> “iż nastaną czasy lepsze — jakobo rządy białoruskie” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 13, арк. 72).

<sup>1074</sup> Паводле ўспамінаў дачкі Уладзіміра Русілка Таццяны Држэвецкай, бацька яе ня мог пагадзіцца з нарастаньнем пракамуністычных настрояў у беларускім руху, паколькі будучы царскім афіцэрам, наглядзеўся ў часе вайны на злачынствы бальшавікоў.

настаўніцкую сэмінарыю, у часе грамадзянскай вайны ў Расіі нібыта быў камандзірам Чырвонай Арміі. Федаровічы выпісвалі беларускія газеты ды чыталі аднавяскоўцам. Найбольш небясьпечнай у Берштах асобай паліцыя лічыла Аляксандра Мілінкевіча, які займаў пасаду памочніка гміннага пісара. На гэтай пасадзе ён часта ратаваў аднавяскоўцаў ад высокіх штрафаў за высечкі дзяржаўнага лесу, пісаў для іх розныя скаргі й прашэньні.

Усяго ў справаздачах паліцыі за 1924–1925 гг. падаюцца прозьвішчы 22 самых актыўных беларускіх дзеячоў у Берштаўскай гміне. Усе яны былі мясцовымі народзінцамі. Шэсьць чалавек мелі пэдагагічную адукацыю. Менавіта настаўнікі ўяўлялі сабой галоўную інтэлектуальную сілу нацыянальнага руху на гэтых абшарах. Гэта была сялянская інтэлігенцыя ў першым пакаленьні, выхадцы з паважаных вясковых сем'яў. Ва ўмовах польскага панаваньня перад імі паўстала пагроза сацыяльна-культурнай дэградацыі, бо дзьверы дзяржаўнай школы ды іншых урадавых устаноў былі для іх фактычна зачыненымі. Толькі У.Русілка змог атрымаць працу ў дзяржаўнай школе, дый той пазьней вымушаны быў зьехаць у этнічную Польшчу. Трэба адзначыць, што польская паліцыя прызнавала ў сваіх справаздачах высокія маральныя якасьці гэтых людзей, іх аўтарытэт сярод мясцовых жыхароў.

Затое ня вельмі высокі аўтарытэт у людзей меў праваслаўны сьвятар Павел Весяліцкі. У Берштаўскі прыход яго прызначылі ў 1921 г. Паводле зьвестак польскай паліцыі, Весяліцкі паводле сваіх перакананьняў быў расійскім манархістам. Сярод мясцовых сялянаў падтрымкі сваіх поглядаў ён, вядома ж, не знайшоў, а пазьней, як адзначае камэндант, ахвотна пайшоў на кантакт з паліцыяй. Асабліва падважыў Весяліцкі свой аўтарытэт сярод прыхаджанаў пасля таго, як пагадзіўся перайсьці на новы каляндар.

Стварэньне гурткоў Беларускай сялянска-работніцкай грамады распачалося ў Берштаўскай гміне ўвосень 1926 г. У самых Берштах гурток БСРГ быў утвораны 2 верасьня. У яго склад увайшлі каля 50 чалавек. Старшынёй быў абраны былы настаўнік Мікалай Касьцевіч, сакратаром — Язэп Васілевіч, скарбнікам — Іван Даніловіч<sup>1075</sup>. 15 верасьня адбыўся сход берштаўскага гуртка, на якім у якасьці кіраўніка павятовай арганізацыі Грамады выступіла актывістка з мястэчка Парэччы Н.Саволік. Яе прамова перад сялянамі, як можна меркаваць з паліцыйнага данясення, была насычаная радыкальнай камуністычнай рыторыкай аб прыгнёце працоўных масаў з боку буржуазіі. Разам з тым Саволік заклікала мясцовае насельніцтва актыўней выпісваць беларускія газеты й часопісы. Прысутныя на сходзе абралі дэпутатаў на павятовы сход БСРГ у Горадні — Мікалая Касьцевіча і Максіма Шаставіцкага. На тым сходзе плянавалася выступленьне беларускіх паслоў Паўла Валашына і Браніслава Тарашкевіча.

Берштаўскі паліцыйны камэндант А.Сламчынскі ў справаздачы за верасень 1926 г. адзначаў: “Беларускае насельніцтва... настроенае да польскай дзяржавы і ўладаў варожа. Яго цвёрды намер — аддзяленьне ад Польшчы і здабыцьцё ці аднаўленьне незалежнасьці Беларусі”<sup>1076</sup>. А ў справаздачы за

<sup>1075</sup> ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 19, арк. 181 адг. [Перапіска берштаўскага камэнданта паліцыі за 1926 г.].

<sup>1076</sup> “Ludność białoruska ... jest usposobiona względem państwa Polskiego i władz złowrogo. Stałym zamiarem tej że jest odłączenie się od Polski i uzyskanie czyli odnowienie niepodległości Białorusi” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 19, арк. 183 адг.).

кастрычнік таго ж году камэндант паліцыі канстатаваў, што варожы настрой сярод беларусаў увесь час узмацняецца. У тым месяцы на абшарах Берштаўскай гміны існавала ўжо шэсьць гурткоў БСРГ — у вёсках Бершты, Сухары, Шкленск, Шчанец, Навасёлкі, Замасыяны. Камэндант так ацэньваў першы вынік іх дзейнасьці: “Беларускі люд на абшары нашага пастарунку з дапамогай створаных гурткоў усьведаміла значэньне захаваньня сваёй мовы. Цяпер складае дэкларацыі аб стварэньні ў мясцовасьцях з беларускім насельніцтвам беларускіх школ”<sup>1077</sup>. У гэтай жа справаздачы адзначалася, што сябры гурткоў актыўна праводзяць арганізацыйную працу і заахвочваюць мясцовых сялянаў далучацца да іх, “падкрэсьліваючы, што толькі добра арганізаваўшыся можна здабыць незалежнасьць ці аўтаномію”<sup>1078</sup>.

У кастрычніку–лістападзе 1926 г. у Берштаўскай гміне былі заснаваныя гурткі ў вёсках Матылі і Якубовічы, а агульная колькасць сяброў БСРГ дасягнула 309 чалавек. Мясцовая паліцыя знаходзілася ў стане пэўнай разгубленасьці. Яе спробы завэрбаваць канфідэнтаў сярод грамадоўцаў напачатку скончыліся няўдачай. Пра гэта сьведчыў ліст павятовага камэнданта паліцыі, дасланы 22 сьнежня 1926 г. кіраўніку Берштаўскага пастарунку: “...чаму камэндант пастарунку не паведаміў, што гмінны камітэт выслаў пратэст на імя маршалка Пілсудзкага і міністра нутраных справаў супраць уціску арганізацыі праз адміністрацыйныя ўлады. Гэты пратэст падпісалі 100 чалавек. Належыць зараз жа падаць імя ініцыятара, а таксама паведаміць імёны тых, хто гэты пратэст падпісаў”. На дадзены запыт А.Сламчынскі адказаў так: “Пасьля ўтварэньня ў вёсцы Бершты гуртку Беларускай сялянска-работніцкай грамады антыпольская дзейнасьць яго ахапіла ўсю вёску, бо яна населеная толькі беларусамі, настроенымі як да дзяржавы, так і да ўладаў вельмі варожа, і гэтым самым вельмі моцна падважыла давер насельніцтва да тугэйшага пастарунку, якія праз гэта страціў пакуль усялякі кантакт нават з раней даверанымі, а цяпер разагітаванымі, асобамі <...> Пастарунку, нягледзячы на ўсе намаганьні <...> не ўдалося здабыць канкрэтных зьвестак пра зьбіраньне подпісаў і асобаў, якія маглі іх падпісаць”<sup>1079</sup>. Такім чынам, пошук інфарматараў сярод мясцовага насельніцтва стаў для паліцыі праблемай. Наступнік камэнданта Сламчынскага Лінднэр сьцьвярджаў: “Агентаў-інфарматараў акрамя ўраднікаў на абшары пастарунку няма — гэта ад страху перад помстай варожа настроенага насельніцтва, бо былі выпадкі забойства агентаў ды іх сваякоў, а таксама зьбіцьця іх да непрытомнасьці”<sup>1080</sup>.

<sup>1077</sup> “Ludność białoruska rejonu tut. posterunku za pośrednictwem nowoutworzonych gurdek została oświadczona o znaczeniu zachowania swej mowy i języka. Obecnie składa deklaracje na utworzenie w miejscowościach o ludności białoruskiej szkół jedynie białoruskich” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 19, арк. 201).

<sup>1078</sup> “uprzedzając też iż dopiero z chwilą silnego zorganizowania się uzyskają swą niepodległość czyli autonomię” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 19, арк. 210).

<sup>1079</sup> “Po zorganizowaniu we wsi Bersztach koła Biał. Wł. Rob. Hromady antypolska działalność tegoż objęła całą wieś, gdyż takowa zamieszkała jedynie przez ludność białoruską usposobioną jak do państwa tak i władz złowrogo i tem poderwała poważnie zaufanie ludności do tut. Posterunku, który przed to stracił narazie wszelki kontakt nawet z osobami uprzednie zaufanemi obecnie zoagitowanymi przez komitet ... Posterunek tut. pomimo prowadzenia ściślych wywiadów ... nie był w stanie uzyskać konkretnych danych co do zbierania podpisów i osób, które mogły ich podpisać” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 19, арк. 261).

<sup>1080</sup> “Osoby w charakterze konfidantów prócz urzędników, na terenie posterunku niema, a to z obawy przed zemstą ze strony wrogiej ludności gdy byli wypadki zamordowania konfidantów i ich członków rodziny oraz pobicia do nieprzytomności” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 23, арк. 1 адг.).

14 лістапада 1926 г. адбыўся ваяводзкі зьезд дэпутатаў БСРГ у Беластоку. У ім узялі ўдзел таксама дэлегатy з Бершэтайскай гміны: Мікалай Касьцевіч зь Бершэтай, Уладзімір Гардзей з Шкленску і Мацей Верабей зь Якубавічаў<sup>1081</sup>. А 26 сьнежня 1926 г. кіраўнікі ўсіх гурткоў гміны сабраліся ў Бершэтах у хаце Мікалая Касьцевіча і абралі гмінны камітэт БСРГ. Яго старшынёй стаў Максім Шаставіцкі, сакратаром — Мікалай Касьцевіч, скарбнікам — Аляксандар Гіль зь Бершэтай.

Максіму Шаставіцкаму было на той час 26 гадоў. Як адзначаў камэндант паліцыі, аднавяскоўцы паважалі яго як моцнага духам, ідэйнага чалавека. Ён быў удзельнікам беларуска-летувіскай партызанкі, пасля падаўся ў Летува, а пазьней спрабаваў адтуль перабрацца ў БССР, але быў затрыманы польскімі памежнікамі пры спробе перасячэньня дзяржаўнай мяжы. На судовым працэсе супраць партызанаў у Горадні ў траўні 1925 г. атрымаў 2 гады турмы. У чэрвені 1926 г. Шаставіцкі вярнуўся з турмы ў родную вёску. За ім адразу наладзілі паліцыйны нагляд. Камэндант пастарунку паведамаў у Горадню: «Высьветлена, што ён празь некалькі дзён пасля свайго прыбыцьця атрымаў беларускую газэту “Народная справа”, а пазьней яшчэ выпісаў гумарыстычны часопіс “Маланка”. Гэтыя выданьні Шаставіцкі раздае вяскоўцам, заахвочваючы падпісвацца толькі на беларускія выданьні. Зь ягоных паводзінаў відаць, што ён вельмі зацікаўлены ў згуртаваньні мясцовага насельніцтва, каб надалей мець лепшае поле для дзейнасьці. Некалі кіраўнік мясцовай школы наладжваў аматарскія пастаноўкі на польскай мове. Дык той, як даведаўся, быў вельмі незадаволены, што беларуская моладзь бярэ ўдзел у польскіх штучках і загітаваў яе, каб удзельнічала толькі ў беларускіх імпрэзах»<sup>1082</sup>. У наступнай справаздачы паліцыйны камэндант паведамаў: “Максім Шаставіцкі праводзіць агітацыю перадусім за як мага шырэйшае і мацнейшае згуртаваньне (вакол БСРГ. — С.Т.), падбухторваючы мясцовы беларускі люд запісвацца ў сябры гэтай партыі. Апрача таго агітуе за беларускае школьніцтва і наагул імкнецца... (у дакумэнце неразборліва. — С.Т.) выказваючы перакананьне, што Беларусь здабудзе незалежнасьць”<sup>1083</sup>.

Але, напэўна, рэальным кіраўніком і арганізатарам гуртка БСРГ і ўсёй беларускай справы ў Бершэтах зьяўляўся былы настаўнік Мікалай Касьцевіч як чалавек найбольш адукаваны й дасьведчаны. У 1926 г. яму споўнілася 30 гадоў. Касьцевіч да вайны скончыў Сьвіслацкую настаўніцкую сэмінарыю. У вайну служыў у царскім войску афіцэрам. Вярнуўся ў Бершэты ў 1922 г. Хацеў працаваць настаўнікам, але атрымаў адмову ад уладаў. У 1924 г. зрабіў спробу паступіць на беларускія настаўніцкія курсы, але яму зноў адмовілі. Паліцыйны

<sup>1081</sup> ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 19, арк. 250.

<sup>1082</sup> «Jak stwierdzono wymieniony w kilka dni po swoim przybyciu otrzymał białoruską gazetę “Narodnaja sprawa”, później zaś zaprenumerował jeszcze czasopiśmo humorystyczne “Małanka”. Wspomniane czasopiśma Szestowski daje miejscowej ludności do czytania zachęcając do przenieumerowania i to jedynie piśm białoruskich. Z zachowania się wymienionego widać iż chce czyli zależy mu na zjednanie miejscowej ludności by w przyszłości mieć lepsze pole do działania. W swoim czasie w miejscowej szkole były urządzone przez kierownika przedstawienia amatorskie o imprezach polskich więc jak się dowiedziałem wymieniony został niezadowolony iż młodzież białoruska bierze udział w polskich sztuczках i zaagitował też o niebranie udziału w tych że natomiast zachęcał jedynie do brania udziału w białoruskich» (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 19, арк. 128).

<sup>1083</sup> “Szestowski Maksim prowadzi w pierwszym rządzie agitację za jak najliczniejszym i silniejszym zorganizowaniem tegoż namawiając miejscową ludność białoruską do zapisywania się na członków tegoż. Prócz tego agituje za szkolnictwem białoruskim i wogóle stara się <...> zapewniając iż niepodległość Białorusi będzie uzyskana” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 19, арк. 215).



камэндант пісаў: “Пасля выхату закону аб беларускім школьніцтве агітаваў мясцовае насельніцтва, каб дамагалася беларускае школы, спадзеючыся, што з утварэннем яе стане настаўнікам”<sup>1084</sup>.

Паліцыйны камэндант так ахарактарызаваў грамадоўскіх актывістаў: “Названыя вышэй асобы з увагі на іх мінулае, а таксама большую адукаванасць маюць пэўныя ўплывы на мясцовых людзей і імкнуцца выкарыстаць іх нясьведамасць, каб у будучым мець выгаду для сябе”<sup>1085</sup>. Тут жа А.Сламычынскі падкрэсліваў, што «з часу арганізацыі гурткаў Беларускай сялянскай грамады сярод беларускага насельніцтва заўважаецца ўздрым настрою, прасякнутага расчараваннем і варожасцю да польскай дзяржавы і ўладаў. З гэтага можна зрабіць выснову, што пад выглядам “гурткаў” праводзіцца антыдзяржаўная агітацыя»<sup>1086</sup>.

Цікава, што шчыльныя кантакты з грамадоўцамі падтрымліваў і настаўнік Берштаўскай школы Эдвард Боднар, паводле нацыянальнасці паляк. Камэндант паліцыі нават звінаваціў яго ў імкненні вылучыцца ў Сэйм ад мясцовага насельніцтва. Магчыма, што так яно й было. Боднар быў пераведзены з Берштаў у вёску Парэчы. Пазней ён стаў ужо актывістам праўрадавых арганізацыяў. Зь вядомых нам матэрыялаў незразумела, ці ён шчыра спачуваў беларускаму руху, ці, магчыма, выконваў заданне дэфэнзывы.

Гурткі Грамады ў Берштаўскай гміне ўзьніклі толькі ў праваслаўных вёсках. Мясцовыя каталікі, якія звычайна лічылі сябе палякамі, да грамадоўскага руху не далучыліся. Праўда, як паведамляў камэндант паліцыі, жыхар каталіцкай вёскі Новая Руда Хведар Ушкевіч спрабаваў арганізаваць там гурток БСРГ, але мэты гэтай не дасягнуў. Пазней, у 1927 г., Ушкевічу ўсё ж удалося пераканаць аднавяскоўца Браніслава Загурскага напісаць заяву на рэгістрацыю гуртка Беларускага інстытуту гаспадаркі і культуры. Аднак пазней апошні адмовіўся ад гэтай задумы і забраў сваю заяву. Трэба прызнаць, што Ф.Ушкевіч меў мала шанцаў на поспех. Сам ён паходзіў з праваслаўнае вёскі Філевічы, а ў Новую Руду трапіў як парабак, дзе пазней і ажаніўся. У лютым 1928 г. паліцыя атрымала інфармацыю пра антыдзяржаўныя выказванні з яго боку. Расследванне паказала, што Ушкевіч нібыта “агітаваў сялян Новай Руды стварыць беларускую арганізацыю, для якой ён, маючы сувязі сярод беларусаў, здабудзе неабходную зброю, каб у выпадку патрэбы выступіць супраць Польшчы”<sup>1087</sup>. Вобшук у хаце Ушкевіча выкрыў шматлікую перапіску з беларускімі дзеячамі з Вільні. Сябар Хведара Ушкевіча Ян Хоха з невялічкай вёскі Бабіна пад час

<sup>1084</sup> “Po wyjściu ustawy o szkolnictwie białoruskim agitował miejscową ludność o staranie się o szkołę białoruską, spodziewając się iż z chwilą utworzenia tejże zostanie nauczycielem” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 19, арк. 208).

<sup>1085</sup> “Wymienione powyżej osoby ze względu na swoją przeszłość a także posiadanie większej wiedzy mają pewne wpływy na miejscową ludność i korzystając z nieświadomości tejże starają się ją wykorzystać by w przyszłości osiągnąć korzyść dla siebie samych” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 19, арк. 210 адг.).

<sup>1086</sup> “Z chwilą organizowania się kół Biał. Włośc. Gromady dało się zauważyć podniecający nastrój wśród ludności białoruskiej nacechowany złośliwością i zniechęceniem do Państwa Polskiego i Władz. Z powyższego wnioskować można, iż pod płaszczykiem “Gurtek” prowadzona jest agitacja antypaństwowa” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 19, арк. 210 адг.).

<sup>1087</sup> “agitował wśród ludności Nowej Rudy by założyła organizację białoruską, do której on jako mający stosunki wśród białorusinów dostarcza potrzebną broń palną, by w razie potrzeby czynić wystąpienia przeciw Polsce” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 23, арк. 12. [Сакрэтныя тыднёвыя справаздачы камэнданта паліцыі ў Бершчах за 1927 г.]).

працы ў лясной фірме “Century” таксама праводзіў агітацыю сярод каталіцкага насельніцтва. Адзін зь мясцовых жыхароў данёс паліцыі, што Ян Хоха “катэгарычна сьцьвярджае, што Беларусь павінна быць, і праводзіць агітацыю сярод насельніцтва і працаўнікоў у Новай Рудзе, што Беларусь мусяць існаваць як асобная дзяржава”<sup>1088</sup>.

Працэс ліквідацыі структураў Грамады, праведзены ўладамі на пачатку 1927 г., на тэрыторыі Берштыўскай гміны прайшоў параўнальна спакойна. Паліцыя зрабіла вобшукі ў хатах найбольш актыўных беларускіх дзеячоў, але яны не далі ніякіх вынікаў, акрамя таго, што ў Мікалая Касьцевіча быў знойдзены адзін французскі набой. Камэндант берштыўскай паліцыі зазначыў у справаздачы за люты 1927 г.: “Пасля апошняй ліквідацыі ўдалося заўважыць, што дзейнасьць у тых арганізацыях зьнешне як бы заціхла <...> да гэтага часу выпадкаў выступленьня іх сяброў не адзначана. Аднак, як відаць, далейшая праца ў названых арганізацыях праводзіцца, але больш скрытна, чым раней”<sup>1089</sup>. Доказам таёмнай працы БСРГ камэндант паліцыі просьбу старшыні былога гміннага камітэту М.Касьцевіча арганізаваць сход, на што, аднак, атрымаў адмову. Тым ня менш грамадоўцы зьбіраліся па хатах па дзьве-тры асобы і абмяркоўвалі свае справы, спадзеючыся, што неўзабаве цалкам адновяць сваю дзейнасьць. Паліцыя таксама адзначала “пэўную незадаволенасьць” беларускага насельніцтва ў сувязі зь ліквідацыяй гурткоў Грамады. Не зьмянілася ў лепшы бок пасля забароны Грамады і стаўленьне беларусаў да польскай улады: “Беларускае насельніцтва прагне стварэньня ў сваёй мясцовасьці беларускіх школ і захаваньня сваіх звычаяў і мовы. Да польскасці ня схільнае і імкнецца быць ад яе як мага далей”<sup>1090</sup>.

На пачатку чэрвеня 1927 г. Бершты наведалі павятовы стараста Бяньковіч і пасол Сэйму Казімір Лашкевіч. Яны прыехалі з нагоды завяршэньня навучальных курсаў кройкі і шыцьця, якія былі тут арганізаваныя ўладамі і Гарадзенскім аддзелам “Таварыства зямлянак” (жонак буйных землеўласьнікаў) дзеля паляпшэньня дачыненняў зь мясцовым насельніцтвам. Высокія асобы былі запрошаныя на пастаноўку ў школьным памяшканьні п’есы Янкі Купалы “Раскіданае гняздо”, падрыхтаваную мясцовай моладзьдзю. Солтыс Бершты Цімох Даніловіч вітаў гасьцей хлебам і сольлю, а былы сакратар гміннага камітэту БСРГ Мікалай Касьцевіч выступіў з прамовай, дзе ў прыватнасьці зазначыў: “Насельніцтва вёскі Бершты цалкам прыхільнае да польскай дзяржавы і... стварэньне гурткоў (меліся на ўвазе гурткі БСРГ. — С.Т.) было накінутае мясцовым жыхарам людзьмі, якія дэзынфармавалі даверлівых сялянаў, што не адчувалі тады моцнай падтрымкі дзяржавы, і маніпулявалі імі”<sup>1091</sup>. Такія паводзіны мясцовых беларускіх лідэраў польскія чыноўнікі

<sup>1088</sup> “stanowczo twierdzi, że powinna być Białoruś i agituje wśród ludności i robotników w Nowej Rudzie, że Białoruś musi być i istnieć jak osobno państwo” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 22, арк. 217).

<sup>1089</sup> “Po ostatniej likwidacji dalo się zauważyć, iż działalność w tych organizacjach powierzchownie jakoby zniknęła <...> do obecnego czasu wypadków występowania członków nie notowano. Natomiast jak widać dalsza praca w zmianowanych organizacjach jest prowadzona, lecz bardziej skrycie jak uprzednio” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 22, арк. 37 адг. [Перапіска берштыўскага камэнданта паліцыі за 1927 г.]).

<sup>1090</sup> “Ludność białoruska dąży do utworzenia w ich miejscowościach szkół białoruskich i zachowania swych obyczajów i języka. Do polskości skłonna nie jest i stara się pozostać od tej jak najdalej” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 22, арк. 37 адг.).

<sup>1091</sup> “...ludność wsi Berszty jest bezwzględnie przychylna do Państwa Polskiego i... stworzenie hurtków było narzucono miejscowej ludności przez ludzi którzy źle informowali i kierowali chłopstwem chwiejnym będącym bez żadnego do tego czasu silnego poparcia” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 22, арк. 123).

ўспрынялі як хітрыкі, спробу ўвесці іх у зман. Паліцыйны камэндант адзначаў, што мясцовыя дзеячы станоўча і паслядоўна працуюць на карысьць беларушчыны. Прычым, на ягоную думку, у гэтай справе ім дапамагалі, ці прынамсі зусім не перашкаджалі, і некаторыя палякі, напрыклад, ужо згаданы раней былы настаўнік Берштаўскай школы Боднар або сакратар гміны Казімір Геніуш. За памочнікам сакратара Аляксандрам Мілінкевічам мясцовая паліцыя ўвесь час таемна сачыла.

Пры канцы лета 1927 г. у Берштаўскай гміне прайшлі выбары мясцовага самакіраваньня. 145 дэлегатаў ад усяго насельніцтва гміны наўпрост абіралі склад гміннай рады. Абсалютную перамогу атрымалі беларускія актывісты, якія здабылі ў радзе 13 месцаў з 14. Як пісала газэта “Наша Праўда”, у Берштаўскай гміне абралі ў раду 13 “нацыянальна і клясава сьведамых працоўных беларусаў” і аднаго “шляхцюка”<sup>1092</sup>. Войтам гміны ўжо самыя радныя 31 жніўня выбралі Мікалая Касьцевіча. Паліцыйны камэндант Гарадзенскага павету нават узгадаў пра гэтую падзею ў сваёй справаздачы беластоцкаму ваяводу: “Калі старшыня выбарчай камісіі Адольф Тамулевіч згодна з інструкцыяй папытаўся ў Касьцевіча, ці пагаджаецца ён, Касьцевіч, хоць дасканала валодае польскай мовай, цвёрда адказаў па-беларуску, пасля чаго выступіў з прамовай да радных, таксама на беларускай мове”<sup>1093</sup>.

У канцы жніўня 1927 г. газэта “Наша Праўда” надрукавала артыкул пад назовам “Культурнае жыцьцё нашай вёскі”, падпісаны псэўданімам *Молат*. Там былі наступныя радкі: “У барацьбе за свае культурныя здабычы працоўныя беларусы нашае вёскі, сябры Таварыства Беларускае Школы, крок за крокам ідуць уперад, нясучы нашаму шматпакутнаму народу сьвятло знаньня, зьбіваючы зь яго ланцугі духоўнага рабства й векавога культурнага заняпаду, ды выклікаючы ў яго нацыянальнае пачуцьцё, заахвочваючы яго да працы на культурна-асьветным полі. Дык чэсьць і слава сябру ТЫШ, Мікалаю Касьцевічу, сьведамаму барацьбіту зь цемрай, які сваёй упорнай працай здолеў заахвоціць другіх сяброў да культурна-асьветнай працы на карысьць свайго народу і які за малы працяг часу здолеў зладзіць 36 спэтакляў у сваёй вёсцы, іграючы штотыдня новыя і новыя п’есы. Здаецца ўжо няма такой беларускай п’есы, якой бы ў гэтай вёсцы не гулялі. Дык няхай за гэтым добрым прыкладам пойдучь сябры і другіх вёсак, няхай творчы агонь запаліць іх маладыя сэрцы і няхай у нашым павеце ня будзе ніводнае вёскі, дзе бы ня ладзілі спэтаклі”<sup>1094</sup>.

19 верасьня 1927 г. радныя Берштаўскай гміны на чале зь Мікалаем Касьцевічам заявілі, што гміна ня мае сродкаў на падтрымку польскае школы. Адначасова Касьцевіч “недвухсэнсоўна”, паводле паліцыйнага камэнданта, падкрэсьліў, што грошы, калі трэба, знойдуцца, але толькі на беларускае школьніцтва<sup>1095</sup>. У кастрычніку ж 1927 г. сам беластоцкі ваявода з абурэньнем пісаў у сваёй справаздачы: “У Берштаўскай гміне, дзе гміннае самакіраваньне апанаванае беларусамі, заўважана, што радныя імкнуцца надаць дзейнасьці

<sup>1092</sup> Наша Праўда. № 42. 27.08.27.

<sup>1093</sup> “...w czasie, gdy przewodniczący komisji wyborczej Tamulewicz Adolf zgodnie z instrukcją zapytał Kościewicz czy przyjmuje wybór, Kościewicz, mimo, że doskonale włada językiem polskim, odpowiedział twierdząco po białorusku poczem wygłosił również w języku białoruskim krótkie przemówienie do radnych” (Дзяржаўны архіў у Беластоку, фонд беластоцкага ваяводы, спр. 38, арк. 9).

<sup>1094</sup> Наша праўда. № 42. 27.08.1927.

<sup>1095</sup> Дзяржаўны архіў у Беластоку, фонд беластоцкага ваяводы, спр. 38, арк. 50.

самаўраду характар выключна беларускі, на ўсіх сходах карыстаюцца толькі беларускай мовай. Таксама на беларускай мове разьвязваюцца ўсе справы войтам і пэрсаналам гміны”<sup>1096</sup>.

Пасьля ліквідацыі Грамады галоўнай беларускай структурай на вёсцы сталіся суполкі Таварыства беларускай школы. Паводле дадзеных паліцыі, на тэрыторыі Берштаўскай гміны налічвалася блізу 10 сяброў гэтай арганізацыі, якія, аднак, не ўтваралі тут адзінай структуры. Актыўнае арганізацыйнае афармленьне структураў ТБШ на тэрыторыі Берштаўскай гміны распачынаецца толькі ў канцы 1927 г. У справаздачы мясцовага камэнданта паліцыі за сьнежань 1927 г. гаварылася: “...цяпер цягам апошніх шасьці тыдняў з найбольш дзейных сяброў былых гурткоў БСРГ ствараюцца гурткі Таварыства беларускай школы, якія ўсімі сіламі нясуць беларускую асьвету, захоўваючы пры тым крайнюю варожасьць да польскасьці. Гурткоў Таварыства беларускай школы на тэрыторыі пастарунку тры — ў вёсках Якубавічы, Шклensk і Шчанец. Агульная лік сяброў 46”<sup>1097</sup>. Паліцыя беспаспяхова спрабавала стрымаць гэты працэс. Так, на пачатку сьнежня 1928 г. жыхар вёскі Шчанец Мікадзім Токць арганізаваў у сваёй хаце сход з 13 асобаў, якія выбралі свайго аднавяскоўца Ігната Хоху на кіраўніка мясцовага гуртка ТБШ. Паліцыя правяла рассьледваньне гэтай справы, у выніку чаго Токцю за арганізацыю незаконнага сходу быў прысуджаны штраф у памеры 1000 злотых (вялізная на той час сума) ці месяц турмы на выбар. Праўда, спробы заснаваць гурткі ТБШ у Берштах і Сухарох посьпеху ня мелі. Так, Галоўны камітэт ТБШ у Вільні папярэдзіў Гарадзенскае староства пра заснаваньне гуртка ў Берштах, прызначыўшы кіраўніком Мікалая Касьцевіча. Аднак той заявіў паліцыйным уладам, што не жадае займаць гэтую пасаду, і гурток у Берштах так і ня быў зарэгістраваны. Тое самае адбылося і ў Сухарох. Таму паліцыя прыйшла да высноваў, што “галоўны камітэт Таварыства беларускай школы у перадвыбарны пэрыяд распачаў раптам ствараць гурткі і без папярэдняга ўзгадненьня выкарыстоўвае для гэтага зьліквідаваньня летась гурткі БСРГ, прымуова навязвае людзям абавязкі кіраўнікоў і сяброў гурткоў <...> Таварыства беларускай школы такім чынам спрабуе гуртаваць шэрыя масы беларускага люду, каб на будучых выбарах дамагчыся перамогі беларусаў”<sup>1098</sup>. Часткова паліцыя мела рацыю. У асяродзьдзі мясцовых беларускіх дзеячоў не было адзінства ў справе палітызацыі гурткоў ТБШ. Як вядома, на такі курс падштурхоўвала беларускі рух КПЗБ, адлучаючы ад дзейнасьці ў ТБШ тых, хто на першае месца ставіў

<sup>1096</sup> “W gminie Biersztańskiej, gdzie zarząd gminy opanowany jest przez białorusinów, zauważono, że radni białorusini starają się samorządowi narzucić charakter wybitnie białoruski, na wszystkich bowiem zebraniach rady gminnej posługują się wyłącznie językiem białoruskim. Również w języku białoruskim załatwiani są interesanci przez wojta i personel urzędu gminnego” (Дзяржаўны архіў у Беластоку, фонд беластоцкага ваяводы, спр. 38, арк. 65).

<sup>1097</sup> “...obecnie od 6 tygodni z najwybitniejszych członków b. Hurtków B.W.R.H. tworzą hurtki T-wo Szkoły Białoruskiej, które wszelkimi siłami nesa oświatę białoruską zachowując przytem najskrajniejszą wrogość wobec polskości. Hurtków T-wo szkoły Białoruskiej na terenie posterunku jest 3, o to we wsi Jakubowiczach, Szklensku i Szczeńcu. Ogólna liczba członków 46” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 23, арк. 1 адр.).

<sup>1098</sup> “...główny komitet T-wo Szkół Białoruskich w czasie obecnym, przedwyborczym gwałtownie przystąpił do założenia hurtków T-wo szkół Białoruskich i w tych wypadkach z góry wyznacza bez uprzedniego porozumiewania się, przed rokiem zledwidowane hurtki B.W.R.H., narzuca więc przymusowo ludności obowiązki kierowników i członków hurtków <...> T-wo Szkoły Biał. w ten sposób skupia szerze masy ludności białoruskiej by przy przyszłych wyborach doprowadzić do zwycięstwa białorusinów” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 23, арк. 4).



пытаньне пашырэння беларускай нацыянальнай культуры, узвышэнне беларускай мовы.

Нам дакладна не вядома, чаму Мікалай Касьцевіч адмовіўся афіцыйна рэгістраваць у Берштах гурток ТБШ. Але ў справе пашырэння нацыянальнай культуры яму, напэўна, не было роўных сярод мясцовых актывістаў, пра што сьведчыў цытаваны вышэй газэтны артыкул. Магчыма, што ў Мікалая Касьцевіча была нейкая джэнтэльманская дамоўленасць зь мясцовай паліцыяй, бо апошняя асабліва не перашкаджала яму ў культурна-асветнай дзейнасці. А магчыма, паліцыя паводзіла сябе вельмі асыярожна ў вёсцы, дзе яшчэ зусім нядаўна віравала збройнае партызанка.

Сярод гурткоў ТБШ Берштаўскай гміны асабліва вылучаўся гурток у Шкленску. Яго сакратаром быў Міхась Васілёк (Міхал Касьцевіч). Напрыклад, 7 студзеня 1928 г. сябры шкленскага гуртка наладзілі беларускую вечарыну ў вёсцы Навасёлкі. Яна праходзіла ў хаце мясцовага жыхара Мікалая Шышкі. Прысутнічалі блізу 80 асобаў — амаль усе жыхары вёскі. Паводле паліцыйнага апісаньня, вечарына пачалася а сёмай гадзіне вечара, а завершылася а трэцяй ночы: «Паставілі камэдыю “Паўлінка”, затым былі дэклімацыі “Да працы”, “Родныя вобразы”, “Пакліч, мая песня”, пасля чаго пачаўся сьпеў “Ці ня быстрая рэчка”... Усе без вынятку прысутныя (і старыя, і маладыя) сустрэлі выступленьне прыхільна і засталіся задаволеныя»<sup>1099</sup>. Кіраваў вечарынай старшыня шкленскага гуртка ТБШ Ян Таранка. Аднак калі гэты гурток падрыхтаваў такую ж вечарыну ў Шкленску на 14 студзеня, то дазволу ўладаў ужо не атрымаў. Тое ж адбылося ў вёсцы Якубавічы, дзе мясцоваму гуртку ТБШ таксама забаранілі ладзіць беларускую вечарыну.

У тыднёвай сытуацыйнай справаздачы ад 26 студзеня 1928 г. камэндант паліцыі Лінднэр адзначаў, што гурткі ТБШ апошнім часам дзейнічаюць вельмі актыўна. Ён тлумачыў гэта іх жаданьнем “рэпрэзэнтаваць сваё значэнне як беларускай арганізацыі і такім чынам быць... (неразборліва ў дакумэнце. — С.Т.) для беларускага насельніцтва ў кірунку пашырэння беларускай ідэі”<sup>1100</sup>. Увогуле стаўленьне мясцовай паліцыі да гурткоў ТБШ было вельмі адмоўным: «Гурткі Таварыства беларускай школы безумоўна дзейнічаюць на карысьць “беларусі”, топчучы ўсё “польскае”. Да дзяржавы і польскасьці ставяцца варожа. У тых вёсках, дзе існуюць гурткі Таварыства беларускай школы, насельніцтва настроена варожа і загітаванае ў найбольшай ступені, затое ў іншых мясцінах, дзе няма гэтых гурткоў, няма й такога варожага настрою»<sup>1101</sup>.

Гурток у Якубавічах, паводле звестак паліцыі, дзейнічаў слаба. Аднак яго бібліятэкар Мацей Верабей працаваў вельмі актыўна, за што 5 лютага 1928 г. быў арыштаваны і дастаўлены ў сьледчы аддзел у Горадню. У найгоршым

<sup>1099</sup> «Odegrana została komedyjka “Piesa Paulinki” następnie deklamacja “do pracy” — “rodnyje obrazy” — “poklicz moja pieśnia” poczem nastąpił śpiew “czy nie bystraja rzeczka” ... Ludność obecna (starze i młodzi) bez wyjątku wszyscy odnosili się do odegrania sztuczek przychylnie i okazali zadowolenie» (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 23, арк. 3).

<sup>1100</sup> “prezentować swoje znaczenie jako organizacje białoruskie i w ten sposób być... dla ludności białoruskiej w kierunku rozszerzenia idei białoruskiej” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 23, арк. 7).

<sup>1101</sup> «Hurtki T-wo Szkół Białoruskich bezwzględnie działają na korzyść “białorusi” tępiąc wszystko co jest “polskie”. Do państwowości i polskości zachowują się “złowrogo”. W tych wsiach gdzie istnieją hurtki T-wo Szkoły Biał. ludność szczególnie jest usposobiona złowrogo względem “Państwa” i rozagitowana w najwyższym stopniu, natomiast w innych wsiach gdzie takich hurtków niema, takiego wrogiego nastroju wśród ludności niema» (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 23, арк. 11).

стане знаходзіўся гурток у Шчанцы, дзе так і не абралі кіраўніцтва, а сябры не плацілі складак і не вялі ніякай дакумэнтацыі. Камэндант Лінднэр адзначаў наконт гурткоўцаў: «Усе... ваража настроеныя да ўсяго “польскага”, затое мараць пра вольную “Беларусь”, якая, на іх думку, неўзабаве паўстане, і свае надзеі пакладаюць на яе»<sup>1102</sup>.

Парлямэнцкія выбары 1928 г. выклікалі імклівы рост палітычнай актыўнасьці ў мясцовых вёсках. Перадвыбарная барацьба знайшла падрабязнае адлюстраваньне ў дакумэнтах пастарунку. У гэты пэрыяд гмінныя камэнданты атрымалі загад штотыднёва складаць справаздачы аб разьвіцьці палітычнай сытуацыі. Напярэдадні выбараў, акрамя гэтага, яны мусілі яшчэ складаць спэцыяльныя справаздачы, як гэтыя выбары падрыхтаваныя. Напрыклад, 12 студзеня 1928 г. камэндант берштаўскай паліцыі паведамляў у Горадню, што перадвыбарнай агітацыі ў гміне ён не заўважыў. Паводле яго назіраньняў, беларускае насельніцтва паводзіць сябе пасіўна і выразных перадвыбарных поглядаў не праяўляе, але ўдзел у выбарах, напэўна, возьме. Праўда, як сьцьвярджаў камэндант, немагчыма пакуль зразумець, каго яно падтрымае, бо да гэтага часу не выявіла выразных сымпатыяў да якога-небудзь выбарчага блёку<sup>1103</sup>. 19 студзеня 1928 г. камэндант даносіў, што, паводле атрыманай ім інфармацыі, мясцовыя гурткі ТБШ будуць агітаваць за «групу Паўлюкевіча і Краёвае народнае аб’яднаньне “Адзінства”, заснаванае ў Вільні... Мясцовае насельніцтва чакае ад партыйных лідэраў інструкцый, ніякай інфармацыі пра кандыдатаў пакуль ня мае, а ўсе перадвыбарныя зьвесткі атрымлівае зь беларускіх газэт “Беларускі дзень”, “Сялянская ніва” і г.д. Гэтыя выданьні бясплатна дасылаюцца зь Вільні да гурткоў ТБШ»<sup>1104</sup>. Урэшце паліцыя прыйшла да высновы, што ўсё беларускае насельніцтва, нягледзячы на свае палітычныя сымпатыі, будзе, як і ў 1922 г., галасаваць за сьпіс Блёку нацыянальных меншасьцяў.

Насуперак дзейнасьці былых грамадоўцаў і актывістаў гурткоў ТБШ польскія ўлады пачалі арганізоўваць мясцовыя суполкі падтрымкі Беспартыйнага блёку супрацоўніцтва з урадам Пілсудзкага (ББСУ). У Берштаўскай гміне першыя захады ў справе стварэньня гміннага камітэту падтрымкі гэтага блёку распачаліся ў канцы студзеня 1928 г. І ўжо 5 лютага ў будынку Берштаўскай школы адбыўся сход з мэтай стварэньня гміннага камітэту ББСУ, у якім удзельнічалі 55 асобаў. Старшынёй камітэту быў абраны войт гміны Мікалай Касьцевіч, а скарбнікам — Аляксандар Сініла. У склад камітэту ўвайшлі яшчэ некалькі мясцовых беларускіх дзеячоў. Адзін зь іх — Аляксандар Мілінкевіч — 6 лютага паслаў віншавальную тэлеграму Юзафу Пілсудзкаму ад імя сыноў і ўнукаў паўстанцаў 1863 г., запэўніўшы пры гэтым, што сам будзе галасаваць за праўрадавы сьпіс № 1. На думку камэнданта паліцыі, заснаваньне камітэту ББСУ зьменшыла на тэрыторыі гміны перадвыбарную актыўнасьць гурткоў ТБШ, якія сталі дзейнічаць больш

<sup>1102</sup> «Wszyscy ... wrogo usposobieni do wszystkiego, co jest “polskie”, natomiast marzą i wszelką uwagę skierują na przyszłej i wolnej “Białorusi” według ich zdania takowa ma z biegiem czasu powstać» (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 23, арк. 20 адг.).

<sup>1103</sup> ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 23, арк. 4 адг.

<sup>1104</sup> «za grupą Pawlukiewiczza i Kraj. Str. Lud. Zjednoczenie, odtworzonego w Wilni... Ludność oczekuje instrukcje i żadnych informacji co do wyborów i tych kandydatów nie posiada prócz wiadomości z gazet jak to “Białoruski Dzień”, “Sielanska Niwa”. Zauważono że gazety te w ostatnim czasie bezpłatnie nadsyłane są do hurtków T-wo Białoruskie» (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 23, арк. 5 адг.).

асьцярожна. Нястача матэрыялаў перашкаджае вызначыць сапраўдныя прычыны ўваходжаньня мясцовых беларускіх дзеячоў у праўрадавы блёк. Немагчыма дакладна сьцьвярджаць, ці гэта быў тактычны крок, ці яны сапраўды паверылі ў шчырасьць абяцаньняў Пілсудзкага пайсьці на саступкі беларусам у справе стварэньня нацыянальна-культурнай аўтаноміі.

У далейшых справаздачах пастарунак паведамляе пра актыўнае пашырэнне агітацыі за Беспартыйны блёк супрацоўніцтва з урадам, што, на думку паліцыі, значна паслабіла ўплывы беларускіх дзеячоў на “цёмныя сялянскія масы”. Суполкі праўрадавага блёку неўзабаве ўзьнікаюць практычна ва ўсіх вёсках гміны. Паводле асабістых уражаньняў камэнданта Лінднэра, старэйшыя гаспадары ахвотна запісваліся ў створанья праўрадавыя суполкі, але моладзь ставілася вельмі непрыхільна і адкрыта выказвалася за апазыцыйны сьпіс № 18<sup>1105</sup>. Адначасова камэндант паведамляў, што на тэрыторыю пастарунку наплывае ўсё большая колькасць беларускіх газэт і часопісаў. Сябры гурткоў ТБШ раздаюць ці чытаюць іх насельніцтву.

У лютым паліцыя распачала актыўныя рэпрэсіўныя дзеянні супраць беларускіх актывістаў. 18 лютага 1928 г. у сувязі з набліжэньнем выбараў з пастарунку выйшаў загад знайсці сярод сялянаў таемных інфарматараў, а таксама падаць кіраўніцтву сьпісы мясцовых беларускіх агітатараў<sup>1106</sup>. Акцэнт рабілі на тое, каб знайсці *канфідэнтаў* сярод самых беларускіх дзеячоў, грошай на подкуп дазвалялі не шкадаваць.

У канцы лютага 1928 г. на тэрыторыі Берштаўскай гміны налічвалася ўжо 20 групаў падтрымкі ББСУ. Паліцыйны камэндант адзначаў, што гэтыя суполкі хоць і дзейнічаюць слаба, усё ж зьяўляюцца вялікай перашкодай іншым партыям, якія жадалі б пашырыць сваю перадвыбарную дзейнасьць<sup>1107</sup>. Актывісты праўрадавых суполак праводзілі перадвыбарныя мітынгі. Аляксандар Мілінкевіч наладзіў 19 лютага такі мітынг у вёсцы Замасьцяны, на якім прысутнічала блізу 60 асобаў. Мілінкевіч абяцаў прысутным, што, калі яны будуць галасаваць за Пілсудзкага, то апошні дасць беларусам аўтаномію. У канцы мітынгу было абрана кіраўніцтва праўрадавай суполкі. Затым Мілінкевіч накіраваўся ў вёскі Матылі, Дудкі і Раманава, але тамтэйшае насельніцтва адмовілася падтрымаць ББСУ. Прыяжджалі ў Берштаўскую гміну й іншыя праўрадавыя агітатары. Некаторыя зь іх, напрыклад Сымон Панасевіч, прамаўлялі па-беларуску. Звычайна яны заклікалі галасаваць за сьпіс № 1 і востра крытыкавалі іншыя выбарчыя блёкі, якія быццам толькі “баламуцяць цёмны народ”.

Апрача праўрадавага Беспартыйнага блёку Берштаўскую гміну наведалі аднойчы дзеячы Расійскага выбарчага аб’яднаньня. 26 сакавіка 1928 г. у Бершты прыехаў кандыдат на пасаду пасла ад гэтага аб’яднаньня Аляксандар Рохлін-Раманцоў, жыхар Вільні. Ён сабраў сход, на якім прысутнічала блізу 50 асобаў. У паўгадзіннай прамове кандыдат выклаў сваю праграму і востра раскрытыкаваў іншыя нацыянальныя блёкі. На думку камэнданта паліцыі, прысутныя на сходзе сяляне без асаблівай цікавасьці ўспрынялі гэтую прамову, а пасля адмовіліся выбраць давераную асобу кандыдата і нават не

<sup>1105</sup> ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 23, арк. 15.

<sup>1106</sup> ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 29, арк. 28. [Перапіска камэнданта паліцыі ў Берштах за 1928 г.].

<sup>1107</sup> ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 23, арк. 19 адг.

жадалі браць улёткі сьпісу № 20: “З усёй сытуацыі было відаць, што сход ня ўдаўся і не зацікавіў прысутных”<sup>1108</sup>.

Сябар гарадзенскага аддзяленьня Блёку нацыянальных меншасьцяў (яго прозьвішча ў справаздачы мясцовага камэнданта напісана неразборліва) прыехаў у Бершты 18 студзеня 1928 г. Ён сустрэўся з Уладзімірам Паўлюкевічам зь Берштаў і Уладзімірам Гардзеём з Шкленску<sup>1109</sup>. Пра што ішла размова, камэндант высветліць ня здолеў, але, як паказалі ў будучым вынікі выбараў, гэтая сустрэча ня мела посьпеху.

Перад выбарамі рэпрэсіі супраць былых грамадоўцаў толькі нарасталі. Адначасова ўзмацнялася ўпэўненасьць мясцовай паліцыі ў перамозе праўрадавага сьпісу № 1: “Наагул беларускае насельніцтва, калі сытуацыя ня зьменіцца, можа, паводле рознабаковых зьвестак, на 60 % прагаласаваць за сьпіс № 1, рэшта ж можа прагаласаваць за сьпісы № 10, 13, 18, 20. У вёсках, населеных палякамі, невялікая частка галасоў можа быць аддадзена за сьпіс № 25”<sup>1110</sup>.

Вынікі выбараў у Сэйм, якія адбыліся 4 сакавіка 1928 г., сталі для мясцовай паліцыі пэўнай нечаканасьцю. Камэндант з разгубленасьцю паведамляў у Горадню, што былыя сябры БСРГ і цяперашнія сябры гурткаў ТБШ у апошнія дні перад выбарамі неспадзявана зьмянілі свае думкі: сьпіс нацыянальных меншасьцяў № 18, які меркавалі падтрымаць, памяншалі на пракамуністычны сьпіс № 13. Тыя вёскі ў гміне, дзе быў высокі аўтарытэт былых грамадоўцаў, практычна цалкам прагаласавалі за гэты сьпіс. Цікава, што, згодна зь неафіцыйнай інфармацыяй, атрыманай пастарункам паліцыі, адным з самых актыўных агітатараў за сьпіс № 13 стаў воіт Мікалай Касьцевіч, які адначасова зьяўляўся старшынёй гміннага камітэту Беспартыйнага блёку супрацоўніцтва з урадам. Актыўнасьць насельніцтва была даволі высокай. Ужо а 9-й гадзіне раніцы каля выбарчых участкаў сабраўся натоўп. Асабліва актыўна паводзіла сябе моладзь. Старэйшыя ж людзі з аддаленых вёсак увогуле не прыехалі на выбарчыя ўчасткі. Усяго з 2226 выбарцаў на трох участках у Берштах, Сухарох і Зубраве прагаласавалі 1522 асобы. Вынікі выбараў выглядалі наступным чынам: № 1 — 464 галасы (зь якіх 15 несапраўдных), № 2 — 3, № 10 — 13 (усе несапраўдныя), № 12 — 2 (усе несапраўдныя), № 13 — 704 (104 несапраўдныя), № 18 — 61, № 20 — 5, № 25 — 59, № 36 — 154 (121 несапраўдны). За праўрадавы сьпіс № 1 галасавалі пераважна вёскі з каталіцкім насельніцтвам — Краснае, Куцы Лес, Новая Руда, Глушнева, Ельнікі, Кабялі, Шумы, Пагарэнда. Вёскі Раманава, Дудкі і Матылі прагаласавалі за беларускі сьпіс № 36. Цікава, што на тэрыторыі гміны напярэдадні выбараў амаль не распаўсюджваліся ўлёткі, брашурны й нумаркі сьпісаў 13 і 36. Такім чынам, агітацыя праводзілася пераважна ў вуснай форме. У цэлым, як засьведчыў камэндант паліцыі, выбары адбыліся без эксцэсаў.

<sup>1108</sup> “Z całej sytuacji było widać, że zebranie nie udało się i nie zainteresowało obecnych” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 23, арк. 19 адг.).

<sup>1109</sup> ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 171. [Сытуацыйныя справаздачы камэнданта паліцыі Гарадзенскага павету за 1928 г.].

<sup>1110</sup> “W ogóle ludność białoruska według wywiadów wszechstronnych, jeżeli sytuacja nie zmieni się, może głosować do 60 % na listę № 1, reszta zaś może głosować na listy № 10, 13, 18, 20. № 25 we wsiach zamieszkałych przez Polaków w małej ilości może być oddany przy głosowaniu” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 23, арк. 22 адг.).



Нявыгадныя ўладам вынікі галасавання падштурхнулі мясцовую паліцыю да актыўных дзеянняў, каб змяніць сытуацыю на выбарах у Сэнат. 9 сакавіка ў вёсках гміны адбыліся шматлікія вобшукі. У жыхара вёскі Бераставіцы, былога скарбніка гміннага камітэту Грамады, Аляксандра Гіля паліцыянты знайшлі лісты “да нейкага Федарука ў Горадню”. На наступны дзень зноў былі праведзены вобшукі ў Бераставіцы ў хатах Віктара Дарашкевіча і Антона Ханевіча, а таксама ў Косьцевічах у Лукаша Лебядзевіча, Уладзіміра Паўлюкевіча ды ў Уладзіміра Язэпчыка. Паводле паліцыйнай справаздачы, “настрой у скамунізаваных сфэрах быў прыгнечаны”. З 2146 асобаў, якія мелі права выбіраць паслоў у Сэнат, прыйшлі галасаваць толькі блізу 30 %. Старэйшыя людзі ў большасці сваёй праігнаравалі гэтыя выбары. З страху перад рэпрэсіямі ўстрымаліся ад галасавання нават некаторыя былыя грамадоўцы і сябры ТБШ. Астатнія ж прагаласавалі за беларускі сьпіс № 43. Павятовая паліцыя 13 сакавіка 1928 г. загадала камэндантам гмінных пастарункаў даслаць звесткі пра агітатараў за сьпісы № 13 і № 43, адзначыўшы іх матэрыяльнае становішча, а таксама сьпіс вёсак, жыхары якіх не галасавалі за вышэйназваныя сьпісы. Апошнім рэкамэндавалася выдзеліць матэрыяльную дапамогу<sup>1111</sup>.

У справаздачы за 22 сакавіка камэндант паліцыі Берштаўскай гміны паведамляў, што агульны настрой мясцовага насельніцтва з прычыны паразы на выбарах сьпісаў № 13, 43 і 36 прыгнечаны<sup>1112</sup>. У справаздачы за 29 сакавіка ён адзначыў, што вёскі, якія галасавалі за “камуністычныя сьпісы”, чакаюць рэпрэсій з боку ўладаў, таму ў гэтых вёсках значна палепшылася санітарнае становішча, каб паліцыя ня мела магчымасці пакараць іх штрафамі<sup>1113</sup>.

Адной з галоўных прычын масавай падтрымкі беларускага руху насельніцтвам Берштаўскай гміны польскія ўлады палічылі моцныя пазыцыі беларускіх дзеячоў у мясцовым самакіраванні. Так, у радзе Берштаўскай гміны ў 1928 г. з 14 месцаў ім належала 12. Былымі грамадоўцамі ці іх прыхільнікамі былі амаль усе солтысы (вясковыя старасты) ды іхныя намесьнікі. У красавіку 1928 г. інспэктар павятовай сельскагаспадарчай рады арганізаваў у Берштах сход для ўтварэння крэдытнай касы “Стэфчыка”. Такія касы павінны былі служыць разьвіцццю мясцовай гаспадаркі. Старшынёй гэтай установы ў Берштах прысутныя на сходзе гаспадары абралі Уладзіміра Паўлюкевіча, сакратаром — Аляксандра Мілінкевіча, а скарбнікам — Лукаша Лебядзевіча<sup>1114</sup>. Усе гэтыя асобы былі актыўнымі дзеячамі беларускага руху. У справаздачы мясцовай паліцыі за красавік 1928 г. гаварылася: “Амаль усе былыя грамадоўцы займаюць цяпер нейкія пасады і ўсюды адыгрываюць ключавую ролю. Усім ім ад 25 да 35 гадоў, тым часам як старэйшыя людзі, якія ў сапраўднасьці і павінны рэпрэзэнтаваць грамадства, зусім адышлі ад справы, убачыўшы перавагу былых грамадоўцаў і цяперашніх сяброў гурткаў Таварыства беларускай школы. Таму кожнага разу, калі справа датычыць выбару складу камісій і да т.п., туды трапляюць былыя грамадоўцы,

<sup>1111</sup> ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 29, арк. 36.

<sup>1112</sup> ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 23, арк. 26.

<sup>1113</sup> ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 23, арк. 27.

<sup>1114</sup> ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 23, арк. 32.

бо занялі яны такую пазыцыю сярод мясцовага люду, што той адчувае сябе бязь іх бездапаможным”<sup>1115</sup>.

25 сакавіка 1928 г. рада Бершгаўскай гміны абмяркоўвала дадатковы бюджэт. Радныя адхілілі прапанову дзяржаўнай адміністрацыі выдаткаваць сродкі на ваенізаваную моладзевую арганізацыю “Вайсковая падрыхтоўка і фізычнае выхаваньне” (Przysposobienie wojskowe i wychowanie fizyczne), бо яна мела выразна шавіністычны характар. А 16 траўня рада гміны на сваім паседжаньні пастанавіла матэрыяльна падтрымаць беларускую гімназію ў Вільні й перадаць з гміннага бюджэту першую дапамогу ў памеры 300 злотых дырэкцыі гэтай гімназіі. Ініцыятарам быў сам воіт гміны Мікалай Касьцевіч, які атрымаў з дырэкцыі гімназіі ліст-просьбу. На паседжаньні гміннай рады за гэтую прапанову выказаліся 6 радных і 4 былі супраць. Прычым такую дапамогу плянавалася пералічваць у Вільню цягам 5 гадоў. Дадзеная пастанова выклікала моцнае абурэньне пастарунку, які нават папракаў радных, што тыя зусім ня дбаюць пра бедных аднавяскоўцаў. Дарэчы, зь вёсак Бершгаўскай гміны ў Віленскай гімназіі на той час вучыліся Ян Верабей зь Якубавічаў і Сяргей Дудка з Зубрава. Гэтых хлопцаў, як сьведчаць матэрыялы мясцовай паліцыі, неаднаразова адтуль выключалі за ўдзел у палітычных акцыях, у тым ліку і ў пратэстах супраць суду над лідэрамі Грамады.

Натуральна, што дзяржаўная ўлада паспрабавала зьмяніць непажаданую для сябе сытуацыю ў мясцовым самакіраваньні. Паліцыйны камэндант Бершгаў пісаў з абурэньнем, што радныя гміны “не цікавяцца лёсам гміннай гаспадаркі, а толькі бароняць і падтрымліваюць беларускія справы і ўвогуле беларускі рух”<sup>1116</sup>. А як што амаль уся рада складаецца з былых грамадоўцаў, то, на думку камэнданта, няма нічога дзіўнага, “што беларускі люд, зь якога пры ўмелым правядзеньні адпаведных рэформаў можна зрабіць ляяльных грамадзян, ня можа да гэтага прыйсьці, бо на кожным кроку яго агітуюць супраць дзяржавы”<sup>1117</sup>. У траўні быў арыштаваны радны гміны зь Якубавічаў Ян Траян. Прычынай паслужыла тое, што Траян “на вуліцы ў вёсцы Бершты сабраў каля сябе чалавек дзесяць і агітаваў супраць польскага школьніцтва, а таксама заклікаў прысутных асудзіць непрыяцеляў беларускага руху, падтрымаць былых паслоў Валашына, Тарашкевіча ды іншых, якія пакутуюць у турме за Беларусь, і дапамагчы ім сродкамі”<sup>1118</sup>. Траян за гэта быў пазбаўлены права засядаць у гміннай радзе. Такім чынам, паступова адбывалася “чыстка” самаўрадавых установаў ад непажаданых для ўлады

<sup>1115</sup> “b. hromadowce obecnie zajmują prawie każdy stanowisko urzędowe lub społeczne i wszędzie mają znaczenie decydujące. Są oni od lat 25 do 35, zaś starsza ludność, która rzeczywiście reprezentuje społeczeństwo, zupełnie odsuwa się wszystkiego, widząc w działalności przewagę po stronie b. hromadowców i obecnych członków Towarzystwa Szkoły Białoruskiej. Dla tego też przy każdej sposobności, jak chodzi o wybór członków i komisji i t.d., wejdą b. hromadowcy gdyż zajęli oni taką pozycję wobec ludności miejscowej, że ta czuła się bezradnie bez nich” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 23, арк. 33 адр.).

<sup>1116</sup> “nie patrzą na losę gospodarki gminnej jedynie bronią i popierają sprawy białoruskie i w ogóle ruch białoruski” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 23, арк. 42 адр.).

<sup>1117</sup> “że ludność białoruska z której przy umiejętnem zastosowaniu odpowiednich reform można zrobić lojalnych obywateli, nie może przyjść do tego, gdyż wszędzie i na każdym kroku jest agitowana na szkodę Państwa” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 23, арк. 42).

<sup>1118</sup> “na ulicy we wsi Berszty gromadząc koło siebie do 10 osób agitował przeciwko szkolnictwu polskiemu oraz nawoływał obecnych by przeciwników ruchu białoruskiego wytepiłi, oraz by popierali i dopomagali środkami b. posłom Wołoszynowi, Taraszkewiczowi i innym, którzy cierpią w więzieniu dla Białorusi” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 23, арк. 42 адр.).

асобаў. У красавіку 1928 г. у вёсках Берштаўскай гміны праходзілі выбары солтысаў і іх намесьнікаў. Паводле дадзеных паліцыі, былія “грамадоўцы” актыўна праводзілі на гэтыя пасады сваіх кандыдатаў. Камэндант паліцыі сьцьвярджаў, што пры гэтым яны абмінулі ўвагай старэйшых і найбольш вопытных гаспадароў, якія, на яго думку, павінны рэпрэзэнтаваць мясцовае грамадства. Ён зьвярнуўся да павятовага стараства з просьбай не зацьвярджаць тых кандыдатаў, якіх лічыў неляляльнымі да польскай улады.

Моцна паўплывалі на настрой беларускага насельніцтва Берштаўскай гміны звесткі пра завяршэньне судовага працэсу над лідэрамі Грамады і асуджэньне іх на працяглыя тэрміны турэмнага зьняволеньня, а таксама інфармацыя, якая прыходзіла ў гэты час з БССР. Так, у канцы траўня 1928 г. вярнулася з паездкі ў Савецкі Саюз Марыя Хохава, жонка мясцовага беларускага дзеяча Яна Хохі з засьценка Новішча. Паводле яе аповядаў, жыцьцё ў савецкай краіне было вельмі цяжкім, а ўсе былія партызаны, якія ў свой час зьбеглі ў БССР, практычна галадаюць і залічаныя ўладамі да трацкіскай апазыцыі<sup>1119</sup>. Гэтая інфармацыя супярэчыла ўяўленьням мясцовых сялянаў пра шчаслівае і багатае жыцьцё ў савецкай краіне. Моладзь абуралася такімі аповяданьнямі і не хацела ім верыць. Многія мясцовыя актывісты марылі трапіць у СССР. Некаторыя зь іх у розныя гады рабілі спробы нелегальна перайсьці савецка-польскую мяжу: актыўны грамадзец зь Якубавічаў Ян Траян, бібліятэкар гуртка ТБШ у Якубавічах Мацей Верабей, скарбнік гуртка Грамады у Берштах Аляксандар Гіль. На пачатку чэрвеня 1927 г. у СССР уцяклі былія сябры берштаўскага гуртка БСРГ Бенедыкт Шынкевіч і Марыя Даніловіч (дачка скарбніка берштаўскага гуртка)<sup>1120</sup>. Былы старшыня гміннага камітэту Грамады Максім Шаставіцкі быў узяты на службу ў польскае войска, адкуль разам з амуніцыяй таксама зьбег у СССР. Прасавецкія сымпатыі падзяляла і частка жыхароў каталіцкіх вёсак гміны. Напрыклад, у 1935 г. у Менск уцёк малады хлопец Антон Русілка з Новай Руды, які раней быў нават сябрам шавіністычнага “Стралецкага зьвязу”. Праўда, паводле звестак паліцыі, у БССР яго адразу ж арыштавалі<sup>1121</sup>.

Улетку 1928 г. пачынаецца заняпад, а затым і самаліквідацыя гурткаў ТБШ. На пачатку чэрвеня ў паліцыю пісьмова паведамлілі пра самароспуск сябры Шчанецкага гуртка. Супраць самаліквідацыі выступіў толькі былы настаўнік з засьценка Новішча Ян Хоха. Праўда, шчанецкі гурток актыўнай асьветнай дзейнасьці, калі меркаваць з матэрыялаў паліцыі, не праводзіў. У канцы гэтага ж месяца выйшла з складу гуртка ў Якубавічах бальшыню ягоных сяброў. Толькі бібліятэкар гуртка Мацей Верабей упарта працівіўся яго самаліквідацыі. Галоўнай прычынай зачыненьня гурткаў камэндант пастарунку лічыў дзейнасьць паліцыі, пра што з задавальненьнем паведаміў у Горадню: “Да заняпаду гурткаў... найбольш спрычыніўся пільны нагляд паліцыі за тымі дзеячамі і накладаньне на іх штрафаў за розныя дробныя парушэньні. Убачыўшы, што сваю дзейнасьць разгарнуць ня здолеюць, яны змушаныя былі выйсьці з таварыства”<sup>1122</sup>.

<sup>1119</sup> ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 23, арк. 43 адг.

<sup>1120</sup> ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 22, арк. 127 адг.

<sup>1121</sup> ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 77, арк. 11.

<sup>1122</sup> “Do rozkładu hurtków... najczęściej przyczynił się ścisły nadzór nad tymi działaczami ze strony policji i ściąganie ich za różne drobne przewinienia. Widząc, że działalność swoją rozwinąć nie mogą z powodu tego zrezygnowali z należenia do hurtków” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 23, арк. 49).

У жніўні 1928 г. у Берштах быў утвораны гурток ваенізаванай арганізацыі “Ліга паветранай абароны Польшчы”, кіраўніком якога стаў паліцыйны камэндант Эміль Лінднэр<sup>1123</sup>. У канцы жніўня апошні пісаў у Горадню: “З агульнага настрою беларускага насельніцтва, на 60 % цёмнага і непісьменнага, відаць, што яно цалкам пад уплывам былых грамадоўцаў ды іх прыхільнікаў і давярае ім”<sup>1124</sup>. Ён таксама адзначыў, што беларускія газеты прыходзяць у вёску па-ранейшаму досыць рэгулярна. У лістападзе 1928 г. Лінднэр заўважыў, што “заможнейшыя гаспадары, хоць і не прыхільныя да ўлады і дзяржаўнага ладу, паводзяць сябе спакойна і палітычнымі справамі не займаюцца”<sup>1125</sup>. Ён прызнаў, што асаблівае незадавальненне мясцовых жыхароў выклікаюць высокія падаткі на зямлю, якую яны нават не абрабляюць, бо гэта “цэлае мора лятучага белага пяску, на якім нават лес не расьце”<sup>1126</sup>. У снежні 1928 г. камэндант заўважыў, што беларускія газеты прыходзяць у вёскі ў меншай колькасці, чым раней<sup>1127</sup>. Ён таксама адзначыў, што паміж мясцовымі актывістамі няма ўжо такога аднадумства, як раней.

У 1929 г. працэс заняпаду беларускага руху працягваўся. Як пісаў камэндант паліцыі, ужо не прыходзілі ў вёскі гміны беларускія газеты й часопісы. Тым часам польская адміністрацыя актывізавала сваю культурна-асьветную дзейнасць. 25 лютага 1929 г. у Бершты прыехаў зямельны інспэктар павятовага сэйміку Барташэвіч, якія прачытаў лекцыю пра сучасныя мэтады арганізацыі сельскай гаспадаркі. Прысутнічала 60 асобаў, сярод іх толькі 15 гаспадароў<sup>1128</sup>. На пачатку сакавіка 1929 г. настаўніца берштаўскай школы Ядвіга Фалькоўская падрыхтавала для жыхароў лекцыю пра шкоду алкаголю. Прычым у якасці дапаможнага сродку выкарыстала праекцыйную лямпу. Але паслухаць лекцыю прыйшлі толькі 5 жанчын<sup>1129</sup>. У траўні 1929 г. пачалася будоўля ў Берштах народнага дома, а ў ліпені быў уладкаваны стадыён і ўтворана аддзяленне ваенізаванай арганізацыі “Вайсковая падрыхтоўка і фізычнае выхаванне”<sup>1130</sup>. У верасні 1929 г. кіраўніком гэтай арганізацыі ў Берштах абралі Яна Язэпчыка, сакратаром — настаўніка Мечыслава Грыца, а скарбнікам — Яна Русілку<sup>1131</sup>.

У чэрвені 1929 г. былы грамадовец Аляксандар Гіль атрымаў па пошце беларускі тыднёвік “Сьвет”<sup>1132</sup>, а ў канцы 1929 г. некалькі былых грамадоўцаў — беларускую “Нашу газету”, у якой быў заклік да барацьбы за беларускія школы. Гэтая газета была ў іх канфіскаваная паліцыяй.

У снежні 1929 г. Уладзімір Гардзей з Шкленску атрымаў ад беларускіх паслоў у Сэйме ліст з просьбай падаць інфармацыю пра дзейнасць мясцовага

<sup>1123</sup> ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 23, арк. 60.

<sup>1124</sup> “Widać z ogólnego nastroju ludności białoruskiej, która ciemna i niepiśmienna na 60%, zupełnie podlegai ufa b. Hromadowcom i ich sympatykom” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 23, арк. 61).

<sup>1125</sup> “gospodarze zamożniejsze, chociaż nie są oni przychylni do władz i ustroju Państwa — jednak zachowują się spokojnie i sprawami politycznymi nie zajmują się” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 23, арк. 87).

<sup>1126</sup> “całe morze lotnego białego piasku, na którym nawet las nie rośnie” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 23, арк. 87).

<sup>1127</sup> ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 23, арк. 88.

<sup>1128</sup> ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 35, арк. 61. [Сакрэтныя тыднёвыя справаздачы камэнданта паліцыі ў Берштах за 1929 г.]

<sup>1129</sup> ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 35, арк. 58.

<sup>1130</sup> ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 35, арк. 38, 42.

<sup>1131</sup> ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 35, арк. 20.

<sup>1132</sup> ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 35, арк. 38, 42.



гуртка ТБШ, але, паводле паліцыі, ліст той знішчыў і нічога не адказаў<sup>1133</sup>. 4 студзеня 1930 г. жыхар Шкленску 24-гадовы Уладзімір Шышко, былы сябра БСРГ і ТБШ, на вясковай вуліцы публічна сьпяваў песню “Ад веку мы спалі”. Па гэтай справе паліцыяй было праведзенае сьледства і камэндант напісаў: «Увогуле настрой сярод беларусаў узьнёслы і непрыхільны — чакаюць яны “перавароту” і зьмены польскай улады, пры гэтым спадзяюцца на дапамогу бальшавікоў у рэвалюцыі, якая, на іх думку, павінна канечне адбыцца»<sup>1134</sup>.

Цэнтральнае кіраўніцтва ТБШ спрабавала ажывіць дзейнасьць сваіх мясцовых структур. У канцы сьнежня 1929 г. былы сакратар гміннага камітэту БСРГ Мікалай Касцэвіч атрымаў ліст з Цэнтральнай управы ТБШ з заклікам актывізаваць культурна-асьветную працу. Мясцовыя актывісты пастанавілі правесці дзеля гэтага сход у хаце Аляксандра Сінілы ў Засадах. Туды зьбіраліся прыехаць таксама Мацей Верабей і Ян Траян зь Якубавічаў. Але паліцыя, даведаўшыся пра гэта, адразу пачала праводзіць вобшукі. У хаце Мацея Вераб’я знайшлі леварадыкальныя польскія газеты “Самапомач хлопска” (“Сялянская самадапамога”) і “Жыце млодзежы” (“Жыцьцё моладзі”), якія ён бясплатна атрымліваў на пошце ў вёсцы Новы Двор.

А на пачатку студзеня 1930 г. былі арыштаваныя Мікалай Касцэвіч, Аляксандар і Юры Сінілы, Ян Траян, Лукаш Лебядзевіч, Міхал Гардзей, Андрэй Наско, а таксама мясцовыя летувіскія дзеячы Антон Траяновіч, Войцах Павайба і Антаніна Пашкоўская. Іх абвінавацілі ў шпіянажы на карысьць Летувы. Падставай для арышту паслужыла тое, што ў канцы сьнежня 1929 г. дэфэнзыва затрымала ў Горадні Юрыя Сінілу, малодшага з трох братоў. У яго была знойдзена шэфраваная запіска, якая, па звестках паліцыі, утрымлівала інфармацыю для летувіскіх спэцслужбаў, колькі хлопцаў у Берштаўскай гміне ўступіла ў шавіністычны “Стралецкі зьвяз”. Дэфэнзыва сьцьвярджала, што ў Берштаўскай гміне нібыта працавала цэлая шпіёнская арганізацыя на чале з Аляксандрам Сінілам. Ён падтрымліваў сувязь з сваім братам Уладзімірам, былым настаўнікам. Апошні ў 1926 г. нелегальна перайшоў у БССР, а адтуль быў накіраваны ў Летува, дзе працаваў у летувіскай выведцы ў Мерачы<sup>1135</sup>.

На пачатку чэрвеня 1930 г. арыштаваным быў вынесены прысуд. Па 6 гадоў турмы атрымалі Аляксандар Сініла і Мікалай Касцэвіч, а Лукаш Лебядзевіч — 5 гадоў<sup>1136</sup>. Сінілу, апрача таго, забаранілі пасья вызваленьня вяртацца ў Бершты.

Гэтыя арышты і далейшы суровы прысуд нанеслі моцны ўдар па беларускім руху ў Берштаўскай гміне. Сярод былых актывістаў Грамады запанавалі упадніцкія настроі. Большасьць мясцовага насельніцтва страціла веру ў посьпех барацьбы з польскай дзяржавай. Многія пачалі дэманстраваць ляяльнасьць да дзяржаўнай палітыкі. Напрыклад, на пачатку лютага 1930 г. дырэктар берштаўскай школы Мечыслаў Грыц арганізаваў з вучнямі аматарскую пастаноўку на польскай мове “*Młynarz i kominarz*”, на якой

<sup>1133</sup> ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 42, арк. 326. [Перапіска камэнданта паліцыі ў Берштах за 1930 г.].

<sup>1134</sup> «Na ogół nastrój wśród białorusinów jest podniesiony i nieprzychylny — oczekują oni “przewrotu” i odejścia władz polskich spodziewają się natomiast pomocy i poparcie bolszewików przy przyszłej rewolucji, której... ich zdania musi nastąpić» (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 42, арк. 339).

<sup>1135</sup> Дзяржаўны архіў у Беластоку, фонд беластоцкага ваяводзі, спр. 52, арк. 9. [Перапіска камэнданта паліцыі ў Берштах за 1932 г.].

<sup>1136</sup> Аляксандр Сініла памёр у турме, а Мікалай Касцэвіч вярнуўся дахаты цяжка хворы.

прысутнічалі каля 30 асобаў<sup>1137</sup>. 13–20 лютага праходзіў у Бершталёўскай гміне тыдзень, прысьвечаны польскай авіяцыі й супрацьпаветранай абароне. На адмысловай лекцыі ў вёсцы Якубавічы сабралася 120 асобаў, а пасля яе заканчэння адбыліся танцы.

Спробы ажывіць беларускі рух, якія рабілі розныя дзеячы зь Вільні, ня мелі поспеху. Так, 17 лютага 1930 г. у паштовае аддзяленне ў Берштах прыйшлі 4 паасобнікі беларускай газеты “Наперад” для Мікалая Касцэвіча і Яна Вераб'я, а таксама для Кузьмы Сядлярэвіча з Замасцянаў і Уладзіміра Ушкевіча з Сухароў<sup>1138</sup>. Але гэтыя газеты нават не былі забраныя з пошты. Магчыма, прычынай было тое, што выдаўцоў газеты Антона Луцкевіча і Радаслава Астроўскага, як і многіх іншых дзеячоў, якія не падтрымлівалі КПЗБ, у леварадыкальных пракамуністычных колах лічылі здраднікамі. І ўсё ж у справаздачы за I квартал 1930 г. камэндант бершталёўскай паліцыі паведамляў у Горадню, што “былыя сябры БСРГ і ТБШ таемна сустракаюцца і надалей робяць беларускую справу, але насельніцтва не падтрымлівае іх, баючыся жорсткіх рэпрэсіяў ўлады; гэтая дзейнасць не прыводзіць да плянаванага імі шырокага беларускага руху, хоць яны і надалей спадзяюцца, што іхныя заклікі знойдуць водгук у мясцовага беларускага люду”<sup>1139</sup>.

Разгром беларускага руху і рэпрэсіі супраць ягоных лідэраў, няспраўджанне надзеяў на перамогу ды хуткія змены да лепшага выклікалі імклівы рост рэлігійна-містычных настрояў сярод беларускага сялянства. У Берштах, напрыклад, нібыта назіралася зьява цудоўнага абнаўленьня абразоў у хатах сялянаў. 24 жніўня 1930 г. у хаце Ганны Шышка з Косцэвічаў абнавіўся абраз Сьвятога Панцеляймона, які быў урачыста перанесены вяскоўцамі да царквы. Цягам яшчэ некалькіх дзён у вёсцы абнавіліся адразу 7 абразоў. Чуткі пра цуд хутка абляцелі навакольныя вёскі, і ў Бершты рушылі натоўпы пілігрымаў. Так, 13 верасня 1930 г. сюды прыйшлі пешшу блізу 200 вернікаў зь мястэчка Азёры. Самыя бершталёўцы хадзілі хросным ходам да Калоскае царквы ў Горадню. Мясцовая паліцыя да гэтых цудаў паставілася даволі скептычна: “Людзі шчыра вераць у цуд і на розныя акалічнасьці не зьявртаюць ўвагі. Гэта вельмі паўплывала на ўздым веры, якая пачала была траціць тут сваіх прыхільнікаў”<sup>1140</sup>. Якраз у гэты час распачалася судовая справа аб перадачы Бершталёўскай царквы каталіцкаму касцёлу на той падставе, што калісьці яна была вуніяткай. Паліцыя падазравала, што мясцовы бацюхна сам інспіраваў цуды, каб мабілізаваць сваіх прыхаджан на барацьбу за храм. Цікава, што паліцыйны камэндант адначасова паведамляў у Горадню пра поўную ляяльнасьць бершталёўскага сьвятара Яна Арлова да ўладаў і польскай дзяржавы. Той мае вялікі ўплыў на прыхаджан, і таму, паводле меркаваньня камэнданта, было б памылкаю пераводзіць яго ў іншае месца, асабліва напярэдадні парлямэнцкіх выбараў. Але вялікая частка бершталёўцаў, асабліва жанчын старэйшага ўзросту, шчыра верыла ў цуды.

<sup>1137</sup> ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 42, арк. 321.

<sup>1138</sup> ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 42, арк. 307 адг.

<sup>1139</sup> “b. członkowie B.W.R.H. i b. członkowie T.S.B. w ukryciu stykają się i nadal skrycie prowadzą między sobą wywody ruchu białoruskiego, jednak nie mają poparcia ze względu na obawę przed srogimi represjami władz i ich działalność nie doprowadza do zamerzonego ruchu białoruskiego, lecz nadal zachowują nadzieje że ich hasła znajdą poparcie u miejscowej ludności białoruskiej” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 42, арк. 257).

<sup>1140</sup> “Ludność święcie wierzy w cud i na wszelkie perswazja nie zwraca uwagi. Wpływało to znacznie na podniesienie wiary która poczęła tutaj tracić swoich zwolenników” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 42, арк. 115).

Гэтая вера для многіх была адзіным выйсьцем з надзвычай цяжкага становішча. Такі своеасаблівы праваслаўны фундамэнталізм быў праявай духоўнага радыкалізму, характэрнага для значнай часткі вясковага грамадства ў крызісны час.

Зьявай падобнага пляну быў і радыкалізм маладых прыхільнікаў камунізму, якія адкрыта дэкларавалі свой атэістычны сьветапогляд. Выклікам традыцыі сталі нецаркоўныя, цывільныя шлюбны, якія брала радыкальна настроеная моладзь. У чэрвені 1927 г. у Берштаўскай гміне такія шлюбны пабралі Уладзімір Павядайка з Дамінікай Русілкай у засыценку Воўчая Яма і Аляксандар Верабей з Натальляй Грыгарэвіч у вёсцы Якубавічы<sup>1141</sup>.

Своеасаблівымі ўцёкамі ад безвыходнай рэчаіснасьці стала таксама далучэньне часткі вяскоўцаў да розных пратэстанцкіх сэктаў. На пачатку 1930 г. у вёсцы Якубавічы стварылася суполка баптыстаў, дзе было 14 чалавек. Яе кіраўнік Аляксандар Саковіч быў пакараны штрафам у памеры 25 злотых за антывайсковую агітацыю<sup>1142</sup>. Пашырэньне баптызму выклікала занепакоенасьць мясцовай паліцыі, якая шляхам розных адміністрацыйных захадаў імкнулася вярнуць сялянаў назад у праваслаўе. Прычынай такой рэакцыі ўладаў было тое, што баптысты адмаўляліся ад вайскавай службы.

Некаторыя былыя беларускія актывісты цалкам адышлі ад палітычнай дзейнасьці і пачалі выказваць поўную ляляльнасьць да дзяржаўных уладаў. Напрыклад, Уладзімір Паўлюкевіч у канцы 1929 г. быў абраны войтам гміны замест арыштаванага і засуджанага Мікалая Касьцевіча. На гэтай пасадзе ён праявіў сябе як руплівы гаспадарнік. На вясковых сходах Паўлюкевіч пасьядоўна і катэгарычна выступаў супраць усіх апазыцыйных да ўраду партый і рухаў. Напрыклад, у каталіцкай вёсцы Новая Руда граміў на сходзе Народную партыю, бо там узьнікла суполка гэтай партыі. Але поўнага даверу з боку ўладаў да сябе ён не дачакаўся. Камэндант паліцыі так ахарактарызаваў войта ў адной з сваіх справаздач: “Абсалютнага даверу не заслугоўвае... і ў выпадку сур’ёзных забурэньняў у дзяржаве, такіх, як вайна і да т.п., яго тут жа трэба было б замяніць”<sup>1143</sup>.

Іншыя беларускія актывісты пакінулі родныя вёскі. Напрыклад, Аляксандар Мілінкевіч перабраўся ў Горадню, дзе ўладкаваўся на працу ў рэдакцыю леварадыкальнай “Сялянскай газэты”. Раз-пораз ён прывязджаў у Бершты і прывозіў з сабой стосы гэтай газэты, якую, паводле зьвестак паліцыі, “беларусы ахвотна чыталі, але лічылі газэтай правакатарскай, паколькі яна друкаваная на польскай мове”<sup>1144</sup>. Пад час кожнага прыезду ў родную вёску за Мілінкевічам адразу ж наладжвалі пільны паліцыйны нагляд. Камэндант нават адзначаў, што той заўсёды прывязджае ў вёску ў вельмі добрым гарнітуры. Галодныя і абарваныя беларускія дзеячы, напэўна, болей цешылі б вока паліцыянта.

З справаздач Берштаўскага пастарунку за 1930-я гады вынікае, што “беларускага пытаньня” для мясцовай паліцыі ўжо практычна не існавала, ці,

<sup>1141</sup> ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 22, арк. 183.

<sup>1142</sup> ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 42, арк. 6.

<sup>1143</sup> “Na absolutnie zaufanie nie zasługuje... i na wypadek poważniejszych zajść w Państwie jak wojna i t.p. należało by go natychmiast zmienić” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 52, арк. 78. [Перапіска камэнданта паліцыі ў Берштах за 1932 г.]).

<sup>1144</sup> “przez białorusinów czytana chętnie, lecz uważana przez nich jako gazieta prowakatorska, gdyż jest drukowana w języku polskim” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 52, арк. 24 адг.).

прынамсі, яно не было асабліва вострым. У справаздачы, напрыклад, за I квартал 1932 г., паліцыйны камэндант падае такую характарыстыку нацыянальнай сытуацыі і настрояў насельніцтва на абшары Берштаўскай пушчы: «Беларусаў рымска-каталіцкага веравызнання сярод усяго насельніцтва 18 %. Да дзяржавы яны ставяцца даволі прыхільна. Мясцовая моладзь ахвотна збіраецца ў сьвяціцах, арганізуе імпрэзы, належыць пераважна да арганізацыі “Падрыхтоўка да войска і фізычнае выхаваньне”, выхваляецца сваёй польскасцю, не хаваючы пагарды да моладзі іншага вызнання. Дзеці ахвотна цягнуцца да навукі й ходзяць у школу, але пасля яе заканчэння дзеля матэрыяльных цяжкасцяў далейшай адукацыі атрымаць ня могуць; старэйшыя людзі выказваюць шкадаванне, што кваліфікацыя тутэйшых школ даволі нізкая. Выключэнні ў гэтым выпадку складае абсалютная бядота, якая ня можа належна апрацаць дзяцей пад час маразоў. Дзяржаўныя і мясцовыя падаткі сплочваюць акуратна, з выняткам бяднейшых, якія, аднак, таксама дбаюць пра іх выплату. Крымінальная злачыннасць малая. Стаўленне да мясцовых уладаў прызнае...

Летувісы складаюць 10 % насельніцтва і да дзяржавы ляяльныя. Ня чыняць супраціву збору дзяржаўных і мясцовых падаткаў, але скрытныя і чакаюць зьменаў. У школах летувіскага таварыства “Рытас” вучаць дзяцей гаварыць толькі па-летувіску. Крымінальная злачыннасць вельмі нізкая, рэлігійнасць і салідарнасць моцныя. Сваіх пачуццяў вонкава не выяўляюць; з гледзішча арганізацыйнага лучацца з абшарам Марцінканскай гміны і частка моладзі належыць да тамтэйшага летувіскага таварыства сьв. Казіміра. Фактаў антыдзяржаўнай дзейнасці гэтага таварыства не зафіксавана.

Беларусы праваслаўнага веравызнання складаюць 58 % насельніцтва. Да дзяржавы ставяцца непрыхільна, аднак гэтага не паказваюць. Дзяржаўныя і мясцовыя падаткі сплочваюць з спазьненнем, што часам выклікае сэквестр і лецытацыю, аднак апошняй за справаздачны пэрыяд не было. Бываюць, праўда, выпадкі, калі плаціць насамрэч няма чым. З прычыны галечы іх даволі шмат. Моладзь ахвотна горнецца да арганізацый, найперш пажарнай варты, якая мае памяшканне, дзе 20 сакавіка з нагоды імянінаў маршалка Пілсудскага наладзіла бясплатную пастаноўку “Да зброі”. Створаны для гэтага камітэт раздаў дзецям падарункі: сшыткі, падручнікі й скуру на лапці, а праваслаўны сьвятар адправіў набажэнства і прамовіў адпаведнае казанне. Дзеці ходзяць у школу, але некаторым няма ў чым, не стае нават на яду. Крымінальная злачыннасць малая. Палітычнай ня выяўлена. Партызанка, ТБШ і БСРГ на тутэйшым абшары не існуюць, а былыя прыхільнікі й дзеячы ніякай актыўнасці не праявілі, бо за прамінулыя гады некаторыя пастарэлі і дзеля сямейных і матэрыяльных клопатаў пакінулі палітычную дзейнасць»<sup>1145</sup>.

---

<sup>1145</sup> «...Białorusinów wyznania Rzymsko-katolickiego w stosunku do całości... 18 % ludności. Ta w stosunku do państwa jest usposobiona dość przychylnie. Młodzież tej ludności chętnie skupia się w świetlicach — urządziła przedstawienia — jest w większej ilości w przysposobieniu wojskowym i szczyci się polskością nie ... pogardy w stosunku do młodzieży innego wyznania. Dzieci chętnie garną się do nauki i uczęszczają do szkół, jednakże po ukończeniu takowych w skutek ubóstwa dalszej nauki prowadzić nie mogą i starsi ludzie wyrażają ubolewania z powodu niskiej kwalifikacji szkół znajdujących się na tut. terenie. Wyjątki w tym wypadku stanowi absolutna biedota, która nie może dzieci ubierać odpowiednio w stosunku do panujących mrozów. Pod względem świadczeń państwowych i samorządowych sprzeciwów nie stawia, za wyjątkiem tych, którzy są zupełnie ubodzy — jednakowoż i ci dbają o... takowych — Przestępczość pod względem kryminalnym — mała. W stosunku do władz miejscowych jest usposobiona przychylnie...



У той жа справаздачы паліцыйны камэндант таксама адзначаў: «Увогуле мясцовае насельніцтва беднае і жыве пераважна зь зямлі, акрамя таго — з рыбных ловаў, за якія бярэ арэнду (“дзяржаву”), лясной працы, зьбірання ягад і грыбоў, а таксама продажу ўласнага лесу»<sup>1146</sup>. У 1932 г. бохан хлеба (1 кг) у Берштах каштаваў 1,3 злотага, 1 кг цукру — 1,8 злотага, 1 кг масла — 2,5 злотага, дзясятка як — 80 грошай. Свайго хлеба берштаўцам, як заўсёды, не ставала, і вясной яны вымушаны былі яго дакупляць. Дзень працы ў лесе ў 1930-х гадох прыносіў ад 4 да 7 золотых. Гэтай працай у асноўным займаліся ўзімку, калі сяляне валілі лес і звозілі яго на санях да месца сплаву ці вузкакалейнай чыгункі. Калі зіма была маласьнежная, дык і заробкі памяншаліся. Добры конь каштаваў тады блізу 200 золотых, мужчынскі гарнітур фабрычнага вырабу — каля 100 золотых.

У пэўным сэнсе на абшарах пушчы назіралася вяртаньне да паўзамкнёнага ладу жыцця, характэрнага для папярэдніх стагодзьдзяў. 18 лютага 1932 г. берштаўскі камэндант пісаў: “Тутэйшае насельніцтва, адзеленае разьлеглымі абшарамі ад асяродкаў жыцця больш арганізаванага і жвавага, і вядзе жыццё мясцовае, прыстасаванае да натуральных умоваў”<sup>1147</sup>. Ён адзначаў, што пушчанцы ўтрымліваюць сябе амаль цалкам працай у лесе, а ўласнага хлеба вясной ужо ня маюць і мусяць яго купляць. У кастрычніку таго ж году камэндант паведамляў у павет, што з прычыны няўроду грыбоў мясцовае насельніцтва ня можа сплаціць падаткі<sup>1148</sup>.

Дэпалітызацыі сялянаў паспрыяла яшчэ правядзеньне камасацыі (скасаваньне цараспалосіцы і перасяленьне вяскоўцаў на аднаселі). У красавіку 1934 г. камэндант К.Нагацкі пісаў: “Былыя сябры й прыхільнікі БСРГ і ТБШ занятыя перасяленьнем на калёніі ды арганізацыяй новых гаспадарак, у чым вельмі зацікаўленыя, і за справаздачны пэрыяд нічога

---

Ludność zwana tu Litwinami stanowiąca 10 % całości jest lojalna względem państwa — nie stanowi sprzeciwu w świadczeniach państwowych i samorządowych, lecz jest skryta i wyczekująca. Dzieci kształci w szkołach Litewskiego T-wo “Rytas”, rozmawia wyłącznie po litewsku, przestępczość kryminalna zupełnie mała, werzenie religijne silne i solidarność. Swoich uczuć na zewnątrz nie ujawnia pod względem organizacyjnym łączy się z terenem gm. Marcinkańskiej i część młodzieży należy do istniejącego tam T-wo Lit. Sw. Kazimierza. Działalności antypaństwowej ze strony tegoż T-wa nie ujawniono.

Białorusini wyznania prawosławnego stanowiący 58 % całości. Co do lojalności pod względem państwa, usposobieni są nieprzychylnie, lecz tego nie ujawniają. Świadczenia państwowe i samorządowe... opieszale, a niektórzy powodują sekwestr i licytację, jednakowoż tej ostatniej za okres sprawodawczy nie było. Natomiast bywają wypadki że naprawde produktów trudno osiągnąć z powodu zupełnego ubóstwa, takich wypadków jest wiele. Młodzież chętnie garnie się do organizacji... straż ogniowa... korzysta ze świetlicy, urządziła bezpłatnie przedstawienie w dniu 20 marca r.b. p.t. “Do broni” z powodu imienin Marszałka Piłsudskiego. Komitet zaś utworzony rozdał podarunki dla dzieci w postaci zeszytów, podręczników i skóry na łapcie, ksiądz zaś prawosławny odprawił nabożeństwo i miał okolicznościowe kazanie. Dzieci do szkół uczęszczają, lecz niektórzy ... na brak ubrań, a nawet jedzenia. Przestępczość kryminalna mała — politycznej także nie ujawniono. Pazyzantka, T-wo Białoruskie Szkoły i B.W.R.Hromady na tut. terenie nie istnieje, a byli sympatycy i działacze żadnej działalności nie ujawnili, ponadto po upływie kilku lat niektórzy postarzelisi się i z powodu trosk materialnych i rodzinnych porzucili politykę i działalność” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 52, арк. 349–350).

<sup>1146</sup> “Wogóle zaś ludność żyje ubogo i utrzymuje się przeważnie z roli, a dodatki z jazów rybnych, za które pobiera arędę (dzierżawę), pracy lesnej, zbierania jagód i grzybów oraz sprzedaży własnego lasu” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 52, арк. 350).

<sup>1147</sup> “Ludność tutejsza jest oddalona rozległymi obszarami od ośrodków życia bardziej zorganizowanego i ruchliwego i prowadzi życie umiejscowione i przygotowane do warunków miejscowo-naturalnych” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 54, арк. 13. [Перапіска камэнданта паліцыі ў Берштах за 1932 г.]).

<sup>1148</sup> ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 54, арк. 60.

падазронага зь іх боку не заўважана”<sup>1149</sup>. Толькі Браніслаў Ушкевіч зь Пілаўні выпісваў газэту апазыцыйнага да ўраду “Стронніцтва Людовэго”.

У справаздачы за красавік 1935 г. паліцыйны камэндант адзначыў: “Тутэйшае насельніцтва мае бедную зямлю, таму амаль цэлы год працуе ў дзяржаўных мясах і пераважна адтуль чэрпае сродкі на жыццё”<sup>1150</sup>. Далей ён дадаў, што гэтае насельніцтва беднае, ня можа дазволіць сабе выпісваць газэты і палітыкай не займаецца: “Аднак адчувае тое, што яго наўпрост датычыць і часта разважае, чаму дарагі цукар, тытунь, запалкі і г.д., калі сельскагаспадарчыя прадукты танныя... Апошнімі захадамі ўраду, гэтакімі як ухваленне і падпісанне Канстытуцыйнай Уставы і да т.п., насельніцтва амаль не цікавіцца”<sup>1151</sup>. У канцы красавіка 1935 г. у Бершты прыехаў дэлегат праўрадавага палітычнага блёку (Беспартыйны блёку супрацоўніцтва з урадам) Бараноўскі, які выступіў перад мясцовымі жыхарамі зь лекцыяй. У гэтым выступленьні ён распавядаў пра гісторыю Польшчы, пэрыяды яе росквіту і заняпаду, пра актуальную палітыку ўраду. Аднак берштаўцы, якія прыйшлі на сустрэчу (блізу 40 асобаў) задавалі пытаньні кшталту, чаму дарагі цукар і да т.п. На думку паліцыйнага камэнданта, выступоўца быў не падрыхтаваны да такіх пытаньняў і ня здолеў даць зразумелых сялянам адказаў: “З прычыны залішняй рытарычнасьці і мудрагелістасьці рэфэрату тутэйшыя людзі шмат якіх рэчаў проста не зразумелі і той рэфэрат іх ня мог задаволіць”<sup>1152</sup>. У ліпені 1935 г. у Бершты прыехаў інструктар ваяводзкага Зьвязу маладой вёскі ў Беластоку Чэслаў Грышка, які выступіў у памяшканьні гуртка вясковай моладзі і заклікаў прысутных уступаць у гэтую арганізацыю. Ніхто так і не ўступіў, а пасля рэфэрату адбылася рэпэтыцыя “песняў, якія маюць быць выкананыя на ваяводзкіх дажынках у Беластоку перад панам ваяводам”<sup>1153</sup>.

У 1935 г. прайшлі наступныя парлямэнцкія выбары. У ліпені камэндант паліцыі пісаў наконт падрыхтоўкі да іх: “Мясцовае насельніцтва вельмі мала цікавіцца выбарамі ў Сэйм і Сэнат, і толькі некаторыя гаспадары пытаюцца пра спосаб галасаваньня <...> людзі занятыя працай у полі і на тэму выбараў ніякіх дыскусій не вядуць”<sup>1154</sup>. Большасць насельніцтва ня ведала, калі павінны адбыцца выбары, якія партыі змагаюцца за ўладу і г.д. Але пад ціскам уладаў людзі ішлі на выбарчыя ўчасткі і абьякава кідалі карткі за той сьпіс, за які патрабавалі. Так, камэндант паліцыі пісаў 14 верасьня 1935 г. у Горадню: “У дзень 8 верасьня 1935 г. на тутэйшым абшары адбыліся выбары ў

<sup>1149</sup> “Byli członkowie i sympatycy BWRH i TBS zajęci są przenoszeniem na kolonie i zaprowadzeniem nowego gospodarstwa, w czym wyłącznie są zainteresowani, a nic podejrzanego w okresie sprawozdawczym nie zauważono ze strony tychże” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 77, арк. 232. [Перапіска камэнданта паліцыі ў Берштах за 1934 г.]).

<sup>1150</sup> “Ludność tutejsza posiadając ubogą glebę rolną, jest prawie przez cały rok zatrudniona przy pracy w lasach państwowych i z tego przeważnie czerpie zyski na utrzymanie” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 92, арк. 76).

<sup>1151</sup> “Odczuwa natomiast to, co ja bezpośrednio dotyczy i najczęściej komentuje nad tem, dlaczego jest drogi cukier, tytoń, zapalki i t.p. przedmioty, gdy produkta gospodarcze są tanie... Z ostatnich posunięć Rządu jak uchwalenie i podpisanie Ustawy Konstytucyjnej i t.p. ludność za małymi wyjątkami prawie się nie interesuje” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 92, арк. 76. [Перапіска камэнданта паліцыі ў Берштах за 1935 г.]).

<sup>1152</sup> “Z powodu wygłoszonego referatu górnołotnie miejscowa ludność wielu rzeczy nie mogła zrozumieć i referat ten ludności nie zadowolnił, a pozostał niezrozumiałym” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 92, арк. 76).

<sup>1153</sup> “śpiewu piosenek, jakie mają być śpiewane na dożynkach Wojewódzkich w Białymstoku przed Panem Wojewodą” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 92, арк. 5).

<sup>1154</sup> “Ludność tutejsza bardzo mało interesuje się wyborami do Sejmu i Senatu i tylko niektórzy gospodarze zapytują się o sposobie głosowania <...> obecnie zajęta pracą w polu i na temat wyborów żadnej dyskusji nie prowadzi” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 92, арк. 49)

Сэйм. У часе выбараў у акрузе № 1 зь ліку ўпаўнаважаных да галасавання галасавалі 74 %, а ў акрузе № 2 — 84 %”<sup>1155</sup>.

15 сьнежня 1935 г. берштаўскі камэндант зазначыў, што “былыя сябры БСРГ і ТБШ ды прыхільнікі тых арганізацый ні ў якой дзейнасці не заўважаныя, нікуды не выяжджалі, ні з кім ня мелі кантактаў, ды і ніякай іншай чыннасці таксама не праявілі”<sup>1156</sup>. Пры гэтым ён падкрэсьліў, што “нагляд за названымі асобамі працягваецца надалей”<sup>1157</sup>.

Пэўны клопат палітычнага характару ўладам давалі ў гэты пэрыяд якраз каталіцкія вёскі Берштаўскай гміны, дзе зарганізаваліся суполкі апазыцыйнай ўладам Народнай партыі. Але яны ня здолелі здабыць вялікай колькасці прыхільнікаў. Сапраўды надзённым заставалася адно летувіскае пытаньне. Нягледзячы на ціск уладаў і розныя забароны, нацыянальны культурна-асветны рух ахапіў усё летувіскае насельніцтва гміны. Галоўнымі структурамі гэтага руху былі таварыствы “Рытас” і Сьвятога Казіміра. У паліцыйнай справаздачы за 1937 г. было адзначана наступнае “Беларусы, якія складаюць пераважную большасць на тутэйшым абшары, да ўладаў настроеныя ўвогуле прыхільна й зычліва. Што ж да летувіскага насельніцтва... то моладзь знаходзіцца пад уплывам былых рытасаўскіх настаўнікаў і пры сустрэчах адчуваецца яе выразна незычлівае стаўленьне да польскіх уладаў”<sup>1158</sup>. Асаблівую сілу і ўстойлівасць летувіскаму руху надаваў той факт, што фактычна яго кіраўнікамі былі мясцовыя ксяндзы.

У 1935 г. на тэрыторыі Берштаўскай гміны налічвалася таксама 9 габрайскіх сем’яў, якія, паводле звестак мясцовай паліцыі, жылі вельмі бедна, а гандаль вялі толькі дзеве зь іх. Стасункі беларусаў з габраямі былі зычлівыя. На запыт павятовага кіраўніцтва, ці ёсць у гміне выпадкі антысэмітызму, камэндант пастарунку адказаў: “Выступленьняў супраць габраяў не чакаецца, бо для гэтага няма прычын”<sup>1159</sup>. Самым багатым чалавекам у Берштаўскай воласці на той час быў уладальнік вадзянога млына ў Новай Рудзе Гірш Фрэнкель. Яго маёмасьць ацэньвалася сумай звыш 10 000 золотых. На другім месцы быў уладальнік смалярні ў Берштах Лейба Гордан — блізу 9000 золотых. Новай зьявай стала тое, што камэрцыяй пачалі займацца й мясцовыя выхадцы зь сялянства. Кошт крамы, якая была ва ўласнасці Якуба Лебядзевіча, складаў 4600 золотых. У Берштах апрача габрая Меера Нарадоўскага краму трымаў мясцовы селянін Аляксандар Швед. У Замасцыянах уладальнікам крамы быў Язэп Стасюкевіч<sup>1160</sup>. Зараджэньне мясцовай беларускай буржуазіі, якой, праўда, гісторыя адмерала вельмі

<sup>1155</sup> “W dniu 8 września 1935 r. na tut. terenie odbyły się wybory do Sejmu. W czasie wyborów w obwodzie Nr 1 z upoważnionych do głosowania głosowało 74%. W obwodzie Nr 2 głosowało 84%” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, с. 92, арк. 29).

<sup>1156</sup> “...byli członkowie BWRH, TSB i sympatycy tych organizacji, żadnej działalności nie ujawnili, nigdzie się nie wydalali, z nikim nie mieli kontaktu, jak również żadnej innej działalności nie ujawnili” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, с. 52, арк. 8).

<sup>1157</sup> ДАГВ, ф. 38, воп. 1, с. 52, арк. 8.

<sup>1158</sup> “Ludność białoruska, stanowiąca dominującą większość na tut. terenie, w stosunku do władz usposobiona naogół przychylnie i życzliwie. Co zaś do ludności litewskiej... młodzież znajduje się pod wpływami byłych nauczycieli rytasowskich i przy zetknięciu się wyczuwa się ze strony tejże wyraźnie nieżyczliwy stosunek względem władz polskich” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, с. 135, арк. 220. [Перапіска камэнданта паліцыі ў Берштах за 1937 г.]).

<sup>1159</sup> “Możliwości wystąpienia przeciwko żydom nie przewiduje się z powodu braku przyczyn ku temu” (ДАГВ, ф. 38, воп. 1, с. 52, арк. 74).

<sup>1160</sup> ДАГВ, ф. 96, воп. 1, с. 1, арк. 70–73. [Падаткі зь фізычных асобаў у Гарадзенскім павеце. 1929 г.].

кароткі час, зьяўлялася вельмі яскравым сьведчаньнем мадэрнізацыі пушчанскага грамадства.

Трэба адзначыць, што правядзеньне дзяржаўнымі ўладамі камасацыі станюўча паўплывала на становішча жыхароў пушчы. У сваіх справаздачах камэнданты паліцыі адзначалі, што людзі павялічылі плошчу пасеваў і пачалі закупаць сельскагаспадарчыя прылады працы, чаго раней сабе дазволіць не маглі.

Такім чынам, жыцьцё пушчанскіх сялянаў, з аднаго боку, пайшло нібыта сваім звыклым шляхам, кансэрвуючы традыцыю і замыкаючыся ад вонкавага сьвету. Гэты сьвет, праявай якога выступала найперш польская дзяржава, спрабаваў мадэрнізаваць вёску на свой лад. Параўнальна з царскімі часамі назіраўся заўважны прагрэс у школьніцтве: пачатковыя школы ўзьніклі ва ўсіх вялікіх вёсках. Але ўсе настаўнікі былі палякамі, а пасля заканчэньня школы вучні амаль ня мелі шанцаў прадоўжыць адукацыю на больш высокім роўні. Толькі Макар Хоха зь вёскі Бабіна паступіў у настаўніцкую сэмінарыю, але пасля яе заканчэньня нідзе ня мог знайсці працы з прычыны свайго праваслаўнага веравызнаньня<sup>1161</sup>. У выніку вёска працягвала жыць сваім тутэйшым жыцьцём, паўізаляваным ад вонкавага сьвету. Але гэта было зацішша перад бурай, якая мусіла разбурыць традыцыю і далучыць пушчанскіх жыхароў да надзякальных гаспадарчых і інфармацыйных структураў.

## **Кароткі нарыс найноўшай гісторыі Берштаў**

У верасьні 1939 г. выбухнула Другая сусьветная вайна, а неўзабаве пасля нападу Нямецчыны на Польшчу з усходу савецка-польскую мяжу перайшла Чырвоная Армія. Вялікая частка насельніцтва Заходняй Беларусі, у тым ліку большасьць берштаўцаў, шчыра радавалася такому разьвіцьцю падзеяў і верыла, што нарэшце мары пра шчаслівае й вольнае жыцьцё спраўдзяцца. Актывісты КПЗБ арганізоўвалі шматлікія аддзелы самаабароны. Гэтыя аддзелы атакавалі польскіх вайскоўцаў, якія адступалі, паліцыю, нападалі на асаднікаў. Пра падзеі, якія адбываліся тады ў Берштах, дакладных зьвестак мы ня маем. З успамінаў старых людзей вынікае, што нейкіх надзвычайных здарэньняў не было.

З усталяваньнем структураў савецкай улады Бершты сталі цэнтрам сельскага савету Парэцкага раёну Беластоцкай вобласьці. У гэты сельсавет увайшла частка былой Берштаўскай гміны. У студзені 1940 г. насельніцтва сельсавету складала 2132 асобы, зь іх 2089 беларусаў, 31 габрай і 12 палякаў<sup>1162</sup>. Было пераведзена на беларускую мову школьніцтва, што мясцовыя жыхары ўспрынялі з задавальненьнем. Бяднейшыя гаспадары вёскі добраахвотна аб'ядналіся ў калгас. Але неўзабаве новая ўлада наклала на вяскоўцаў высокія натуральныя падаткі ды розныя працоўныя павіннасьці, што выклікала ціхае незадавальненьне.

<sup>1161</sup> Матэрыялы асабістага архіву Макара Хохі захоўваюцца ў Гарадзенскім музэі Максіма Багдановіча.

<sup>1162</sup> Архіў грамадзкіх арганізацый Гарадзенскай вобласьці, ф. 6195, воп. 1, спр. 15, арк. 39. Нацыянальны склад памежных раёнаў Гарадзенскай вобласьці. 1940 г.



У чэрвені 1941 г. зноў выбухнула вайна. Яна прынесла жыхаром Берштаўскай пушчы новыя пакуты. Ужо на самым пачатку вайны некалькіх берштаўцаў, якія вярталіся дахаты з абарончых работ, куды мабілізавала іх савецкая ўлада, без прычыны расстралялі нямецкія салдаты недалёка ад роднае вёскі. Сярод іх быў і дзед аўтара гэтай кнігі Аляксандар Токць. Празь некалькі гадоў такі ж лёс напаткаў у Берштах некалькіх немцаў пад час іх адступленьня, выяўляючы бессэнсоўную жудаснасьць вайны.

У Берштах, якія зноў сталі цэнтрам воласьці, пад час акупацыі разьмясьціліся аддзелы палявой жандармэрыі і паліцыі. Былі зьнішчаныя мясцовыя габраі, апрача тых нямногіх, хто пасьпеў схавацца ў лесе. Старажытная пушча таксама становіцца прытулкам і базай для савецкіх партызанаў і прыхільнікаў польскай Арміі Краёвай. У тутэйшых ваколіцах дзейнічалі брыгада імя Ленінскага камсамолу і дэсантная спэцгрупа пад камандаваньнем капітана Тарана. Жыхар Берштаў Барыс Васілевіч рамантаваў для партызанаў зброю, а яго сын Віталь быў выведнікам у спэцгрупе Тарана. Аляксандар і Уладзімір Саковічы, Уладзімір Малмыга, Мікалай Русілка партызанілі ў складзе брыгады імя Ленінскага камсамолу\*. У самой пушчы маштабных баявых апэрацый партызаны амаль не праводзілі. І гэта ўратаўвала мясцовых жыхароў, бо на кожную партызанскую акцыю немцы адказвалі жорсткімі расправамі над мірнымі жыхарамі. Паводле ўспамінаў некаторых зь іх, толькі аднаго разу партызаны зрабілі засаду на лясной дарозе Бершты–Глушнева, калі ў хуткацечным баі былі забітыя трое немцаў. Жыхарка Берштаў Вольга Шаставіцкая (1902 г.н.) апавядала, што ў вёсцы ўжо наперад ведалі пра падрыхтоўку засады. А немцы перамяшчаліся па лясных дарогах, пускаючы сьпераду некалькі вазоў зь мясцовымі жыхарамі. У лік гэтых няшчасных трапіў і брат Вольгі Шаставіцкай. Пазьней яна ўзгадвала, як бегма апярэдзіла абоз, каб адгаварыць партызанаў ад нападу. Але тыя супакоілі, што па сваіх страляць ня будуць, і, прапусьціўшы берштаўскіх вазоў, адкрылі кулямётны агонь па немцах. Гэтыя партызаны быццам паходзілі зь вёскі Зінякі і помсьцілі немцам за сваіх родных. Архіўных дакумэнтаў пра гэтую падзею нам знайсці не ўдалося. Але аповяд Вольгі Шаставіцкай асьвятляе вельмі цікавы й яшчэ недастаткова дасьледваны аспект штодзённага жыцьця пад акупацыяй. Над людзьмі ўвесь час вісела пагроза сьмерці. Калі ў вёску ці лясную аднасель прыходзілі ўзброеныя людзі, дык жыхары пускалі ў хату і дазвалялі браць усё, што тыя хацелі, але самыя нічога не давалі. Такім чынам, можна было адвесьці абвінавачаньне ў супрацоўніцтве з партызанамі, калі б выявілася, што “лясныя людзі” — нямецкія правакатары.

І ўсё ж насельніцтва пушчы моцна пацярпела ад карных экспэдыцый. 16 верасьня 1942 г. у мястэчку Новы Двор немцы павесілі 8 жыхароў вёскі Якубавічы, сярод іх і былога лідэра гуртка ТБШ Мацея Вераб’я. Прычынай паслужыла неасьцярожнасьць партызан, якія часта прыходзілі ў вёску, нават наладжвалі там танцы і сьпявалі пад гармонік савецкія песьні<sup>1163</sup>. Нехта з мясцовых жыхароў данёс у камэндатуру, і неўзабаве адбылася жорсткая расправа над якубавіцкімі сялянамі.

---

\* З публікацый былога берштаўскага настаўніка й краязнаўцы прафэсара ГрДУ імя Я.Купалы Івана Лепешава.

<sup>1163</sup> ДАГВ, ф. 1, воп. 1, спр. 295.

У самым канцы сьнежня 1942 г. немцы выкрылі партызанскі бункер за 3,5 км ад вёскі Бабіна, але захапіць яго зьнянацку не ўдалося, а ўсе партызаны ўцяклі. За гэта карнікі спалілі Бабіна, расстралялі 12 вяскоўцаў, а 11 былі адпраўленыя ў канцэнтрацыйныя лягеры. Дзяцей проста пакінулі на холадзе, і іх потым забралі сваякі зь іншых вёсак<sup>1164</sup>. Жыхароў Бабіна хутчэй за ўсё выдаў таксама мясцовы жыхар, у якога партызаны забралі парсюка. Амаль усе бабінцы былі нашчадкамі стральца Рыгора Хохі, які пасяліўся тут на пачатку 1860-х гадоў. З роду гэтага Хохі паходзіў і той, хто здрадзіў сваякам. 26 лютага 1943 г. немцы спалілі вёску Агародзішчы, а 147 ейных жыхароў расстралялі. У самой вёсцы Бершты ахвярамі сталі 8 чалавек, а ва ўсім Берштаўскім сельскім савеце — 36. Такую крывавую даніну сплацілі жыхары пушчы ў часе акупацыі.

10 ліпеня 1944 г. да Берштаў падышлі савецкія коньнікі пад камандаваньнем П.Брыкеля. У тыя дні маладыя вясковыя хлопцы, арганізаваўшы адзел самаабароны, пачалі зьнішчаць па лясох нямецкіх салдатаў. Паводле ўспамінаў мясцовых жыхароў, некалькі зьнішчэных немцаў здаліся ў палон, але іх расстралялі на ўскрайку вёскі. Берштаўцы жорстка помсцілі за сваіх землякоў, ня ведаючы літасьці да ворага.

Пасья адыходу фронту вялікая колькасць берштаўскіх мужчын была мабілізаваная ў Савецкую Армію. Большыня зь іх трапіла ва Ўсходнюю Прусію, дзе праходзілі жорсткія і крывавыя баі. Таму асабліва шмат берштаўцаў загінула за апошні год вайны. Усяго ж на франтах вайны загінуў 41 жыхар вёскі Бершты, 36 — Арловай Гары, 21 — Бераставіцы, 15 — Падберштаў, 5 жыхароў — Пілаўні<sup>1165</sup>.

Пасья вайны Бершты зноў сталі цэнтрам сельсавету Скідзельскага раёну Гарадзенскай вобласці. У яго склад, акрамя Берштаў, уваходзілі вёскі Арлова Гара, Бераставіца, Падбершты (пад гэтым назовам былі аб'яднаныя шматлікія лясныя аднаселі), Пілаўня, Сухары. Прычым Берштаўскі сельскі савет складаў паўночную, пакрытую лясамі й балотамі, частку Скідзельскага раёну, якая ўкліньвалася паміж Гарадзенскім і Васілішкаўскім раёнамі. Істотнай адметнасьцю дадзенага абшару было тое, што насельніцтва Берштаўскага сельсавету складалі пераважна беларусы праваслаўнага веравызнаньня, а навакольныя вёскі былі населеныя летувісамі й беларусамі-каталікамі, якія лічылі сябе палякамі. Насельніцтва гэтых вёсак у значнай сваёй частцы ваража ставілася да новай улады, падтрымлівала дзейнасьць антысавецкай партызанкі — польскіх *акаўцаў* і летувіскіх *лясных братоў*.

Жыхары ж Берштаў выказвалі поўную льяльнасьць да савецкай улады, хоць, навучаныя ўжо вопытам 1939–1941 гг., захоўвалі асьцярожнасьць. У вёсцы існаваў адзел самаабароны (або “істребков”), які складаўся з даволі добра ўзброенай моладзі пад камандаваньнем участкавага міліцыянта, былога партызана. Так сталася, што пасьяваеннае жыцьцё Берштаў стала прадметам калярытнага апісаньня, аўтарам якога быў нейкі партыйны работнік Арцёмаў, накіраваны зь Менску ў Гарадзенскую вобласць для забеспячэньня паспяховай выбарчай кампаніі ў мясцовыя саветы. Пасья двух месяцаў знаходжаньня ў Берштах Арцёмаў напісаў вельмі падрабязную

<sup>1164</sup> ДАГВ, ф. 1, воп. 1, спр. 242.

<sup>1165</sup> З кнігі “Памяць” Шчучынскага раёну.

запіску ў ЦК кампартыі Беларусі, вытрыманую ў надзвычай крытычным тоне ў дачыненні мясцовага савецкага і партыйнага кіраўніцтва<sup>1166</sup>.

Таварыш Арцёмаў так апісвае Берштаўскі сельсавет: “Гэта самы аддалены с/савет на мяжы з ЛітССР. Насельніцтва гэтага сельсавету — беларусы, раскіданыя сярод шматлікіх балотаў, хмызьнякоў і лесу. Аснова гаспадаркі — грыбы, ягады і часткова жывёла, паляўніцтва і земляробства”<sup>1167</sup>. Аўтар запіскі вельмі адмоўна характарызуе мясцовых сельсаветчыкаў: “Кулакі і п’яніцы ў Берштаўскім сельскім савете і сельпо ўсталявалі свае няпісаныя законы і абдзіраюць савецкіх людзей <...> Раённыя чыноўнікі аддзелу райвыканкаму ня маюць сувязі з масамі, кіруюць паперкамі без нумароў, лічбаў і подпісаў, прычым без аніякага клясавага падыходу. Усе мясцовыя павіннасці (фурманкі, дарогі, зборы фондаў у дзяржаабеспячэнне; разьлікі за насенне цукровых буракоў і г.д.) вылічаюцца з хаты без увагі на эканоміку, фізічны і маральны стан сям’і і гаспадаркі. Таму прайдзісьветы, дэзэртэры, жулікі застаюцца, як правіла, у выгаднейшым становішчы, чым дэмабілізаваныя чырвонаармейцы, бо за самагонку, за гарэлку <...> гандлююць дзяржаўнымі інтарэсамі і савецкай палітыкай на ўсе бакі”<sup>1168</sup>. Як можна меркаваць на падставе ўспамінаў карэнных жыхароў, мясцовыя сельсаветчыкі былі нічым ня горшыя і ня лепшыя, як у кожнай іншай пасяляваеннай беларускай вёсцы, і, што можна сьцьвярджаць дакладна, не зьяўляліся кулакамі. Вядома ж, шмат хто зь вяскоўцаў меў слушныя прычыны быць незадаволеным дзейнасцю сельсавету, як калісьці валаснога праўлення і гміны. Але менскі таварыш падаў у сваёй запісцы гэтую незадаволенасць у вельмі сканцэнтраваным выглядзе.

Дасталася ад госяця зь Менску і мясцовым “істребкам”, якія “самі ў ваколіцах аднасяляў і ўзьлесках страляюць з аўтаматаў, кідаюць гранаты, інсцэнуючы барацьбу з бандытызмам, і гэтакім чынам запалохваюць мясцовае насельніцтва, вымагаючы прадукты, самагонку, а калі хто насмельваецца прарэчыць, застрашваюць высылкай на Ўрал і нават зьбіваюць”<sup>1169</sup>. Зрэшты тое, што “істребки” толькі імітавалі барацьбу з акаўцамі і “ляснымі братамі”, сьведчыла пра цьвярозы розум іх камандзіра. У адваротным выпадку пачалася б крывавае разьня паміж мясцовымі жыхарамі, якія стагодзьдзямі мірна ўжываліся на абшарах пушчы. А так захоўваўся прымальны для ўсіх

<sup>1166</sup> Архіў грамадзкіх арганізацый Гарадзенскай вобласці, ф. 1, воп. 1, спр. 71. [Арганізацыя выбараў у Гарадзенскай вобласці. 1946 г.]

<sup>1167</sup> “Это самый отдаленный с/совет на границе с ЛитССР. Население этого сельсовета Белоруссы, разбросаны небольшими участками среди многочисленных болот, кустарников и леса. Основой хозяйства являются грибы, ягоды и частично скот, охота и земледелие” (АГАГВ, ф. 1, воп. 1, спр. 71, арк. 5).

<sup>1168</sup> “Кулаки и пьяницы в Берштовском сельском совете и сельпо установили свои неписанные законы и обируют советских людей <...> Районные работники отдела райсполкома не имеют связи с массами, руководят бумажками без номеров, чисел и подписей, причем никакого классового подхода не проводится. Все местные повинности (подводы, дороги, сборы фондов в гособеспечение, расчеты за семена сахарной свеклы и т.д.) исчисляются с хаты, не считаясь с экономикой, физическим и моральным состоянием семьи и хозяйства. Поэтому прохвосты, дезертиры, жулики остаются как правило в более выгодном положении, чем демобилизованные красноармейцы, так как за самогон, за водку <...> торгуют государственными интересами и советской политикой на все стороны” (АГАГВ, ф. 1, воп. 1, спр. 71, арк. 8).

<sup>1169</sup> “сами на околицах хуторов и опушках леса производят стрельбу из автоматов, бросают гранаты, то есть инсценируют якобы борьбу с бандитизмом и этими приемами запугивают местное население, вымогая продукты, самогон, а при малейшем возращении застрашивают высылкой на Урал и даже избивают людей” (АГАГВ, ф. 1, воп. 1, спр. 71, арк. 6).

нэўтралітэт, і Бершты безь вялікіх людзкіх стратаў перажылі цяжкія пасыляваенныя гады. З узброенымі ворагамі савецкай улады змагаліся салдаты нутраных войскаў і спэцгрупы МГБ. Прычым гэтая барацьба на абшарах пушчы мела даволі зацятны характар.

Але вернемся да запіскі таварыша Арцёмава. На ягоную думку, мясцовы сельсавет быў ня здольны пасыпяхова збіраць зь сялянаў падаткі: “...Ількевіч Мацьвей <...> ня здаў 10 кг жыта, <...> Токць Марыя не сдала 300 літраў малака і 150 кг бульбы. Будзько Гаўрыла ня здаў 68 кг жыта і 150 кг бульбы. У вёсцы Падбершты Касьцевіч Мікалай ня здаў 150 кг бульбы”<sup>1170</sup>. За гэтымі лічбамі й прозьвішчамі хавалася драма пасыляваеннай вёскі, калі паўгалодныя сяляне мусілі аддаваць даволі вялікую частку здабытых цяжкай працай прадуктаў. А нагадаем, што берштаўцы часта самыя былі вымушаныя дакупляць у суседніх вёсках прадукты харчаваньня.

Трэба адзначыць, што ліквідацыя сыстэмы прыватнага гандлю, які да вайны ажыццяўлялі тутэйшыя габраі і найбольш энэргічныя сяляне, прывяла да дэзарганізацыі ў гэтай сфэры мясцовай эканомікі. Таварыш Арцёмаў слухна адзначаў: “Настаўнікі, мэдыкі ды іншыя савецкія службоўцы ходзяць па сухі паёк за 36 км пешшу ў Скідзель, хоць у Берштах ёсьць каапэрацыйная крама. Паміж гаргандлем і райспажыўсаюзам няма згоды, і таму сем’і воінаў Чырвонай Арміі, інваліды Айчыннай вайны таксама ходзяць у Скідзель, каб купіць нават нешта мізэрнае. Дзеля ўсялякай драбязы райвыканкам выклікае ў Скідзель, і людзі ходзяць некалькі разоў па пэнсію, талёны на 2–3 м. мануфактуры, каб атрымаць 200–300 грамаў солі, нават па запалкі. Ходзяць і лаюць саветы за тое, што дрэнна наладжаная справа”<sup>1171</sup>. Аднак адказнасьць за такі стан справаў Арцёмаў зноў жа сьпісваў на нядбайнасьць і клясавое паходжаньне мясцовых кіраўнікоў, сьцьвярджаючы, што сакратар сельсавету быў пры немцах солтысам, а рахункавод — дыяканам у царкве. Старшыню “сельпо” ён вінаваціў, што той “тавары прадае толькі грамадзянам, якія наліваюць яму ў пляшку гарэлкі ці самагонкі”<sup>1172</sup>.

Тады Арцёмаў вырашыў асабіста навесыці парадак у каапэратыўным гандлі: «На маю просьбу і прапанову райкаму старшыня райспажыўсаюзу і загадчык раённага гандлёвага аддзелу 23.1.46 г. прыехалі ў Бершты праводзіць сход “пайшчыкаў”, увечары напіліся і ўначы здуру сказалі пасланцам склікаць сход, але напярэдадні быў пашыраны пленум с/савету з актывам, дзе пастанавілі ўсім ехаць на лесанарыхтоўкі, таму на сход прыйшло 5–7 чалавек. Тады сход пайшчыкаў перанеслі на выходны дзень 3 лютага. Людзі сабраліся, раённыя ж чыноўнікі не прыехалі, а старшыня сельпо з бугальтарам сышлі на вяселье. Сход сарвалі. Справядлівая незадаволенасьць

<sup>1170</sup> “...Илькевич Матвей <...> не сдал ржи 10 кг, <...> Токць Мария не сдала 300 литров молока и 150 кг картофеля. Будько Гавриил не сдал ржи 68 кг и 150 кг картофеля. В деревне Подбершты Костевич Николай не сдал 150 кг картофеля” (АГАГВ, ф. 1, воп. 1, спр. 71, арк. 6).

<sup>1171</sup> “Учителя, медработники и др. советские служащие за получением сухого пайка ходят пешком за 36 км в Скидель, хотя в Берштах имеется кооперативный магазин. Между горторгом и райпотребсоюзом нет увязки и поэтому семьи воинов Красной Армии, инвалиды Отечественной войны тоже ходят в Скидель за самыми ничтожными покупками. За всяким пустяком райспоаком вызывает в Скидель и люди ходят по нескольку раз за получением пенсии, талонов на 2–3 м. мануфактуры, затем, чтобы получить 200–300 грамм соли, даже за спичками. Ходят и ругают Советы за то, что плохо поставлено дело” (АГАГВ, ф. 1, воп. 1, спр. 71, арк. 8).

<sup>1172</sup> “товары продает только тем гражданам, которые наливают ему в фляжку водкой или самогоном” (АГАГВ, ф. 1, воп. 1, спр. 71, арк. 8).



расьце»<sup>1173</sup>. Так правалілася спроба менскага партыйца наладзіць мясцовае жыццё.

Як сысьвярджаў Арцёмаў, усе спробы «грамадзян, у тым ліку дэмабілізаваных чырвонаармейцаў, скардзіца на самавольства с/савету і «істребков» (так клічуць зьнішчальны батальён) у раённыя і абласныя арганізацыі не даюць выніку, бо скаргі ўрэшце трапляюць у рукі п'яніц і ўсё гэтае паскудзтва пакрывае самагонка»<sup>1174</sup>. З прычыны п'янства актывістаў былі сарваныя ўсе пяць спробаў правесці ў вёсцы камсамольскі сход. Раённы ж камітэт камсамолу, на думку Арцёмава, добра ведаў пра ўсе гэтыя рэчы, але старанна іх «пакрываў». Калі ж другі сакратар райкаму камсамолу прыехаў 10 лютага ў Бершты на выбары, дык «так напіўся, што яго ледзьве паднялі ўвечары для падліку галасоў».

«Ці ведае пра гэта Скідзельскі райкам партыі і райвыканкам?» — задае сабе рытарычнае пытаньне таварыш Арцёмаў. І сам жа на яго адказвае: «Ведае. Па-першае, таму, што кіраўніцтва раёну лічыць Бершты «апэндыцытам», «Сахалінам» і, баючыся белапалякаў, не імкнецца туды езьдзіць <...> Па-другое, калі ў Берштаўскі сельскі савет некаторыя адказныя працаўнікі і прыяжджаюць, дык не для таго, каб працаваць ці ліквідаваць хібы, а ў гэтыя ды на гастролі»<sup>1175</sup>. Напрыклад, 14 лютага ў Бершты прыехаў з Горадні нейкі опэрупаўнаважаны НКВД. Мясцовы ўчастковы, паводле Арцёмава, яго так напіў, што той «згубіў мундзір і шапку і такім чынам запляміў свой аўтарытэт».

Арцёмаў таксама высьветліў, што ў Берштаўскім сельсавеце «актыўна вядзецца агітацыя супраць калгасаў». Раённыя ўлады тлумачылі гэта «ўплывам «белапалякаў» і антысавецкім настроем насельніцтва Берштаў». Арцёмаў акрэсьліў тры галоўныя прычыны адмоўнага стаўленьня берштаўцаў да калгасаў: 1) У 1939–1941 гг. у Берштах быў арганізаваны калгас. Раённы зямельны аддзел спусьціў яму плян на 80 гектараў аўсу. Калгаснікі прасілі замяніць авёс на іншыя культуры, бо ён тут слаба расьце. Але райцэнтар настойваў на сваім. Што з гэтага выйшла? Пасеялі авёс, а ён ня вырас. 2) У Берштах ёсьць рыбалавецкая брыгада. У 1945 г. брыгада перавыканала плян, здаўшы ў Горадню больш за 10 тон рыбы. Але кіраўніцтва Гарадзенскага рыбазаводу «сыстэматычна аблічвала брыгаду». У выніку рыбакі за ўвесь год атрымалі ўсяго па 68 руб. на чалавека. Брыгаду падманулі на 1500 кг рыбы, недаплацілі 2000 руб., недадалі 27 пудоў мукі, 10 пудоў крупаў, 30 кг цукру,

<sup>1173</sup> «По моей просьбе и по предложению райкома пред. Райпотребсоюза и зав. райторготделом 23.1.46 г. приехали в Бершты проводить собрание членов пайщиков, вечером напились и ночью спьяна послали нарочных созывать собрание, а так как накануне был расширенный пленум с/совета с активом, и было решено всем ехать на лесозаготовки, то на собрание пришло 5–7 человек. Решили собрание пайщиков перенести на выходной день на 3 февраля. Люди 3.2. собрались, а районные работники не приехали, а пред. Сельпо с бухгалтером ушли на свадьбу. Собрание сорвали. Законное недовольство растет» (АГАГВ, ф. 1, воп. 1, спр. 71, арк. 8).

<sup>1174</sup> «Граждан, в том числе и демобилизованных красноармейцев жаловаться на произвол с/совета и «істребков» (так зовут истребительный батальон) в районные и областные организации не дают результатов, так как жалобы в итоге попадают в руки п'яніц и все безобразия покрывает самагон» (АГАГВ, ф. 1, воп. 1, спр. 71, арк. 7).

<sup>1175</sup> «Знает ли об этом Скидельский райком партии и райсполком?» ... «Знает. Во первых потому, что руководящие работники района Бершты считают «Апендицитом», «Сахалином» и, боясь белополяков, предпочитают туда не ездить <...> Во вторых, если в Берштовский сельский совет некоторые ответственные работники и приезжают, так не для работы и устранения недостатков, а в гости и на гастролі» (АГАГВ, ф. 1, воп. 1, спр. 71, арк. 9).

240 кг мыла, 25 кг тытуню. “На станцыю Парэчча і ў сяло Бершты часта прыяжджаюць пад выглядам калгаснікаў тарбэшнікі з усходніх вобласцяў (Калінінскай, Віцебскай, Смаленскай), якія сеюць агідныя паклёпы супраць калгасаў. Усё гэта разам з адарванасцю ад масаў і бязмерным п’янствам чыноўнікаў з Скідзеля, — галоўныя аргументы супраць арганізацыі калгасаў. Насельніцтва ў масе сваёй папросту не давярае п’яным кіраўніком”<sup>1176</sup>.

Сам таго не ўсведамляючы, Арцёмаў зрабіў усё ж даволі праўдзівае апісанне тае рэчаіснасці, якая была характэрная ня толькі для Берштаў, а, відаць, для ўсёй пасяляваеннай заходнебеларускай вёскі. Поўнае адзяржаўленне праз партыйныя і савецкія органы ўсяго мясцовага жыцця прыводзіла да засільля адміністрацыйных мэтадаў кіравання, што спараджала бязмежнае свавольства чыноўнікаў розных роўняў. Пушчанскія сяляне-аднаасобнікі былі прыдушаныя цяжкімі натуральнымі падаткамі і павіннасцямі. На жаль, нам не ўдалося ўстанавіць іхныя памеры, каб параўнаць з тымі, што берштаўцы плацілі ў царскія і польскія часы. Але фактам ёсць тое, што ўжо ў XIX ст. мясцовыя сяляне не плацілі натуральных падаткаў, а савецкая ўлада іх аднавіла. Цяжкай павіннасцю для мужчын сталі дзяржаўныя лесанарыхтоўкі. Хоць неяк адкупіцца ад гэтых падаткаў дапамагала самагонка, якая ў тыя часы становіцца своеасаблівай мерай усіх разьлікаў на вёсцы.

Але, нягледзячы на ўсе цяжкасці, жыхары Берштаў паступова наладжвалі мірнае жыццё. У 1949 г. у вёсцы налічваліся 132 аднаасобныя сялянскія двары (Табл. 12). У сярэднім на адну гаспадарку прыпадала 1,9 га ворыва, 0,54 га сенажацяў, 0,23 га пашы<sup>1177</sup>. Як мы ўжо адзначылі, у склад Берштаўскага сельсавету ўваходзілі шэсць вёсак: Бершты, Падбершты, Бераставіца, Арлова Гара, Пілаўня ды Сухары. Апрача Пілаўні і Сухароў, усе астатнія вёскі бралі пачатак зь Берштаў XIX ст. У 1949 г. яны налічвалі 420 двароў аднаасобнікаў. А ў 1869 г. тут быў 91 двор, у 1913 г. — 235. Гэтыя звесткі даюць нам магчымасць уявіць дынаміку драблення сялянскіх гаспадарак у другой палове XIX – першай палове XX ст.

Табліца 12

**Забеспячэнне зямлёю вёсак Берштаўскага сельскага савету ў 1949 г.**

Вёска	Колькасць двароў	Плошча, га		
		ворыва	Сенажаць	паша
Бершты	132	140,6	70,8	30,32
Падбершты	115	116,98	59,6	23,41
Бераставіца	71	73,85	37,64	17,54
Арлова Гара	102	106,4	53,86	18,67
Пілаўня	22	23,16	11,52	4,58
Сухары	48	106,05	53,76	11,13

<sup>1176</sup> “На станцыю Поречье и село Бершты часто приезжают под видом колхозников мешочники из Восточных областей (Калининской, Витебской, Смоленской), которые сеют самую разнузданую клевету против колхозов. Все это плюс оторванность от масс и безмерное пьянство приезжающих из Скиделя работников, является главными аргументами против организации колхозов. Население в массе своей просто не доверяет пьяным руководителям” (АГАГВ, ф. 1, воп. 1, спр. 71, арк. 7).

<sup>1177</sup> ДАГВ, ф. 2340, воп. 1, спр. 44. [Кніга ўліку зямлі адзінаасобных гаспадарак па Берштаўскім сельскім саваце. 1950 г.].

Разам	490	567	287,2	105,6
-------	-----	-----	-------	-------

**Крыніца:** ДАГВ, ф. 2340, воп. 1, спр. 44.

Пэўнае ўяўленне пра маёмасны стан сялянаў у пасяляваенныя гады даюць нам падворныя кнігі, якія складаліся сельсаветам. У 1950 г. у самых Берштах (без уліку невялікай вёскі Засады, якую адносілі да Берштаў) налічвалася 119 двароў. Сяляне мелі ў карыстаньні 63 каня, 14 валоў, 114 кароў, 63 цяляці, 85 сьвіньняў і 15 авечак<sup>1178</sup>. У 40 гаспадарках (33,6 %) не было рабочай жывёлы, а кароў ня мелі толькі 8 гаспадароў (6,7 %). Самыя вялікія зямельныя надзелы складалі 5,11 га. Такіх надзелаў у Берштах было толькі тры. Калі параўнаць стан забеспячэння жывёлай жыхароў вёскі ў 1815, 1850 і 1950 г., дык выглядае, што мясам берштаўцы былі лепш забяспечаныя ў XIX ст. (пры ўмове, што яны самыя яго спажывалі, а не прадавалі). Затое малаком, калі меркаваць па колькасці кароў, лепей былі забяспечаныя іх нашчадкі ў 1950 г. (Табл. 13).

Табліца 13

**Параўнаньне забяспечанасьці жыхароў вёскі Бершты свойскай жывёлай у розныя гады XIX і XX ст.**

Год	Колькасць жыхароў	Коні		Валы		Каровы	
		агульны лік	на 100 жыхароў	агульны лік	на 100 жыхароў	агульны лік	на 100 жыхароў
1816	346	14	4	114	32,9	52	15
1850	803	37	4,6	163	20,3	131	16,3
1950	487	63	12,9	14	2,9	114	23,4

Год	Колькасць жыхароў	Цяляты		Сьвіньні		Авечкі	
		агульны лік	на 100 жыхароў	агульны лік	на 100 жыхароў	агульны лік	на 100 жыхароў
1816	346	55	15,9	81	23,4	37	10,7
1850	803	усіх разам 383 (47,7 на 100 жыхароў)					
1950	487	63	12,9	85	17,4	15	3

**Крыніцы:** НГАБ у Горадні, ф. 1143, воп. 1, спр. 50, 52; ДАГВ, ф. 2519, воп. 1, спр. 134, 135, 136, 137, 138.

У 1950 г. у вёсцы налічвалася 19 сем'яў, дзе не было дарослых мужчын, а таксама 9 гаспадарак з адзінокімі старымі (дзеці зьяжджалі, і старыя заставаліся адны). Відавочна праглядаецца тэндэнцыя да малой нуклеарнай сям'і. Дзядулі і бабулі жылі супольна зь дзецьмі ў 13 сем'ях, дарослыя сёстры і браты супольна толькі ў дзвюх. Сярэдняя сям'я складалася з 4–5 асобаў.

<sup>1178</sup> ДАГВ, ф. 2519, воп. 1, спр. 134, 135, 136, 137, 138.

Самай вялікай у вёсцы была сям'я з 12 асобаў. Дзеці ўзрастам да 10 гадоў складалі 21 % (у 1850 г. — блізу 29 %), а асобы ўзросту за 50 гадоў — 18,3 % (у 1850 г. — 5,3 %). Такім чынам, дэмаграфічная структура насельніцтва у 1950 г. ужо істотна рознілася ад той, што зафіксавалі рэвіскія перапісы XIX ст. У вёсцы ішла ўжо завяршальная фаза дэмаграфічнага пераходу.

Натуральна, што жыхары Берштаў павінны былі развязаць вельмі складаную праблему. Далейшы падзел і без таго дробных гаспадарак ня меў ужо сэнсу. Савецкая ўлада не прапаноўвала ніякай альтэрнатывы калектывізацыі і калгасам. Так, 8 сакавіка ў Берштах адбылося паседжаньне сельсавету, на якім прысутнічалі 14 дэпутатаў з 17. Пасланец раённага кіраўніцтва Мікалай Касьцевіч выказаўся на тэму калектывізацыі: "...сказаў пра калгасны лад у савецкай краіне і адсталасьць Берштаўскага сельсавету ад шляху, па якім вядуць партыя і ўрад"<sup>1179</sup>. А неўзабаве ўлады перайшлі ад словаў да справы. У канцы кастрычніка 1949 г. работнік райвыканкаму Войтас у прысутнасьці старшыні калгасу Язэпа Паўлюкевіча і старшыні сельсавету Андрэева адвёў калгасу імя Ракасоўскага 40 га зямлі, якая належала 70 гаспадаром-аднаасобнікам<sup>1180</sup>. Калгаснікамі на той час у Берштах былі ўсяго 15 гаспадароў. Сярод іх бачым і некаторых былых актывістаў Беларускай сялянска-работніцкай грамады — Лукаша Лебядзевіча, Аляксандра Гіля ды інш. Для аднаасобнікаў была прызначаная кампэнсацыя ў іншых месцах, але ўсе яны для яе атрымання не зьявіліся, як не зьявіліся і самыя дэпутаты сельсавету. Паводле ўспамінаў мясцовых жыхароў, першая спроба абагульненьня зямлі выклікала сапраўдны бунт сярод берштаўцаў. Людзі з косамі й віламі дзьвюма калёнамі з канцоў вёсак Косьцевічы і Бераставіцы рушылі да сельсавету. Яны неслі абразы і сьпявалі рэлігійныя гімны. Але гэты вельмі цікавы факт не знайшоў адлюстраваньня ў архіўных матэрыялах. Магчыма, гэта было пэўнай праявай гуманнасьці з боку мясцовых раённых начальнікаў. Бо калі б справа атрымала розгалас, то, напэўна, нехта зь берштаўцаў сур'эзна б пацярпеў за арганізацыю супраціву партыйнай палітыцы. А так усё абышлося. Улада ж свайго ўсё роўна потым дамаглася, і ўсе берштаўцы добраахвотна-прымусова сталі калгаснікамі. З правядзеньнем суцэльнай калектывізацыі пачынаецца новы, калгасны, пэрыяд гісторыі Берштаў.

Бюджэт Берштаўскага сельсавету на 1950 г. дасягаў 81 тыс. рублёў<sup>1181</sup>. Ён цалкам складаўся з адлічэньняў ад падаткаў. Так, сельскагаспадарчы падатак дасягаў 65 тыс. руб., зь якіх на патрэбы сельсавету ішло 53 тыс. руб. Большая частка выдаткаў прыпадала на школы — 63 тыс. руб. На тэрыторыі сельсавету дзейнічалі чатыры школы: сямігодка ў Берштах і пачатковыя школы ў Арловай Гары, Засадах і Ліпніках. Вучняў налічвалася ўсяго 308. Такім чынам, трэба прызнаць, што адукацыі надавалася сапраўды вялікая ўвага.

У 1961 г. была зачыненая Берштаўская царква. На той час царкоўная грамада складалася ўсяго з 40 асобаў старэйшага ўзросту. Але на мясцовае царкоўнае сьвята Парасконкі да вясковага храму па-ранейшаму зьбіраўся вялізны натоўп вернікаў з усіх пушчанскіх ваколіцаў. Каб пазбавіць сьвятара

<sup>1179</sup> ДАГВ, ф. 2519, воп. 1, спр. 1. [Пратакты паседжаньняў Берштаўскага сельскага савету за 1949–1950 гг.].

<sup>1180</sup> ДАГВ, ф. 2340, воп. 1, спр. 86. [Адвядзеньне зямлі калгасу імя Ракасоўскага. 1949–1950 гг.].

<sup>1181</sup> ДАГВ, ф. 2341, воп. 1, спр. 45. Бюджэт Берштаўскага сельскага савету на 1950 г.



сродкаў для існавання, улады перадалі царкоўны ўчастак зямлі школе. Але вернікі самавольна сабралі зь яго ўраджай для сьвятара. Тады ў лістападзе 1961 г. царкву зачынілі афіцыйна. У храме на той час захоўвалася шэсьць абноўленых абразоў з 1930 г., іканастас упрыгожваў абраз сьв. Іаана Прадцечы, намаляваны мастаком Зяневічам у 1878 г., быў таксама абраз сьв. Пятра і Паўла, намаляваны ў 1938 г. у Варшаўскай мастацкай сэмінарыі. Скідзельскі райвыканкам прыняў пастанову “разабраць царкоўны будынак і выкарыстаць як будаўнічы матэрыял для пашырэння Берштаўскай сярэдняй школы”<sup>1182</sup>. На шчасьце, гэтая пастанова так і не была выкананая. Царква выкарыстоўвалася як памяшканьне пад склад збожжа (у перабудовачны час была перададзена вернікам). Закрыцьцё царквы можна лічыць своеасаблівым сымбалам. Якраз ад пачатку 1960-х гадоў пачынаецца масавы сыход берштаўцаў, найперш моладзі, у горад. Дэградацыя традыцыйных структур набывае імклівы і ўжо незваротны характар. У вёску прыходзяць новыя звычаі і традыцыі, зьмяняецца і мова яе жыхароў. Бершты ўступаюць у новую фазу мадэрнізацыі, якая мела шмат цікавых аспэктаў. Але гэта ўжо тэма для іншага дасьледваньня.

---

<sup>1182</sup> “разобрать церковное здание и использовать как стройматериал для расширения Берштовской средней школы” (ДАГВ, ф. 478, воп. 1, спр. 14. [Рэгістрацыя царквы ў Берштах. 1945–1961 гг.]).

## **ДАДАТАК 2**

### **3 АРХІВУ ПЁТРЫ СЕЎРУКА**

КАМУНІКАТ.ОГ

## Пётра Сяўрук і яго справа

Спадчына скідзельца Пётры Сяўрука вывучана дасюль вельмі слаба. Бібліяграфія ягоных твораў ці твораў пра яго бадай не перасягае дзясятка пазыцыяў.<sup>1183</sup> Адкрыццё творчасці П.Сяўрука пачалося ў 1986 г., калі народны пісьменьнік Беларусі Янка Брыль надрукаваў у часопісе “Польмя” падборку вершаў паэта, які пайшоў з жыцця, не пражыўшы нават і чвэрці стагоддзя. У наступныя гады пра гэтага чалавека і яго творчасць пісалі літаратуразнаўцы А.Пяткевіч, А.Нікіпорчык, Ю.Голуб, М.Дзелянкоўскі, а вядомы беларускі даследнік і літаратар Уладзімір Калеснік адвёў П.Сяўруку некалькі старонак у зборы твораў заходнебеларускіх паэтаў і пісьменьнікаў пад назовам “Ростані волі”. Спачатку пра П.Сяўрука напісалі як пра здольнага, але крыху наіўнага паэта-аматара, пасля — як пра даволі арыгінальнага праяніка, крыху пазней — як пра грамадзкага дзеяча. Думаю, прыйшоў час даць слова самому Пятру Сяўруку — летапісцу свайго часу. Але пра ўсё па парадку.

Нарадзіўся Пётра Сяўрук 12 ліпеня 1905 году ў сям’і сялянаў Якуба і Юліі, хата якіх стаяла (і цяпер стаіць) недалёка ад цэнтра Скідзеля. У сям’і было восем дзяцей, самы малодшы, Міхась, нарадзіўся ажно ў 1925 годзе. У канцы лета 1915 году сям’я Сяўрукоў, як і большасць скідзельцаў-беларусаў, падалася ў бежанства. У 1916 годзе Сяўрукі яшчэ знаходзіліся ў Магілеве, але неўзабаве апынуліся ў глыбіні Расіі ў горадзе Ліпецку, дзе фактычна і пачалося фармаваньне асобы Пётры. Ён наведваў школу, шмат чытаў, захапіўся вучэннем пра негвалтоўны супраціў ліху, заснавальнікам якога лічыцца Л.М.Талстой. Ужо ў Ліпецку настаўнікі заўважылі талент вучня з далёкай Гарадзеншчыны. Як згадвала сястра Пётры Марыя, яму, пятнаццацігадоваму хлопцу, давяралі нават навучаньне дзяцей у малодшых клясах. Адначасова Пётра, цяжка працаваў, дапамагаючы сваім бацьком неяк пракарміць маленькіх братоў і сясьцёр. У пачатку 1920-х гадоў рабіць гэта стала надзвычай цяжка, на Паволжа насоўваўся голад. Сястра ўспамінала: “Магчыма назад і не паехалі б, бо дзеці пачалі вучыцца, але пачаўся страшны голад, збіралі проса ў полі, пяклі ляпёшкі і іх елі. Бацька служыў ахоўнікам на станцыі, на сям’ю прыносіў палову вядра нейкага страшнага чорнага супу зь

<sup>1183</sup> М. Сяўрук. Што нагадаў фотаздымак? / Памяць. Гродзенскі раён. Мн.:БелЭн, 1993; Яшчэ адно імя, яшчэ адзін талент / Памяць. Гродзенскі раён. Мн.:БелЭн, 1993; П. Сяўрук. Да “правадыроў” беларускага народу // АРСНЕ. 2005. №4; А. Вашкевіч. Архіў, які не знік // Гродзенская праўда. 2005. 9 ліпеня.; М.Дзелянкоўскі. “Душа баліць і рвецца”. Пятру Сяўруку споўнілася 6 100 год // Народная Воля. 2005; Дзелянкоўскі М. З грудзей рваўся крык пратэсту // Шляхам гадоў. Мінск: “Мастацкая літаратура”, 1994; 12 ліпеня; Ю. Голуб. Не знала думка бездарожжа // Гродзенская праўда. 2005. 19 сакавіка.; А. Нікіпорчык. “Мой прастор — гэта думкі палёт...” // Гродзенская праўда. 2000. 20 чэрвеня.; Я. Брыль. З рукапісаў, якія не гараць // Польмя. 1986. №10.; Ростані волі. З заходнебеларускай паэзіі. Мн.: Маст. Літ, 1990; Пётр Сяўрук / Беларускія пісьменнікі. Мн.: БелЭн, 1995. т. 5; Калеснік У. Этапы ростані і волі // Ростані волі. Мінск: “Мастацкая літаратура”, 1990; Памяць. Гродзенскі раён. Мінск: “Беларуская энцыклапедыя імя П.Броўкі”, 1993.

мерзлай бульбы, яго і елі. На вуліцы ў Ліпецку падалі ад голаду і паміралі людзі. На ўсё жыццё запомніла вельмі па-інтэлігенцку апранутага чалавека, які стаяў і еў гэтую чорную пахлёбку.”

Увосень 1921 г. сям’я Сяўрукоў вярнулася з Расіі ў знішчаны ваенным ліхалеццем Скідзель. Шаснаццацігадовы Пётра ужо патроху пачынаў пісаць, неадольна імкнуўся да ведаў, але гэтаму перашкаджала ня толькі беднасць. Паводле падпісанага вясной 1921 г. Рыскага міру Заходняя Беларусь стала часткай польскай дзяржавы. Польская адміністрацыя зацята апалячвала мясцовае насельніцтва, змагалася зь беларускай школай і друкаваным беларускім словам. У Скідзелі Пётру чакала толькі цяжкая сялянская праца, поўная адсутнасць надзеі рэалізаваць сябе і надакучлівыя візыты нецвярозых польскіх паліцыянтаў, якім быў не даспадобы гэты занадта таленавіты юнак. Жыць, вучыцца і працаваць у такіх умовах было вельмі няпроста, але П.Сяўрук настойліва збіраў кнігі, пісаў вершы (хай пакуль і “ў шуфляду”) і шукаў кантактаў з старэйшымі беларускімі пісьменьнікамі і дзеячамі. Увесну 1924 г. П.Сяўрук паслаў свае творы патрыярху беларускага руху, аднаму з выдаўцоў “Нашае Нівы” А.Луцкевічу і неўзабаве атрымаў адказ. А.Луцкевіч пакрытыкаваў артыкулы Пётры, аднак параіў пісаць далей і выслаў яму літаратурна-філзафскі зборнік “Заходняя Беларусь”. Заахвочаны падтрымкай, Пётра імкнуўся ўдасканальваць сваё пісьменьніцкае майстэрства і гэтая праца хутка дала плён — у сьнежні 1924 году віленскі часопіс “Студэнцкая Думка” надрукаваў ягонае апавяданьне “Гісторыя аднае сьмерці”.

Улетку 1926 году, у часе найвышэйшага ўздыму беларускага нацыянальна-вызвольнага руху на заходнебеларускіх землях, П.Сяўрук узначаліў скідзельскі гурток Таварыства беларускай школы, дэмакратычнай культурна-асьветніцкай арганізацыі, што змагалася за правы беларускага народу ў межах польскай дзяржавы. Першае, што зрабіў Пётра, — заснаваў ў Скідзелі беларускую бібліятэку, пры дапамозе якой жыхары мястэчка ўпершыню змаглі пазнаёміцца з творамі нашых клясыкаў, кнігамі з гісторыі й культуры Беларусі. “Загадчыкам бібліятэкі пры Таварыстве зьяўляецца Пётра Сяўрук, пасьледавальнік Талстога, нічога супольнага ня маючы з палітыкаю, у перакананьнях якога ёсьць нялюбасць да ўсялякай палітычнай барацьбы, але які ёсьць прыхільнікам беларускага культурнага адраджэньня”, – пісала газета “Беларуская Ніва”. Бібліятэка прыцягвала да сябе моладзь ня толькі з самога Скідзеля і неўзабаве ў ваколіцах мястэчка было ўжо каля дзесяці гурткоў Таварыства беларускай школы. П.Сяўрук збіраў подпісы на заснаваньне беларускай школы, аднак польская адміністрацыя арганізаваць яе так і не дазволіла. У верасьні 1927 году намесьнік старшыні ТБШ Іван Савіцкі пісаў зь Вільні ў Скідзель: “Ня трэба толькі адчаівацца. У гэтым вытрывальым змаганьні за родную школу выкоўваецца загартаваная воля нашага народу. Працуйце грамадзянін, і другіх заахвочвайце. Ні адзін высілак не прападзе дарма!” І П.Сяўрук працаваў. Яго арыштоўвалі, трымалі ў турме, але, выйшаўшы на волю, ён ізноў вешаў на сыцяну сваёй хаты шыльду Таварыства беларускай школы, збіраў сяброў і ладзіў беларускія вечарыны, спэктаклі, чытаў лекцыі. Літаральна за некалькі месяцаў гэты хворы на сухоты юнак стаў цэнтрам беларускага жыцця Скідзеля і ваколіцаў. Паседжаньні гуртка традыцыйна закончвалі сьпевам беларускага рэвалюцыйнага гімну “Ад веку мы спалі...”



Родныя ўспамінаюць, што малады і прыгожы Пятрусь быў даспадобы многім дзяўчатам, але прынцыпова не зьвяртаў на іх увагі, нават пад час танцаў з гармонікам сядзеў за сталом і пісаў нешта ў свае сшыткі.

У 1927 годзе П.Сяўрук узначаліў гарадзенскую павятовую ўправу Таварыства беларускай школы. Нягледзячы на вельмі малады ўзрост, ён карыстаўся бяспрэчнай павагай сваіх старэйшых сяброў. “Як я змог пераканацца, Вы зьяўляецеся сапраўдным старшынёй, на якім усё апіраецца”, – пісаў П.Сяўруку вядомы вучоны і палітычны дзяяч Ігнат Дварчанін. Тым ня менш 1927 і 1928 гады сталі для П.Сяўрука часам вялікіх расчараваньняў. Далёкі ад палітыкі, Пётр не хацеў уцягваньня Таварыства беларускай школы ў палітычную барацьбу, бо ведаў, што для польскай адміністрацыі гэта будзе зручнай зачэпкай, каб зьнішчыць гэтую культурную арганізацыю. Больш за тое, ён пакрысе пачынаў разумець, што кіраваная з усходу палітыка заходнебеларускіх леварадыкальных арганізацый вядзе ня гэтак да ўзьяняцця агульнага роўню палітычнай і нацыянальнай сьведамасьці насельніцтва, як да бунтаваньня народу з мэтай узьвесці непераадольны бар’ер паміж беларусамі і польскімі ўладамі. У канцы 1928 году ў лісьце да аднаго свайго сябра Сяўрук пісаў: “Вы думаеце, што прычына майго перасьледу — удзел у беларускім руху. Гэта фактычна так, але рэч у тым, што беларускі рух перасьледуюць, бо ён рэальна зьвязаны з камунізмам. Я вельмі добра ведаю, што ўсе словы пра тое, нібыта беларускі рух дарэмна зьмешваюць з камунізмам, папросту фальшывыя. Я ня бачу, каб улады ў чым-небудзь памыляліся. Чыста нацыянальны беларускі рух у нас нагэтулькі слабы, што яны могуць баяцца яго ня болей, чым пацыфісцкага або ўсялякага іншага. І па-сутнасьці разьвязаньне беларускага пытання ў нас праблематычнае ня дзеля прыгнэту з боку ўраду, але, на маю думку, галоўным чынам з прычыны камуністычнай дзейнасьці. Як урад, так і камуністы ажыццяўляюць у дачыненні да беларускага пытання канспірацыйную палітыку, і кожны стараецца выкарыстаць гэты рух для сваіх мэтаў, бо і адны і другія перашкаджаюць нацыянальным памкненьням”.

Увесну 1929 году, бачачы, што беларускі рух канчаткова збочыў у рэчышча дыктаваных з усходу лёзунгаў, П.Сяўрук зьвярнуўся да лідэраў Беларускага пасольскага клюбу “Змаганьне” зь лістом, дзе выказаў сваё бачаньне тагачаснай сытуацыі. Гэты ліст ня быў надрукаваны, што, аднак, не прыніжае гістарычнага значэньня звароту да беларускіх правадыроў. Ён фактычна падвёў мяжу пад эпохай масавага беларускага нацыянальна-вызвольнага руху першай паловы ХХ ст., сымблямі якога сталі беларусізацыя ў Савецкай Беларусі і Беларуская сялянска-работніцкая грамада ў Беларусі Заходняй. У 1930-х гг. беларускія арганізацыі ў Польшчы былі амаль задушаныя, БССР заліў крывавай патопаю, у якім, дарэчы, загінулі і правадыры “Змаганьня”. Так ці інакш, але Пётра Сяўрук стаўся прарокам наступных некалькіх дзесяцігодзьдзяў беларускай гісторыі. Ён падкрэсьліў, што беларус найперш павінен зразумець самога сябе, вывучыць сваю гісторыю, мову, падняць сваю сьведамасьць да нармальнага эўрапейскага роўню і менавіта гэта павінна быць мэтай правадыроў руху.

Частыя турэмныя зьявольныя і цяжкая праца выклікалі сухоты. Пётра доўга змагаўся з хваробай, да апошняга моманту працягваў пісаць. У кастрычніку 1929 году Пётры ня стала. Гора сваякоў пераплялося з

грамадзкім горам. Паводле ўспамінаў нешматлікіх цяпер сьведкаў, на пахаваньне П.Сяўрука ў Свідзелі сабралася вялікая колькасць народу. Сястра паэта ў дзень яго сьмерці вырвала з насыценнага беларускага календара лісток, які дасюль захаваўся сярод яго папер...

Ніжэй чытачу прапануюцца ўрыўкі зь дзёньніка Пётры Сяўрука, якія ніяк не прэтэндуюць на поўнае адлюстраваньне асобы іх аўтара. Хутчэй наадварот. У найбольшай ступені нас цікавіць суб'ектыўная ацэнка П.Сяўруком сытуацыі, якая склалася пад канец 1920-х гг. у заходнебеларускім нацыянальна-вызвольным руху. Думаю, яна будзе цікавай дасьледнікам беларускай гісторыі, бо сучаснік бурлівых падзей пачатку XX ст. Пётра Сяўрук змог зразумець і асэнсаваць шмат з таго, што пачынаем разумець і асэнсоўваць толькі цяпер, больш чым праз восемдзесят гадоў.

**Андрэй Вашкевіч<sup>1184</sup>**

---

<sup>1184</sup> Андрэй Вашкевіч (нар. 1982 г.) малодшы навуковы супрацоўнік Гарадзенскага дзяржаўнага гістарычна-археалагічнага музэю, аспірант Інстытуту гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Вучыўся на беларускім гуманітарным профілі гарадзенскага ліцэю №1, скончыў гістарычны факультэт Гарадзенскага дзяржаўнага ўнівэрсітэту імя Янкі Купалы. Друкуецца з 2002 году. Аўтар біяграфіяў дзеячоў беларускага нацыянальна-вызвольнага руху: ксяндза Адама Станкевіча, Вацлава Пануцэвіча, Сымона Якавіюка. Вывучае ўдзел каталіцкіх ксяндзоў у беларускім нацыянальна-вызвольным руху, этнаканфэсійныя працэсы на Гарадзеншчыне ў XIX – пачатку XX ст. (у прыватнасці ў гэтак званым “Сапоцкінскім рэгіёне”). Аўтар каля 15 артыкулаў на гістарычныя і краязнаўчыя тэмы.

## (1921–1929 гг.)\*

1921 год  
Август

### Понедельник 15

Только что воротился из поездки, а уже всё готово к отъезду. Вечером Фурман дал нам подводу и мы выехали из Липецка на станцию.

### Вторник 16

Ночевали эту ночь на станции. Утром после завтрака погрузились в вагон и в полдень наш вагон подали к составу. Поезд двинулся и Липецк остался за нами. Как ни тянет нас на родину, а расстаться с Липецком было немного грустно.

Вечером мы уже были в Ельце.

### Среда 17

Утром рано выбыли из Ельца. Так как было ещё рано, то отец не взял в Елецком управлении некоторых нужных бумаг, без которых могут случиться недоразумения.

В полдень прибыли в Верховье.

### Четверг 18

Сегодня весь день пришлось стоять в Верховье. Мы с отцом [и] все дети ходили собирать просо. Собранное просо вымолотили очистили и повезли семена на родину.

### Пятница 19

Из Верховья выбыли только сегодня после полудня. Буран вздымает пыль, отчего всё пространство как будто потянуто туманом. Погода наводит на душу какое-то уныние.

### Суббота 20

Ночью прибыли в Орёл. Место, где придется ехать зайцами, достигнуто. Всё это не по нраву, все расстроены, стараются выхлопотать вагон на дальнейшее расстояние.

### Воскресенье 21

Пока что находимся в вагоне. Положение неизвестное. Сегодня в Орле базар. Несём продавать всё кое-что ненужное, чтобы облегчить перегрузки. Из хлопот о вагоне ничего не вышло. Приходится вылезать из вагона «Южн, 588, 790» и ехать, как придётся.

Вечером вылезли из вагона и оказались на рельсах возле какой-то будки. Стал идти дождь, пришлось погрузиться в пустой вагон хоть от дождя.

### Понедельник 22

В том самом Вагоне, в который вчера погрузились от дождя, сегодня выбыли из Орла. Доехали в этом самом вагоне до Брянска, хотя на каждой станции опасались, что-бы не отцепили нашего вагона. Отец осмотрел в этом самом поезде, с которым мы ехали, вагон с колоколом. Колокол везёт какой-то старик в Минскую губернию в отдельном вагоне. Решили попроситься в вагон

к колоколу. После долгих просьб старик разрешил нам перегрузиться в вагон. Теперь будем спокойны до Осипович. Утро было холодное. Шёл дождь. Небо и сейчас не прояснилось. Поезд мчал нас с бешеной скоростью, при чём давал отчаянные толчки.

#### Вторник 23

Вчера выехали из Брянска на Гомель. Всё время едем. Сейчас находимся в Жудилове. 1 час дня.

#### Среда 24

Ночью выехали из Унечи. На станции Новозыбково отстал отец. Он ушёл покупать картошку, а поезд тронулся. Он прыгнул на тормоз, но был стащен милиционером. Мать расстроена. Есть всякие предположения весьма неутешительные. На станции Злынка уведомили в Новозыбково об этой случайности. Запахло родной Белорусией. Добруш.

#### Четверг 25

Сегодня ночью прибыли в Жлобин. Пробыли там до часов шести вечера. А теперь в Березине в 5-ти верстах от Бобруйска. Отца нет.

\*Рукапісы дзёньнікаў і іншых дакумэнтаў Пётры Сяўрука перададзеныя яго пляменьніцай Маргарытай Францавай у Гарадзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей і захоўваюцца ў фондах музея (адз. зах. КП-85095).

#### Пятница 26

Ночью прибыли в Осиповичи. Там после продолжительных совещаний провожатый колокола и его спутник решили перегрузить нас в другой вагон на Минск. Об этом заявили в Чеку, на случай если отец будет справляться. Перегрузились мы в бригадный вагон и прибыли в Минск утром. Что дальше будет неизвестно. А перспектива рисуется светлая. Одно только - что нет отца.

#### Суббота 27

Что-бы достать разрешение на отправку, нужно исполнить всевозможные требования. Много кой-чему советуют нам, но всего не поймёшь. Получили билет на квартиру в общежитии и только. Больше кое-чего добиться невозможно.

#### Воскресенье 28

Сегодня базар. Носили кое-что сбыть. Есть много устрашений пограничной ревизией, поэтому многие сбывают даже необходимое.

Вчера в газете было опубликовано: “На первое сентября прекращается регистрация беженцев разорённых местностей. Беженцы не зарегистрировавшиеся до означенного числа будут лишены помощи Совдепа.”

Из этого известия многие заключили, что прекращается отправка беженцев в Польшу.

#### Вторник 30

[...] Утром прибыл отец все рады.

Зарегистрировались на отправку и перешли в общежитие №6, Серпуховская 30.

#### Среда 31

Принята первая прививка. Получен паёк на пять детей [...].

Сентябрь

#### Вторник 6



Вчера приняли вторую прививку, которая действует сильнее первой.

Ходят неблагоприятные слухи, что отправка задержана на две недели, ввиду отсутствия в Минске польской комиссии. Между прочим говорят, что в Польше вспыхнули забастовки и ради этого задержали отправление беженцев.

#### Суббота 10

Сегодня печатывал рукописи. Три дня ходил с ними в Академичны центр Наркомасветы Беларусі и еле сегодня достиг цели.

#### Четверг 15

Сегодня сдал свои книги в цензуру для запечатания. Говорят завтра выдадут посадочные билеты.

Вот уже месяц как из Липецка!

#### Четверг 22

Отправка наша кажется скоро состоится. Жизнь в Минске в материальном отношении лучшая, чем в Липецке. Наступают холода. Для нас это чувствительно.

#### Воскресенье 25

В пятницу в 6 час. вечера получили посадочные билеты. Вчера погрузились и ночью выехали из Минска. Стоим в Койданове. Уедем сегодня или завтра.

#### Понедельник 26

Негорелое. Сегодня была ревизия. У нас ничего не смотрели и ничего не взяли. Что-то покажет Польша?

#### Вторник 27

Барановичи. Всю ночь ехали и прибыли в польский эвакуационный пункт. Народу множество. Придётся ожидать под открытым небом, потому что бараки переполнены народом. Зарегистрировались и получили продовольственную карточку.

#### Среда 28

Ночь провели под открытым небом, было не особенно холодно. Случилось несчастье – потеряли продовольственные карточки. Наше экономическое состояние обрекает нас на Голод. Когда выберемся из этой народной гущы? А кушать надо.

#### Четверг 29

Перенеслись под стену какого-то каменного барака. Жалкое пристанище, но немного лучше, чем под чистым небом, особенно ввиду значительных приморозков.

Были в бане и приняли уколы от холеры. Мать ухитрилась получить новую карточку на продовольствие.

### Октябрь

#### Среда 3

Мытарства наконец кончены. Погрузились в вагон и скоро выедем из народного скопища.

#### Пятница 7

Мосты. Вчера весь день были в движении. Прибыли в Волковыск, а сегодня утром в Мосты. Сегодня-де вечером или завтра утром будем в Скиделе.

#### Суббота 8

Прибыли в СКИДЕЛЬ.

**1923 год**

Октябрь

Вторник 9

После двухлетнего перерыва начинаю снова писать историю своих переживаний. До сих пор я не мог себе давать отчёта о своей жизни, до того тяжёлой и скучной казалась мне эта жизнь. Конечно не обходилось без попыток, без надежд, без мечтаний. Мне думалось, что вот – вот какое либо действие удастся, какая либо надежда оправдается. Но увы! Оправдалось то, чего не ожидал и не мог ожидать! Тюрма открыла свои двери. Никогда, никогда не мог ожидать, что бы найстрожайшая польская власть могла продержать меня за дверями единственно за то, что хотел жить культурной жизнью, читать книги, творить и мыслить. Но книг негде достать. Ограничился выпиской газеты. Конечно, газету выбрал более правдивую, белорусскую и вот за это тюрма. Пришли шесть полицейантов и сыщик, сделали ревизию. Из всего найденного подозрительным был «Беларускі Партызан, жнівень №1 1922 год», прокламация, разбросанная щедро по всей нашей территории, так что её находил почти каждый. Мне тоже случилось найти несколько экземпляров из которых сохранил ради любопытства найденные при обыске. Остальные вещи, как, «Беларускі календар», «Новае Жыццё» №2, еженедельная белорусская газета, которую я только начал выписывать, какие-то революционные песни на нескольких порванных листках вырванных из песенника, не говорили, конечно, ни о какой вине. Более виновным я оказался за то, что «Welka głowę masz», как сказал сыщик, тогда, когда мне, по его мнению, надо только «kartofla skrzebać» и ещё за то, что написал Трупову в Липецк горячее письмо, обвиняющее Польшу. В пылу горячки под впечатлением первого полученного из Липецка письма я может быть и был неосторожен. И вот попался. Взяли от меня и это первое письмо с второй моей родины, которое меня так утешило, ибо я узнал, то лучший человек, из всех известных, не забыл обо мне.

Вот весь материал для обвинения, который для прокурора Комара оказался недостаточным. И я был выпущен из тюрьмы без суда и без допроса 8 апреля сего года.

Из бумаг, взятых при ревизии сыщиком, комендант Скидельской полиции, кроме взятых прокуратором оставил несколько рукописей у себя. В том числе начатое большое сочинение «Потому что есть» в которое я вылил много глубоких мыслей. Эти документы я могу возвратить, но никак не решусь побороть неприятности, – пойти в Posterunok и взять рукопись.

Это одна сторона переживаний наиболее бурная, но есть и другая.

В Липецку я лишь учился, но не имел никакого физического занятия. Всё время поглощали у меня книги, так, что от них голова кружилась. Здесь же начиная с весны и кончая осенью на каждый почти день есть работа. Работа весёлая, полевая, с солнцем и природой. Нет труда прекраснейшего и здоровейшего как земледельческий труд. Идя за плугом испытываешь спокойное живое удовольствие. Какой-то захватывающий интерес доставляет смотреть на непрерывное погребение травы и сухих колосьев, и

поднятие сырой земли. Пласт за пластом на миг взлетают вверх и перевернувшись спокойно улегаются. А плуг скрипит и шуршит и поднимает новые и новые пласты, которые поочерёдно валятся и успокаиваются ожидая, когда их засеют зерном и ровными рядками украсят при помощи бороны. Какое-то удовольствие, какая-то поэзия веет при каждой полевой работе. Кто знает полевой труд тому театров не нужно. Театр волнует, порождает бурные чувства, а полевая работа даёт спокойствие и сладость. Если бы к этой работе я имел хорошую и полезную книгу для чтения во всякое время, то я не сожалел бы о своём Липецком прошлом. Но увы! Этого нет. В протяжении 4 лет я имел на руках добытых мною на сгореванные деньги только 4 книги: “Беларускі календар”, “Православный календарь”, “Беларуска-маскоўскі слоўнік” і “Уяўленьне”. Кроме того прочитал не более четырёх свежих книг, добытых у знакомых. Но и последние были не лучше первых. Так всего 8 книг за два года, тогда как в Липецке я поглощал почти по 8 в два дня, да и книги разве такие!

Я пробовал, конечно, выбиться «в свет» для книг. Посылал в редакции сочинения, что бы добыть что либо из книг, но из этого ничего не вышло. Я остаюсь без книг, как и был. Если бы не политическое давление может быть и легче было бы что либо добыть, но при настоящих обстоятельствах никакое движение в культурную сторону невозможно. Придётся быть без книг до неизвестного времени [...].

## Ноябрь

### Понедельник 26

Мороз стоит крепко уже второй день. Холодно... Нет ни обуви ни одежды... Хожу в рваных ботинках, подвязанных проволокой и в одном кафтане. За свои труды в течении лета, даже двух лет имею эту награду. Кого-же винить... Виноват, конечно, не отец, не семья... виновата та бесконечная “обжора”, которая пожирает труд миллионов рабочих. Сколько явного труда прямо воочию переходит в руки торгашей, сколько тает в проклятых марках... Сытый голодного разумеет только постольку, поскольку он ему нужен для службы... [...].

## Декабрь

### Пятница 21

[...]Один польский публицист рассматривает переход от белого царизма к красному клеймит и чернит русский народ. Русский народ есть мученик, смиренное дитя, убитое многолетним игом царей, татар, крепостного права. И если над ним царствует чёрный и красный режим, – то это доказывает его незлобивость его христианское непротивление. Ему в вину нельзя засчитать его беспредельной доброты. А эта доброта известна[...]. Русский народ не заимствовал террора от татар. До сих пор я ни одного поляка не знал и не видал такого, какими видал сотни русских людей по доброте[...].

Сенатор Богданович обличил церковь, которая, как у большевиков, так и в Польше служит орудием власти. На это один из епископов оправдывается. О чём же гвать, когда факты на лицо?

На днях между прочим в Жидомле произошла схватка между полицией и крестьянами по поводу захвата церкви для костёла.

Слишком усердные “христиане” польские полицейские, что даже рубят невинный народ [...].

**1926 год**

Июль

Воскресенье 25

Мне уже два раза было прислано доверие от Белорусского Крестьянско-Рабочего Общества по делу организации кружка этой организации. Я ответил на это доверие своей особенной декларацией, в которой выразил мысль, что я являюсь противником самого принципа политической организации; что не знаю нужды в ней, что существующий строй изменится тогда, когда люди нравственно-религиозно усовершенствуют себя; что освобождение трудящихся совершится тем же путём; что вопрос между крестьянами и рабочими должен разрешиться не в том смысле, как этого хочет СР. Грамада, но наоборот, когда промышленность сольётся с земледелием и таким образом уничтожится сама причина капитализма.

Выразив ёще несколько мнений я изложил свои убеждения относительно того направления, в котором должно совершаться возрождение народа и освобождение его.

Эту декларацию я думаю передать во вторник Волошину или Якимовичу, когда они будут здесь на митингу, вместе с возвращением всех бумаг и документов, которые мне присланы.

Не хочу политической организации, но просветительной организацией я занялся бы. В прошлое воскресенье собрались ко мне несколько человек выразивших желание начать культурно-просветительную деятельность и я даже написал заявление, которое однако не послал Таварыству Беларускай школы во первых потому, что недостаточно подписей, а во вторых потому, что плохо написано. Сегодня я написал вторичное заявление, которое, пока что подписано только мною и М. Гулидой, а надо десять подписей, чтобы организовать кружок Таварыства Беларускай Школы с целью поддерживать библиотеку читальню, устраивать лекции и спектакли.

Думаю если удастся осуществиться этому плану и заняться лекциями, выясняющими различные вопросы например о искусстве, о науке, о религии и прочее. Я об’яснил бы, что не политическая организация ведёт к освобождению, а только развитие и самосовершенствование людей. Просвещённый и разумный человек не может быть никакою силою удержан в рабстве, даже поработители и те не имеют смелости угнетать развитого и просвещённого человека. Только тёмный, почти в скотском состоянии, народ они могут смело угнетать, не потому что он не противится, а потому, что он почти не понимает угнетения.

Вот поэтому все тираны всех времён стараются по возможности держать народ в темноте и подрывать его развитие. Ещё препятствует развитию, как ни странно это говорить... современное образование. Эти слова покажутся кому-либо странными, но они содержат в себе правду, потому что современное образование – это выдавательница дипломов на праздность. Поэтому, кроме того, что народу тяжело пробиться к свету, к образованию, даже те, что пробиваются к свету не содействуют просвящению народа, ибо



большинство получивших образование старается получить за это «лёгкий хлеб» и не видит священного долга труда.

Надо понять, что наука, та наука, которая просветила бы народ – не в университетах, не в гимназиях, ибо там только дипломы, наука есть в жизни. Надо понимать и обдумывать вечное явление жизни – это будет наукой, соответствующей посвящению народа.

В учебных заведениях учат тому, за что можно получить диплом, но мы можем развить свои понятия даже на том, что никогда не считалось наукой, но что для нас может быть наукой, потому что будет способствовать развитию наших способностей.

И вот эту науку как раз мы можем получить везде и не надо держаться в особенное время и в особенном месте. При помощи этой науки жизни мы можем получить развитие выше того, выше того в котором находятся наши угнетатели и этим мы парализуем их тиранские наклонности, ибо никакой тиран не осмелится угнетать того, кто выше его по развитию.

## Август

### Понедельник 16

Постепенно исчезает та пропасть, которая отделяла меня от здешней молодёжи. Молодёжь зашевелилась и понемногу входит со мной в ближайшие сношения.

Но к сожалению всё это только брожение, и нет ничего конкретного. Все хотят ставить спектакль, и особенно увлекаются организацией Белорусской Сял.-Раб. Грамады. В этом направ. «Грамада» достигла поразительного успеха в каких-либо полтора месяца они собрали в партию до 4-х тысяч, как я замечаю по газетному известию.

Хотя я отказался от доверия организовать эту партию, но всё-таки являюсь усердным наблюдателем этого дела, так что оно почти увлекает меня. Только отрезвившись и взглянув на дело с своей неизменной критической точки я нахожу действительное понимание дела.

Организация имеет в виду свободу. «Организуйтесь в общество, а общество большая сила и с ней будут считаться!» так голосят «Громадисты» увлекая этим некритические умы. Бедные! Не видят, что это только жалкие помочи несостоятельных душ. Разве таким путём можно обрести свободу, когда первый шаг на этом пути обличает несостоятельность налагающую неволю.

«Я назову свободной ту душу, которая действует по внутренним мотивам неизменных начал, свободно воспринятых ею» говорит Уильям Чаннинг. Это самое точное определение свободы. Что бы приобрести свободу надо испытывать её в самом себе, а не ожидать её откуда-то от чего-то. А испытывать свободу в самом себе доступно человеку в том случае, когда он самовоспитанием, саморазвитием, самообразованием доводит себя до такой ступени нравственно-религиозной высоты, когда он станет способным действовать по внутренним мотивам неизменных начал свободно воспринятых им.

А этого нигде не видно, наоборот: люди массово устремляются в партию, доказывая этим, что их неуверенность в себе, отсутствие сознания свободы

делает из них невольников, которые ради неуверенности в себе действуют по внешним мотивам переменчивых начал помимо их воли навязанных им агитацией.

И чем это лучше насилия?

## Сентябрь

### Среда 22

В последнее время я не могу сосредоточиться в своих мыслях, в своих чувствах, в своих стремлениях. Течение захватило меня и потащило за собой.

Я занялся организацией “Гуртка Таварыства Беларускай Школы” и всецело почти поглотился этим делом. Я отдаю ему почти всё время и все фантазии. На него я возлагаю некоторые надежды, одним словом рисуются розовые мечты. Насколько осуществимо то, что мечтается – нельзя сказать, но бар’ер моего одиночества разрушен; и к моему удивлению, я – всё время стоявший в стороне от всех, становлюсь центром всеобщего движения. Не знаю, что влечёт всех ко мне, или моя популярность, или иное что либо, но почти каждую неделю ко мне являются новые знакомые.

На прошлой неделе я ездил с братом в Вильно, хотел определить его в гимназию, но не удалось. Вильно меня истерзал. Эта безумная уличная сутолока сильно действовала на моё душевное состояние и я вынес невыгодное мнение о городе [...].

## Ноябрь

### Понедельник 15

[...]Но жизнь можно сказать сдавила меня и я невольно восхищаюсь тем, что делается вокруг. Творить[ся] что-то изумительное, непонятное, но что-то хорошее. Я не могу сочувствовать доктринам “Грамады”, которые меня оттолкнули сразу, как только я прочитал их, но тем не менее самое движение связанное с “Грамадой” меня восхищает. Меня радует та солидарность, которая начинает родиться в народе в связи с организацией “Грамады”, и только неприятно действует служение тем доктринам, которые выдвинуты “Грамадой” и которые являются чем-то наподобие церковных догматов о троице, о рае, о сотворении мира и т. п. в прекрасном христианском учении. Удивительно так же похоже требование доверия к социалистическим доктринам на церковное требование слепым догматам церковной веры. Как здесь так и там настойчиво утверждают что вера в эти доктрины догма ты приведёт к спасению от существующего зла или от ада, но как здесь так и там не видят, что сильнее и вернее предполагаемого чуда спасает и освобождает людей то хорошее, что находится в основе их объединения согласия. Они не подозревают, что союз, единение, хорошие чувства друг к другу рвёт пута той неволи, в которой они находились, ибо их поработщали не землевладельцы и капиталисты, не короли и аристократы, но их невежество раздоров, несогласий и т. п. Следовательно, если началось объединение и согласие, то уже кончена неволя, но предполагая, что их кто-то неволит, они ещё ожидают “чуда”, ещё готовятся что-то делать, не делая того, что нужно. И это ожидание “чуда,” эта борьба за доктрины в своё время разъединит этих людей, которые теперь с таким энтузиазмом объединяются. И это опять поведёт их к неволи. Так и путают люди сами себя [...].

1927 год  
Январь

Суббота 22

Не знаю: или это представление моего бессилия, или это действительно так, но я чувствую себя охваченным как бы путами какой-то дикой силы. Не могу сказать, что эта сила есть государственная власть, тяжесть которой в теперешней Польше особенно больно чувствуется, и я иногда дохожу до отчаяния понимая, что нельзя ничем свергнуть, ибо опутанный ею народ сам себя гнетёт, а кроме того недавно: именно в историческую – Варфоломеевскую ночь 20 века – между прочим у меня был произведен обыск. Искали коммунистической литературы. Разумеется ничего не нашли. Да ведь суть то вся была не в поисках коммунистической литературы, а в умышленном запугивании народа. Самых передовых политических и культурных представителей народа – арестовали по всей Западной Белоруссии и по всей Польше произведены обыски а также аресты; и всё это сделано под видом борьбы с коммунизмом а в сущности это борьба со всё возрастающим и возрастающим недовольством правительством. Правительство имеет целью запугать народ и покорно нести своё ярмо. Но ярмо это слишком тяжёлое, что бы можно было молчать и терпеть.

Только невежество народное позволяет ему продолжать терпеть; и если бы не это невежество, то народ понял-бы что в сто раз выгоднее отказаться от повиновения правительству, испытав тяжесть наказания, чем повиноваться – неся тяжесть повиновения. Сознание этого гнетёт меня хуже тех терроров и репрессий, которые употребляются правительством и которое отчасти задело меня. Обыск не причинил не страха не беспокойства, хотя был произведен ночью врасплох, но это сознание доводит меня почти до тупого отчаяния. Тяжесть насилия до того давила народ, что стоит только без малейших усилий позволить своим мыслям и чувствам расшириться и насилие лопнет, как лопают бомба от расширения замерзающей воды, но люди вместо чтобы расшириться и разорвать гнёт, продолжают жаться до невозможных пределов, ожидая, что какие то революции или реформы улучшат их положение.

Отсутствие решительности губит пришествие лучшего будущего.

Еще хватает решимости броситься толпою в организацию, хватает решительности некоторым терпеть в тюрьмах за делание этой организации, но никто из самых решительных не смеет подумать о том, что бы попросту не повиноваться требованиям правительства. А правительство по слепоте своей преследует именно ту организацию, которая «красивые» и бессмысленные лозунги поставила на путь легальной борьбы. Если бы оно позволило этой организации свободно вести свои собрания, рассуждения, и с'езды в обсуждении несущественных вопросов о социализме, союзе крестьян и рабочих, крестьянско-рабочем правительстве, – то прежде осуществления всех этих желаний массы были бы довольны тем, что им позволяют рассуждать обо всём этом и держались бы спокойно. А поэтому можно почти радоваться тому, что правительство предприняло решительные выступления против «Грамады» ибо это

выступление наверное больше послужит к недовольству масс, чем правильная организационная работа партии.

Но кто это поймёт?

Ещё долгое время люди будут путаться в своих наивных верованиях то на организации, то на революции, то на реформы, то на науку и т.п. подобные глупости. Пока не станет решительности твёрдо, смело и сознательно совершить свой человеческий шаг.

Март

Пятница 18

Вчера ночью опять была произведена ревизия в моих бумагах пьяными полициантами. Эта ревизия вызвала у меня неприятные чувства, которые не покидали меня целый вчерашний день, и ещё чувствуются теперь. Ревизия эта была столь неприятной вследствие того, что наглость насилия выразилась в ней вполне явственно, неприкрытое никакими формальностями и уважениями. Полицианты без разбора забирали все бумаги, какие только оказались в квартире, а оставляемые бросали на землю и топтали не разбираясь в том, что они значат. Между прочим в числе взятых бумаг оказались 2 чистые денежные перевода, детские тетради, исписанные братом, а в числе книг оказалась по просту ерунда, как напр. принесенная кем-то, но не принятая для библиотеки «Загробная жизнь и участь наших умерших», и валяющиеся в ящике в бумагах «Мысли Дмитрия Ростовского» и ещё 23 книги как «Беларускі правапіс», «Маскоўска-беларускі слоўнік», «Гісторыя беларускае літэратуры» и мн. др. Всё это должно было доказывать принадлежность к партии коммунистов, по логике: «у коммуниста всё коммунистическое», следовательно какую бы бумагу не нашёл, всякая должна доказать принадлежность к коммунистической партии [...]. Даже кусок чёрного коленкору, который был в бумагах, как принадлежность переплёта, и тот оказался коммунистическим предметом.

Всё это взятое заставили меня тащить до «постэрунку» с тем, чтобы сегодня возвратить даже не просматривая взятого материала.

Прийти в 12 часов ночи, и захватив врасплох спящую семью, перевернуть вверх весь дом, взять целый пуд бумаг и заставить их нести в полицию с тем, что бы завтра возвратить всё не просматривая.- Это на языке государственных людей называется актом права для защиты общества от злоумышленников. Но как это должно называться в устах людей не имеющих превратных понятий? [...]

Апрель

Четверг 10 сего месяца я был в Гродне выбран председателем Окружного Управления Т-ва Белорусской Школы. Этот новый шаг по пути неясному и скользкому я совершил с усиленным сознанием ответственности перед самим собою. Я не надеюсь принести великую пользу, совершить великое дело в просветительном движении, но я знаю и чувствую, что каждое слово, каждая мысль, каждое чувство незаметно отражается на тех, кто приходит в соприкосновение с тобою, по этому то я решился на этот скользкий и ответственный шаг и окунулся в омут общественной жизни.



Май (?)

Понедельник 30

Три недели тому назад я испытал на себе, что значит комедия, называемая судом. Зимой как-то в пользу Т-ва Белорусской школы был сбор пожертвований и кто-то рассказал об этом полиции, вследствие чего тех, кто собирал и меня, как председателя Гуртка Т-ва, привлекли к судебной ответственности. Несмотря на то, что все были уверены, что за это не стоило поднимать никакого шума, что за это ничего не будет, однако случилось то, чего никто не ожидал. Хотя я ожидал от суда всего худшего, однако не мог думать о таком несправедливом разборе дела. Прежде всего совершили комедию присяги, вызывающую возмущение и чувство омерзения, а потом присягнувших свидетелей начали допрашивать, и несмотря на то, что свидетели все ещё суеверные крестьяне от присяги уже потерялись, начали задавать им неясные вопросы и к тому же на польском языке. Несмотря на всё это свидетели показывали, что знали на что давали деньги и давали с охотой, но эти показания не были вписаны в протоколы показаний. В протоколы записывали то, что удавалось вытянуть, как доказательство обвинения, и на основании этого суд решил именем Польской Республики наказать меня как главного преступника штрафом в двести злотых с заменой месячного ареста, а остальных участников преступления по 20 злотых штрафа или 7 дней аресту [...].

И разве возможно мне будет избежать тюрьмы, если каждый шаг мой караулят шпионы. Были очевидцы того, что целые вечера под окном у нас стоят таинственные фигуры. Когда я поехал в предпоследнюю субботу в Вильно, меня сразу, видимо по предварительному известию, поймали два сыщика и отправили в «экспозытуру» будто бы для выяснения дела, но фактически затем, чтобы описать мою фигуру и хорошо ознакомиться. Такова отрицательная сторона моей деятельности [...].

Но с другой стороны я вижу, что моя деятельность не проходит бесследно. Хотя нет согласных со мной, однако я вижу и чувствую, что моё влияние передаётся другим несмотря на разницу в убеждениях.

Август

Среда 17

В последнее время я переживаю мучительное чувство, которое вызвано тем, что в газете «Беларусі Дзень» помещена моя статья «Аб беларускай прэсе». Эту статью я послал без подписи, но редакция, помещая её, подписала моим именем, и таким образом открыла будто моё участие в этой газете. Статью эту я написал раньше под влиянием бесед с Ситкевичем и Костевичем, но некоторое время не решался послать её, зная, что она не будет иметь значения, если будет без подписи моего имени и, наоборот, если будет с подписью вызовет враждебное чувство против меня, как против изменника «сялянска-работніцкае ідэолёгіі». Не желая подписываться двусмысленным псевдонимом, я послал статью совершенно без подписи в редакцию «Беларускага Дня», так как другие газеты её наверное не поместили бы. Для пущего впечатления редакция её подписала, и это, конечно, к лучшему, так как теперь я почувствовал тот удар, который заставил меня критически оглянуться на своё увлечение общественной

деятельностью, в которой мне приходится играть довольно нелепую роль. Свои мнения, принятые относительно этой деятельности раньше, я ещё не нахожу ошибочными, но в этом деле я упустил из виду то, что мне приходится действовать с людьми несогласными с моими взглядами, которые именно направляют меня к этой деятельности. Если, по моему, просветительская деятельность воспитывает народ и нравственно возрождает его, способствуя этим прояснению его взглядов на настоящее положение дел, то по мнению моих соратников, просвящение должно способствовать развитию того классового самосознания и классовой ненависти, которые должны произвести революцию. Поэтому то я и они одной и той же деятельностью стремимся влить в народ совершенно противоположные начала, причём я, стоя на своей почве, более настаиваю на том, чтобы влить в душу народа интерес к просвещению, к истине, чтобы возбудить в нём сознание, а мои соратники, понимая необходимость того, о чём я говорю, сочувствуя мне, всё таки недостаточно искренне относятся к этому, потому что у них на уме другое. Это я уже чувствую давно, чувствую себя в неловком положении, и стремлюсь поставить дело как следует, делал всевозможные попытки, одной из которых было последнее заседание Управы в присутствии г-р. Дворчанина. Это заседания как будто дало какие то результаты, но в сущности только обмануло многих, отчасти меня.

Появление статьи вызвало бурю в Вильне. Дворчанин негодует на меня – требует объяснений. Я послал ему длинное письмо, излагая сущность дела, но в сущности не сказал самого главного, того, что теперь записываю здесь, потому, что сам себе ещё не мог этого уяснить. Я чувствую, что поступил нехорошо, однако знаю, что я прав, так откуда же сознание ошибочности своего поступка?

Газета «Беларускі Дзень» не уважаема за полонофильство и может быть действительно имеет низкие цели, но ея низкие цели не могут причинить столько вреда, как «высокие» цели других газет, потому что она не растравляет в массах нехороших революционных чувств, оттого я нашёл общий язык с ней и решил поместить в ней свою статью. Я знал, что я имею право действовать по своей воле, не подчиняясь предрассудкам масс, но забыл, что моя самая трудная обязанность, как члена общества состоит в том, чтобы сохранить моё собственное мнение и уважение ко мнению других. Эта моя обязанность тем сильнее, что я занимаю значительное положение в общественной деятельности, поэтому не следовало раздражать других противоречием своих мнений, да ещё со стороны презираемой газеты; за что и чувствую теперь неприятность и должен выносить упрёки, но это всё к лучшему. Ошибка должна научить; моё быстрое шествие вверх в общественной деятельности значительно прекратится; останется менее причин, увлекающих в круг неестественной деятельности, что даст возможность просматривать свои поступки и обсуждать своё положение, пока не дошло ещё до окончательного разрыва.

## 1928 год

### Вступление в год

Начало года пришлось встретить в тюрьме. И если прошлый год я встретил с неясным чувством какого-то неопределённого долга перед своим народом, то теперь благодаря тем опытам, которые я понял в прошлом году и благодаря, именно, тюремному заключению я осознал то, что нет ничего такого, что бы было бы особенно важно в жизни. Самое лучшее стремление и самое лучшее усилие может быть втоптанно в грязь, что я почувствовал в тюрьме относительно своих убеждений; и не внесение в жизнь осуществления великих начинаний, но только постоянное удерживание себя на соответственной высоте нравственно-религиозного сознания в каком-бы положении и на каком-бы месте не находился – даёт силу жизни. Не везде и не всегда можно проводить в жизнь свою идею [...].

### Март

#### Вторник 13

[...]Передо мной как в калейдоскопе прошли картины ужасных выборов. Многие в Скиделе были побиты полицией и «strzelcami». Даже я случайно вмешался в выборную акцию. Мне было поручено раздать карточки для голосования в количестве 3000 с №43, и хотя я чувствовал себя не вполне годным к этой «работе», но всё таки взялся. Однако отделался я от этой несвойственной мне работы счастливо а именно тем, что попался в руки полиции. Меня арестовали и подержали в аресте 2 суток, при том не обошлось без инцидента я отказался сказать полиции откуда взял NN-ра, и ради этого Комендант уездной полиции бросился на меня зверем, ударил 2 раза по лицу но не больно и грозил пытками, в конце концов ничего не добившись со злости приказал заковать меня в кандалы. Закованного меня отвезли в Гродно, где поместили в «экспозытуре», но угрозы об истязании не были исполнены.

Помещён я был в камере один и при том было отнято всё, что было у меня. Ни карандаша ни бумаги не было, только начерченные карандашом или гвоздём надписи или лозунги на стене свидетельствовали о том, что в камере когда-то были заключены другие такие же как я. Я почувствовал какую то близость к этим своим предшественникам и выразил это чувство начертанием на стене следующей фразы (по белорусски): «Я адзін, але я адчуваю прысутнасць кожнага, хто тут быў, бо я злучаны з імі адной доляю».

Выпущен я был в половине 6-го вечера сего месяца после выборов в Сенат ничего не спрашивая.

### Апрель

#### Пятница 20

[...] На 17 сего месяца был назначен съезд Т-ва Б.Ш. в Гродне, Староста не позволил его. По этому случаю я от самого старосты узнал многое, относящееся к тому делу, с которым я связан. Прежде всего он напал на меня за то, что я такой молодой занимаю пост председателя, потом старался именем “Starosty” убедить меня в том, что дело Т-ва есть второе издание “Громады”, что только мы, то есть я, не знаю того, что хотят “верхи” и несознательно участвует в деле “подрыва Польского государства”. Очень

интересовался тем, в какой “агитаторской” школе я учился в России. (Вероятно он сделал такое заключение по тем конспектам, которые я подавал при заявлениях о позволении читать рефераты). И наконец осведомился не желаю ли я получить работу, потому что он думает, что я не имею никакого дела, так как часто бываю в Гродне (Ему это известно) и выразил желание пристроить меня к месту, заметив, что не имеет места у себя в Старостве (а наверное в тайной полиции).

Это оставило на меня неприятное впечатление. И я понял слова Дворчанина, сказанные им в тот же день, что трудно быть послом. Это верно в том смысле, что всякая ответственность за народное дело есть ответственность призвания. И только разве кар’еристы могут с лёгким сердцем браться за общее дело и с лёгким сердцем предавать его. Но нельзя делать народного дела не чувствуя органической связи с этим делом – не чувствуя ответственности призвания.

Май

### Суббота 26

[...] Полученное известие о приговоре над «Громадой» действует на душу удручающе... Двенадцать, восемь, шесть... лет каторги... ужасно... известно о том, что приговор произвёл страшное впечатление, приговорённым посыпались цветы, пели «Ад веку мы спалі...» а потом аресты манифестантов и над всем этим страшный приговор... 12 лет; и немедленное отправление приговорённых на «Święty Krzyż», под облака, в вечные туманы, где никогда нет солнца... И это на 12 лет... на двенадцать лет тех, кто как-бы там не было служили своему народу. Ужасно!!!

Ужасно не то, что они получили такой страшный приговор: ужасно безумие тех, кто довёл их до этого. В последнее время я всё яснее и яснее замечаю, что сети коммунистического обмана начинают рваться. Кто бывает в тюрьме лицом к лицу с коммунистическими вождями, тот ясно чувствует на себе то, как смотрят на всех так называемых коммунистов нашей деревни их вожди: они смотрят как на слепое орудие, которое надо использовать. И они дурачат народ бессмысленными толкают народ на бессмысленные поступки, когда те попадутся и сядут рядом с ними на скамью подсудимых, то они с презрением смотрят на них как на своё орудие, уже использованное, а потому не нужное, поэтому они нисколько не скрывают своего презрения к ним, как к ненужному хламу.

Чувствуется, что это-же самое положение по отношению к «Всемирной Революции» занимают теперь те, что сидят в «Świątym Krzyżu», не видя солнца с мрачной перспективой 12-тилетней такой каторги. Да можно ли пережить это?!

И если можно пережить эту каторгу, то как пережить это унижение, как снизойти до положения ненужного хлама...

Те слова, то криводушное возмущение, которое выражают те, кто были виновниками этой трагедии, есть не более как сожаление о том, что у них поломалось орудие... Поломалось орудие... жалко его, но кто может почувствовать душевную боль ради этой утраты?.. [...]

Я вижу, что даже самых глупых это безразличное отношение к ним, как к орудиям, начинает приводить к сознанию. Я вижу всё яснейшие и яснейшие



очертания проблесков сознательной мысли, которая с трудом пробивает себе дорогу, потому что её путь лежит между молотом и наковальней.

## Июнь

### Суббота 2

[...] Какой-то коммунистический деятель делал что-то, воображая должно быть, что он делает нечто для блага народа, или по крайней мере уверял в этом других и вдруг он попался в руки полиции, или сам сдался и стал действовать в другом направлении. По его милости, как слышно, попало в тюрьму свыше полтора десятка человек. Но в конце концов он поплатился жизнью. Его убили в Гродне среди бела дня на самом видном месте и говорят даже на глазах пркурора и следчего судьи. А убийца скрылся [...].

## Август

### Четверг 2

[...] Политики лицемерно толкуют о мире, когда утрачено всякое понятие о нём, так что в конце-концов мы должны отказаться не только от войны, но и от мира, предлагаемого политиками. Прав Ганди говоря: “Пусть трусы не прикрываются непотивлением. Лучше насильник, чем трус.” И действительно: если мир нужен только для того, чтобы получать барыши, так лучше пусть будет война: - она, по крайней мере, отнимет барыши. И она будет, потому что в такой безумии, в такой низости, в такой подлости человечество не может жить. Не даром же призрак будущей войны или вернее всеобщего истребления никого не тревожит, но всех гнетёт это непомерно гнусное состояние мира, которое должно уничтожиться тем или иным образом: если не отказом от войны, то посредством войны [...].

### Воскресенье 5

[...] Сегодня получил письмо из Гродна, упрекающее меня за то, что я не заглядываю в Гродно по делам Т-ва Бел. Школы. Несмотря на то, что на с'езде 12 июня я не был вновь избран на председателя «Акрусной Управы», а только председателем «Наглядной Рады» всё таки меня не могут оставить в покое и требуют участия в деле [...].

## Сентябрь

### Среда 15

В воскресенье у меня был обыск, а меня в то время не было дома. Был у друга в Лососне. Обыск, как рассказывают, был чрезвычайно неприятный. Полицианты, производившие обыск главным образом старались донять неприятностями: они без разбора сваливали в одну кучу и чистую одежду и солому, вытесненную для чего-то из тюфяков, вероятно только для того, чтобы «насолить». В кладовой тоже опрокинули все бочки и вообще произвели невообразимый хаос. Из этого можно заключить, что в этом состояла единственная цель обыска, потому что полиция наверное знала заранее, что ничего не найдёт, и что я не причастен к глупой акции глупых коммунистов, которые вывесили два кровавые флаги как антидемонстрацию против военной демонстрации польских легионов в Вильне. Глупые деятели! Они наверное не видят, что демонстрация польских легионов является игрушкой

против живоедской акции российских большевиков, угрожающих своими кровавыми планами более, чем кто-либо и уже наверное больше чем Польша, глупые политики которой сидят в кармане у заграничных капиталистов и без их воли наверное ни на что не решаться.

После всего этого я понял, что полиция и наверное «высшее начальство» не имеет никаких данных для того, что-бы смешивать религиозные, национальные и др. движения с коммунизмом, но они всякое движение, насколько оно противно им, умышленно смешивают с коммунизмом, или обвиняют в коммунизме, что бы таким образом удобнее было употреблять террор и преследовать всякое нежелательное для них движение. Отсюда упорные обвинения национальных и религиозных движений в большевизме, отсюда эти варварские обыски всвязи с коммунистической акцией у тех, кто с коммунизмом не имеет ничего общего, отсюда система производить хаос при обысках, чтобы этим донять если нет никаких данных для того, чтобы обвинить в антигосударственной деятельности.

При обыске однако были взяты у меня отбитые на шапирографе «Натуральны парадак разбраенья», «Хто твoryць вольнае грамадзянства», «Аб чым пішуць газеты», а также имевшиеся у меня отбитые на пишущей машинке экземпляры «Современных мучеников», «Манифеста» Булгакова с «Принципами и программой Международного движения к Христианскому Коммунизму» и выписки из романа Ромена Роллана «Мать и сын».

Вчера я был призван на «постэрунэк» для допроса. С особенной силой требовали сказать где я был в продолжении трёх дней от пятницы до воскресенья. Я долго отказывался назвать у кого я был, но в конце концов, хотя и не совсем точно.

В дальнейшем уже я давал уклончивые ответы, а полиция из них сделала фальшивые заключения, и таковые я подписал, как свои показания. Напр. На вопрос откуда я получил «Современные мученики» (которые были сшиты в одной тетради с «Манифестом» и полицейант на допросе указал только на тетрадь). Я сказал, что там есть адреса и указал помещённые в конце «Манифеста» адреса секретариатов. Полицейант заключил, что я всё получил из Чехословакии и это занёс в протокол моих показаний, которые я и подписал [...].

Октябрь

### Вторник 22

Я был арестован в ночь с 19 на 20 с.м. и пробыл в аресте до 12 час. дня 21 в связи имевшимся быть в Вильне с'ездом Т-ва Белор. Школы и в связи с бывшим с'ездом в Гродне, на котором были затронуты вопросы, которые вовсе не к лицу культурному Т-ву.

Меня возмутил этот с'езд до глубины души тем, что в дело народного развития грязные личности сунут свои грязные интересы и толкают людей не только на неприятности в связи с преследованиями (еслибы этим ограничилось, то было-бы ещё очень хорошо) но и полному извращению и уничтожению всякого малейшего народного развития. Политическая спекуляция ни с чем не считается. Для нея вовсе не интересно защищать интересы народа; ей нужно только возбудить недовольство в народе, ей нужно вызвать «революционное настроение в массах» ей нужно всё то, что ведёт к

кровавым делам и поэтому она всеми мерами старается подвести под удары реакции все те минимальнейшие возможности какой бы то не было просветительной общественной работы. Но в этом своём рвении политическая спекуляция доходит до таких пределов, за которыми уже видны её мерзкие планы всякому более или менее сознательному человеку [...].

## Декабрь

### Четверг 13

Всё более и более удручает усиленное распространение в народе политического невежества и всё более понятными становятся мерзкие методы политических спекулянтов, пользующихся народной темнотою. Читаешь в газетах о том, как «сознательные народные массы» понимают, где их искренние покровители, а где «предатели», а между тем видя духовное состояние народа, видя слепое пристрастие к пишущим подобные вещи, нельзя не понимать, что массы ещё далеки от какого либо критического понимания сложных механических фокусов политики, а те, которые говорят о «сознательности» народа попросту лгут для того, что бы этой приятной ложью завлечь народ на свою сторону.

Всё это делается с целью усилить борьбу за права нашего народа, а между тем подобные вещи лишают нас всякого морального права говорить о несправедливостях, совершаемых над нами и о поруганных правах нашего народа. Где есть ложь, там не место быть правде; где насилие, там нет справедливости. О, бедный белорусский народ! Слепые вожди ведут тебя на борьбу за твои права таким образом, что ты теряешь всякое понятие о своих правах; и они говорят тебе, что ты знаешь своих покровителей!

## 1929 год

### Март

### Суббота 9

Я написал письмо к депутатам Крестьянско-Рабочей Белорусской фракции, как к «вождям» белорусского народа, указывая им на то, куда они ведут народ, стараясь служить ему своей политической спекуляцией, не понимая и не желая понять души народа и сущность тех настроений, которые они называют революционными. Не успел ещё отправить этого письма, как получил письмо от этой фракции с воззваниями относительно организации комитетов самопомощи голодающему белорусскому населению (вследствие плохого урожая в прошедшем году).

Начинание само по себе во всяком случае заслуживает сочувствия, но в конце воззвания находится целая куча политических социалистических лозунгов с неизменным «рабоче-крестьянским правительством,» – так что это начало не предвещает ничего хорошего. Мы уже видели подобные начинания и видели к чему они ведут. В воззвании между прочим сообщается, что власти препятствуют организации подобных комитетов, и это, повидимому, доказывает то, как трудно нашему несчастному народу оказать помощь своим голодающим братьям. Однако из начала видно, что это дело имеет гораздо большия препятствия, чем препятствия власти. Предположим, что власть допустила широчайшую организацию подобных комитетов. По примеру других организаций мы можем нарисовать картину их деятельности: будут

еженедельно и чуть ли не ежедневно собираться собрания, на которых будут говорить грозные речи с революционными кличами, будут выносятся резолюции, протесты, требования, будут собираться подписи с требованиями того или иного, по случаю будут посылаться приветствия забастовавшим где-либо рабочим, как это имело место на собрании Т-ва Белорусской Школы в Гродне 14 октября 1928 г., может быть даже будут заниматься китайскими делами, ибо в Китае опять что-то разгорается, – ну а что с голодающими? – Да где тут до голодающих.- Такова обыкновенная система какой-бы то ни было белорусской деятельности.

Когда однажды на собрании Т-ва Белорусской Школы в Гродне я указал на неразумие подобной деятельности, на неразумие забрасывания своих собственных дел из интереса к китайским событиям, то меня публично в газете упрекнули за это:- за то, что я кроме культурной работы отрицаю интерес к чему-либо иному, между тем как простая практическая сообразительность требует того, что если мы взялись делать данное дело, то должны делать его, не мешая его с другими делами независимо от того, считаем ли мы другие дела более или менее важными данного дела. Этого не хотят понять наши мудрецы, которые считают своим долгом при малейшем случае что-либо делать смешивать все свои дела и интересы. И из этого конечно ничего не получается, ибо сгребанием всего в одну кучу нельзя произвести ничего продуктивного, можно только образовать сорную кучу, Из наилучших материалов, относящихся к различным вещам, но собранных в одно место не получается ничего иного кроме сорной кучи.

И вот такую то сорную кучу хотят сделать мудрецы белорусской политики из «помощи голодающим», от чего, конечно, только пострадает возможность оказать какую-либо реальную помощь им, которая возможна была-бы в том случае, если-бы дело это делалось, как таковое, а не как смесь разных разностей.

## **Даклад аб стане гурткоў Таварыства Беларускай школы ў Гародзенскім павеце (1927 – 1928 гг. ?)**

У Гародзенскім павеце існуе 53 гурткі. Агульны лік сяброў 1167 асоб. Адчынена 17 бібліятэк-чытальняў і 1 народны дом. Рознымі гурткамі пастаўлена да гэтага часу 80 сьпектаклі. Школьных дэкларацыяў у мінулым годзе зложена звыш 1600 больш як на 2200 дзяцей. У гэтым нельга спадзявацца гэтакай лічбы дэкларацыяў, бо грамадзянства вёскі знеахвочана тым, што на пададзеныя у мінулым годзе не адчынена здаецца ні воднае школы, нават утраквістычнае.

З гэтае прычыны наша асьветная праца сцэнтравана выключна каля Гурткоў Т-ва. Аднак праца іх вельмі не інтэнсіўная, ба з агульнага ліку 53-х гурткоў толькі 26 залегалізаваны (г.з. выбралі сабе управы). З 17 бібліятэкаў добра былоб каб знайшлося 5 інтэнсіўных, а сьпектаклі у большасці праходзяць не вельмі цікава. Прычына гэтаму тое, што у нас на вёсцы брак



культурных сілаў. Тыя-ж якія ёсць, у большасці гадунцы расійскіх школаў, не разумеюць нашай справы і не адчуваюць яе.

З гэтае прычыны палажэнне нашае Акружное Управы вельмі не завіднае. Немагчыма даць належны ход справе не маючы адпаведнае сілы, дзеля чаго наша дзейнасць абмяжоўвалася выключна фармалістыкай у справе легалізацыі гурткоў, бібліятэкаў, ды у атрыманьні дазволу на сьпектаклі. Іншых спраў бадай што не было, бо гурткі рэдка калі зварочваліся з якімі нібудзь запытаньнямі.

Знаходзячыся у такім нецікавым палажэнні трэба было даследаваць прычыны усіх зьявішчаў, каб зразумець ці тыя прынамсі Т-ва гурткі пад нагамі, і якім парадкам магчыма хоць крыху палепшыць справу.

Трэба сканстатаваць, што некажучы на такі сумны стан нашых вясковых гурткоў усёж такі яны маюць рацыю. Імкненьне да асьветнае працы не зьяўляецца нечым выпадковым – гэта ёсць жыццёвая неабходнасць. Усе народы так ці інакш дайшлі да некае культурнае вышыні, і беларускі народ, пасколькі у ім жыве імкненьне быць самым сабой, мусіць гэта зрабіць, калі не ахвотай, дык пад прымусам. Гэткім прымусам жыцця да асьветы паўстаюць гурткі нашага Т-ва. Дык дзеля гэтага найменш інтэнсыўны гурток, які бадай не існуе, мае падставу для існаваньня.

Аднак ёсць зьявішча, якое можа шмат каго сумневаць. Мы бачым, што калі арганізоўваюцца гурткі, дык існуе нейкі запал, які пасья паступова халадзея. З павярхоўнага пагляду здаецца, што гэта паказвае нетрываласьць нашых арганізацый, але думка гэта будзе памылковай. Калі наступае нейкі упадак пасья заката, але гэта не значыць што справа ліквідуецца – яна толькі пераходзіць на іншы грунт. Пасья ахаладжэння запалу гурткі пачынаюць справу спачатку і крок за крокам паступова, непрыкметна вядуць сваю справу тыя, якія могуць нешта рабіць, і калі гэта справа узрасьце да адпаведнай вышыні напэўна дасць ахвоту тым, якія цяпер нічога не могуць зрабіць.

Прыглядаючыся да гэтай непрыкметнай працы, трэба зрабіць увагу адносна тых нестачаў, якія часам псуюць справу. Прадусім арганізаваньне гурткоў вядзецца крыху нетактычна. Каб не маглі паўставаць нежыццёвыя гурткі трэба разьбірацца у залажэнні іх, уважаючы дзе трэба разьбірацца і дзе не трэба закладаць іх.

Таксама арганізаваньне бібліятэк-чытальняў ідзе без усялякага пляну. Гурткі адчыняюць бібліятэкі і выпісваюць кніжкі, зусім не разбіраючыся у вартасці іх. У выніку гэтага у вёску трапляюць кніжкі нічога не вартыя, якія не толькі не даюць карысьці, але яшчэ шкодзяць. І гэта дае зразумець, што культурная справа нічога не варта.

Сьпектаклі таксама ставяцца без ніякага пляну. Найчасьцей для пастаноўкі бярэцца некалькі пьесаў, бо п'есы нашы звычайна кароткія. Ставяць у адзін вечар і драмы і камэдыі і нават нічога не вартыя жарты, абы запоўніць вечар, не зважаючы на тое, што гэта разьбівае увагу на пастаноўку, гуляюць абы як, а ставяць сьпектаклі для заробку. Аднак хоць сьпектаклі даюць даход, мы мусім адкінуць гэтую спакусу, бо не варта дзеля грошай сеяць смеце, дзеля чаго трэба разьбірацца у спосабе пастаноўкі і у тым, што бярэцца для пастаноўкі, бо лепш нічога не ставіць, чымся ставіць такія глупствы як “Боты” альбо “Пакой у Найшы” і т. п.

Каб папраўляць памылкі у працы нашых Гурткоў, трэба каб Гурткоўная Управа і Акружныя Управы раз'яснілі гурткам сэнс справы праз інструктарства, альбо лістоўна. Але дзеля гэтага трэба апрацаваць нейкі плян, аб чым варта было б нам падумаць на Агульным сходзе.

*Пётр Сяўрук*

## **Ліст да кіраўніцтва Таварыства Беларускай Школы**

Азнаёміўшыся з зместам рэзалюцыі, прынятай агульным сходам ТБШ у Вільні 9 чэрвеня 1929 году я знаходжу, што прынятыя рэзалюцыі не адпавядаюць заданьням ТБШ не толькі сваімі палітычнымі выбрыкамі але галоўнае тым, што гэтыя выбрыкі сьведчаць аб палітычным зьдзічэньні тых, хто іх прымаў ці праўдзівей тых, хто іх падсоўваў. Гэтыя дзікія выбрыкі нісколькі не вяжуцца з культурнаю справаю. Дык я лічу, што гэтакія выступленьні як найбольш кампрамітуюць не толькі ТБШ але беларускую культуру наогул. Ці магчыма паказаць культурнаму сьвету гэтую «культурную працу» якая зроблена на памянутым Агульным сходзе? Гора беларускаму народу, калі ён не будзе мець іншае культуры апрача гэткай? У-ва імя абароны запраўднае культуры, ў-ва імя абароны беларускае культуры, ў-ва імя абароны культурнага аблічча ТБШ, я ад імя Свідзельскага гуртка ТБШ рашуча і гарача пратэстую проціў дзікіх, недарэчных рэзалюцыяў памянутага Агульнага сходу, проціў культуры дзікасыці замест запраўднае культуры.

Уся рэзалюцыя ад пачатку да канца зьяўляецца выразам палітычнае дзікасыці не маючы нічога супольнага з асьветнаю справаю і толькі прыкрываючыся [неразборліва] ТБШ, кампрамітуючы гэтым культурную справу. Ці ёсьць фашыстамі тыя, якіх абзывае гэтак рэзалюцыя, ці ёсьць ня ёсьць яны шкоднымі для справы беларускай – гэта яшчэ невядома, але што культура дзікасыці, ператварэньне асьветнае справы ў палітычныя выбрыкі з'яўляецца шкоднай, - гэта факт яскравы, хоць-бы палітыка была найлепшай, не гэткай дзікай, якая яна ёсьць ў рэзалюцыях.

Усе тыя, што аказаліся здраднікамі і фашыстамі маюць заслугі на ніве беларускае культуры незалежна ад таго якія перакананьні яны маюць цяпер, але ці будзе заслугой перад беларускае культурай праца тых, якія выпрацоўваюць дзікія рэзалюцыі і дзікія паняцьці? Дык ці ж можа хоць адзін троху асьвечаны чалавек пераканаць сябе ў тым, што падобныя дзікія выбрыкі маюць штось супольнае з асьветаі! Не дзіва, што запраўды культурныя людзі аказаліся здраднікамі «дзікай культуры». Гэтай здрадай можна ганарыцца і я сам залічаю сябе да гэтакіх здраднікаў. Дзікая мысль адзічэлых палітыкаў вініць гэтых здраднікаў у тым, што яны гатовяць вайну с БССР і СССР, сеючы гэтым зноў паміж беларускага народу дзікія паняцьці.

Як культурная арганізацыя ТБШ магло-б пратэставаць проціў вайны наогул, як дзікіх перажыткаў чалавецтва, магло-бы асьветліць справу вайны як гэткай, паказваючы тое як яна ў будучыні мае нішчыць людзей, але не абманваючы народу аб нейкіх беларускіх фашыстых якіе быццам гатовяць вайну, бо вайну гатовяць тыя, якія гатовяць аэрапаяны і фосгэны, бо найбольшымі віноўнікамі вайны вайны зьяўляюцца тыя якія гатовяцца як

найхутчэй паляцець на іншых і вынішчыць іх. І СССР з сваімі аэроплянамі, ядовітымі газамі і выгадным тэрытарыяльным палажэннем знаходзіцца з гэтага боку ў найвыгаднейшых варунках. Хто скрывае гэта ад апініі нашага народу, баючы байкі аб фашыстах, той хіба мае на мэце запраўды абмануць гэту апінію дзеля савецкага мілітарызму.

Цікава і дзіка выглядае тое, што калі здраднікі, якім сход выразіў пагарду і недаверра, усе вядомы паіменна, дык наадварот не здраднікаў і шчырых працаўнікоў Бел. Спр. не аднаго не названа: хто яны і каму даверана справа – невядома.

Смешна выглядае пратэст проці фашызацыі Т-ва, калі, як з усяго відна, што сфашызаваць яго болей таго як яно сфашызавана – немачыма.

Пратэст сходу проціў уціску ўладаў, якія не даюць Т-ву разьвівацца дзеля ўсяго вышэйсказанага не мае ніякае маральнае падставы. Не тое шкода, што мы не маем падставы пратэставаць проціў гэтага, і не толькі не маем права пратэставаць, мы на жаль і на стыд не можам жадаць разьвіцця дзейнасьці Т-ва у тым кірунку які адзначаны апошнім сходам, бо ні які ўціск уладаў не можа пашкодзіць беларускай справе столькі, сколькі шкодна яму дзікая культура, якую яму навязваюць адзічэлыя палітыкі.

Проті ўсяго гэтага: проці дзікасьці, якая завецца культурай, проціў здзічэньня Тва Б. Ш. Протіў дзікіх рэзалюцыяў Агульнага Сходу 9/VI 29, проціў дзейнасьці Т-ва ў гэтым кірунку, ў-ва імя стыду за беларускі народ, ад імяні Скідэльскага Гуртка Т.Б.Ш. заяўляю рашучы пратэст, кажу, што ў яго дзейнасьці не мела і не будзе мець мейсца падобнае адзічэньне.

27 чэрвеня 1929 г.

*Пётр Сяўрук*

## **Да “правадыроў” беларускага народу**

Я пішу гэтыя некалькі слоў горкай праўды аб беларускай запраўднасьці не затым, што я сумняваюся ў Вашай ідэйнасьці, не затым што лічу Вас самазванымі, а не запраўднымі правадырамі беларускага народу, а іменна затым што народ верыць Вам, бо толькі з гэтага, а не з чаго іншага вынікае тое вялікае зло, якое Вы несъвядома сееце паміж нашага народу, бо найбольш шкодзяць народу тыя, якіх народ лічыць сваімі ідэаламі, якім ён сьлепа верыць, іменна дзеля таго, што ён лічыць іх ідэаламі і іменна дзеля таго, што ён сьлепа ім верыць, бо гэтым паніжаецца сьвядомасьць масаў да звычайнага фанатызму. Гэткі закон запраўднасьці, дзеля гэтага сьвядомыя правадыры народаў перш-на-перш стараюцца унікнуць гэтае акалічнасьці, як агня.

І ні што іншае, як толькі гэтае, найбольш шкодзіць прабуджжэньню сьвядомасьці беларускага народу. Ніякі ўціск уладаў і ніякія “зраднікі” беларускага руху не шкодзяць гэтулькі, колькі шкодзяць тыя, якія дзякуючы сваёй шчырасьці, дзякуючы сваёй ідэйнасьці вядуць да канца сваго згубную справу, бо не тое зло, на якое можна паказаць пальцам, але толькі тое – чаго ніхто не бачыць і не разумее, не той шкодзіць народу, які сам разумее, што ягоная справа ілжывая, але толькі той хто гэта робіць з запалам ідэйнасьці і шчырасьці.

Як бачым адное ідэйнасыці і шчырасыці вельмі мала дзеля таго, каб быць правадыром народу. Праўдзівым правадыром народу можа быць толькі той, хто ў сваім сэрцы адчувае біцце сэрца цэлага народу, хто умее стрымліваць страсыці і гвалтоўнасыці несвядомых масаў, хто нясе адказнасыць за ўсе, нават несвядомыя чыны народу; але хто гэтага не ведае і “служыць” народнаму руху тымі ідэямі, якіе ён запазычыў ў дактрынараў-палітыкаў, карыстаючыся страсыцямі масаў дзеля сваіх палітычных мэтаў, – дык ціж можа той быць правадыром народу, ціж можа ён быць ягоным прарокам?

Адно, што зрабілі “правадыры” нашага народу, і што Вы цяпер робіце у далейшым цягу – гэта нейкая недарэчная фікцыя сялянска-работніцкай еднасыці, адчуваная па шаблону розных сацыялізмаў і марксізмаў з рознымі бязсэнсоўнымі клічамі як “сялянска-работніцкі урад” – сялянска-работніцкая еднасыць і г.д. Мы чулі розныя усхваленні гэтай ідэлогіі, толькі ніхто не сказаў нам, дзе яна вырасла? З чаго яна створана? Яна вырасла з сацыялізму, створанага работніцкім рухам заходняе Эўропы і створана з матэр’ялаў сфабрыкованых машынамі партыйнае палітыкі; і гэты васьмь вытвар прынесены на грунт народу бадай выключна сялянскага зусім не знаемага ні с сацыялізмамі ня з палітыкамі і нават мала знаемага з самым сабою і прадзначаны дзеля таго, каб вясці яго да лепшае будучыні. Алеж, ціж не выглядае гэта на пародыю!

І якія з гэтага вынікі?

Вы пэўныя, што гэтая пародыя прабудзіла свядомасыць нашага народу, бо Вы бачылі рух, які яна узняла, Вы бачылі, што масы паверылі правадырам і пайшлі за імі, але ці адчувалі пры гэтым правадыры, чым б’ецца сэрца народу, ці разумелі яны тое, што пхае народ, галоўным чынам несвядомую моладзь на гэты шлях? Я пэўны, што “правадыры” гэтага не разумелі і не разумеюць не бачылі і не бачаць бо ім ходзіць зусім не аб тое; ім ходзіць аб тое, каб народ ім верыў і яны думалі, што калі народ будзе верны, дык яны яго жыўцом завядуць у сацыялістычны рай!

Але я пакажу Вам другі бок мэдалі.

Вы крычыце несвядомаму народу аб уціску капіталу, аб бязпрауі, якое чыніцца над працоўным народам і г.д. і г.д. І што-ж найбольш зразумеў народ з гэтае Вашае агітацыі, галоўным чынам, як сказана, несвядомая моладзь? А васьмь што: несвядомая маса гэтае моладзі зразумела, што буржуазны уціск прымушае яе цягнуць сялянскае ярмо, тады калі яна гэтая моладзь маглаб аддаць свае сілы болей пачэснай і вялікай народнай справе. Толькі буржуазны уціск прымушае іх цягнуць сялянскае ярмо, але сялянска-работніцкі урад дасыць ім нешта лепшае. І васьмь гэтыя “гэныі” лічаць, што гэты урад – гэта будзе іхні урад; гэта яны будуць правіць усім, будуць камісарамі, чакістамі, нават звычайнымі катамі, але не будуць толькі цягнуць ужо сялянскага ярма. На сцэне у Гродзенскім арэшце я прачытаў адбітак гэтае маніі. Нейкі гэній-палітык, які не патрапіў злажыць фразы з некалькіх слоў, нацарапаў нешта безглуздае, безграмаднае, сэнс чаго такі: калі вы б’еце нас, дык мы Вам ў сто раз зробім тое самае. Гэта ёсыць тое, што Вы прадстаўляеце сабе як рэвалюцыйны настрой беларускае вёскі, і што ў сутнасыці зьяўляецца маніяй улады: – нешта недарэчнае, нешта безглуздае, нешта дзікае, нешта хваравітае, нешта гумарыстычнае, каб не было яно гэта жудасна сумна.



Не ігнарыруйце гэтых і падобных фактаў, бо шмат аб чым падобным Вам вядома, але Вы не лічацеся з гэтым, лічачыся адно з сваімі палітычнымі праграмамі і планамі, Вам здаецца, што гэта – не важна, што гэта можна абмінуць і замаўчаць, дзеля гэтага Вы усьцяж сьвядома трубіце гэткай маніякам аб іхняй надзвычайнай сьвядомасьці. Напэўна, што для Вашых палітычных плянаў гэтую манію, створаную Вамі, Вы спакойна можаце ігнарыраваць, але не забывайцеся, што Вышыя палітычныя пляны гэта адно, а жыцьце гэта другое, і жыцьце не ігнарыруе гэтай маніі так, як ігнарыруеце Вы.

Колькі разоў ўжо жыцьцёвая запраўднасьць бязспрэчна даводзіла аб памылках правадыроў беларускага руху, але ніколі ніхто не меў адвагі сказаць аб гэтым. І – ва ўсім вінаваты нехта іншы. І цяпер асабліва пераконваюча, асабліва сільна гаворыць аб гэтым жыцьцёвая запраўднасьць, але ізноў у далейшым часу мы чуем лаянкі і абвінавачваньні некага іншага, а ніколі ня чуем ад Вас праўды аб тэй жыцьцёвай запраўднасьці, якую ўжо разумеюць больш сьвядомыя, нават адчуваюць менш сьвядомыя – і не разумеюць адно маніякі, якія сьлепа вераць Вам і на якіх Вы толькі і можаце апірацца.

Дык ведайце, што на Вас ляжыць адказнасьць за народную справу; ведайце што сеючы свае рэвалюцыйныя настроі, ці папросту манію улады, Вы памагаеце тым, хто панявольвае наш народ, сееце сьмянавісьці, вядзеце да пагрозы вайны і разрухаў ў нашым краю.

Я ведаю, што Вы – “правадыры” беларускага народу не пачуеце гэтых некалькі слоў горкай праўды і пакінеце бяз увагі, але ёсьць такія, якія думваюць так і я лічу сваім абавязкам сказаць Вам гэта, бо маўчаць немагчыма, няхай гэтыя некалькі слоў пройдуць дарэмна, няхай яны будуць нечутны, але тое што жыцьцё скажа не можа прайсьці дарэмна, таго Вы не можаце нечуць.

Скідэль, 2 сакавіка 1929г.

*Пётр Сяўрук*

## Заклучэньне

Аналіз разьвіцця сацыякультурных працэсаў у заходнебеларускай вёсцы ў другой палове XIX – першай траціне XX ст. высвятляе іх складанасьць і супярэчлівасьць. У сваёй сукупнасьці гэтыя працэсы дзейнічалі ў кірунку паступовай, але ўсё ж няўхільнай мадэрнізацыі традыцыйнага аграрнага грамадства Беларусі. Яны паволі разбуралі самазамкнёнасьць вясковых сялянскіх супольнасьцяў і ўцягвалі іх жыхароў у сфэру ўздзеяньня надзякальных эканамічных, ідэалягічных і палітычных структураў, прымушалі шукаць новыя сувязі ды ідэнтычнасьці ва ўсё больш зьменлівым свеце. Пачаткі мадэрнізацыі ці, як гавораць марксісцкія гісторыкі, зараджэньне элемэнтаў капіталізму, у беларускай вёсцы можна знайсці ўжо ў першай палове XIX ст. і нават раней. Аднак даволі актыўнае разьвіццё мадэрнізацыйных працэсаў назіраецца тут толькі ў другой палове XIX ст.

Сялянская гаспадарка ў Беларусі на працягу другой паловы XIX – пачатку XX ст. паступова (гэты тэрмін, зрэшты, вельмі умоўны) разьвівалася і ўдасканалвалася, а цывілізацыйна-побывавыя ўмовы жыцця вяскоўцаў паляпшаліся. Прычынай таму было скасаваньне прыгонніцкай сыстэмы і прыход у вёску прамысловых вырабаў і новых тэхналёгіяў. Апошні фактар праяўляецца найбольш відавочна на пачатку XX ст. Адмена ж прыгоннага права і паншчыны паслужыла імпульсам, які прывёў да стабілізацыі сялянскай гаспадаркі і ўстойлівага дэмаграфічнага росту ў вёсцы ў другой палове XIX ст. Вельмі важным наступствам гэтага становіцца нарастальны працэс драбленьня надзелаў і пагроза зямельнага “голаду”. На пачатку XX ст. адбываецца значнае паскарэньне працэсу тэхнічнага пераўзбраеньня сялянскіх гаспадарак, усё больш актыўнае выкарыстаньне вяскоўцамі новых тэхналёгіяў працы. У гэты час ўжо выразна назіраюцца рысы так званага дэмаграфічнага пераходу. У новых умовах існаваньня перад сялянствам паўстае складаная праблема выбару паспяховай жыццёвай стратэгіі. Традыцыйным шляхам быў падзел бацькоўскіх зямельных надзелаў, якія заставаліся ў сьведамасьці сялянаў асновай іх выжываньня, паміж нашчадкамі і стварэньне новых сямейных гаспадарак. Іншыя варыянты: набыццё новай зямлі ва ўласнасьць (для большасці вяскоўцаў гэты варыянт быў недасягальны), пераход у статус парабка (гэты варыянт таксама зьяўляўся традыцыйным), перасяленьне ў горад і разрыў зь сялянскім жыццём і сельскай гаспадаркай, заробкавая міграцыя (у тым ліку і за межы Расійскай імперыі), зьмена сацыяльнага статусу за кошт атрыманьня адукацыі і набыцця новай прафэсіі (настаўніка, сьвятара і г.д.), перасяленьне ў аддаленыя рэгіёны імперыі, а найперш у Сібір, выбар пэўнай

спэцыялізацыі сельскагаспадарчай дзейнасці, арыентаванай на патрэбы рынку. Найчасцей сялянскія сем'і спрабавалі спалучаць некалькі варыянтаў. Ідэалам для абсалютнай большыні заставалася валоданьне дастатковай для заможнага (па сялянскіх мерках) жыцця колькасцю зямлі. Але дасягнуць гэтага ідэалу было ўсё складаней. І пасьпяховых спосабаў разьвязаньня балючай праблемы драбленьня надзелаў і малазямелья да пачатку Першай сусьветнай вайны беларуская вёска так і ня вынайшла.

Важнай праявай наступленьня мадэрнізацыі становіцца ў разгледаным пэрыядзе пашырэнне пісьменнасці сярод вясковага насельніцтва. Вялікую ролю ў гэтым адыгрывалі дзяржава, праваслаўная царква і каталіцкі касцёл, шляхоцкія эліты. Распаўсюджанне пісьменнасці ва ўмовах “Паўночна-Заходняга краю” мела таксама ідэалягічнае значэнне. У дзяржаўных школах сялянскія дзеці вучылі расійскую мову і кірылічнае пісьмо, а таксама станавіліся, прынамсі гэтага дамагаліся ўлады, ляяльнымі падданымі імперыі. У таемных “польскіх” школах, шырока распаўсюджаных у каталіцкіх вёсках, вучні засвойвалі польскую мову і лацінку, а таксама любоў і пашану да Польшчы і “польскай веры”. Праўда, ровень пісьменнасці сярод большасці вясковых жыхароў заставаўся даволі нізкім, веданьне імі граматы амаль ня мела практычнага ўжытку і звычайна абмяжоўвалася чытаньнем кнігі для набажэнтва. Пісьменнасць не адыгрывала істотнай ролі ў пашырэнні на вёсцы новых ідэй ды ўвогуле інфармацыі. Гэтыя ідэі і нязвыклыя “гарадзкія” ўзоры паводзін прыносіліся непасрэдна тымі асобамі, якія пабылі за межамі “тутэйшага” вясковага сьвету.

Сутыкненне вяскоўцаў з эканамічнымі цяжкасцямі не вядомага даўней характару, з новымі ўзорамі і нормама паводзін ды жыццёвымі ідэаламаі, якія ім уяўляліся лепшымі, вышэйшымі за тыя, што прапаноўвала сялянская традыцыя, прыводзіла да заняпаду й раскладаньня сыстэмы традыцыйных каштоўнасцяў, што вякамі цэмэнтавала жыццё вясковай грамады. Вышэйшасць вонкавага сьвету падмацоўвалася ў вачох сялянаў відавочнай тэхнічнай перавагай прамысловых тавараў над тымі, што выраблялі тутэйшыя рамеснікі.

У канцы XIX – на пачатку XX ст. гэтыя працэсы раскладаньня традыцыйных каштоўнасцяў і нормаў набралі ўжо ў беларускай вёсцы значную сілу. Іх праяваю было таксама зьніжэнне рэлігійнасці вясковых жыхароў і заняпад аўтарытэту прыходзкага духавенства. Асабліва гэта назіралася ў праваслаўнай вёсцы, дзе мясцовыя сьвятары разглядаліся дзяржаўнымі ўладамаі як ніжэйшае зьвяно ўрадавага апарату, што іх прыхаджане выдатна разумелі. У каталіцкай беларускай вёскаі ксяндзы мелі звычайна вышэйшы аўтарытэт і ўплыў на сваіх парафіянаў. Хоць сэкулярызацыя зьяўляецца праяўленьнем пераходу ад традыцыі да сучаснасці, царкоўныя структуры таксама адыгрывалі ролю важнага мадэрнізацыйнага чынніка. Спэцыфічнай рысай беларускай вёскаі было тое, што гэтыя царкоўныя структуры (праваслаўнай царквы і каталіцкага касцёлу) спрыялі моўна-культурнай асыміляцыі вяскоўцаў (русыфікацыі і палянізацыі). Толькі на пачатку XX ст. у асяродзьдзі каталіцкага духавенства, пераважна сялянскага паходжаньня, фармуецца беларускае нацыянальнае асяродзьдзе.

Безумоўна, у розных мясцінах назіраліся вельмі істотныя адрозьненні ў працяканьні акрэсьленых працэсаў. У аддаленых ад гарадоў і буйных мястэчак

вёсках традыцыя захоўвала сваю моц. У вёсках жа, разьмешчаных паблізу вялікіх гарадоў, асабліва на Гарадзеншчыне, Беласточчыне і Віленшчыне, сяляне імкнуліся як мага хутчэй пераймаць “гарадзкі” стыль жыцця. Працэс гэты меў свае станоўчыя й адмоўныя бакі, але быў непазьбежным. Ён вёў да большай індывідуалізацыі вясковага жыцця, надаваў большую вартасць асабістым намаганьням чалавека і яго творчай ініцыятыве. Але адначасова разьнявольваліся і адмоўныя бакі, дзікія інстынкты чалавечай натуры, якія раней стрымліваў жорсткі кантроль з боку калектывісцкага грамадства і фізычны прымус. Праблема палягала ў тым, наколькі была здольнай беларуская вёска справіцца з дэструктыўнымі, дэарганізацыйнымі ўплывамі, якая сыстэма каштоўнасьцяў ды нормаў паводзін і як хутка й спраўна прыйдзе на зьмену старой, якія формы грамадзкага жыцця ўсталююцца ў паслятрадыцыйнай вёсцы.

Самаідэнтыфікацыя беларускіх сялянаў у разгляданы пэрыяд замыкалася ў рамках паўізаляванай “тутэйшасьці”, звычайна абмяжоўвалася абшарам “прыватнай айчыны” ці “малой радзімы”. Вясковец усьведамляў сябе найперш тутэйшым мужыком-земляробам проці пана-уладальніка, дробнага шляхціча і гандляра-габрая. Для сялянскай супольнасьці была характэрнай адсутнасьць рэфлексіі над уласнай культурай, яе бачаньне зьяўлялася хутчэй адбіткам тых кантрастаў, на падставе якіх сяляне вызначалі адрознасьць іншых сацыяльных і этнічных груп. Свая мова ўспрымалася імі як *простая, звычайная*, вышэйшасць *панскай* мовы й культуры не падлягала нават сумневу.

Вельмі важную ролю ў самаідэнтыфікацыі сялянаў адыгрывала іх канфэсійная прыналежнасьць. Вуніяцтва, а пасьля 1839 г. і праваслаўе ў вачох большасьці вяскоўцаў былі “сялянскай верай” адрозна ад “панскай веры”, або рыма-каталіцтва. Прыналежнасьць да розных хрысьціянскіх канфэсій у самым сялянскім асяродзьдзі істотна не ўплывала на ўзаемадачыненьні вяскоўцаў, не стварала заўважнага бар’еру. Дзяржаўныя ўлады і адукаваньня шляхоцкія эліты ва ўмовах зацятага польска-расійскага супрацьстаяньня намагаліся прышчапіць сялянскаму насельніцтву Беларусі ўласнае ўяўленьне пра ідэалгічную айчыну. Гэтыя намаганьні, аднак, апярэдзвалі ступень далучанасьці вясковых супольнасьцяў да сеткі надзякальных гаспадарчых і інфармацыйных сувязяў. Ва ўмовах канфрантацыі элітаў сяляне імкнуліся заставацца ў межах лякальнай тутэйшасьці, “рашчыняючы” польскія і расійскія нацыянальныя вартасьці і ўзоры культуры ў штодзённым жыцці вясковай грамады і захоўваючы свойскасьць дачыненьняў на мясцовым роўні. Гэта забяспечвала ім адчуваньне непарушнасьці, стабільнасьці традыцыйнага ўкладу жыцця. Аднак асыміляцыйныя працэсы паступова набіралі сілу, бо дасягненьне сацыяльнага посьпеху для выхадца зь вясковага асяродзьдзя было абумоўленае веданьнем расійскай ці польскай мовы, прычым праваслаўныя беларусы лягчэй падлягалі моўна-культурнай русыфікацыі, а беларусы-каталікі — палянізацыі.

У канцы XIX і асабліва на пачатку XX ст. на вёсцы пашыраецца нацыянальна-асьветніцкая дзейнасьць беларускіх адраджэнцаў. У большасьці сваёй яны былі інтэлігентамі сялянскага паходжаньня (хоць сярод стваральнікаў нацыянальнага руху пераважалі шляхцічы). Асяродкі беларускіх сялянскіх актывістаў фармуюцца найперш у дзвюх сацыяльных групах вясковага грамадства — народным настаўніцтве і каталіцкім духавенстве. Яны



стваралі надзякальную камунікацыйную прастору беларускага нацыянальнага руху, а іх уздзеянне на сялянскае насельніцтва зьяўлялася важным мадэрнізацыйным чыньнікам, бо ўплывала на тутэйшую кансэрватыўную супольнасьць у кірунку яе ідэалізацыі ды рацыяналізацыі. Аднак эфэктыўнасьць адраджэнскай працы была ня вельмі высокай з тае прычыны, што ў рэчаіснасьці адсутнічала больш-менш значная беларуская гарадзкая, ці вонкавая да вясковага сьвету прастора. Веданьне беларускай мовы ня грала ніякае ролі пры ўладкаваньні выхадцаў зь вёскі ў гарадзкім сьвеце, яны проста рашчыняліся ў іншамоўным асяродзьдзі. Адзінымі рэальна дзейнымі інстытуцыямі мадэрнага грамадзтва, якія стварылі беларускія нацыянальныя дзеячы на пачатку ХХ ст., зьяўляліся рэдакцыі беларускіх газэт і выдавецкія суполкі. Апрача таго, нацыянальная самаідэнтыфікацыя не была адзіна магчымым шляхам інтэграцыі выхадцаў з лякальнай вясковай супольнасьці ў структуры індустрыяльнага грамадзтва. Дзеячы сацыялістычных партый прапаноўвалі былым сялянам найперш адчуць сваё адзінства з працоўнымі масамі ўсяго сьвету. Такі спосаб мысьленьня быў даволі блізкі вяскоўцам, бо клясавая ідэалёгія добра клалася на архаічныя структуры сьветаўспрыняцьця жыхароў традыцыйнай вёскі.

Такім чынам, дэінтэграцыйныя чыньнікі, якія заміналі пасьпяховаму разьвіццю беларускай нацыянальнай самаідэнтыфікацыі сярод масаў сялянства Беларусі, былі асабліва моцнымі і эфэктыўнымі ў кантэксьце нацыянальных рухаў іншых народаў Цэнтральнай і Ўсходняй Эўропы. Расійская самаідэнтыфікацыя пашыралася на вёсцы ў выніку рэалізацыі палітыкі ўрадавага нацыяналізму і пры падтрымцы дзяржаўна-бюракратычнага апарату імперыі. Польская самасьведамасьць сярод каталіцкага сялянства падтрымлівалася намаганьнямі касьцёлу і заможнай, добра адукаванай шляхты. Вышэйшасьць расійскасьці і польскасьці над “простай” мовай ды вясковай культурай для большыні сялянаў уяўлялася бюспрэчнай. Гэта спараджала насьмешліва-пагардлівае стаўленьне да ўсяго свайго, вясковага сярод часткі тых, хто змог ўзьняцца па сацыяльнай лесьвіцы, бо *вясковасьць* не зьмяшчала ў сабе ідэалігічных фактараў. Беларускія ж дзеячы апэлявалі якраз да этнічнай культуры і гэтай самай *простай* мовы сялянскага насельніцтва, а таксама да гістарычнай спадчыны свайго народу, абвешчаючы адной з мэтаў нацыянальнага руху *Адраджэньне* даўнейшага высокага статусу беларускай культуры і мовы. Сыстэма надзякальнай камунікацыі ў беларускім грамадзтве часоў Расійскай імперыі была яшчэ вельмі слаба разьвітай, каб пасьпяхова даносіць да вясковых жыхароў нацыянальныя ідэі. Зь іншага боку, гэта зьяўлялася адначасова і перашкодай на шляху моўна-культурнай русыфікацыі і палянізацыі сялян-беларусаў. Многім адукаваным сучасьнікам здавалася, што беларускі рух у такіх умовах ня мае ніякіх шанцаў на посьпех. Але беларуская ідэя мела і свае перавагі. Безумоўна, этнічная блізкасць расійскай і польскай культур спрощвала працэс асыміляцыі вясковых жыхароў. Аднак канфэсійны чыньнік рабіў амаль немагчымымі русыфікацыю беларусаў-каталікоў і палянізацыю праваслаўных беларусаў. На абшарах канфэсійнага памежжа было шмат людзей, якія паходзілі з “канфэсійна-мяшаных” сям’яў. Простая мадэль самаідэнтыфікацыі паводле канфэсійнай прыкметы (каталік — паляк, праваслаўны — рускі) тут ужо часта не спрацоўвала. Рост колькасці інтэлігенцыі сялянскага паходжаньня

прыводзіў да павелічэння сацыяльнай групы дзвюх- і шматмоўных адукаваных людзей, для якіх праблема самаідэнтыфікацыі была вельмі актуальнай. Шмат для каго зь іх мова дзяцінства і культура іхнае вёскі заставаліся (а часам якраз станавіліся ў новых умовах) важнай каштоўнасцю. Далучэнне іх да нацыянальнага руху было галоўным шанцам для беларускіх дзеячоў. Несумнеўна, што беларускі рух разьвіваўся ў надзвычай неспрыяльных умовах. На пачатку ХХ ст. беларускімі дзеячамі было створана дастаткова шмат тэкстаў, якія склалі канон нацыянальнай культуры і адрасаваліся менавіта сялянам, але ў тых палітычных і сацыякультурных умовах гэтыя тэксты не маглі мець масавага распаўсюджвання сярод вясковага насельніцтва.

Падзеі Першай сусветнай вайны і расійскай рэвалюцыі гвалтоўна прысьпешылі разьбіццё замкнёнасьці сялянскіх лякальных супольнасьцяў. Важную ролю адыграла бежанства вялізнай масы заходнебеларускіх сялянаў праваслаўнага веравызнаньня на ўсход, а затым яго вяртаньне ў краіну, ужо шмат у чым інакшую. Ва ўмовах руйнаваньня даваеннай сацыяльнай герархіі й палітычнай сыстэмы найбольш актыўная і адукаваная частка сялянскага грамадства Заходняй Беларусі далучылася да нацыянальнага руху, намагаючыся ўтварыць новыя надлякальныя сувязі, грунтаваныя на ідэях незалежнай беларускай дзяржаўнасьці. Усталяваньне польскай улады было адмоўна ўспрынята большасьцю праваслаўнага вясковага насельніцтва, якое перажыло востры духоўны крызіс, выкліканы крахам імперыі, стратай панавальнага статусу праваслаўнай царквой і вельмі цяжкім матэрыяльным становішчам пасля вяртаньня зь бежанства. У гэтай сытуацыі сярод сялянскіх масаў узмацніліся міленарыстычныя настроі, узнікла сытуацыя напружанага чаканьня нейкіх незвычайных падзеяў. Назіралася крайняя радыкалізацыя стаўленьня да тагачаснага грамадзкага парадку, якая падагравалася грубай асыміляцыйнай палітыкай польскіх уладаў. Гэта шмат у чым тлумачыць папулярнасьць у вясковым асяродзьдзі, найперш праваслаўным, камуністычных ідэй, што яскрава праявілася, напрыклад, ў працэсе імклівага росту Беларускай работніцка-сялянскай грамады. Сацыяльныя надзеі сялянаў спалучыліся з нацыянальным уздымам. Вяскоўцы галасавалі на выбарах за беларускіх кандыдатаў, падпісвалі дэкларацыі на адкрыццё беларускіх школ, ахвотна чыталі беларускія газеты і зь вялікім энтузіязмам наведвалі вечарыны й тэатральныя пастаноўкі на беларускай мове. У 1920-х гадох беларускі нацыянальны рух дасягнуў найвышэйшага ў сваёй гісторыі ўздыму і самай масавай падтрымкі насельніцтва.

Аднак польскім уладам у канцы 1920-х – на пачатку 1930-х гадоў удалося разграміць легальныя структуры беларускага нацыянальнага руху. У выніку гэтага вёска была фактычна адарваная ад *высокай* беларускай культуры. Спыніўся або катастрафічна зьменшыўся доступ да мясцовых сялянаў беларускага друкаванага слова, а большыня сялянскай моладзі была адлучаная ад усялякай культурна-асветнай працы. Рэпрэсіўнай палітыцы дзяржаўных уладаў спрыялі найперш нутраныя асаблівасьці заходнебеларускага грамадства: слабасьць гарадзкага беларускамоўнага асяродзьдзя, адсутнасьць трывалых надлякальных структур (духавенства, настаўніцтва, чынавенства), павышаная экзальтаванасьць масаў сялянскага насельніцтва, якія вельмі ахвотна адгукаліся на радыкальныя сацыяльныя ідэі. Значная частка вясковых актывістаў пад ціскам несупыннага паліцыйнага перасьледу ўсё болей

схіляецца да канспірацыі і яшчэ большай радыкалізацыі. Таму ў 1930-х гадох назіраецца своеасаблівае аднаўленне інфармацыйнай самаізаляцыі вясковага грамадаў, добра заўважнае параўнальна з папярэднімі гадамі. Гэтую ізаляцыю прарывалі кур'еры КПЗБ, яны дастаўлялі вясковым суполкам партыі прапагандысцкія лісткі ды розную забароненую літаратуру. Беларускай культурна-асветнай дзейнасці кэпээбоўцы мэтанакіравана не вялі, хоць і маглі арганізоўваць акцыі ў падтрымку, напрыклад, беларускай школы. Але такія акцыі служылі мэтам палітычнай агітацыі, а барацьба за беларускую мову і школу ўяўлялася вясковым камуністам, ды й большасці заходнебеларускага сялянскага насельніцтва другараднай справай у параўнанні з будучай кардынальнай перабудовай усяго грамадства, якая зробіць вольным і шчаслівым увесь народ.

Такім чынам, папулярнасць радыкальных ідэалёгіяў сярод сялянскага насельніцтва ў міжваенны перыяд спалучалася з спробай утварэння мясцовымі жыхарамі сувязяў паміж традыцыйнымі лякальнымі супольнасцямі, што было выклікана вялікім крызісам, які ўзьнік менавіта ў сувязі з мадэрнізацыйным пераломам і быў абвостраны падзеямі вайны і рэвалюцыі. У зьмененым сьвеце вяскоўцы ліхаманкава шукалі новыя сувязі ды ідэнтычнасці. Адначасова для сялянскай эліты — найбольш адукаванай і энэргічнай часткі вясковага грамадства — гэта быў выдатны шанец сацыяльнага пасьпеху, магчымасць апанаваць структуры мясцовага кіравання. Гэтая частка беларускага насельніцтва была найбольш рацыянальнай і здольнай да арганізаванай дзейнасці. Але пошукі новай ідэнтычнасці завяршыліся няўдачай, бо дзяржава мэтанакіравана рэпрэсавала найбольш актыўны элемент вёскі. Падставы для гэтага давалі радыкальныя настроі сялянскай масы і пракамуністычныя сымпатыі.

У выніку ўсіх сутрасеньняў (Першай сусветнай вайны і бурлівых 1920-х гадоў) самасьведамасць большасці заходнебеларускіх сялянаў зноў вярнулася ў рамкі дэідэалізаванай этнічнасці, да ўспрыяцця вонкавага сьвету праз прызму прыватнай айчыны, замкнулася ў межах тутэйшай свойскасці. Вобраз жа ідэалічнай айчыны шмат для каго зь сялянаў быў яшчэ вельмі размытым і несфармаваным. Польская нацыянальная культура ўяўлялася чужой нават для многіх сялянаў-каталікоў, якія значна лягчэй за праваслаўных падлягалі моўна-культурнай палянізацыі праз касцёл і ўрадавую школу. У праваслаўным жа вясковым асяродзьдзі Заходняй Беларусі чаканні лепшага часта былі звязаны зь міталізаванымі ўяўленьнямі пра Савецкі Саюз. Творы беларускай нацыянальнай культуры тады амаль не даходзілі да вясковага жыхароў. Кола нацыянальных дзеячоў, згуртаваных пераважна ў Вільні, было ізаляванае ад сялянскіх масаў урадавай палітыкай і радыкаламі з КПЗБ.

Гаспадарчыя праблемы заходнебеларускай вёскі, нягледзячы на намаганні ўраду, вырашаліся вельмі марудна, вастрэня праблемы малазямелья і перанаселенасці не змянялася. Прычым большасць сялянства пад націскам нарастаючага мадэрнізацыйнага ціску ўпарта захоўвала характэрную для традыцыйнага аграрнага грамадства стратэгію жыццёвых паводзінаў. І ў такім стане заходнебеларуская вёска набліжалася да карэннага мадэрнізацыйнага пералому. Ён непазьбежна мусіў пабурыць ужо досыць нетрывалыя структуры архаікі і прывесці да паўстання грамадства новага сучаснага тыпу.

## Сьпіс скаротаў

АГАГВ	Архіў грамадзкіх арганізацый Гарадзенскай вобласьці
ДАГВ	Дзяржаўны архіў Гарадзенскай вобласьці
ДАБВ	Дзяржаўны архіў Берасьцейскай вобласьці
НГАБ	Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі
АРВ	Archiwum Państwowe w Białymstoku (Дзяржаўны архіў у Беластоку)

КАМУНІКАТ.ORG



## Паказальнік табліцаў

- Табліца 1. Колькасьць сельскагаспадарчых прыладаў працы ў сялян Гарадзенскай губэрні (1910 г.)
- Табліца 2. Пасевы і збор сельскагаспадарчых культур у маёнтку Скідзель (1845 г.)
- Табліца 3. Пасевы і збор сельскагаспадарчых культур у сялянскіх і абшарніцкіх гаспадарках Скідзельскай воласьці (1907 г.)
- Табліца 4. Эканамічны стан сялян вёскі Сухаўляны ў 1845 і 1909 гг.
- Табліца 5. Сямейная структура насельніцтва вёсак Шчанец, Ліхачы і Сабаляны ў 1850 і 1987 гг.
- Табліца 6. Сямейная структура насельніцтва вёсак Шчанец, Ліхачы і Сабаляны ў 1850 і 1897 гг. з улікам працаздольнасьці мужчын
- Табліца 7. Узроставае структура насельніцтва вёсак Шчанец, Ліхачы і Сабаляны ў 1850 і 1897 гг. (у %)
- Табліца 8. Драбленьне надзелаў у валасьцях 5-га земскага ўчастку Гарадзенскага павету на 1915 г.
- Табліца 9. Набыцьцё сялянамі зямлі пры дапамозе Сялянскага банку ў Гарадзенскай губэрні за 1885–1913 гг.
- Табліца 10. Пасевы на надзельных і купленых землях у валасьцях Гарадзенскага павету за 1914 г.
- Табліца 11. Міграцыя сялянаў Гарадзенскай губэрні ў Паўночную Амэрыку ў 1902–1905 гг.
- Табліца 12. Перасяленьні сялянаў Гарадзенскай губэрні ў Сібір у 1901–1905 гг.
- Табліца 13. Колькасьць пісьменнага насельніцтва беларускіх губэрняў паводле перапісу 1897 г.
- Табліца 14. Ровень адукаванасьці этнічных супольнасьцяў беларускіх губэрняў у 1897 г.
- Табліца 15. Канфэсійная структура беларускамоўнага насельніцтва пяцёх губэрняў у 1897 г.
- Табліца 16. Паказьнік злачыннасьці ў Гарадзенскай губэрні ў 1901–1908 гг. у станавым разрэзе
- Табліца 17. Вынікі выбараў 1928 г. у польскі Сэйм па вясковых выбарчых участках Гарадзенскага павету
- Табліца 18. Вынікі галасаваньня ў Сэнат у 1930 г. па беларускіх паветах Беластоцкага ваяводства

## Паказальнік табліцаў у дадатку “Гісторыя вёскі Бершты (XVI–XX)

- Табліца 1. Маёмасны стан сялянаў вёскі Бершты ў 1798–1826 гг.
- Табліца 2. Забясьпечанасьць жыхароў вёскі Бершты свойскай жывёлай у 1803–1850 гг.
- Табліца 3. Забясьпечанасьць жыхароў вёскі Бершты свойскай жывёлай у 1803–1844 гг. у разьліку на душу насельніцтва
- Табліца 4. Збор азімага жыта ў вёсках Берштаўскай грамады ў 1847–1858 гг.
- Табліца 5. Дэмаграфічнае разьвіцьцё вёскі Бершты ў 1843–1877 гг.
- Табліца 6. Шлюбы ў Глыбоцкай парафіі па месяцах за 1870–1877 гады
- Табліца 7. Пасевы і збор сельскагаспадарчых культур у Берштаўскай воласьці ў 1905 г.

- Табліца 8. Пасевы сялянаў Берштаўскай воласьці ў 1915 г.  
Табліца 9. Бюджэт Берштаўскага валаснога праўленьня на 1905 г.  
Табліца 10. Этнаканфэсійныя групы насельніцтва Берштаўскай воласьці паводле колькасці гаспадарак і маёмаснага стану за 1909 г.  
Табліца 11. Бюджэт Берштаўскага валаснога праўленьня на 1915 г.  
Табліца 12. Забесьпячэньне зямлёю вёсак Берштаўскага сельскага савету ў 1949 г.  
Табліца 13. Параўнаньне забяспечанасьці жыхароў вёскі Бершты свойскай жывёлай у розныя гады XIX і XX ст.

#### **Паказальнік малюнкаў**

- Мал. 1. Дэмаграфічнае разьвіцьцё вёскі Бершты ў 1843–1877 гг.  
Мал. 2. Сьмяротнасьць па месяцах у Глыбоцкай парафіі за 1846–1877 г.  
Мал. 3. Нараджальнасьць у Глыбоцкай парафіі па месяцах году за 1870–1877 гг.  
Мал. 4. Дынаміка насельніцтва Берштаў у 1816–1909 гг.  
Мал. 5. Дынаміка мужчынскага насельніцтва Берштаў у 1795–1896 гг.